

17733/Kg. 20.

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET KIADVÁNYAI

Kg. 20. SZÁM

DR. HELLER FARKAS

KÖZGAZDASÁGTAN

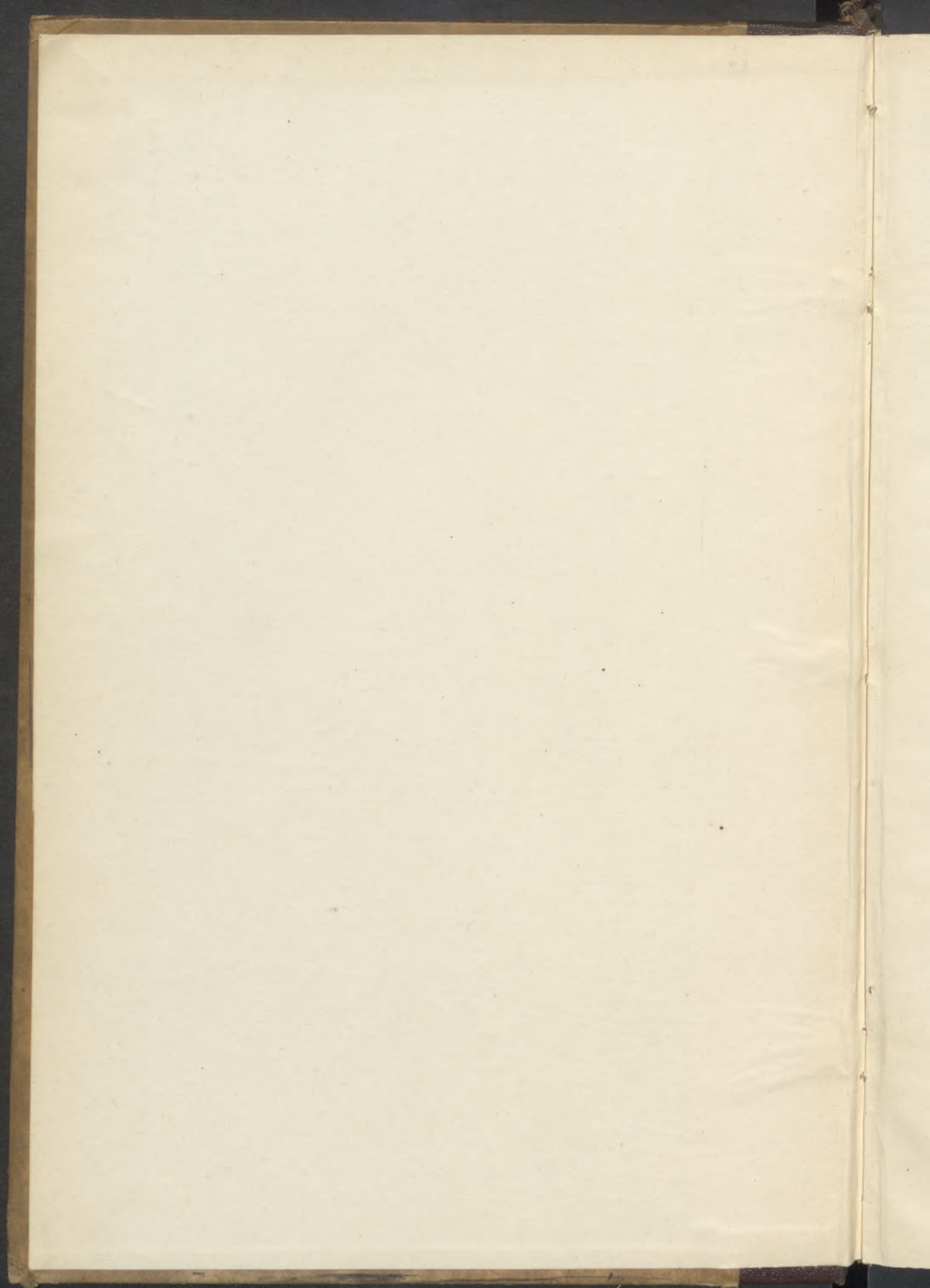
II. KÖTET

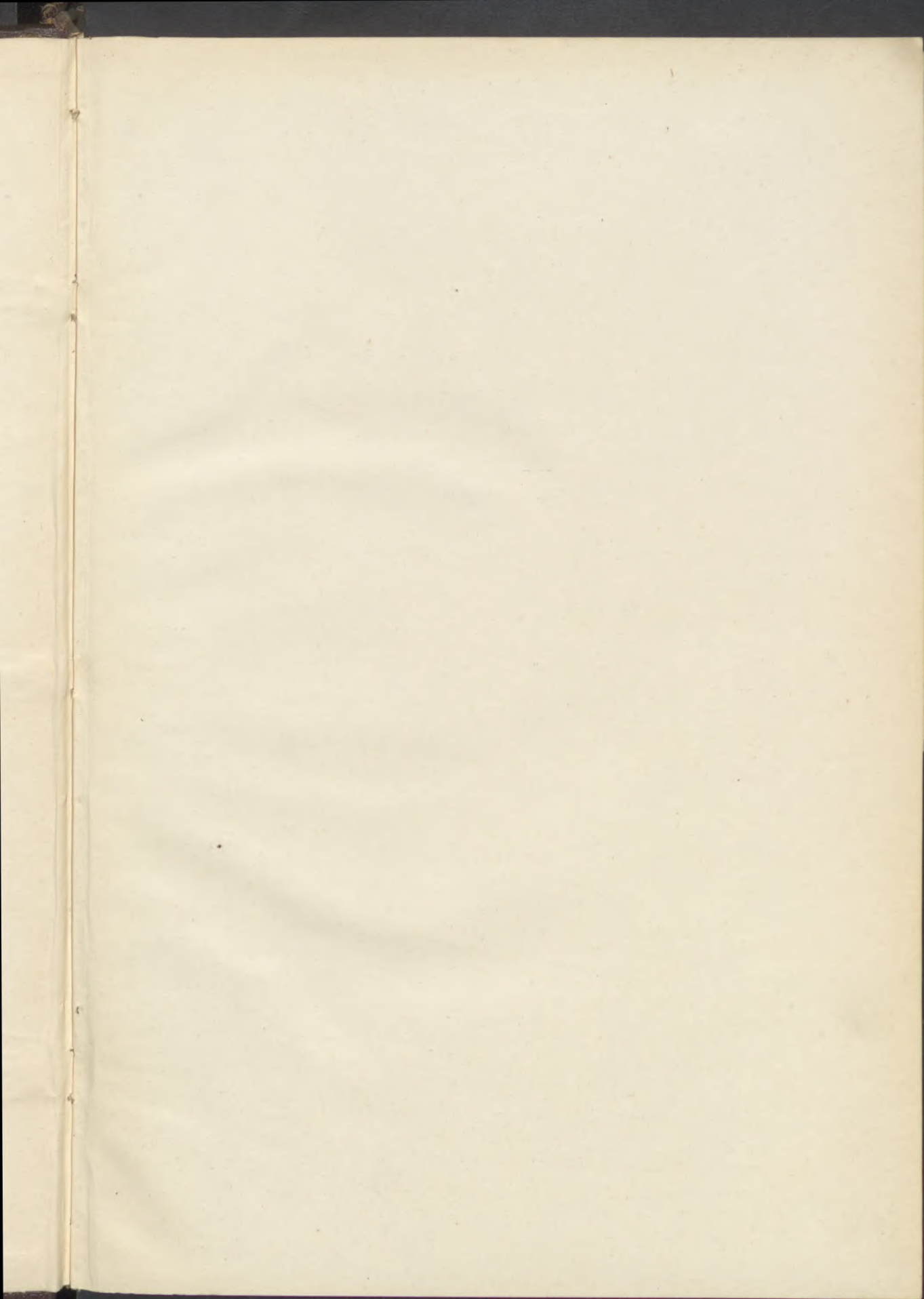
ALKALMAZOTT KÖZGAZDASÁGTAN

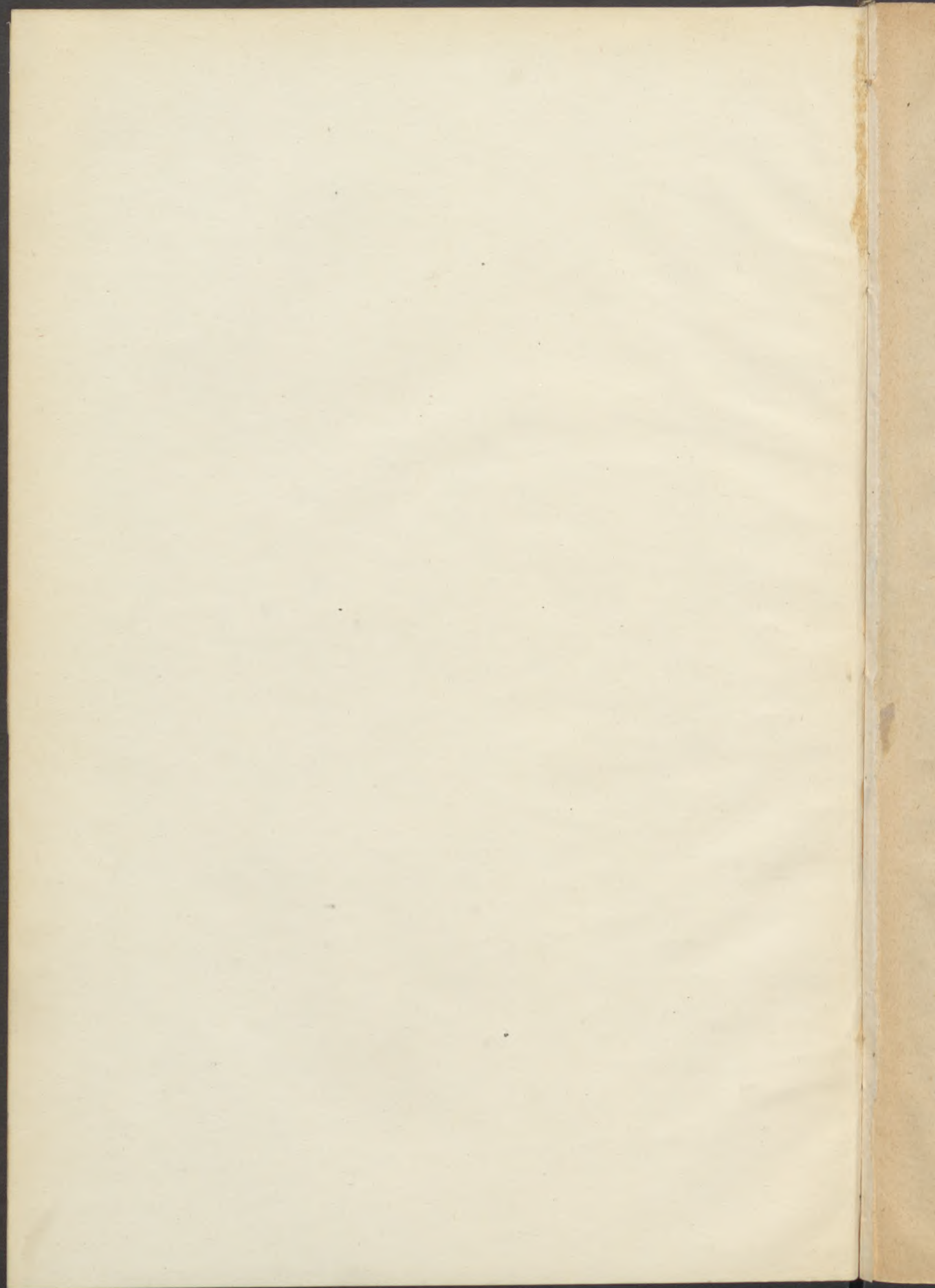
NEGYEDIK TELJESEN ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

1947

EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

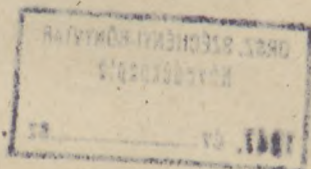
DR. HELLER FARKAS

KÖZGAZDASÁGTAN

II. KÖTET

ALKALMAZOTT KÖZGAZDASÁGTAN

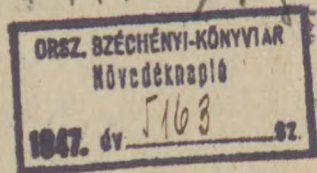
NEGYEDIK TELJESEN ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST, 1947

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET KIADÁSA

17.733/Kg.20

ELŐSZÓ.

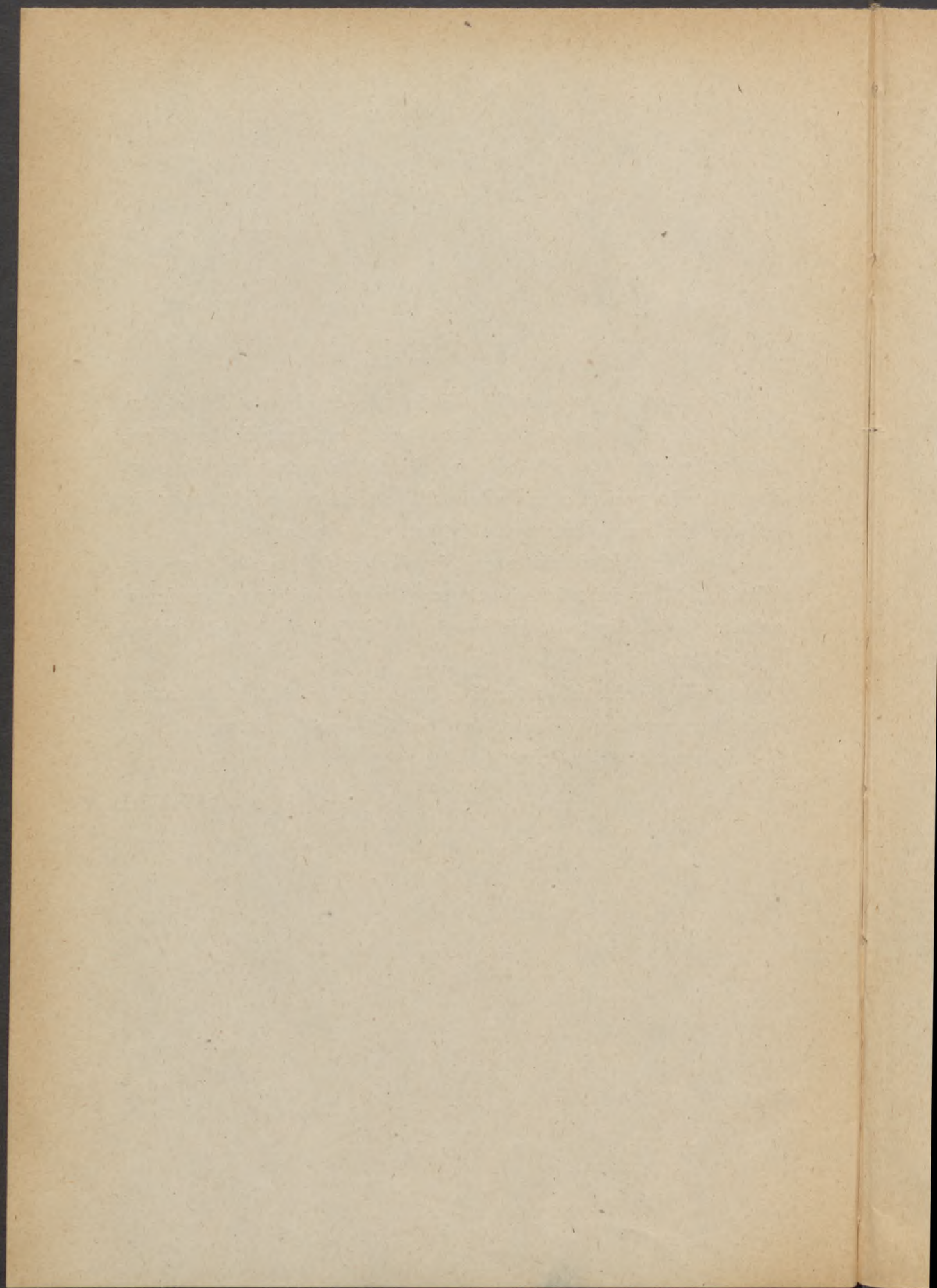
Közgazdaságtanom második kötete már évekkel ezelőtt teljesen elfogyott és hallgatóim csak nehezen tudtak a könyvhöz hozzáférni. Átdolgozása egyébként is régóta foglalkoztat, már csak azért is, mert dinamikus korunkban a gazdasági politika terén egy másfél évtizeddel előbb megírt munka már nem elégítheti ki az igényeket.

A munka átdolgozását arra is igyekeztem felhasználni, hogy tartalmát lehetőleg összesűrítsem és ezzel megkönnyítsem a gazdasági politika főkérdéseinek áttekintését és az újabb tapasztalatok eredményeinek leszűrését.

Őszinte köszönettel tartozom a Mérnöki Továbbképző Intézetnek azért, hogy munkám kiadásával lehetővé tette annak átdolgozását.

Budapest, 1947. március 31-én.

A SZERZŐ.

BEVEZETÉS.

A gazdasági politika lényege és irányai.

1. A gazdasági politika feladata. Az elmélet célja az élet jelenségeinek megfigyelése és összefüggéseik felkutatása. Az elmélet egyedüli célja tehát a megismerés, tudásunk gyarapítása, hogy tudásvágyunkat kielégítsük. A dolgok megismerésének azonban gyakorlati haszna is van, mert a jelenségek között fennálló összefüggések ismerete nagymértékben elősegíti életünk célszerű berendezését. Ez vezetett olyan tudománykörök keletkezéséhez, amelyek az elmélet megállapításait alkalmazásuk szempontjából vizsgálják.

A tudományok ezen csoportjába tartozik a *gazdasági politika*, amelyet *alkalmazott közgazdaságtannak* is neveznek. Az utóbbi elnevezés voltaképpen jobban világít rá e tudomány feladatára, mert a politika, mint ilyen már elhatározások sorozata és belenyúl az élet folyásába, míg az, amit a közgazdaságtan mint tudomány nyújthat, ezen a téren is csak olyan összefüggések feltárása, amelyekkel mint adottságokkal kell számolnunk akkor, ha a közgazdaság menetébe belenyúlunk. Ezen összefüggések ismerete nélkül, mint már Senior mondotta, gazdasági politikát csinálni veszélyes. Ismeretük, ha nem is egyetlen támasza a politikusnak, mégis elengedhetetlen számára, ha helyesen akarja céljait kitűzni és még inkább, ha céljai elérésére eszközeit helyesen akarja megválasztani.

Az elmélettől elkülönített önálló tárgyalást a gazdasági politika azért kíván, hogy közelebb hozza az elméletnek természetéből folyó általános megállapításait az élet változatosságához és bonyolult körülményeihez, és egyúttal megvilágítsa azokat a tényezőket, amelyeket nehéz feladatának megkönnyítése érdekében az elmélet kikapcsolt és elhanyagolt. De a gazdasági politikanak az elmélettől elkülönített tárgyalását az is kívánatosá teszi, hogy más szempögből nézi a közgazdaságot, mint az elmélet.

Az elmélet ugyanis a gazdasági életet mint az egyéni és társadalmi események különálló területét vizsgálja, hogy minél mélyebb bepillantást nyerjen annak törvényszerűségeibe. A gazdálkodás azonban nem öncél és nem is áll magában, hanem beletartozik az ember és társadalmának egészébe. Ez nem maradhat figyelmen kívül a gazdasági élet szabályozásánál. A gazdasági politika feladata annak megvizsgálása, hogy miképen illeszkedik be a közgazdaság az egyéni és társadalmi célkitűzések együttesébe és figyelmeztessen azokra a korlátokra, amelyeket a gazdaságnak az emberi és társadalmi élet egészébe való beágyazott volta megkíván. A gazdasági politikának a gazdaságot tehát nem magában, hanem az emberi élet sokrétű voltára való tekintettel kell szemlélnie, vagyis figyelembe kell vennie, hogy a gazdálkodás nem egyedüli célkitűzése az embernek, hanem csak egyike az emberi célok sokaságának, amelyek összhangjába kellőképen kell beilleszkednie.

Már ebből is következik, hogy a gazdasági politikának nem szabad azt az utat követnie, amelyen az elmélet a maga elszigeteltségében halad, midőn a történelmi fejlődést csak mellékesen részesíti figyelemben egyes gazdasági

intézményeknek, mint p. o. a pénznek a magyarázatában. A gazdasági politikának, amely irányítást akar adni a közgazdaság működésének és intézményeinek szabályozásában, ezek fejlődését mint az élet egységéből folyó adottságot kell tekintenie, amelynek figyelembevétele nélkül nem lehet sikeresen belenyúlni az élet alakításába. Behatóan kell ezért vizsgálnia a gazdasági szervezet fejlődését és annak tényezőit.

Ezért a *gazdasági politika történeti távlatot kíván*. Hiszen maga az emberi kultúra is történelmi fejlődés eredménye és nem kevésbé ez a közgazdaság mint a kultúra egyik legbecesebb terméke. Fejlődését a történelem erői irányítják és ezek megértése nélkül az élet helyes irányítása el nem képzelhető. A történelem kerekén gördül az emberek társadalmának élete és változnak a gazdálkodás módja, a társadalom összetétele és az ennek kereteit megadó jogintézmények. Új és új célkitűzések forrása lesz a fejlődés, amely átalakítja az emberek gondolkozását is.

Egy futó pillantás a mögöttünk fekvő néhány évszázadra meggyőzhet bennünket erről. Az államhatalom kifejlődése, a nemzeti eszme feléledése, a termelés gyökeres átalakulása és a kapitalizmus keletkezése, a munkásosztály kialakulása, majd pedig megerősödése új célkitűzésekhez vezetett a gazdasági élet elrendezésében. A gazdasági politika pedig a célkitűzésekkel a legszorosabban érintkezik. Nem egy időtlen, a kortól független állapot vizsgálatát kell megejtenie, hanem a pezsgő élet elrendezésében segítségünkre lennie. Hiszen a politika, mint mondtuk, elhatárolások láncolata és ugyanez áll természetesen a gazdasági politikára is. Különböző megoldási módok és lehetőségek között kell itt választani, ez pedig csak az elérendő cél tisztázásával lehetséges. Ezért a gazdasági politikának körébe kell vonnia a célkitűzés kérdését is abban a vonatkozásában, amelyben az tudományosan tisztázható.

A gazdasági életnek történeti távlatban szemlélése a gazdasági politikában természetesen nem jelenti a gazdasági szempont elhanyagolását, sem pedig azt, hogy a gazdasági élet természetéből folyó belső összefüggések irányadó szerepet nem játszanak vizsgálataiban. A történelem erőinek hatása első sorban a közgazdaság alapszerkezetében, ennek átalakításában domborodik ki. Erre vonatkoznak azok a célkitűzések is, amelyek a kulturális haladással változnak. A gazdasági élet részterületein, szorosabb szakterületein, amelyek a gazdasági élet különleges, sajátos intézményeivel függnek össze, a gazdasági politika célkitűzései már magának a tárgynak a természetéből adódnak.

A gazdasági politika ugyanis természetesen nemcsak a közgazdaság felépítésének általános kérdéseivel foglalkozik, hanem körébe tartozik a közgazdaság különböző ágait szolgáló intézmények beható tárgyalása is. Ennek megfelelően külön fejezetekben foglalkozik a termelés, a hitel, a kereskedelem, a valuta, a közlekedés és a biztosítás kérdéseivel. A gazdasági politika zárófejezeteként a szociálpolitika kínálkozik, amely ismét az emberi élet egésze szempontjából nézi a közgazdaságot és az egyéneknek abba bekapcsolását.

A gazdasági politikának az elmélettől különválasztott tárgyalását német tudósok kezdeményezték.¹ A fent előadottakon kívül ennek jogosultságát és célszerű voltát bizonyítja az is, hogy az angolszász nyelvterületen a gazdasági politika aránylag csak kis számban rendelkezik olyan átfogó, egész feladatkörét egységesen tárgyaló munkákkal, amilyenek a német irodalomban bőségesen állnak rendelkezésre. Csak legújában kezdenek az angol irodalomban is nagyobb figyelmet fordítani a gazdasági politika szélesebbkörű tárgyalására.

Hesse, A.: Volkswirtschaftspolitik. (Grundriss der politischen Ökonomie. III. köt.) Jena, 1938. — Philippovich, E.: Grundriss der politischen Ökonomie. II. köt. 1—2. rész. Tübingen, 1907, 1910. — Mataja, V.: Lehrbuch der Volkswirtschaftspolitik. Wien, 1931. — Dietze, C.: Volkswirtschaftspolitik. Berlin, Leipzig, 1936. — Földes B.: A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. 4. kiad. Budapest, 1907. — Gaál J.: Nemzetgazdaságtan. II. köt. Budapest, 1899. — Pigou, A. C.: Essays in Applied Economics.

¹ Rau már a múlt század közepén külön kötetet szentelt a gazdasági politikának.

London, 1923. — *Bye, R. T. and Hewett, W. W.*: Applied Economics. New York, 1934. — Továbbá: *Morgenstern, O.*: Die Grenzen der Wirtschaftspolitik. Wien, 1934. — *Helander, S.*: Rationale Grundlagen der Wirtschaftspolitik. Nürnberg, 1933. — *Gottl-Ottlilienfeld, F.*: Wirtschaftspolitik und Theorie. Berlin, 1939. — *Walker, E. R.*: From Economic Theory to Policy. Chicago, 1944.

2. Gazdaságpolitikai eszmények. A közgazdaság az emberi életnek nem elszigetelt, magában álló területe, hanem a társadalmi életnek egyik része. A társadalom fejlődésének hatása alatt alakul és ebből nőnek ki a közgazdaság elrendezésére vonatkozó törekvések is. Minden korszak kitermeli a gazdasági életnek azt az alakzatát, amely társadalma összetételének és kulturális fokának megfelel. A társadalom alkotó tényezőinek idővel való változásával a fennálló szerkezet elveszti értelmét. Új erők lépnek fel, amelyek érvényesülést kívánnak. Az ellentét a fennálló rend és a fejlődés tényezői között az előbbi elavulásával növekszik és a társadalom elrendezésére irányuló új törekvések forrnak ki. Tértfoglalásukkal gazdasági vonatkozásukban *gazdaságpolitikai eszményekké* válnak, vagyis olyan elgondolásokká, amelyek megvalósítása a kor követelményeként jelentkezik.

Ilyen gazdaságpolitikai eszmény volt a **XVIII. század végétől kezdve a gazdasági szabadság**. A középkor maradványai és a gazdasági életnek az új korban való messzemenő állami szabályozása szülték, amelyek a gazdasági élet fejlődését erősen gátolták. Hatalmas támaszt talált továbbá a gazdasági szabadság eszménye a politikai fejlődésben és nem utolsósorban a bölcseletben előretörő abban a törekvésben, amely az emberi észben bízva, a jognak és a gazdasági életnek az észszerűség elvei alapján való elrendezését követelte. A fennálló berendezések és a társadalom rendi tagozódása elavultak, elvesztették észszerűségüket. Ez általánosította a megváltoztatásukra irányuló törekvéseket.

A szabadság eszményét győzelemre segítő gondolatokkal nem minden összefüggés nélkül csírázott ki egy másik eszmény, a *gazdasági egyenlőség* eszménye. Ennek bölcsőjénél is az észszerűség uralma, a racionalizmus állott, de egészen más világításban. A ríktó különbségek, amelyek az emberek megélhetési viszonyaiban fennállanak, vonták magukra a figyelmet és az emberi érzés lázadt fel ezek ellen. Erős támaszt nyert a gazdasági egyenlőség eszménye abban a hatalmas fejlődésben, amely a XVIII. század végétől kezdve erősen növelte a termelékenységet és itt sem hiányzott a bölcseleti alátámasztás, amelyet a materialista irány nyújtott, midőn az anyagi jólétnek a társadalom szempontjából való jelentőségét hangsúlyozta.

Gazdaságpolitikai elgondolásukban a gazdasági szabadság és a gazdasági egyenlőség eszményei messze eltérnek egymástól. Az első a *gazdasági liberalizmus*, a második a *szocializmus* követelményei szerint kívánja a gazdasági rendet kiépíteni.

3. A gazdasági liberalizmus. Ha a gazdasági liberalizmus gondolatvilágát meg akarjuk érteni, emlékeztünkbe kell idézni a bölcseletnek azt az irányát, amely felbuzdulva a természet megismerésében, már a XVI. és XVII. században történt nagy előhaladáson, az emberek együttélését és különösen a jogrendszert és a gazdasági életet is úgy igyekezett megmagyarázni, hogy bennük a természet rendjét és törvényeit kereste. Ebből a szemszögből már, nem mint régen, az összesség és annak megszemélyesítője, az állam állott a jelenségek magyarázatának középpontjában, hanem az egyén. Az összesség mint az egyének elrendeződésének eredménye mutatkozott. Az *individualizmus*, ahogy a társadalomszemléletnek ezt az irányzatát nevezik, az államban olyan intézményt látott, amelyet az egyének megegyezése — *Rousseau* társadalmi szerződéséről beszélt — hozott létre. A társadalomnak, mint a természetnek — így okoskodik az individualizmus — nincsen szüksége arra, hogy külső, azaz az egyéneken kívül fekvő erők tartsák mozgásban, mert már önmagá-

ban, t. i. az egyénekben bírja mozgató erejét, midőn ezek boldogulásukat keresik.

E gondolatok alkalmazási területüket leginkább a gazdasági életben találták meg. A mozgató erő itt kínálkozott legtermészetesebben, midőn az *önérdekre* utaltak, amely az egyén életosztónéből, tehát egy természeti adottságból fakad. Az önérdek alapján könnyen magyarázható az is, hogy miért keletkezik gazdasági téren együttműködés az emberek között. Hiszen adottságaik, hajlamaik és képességeik különbözők és így a munkamegosztásban könnyen kiegészítik egymást. Megegyezésre, szerződésre lépnek egymással és ebből származik a közgazdaság, amely ezen az alapon fejlődik ki és működik.

A gazdasági életnek ez a szemlélete, amely a természethez hasonló önműködő mechanizmust fedezett fel a cserére alapított közgazdaságban, annyira magával ragadta a XVIII. század végétől kezdve a közgazdákat, hogy az a meggyőződés érlelődött meg bennük, hogy a közgazdaság működése akkor a legsikeresebb, ha az állam önmagára hagyja az egyéneket és nem avatkozik be a gazdasági életbe. Ettől a meggyőződéstől áthatva született meg már a fiziokraták által hangoztatott elv, amely szerint az államnak nem szabad beavatkoznia a gazdasági életbe.¹ Ebből a felfogásból adódtak a gazdasági liberalizmus követelései: *szabad föld, szabad ipar, szabad kereskedelem és szerződési szabadság*, vagyis a földbirtok szabad elidegeníthetősége, az iparüzés szabadsága, a kereskedelem szabadsága — beleértve a külkereskedelmet is — végül pedig a munkaviszonynak a felek szabad megegyezése, vagyis szerződése alapján való rendezése.

De hogyan volt védelmezhető az az álláspont, hogy akkor, ha mindenki a saját érdeke szerint cselekszik, összhangzatos működés jöhet létre a gazdasági életben? Erre a kérdésre a felelet nagyon egyszerűnek látszott: ha mindenkinek magára van bízva boldogulása, érvényesülése érdekében mindenki igyekezni fog tehetsége szerint a legjobbat nyújtani embertársai számára. Az önérdek, az emberek önzése, tehát nem működik a szabad gazdaságban fék nélkül, mert a *verseny* szabályozza az emberek gazdasági tevékenységét és ennek hatása alatt a piac a legelőnyösebb ellátást biztosítja az emberek számára. A liberalizmus felfogása szerint tehát azért kívánatos a gazdasági életet minden beavatkozástól mentesen magára hagyni, mert ez a feltétele annak, hogy mindenki erejét megfeszítse és tehetségét kifejtse. Ezért alapgondolata a liberalizmusnak a *magánvállalkozás* és a *szabad kereseti gazdaság*, amelyben mindenki maga választja foglalkozását és munkahelyét, amely hajlamainak megfelel. Nem a feltétlen szabadság, hanem a verseny által szabályozott piac és az ennek alapját képező munkamegosztás voltak tehát a gazdasági liberalizmus vezérlő gondolatai. Az *egyéni kezdeményezés* és *felelősség* álltak e rendszer háttérében. Ennek megfelelően elvetette a köznek gazdasági téren való kezdeményezését és elítélte a monopóliumokat, amelyekről azt hitte, hogy napjaik meg vannak számlálva.

A liberalizmus gazdasági politikája nagyon egyszerű, mert tagadása annak, hogy az államnak a gazdasági élet folyásába való belenyúlása jogosult és célszerű volna. Szerinte az állam feladata a jogrend megalkotása és a felette való őrökös. A liberalizmus tehát, mint *List Frigyes* gúnyosan megjegyezte, gazdasági téren az éjjeli őr szerepére kívánta korlátozni gazdasági téren az államot.

Mint arra alább rátérünk, a liberalizmus később az élet nyomásától kényszerítve ebből a felfogásából kénytelen volt engedelményeket tenni. Ezek ellen azonban a *manchesterizmus*,² amint a gazdasági liberalizmus szélső alakját nevezték, a leghevesebben tiltakozott.

¹ „Laissez-faire, laissez passer“ volt jelmondatuk.

² Ez az elnevezés onnan származik, hogy a manchesteri kereskedelmi kamara szállott síkra a gazdasági szabadságért legszélsőbb formájában.

Mises, L.: Der Liberalismus. Jena, 1927. — Laski, H.: The Rise of European Liberalism. London, 1936. — Bastiat, Fr.: Cobden et la Ligue ou l'agitation anglaise pour la liberté des échanges. Paris, 1845. — U. a.: Les harmonies économique. Paris, 1850.

4. A szocializmus alapjai: A gazdasági liberalizmus elvein nyugvó szabad kereseti rendszer, amely a XIX. század első évtizedeiben a kapitalizmus alakjában hatalmas lendülettel bontakozott ki, magára vonta mindazok ellenszenvét, akik üzleti szellemével és nyereséghajhászatával nem tudtak megbarátkozni. Abból kiindulva, hogy a termelést az emberi szolidaritás szempontjainak jobban megfelelő alakban is lehetne megszervezni, ennek lehetőségei kezdték az elmélet foglalkoztatni. E törekvések számára *Pierre Leroux* a szocializmus elnevezést honosította meg, főjellemvonásukat abban látva, hogy a termelés eltársasítását célozzák a magánosok előnyének kiküszöbölésével. Tág értelemben véve tehát a szocializmus magában foglalja mindazokat a rendszereket, amelyek a magánvállalkozás kiküszöbölésével akár a szabad társulás, akár pedig a közhatalom segítségével oly alapra kívánják helyezni a közgazdaságot, amely nem nyújt arra lehetőséget, hogy egyik ember a másik rovására nyereséghez jusson.

Ebből a törekvésből következnek a szocializmus jellemvonásai. Legáltalánosabb közöttük a szabad kereseti rendszeren nyugvó kapitalizmus elvetése, általában a szabad kereseti rendszer intézményeinek lehető kiküszöbölése. Ennek megfelelően bizalmatlansággal nézi a szocializmus az üzleti életet és ennek színterét, a piacot; az egyenlőtlenségek keletkezésének eszközét látja benne, amelyek nem szolgálják a közérdeket és ellenkeznek a közösség eszméjével. Ugyanezen okokból foglal a szocializmus állást a magántulajdonnal szemben és azt a termelő eszközökre vonatkozólag elveti, követelve azoknak a társadalom számára való kisajátítását. Ezzel tehát a *kollektívizmus* alapjára helyezkedik, amely nem ismer magántulajdont sem a földre, sem az egyéb tárgyi termelő eszközökre vonatkozólag. Szemében mindkettőnek magántulajdonbavétele az emberek jogosulatlan kihasználásának, vagy, mint később nevezték, a *kizsákmányolás*nak eszköze. Kevésbé rokonszenvez a szocializmus a pénzzel is, mert felhalmozhatóságában az egyenlőtlenségnek egyik forrását látja. Elveti továbbá a szabadkereseti rendszernek a jövedelemeloszlási rendszerét is, amely a munkásnak nem adja meg a társadalmi termelésből őt illető részt, midőn megengedi, hogy a tárgyi termelő eszközök tulajdonosai is részesedjenek az eredményből, holott szerinte ily részre csak a termelésben való személyes közreműködés, tehát az emberi munka jogosíthat. Ezzel a legélesebben elítéli a munkanélküli jövedelmeket.

Keletkezésében a francia forradalom hatása alatt állva, ennek eszményei a szabadság, az egyenlőség és a testvériség gondolatai lebegtek az első szocialisták szeme előtt. Későbbi fejlődésében mindinkább az egyenlőségre törekvés lesz benne az uralkodó, amelynek megvalósítása érdekében a szabadság annyiban háttérbe szorul, amennyiben az eleinte elgondolt szabad társulás helyét az egységes terv szerint irányított közgazdaság foglalja el, amely a központi irányítás elvét tolja előtérbe.

Az osztálytagozódás, mint az egyenlőség ellentéte, természetesen támadásainak egyik célpontja. A megoldást a munkaosztály uralomra jutásától várja, amely, ha mindenki csak munkája után találhat megélhetést, meg fogja szüntetni az osztálytagozódást.

A szocializmus e követelményeinek megfelelően tehát a közgazdaság gyökeres átalakítását célozza. Alapos változást kíván az egész vonalon és, bár eszménye változatlan maradt, a megvalósítás módzatai szempontjából egy század folyamán nagy fejlődésen ment keresztül, amelyre ki kell térnünk, ha korunk szocializmusának törekvéseit meg akarjuk érteni.

Dickinson, H. D.: Economics of Socialism. Oxford, 1939. — Graves, S.: History of Socialism. 1942. — Bogardus, E. S.: The Development of Social Thought. London, 1941.

5. A szocializmus kezdetei. A szocializmus csírázása arra a korra esik, amelyben az individualista világnézet uralkodott. A egyéni szabadság látszott az emberi lét főkövetelményének. A szocializmus első hirdetői feltétlenül bíztak érvelésük meggyőző voltában és azt hitték, hogy felismerve okoskodásuk helytálló voltát, az emberek önként meg fogják valósítani a gazdasági életnek elébük tárt alapon való újjáépítését. Bizva nemcsak az emberek szabadságszeretetében, hanem szervezkedésre való hajlamában is, az első szocialisták a *szabad társulásban* látták a szocializmus megvalósításának eszközt.

Erre legjellemzőbb *Charles Fourier* (1772–1837) elgondolása, ki egy bizonyos számú egyénnek olyan társulására gondolt, amely úgy a termelésre, mint a fogyasztásra kiterjed, tehát közös munkára és közös élvezetre való egyesülés. Ez a *falanszter*, amelyet *Madách* az „Ember tragédiájában” nem *Fourier* szellemében értelmezett, midőn ridegségét domborította ki.¹ *Fourier* szerint a falanszter ugyanis oly szervezet, amely mellett a munka többé nem teher, hanem élvezet, mert mindenki hajlama szerint választja meg benne munkáját, amelyet a választás szabadsága és az tesz élvezetessé, hogy a falanszterben megszűnik a munka egyhangú volta, mert nem kell mindig ugyanazt a munkát végezni. A képzeletnek kevésbé merész szárnyalásával *Louis Blanc* (1811–1882) *nemzeti műhelyek* felállítását javasolta, vagyis *termelő szövetkezetek* létesítését, *Robert Owen* (1771–1858) pedig a fogyasztási szövetkezetek alakjában vélte a szocializmust megvalósíthatónak.

A szocialistáknak ezt a csoportját *Gide asszocialistáknak* nevezte, mert a szabad társulás, a szövetkezet volt szemükben, az az eszköz, amely a szocializmus megvalósítására alkalmas. Hogy nem mindenki szeret dolgozni és hogy a magasabbrendű munkamegosztás tervszerű beosztást és vezetést tételez fel, az asszocialistáknak nem okozott gondokat, mert szerintük mindez szabad társulás útján is megvalósítható. Abban bízva, hogy az ember természete alapján jó, meg voltak győződve arról, hogy a szabad társulás keretében a termelés nem csökkenni, hanem inkább növekedni fog. Az ebbe vetett bizalmat alátámasztotta a technikának az a páratlan fejlődése, amely ebben az időben bekövetkezett, azzal biztatva az emberiséget, hogy ezentúl kisebb áldozattal is bőségesebb ellátást tud majd magának biztosítani. A haladásnak ez a derűs tudata egyik főtámasza volt a csírázó szocializmusnak. Hozzája kapcsolódott az észszerűség győzelmébe vetett hit és az ész uralmába vetett bizalom, amely azt a reményt táplálta, hogy az emberiség az észszerűség útjára térvé jobb jövőt biztosíthat magának.

Ebben a gondolatkörben éltek már az asszocialisták, de elgondolásaikban a szabadságon volt a súly. A tiszta racionalizmus adta meg a jelleget a kezdődő szocializmus azon rendszerének, mely *Saint Simon* (1760–1825) nevéhez fűződik. Amíg ugyanis az asszocialisták szűkebb közösségekre, mint a falanszterekre, vagy a nemzeti műhelyekre gondoltak, addig *Saint Simon* és követői, *S. A. Bazard* és *B. P. Enfantin* (1796–1864) a közgazdaság egészét felölelő, szervezeti és technikai szempontból egészen az észszerűség elveire épített közösség megvalósításában látták a megoldást. *Saint Simon* eszménye tehát hazájának, Franciaországnak, egy nagy gyárhoz hasonló megszervezése volt, amely észszerű berendezésénél és mindenkinek a legmegfelelőbb helyre állításával fogja a jólétet biztosítani.

Az egyenlőség volt eszménye *Saint Simon* iskolájának is, elsősorban azonban abban az értelemben, hogy az összes születési kiváltságok eltörölendők és mindenki azt a helyet foglalja el a társadalomban, amely egyéni képességeinek és a köz számára teljesített szolgálatainak megfelel. Hogy a tulajdon ne zavarja az egyenlőség megvalósítását, annak örökölhetőségét akarták

¹ Szellemesen jegyezte meg *Charles Gide*, hogy *Fourier* elképzelésében a falanszter inkább egy előkelő szállodához hasonlított, amelyben az emberek kedvtelésből tartózkodnak. (V. ö. *Ch. Gide et Ch. Rist: Histoire des doctrines économiques*. Paris, 1909. A német fordításban Jena, 1913, a 277. old.)

az iskola hívei megszüntetni és a termelési eszközöket azok kezébe juttatni, akik ezeket a közösség javára legjobban hasznosítják. Ezzel a saint-simonizmus a kollektivizmus eszméjének úttörője lett, amely a termelő eszközöket a közösség tulajdonába akarta juttatni, hogy ne egyéni célokat szolgáljanak, hanem a köz javára hasznosítsanak.

A saint-simonizmusnak 1830-tól kezdve sok híve volt, akik közül később többen a gazdasági és politikai életben, valamint a tudományban is szerephez jutottak. Így A. Comte, a híres szociológus is köztük volt. Kisebb volt a hatása Fouriernek, bár a falanszter megvalósítására tanítványa, V. Considérant több kísérletet tett.

A XIX. század elejének szocialistái eszméik megvalósításában ellenségei voltak minden erőszaknak. Annyira bíztak rendszerük ésszerű voltában és meggyőző erejében, hogy feleslegesnek, sőt ártalmasnak tartották az erőszakosságot azok megvalósításában, mert a szocializmus egyúttal az emberek megfelelő lelki beállítottságát is feltételezi. Arra, hogy egyéni és csoportérdek a szocializmus térhódítását megakadályozhatják, nem gondoltak, mert felfogásuk szerint az emberiségnek be kell látnia, hogy csak a szocializmus felelhet meg mindenki érdekének. Határtalan optimizmusukért később *utópikus szocializmus*nak keresztelték tanaikat, amelyekre sokszor a *racionalista szocializmus* elnevezést is alkalmazták, utalva a mult század elejének racionalizmusával való rokonságukra.

Az első szocialisták rendszerükben mintegy a természetes társadalmi rend megvalósítását látták, amelynek képzete korokban erősen foglalkoztatta az embereket. Ennek hátterében az a felfogás állott, hogy a bajok forrása célszerűtlen intézményekben van és a bajok meg fognak szűnni, ha a gazdasági életet célszerű alapokra helyezik.

Kautsky, K.: Die Vorläufer des Sozialismus. Leipzig, 1909—1921. — Goisberger: Der utopische Sozialismus des 18. Jahrhundert in Frankreich. 1924. — Sombart, W.: Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert. 9. kiad. Jena, 1920. — Adler, G.: Geschichte des Sozialismus und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart. I. köt. 2. kiad. Leipzig, 1920. — Muckle: Saint Simon. Jena, 1908. — Bebel: Ch. Fourier. Stuttgart, 1907. — Tschernoff: Louis Blanc. Paris, 1904. — Simon, H.: Robert Owen. 1905.

6. Az anarchizmus. Mielőtt a szocializmus fejlődési irányát tovább követnők, röviden ki kell térnünk keletkezése korának egy másik termékére, amely a csirázó, még ki nem forrott szocializmussal csak a fennálló rend elítélésével érintkezik, és, legalább is keletkezése idején, osztja annak az emberek szabad társulásába vetett bizalmát is, de alapgondolatában a szocializmustól lényegesen eltér. Ez az *anarchizmus*, amely nemcsak a polgári elvekre épített közgazdaságnak, hanem egyáltalában minden jogi szabályozásnak és jogrendnek elvi ellensége. Szerinte a szabadság minden korlátozása ellenkezik az ember természetével és ezért minden rossznak forrása. Azt tartja, hogy a társadalomban minden rossz ebből, az egyénnek a kényszer elleni lázadásából származik. Így az anarchizmus az individualizmus legszélsőbb képviselője, mert az egyént helyezi mindenek fölé.

Az anarchisták közül legtöbben arra alapítják a közhatalom és a magántulajdon eltörlésére irányuló követelésüket, hogy az emberi természet a jóra hajlik és az emberek egymást kölcsönösen megbecsülik. Mint az egyéni szabadság szélsőséges hívei, az anarchisták erre támaszkodva utasítanak el minden kényszert és rendező hatalmat a társadalomban. Szerintük az emberek együttélésének felülről való szabályozása nemcsak felesleges, hanem egyenesen káros is.

Az utópista irány első teoretikusa William Godwin (1756—1836) volt. Ízig-vérig emberbarát és álmódó; az emberiség tökéletesedési lehetőségeiről nagy véleménynyel van és feltétlenül bízik az emberek jó hajlamaiban, igazságérzetükben és értelmükben. Bár már inkább a vagyontalanoknak a fennálló társadalmi renddel szemben táplált ellenszenvétől áthatva, Proudhon (1809—1865) is az optimista irányhoz tartozik. Arra a kérdésre, hogy mi a magántulajdon,

Proudhon egyszerűen azt feleli, hogy „lopás“. De ez korántsem teszi őt kommunisztává, mert szemében a tulajdon nemcsak a rabszolgaságnak, hanem az egyéniség kifejtésének is legsajátosabb eszköze. Azáltal válik ezzé, ha mindenki számára hozzáférhetővé tesszük, és pedig a pénz megszüntetése és a hitel ingyenessége által. A cserebank, amely közvetlen kapcsolatot létesít a termelés és a fogyasztás közt és a termelést ingyenes hitellel támogatja, hivatott a tulajdon káros hatásainak eltüntetésére. Politikai téren a föderatív elv által alátámasztva, *Proudhon* ettől a megoldástól várja az emberiség felszabadulását. *Tolstoj Leó* gróf (1828—1910) következetesebb, mert elveti a magántulajdont, de Krisztus tanaira alapított vallásos kommunizmusában igénytelenségét is követel. Azok a tudósok, akik, mint *E. Reclus*, *W. Humboldt* és *H. Spencer*, az anarchizmus tanait magukévá tették, mind az optimisztikus irány hívei. Szó sincs erőszakról, rendtelenségről, felforgatásról; számukra az anarchizmus békés, paradicsomi együttélést jelent.

Az anarchisták egy másik szárnya, amelynek egyik szellemi támasza *Kropotkin Péter* herceg (1842—1921) volt, másképp gondolkozott. Szerinte az anarchizmust csak ellenségei ellenállásának erőszakos megtörésével lehet megvalósítani. Nézete szerint csak így születhetik meg a teljesen szabad társadalmi együttműködés. Ezt a nézetet vallotta *Bakunin Mihály* (1804—1876) is aki minden képességét latba vetette a fennálló társadalmi rend megsemmisítése érdekében.

Mint az individualizmus legszélsőbb képviselője *Stirner*¹ (1806—1856) viszi el a pálmát, midőn az „egyetlen és tulajdona“ c. 1844-ben megjelent munkájában az önző én-nek legféktelenebb érvényesítését isteníti. Anarchizmusát az egoisták egyesületének nevezi, amelyben mindenki csak magával törődik és minden után nyúl, amire vágyik és aminek megszerzésére hatalma van. A kommunizmustól, amely iránt az anarchisták nagy része rokonszenvet mutat, *Stirner* távol áll. Szerinte a tulajdon az egyéniség kibontakozásának nélkülözhetetlen eszköze. *Stirner*nél nyilvánul meg az individualizmus legféktelenebbül. A valódi, a szocialista és kommunista elemektől teljesen megtisztított anarchizmus az, amely megmutatja, hogy hová vezet az individualizmus minden korlát nélküli végiggondolása.

Hiába várva azt, hogy elveik megvalósítására nagyobb tömegeket tudnak megmozgatni, az anarchisták, *Sergej Netsajew* és *Brousse*, a tett propagandájának eszközét eszelték ki, amely ártatlan, de a fennálló rendben magas állást elfoglaló személyek ellen merényletek útján hívja fel a figyelmet a rendszer tarthatatlanságára. Ily merényletek ugyanis nézetük szerint felrázzák a tömegeket közönyükből és megértetik velük, hogy nem egyes személyek eltávolításáról van szó, hanem az egész társadalmi rend eltörléséről, amelynek képviselője volt a merénylet tárgya.

Nem az anarchizmussal közös gyökérből származott és sokkal későbbi keletű is a szindikalizmus, amely azonban annyiban hasonlít az anarchizmus-hoz, hogy szintén elveti a közhatalom uralmát és messzemenőleg osztja az anarchizmus forradalmi hajlamát is. Így bontakozott ki főképen a román nyelvterülethez tartozó országokban, elsősorban Franciaországban, a szindikalizmus, amely szerint a gazdasági élet megszervezését és vezetését a szakszervezetekre, tehát a munkások érdekképviselőire kell bízni. Ezt a gondolatot, amelynek úttörője *Sorel György* volt, a szakszervezetek megerősödése érlelte ki és *Lagardelle*, *Berth*, valamint *Griffhuels* voltak kimagaslóbb képviselői. Lelkes követőkre talált a szindikatizmus Olaszországban is *Labriola* és *Leone* személyében.

A szindikalizmusnak ez az irányzata nagy súlyt helyez a forradalmi taktikára, amelynek eszközeként a közvetlen cselekvést — action directe — ajánlja, amely mint az általános sztrájk és a sabotage megakasztja a polgári alapon nyugvó közgazdaság menetét. Mérsékeltébb irányú a megreformált szindika-

¹ Ez *Schmidt Gusztáv* álneve, amelyen írásait közzétette.

lizmus. Hasonlít ehhez az angol *céhszocializmus* (a gildák szocializmusa), amelyet *Cole, Mellor, Hobson és Orage* képviselnek. Ez is a szakszervezetekben látja a termelés szervezésére és vezetésére hivatott szerveket, de a fogyasztók szervezkedésére is súlyt helyez. Erőszakos eszközökkel szemben azonban tartózkodó.

Stammler: Die Theorie des Anarchismus. 1894. — *Zenker*: Der Anarchismus. Jena, 1895. — *Elzbacher*: Der Anarchismus. Berlin, 1900. — *Duprat, J.*: Proudhon, sociologue et moraliste. Paris, 1929. — *Stirner, M.*: Der Einzige und sein Eigentum. 1844. — *Müllerberger*: Proudhon. Stuttgart, 1899. — *Mukay*: M. Stirner. Berlin, 1898. — *Adler, G.*: Stirner's anarchistische Sozialtheorie. Jena, 1907. — *Stechlow*: M. Bakunin. Stuttgart, 1914. — *Estey, J. A.*: Revolutionary Syndicalism. London, 1931. — *Cole, G. D. H.*: Guild Socialism. London, 1920. — *Carpenter, N.*: Guild Socialism. New York, 1922.

7. A tudományos szocializmus. Az utopikus szocializmus, midőn a technika haladásától megszádulva a tökéletesebb gazdasági rend álmoképét megfestette, abból indult ki, hogy elegendő-e képet az emberek elé tárni, mert ez meg fogja őket győzni arról, hogy az egész gazdasági rendet gyökerestől újjá kell építeni. Nem ismerte az embereket és nem számolt önzésükkel. Nem látta be, hogy a társadalom osztályokból tevődik össze, amelyek mindegyikének más az érdeke. Nem gondolt arra, hogy azok, akik a fennálló gazdasági intézmények előnyeit élvezik, nem lesznek hajlandók ezeket akármilyen magasról elgondolásoknak feláldozni.

De az utopikus szocializmus figyelmen kívül hagyta azt is, hogy a gazdasági rend történelmi erők eredménye, tehát nem a véletlen játéka, hanem az emberiség fejlődése hozta azt létre és hogy ezért újjáépítésének is számolnia kell azokkal az erőkkel, amelyek azt megteremtették. Ezért azt hitte, hogy új elgondolások, a történelem erőitől függetlenül is megváltoztatják a gazdasági berendezkedést.

Ebben a tévhitben élve, a közgazdasági tudomány, mint a fennálló rend magyarázata, nem is érdekelte. Hiszen, felfogása szerint, az emberek jobb belátásra térésével, aminek elérése volt az utopikus szocializmus fő törekvése, a gazdasági rend úgyszólván újjá fog születni. Így, nem törődve a közgazdákknak a gazdasági élet megismerésére irányuló törekvésével és ennek eredményével, szőtte tovább álmoképeit, bízva az emberek belátásában és a gazdasági élet jobb alapokra helyezésére irányuló vágyában.

A tudományos szocializmus szakítva ezzel az optimizmussal és álmoképeivel, a valóság talajára lépett. Mindenekelőtt szakított azzal a felfogással, amely nem számolt az emberi önzéssel és főképpen az osztályellentéttekkel, melyek a történelmileg kialakult gazdasági rendben uralkodnak. A tudományos szocializmus megértette a történelem erőit és azt, hogy ez társadalmi osztályokat teremtett, amelyeknek érdekei egymással összeütköznek. Ezért átlátta azt is, hogy a gazdasági rendnek bármilyen szép elgondolásai nem fogják a világot átalakítani.

Ezzel megszűnt a szocializmusnak a közgazdasági tudomány iránti közönye is. Hiszen, amikor megértette a történelmi erők jelentőségét és a fejlődés tényállását, felismerte azt is, hogy a fennálló rend erőiből kell az új rendnek, a szocializmusnak is megszületnie. Ezzel egy csapásra felébredt a szocializmusnak a közgazdasági tudomány iránti érdeklődése is, amely megállapításaival, különösen *Ricardo* elméletében, kitűnő kiinduló pontokat szolgáltatott a szocializmus számára. Így érett meg a szocializmus azzá, amit *tudományos szocializmusnak* nevezünk.

A tudományos szocializmus kialakulásával határozottabb alakot nyert a szocializmus alap gondolata is. Vezérelve ezután a *kizsákmányolás megszüntetése*, tehát annak kiküszöbölése lett, hogy egyes társadalmi osztályok másokat, illetőleg, hogy a vállalkozók a munkásokat a maguk előnyére kihasználják. A kizsákmányolás főszköze a tárgyi termelési tényezők, a tőke és a föld magántulajdona. Ennek megszüntetéséhez, vagyis a tárgyi termelési tényezők köztulajdonba vételében keresi a tudományos szocializmus a gazdasági

rend újjáalakításának eszközét. Ezzel határozott alakot öltött az alapgondolat megvalósulásának eszköze is, mint *kollektívizmus*, azaz a tárgyi termelési eszközöknek a közösség tulajdonába vétele (*szocializálása*).

A szocializmus első korszakában felmerült eszmények közül, amint az különösen *Saint Simonnál* előtérbe lépett, a közgazdaság észszerűsítése, racionalizálása ment át a tudományos szocializmusba. Magáévá tette a tudományos szocializmus a termelés egységesítésének, egységes terv szerint felépítésének és vezetésének gondolatát, a *tervgazdaságot*, mert ebben látja annak az eszközét, hogy a termelés oly fokra emeltessék, amely valóban emelni tudja széles néprétegek életszínvonalát. Ennek háttérében az a meggyőződés áll, hogy addig, amíg a termelés külön, egymástól független és sokszor egymással versenyző üzemekben megy végbe, erőpazarlás folyik; ennek elkerülését célozzák a kizsákmányolás megakadályozásán kívül a szocializálás, amely a tervgazdaság megvalósítását teszi lehetővé.

8. A tudományos szocializmus kifejlődése. Annak a gondolatmenetnek, amelyet a fentiekben mint a tudományos szocializmus tanítását megismertünk, a klasszikusok elmélete szinte kínálkozik kiinduló pont gyanánt. Nemcsak, hogy az önzésből mint a gazdasági élet mozgását irányító erőből indult ki, hanem a gazdasági életet forgalmi gazdasági alakjában oly önműködő szerkezetnek fogta fel, amely a természeti szükségszerűség kegyetlenségét foglalja magában és a munkásosztályt alacsony életszínvonalra kárhoztatja. A Malthus-féle népesedési törvény, amely, a föld csökkenő termelékenységének dogmájával kiegészítve, *Ricardo* óta alapja lett a klasszikus tannak, annak megállapításában csúcsosodott ki, hogy a munkásság helyzetén, bármennyire kívánatosnak ismerték is el a klasszikusok ezt, végeredményben nem lehet segíteni, mert minden ilyen irányú kísérlet hajótörést szenved azon, hogy népszaporodási hullámot vált ki.

Nehéz volt ebbe a nyomor szükségszerűségét hirdető felfogásba belenyugodni és már *J. St. Mill*, a klasszikus elméletnek mintegy kodifikátora, is megingott és a jövedelemeloszlás megváltoztathatóságát elismerve, a szocialisták felfogása felé hajlott. *Mill* azonban mégis megmaradt a klasszikus elmélet alapján.

Nem így *Johann Karl Rodbertus* (1805–1875), aki egész okoskodásában azt választotta kiinduló pontul, hogy a fennálló gazdasági rendbe, éppen annak igazságtalan és széles néprétegek számára hátrányos voltánál fogva, nem szabad belenyugodni. *Ricardo* tételeire támaszkodva, *Rodbertus* elsősorban a munkaértékelméletet szélesítette ki annak hangoztatásával, hogy az emberi munka egyedüli forrása a javak értékének, mert egyedül a munka az, amit az ember személyiségéből áldoz a javak termelésénél. A tárgyi javak a természet adományai, amelyeket az emberi munka hasznosít; ezért nem forrásai az értéknek. Minden jövedelem tehát, amely az utóbbiak felhasználásából származik, az emberek kizsákmányolásának eredménye. Hiszen úgy a tőke, mint a föld csak az ember erőfeszítésének hozzáadásával hozzák létre a javakat. A jövedelemeloszlást kell tehát *Rodbertus* szerint új alapra helyezni, mert a földbirtokos és a tőkés fölözik le a termelékenység növekedésének eredményét és a munkásnak nem jut belőle semmi, midőn a termelékenység növekedésével hányada, a munkabér nem tart lépést a nemzeti jövedelem emelkedésével (a *csökkenő bérhányad* tétele).

A kérdés megoldását *Rodbertus* állami intézkedésekben kereste (*állam-szocializmus*) oly módon, hogy az állam fokozatosan kisajátítja a tárgyi termelő tényezőket. Elesen megkülönböztetve a gazdasági életben a gazdálkodás sajátosságaiból folyó tényezőket a közgazdaság jogi szerkezetétől, *Rodbertus*nak sikerült attól az egyoldalúságtól szabadulnia, amelyet *Knies* az elmélet abszolutizmusának nevezett, amely a gazdaság jogintézményeit is változtathatlan adottságoknak tekintette. Ezzel a fejlődéstörténeti szocializmus útját egyengette, mert a gazdaság jogintézményei változtatását a haladás követelményeként mutatta be.

A tudományos szocializmus teljes kifejlesztése, úgy elméleti, mint történeti alátámasztása, *Karl Heinrich Marx* (1808—1883) műve volt mert csak tőle nyerte a szocializmus azt a bölcséleti támaszt, amely az egész művelt világban biztosította a tudományos szocializmus elterjedését.

A történelembölcséleti pillérek, amelyen *Marx* rendszere nyugszik, a *materialista világszemlélet* és az erre támaszkodó *dialektika*. Az első lényegében azt mondja, hogy az emberek szellemi világa anyagi létük visszatükröződése. Az anyagi lét, a megélhetésért való küzdelem határozza meg az emberek gondolkodását és irányítja cselekvésüket. Ez tömöríti őket osztályokba, midőn közös törekvésben fúzi össze azokat, akiknek közös az érdekük. Az anyagi érdekeknek az emberi életben uralkodó szerepéből vezeti le *Marx* azután azt a tételt, hogy a megélhetésért való küzdelem a társadalomnak nemcsak szerkezetét, hanem *fejlődésének törvényszerűségét* is magában foglalja, mert a *fennálló rendből magából fejlődik* annak ellentéte, amely azt szükségszerűleg fel fogja váltani és annak helyébe fog lépni. A fennálló rendben érdekelték (thesis) és azok között, akiknek érdeke ennek a rendnek a megváltoztatását követeli (antithesis), éles ellentét áll fenn, amely kemény küzdelemhez, az *osztályharc*hoz vezet, amelynek eredményeként megszületik az új rend (synthesis). Az az osztály, amely ragaszkodik a fennálló rendhez, a kapitalizmushoz, a polgári osztály, a *burzsoázia*, az pedig, amelynek érdeke a rend megváltoztatásához fűződik, a munkásság, amelyre *Marx* a *proletariátus* elnevezést honosította meg. E két osztály harcának eredményeképpen fog megvalósulni a szocializmus mint a történelmi fejlődés szükségszerű eredménye.¹

A fennálló rend, a kapitalizmus a munkásosztálynak a polgárság részéről való kizsákmányolásán nyugszik. A kizsákmányolás tényezője a tőke, amely a termelés megszervezését oly módon eszközli, hogy a munkás nem kapja meg azt az értéket, amelyet előállított. Az érték egyedüli forrása ugyanis, mint azt a munkaértékelmélet tanítja, a munka. A termelésnek a tőke alapján való megszervezése azonban lehetővé teszi a tőkésnek, hogy a munka eredményéből a munkásnak csak annyit adjon, amennyi megélhetéséhez szükséges, a többbit pedig megtartsa magának. A többbit, tehát azt a többletet, amelyet a munkás létfenntartásához szükséges értéken felül termelt — ez a *többlet-érték* —, elvonja a munkástól (*kizsákmányolási elmélet*) és felhalmozza (a *tőkeakkumuláció* tétele). A kapitalista azt, amit a többletértékből el nem fogyaszt, újból befekteti a termelésbe. Ez a termelés egész szerkezetét megváltoztatja. Az emberi munka, amelyet a munkabérek fizetésére felhasznált tőke (a variabilis tőke) képvisel, a termelésben aránylag mindig kisebb hányadra szorítkozik a tőkefelhalmozódással, hogy egyre növekvő arányban szerepeljen a gépekbe és egyéb termelési eszközökbe fektetett tőke, vagyis az állótőke, amelyet *Marx* konstans tőkének nevez. Ennek a folyamatnak előmozdítója az, hogy a piac, amidőn a fogyasztó megveszi a termelés eredményét, nem törődik azzal, hogy azt több vagy kevesebb emberi munkával állították-e elő. A vevő ugyanazt az árat fizeti, akár több munkát és kevesebb álló tőkét fordítottak a termék előállítására, akár pedig több álló tőkével és kevesebb emberi munkával állították elő a terméket, holott a többletérték egyedül az emberi munkából származik. Ennek következménye a *nyereséghányad ki-egyenlítődség* törvényének érvényesülése. Az a kapitalista, aki több álló tőkét alkalmaz a termelésben, ugyanúgy részesül a piacon egy tömeget képező többletértékben, mint az, aki kevesebb álló tőkét és több emberi munkát alkalmazott a termék előállításánál, holott ő, minthogy az értéktöbbletet egyedül a munka képes létrehozni, a többletérték nagyobb hányadát állította elő. Ez *Marx* szerint a tőkefelhalmozódás hajtóereje, amely a nagyüzemek növekedéséhez (*üzemkoncentrációhoz*) vezet.

¹ Erre a küzdelemre hívta fel *Marx* lelkes munkatársával, *Friedrich Engels*sel együtt szerkesztett gyűjtő röpiratában, a „Kommunista kiáltvány”-ban a munkásságot.

Ennek a folyamatnak nem lehet más az eredménye, mint az *ipari tartaléksereg* növekedése, vagyis azok számának emelkedése, akik munkát keresnek és bármily alacsony bérért hajlandók munkát vállalni, amivel a munkásosztály helyzete folyamatosan romlik és az *elproletárosodás* következik be. Ennek pedig viszont elmaradhatatlan eredménye csakis a tőkés termelési rend összeomlása lehet, mert az egyre nagyobb mennyiségben piacra kerülő árukat az elszegényedő munkásosztály nem képes megvásárolni. Ezért a kapitalizmust időnkint gazdasági válságok rázkódtatják meg, míg végre annak össze kell omlania (*összeomlási elmélet*), hogy teret adjon a szocializmusnak.

Világra szóló hatását *Marx* elmélete elsősorban annak a széles történetbölcséleti távlatnak köszönheti, amelybe a gazdasági élet fejlődését állította. Elmélete végeredményben az egész társadalom fejlődésének egységes alapon való magyarázata. Valódi történelembölcsélet ez, amely szakít azzal a fel fogással, mint hogyha a történelem esetlegességek egymásutánja volna, amelyet nem szigorú törvényszerűség vezérel. *Marx*nál a gazdaságtörténet leíró nézletének és sokszor aprólékosságokban elvesző részletkutatásainak a helyébe a történelem folyásának az azt mozgató tényezőkre alapított egységes magyarázata lép, amely a fejlődés fonalát ragadja meg.

Ezzel a szocializmus is teljesen új világításba kerül. Megszűnik jámbor óhajítás vagy a gazdasági élet kíváncsatos berendezésének merész elgondolás jellege és helyébe a történelem szükségszerűsége lép, amelyet a történelem erői kényszerítenek ki.

A dialektikai módszert mint történelemszemléletet egy német bölcselető, *Hegel* alkalmazta először; *Hegel* okoskodásának alapja azonban az idealista filozófia volt, amellyel *Marx* a legélesebben szembeállt és a dialektikus szemléletet saját bölcseleti alapjára, a történelmi materializmusra alapította.

Rodbertus: Soziale Briefe an von Kirchmann. Berlin, 1850—51. — *Marx*: Das Kapital. I—II. köt. Hamburg, 1867—94. — *Marx*, K.: Friedrich Engels historisch-kritische Gesamtausgabe. Kiadta Rjazanov. I. köt. Frankfurt a. M., 1927. — *Engels*: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. Új kiad. Berlin, 1911. — *Wenckstern*: Marx. Leipzig, 1896. — *Kautsky*, K.: Die materialistische Geschichtsauffassung. I—II. köt. Berlin, 1927. — *Tugan-Baranowsky*: Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. U. o., 1910. — *Boudin*: Das theoretische System von Karl Marx. Stuttgart, 1909. — *Muckle*: Die Geschichte des sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert. 2. kiad. Leipzig és Berlin, 1917. — *Sombart*: Der proletarische Sozialismus (Marxismus). 2. köt. Jena, 1924. — *Stammhammer*: Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus. 3. köt. Jena, 1893—1909. — *Braha*: Bibliographie des wissenschaftlichen Sozialismus. 1911—1922. Berlin, 1923. — *Szabó Ervin*: A tőke és a munka harca. Budapest, 1911. — *Marx és Engels* válogatott művei. Szerk. Szabó Ervin. Budapest, I. köt. 1905. II. köt. 1909.

9. A marxizmus továbbfejlődése. *Marx* tanainak igen nagy volt a hatása nemcsak a munkásosztályra, amelybe a biztos győzelmének hitét oltotta, hanem a fennálló gazdasági rend hibái iránt érzéket mutató egyéb körökben is. A széleskörű érdeklődés folytán megindult a marxizmus tanainak a bírálata, de idővel a *Marx* tanai továbbfejlesztésére irányuló törekvés is.

Azok, akik eleve ellenségei a gazdasági élet új alapokra helyezésének, természetesen *Marx* minden tételét kétségbevonták, kezdve a történelmi materializmuson egészen az összeomlási elméletig. Tárgyilagossabb és megértőbb volt *W. Sombart*¹ bírálata, akit ezért honfitársai „szalonszocialistának” neveztek. Különösen a munkaértékelmélet ellen fordult a szocializmussal egyébként rokonszenvező közgazdák bírálata. *Tugan-Baranowsky*,² maga is szocialista, főképen ezen az alapon igyekezett a marxi elméletet bírálni és egy-

¹ V. ö. Sozialismus und soziale Bewegungen. Jena, 1896. (Magyarul: A szocializmus és a szociális mozgalom. Budapest.)

² V. ö. Die theoretische Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905. Egy másik szocialista, *W. Gelesnoff* is engedményeket tett a szubjektív értékelméletnek.

úttal bebizonyítani, hogy a munkaértékelmélet nélkül is megáll a kizsákmányolási elmélet.

A szocialista körökből felhangzó bírálatok közül szélesebb körökben *Eduard Bernstein* munkája keltett a századforduló éveiben visszhangot.¹ *Marx* több tételével polemizálva, *Bernstein* főképen azt igyekezett bizonyítani, hogy a hatalom átvételére a munkásságnak, főkép a szakszervezeteinek munkájával kellőleg fel kell készülnie, hogy annak kezelésére, illetőleg a szocializmus fokozatos megvalósítására képes legyen. *Bernstein* bírálata, amelyet *revizionizmus*nak neveztek, a német szociáldemokrata pártban erős vitákat idézett fel, amelyek azonban a pártkongresszusokon azzal végződtek, hogy a párt a szocializmus elpolgáriasítását visszautasította és megmaradt a marxizmus eredeti alapján.

De a marxizmus terjedésével nemcsak a kritika, hanem a marxizmus továbbfejlesztése is megindult. Ebben az időben főképen az a kérdés foglalkoztatta a marxistákat, hogy a kapitalizmusnak *Marx* tanítása szerint elmaradhatatlan összeomlása miért nem következett még be. *Rudolf Hilferding*, *Rosa Luxemburg* és *Lenin* ennek magyarázatát keresve arra utaltak, hogy a kapitalizmus fejlődésével egy új láncszem iktatódott be a *Marx* által kifejlesztett folyamatba az *imperializmus* térhódításával. A kapitalista országok ugyanis érezve a tőke uralmát fenyegető veszélyt, hatalmi úton új, még nem kapitalista területek lakosságának termékeik számára meghódításában keresnek rendszerük életének meghosszabbítására újabb lehetőségeket. Ezzel azonban a kapitalizmus élete csak meghosszabbodik, de meg nem menthető, mert minél általánosabb lesz az elproletárosodás, annál inkább vannak megszállva a kapitalizmus élettartamának évei. *Neomarxizmus*nak nevezték a marxizmusnak ezt a kibővítését.

Új korszakába lépett az marxizmus, amidőn 1918-ban Oroszországban a gyakorlati megvalósítás lehetőségeit küzdötte ki magának. Most már nem tisztán elméleti síkon adódtak a marxizmus problémái, hanem annak minden vonatkozásában az életbe átültetése lett a probléma. Ezt a nehéz feladatot vállalta *Lenin*, midőn az imperializmus elméletére támaszkodva a proletárforradalom elméletét és taktikáját dolgozta ki.² Ezzel a marxi gondolatok vonalának továbbvezetésével szötte tovább a marxizmus fonálát egészen annak gyakorlati alkalmazásáig, a proletárforradalomig, amelyre hazája, Oroszország, megérett. Így *Lenin* munkásságában elmélet és valóság egybeszővődtek, amidőn a proletárforradalomnak nemcsak elméletét fejtette ki, hanem irányította a forradalom taktikáját is.

Megértve a történeti erők szerepét, *Lenin* tisztán látta, hogy a forradalom is a fejlődésnek egyik láncszeme, amelynek számolnia kell az adott helyzettel és a szerint kell megtenni lépéseit. Átértve azt, hogy egy veszített háború után az akkor még túlnyomó részben mezőgazdasági Oroszországban, amelynek meglevő iparát is nagy részben tönkretette a hosszú háború, egy csapásra nem lehet a kommunizmust megvalósítani, *Lenin* meggyőzte híveit arról, hogy ez az adott viszonyok között csak a piacnak és a pénzforgalomnak helyreállításával érhető el és az adott körülmények között csak egy átmeneti korszak után, amely a termelés gépezetét rendbehozza és kiépíti, kerülhet sor a végleges program megvalósítására.

Még egy fontos kérdés bővebb kidolgozásával gazdagította *Lenin* a marxizmust, midőn behatódobban elemezte a mezőgazdaság szerepét a proletárforradalomban. A föld magántulajdona mint a kizsákmányolás eszköze már *Marx*-nál is megvilágítást nyert. Mégis *Marx*, midőn a történelmi materializ-

¹ V. ö. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Új kiad. Stuttgart, 1920. — E munka első kiadására feleletül *K. Kautsky*: Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Stuttgart, 1899. — V. ö. továbbá *Lenin*: Marxismus und Revisionismus. Moskau, 1941, amely élesen bírálja a revizionizmust.

² V. ö. *Sztálin*: A leninizmus alapjai. Moszkva, 1944.

mus tanával megalapozta a szocializmus elméletét, a fejlődés főtényezőjét, a tőkét helyezte munkájának középpontjába, amelynek szerepe az iparban domborodik ki. *Lenin* és még behatóbban *Sztálin* a marxizmus alap gondolatainak, a kizsákmányolásnak és az osztályharcnak a mezőgazdasági vonatkozásait karolták fel. Hangsúlyozva az ipari és mezőgazdasági proletariátus összekovácslásának a szocializmus megvalósítása szempontjából való jelentőségét, *Sztálin* eréllyel követelte és, mint *Lenin* utóda, megvalósította a mezőgazdaság kollektivizálását.

Hilferding, R.: Das Finanzkapital. Új kiad. Wien, 1913. — *Luxemburg, R.*: Die Akkumulation des Kapitals. Berlin, 1923. — *Sternberg, Fr.*: Der Imperialismus und seine Kritiker. Berlin, 1929. — *Abraham R.*: A modern szocializmus. Ford. Mónus I. — *Mónus I.*: Három előadás a szocializmus problémáiról. Budapest, 1943. — *Lenin, W. I.*: Marxizmus und Revisionismus. Moskau, 1941. — U. a.: Állam és forradalom. Budapest, 1945. — *Sztálin*: A dialektikus és a történelmi materializmusról. Budapest, 1945. — U. a.: A leninizmus alapjai. Budapest, 1944.

10. Egyéb szocialista és rokon rendszerek. A *Marx* tanain felépülő tudományos szocializmustól eltérő vonalvezetéssel is kísérletek történtek a szocializmus elveinek kifejtésére. Ezek is többé-kevésbé a kapitalizmus ellen irányulnak, de részben elméleti háttérük gyengesége, részben pedig egyoldalúságuknál fogva távolról sem tudtak a marxizmuséhoz hasonló mértékben teret foglalni.

Hosszabb multra e rendszerek közül csak az *agrárszocializmus* tekinthet vissza. Lényege az, hogy az emberek kizsákmányolásának forrását egyedül a föld magántulajdonában keresi. *Thomas Spence*¹ már 1775-ben vetette fel azt a gondolatot, melyhez később lelkesen csatlakozott *O'Brien*.² Mindketten azonban a föld magántulajdonának megszüntetésében csak a szocializmus első és legsürgősebb lépését látták, amelyet általánosabb rendszabályoknak kell követniük. Ezért, bár a földbirtok szocializálásának gondolatát először ők vetették fel, nem tekinthetők a szorosabb értelemben vett agrárszocializmus megalapítóinak; ők tágabban, a kollektívizmushoz közeledve értelmezték a szocializmust. Nem volt igazi agrárszocialista *Ogilvie*³ sem, aki 1782-ben a földnek olyan felosztását követelte, hogy minden családnak jusson belőle a megélhetéséhez — legfeljebb 40 acresnyi — terület. *Ogilvie* ugyanis még egyéni tulajdonra gondolt. Ezzel szemben *A. R. Wallace* már a földnek az állam részéről való kisajátítását követelte, azzal az indokolással, hogy különösen a nagybirtok a társadalom és gazdasági bajok főforrása.⁴ A felvetett gondolatok nem maradtak visszhang nélkül és Angliában már 1870-ben társaság alakult a földbirtok kérdésének szemmel tartására és a közvélemény meggyerésére.

Igen nagy hatással volt az agrárszocializmus népszerűsítésére egy amerikai író, *Henry George*, akinek 1779-ben a „Haladás és szegénység”⁵ c. munkája világszerte feltűnést keltett. *George* komoly elméleti háttérrel igyekezett javaslatának adni azzal, hogy egyedül a földjáradékban kereste a jövedelemeloszlás eredendő bűnét. Élesen szembeszállva *Malthus* népesedési elméletével azt hirdette, hogy a földjáradék a nemzeti jövedelemből oly hányadot vesz igénybe, amely megakadályozza a munkabérnek a munkás létfenntartási költségei fölé emelkedését, holott a föld termelékenységének a művelési módok

¹ The Meridian Sun of Liberty címen 1896-ban tette közzé javaslatát. V. ö. továbbá: *Th. Spence*: Das Gemeineigentum am Boden. (Hauptwerke des Sozialismus und der Sozialpolitik.) Leipzig, 1904.

² The Rise, Progress and Phases of Human Slavery. 1885.

³ An Essay on the Right of Property in Land. 1782. (Német fordításban: Das Recht auf Grundeigentum. [Hauptwerke des Sozialismus und der Sozialpolitik. Leipzig, 1901.]

⁴ Land Nationalisation; its Necessity and its Aims. 1882.

⁵ Progress and Poverty. (Magyarul Haladás és Szegénység. Budapest, 1914.)

javulása következtében való növekedése ezt lehetővé tenné, ha nem foglalná le a föld járadék alakjában a mezőgazdasági termelés növekvő hányadát.

George ugyanis tagadja a föld csökkenő termelékenységének törvényét és éppen a termelékenység növekedésétől várja a megélhetési feltételek javulását. George követelése azonban nem a földbirtok szocializálására irányul. Minthogy a baj oka szerinte nem az, hogy a föld egyesek tulajdona, hanem csupán a földjáradék mint különbozati járadéknak a határföld művelési költségeinek növekedése folytán beálló folytonos emelkedése, elegendőnek tartja a földbirtoknak olyan mértékben való megadóztatását, amely a földjáradékot elvonja a tulajdonos rendelkezése alól és a közösség részére veszi azt igénybe. George tehát a földjáradékot akarja szocializálni. Angliában, de máshol, így hazánkban is,¹ javaslata lelkes pártolókra talált.

A nagybirtokban keresi Fr. Oppenheimer a munkásság alacsony élet-színvonalának forrását, mert szerinte ennek művelési módja táplálja az ipari tartaléksereget és ez nyomja a béreket. Minthogy a nagybirtok és a monopóliumok megszüntetését sürgeti, Oppenheimer *szabadelvű szocializmus*-nak nevezi rendszerét, amely a piac felszabadulásában, tehát hatalmi elemektől megtisztítását követeli.

Szocializmusnak minősítették a németek a Hitler által bevezetett rendszert, a *nemzeti szocializmust* is. A valóságban ez a szocializmustól távol álló gondolatokon, elsősorban a rendiség elvén épült fel, amely már előbb alapja volt az olasz *fasiszmus*-nak. Erős központi vezetés mellett mindkét rendszer a középkori rendi tagozódását vette mintául, igaz, azzal a változtatással, hogy nem születési, hanem hivatásrendekre tagolta a társadalmat. Ezek a rendek az egyes hivatások olyan tömörülései voltak, amelyekben a munkások és a munkaadók együtt képviselték az illető foglalkozási ágat. Németországban és később Olaszországban is a faji elvet is beleerőszakolták a rendszerbe, amely a szocializmussal éles ellentétben áll.

Ennek az erőszakosan megnyilvánult rendszernek egyenes ellentéte a *kooperatívizmus*, vagyis a kapitalizmusnak szövetkezetek útján való kiküszöbölése. Ennek egy kitűnő közgazda, *Charles Gide* volt egyik főapostola. Szerinte először a fogyasztóknak kell szövetkezetekbe tömörülniök, amelyek azután fokozatosan kezükbe veszik az ipari, majd pedig a mezőgazdasági termelést, szakítanak a kapitalizmus nyerészkedési szellemével és a *kölcsönösség* elvét állítják annak helyébe.

A kooperatívizmus emlékezetünkbe hívja az első francia szocialisták elgondolásait. Igaz, hogy azok elsősorban termelő szövetkezetekre gondoltak. *Gide* megértve a termelő szövetkezetek nehézségeit, megváltoztatja a sorrendet, de lényegében mégis csak a szabad társulás elvén véli megszervezhetőnek a termelést. Helyesen mutatott rá ezzel szemben *Wieser* arra, hogy a termelés mai fejlettségében keményebb és pontosabban működő szervezetet kíván, mint amilyen a szabad társulás útján elérhető.²

Woods: English Social Movements. London, 1895. — Rae: Contemporary Socialism. London, 1891. — Fuld: Verstaatlichung des Grund und Bodens. Hamburg, 1892. — Weisz: Die Lehre Henry Georges. Hamburg, 1891. — Cox, H.: Land Nationalization. London, 1892. — Cathrein: Das Privateigentum und seine Gegner. 3. kiad. Freiburg, 1893. — Oppenheimer: Grossgrundeigentum und soziale Frage. 2. kiad. Jena, 1922. — U. a.: Die soziale Frage und der Sozialismus. 12—13. ezer. Jena, 1925. — Gide, Ch.: Der Kooperativismus. Az 5. kiad. alapján ford. Bretschneider, Halberstadt, 1929. — Poisson: La république cooperative. 4. kiad. Paris, 1920. — Well, S. and B.: Die genossenschaftliche Gemeinwirtschaft. Ford. A. Müller. Halberstadt, 1924.

¹ Nálunk *Pikler J. Gyula* lelkes harcosa a „georgeizmus“-nak, ahogy ezt a rendszert nevezik. (V. ö. A városi telekértékdó. Budapest, 1911, továbbá Magyar földreform. Budapest, 1919.)

² V. ö. Gesammelte Abhandlungen. Herausg. v. Hayek. Tübingen, 1929, a 278—334. old.

11. A társadalmi reform. A szocializmus eszméinek hatása alól azok a körök sem tudták magukat kivonni, akik, visszariadva a szocializmus radikalizmusától és a marxizmus nemzetközi felfogásától, mégis olyan tárgyilagosak voltak, hogy a szocializmusnak a kapitalizmusra vonatkozó bírálatát nagyjában elfogadták. A revizionizmusra emlékeztető optimizmussal a fokozatos fejlődésbe vetették reményüket és, elismerve a szakszervezetek jelentőségét is,¹ a társadalom belátásába, szociális érzékének felébresztésébe és az államba helyezték bizalmukat.

Ezen az alapon több irányban történtek próbálkozások és tömörültek táborok, amelyek irányát összesítve találóan nevezhetjük *szociális* vagy *társadalmi reform*nak, mert a gazdasági életnek az individualizmussal szemben a társadalmi szellem értelmében való átalakítását követelik. A tiszta materializmussal és a rideg üzleti szellemmel, amely a kapitalizmust áthatja, mindegyikük szembefordul és az alsó osztályok életszínvonalának emelését követeli. Emelkedett erkölcsi felfogást követel mindegyikük, amely az embert tiszteli mindenkinben. Eltérés ezen irányok között főképen abban van, hogy egy részük vallás erkölcsi alapon közelíti meg a kérdést, a másik inkább tudományos alapon.

Az első csoportba tartozik az az irány, amelyet *keresztény szocializmus*nak neveznek, mert a kereszténység eszméire építi követeléseit és részben az egyházak támogatásával is találkozott. Franciaországban ez az irány közvetlenül *Saint Simon* szocializmusából fejlődött és már *Ph. J. B. Buchez* (1796—1865), azután *P. Leroux* (1797—1871), *Lamenais* és *Pecqueur* oly társadalmi rendet sürgetnek, amely a kereszténység szellemének megfelel, Angliában *Th. Carlyle* (1795—1881), *Ruskin* (1819—1900), *Kingsley* (1819—1875) és *Maurice* ismerték fel annak szükségét, hogy a kereszténység erkölcsi elve alapján az alsóbb osztályokat emeljék, a felsőbbeket pedig önzésükben megfékezzék. Németországban hasonló irányzat kezdetben vallásos eszmékkel szoros kapcsolatban keletkezett, amennyiben katolikus részből *Kolping Adolf* (1813—1865) és különösen *W. E. Ketteler* (1811—1877) mainzi érsek, protestáns részből *Wichern János Henrik* (1808—1881), *Huber Viktor Aimé*, később *Todt* és *Stöcker Adolf* (1835—1909) a keresztény vallás erkölcsi alapjára helyezkedve az egyháznak és a felsőbb osztályoknak a munkásosztállyal szemben fennálló kötelezettségeire mutattak rá és a gazdaságnak az etikai elv értelmében való átalakításáért emeltek szót.

A második csoportba tartozó irányzat főképen Németországban fejlődött ki, ahol a térthódító szerves állam- és társadalomelmélet, a fellendülő történelmi iskola, amely a társadalom erkölcsi erőit helyezte előtérbe, értette meg elvi alapon a beavatkozás szükséges voltát. 1872-ben Eisenachban néhány lelkes egyetemi tanár, *Brentano*, *Conrad*, *Engel*, *Hildebrand*, *Knapp*, *Mithoff*, *Roscher*, *Schmoller*, *Wagner* kezdeményezésére zászlót bontottak ez irányban. Eme kezdeményezés eredménye a *Verein für Sozialpolitik* alapítása, amely a németországi szociális reform középpontjává lett. Hogy eleinte milyen nehézségekkel kellett küzdeniök, erre jellemző az *Oppenheim* által e mozgalomra alkalmazott gúnynev: „*kathedersocialismus*“, tanszéki szocializmus. Ezzel az elnevezéssel azt akarták kifejezni, hogy a tudománynak az ifjúság nevelésére hivatott képviselői a szocializmus eszközüül adták oda magukat. Az ellen-szenv, amellyel eleinte a német tudomány képviselőinek megmozdulását fogadták, bizonyítja azt a meg nem értést, amely a gazdasági szabadság tanainak következtében az érdekeltek céltudatos propagandája folytán ez időtájt a szociális kérdéssel szemben még uralkodott. Az ellenállás azonban lassankint megtört; a szociális reform gondolata hatalmasan kibontakozott Németországban és később másfelé is. A német tudomány legelőkelőbb képviselői, *Schmoller*, *Brentano*, *Herkner*, *Sombart* és mások győzelemre vitték a szociális reform eszméit és előkelő politikusok, élükön *Berlepsch* báróval,

¹ Lelkes védelmezője volt a szakszervezetnek *Lujo Brentano*.

szegődtek e táborhoz. Maga a német idealizmus is a szociális reformnak kedvezett, mert nem tudott beletörődni a gondolatba, hogy a társadalom csak érdekellentétek küzdőtere, erkölcsi tartalom nélkül. A német nemzeti szocializmusra jellemző, hogy a Verein für Sozialpolitikot feloszlatta. Angliában 1884-ben alapították a Fabian Societyt, amelynek tagjai nyíltan szocialistáknak vallják magukat és sokat tettek a szocializmus fejlődésének érdekében hazájukban.

A *szociálreformról* általában: *Gehrig*: Die Begründung des Prinzipes der Sozialreform. Jena, 1919. — *Conrad, E.*: Der Verein für Sozialpolitik. Jena, 1906. — *Mombert*: Soziale und wirtschaftspolitische Anschauungen in Deutschland von Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Leipzig, 1919. — Verhandlungen der Eisenacher Versammlung zur Besprechung der Volkswirtschaftslehre. 2. Aufl. Leipzig, 1904. — *Philippovich*: Die Entwicklung der wirtschaftspolitischen Ideen im 19. Jahrhundert. Tübingen, 1910. — *Cole, G. D. H.*: Fabian Socialism. 1943.

A *keresztényszocializmusról*: *Joly, H.*: Le socialisme chrétien. Paris, 1892. — *Nathusius*: Was ist christlicher Sozialismus? 1896. — *Abbott, L.*: Christianity and social problems. Boston, 1896. — *Pesch, H.*: Lehrbuch der Nationalökonomie. I—V. köt. Freiburg i. Br., 1922—1926. — *Cathrein, N.*: Der Sozialismus. 26—29. ezer. Freiburg i. Br., 1920. — *Nitti*: Il socialismo cattolico. Turin, 1891. (Franciára is lefordítva. Paris, 1894.) — *Pfälf, O.*: Bischof von Ketteler. 3. köt. Mainz, 1899. — *Wichern*: Die innere Mission der deutschen evangelischen Kirche. 3. kiad. Hamburg, 1899. — *Mehring, Franz*: H. Hofprediger Stöcker, der Sozialpolitiker. Bremen, 1882. — *Göhre, P.*: Die evangelisch-soziale Bewegung. Leipzig, 1896. — *Jostock, P.*: Der Deutsche Katholicismus und die Überwindung des Kapitalismus. Regensburg, 1932. — *Gunz, J.*: Sozialismus und Religion in Deutschland der Nachkriegszeit. Leipzig, 1933. — *Giesswein*: Keresztényszociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben. Budapest, 1913.

I. RÉSZ.

Szervezési politika.

1. Szervezés és gazdasági szabadság. Minden szélesebbkörű együttműködés bizonyos szervezetet kíván, amely a résztvevő alkatelemek működésének egymásbailleszkedését biztosítja. Rendező elv nélkül csak a részek vagy egyedek céltudatos, együttműködésre képtelen halmazával állunk szemben. Természetesen a közgazdaság sem fejlődhetett volna ki ily rendező elv nélkül, amely az egyedek tevékenységének egymást kiegészítő voltát szervesen biztosítja.

Az emberek tömeges együttműködése két alapon jöhet létre. Az egyik a hatalom, amely *kényszer* útján hozza létre az együttműködést, a másik az emberek *önkéntes elhatározás* alapján való egymásba kapcsolódása, amely a kölcsönösségen nyugszik. Az első, a jogrend, mintegy felülről lefelé, a közhatalomból kiindulva szervezi meg a szélesebbkörű összeműködést, míg a második alulról, az egyénekből kiindulva hangolja össze tevékenységüket. Az elsőnek kezdetleges viszonyokból merített példája a földesúr és a rab-szolga, vagy később a jobbágy viszonya, a másodiké a város és a falu között kifejlődött jószágcsere.

A másodiknak, a szabad elhatározáson nyugvó cserének szerepét a társadalom fejlődése erősen kiszélesítette. Általánosítása irányában dolgozott egyrészt az emberek hajlamainak és tehetségeinek különböző volta, másrészt az elnyomottak szabadság iránti vágyakozása, amelynek erős támaszai lettek a városok növekedése és a kereskedelem, valamint az ipar fejlődése. A szabadság eszméjének hódolva így fejlődött ki a *szabad kereseti rendszer*. A háttérben álló gazdasági liberalizmus — a magántulajdon biztosítása mellett — egészen erre, t. i. a szabadon választott szolgáltatás és ellenszolgáltatás elvére kívánta alapítani a közgazdaságban való együttműködést.

Szigorú keresztülvitelében ez voltaképpen a gazdasági politika lába alól egészen kihúzta volna a talajt, mert a „laissez faire“, vagy a „non intervention“ azt jelenti, hogy egészen az egyének akaratára lehet és kell bízni együttműködésüket. Ez azonban a maga szigorúságában keresztülvihetetlen volt, mert már magának a fejlett cserének a feltétele, a pénzrendszer fenntartása az államhatalom részéről való alátámasztást kívánt. Ezen a téren tehát az állami beavatkozás, a pénz állami szabályozása nélkülözhetetlennek bizonyult. Ez azonban a gazdasági szabadság elveivel nem látszott ellenkezni, mert a pénzrendszer szabályozásával az állam csak olyan intézményt teremtett, amely az önként vállalt ügyletek lebonyolítását segíti elő.

Nemsokára azonban olyan bajok mutatkoztak, amelyek mélyebb, magába az ügyletkötésbe is belenyúló beavatkozást kívántak. Ez elsősorban a munkaviszonnyal kapcsolatban lépett fel parancsolóan, mégpedig a liberalizmus egyik ősi talaján, Angliában, ahol a gyorsan fejlődő nagyipar nemcsak embertelen, hanem a kultúrát veszélyeztető munkafeltételekhez vezetett. Sür-

gősen, minden dogmatizmussal szembenállva, közbe kellett lépnie az államnak, hogy a munkásosztálynak a szabadjára eresztett önzésből származó kizsákmányolását megfékezze. Ez volt az első rés, amelyet a gazdasági szabadság elvén ütni kellett. Elkerülhetetlennek bizonyult ez nemsokára más irányban is.

A gazdasági élet szabadságának elve nehezen volt ugyanis összeegyeztethető a nemzeti önállóságra való törekvéssel. A fejlett iparral és kiterjedt gyarmatokkal bíró Angliában ez nem volt ugyan érezhető, de annál inkább más országokban, amelyeknek az ipara fejlődésében elmaradt az angol ipar mögött. Midőn azután az Egyesült Államok nagyarányú gabonafőlöslegei megjelentek az európai piacokon, már nemcsak az ipar, hanem a mezőgazdaság is vámkat sürgetett a hazai piacnak külföldi árukkal való előzölésének elhárítására. E követelések teljesítése a gazdasági szabadság újabb áttörését jelentette.

Idővel azután maga az ipar más vonatkozásokban is ellene fordult a gazdasági szabadságnak. A kisipar, a kézmű, amely a céhek korszakában élte virágkorát, sohasem volt barátja a gazdasági szabadságnak. De most a nagyipar is, amely eleinte erős szószólója volt a versenyszabadságnak, az 1873. évi súlyos válság után olyan szervezeteket kezdett alakítani, amelyek egyenesen a verseny szabadságának kiküszöbölését célozzák. Németországban mind több iparágban kartellek alakultak a piac szabályozására és más országokban is követésre talált e példa. Ezzel bebizonyosodott, hogy a kifejlett gyáriparnak nem felel meg a korlátok nélküli szabadság.

A mezőgazdaságra vonatkozólag ez már előbb is világossá vált. Először is e téren számos országban kezdettől fogva nem is alkalmazták az egész vonalon a birtokforgalom szabadságát, mert a birtokok bizonyos csoportjait, a *holtkézi birtokokat* (közületi, egyházi, alapítványi birtokok és hitbizományok) kivették a szabály alól. De abban a vonatkozásban is, amelyben a birtokszerzés és eladás szabadsága nem, vagy csak kisebb mértékben valósította meg azokat a reményeket, amelyeket a szabad forgalomhoz fűztek, ellenben nem ritkán elősegítette a felszabadított jobbágyok birtokainak nagyobb birtokok kikerekítésére való felvásárlását és lehetőséget adott olyan birtokszerzésnek is, amely azt tisztán tőkebefektetésnek tekintette. Segítséget nyújtott továbbá a gazdasági szabadság a földbirtok eladósodásának, amely egyes országokban időnkint aggasztó méreteket öltött.

Ezen tényezők hatása alatt az állam nem tehetett mást, mint azt, hogy ott, ahol azt tőle a fennforgó körülmények követelték, megfelelő szabályozással beavatkozott a gazdasági életbe. Elvileg a gazdasági politika megmaradt a gazdasági szabadság hangoztatásánál, de valóban a gazdasági életnek egyre számosabb vonatkozásában érvényesült az állami beavatkozás. Igaz, hogy nem mindenütt egyenlő mértékben. Legerősebben Anglia ragaszkodott a be nem avatkozás elvéhez, de munkásügyi vonatkozásban viszont előljárt az állami szabályozásban.

Elhamarkodott volna természetesen a fent előadottakból azt a következtetést levonni, hogy a gazdasági szabadság nem szolgálta a gazdasági haladás előmozdítását. Az egyéni kezdeményezésnek erős ösztönzést adott, hatása alatt a gyáripar a gépek széleskörű alkalmazásával hatalmas lendületet vett, a tőkeforgalom erősen fejlődött és tekintélyes támaszt nyújtott úgy az ipar, mint a mezőgazdaság fejlődésének, amely utóbbi az adott lehetőségekhez képest a kevés vagy semmi tőkét alkalmazó *külterjes* gazdálkodásról mindinkább a *belterjes* gazdálkodásra tért át. Nagy lendületet vett a közlekedés fejlődése is és erőteljesen fejlődött a biztosítás.

Azt azonban mindezen előnyök ellenére is meg kell állapítanunk, hogy a gazdasági szabadság mint egyedüli szervezési elv nem állította ki az élet próbáját. Ösztönző ereje igen nagy, de az önzés számára oly tág teret nyit, hogy ebből súlyos társadalmi bajok származnak. E mellett maga a gazdasági szabadság oly alakulatokat termelt ki, amelyek, mint a nagy tőketömörülések,

az állam hatalmával vetekedő hatalmat teremtenek a verseny elnyomásával és így egyes tereken kikapcsolják azt a szabályozó erőt, amelytől a liberalizmus az önzés megfékezését várta. Mielőtt azonban ennek visszahatásaira rátérnénk, részletesebben kell a gazdasági szabadság elvének egyes részterületeken való beválásának kérdését vizsgálnunk.

2. Földbirtokpolitika. Alacsony műveltségi fokon, midőn az iparnak legfeljebb kezdetei mutatkoznak, az embereknek messze túlnyomó része a föld megműveléséből él. Még a mi korunkban is Európa fejlett viszonyai között egyes országokban a lakosság 60–70%-a, másokban a fele él a mezőgazdaságból és csak az iparosodásban előrehaladott országokban szállt le ez a hányad 30–35%-ra.¹ Erthető tehát, hogy a mezőgazdaság gondozása és különösen a szaporodó népesség földszerzési lehetőségeinek biztosítása fontos kérdése a gazdasági politikának.

Ez más szempontból is fontos. Nem is szólva arról, hogy a birtok nélküli mezőgazdasági népesség az ipari tartaléksereg egyik főforrása, a lakosságnak a mezőgazdaságból való menekülése és a városokba tömörülése a nemzet munkaerejét gyengíti, mert a népszaporodás leginkább kiadás és egészséges forrását apasztja és a lakosság összezsúfolásával járó egyéb hátrányokat is idéz fel. Ezzel szemben egészséges birtokviszonyok, amelyek a földművelésből való megfelelő megélhetést biztosítanak, a jólét biztos alapjai.

Ennek elérése végett a legtöbb európai ország elsősorban a földbirtokrend régebbi maradványainak, a hitbizományoknak a megszüntetését, számos országban az egyházi birtokoknak is a megszüntetését valósította meg. Ebben és általában egészséges földbirtokrend teremtésében Franciaország járt elől, ahol már a nagy forradalom felszámolta a feudális nagybirtokot. Jellegzetes parasztszörszág lett Dánia is a maga mintaszerű mezőgazdaságával. Ezzel szemben Kelet-Poroszországban és nálunk is a hitbizományok megmaradtak és a nagybirtok továbbra is egészségtelen hányadát tartotta meg a földnek.

De a szabad birtokforgalom ezen korlátainak ledöntése nem volt elegendő egészséges földbirtokviszonyok teremtésére, mert, mint már említettük, a birtokforgalom szabadsága számos hátránnyal is járt. A földbirtokszerzés szabadsága a vagyonösszpontosításnak eszköze maradt, ami a birtokviszonyok kedvezőbb alakulását nehezítette.² Egyes országok *birtokmaximum* megállapításával igyekeztek ezen segíteni, meghatározva azt, hogy egy birtokos milyen határon túl nem szerezhet földbirtokot.

Másrésről az állam maga, vagy erre a célra létesített hitelintézetek segítségével igyekezett arra való elemeknek a birtokszerzést megkönnyíteni. Ezzel megindult a *birtokpolitika*, amelynek főeszköze a *telepítés*. Hogy ez sikeres legyen, nagy gondosságot igényel. Nem kis nehézséget okoz és körültekintést igényel a telepítéshez szükséges megfelelő földterületek megszerzése. Könnyű volt Amerikában és a még nem sűrűn lakott országokban a telepítés, ahol még bőven álltak megműveletlen területek rendelkezésre, Európa legtöbb országában azonban a telepítés jelentékeny összegeket emészt fel, célját pedig nem éri el, ha nem válogatja meg kellően szaktudás és a telepesek egyéb tulajdonságai szempontjából a telepeseket. Mintaszerűen oldotta meg ezt a kérdést Dánia.

A földnek ellenszolgáltatás nélkül való átengedése természetesen éppen olyan hibás volna, mint az, ha a telepeseket oly szolgáltatásokkal terhelnék, amelyek elbírhatatlanok. Első esetben nemcsak az állam hoz túlnagy áldozat

¹ Igaz, hogy Anglia és Wales területén e hányad már 6,2%-ra zsugorodott össze, de a földkérdés ott is foglalkoztatja a közvéleményt.

² Így p. o. Kelet-Poroszországban M. Sering adatai szerint 1816–1859 között a parasztság a kezében levő területnek több mint egytizedrészét veszítette el. (Die Verteilung des Grundbesitzes und die Abwanderung vom Lande. Berlin, 1910.) Felső-Ausztriában 1885 óta 23.000 ha parasztsági területet vásároltak össze vadászterületek letesítésére. (K. Schmidt: Grundriss der Sozialökonomik. IX. köt. II. rész, 10. old.)

tot, hanem a telepeseket nem is kényszeríti józan gazdálkodásra, a másodikban pedig veszélyezteti a művelet sikerét, mert előbb-utóbb kiesszik a telepesek lába alól a talaj. Poroszország 1886-ban a telepítéssel kapcsolatban a *járadékbirtok* intézményét vezette be. A telepes itt évi *járadék* fizetésével váltja meg a földet. A földbirtokmegoszlás javítására más eszközök is használhatók. Így p. o. az, hogy a kívánatosnak látszó birtokvételek számára megfelelő hitelek nyújtásáról történik gondoskodás.

Mindenesetre ügyelni kell arra, hogy akár a telepítéssel, akár az állam segítségével egyébként szerzett földek tulajdonosuk kezén megmaradjanak. Poroszország ezért az ily birtokokra elidegenítési korlátozásokat állapított meg. Nálunk is az 1920. évi XXXVI. tc. a birtok fennmaradását biztosító rendelkezéseket tartalmaz.

Altalában a birtokpolitikának nemcsak arról kell gondoskodnia, hogy a mezőgazdasági lakosságnak megfelelő birtokszerzési lehetőségeket biztosítson, hanem meg kell akadályoznia a birtokok túlságos elaprózódását is. Ez azért veszedelmes, mert életképtelen egységeket eredményez. Pedig szabad forgalom mellett ez a veszély fennforog. Egyik forrása az üzletszerű *parcel-lázás*, vagyis nagyobb birtoktesteknek feldarabolása, amelyre az csábít, hogy a kisebb földterületek széleskörű kereslettel állnak szemben és így a föld magasabb áron adható el és a parcellázás nagy nyereséggel eszközölhető. Az elaprózódás második forrása az *örökösödés*, amely nagyobb családoknál oda vezethet, hogy az örökösök között az apai föld teljesen felaprózódik.

A baj elhárítására mindkét irányban történtek intézkedések. Az egyik a *birtokminimum* intézményének egyes országokban való bevezetése, vagyis bizonyos határon túl a birtok további feldarabolásának tilalma. Ez természetesen körültekintést igényel, mert művelési ágak, de egyébként is a birtok természete szerint változnia kell a határnak, amely gazdaságilag megengedhető; ezt tehát körültekintéssel kell megállapítani. A második az örökösödési jog megfelelő szabályozása, vagyis az örökösök közti osztozás megakadályozása ott, ahol életképtelen egységek keletkeznek. Ilyenkor a birtoknak egy kézben maradását kell biztosítani és az örökös társaknak egyéb módon kielégítéséről gondoskodni. Németországban a *törzsröröklés* jogintézménye alakjában oldották meg a kérdést, amit az ott egyes vidékeken meghonosodott szokás elősegített. Ahol a nép erre kevésbé hajlik, e megoldás nehézségekbe ütközik.

Gazdasági szabadság mellett van még egy forrás, amelyből veszedelem származik a földbirtok számára. Ez az *eladósodás*. Ezzel a birtok könnyen kényszerárverés alá kerül és elvész a birtokos számára. Könnyelműség ellen nehéz az embereket védelmezni. A birtoknak bizonyos határokon túl való megterhelésének, illetőleg ilyenkor elárverezésének tilalma védelmet nyújthat ugyan, de erősen korlátozza a birtokos hitelszerzési lehetőségeit. Az Egyesült Államokban mégis ezt a megoldást választották az *otthonmentesítés* (homestead) bevezetésével. A mentesítés természetesen a család megélhetéséhez szükséges területre szorítkozik. Európában Belgium 1889-ben a munkásházakra vonatkozólag, később (1897) pedig kisebb mezőgazdasági ingatlanokra is életbe léptette az otthonmentesítést; Francia- és Olaszország is követték ezt a példát. Nálunk az 1920. évi birtokpolitikai törvény nyújtott erre módot a földreform kapcsán létesített birtokokra vonatkozólag.

A felsorolt eszközökkel azonban csak mérsékeltebb keretek között sikerült azt a célt elérni, hogy a birtokmegoszlás számbavehetően javuljon és egyes országokban, köztük, sajnos, Magyarországon is, olyan kíméletet tanúsított az állam a nagybirtok iránt, hogy a helyzet csak kisebb mértékben javult. Ahol pedig a fennálló birtokviszonyok akadályaivá lesznek a haladásnak, ottan végre is erősebb eszközökhöz kell nyúlni. Ez a *földreform*, amely nem lassú folyamatban és fokozatosan megy a célja felé, hanem, mintegy operatív beavatkozással, egy csapásra akarja megszüntetni a bajt. Enyhébb alakjában, amint azt a cári Oroszországban 1905-ben alkalmazták, az állami birtokokat

használták fel e célra, de később, 1907-ben, tovább kellett menni. Erélyesebb keresztülvitelében a földreform megállapítja az egyesek kezében hagyható birtok nagyságát és a megmaradt földet a lakosság közelebbéről meghatározott igénylői között felosztja. Ilyen irányú kísérlet történt nálunk 1920-ban; de ezzel nem oldódott meg véglegesen a kérdés és 1945-ben új földreformra került a sor.

A földreform kényszermegoldás, amely természet szerint zökkenésekkel jár. A birtoktestek felszerelésükkel szerves egésznek alkotnak; feldarabolásuk szükségszerűleg visszaesést jelent a termelésben, mert ahhoz idő kell, hogy az új birtokkegységek is megfelelően felszereltesse. Ez is mutatja, hogy milyen nagy hibát követett el a régi birtokpolitika azzal, hogy nem javította meg kellő eréllyel az elavult birtokviszonyokat, amelyek tarthatatlanságát fel kellett volna ismernie.

A Magyar Társadalomtudományi Társulat által az 1910–1911. években tartott birtokpolitikai szaktanácskozmány. Szerk. Gaál Jenő. Budapest, 1912. — *Mattyasovszky M.*: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest, 1904. — *Brentano*: Über Anerbenrecht und Grundeigentum. Berlin, 1895. — *H. J. Seraphim*: Deutsche Bauernpolitik. Heidelberg, 1936. — *J. B. Holt*: German Agricultural Policy 1918–1934. Chapel Hill, 1936. — *Q. Quante*: Die Flucht aus der Landwirtschaft. Berlin, 1933. — *Enquête-Ausschluss*: Das ländliche Siedlungswesen nach dem Kriege. Band 10. Berlin, 1930. — *H. Haushofer*: Die Agrarreformen der österreich-ungarischen Nachfolgestaaten. München, 1929. — *K. Koehler* és *E. Heinemann*: Das Erlöschen der Familien-Fideikommisse und sonstiger gebundener Vermögen. Berlin, 1940. — *Varlez, L.*: Homestead Exemption. Bruxelles, 1892. — *Walpes, R.*: A treatise on Homestead and Exemption. Chicago, 1893. — *Riepenhausen—Crangen*: Gesicherte Familienheimstätten für alle Stände im Deutschen Reich. 3. kiad. Leipzig, 1891.

3. Az iparszabadság. Azok a korlátozások, amelyek a céhrendszerből és a merkantilizmus állami gyámkodásából származtak, a tőkét, amely egyre fokozódó érdeklődéssel fordult az ipar felé, szabad mozgásában erősen zavarták. A tőkéjüket vállalkozásban gyümölesztetni óhajtott köre, a kereskedők és a gyárosok voltak ezért elsősorban azok, akik az iparüzés szabadságát követelték.

A kisipar, a kézműiparosok körében az új eszme iránti lelkesedés jóval kisebb volt. A céhek elfajulása az iparüzést ugyan sok tekintetben megnehezítette, mert a hatóság a tanoncok és segédek számát korlátozta, sőt technikai kérdésekbe is beleszólt és e bajok ellen az iparszabadság védelmet nyújtott, másrészt azonban veszéllyel is fenyegette a kézműipart, midőn szabad kibontakozási lehetőséget nyújtott a gyáriparnak. Az utóbbinak versenyétől való féltelme a kisipart mindinkább az iparszabadság ellen hangolta. Megkezdődött az egyenlőtlen erővel való küzdelem, amelyben a gyáripár jelentős területeket hódított el a kisipartól. Ezért az utóbbi visszavágyott a céhek által nyújtott védelemre.

Európa nyugati részeiben, ahol a céhek hatalmának megtörése már korábban megindult és a fejlődés folyamatosabb volt, ez kevésbé jelentkezett, de Közép-Európában, ahol a régi korlátozásokat csak a szabadelvű irányzat győzelme szüntette meg, a kisipar követelődése, amely az iparszabadságnak legalább mérséklésére irányult, nem volt elnémitható. Ennek nyomása alatt Németország, amelynek államai csak a múlt század hatvanas éveiben iktatták törvénybe az iparszabadságot, már 1874-ben kénytelen volt az iparüzés szabadságából engedményeket tenni; hasonlóképpen Magyarország is, amely 1872-ben hozott szabadelvű ipartörvényét az 1884. XVI. tc.-kel szintén a kisipar követeléseinek engedve módosította.

Ezek a követelések főképen két célra irányultak. Az első a kézműipar üzésének *képesítéshez* kötése volt. Ezzel kívánta magának a kisipar régen élvezett jogát visszaszerezni, amely szerint mesterséget csak az folytathat, aki azt tanulta és szakérelmét bebizonyította. A kérdés nem volt ugyan olyan könnyen megoldható, mint amilyennek első pillanatra látszott, mert amilyen

természetesnek látszik is az, hogy a mesterséget gyakorlása előtt el kell sajátítani, éppen olyan nehéz sok esetben azt a határt megvonni, amellyel egyes rokonszakmák egymástól elválaszthatók volnának. Ebből számos súrlódás is keletkezett a törvény végrehajtása során.

A kézműipar második követelése a *testületi szervezkedés* törvénybe iktatását célozta. Legszívesebben a céhrendszerre tértek volna vissza iparosaink. A törvényhozás azonban ezt a leghatározottabban visszautasította és szerencsés megoldás talált abban, hogy megengedte a kézműveseknek *ipartestületek* alakítását, ha ezt az illető szakma kézműveseinek kétharmadrésze elhatározza. Ebben az esetben a belépést kötelezővé tette a törvény és az ipartestületeket bizonyos, szűkkörű hatósági jogokkal is felruházta. E mellett meghagyta az *ipartársulatok* intézményét, mint az önkéntes társulás alakzatát. Az iparoságnak ezzel az egymásrátámaszkodás lehetősége megadatott, amelyre védelme érdekében vágyódott, mégpedig a nélkül, hogy azok a kiváltságok visszaállítottak volna, amelyeket a céhek élveztek.

Az 1884. évi ipartörvény — szűk körben — az *engedélyezési* rendszert is meghonosította, amennyiben az iparüzéshez általában ugyan csak az iparhatóságnál való bejelentést kívánta meg, de egyes, különösen megbízhatóságot kívánó iparágak gyakorlását *engedélyhez* kötötte.

Miután a kézmű követelései ki voltak elégítve, úgy látszott, hogy az ipar szabadság — bár több irányban megnyírbálva — megszűnt a kedélyeket izgatni. Lassankint azonban új veszedelmek kezdtek fenyegetni az iparszabadságot, és pedig ezúttal a nagyiparral kapcsolatban. A gyáripár ugyanis, miután az iparszabadság légkörében megerősödött, maga kezdett kitermelni olyan alakulatokat, amelyek az iparszabadsággal ellenkeznek. Ilyenek a kartellek és azok a töketömörülések, melyek a szabad piac helyébe a *monopóliumot* kívánják állítani. Részben az ismétlődő válságoknak, részben pedig a tőke uralmi törekvéseinek a hatása alatt számuk egyre növekedett. A liberális elveket hangoztató kormányok hallgatagon tűrték ezt egy ideig, de a tudomány és a közvélemény figyelme mindjobban ez alakulatok felé fordult úgy, hogy létükről előbb-utóbb a kormányzatnak is tudomást kellett vennie.

4. A monopóliumok szabályozása. A szabadjára engedett közgazdaságnak, amely a kapitalizmus kifejlődéséhez vezetett, sajátos tulajdonsága, hogy az általa felszabadított erők a termelés egyes körzeteiben a verseny kiküszöbölésének kedveznek. Ennek igen egyszerű a magyarázata, mert csak a nagyüzemnek a termelés, sőt a forgalomba hozatal egyes területein való fölényére kell gondolnunk. A nagyüzemnek ezen fölényével azonban párosul az a hátránya, hogy a kockázata is igen nagy, mert, ha a termelés esőkkéntésére kényszeríti a piac, termelési fölénye az ellenkezőbe csap át és nagy méretei könnyen veszteségesse teszik termelését. Hozzájárul ehhez az is, hogy kevés nagyüzem versenye könnyen erősen kiélesedik és fojtogató versennyé fajul. Ezekben van a magyarázata a vállalatok közötti megegyezéseknek, a kartellképződésnek, amely megszünteti a versenyt. Ezzel a kapitalizmus fejlődésének új szakába lép, amelyet *monopóliumkapitalizmusnak* neveztek. Bár távolról sem a közgazdaság egész területét öleli fel ez az irányzat, mégis egyes vonatkozásokban erősen előtérbe lép.

A szabadelvű gazdasági politika ezzel nem számolt. A versenyre épített, amelyben feltétlenül bízott. A monopóliumokkal azonban az érintett területeken kikapcsolódott a gazdasági életnek az a szabályozója, amelyre a liberális gazdasági politikáját építette. Elkerülhetetlenné lett tehát új szabályozásról gondoskodni.

A gazdasági politika intézői ezt sokáig nem akarták tudomásul venni és vonakodtak az állami beavatkozástól. Végül is azonban ebben a vonatkozásban sem lehetett az elől kitérni, mert a nagyipar monopolisztikus szervezeteinek száma erősen növekedett és egyes iparágak teljesen, vagy majdnem egészen ily szervezetek uralmába kerültek. Így p. o. Németországban, a kar-

teltek hazájában, *Hirsch* becslése szerint a német ipari termelésnek századunk huszas éveiben kétötödrésze a kartellek, konszernek és trusztök vállalataiból származott¹ és az Egyesült Államokban is egész iparágak vannak a trusztök kezében.

A kartellek törvényhozási szabályozása terén Kanada volt úttörő. 1889. évi törvényében bírsággal és súlyosabb esetekben börtönbüntetéssel sújtotta a szállítás, termelés és kereskedelem terén a verseny közérdeket sértő korlátozását.² Egy évvel ezután az Egyesült Államok is meghozták kartelltörvényüket, a *Shermann Act*-ot, amelyet 1914-ben egy szigorúbb törvény (a Clayton Act) váltott fel. Hasonló alapon később számos demokratikus állam alkotott kartelltörvényt. Így Európában mindenekelőtt Novégia 1921-ben, a tengeren túl pedig Ausztrália, Dél-Afrika, Argentína és Peru. Később az 1931. XX. tc.-kel Magyarország is szabályozta a kartellkérdést.

Ezen államok egy része már hasznát vette a Németországban 1923. november 2-án kiadott rendeletnek, amely már nemcsak a kartellekről, hanem általában a *gazdasági hatalommal való visszaélésről* szólt. E rendelet rendszeresen nyúlt a kérdéshez, kötelezővé téve a kartellek *nyilvánartatását*, hogy módot adjon az államnak azok ellenőrzésére. Többé tehát nem csupán feljelentés, vagy panasztétel alapján indulhat meg e rendszer mellett a kartellek elleni vizsgálat, hanem mód nyílik arra is, hogy a bemutatott kartellszerződés kiindulásul szolgálhat az eljárásra. Ezzel kapcsolatban a kartellek *felvilágosítás adására* köteleztettek az ellenőrző hatóság számára, ami eljárásukról való beható tájékozódásra nyújt alkalmat. Sőt e hatóság arra is jogot nyert, hogy a kartell oly eljárását, vagy olyan határozatának keresztülvitelét eltilthassa, amelyet közérdekellenesnek minősít. Ez az *előzetes cenzúra* azért fontos, a kartellek szempontjából is, mert elkerülhetővé teszi mindjárt a legerősebb eszköznek, a kartell eltiltásának, illetőleg *feloszlátásának* alkalmazását. A kartellek ugyanis az ilyen szabályozás keretében, ha bejelentésük megtörtént, jogi elismerést nyernek azzal, hogy, amíg a hatóság fennállásukat nem ítéli a közérdekbe ütközőnek, kifejtethetik működésüket, de a hatóság részéről meg nem engedett rendszabályokhoz nem szabad nyúlniok. *Előzetes cenzúra* alá esnek egyes intézkedéseik; így különösen egyes üzletfeleiknek arra kötelezése, hogy p. o. csak a kartelltől vásárolhatnak stb. (*kizárólagossági szerződés*), vagy egyes vevők ki nem szolgálása (*bojkott*). E rendelkezés alá vonható egyes vevők részére oly kedvezmények, vagy engedmények nyújtása is, amely azok cselekvési szabadságát méltánytalanul korlátozza. Még tovább is lehetne menni és kimondani a *kiszolgálási kényszert*, amint ez a vasutaknál és a postánál, mint monopólszerű üzemeknél régóta alkalmazást nyert, kötelezve a vállalatot, hogy szolgálatait attól meg nem tagadhatja, aki az előírt ellenszolgáltatást megadja.

Még tovább menne a kartellekkel szemben, az *engedélyezési rendszer* meghonosítása, vagyis engedélyezésüknek gazdasági indokoltságuktól függővé tétele. Működésük ellenőrzésének szüksége persze ezután is fennmaradna. A törvényhozások azonban ehhez az eszközhöz nem nyúltak, bizonyára azért nem, mert az állam így működésükről bizonyos felelősséget vállalna, a kartellek ellenőrzése pedig, ha kellő szigorral történik, megfelelő törvényes alap mellett módot nyújt a gazdasági hatalommal való visszaélés meggátolására, amire egyébként az engedélyezési rendszer mellett is szükség volna.

A monopóliumok megrendszabályozására az államnak még egyéb eszközök is állnak rendelkezésére. Így elsősorban a kartell által gyártott, vagy

¹ *Hirsch*: Les monopoles nationaux et internationaux. Genève, 1926, a 10. o. d. Németországban a kálibányászat teljesen monopolisztikus kezébe került. A bányászathoz fektetett tőkének 97,6%-a, a vas- és fémiparnak részvénytőkéjéből pedig 88,5%-a volt koncernnek kezén. (*Woytinsky*: Zehn Jahre neues Deutschland. Berlin, 1929, a 159. old.)

² Erre vonatkozólag v. ö. *John A. Bull*: Canadian Anti-Trust Legislation. Baltimore, 1934, amely munka elvi szempontokból is megérdemli figyelmünket.

forgalombahozatal tárgyát képező cikkek beviteli *vámjának leszállítása*, vagy *eltörlése*. Ezen a téren is Kanada járt elől 1897. évi törvényével, amelyben erre felhatalmazást adott a kormánynak. A vámvédelem a külföldi verseny kizárásával vagy erős megnehezítésével mindenesetre erős támasza a monopóliumok fejlődésének és ezért a vámpolitikai eszközök hatályosságához nem férhet szó. További eszköz a piac szabadságát közérdekellenesen korlátozó szervezeteknek a *közszállításokból való kizárása*, államvasúti rendszer mellett pedig *szállítási kedvezményeknek a tőlük való megvonása*. Ahol ez lehetséges és komoly alapon történik, *közvállalatok* alapítása és *versenye* is hatályos eszközként kínálkozik.

A kartelltörvényeknek azonban, bármilyen széles alapra helyezkednek is, egy Achilles sarkuk van. Bárhogy fogjuk meg ugyanis a kérdést, a szabályozás célja a monopóliumok közérdekbe ütköző eljárásának elhárítása, ehhez pedig elkerülhetetlen annak megállapítása, hogy mikor válik a szóbanforgó cselekvés *közérdekellenessé*. A törvényhozások, mint már az első kanadai törvény is, igyekeztek ezeket az eseteket felsorolni, de olyan kitételek, mint p. o. a verseny méltánytalan, vagy káros kikapcsolása, általánosságban maradnak és minden vizsgálat alá kerülő esetben beható elbírálást kívánnak. Ezzel megfelelő törvény esetében is a súlypont a törvényt kezelő hatóság vállaira hárul, mert az egyes esetekben annak az eldöntése válik szükségessé, hogy törvényt sértés követtetett-e el, és hogy milyen további rendszabályra van szükség.

A kartelltörvényeknek ezt a gyengéjét a törvényekkel tett tapasztalatok világították meg. Kitént, hogy beható, szakszerű és pártatlan vizsgálat szükséges annak megállapítására, hogy az adott esetben sérelem esett-e a közérdeken. A kartelltörvények ezért mindinkább rátértek *kartellhatóságok* alakítására, amelyek ezt a kényes kérdést kezelik. Valóságos *judikatúra, joggyakorlat* alakul így ki, amely a kartelleknek is megmutatja, hogy milyen ténykedésektől kell tartózkodniuk. E hatóságok feladata a kartellek állandó szemmelkísérése, a vizsgálatok lefolytatása és ott, ahol a törvény eziránt intézkedik, egyes erre kijelölt esetekben a tervezett intézkedés felülbírálása. Újabban egyes törvényhozások a *tényállás nyilvánosságra hozatalának* a jogát is megadták a kartellhatóságoknak, ami kétségtelenül igen alkalmas fegyver arra, hogy a kartelleket bizonyos cselekvési módoktól visszatartsa. A német idevágó rendelet bizonyos esetekben a kartell tagjainak a *kilépési jogát* is megadja. Ilyenkor annak megállapítása is a kartellhatóság ügykörébe utalható, hogy valóban fennforog-e oly nyomós ok, amely a kilépést indokolja.

A kartell. A Magyar Jogászegylet Gazdasági Intézetének 1929. évi május hó 8-án, 14-én és 16-án tartott vitája. Budapest, 1930. — *Baumgarten N. és Meszlényi A.*: Kartellek és trustök. Budapest, 1906. (Németül is megjelent.) — *Nádas*: Das ungarische Kartell- und Konzernrecht. Berlin, 1928. — *Ráth Zoltán*: Emlékirat a kartellekről. Budapest, 1900. — *Harasztosi Király Ferenc*: A kartel. Budapest, 1936. — *Lehnich, Oswald*: Kartelle und Staat. Berlin, 1928. — *Tschiersky, S.*: Zur Reform der Industriekartelle. Berlin, 1921. — *U. a.*: Das Problem der staatlichen Kartellaufsicht. Mannheim-Berlin-Leipzig, 1924. — *Isay-Tschiersky*: Kartellverordnung. U. o. 1925. — *Études sur le régime juridique des ententes industrielles*. Société des Nations. Section Économique et Financière. Genève, 1930. — *Jones*: The Trust Problem in the United States. New York, 1922. — *Lapergue, J.*: Les syndicats de producteurs en France. Paris, 1925. — *Stevens, William*: Industrial Combinations and Trusts. New York, 1913. — *Berman, Edward*: Labor and Sherman Act. New York, 1930. — *Tschiersky, S.*: Kartellpolitik. Eine analytische Untersuchung. Berlin, 1930. — *Liefmann, Robert*: Kartelle Konzerne und Trusts. 8. Aufl. Stuttgart, 1930. — *Tschernoff, J.*: Ententes économiques et financières. Paris, 1933. — *Ball, John A.*: Canadian Anti-Trust Legislation. Baltimore, 1934. — *Auscher, René*: Les Ententes économiques en France et à l'étranger. Paris, 1935. — *Macgregor, D. H.*: Industrial Combination. London, 1935. — *U. a.*: Entreprise Purpos and Profit. Essays on Industry. Oxford, 1934. — *Auscher, René*: Les accords professionnels. Cartels, Trusts. Ententes. Manuel pratique. Paris, 1936. — Németországban már számos év óta külön folyóirat, a „Kartellrundschau” foglalkozik a kartellekkel, míg nálunk a „Kereskedelmi jog” című folyóiratnak van kartellmelléklete.

5. **A közüzemek térfoglalása.** A liberális gazdasági politika útjait a monopóliumok mellett egy másirányú fejlődés is keresztezte. Ez a *közüzemek* keletkezése. Az állam, később a városok és a községek több területen maguk látták üzemek felállításához. Ez merőben ellenkezett a szabadelvű felfogással, mert az utóbbi szerint az állam feladata a jogrend fölötti őrökös, a vállalkozást pedig, mint a kormányzástól természetében eltérő tevékenységet a magánosokra kell bízni. Ennek már *Smith Adám* kifejezést adott és a szabadelvű politika ragaszkodott ehhez.

A kérdés azonban már a vasutak alapításának korszakában nem látszott ilyen egyszerűnek. A vasút fontos szolgálataival az egész közgazdaságot érinti; ezért üzletvitelét a közérdek szempontjai kell, hogy irányítsák. Midőn egymás után magánvállalatok alakjában létesültek a vasutak, ez éppenséggel nem látszott biztosítottnak. Ez és több országban a magánvállalkozásnak a vasútépítéstől való tartózkodása arra indították az államot, hogy maga vegye kezébe a vasutak építésének és sokszor kezelésének ügyét is. Szerepet játszott ebben a vasutaknak természetükből folyólag a monopóliumra való hajlása is.

Az utóbbi szempont, t. i. annak veszedelmes volta, hogy a közösség számára fontos, sőt alapvető szolgálatok nyújtása magánmonopóliumok kezére bízassék, csakhamar erősen jelentkezett a városoknál. A városoknak gázzal és villannyal való ellátása terén a gazdaságosság szempontja a nagyüzemet követeli; ez pedig a monopóliumhoz vezet. Ennek figyelembevételével csak két megoldás között lehet választani és mind a kettő ellenkezik a szabadelvű felfogással. Vagy engedélyhez kötik az ilyen üzemek létesítését és szigorú feltételeket szabnak, amelyek azonban könnyen hiányosnak bizonyulnak, vagy pedig a város létesíti és folytatja az üzemet. Ezzel megszületett a közüzem. Angliában a *municipális szocializmus* jelígeje, amely városi és községi üzemet követel, erős visszhangra talált és más országokban is a víz-, gáz- és villanyellátást, sokszor a városi közlekedést is városok vették kezükbe.

Ha egyszer azt az álláspontot enyhítjük, hogy a közhatóságok feladata csak a kormányzás, amelytől lényegében különbözik a vállalkozás és az üzemvezetés, akkor a közüzemek kérdése azon fordul meg, hogy lehet-e a közüzemnek olyan szervezetet adni, amely egyszerre megfelel a két követelménynek, a gazdasági elvnek és az üzemek közszempontból való kezelésének. All ez legalább is a szűkebb értelemben vett közületi gazdasági alakulatokra, a *közvállalatokra* vonatkozólag. Ezek ugyanis szoros értelemben vett forgalomgazdasági alakulatok, valóságos vállalatok, amelyek nyereségre dolgoznak, de nem magánosok, hanem a közület számára.

Az első próbálkozások e téren nagyon hiányosak voltak. Az üzemek kezelésénél hiányzott a gazdasági tudás és érzék. Gyakran ez már a költség-számításnál mutatkozott, mert az állandó, a közvetett költségek mellőzésével állapították meg a szolgáltatás díját. Az üzem vezetőjét köztisztviselőnek tekintették, alig engedtek neki az ügyvitelben önállóságot és az egész vállalatot a kincstári (kamerális) könyvvitel alapján számoltatták el, amely csak arra néz, hogy minden engedélyezett összeg arra fordíttassék, amire azt megállapították. Ez volt a *közigazgatási üzem*.

Gyorsan be kellett azonban látni, hogy a kérdésnek ez a megoldási módja nagyon tökéletlen. Előtérbe lépett az a törekvés, hogy a magánvállalkozás mintájára keresetgazdasági alapon szerveztessenek a közüzemek. Ezért a magánvállalathoz hasonlóan a vállalat tőkeoldaláról kezdték szervezni az üzemet; bevezették a kettős könyvvitelt, amely a keresetgazdasági szempontból való ellenőrzést teszi lehetővé és önállóságot biztosítottak az üzem vezetőjének. Így keletkezett az *önállósított közüzem*, amely a magánvállalkozás formáját, a részvénytársaságot is átvette olyan módon, hogy a részvények a közület kezében maradnak. Persze lényegileg ez pusztán alakítás, mert azt jelenti, hogy a közület maga gazdálkodik. Az önállósított közüzem mindenestre nagy haladást jelent, de magában véve az üzem közérdekű kezelését nem biztosítja. Ez nem a formán, hanem a kezelés módján múlik, amelynek

teljesen tárgyilagosnak kell lennie. Csak, ha a köz szempontja igazán minden vonatkozásban érvényesül, az üzem gazdaságos berendezését sem véve ki, csak akkor tölti be hivatását a közüzem. Előmozdítja ezt a kezelésnek a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétele és a szigorú *revizori ellenőrzés*, amely alól a közüzemek kivétele súlyos hiba.

A közüzemnek, kivált Németországban a városok villannyal való ellátásánál, kedvelt alakja lett a *vegyes vállalat*. A város és a magántőke osztozott a részvénytőkén és közösen vettek részt az üzemek vezetésében.

A szorosabb értelemben vett közületi vállalatnál meg kell különböztetni a *közüzemet*, amelynél a bevételszerzés szempontja eszik és a *közütemeteket*, mint p. o. a kórházakat, köztisztasági hivatalokat, stb., amelyek már jóléti intézmények, sőt egyes vonatkozásokban a szociális közigazgatásnak kiegészítő szervei. Ezért a közütemetekenél a közület részéről való pénzbeli segélyezésnek is megvan a jogosultsága.

A közületi üzemek a magánmonopóliumok elleni küzdelemnek hatályos eszközei, de a továbbiak megszervezésük módján és üzletvitelükön, valamint felügyeletükön múlnak. A gazdasági szabadság egyik lelkes védelmezője, *Yves Guoyt* azt mondja, hogyha a vízvezeték magánüzem, hiányos működése esetében a hatósághoz mehet a közönség panasza; de hová forduljon a közönség, ha a közüzem nem jól működik, kérdi. A *felelősség* kérdése mindenesetre nehéz és kényes kérdés, de nem megoldhatatlan. A vezetők szigorú megválasztása, nyilvánosság és kellő felügyelet nélkülözhetetlenek, ha a közületi üzemek igazi célját el akarjuk érni.

Bücher, K.: Die wirtschaftlichen Aufgaben der Gemeinden. Tübingen, 1901. — *Aebury*: Staat und Stadt als Betriebsunternehmer. Berlin, 1909. — *Guyot, Y.*: La gestion par l'état et les municipalités. Paris, 1913. — *Mannheim, L.*: Étude sur la gestion comparée des entreprises publiques et les entreprises privées. Paris, 1930. — *Hirsch, P.*: Kommunalpolitische Probleme. Leipzig, 1920. — *Schmidt, K.*: Das Rentabilitätsproblem bei der städtischen Unternehmung. Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1915. — *Schiff, E.*: Unternehmertum oder Gemeindebetriebe. Leipzig, 1910. — *Rouger, L.*: Le domaine industriel des municipalités. Paris, 1901. — *Saussoy, A.*: Des monopoles communaux issus de concession sur le domaine public. Sens, 1903. — *Darwin, L.*: Municipal Trade. London, 1903. — *Robinson, J.*: Private Enterprise or Public Control. London, 1943. — *Thompson, C. W. and Smith, W. R.*: Public Utility Economics. 1941. — *Baner, I. R.*: The Economics of Public Utility Regulation. 1942. — *Basch*: Die Gemeindebetriebe in Ungarn. (Schriften des Vereins f. Sozialpolitik. 130. köt.) München-Leipzig, 1921. — A közüzemi kérdés Magyarországon (Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kiadványa). Budapest, 1930. — *Tanulságos rövid összefoglalásra v. ö. Heaton, H.*: Economic History of Europe. New York-London, 1936, a XXX. fejezetet.

6. A termelés fejlesztése. A liberalizmus vakon bízott abban, hogy a versenyszabadság hatása alatt a nemzetgazdaság termelő erői a legtökéletesebben bontakoznak ki, mert a verseny mindenkit arra kényszerít, hogy a lehető legtökéletesebb teljesítményt igyekezzék elérni. Idővel azonban fel kellett ismerni, hogy ez legalább is nem minden vonatkozásban áll. Így p. o. nem lehetett szemet húnyni az elől, hogy a mezőgazdasági ingatlanok szabad feladarabolhatása nemcsak, hogy sokszor életképtelen egységek teremteséhez vezetett, hanem azáltal is nagy károkat okozott, hogy a közlegetőket, amelyek erős támaszai voltak a községek állattenyésztésének, felosztották és ezzel az állattenyésztés — legelők híján — egyes helyeken visszafejlődött. Ezért korlátokat kellett szabni a közlegetők felosztásának. Hasonlóképpen volt ez az erdőművelés terén is. A községi és közbirtokossági erdők egységes kezelés mellett jól szolgálták céljukat. Megindult azonban az arányrészek összevásárlása, vagyis a régi jogosultak részeinek vállalkozók által való felvásárlása és vele az erdőirtás, mert a vállalkozás a fának értékesítése céljából eszközölte vásárlásait. Ezzel nem kilendült az erdők irtása, mely rablógazdaságot űzött a nemzet fakincsével és az éghajlati viszonyokat is károsan befolyásolta. Részben ennek meggátlása végett, részben pedig az erdőművelés észszerűsítése érdekében erdőtörvényeket kellett alkotni, amelyek észszerű üzemtervek be-

tartását írják elő. Tovább mentek az Egyesült Államok, midőn a nemzeti vagyon védelmére általános, a természeti vagyonforrásokra (olajforrások stb.) kiterjedő törvényt hoztak.

De nemcsak a *nemzeti vagyon pusztításának meggátlása érdekében* lát-szott célszerűnek a termelésbe való beavatkozás, illetőleg a liberalizmus passzív gazdasági politikájának elhagyása, hanem a *termelés előmozdítása* érdekében is.

Nagyon sokat tehet ezen a téren az állam mindenekelőtt a nemzeti vagyon feltárása és kihasználási lehetőségeinek *beruházásokkal* és célszerű intézkedésekkel való előmozdításával. Ez gyakran olyan munkálatokkal jár, amelyek végrehajtására a megkívánt jelentős tőkeerő a magánvállalkozásnak vagy nem áll rendelkezésére, vagy pedig a magánvállalkozás, minthogy gyű-mölcsözőbb befektetésekre nyílik alkalma, vonakodik e nagy beruházásoktól. Mindinkább azt is fel kellett ismerni, hogy nagy, az egész országra kiható létesítményekről lévén szó, célszerűbb is az államnak kezébe vennie az ilyen feladatokat. Így volt ez mindenekelőtt a *vasútépítés* és a *vízszabályozás* terén. Az első a piacok megközelítésének lehetőségei folytán erős lendületet ad a termelésnek, míg a második földek ármentesítésére, a művelés számára új területek nyeresére, továbbá a földek öntözésére nyit lehetőségeket. Mindkettő igazán eredményesen csak nagy, átfogó tervek alapján hajtható végre.

Új feladatok elé állította az államot annak felismerése, hogy a nemzeti termelés egyik leghatályosabb tényezője az ország energiaforrásainak kiépí-tése és célszerű felhasználása. A gőzerő korszakában e feladatkör még nem vonta magára a figyelmet, mert a gyárak és a közlekedési eszközök maguk állították elő a hajtóerőt. Megváltozott azonban ez a villamosságnak világí-tási célokra és hajtóerő gyanánt való széleskörű felhasználásával. Itt nagy erőtelepek és távvezetékek létesítése mutatkozott célszerűnek, amelyek széles kör számára termelik és teszik hozzáférhetővé az energiát. Nem lehetett tehát elzárkózni az elől, hogy itt egységes irányításról és szabályozásról kell gondoskodni. Ezzel mint új állami feladatkör megszületett az *energiagazda-ság* problémája, amely természetesen nem szorítkozhatott a villamos energia kérdéseire, mert hasonló a helyzet a földgáznál és az ásványolajnál is.

Be kellett látni azt is, hogy az állam bizonyos *intézmények létesítésével* is erősen előmozdíthatja a termelést. Ezt legelőször a *gazdasági szakoktatásra* vonatkozólag ismerték fel. Itt nem is jutott az állami tevékenység ellentétbe a liberális elvekkel. A mezőgazdasági oktatás fejlesztése és vándortanítókkal kiegészítése, akik vidékről vidékre járnak, továbbá ipari szakiskolák létesítése igen hatályos eszköznek bizonyultak. Hasonlóképpen nagyjelentőségű a *kísér-leti intézmények* létesítése és fejlesztése, valamint a kiváló teljesítmények bemutatására és jutalmazására alkalmat nyújtó kiállítások támogatása is.

Érintkezik e feladatkörrel az *érdekképviselések* keletkezésének előmozdí-tása, esetleg ilyeneknek bizonyos hatósági jogkörrel felruházva és belépési kényszerrel való létesítése. Az első esetben *szabad érdekképviselésekről* szó-lunk, amilyenek nálunk p. o. az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az Országos Iparegyesület, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület, a Gyáriparosok Országos Szövetsége. A második esetben *hivatalos vagy ható-sági érdekképviselések* létesülnek, amelyeknek jogkörét törvények szabályoz-zák. Úttörő ebben a kereskedelmi és iparkamarák felállítására volt, amelyeket nálunk az 1868: VI. tc. alapján kerületenként szerveztek. Sokkal később, az 1920: XVIII. tc.-kel honosították meg nálunk a mezőgazdasági kamarák, Egyes nyugati országokban munkáskamarákkal is kísérleteztek, de a munkásság érdeklődése inkább a szakszervezetek felé fordult.

Az érdekképviselések szaklapok kiadásával és előadások rendezésével a gazdasági ismeretek terjesztéséhez hatályosan hozzájárulhatnak és viták ren-dezésével, továbbá a szakmát érdeklő javaslatok tételével az egyes termelési ágak kívánalmait kialakíthatják és ezzel a kormányzatnak is komoly segít-séget nyújthatnak. Azt a veszélyt elhárítani, hogy az érdekeltek könnyen

egyoldalúan látnak olyan kérdéseket, amelyek érdekeikkel erősen összefüggnek, a kormányzás feladata. Ez alól a felelősség alól a kormánynak akkor sem szabad magát kivonnia, ha az egész gazdasági életet felölelő gazdasági tanácsot állít fel, mint erre már történtek kísérletek. Az érdekellentéteket, amelyek kölcsönösen a mezőgazdaság és az ipar között felmerülhetnek, neki kell eldöntenie, mégpedig úgy, hogy a fogyasztók érdekeit is figyelembe veszi.

Hatályos eszköznek bizonyult a kiállítások rendezése is, mert erősen ösztökéli kiváló teljesítményekre jutalmaival és nyilvánosságával is a termelőket. Igen jelentős ösztönzője a gazdasági haladásnak a *találmányi szabadság* intézménye. Ez a feltalálónak bizonyos időre monopóliumot ad találmánya értékesítésére, akár egyszerű bejelentésre (*bejelentési rendszer*), akár hivatalos vizsgálat alapján (*elővizsgálati rendszer*), akár pedig úgy, hogy az, aki saját szabadságát egy kérelmezett új szabadság által sértve érzi, ellenezheti a szabadság megadását; a kérdésben azután a szabadsági hatóság dönt (*felosztási rendszer*). Bármelyiket alkalmazzuk e rendszerek közül, a szabadság lényege ugyanaz, t. i. hogy a feltaláló számára az új eljárás kihasználásában monopóliumot biztosít.

Eredeti elgondolások védelmét szolgálja a *minta- és mustraoltalom*, valamint a *védjegy* is, amely utóbbi a minőségi termelés előmozdítása érdekében védelemben részesíti a kellően megjelölt készítményeket. Némileg rokontermészetű ezzel egyes cikkek minőségének hatósági jelzése is (*márkázás*), amely tehát szintén minőségi oltalmat jelent. A termelők és a kereskedelem közreműködésével született meg az áruk *standardizálása*, vagyis bizonyos meghatározott minőségek kialakítása, amely a kereskedelmi forgalmat megkönnyíti és egyes tömegeknek a *szabványosítás*, vagyis az árunak bizonyos célszerű alakban és méretekben való készítése, amely p. o. bizonyos gépalkatrészeknél nemcsak a termelést teszi olcsóbbá, hanem a fogyasztó részére is előnyös, mert egy alkatrész elhasználódásával nem teszi az egész gépet hasznavehetetlenné azzal, hogy azt nehéz pótolni.

Mindezzel az állam ugyan feladja a liberális politika passzivitását, de csak súlyos okokból enged kivételt a liberalizmus alapelve, a versenyszabadság alul. Már inkább kérdéses ez a *szövetkezetek* alakításának hatósági előmozdításánál, különösen részükre kiváltságok és pénzbeli segélyek nyújtásánál. Itt az állam már belenyúl a versenybe, amit a szövetkezetek hívei azzal indokolnak, hogy a szövetkezet az önszegély eszköze és kiküszöböli a kapitalizmus nyereszkeségi elvét. Mindenesetre óvatosságra van itt szükség, mert a szövetkezeti forma magában még nem biztosítja ezt, éppen úgy, mint azt sem, hogy a szövetkezet, p. o. a fogyasztási szövetkezet, jobban szervezi meg az értékesítést, mint a kereskedelem. Természetesen ott, ahol a fogyasztási szövetkezet olcsóbb tud lenni, mint a kereskedelem, ott előnye kétségtelen, ha a maga erejéből éri el ezt, éppen úgy, ahogy kétségtelen az, hogy p. o. a dán értékesítő szövetkezetek a vajtermelés és az állattenyésztés terén igen szép eredményeket tudtak elérni a termelés minőségének javításával.

A termelés előmozdítására alkalmazott ezeket az eszközöket a termelés fejlesztésének *közvetett*, vagy *szerves eszközeinek* nevezhetjük, mert csak közvetve, a fejlődés feltételeinek megteremtésével érintik a termelést. Nem nyúlunk bele a termelésbe, hanem mintegy a talajt készítik elő a fejlődés számára és magára a gazdasági szervezetre bízák a fejlődést.

Lényegesen különböznek ezektől azok az eszközök, amelyeket a gazdasági politika különösen az ipar fejlesztésére a merkantilizmus korában alkalmazott és amelyek a két világháború közötti időben a mezőgazdaság terén is sűrűn alkalmaztattak. Ezek a termelés fejlesztésének, illetőleg szabályozásának *közvetlen*, azaz *szervetlen* eszközeinek nevezhetők, mert a piac működésébe és a vállalkozásba való közvetlen belenyúlásban állnak. Az állam p. o. valamely iparágak az országban való meghonosítása érdekében az adózás terén nyújt kedvezményeket (p. o. a vállalatj adót elengedi), vagy a vasúti szállítás terén nyújt számára kedvezményeket. Nálunk

az 1881:XLIV. tc., az első iparfejlesztési törvényünk óta ezeket az állami kedvezmények néven ismerik. Ide tartozik az is, ha az állam valamely termelési ágának bizonyos feltételek mellett közvetlen pénzsegélyt (subvenciót) fizet, hitelt nyújt, vagy a termelő által felvett hitelért kezességet vállal. Szorosan rokon természetű a termelési jutalom (praemium) is, amely bizonyos áruk termelésére akarja a vállalkozót ösztökélni. Az utóbbi ajánlatosabb, mint a vállalatok egyszerű segélyezése.

Ebbe az összefüggésbe tartozik a hazai iparnak a közszállítások, vagyis a különböző közületek (az állam, a városok stb.) szükségleteik beszerzésénél előnyben részesítése, vagy annak elrendelése, hogy bizonyos cikkeknél ezek a közületek csak a hazai ipar szolgálatait vehetik igénybe. Az az iparág, amelynek részére ilyen módon a szállítások biztosítva vannak, könnyen kartellbe tömörül a verseny kiküszöbölésére, ami a beszerzéseket drágítja és így a közületekre szükségtelen terhet ró. Magyarország (az 1907:III. tc.), Olaszország és Spanyolország jelentős mértékben éltek ezzel az eszközzel. A mezőgazdaság terén a pénzsegélyek fizetését Németország a kendertermelés, Anglia pedig 1925 óta a cukorrépa-termelés ösztönzésére vezette be.

Átmenetileg ilyen eszközök alkalmazására szükség lehet azért, hogy a termelők egyes rétegei bizonyos nehézségeken átsegíttessenek. Állandóan alkalmazva azonban ilyen és hasonló eszközök a termelő erők egészséges elosztását a közgazdaságon belül nem segítik elő. Erről a vámpolitikában bővebben szólunk. Egyébként is visszaélésekre könnyen nyújtanak alkalmat és az önkényeskedésnek, valamint illetéktelen befolyásoknak is teret nyitnak az ilyen eszközök.

Sugár, O.: Die Industrialisierung Ungarns unter Beihilfe des Staates und der Kommunen. 1908. — Wiedenfeld, K.: Gewerbepolitik. Berlin, 1928. — Boissonade, P. C.: Le triomphe de l'étatisme. Paris, 1932. — Heyde, L.: Deutsche Gewerbepolitik. Dresden, 1934. — Gaillard, J.: Industrial Standardization. New York, 1934. — Sachs, A.: Matkenschutz. Wien, 1931. — Subsidies directes et indirectes. (Société des Nations.) Genève, 1927. — Zachau-Mengers, G.: Subventionen als Mittel moderner Wirtschaftspolitik. Berlin, 1930. — Továbbá: Müller, H.: Geschichte der internationalen Genossenschaftsbewegung. Halberstadt, 1928. — Grünfeld, E.: Das Genossenschaftswesen volkswirtschaftlich und soziologisch betrachtet. Halberstadt, 1928. — Veiland-Haupt, P.: Bauerngenossenschaftswesen und Arbeiter-Kooperation in Dänemark. Hermsdorf, 1927. — Jerness, O. B.: The Cooperative Marketing of Farm Products. Philadelphia, 1923. — Bernát I.: Szövetkezés. Budapest, 1902. — Czettler J.: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914. — Ihrig, K.: Internationale Statistik des Genossenschaftswesens. Berlin, 1928.

7. A termelés irányítása. A gazdasági elven felépülő szabad kereseti rendszer a termeléssel kapcsolatban az államnak csak a termelés nyugodt lefolyását biztosító jogrend megalkotását tűzte ki feladatul. Amint láttuk, ez a feladatkör, idővel az oktatás és a kísérletügy jelentőségének felismerésével, a termelést előmozdító közvetett eszközök irányában tágult ugyan, de a liberalizmus az államnak a piacba való közvetlen belenyúlását elvileg kizárta, mert alapelve az volt, hogy a piac feladata a termelésnek a fogyasztással összhangba hozatala. Elvileg ehhez ragaszkodva az államhatalom a legtöbb országban ezt az elvet gyakorlatilag mégsem tudta fenntartani. Ennek nem csupán az az oka, hogy a gazdasági élet nem olyan egyszerű, hogy azt könnyen egy általánosságban maradó elv keretei közé lehetne szorítani, hanem az is, hogy gazdaságpolitikát csinálni határozott célkitűzés nélkül nem lehet és minthogy a javakat ahhoz, hogy használhassuk, előbb elő kell állítani, a gazdasági politika célkitűzései közé a termelés fejlesztése mindinkább belekiváncosított. Ennek volt a következménye az, hogy a gazdasági politika a liberalizmus által előírt szenvedőlegesen magatartásából lassankint kilépett és a termelés előmozdítására célzó rendelkezésekhez fordult.

Az első lépések, amelyek ebben az irányban történtek, csak alig észrevehető eltávolodást jelentettek a be nem avatkozás elvétől. Ilyenek voltak az

állategészségügynek kényszerjellegű oltásokkal és vizsgálatokkal való rendezése, továbbá a *káros rovarok irtásának* kötelezővé tétele. A beavatkozás azonban mindinkább *cselekvő* jelleget öltött a termelés terén is, amidőn a kormányzat vetőmagnak és tenyészállatoknak a gazdák részére való kiosztásával, gőzeke szövetkezetek támogatásával stb. tevőlegesen kezdte a termelést befolyásolni, ami később bizonyos termények részére *termelési kényszer*hez és állatfajok tenyésztési körzeteinek kijelöléséhez vezetett. A termelés felsőbb irányításának kérdésébe külkereskedelmi szempontok is mindinkább beleszóltak, mert az országnak a külfölddel szemben való fizetőképessége erősen függ a kivitt áruk minőségétől is.

Az államhatalomnak a termelés szempontjából a beavatkozás felé terelésében azonban a legnagyobb nyomást rendkívüli viszonyok, a gazdasági válságok és a háborúk gyakorolták. Így a gabonánál az amerikai verseny, a kávénál Braziliában az árak katasztrófális esése, amely az egyévi fogyasztásnak megfelelő kávémennyeiségnek a tengerbe süllyesztéséhez vezetett, továbbá a hadigazdálkodás, amely már csak az ország külföldi beszerzési forrásainak elapadása folytán is szigorú beavatkozásokra kényszerítette a kormányokat, amelyek most már nem állhattak meg a piac felségjogainak tiszteletben tartásánál. Bizonyos termények termelési területeinek csökkentése, jutalmak fizetése vetésterületek parlagon hagyásáért (az Egyesült Államokban), másrésztől bizonyos termények meghatározott arányban termelésének kötelezővé tétele, p. o. nálunk 1942-ben a napraforgó- és lenmag termelésére kötelezés, vagy egyes anyagokkal való takarékoskodás érdekében keverési kényszer alkalmazása, p. o. lisztnél, továbbá benzinnél (motalko) egymást követték. Igaz, hogy elsősorban a háború alatt volt ez így, de a termelés irányításának kérdésébe konjunktúrapolitikai okok is beleszólnak.

A két háború és a köztük lezajlott világválság az erőteljesebb állami beavatkozáshoz megszoktatták a termelőket. A piac automatizmusába erősen belenyúló árszabályozások, bár nem mindig jártak kellő sikerrel, erősen tértfoglaltak és a konjunktúrapolitika a beruházások szabályozása felé terelte a gazdasági politikát. Ezzel mindjobban előtérbe lépett az a gondolat, hogy a nemzetgazdaságot nagy egységnek kell tekinteni, amely nem nélkülözheti a gazdasági politika célkitűzéseinek egységes szabályozását. Így termelői körökben is mindinkább barátokra talált az, amit *irányított gazdaságnak* neveznek. Ebből a szemszögből nézve az önműködő piac teljesítményeinek megbecsülése csökkent és az összhangnak az a hiánya, amely munkanélküliséggel, hirtelen ársüllyedésekkel és hasonló rázkódásokkal jár, növelte az állami beavatkozás híveinek számát. A harmincas évek világválságának hatása alatt született meg *Roosevelt* elnök gazdasági politikája — a *new deal* —, mely az előbb ettől erősen idegenkedő Egyesült Államokban messzemenő állami beavatkozáshoz, valóságos irányított gazdasághoz vezetett.

Maga a gyáripár, amely kibontakozása idején erősen követelte a gazdasági szabadságot, kartelljeivel és konszernjeivel a piac irányításához, tervszerű megszervezéséhez látott. Igaz, hogy a kapitalista vállalatok vezetői szeme előtt nem egészen az lebegett, ami az irányított gazdálkodás alapelgondolásának megfelelt, mert ők inkább egy önkormányzatra, a nagyipar csúcs-szervezeteinek és alakulatainak vezetésére gondoltak. Bár némileg más elméleti háttérrel, az *O. Spann*-féle eszmemenetben elméleti alátámasztásra talált *testületi (korporatív) gazdaság* is lényegileg ezt akarta és azt — ismét sajátos politikai háttérrel — a német nemzeti szocializmus és még előbb az olasz fasizmus megvalósítani is törekedett.

Ily módon egyre több oldalról indultak meg törekvések, amelyek a szabad kereseti rendszer hibáira rámutatva, közeledtek ahhoz az elgondoláshoz, amelyet *tervgazdaságnak* nevezünk, minthogy a közgazdaság egységes voltából kiindulva annak egységes terv szerint való kiépítését kívánja. Az irányított gazdaság, amely csak egyes vonatkozásokban lépteti az állam, vagy bizo-

nyos testületek szabályozó tevékenységét a magánosok gyakran egymás terveit keresztező tevékenysége helyébe, a tervgazdaságban nyeri betetőzését. A tervgazdaság fogalmából azonban még nem folyik szükségképpen a termelő javakon a magántulajdon megszüntetése, hanem csak annak felsőbb akarat által bizonyos irányokban való korlátozása. Teljessé a tervgazdálkodás csak a szocialista kollektív gazdaságban lesz.

Rathenau, W.: Die neue Wirtschaft. Berlin, 1918. — Wissel: Praktische Wirtschaftspolitik. Berlin, 1919. — Kung, E.: Der Interventionismus. Bern, 1941. — Clark, J. M.: Social Control of Business. New York, 1939. — Schulze, O.: Der New Deal und seine Einwirkung auf die Finanz- und Steuerpolitik der Vereinigten Staaten von Amerika. Jena, 1940. — Landauer, C.: Theory of Economic Planning. 1944. — Cole, G. D. H.: Building and Planning. London, 1945. — Bösch, M.: Gelenkte Marktwirtschaft. Stuttgart, 1939. — Dorn, Fr. u. andere: Probleme der gelenkten Wirtschaft. Berlin, 1941. — Bandin, L.: L'economie dirigée à la lumière de l'expérience américaine, Paris, 1941. — National Resources Planning Board: Industrial Location and National Resources. Washington, 1943.

8. A kollektív gazdaság. A szocializmus elgondolásában kezdettől fogva az a törekvés nyilvánult meg, hogy az embernek ember által való erkölcostelen kihasználását meg kell szüntetni. Ennek az utópikus szocializmusban még csak lappangó gondolatnak tudományos alátámasztására építette ki Marx a többletérték fogalmán nyugvó értékelméletét. A magántulajdon ellen a maga egészében már Proudhon heves támadást intézett, később pedig a kollektívizmus a magántulajdon elvetését a termelési eszközöknek köztulajdonba vételére korlátozta, abból indulva ki, hogy ezek magántulajdona a kizsákmányolás főeszköze. A közgazdaság tervszerű vezetésének eszméje ebben már bennfoglaltatik, mert, ha a közösség tulajdonában vannak a termelési eszközök és a közgazdaság legeredményesebb működése egységes vezetést kíván, természetesen látszik, hogy a közösség végzi e feladatot. Az észszerű és egységesen vezetett nemzeti gazdálkodás gondolata egyébként már Saint Simonban lelkes hívére talált. Így kapcsolódnak egybe a szocialista közös gazdálkodás vezérlő eszméi és alakul ki az az eszmemenet, amely ebben a gazdasági rendszerben testesül meg.

A megvalósítás útját illetőleg Marx, valamint Engels is tartózkodtak részletes utasítások adásától, ami ellenkezett volna Marx egyik alapgondolatával, azzal, hogy a fejlődés mindig adott viszonyokkal és ezekből folyó erőkkal áll szemben és ezekből alakítja ki a fejlődés következő lépcsőjét. Csak egyet hangsúlyoztak Marx és Engels egyaránt, t. i. azt, hogy az új rend megteremtése céljából a munkásosztálynak kell átvennie a hatalmat.

Amidőn 1918–1919-ben a munkásosztály több országban valóban átvette az uralmat, nem volt idő hosszas meggondolásokra. Hirtelen hozzáálltak a szocializáláshoz, nem figyelve arra, hogy a hosszas háború folyamán egyensúlyából kijött, legyengült és részben szétzilált közgazdasággal álltak szemben. Ilyen viszonyok között, átmenet nélkül, új gazdasági rendet kialakítani nem lehet. A törekvés a piacnak, mint a kizsákmányolás színhelyének kikapcsolásával közvetlenül a közös gazdaság megvalósítására irányult, mégpedig olyankor, midőn egyes országokban, így Németországban és Ausztriában a szocializálás fogalmáról és alakjairól a munkáspártok között is viták folytak.

Az újjáalakítás módzatai és üteme tárgyában eleinte Oroszországban is heves viták folytak. Voltak, akik azt is kétségbe vonták, hogy világforradalom nélkül a kommunizmus megvalósítható volna; szerintük tehát egy ország magában képtelen volna az új gazdasági rend megteremtésére.¹ Ezek azonban nem vették tekintetbe Oroszország óriási terjedelmét és természeti kincsekben való bőségét, amelyet csak a cári Oroszország nem tudott kihasz-

¹ V. ö. Markos György: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől Sztálinig. Budapest, 1945, a 92. old.

nálni, másfelől megfélekedtek arról, hogy *Lenin*ben olyan férfiú került a párt élére, aki az adottságok és a kitűzött cél iránti rendkívüli érzékével, ha nem is egyszerre, de fárasztathatlan eréllyel le tudta győzni a helyzetből adódó rendkívüli nehézségeket.

Lenin mindenekelőtt megértette, hogy az akkor még erősen mezőgazdasági jellegű Oroszországban a földművesek megnyerése nélkül nem lehet a kommunizmust megvalósítani. Ezért egyik első lépése ezen néprétegnek a nagy és középirtokok kárpótlás nélküli kisajátításával való megnyerése volt. Megindult egyúttal az ipari üzemek szocializálása, amely azonban akkor a helyzet áttekinthetetlensége és kellő tervek hiánya folytán nem járhatott sikerrel. A szocializálás keresztülvitelére hivatott legfelső Gazdasági Tanács adatok híján csak lassan kezdhette meg működését és az egyes iparcsoportok vezetésére alakított szervek között sűrűlődsök keletkeztek, amihez még a helyi szervekkel és üzemekkel felmerülő ellentétek is csatlakoztak. A piac kikapcsolása és egyszerre egy központosított gazdasággal való felelőse nem sikerült.

Lenin azonban nem riadt vissza a nehézségektől. Éles ítélőképességével bátran levonta a tényekből a következtetést, hogy az adott körülmények között a piacnak és a forgalmi gazdaságnak egyszerre való kikapcsolódásával a célt nem lehet elérni. Ezért lezárta a kommunizmus első korszakát, amelyet *hadi kommunizmus*nak neveztek és a fejlődés új korszakát nyitotta meg. 1921. március 21-én *Lenin* megindította az új gazdasági politikát, a *Novaja Ekonomicseszkája Politikát* (NEP), amely az addigi gabonarekvirálások helyébe a természetbeni adózást léptette, megengedve, hogy a nekik megmaradó gabona felett a gazdák szabadon rendelkezzenek. Ez a piac mechanizmusának újból való bekapcsolását jelentette. Így az új gazdasági politika megnyitotta a szerves fejlődés útját, midőn számolt azzal, hogy azt a gyökeres változást, amelyet a kommunizmus jelent, nem lehet egy csapásra, átmenet nélkül megvalósítani, hanem a szerves fejlődés lehetővé tétele érdekében közbe kell iktatni a szocializmus olyan formáját, amely a piac működésének még teret ad, de a gazdasági élet alapvető tényezőit, a bányászatot, a nehézipart, a bankokat és a közlekedést állami kézbe veszi és a közület szempontjából irányítja.

Allamkapitalizmusnak nevezték egyes külföldi írók ezt a rendszert, amely elnevezés azonban szem elől téveszti azt, hogy ez a rendszer éppen a kapitalizmussal merőben ellenkező elveken nyugszik. Alapja a kollektívizmus, a tőke hatalmának megtörése és a vállalkozói nyereségnek mint egyéni jövedelemnek a kiküszöbölése. Minthogy a szocializmus alapelvein nyugszik, mindenestre szocialista közös gazdasággal állunk szemben, amely a kollektívizmus elveit valósítja meg.

A nehézségek, amelyeket le kellett küzdeni, mint említettük, igen nagyok voltak. Nagy nehézséget okozott mindenekelőtt a kollektív gazdaság által megkívánt gazdasági terv kidolgozása. Ilyen terv természetesen csak akkor felel meg a célnak, ha a fennálló adottságokon épül fel és a belőlük folyó lehetőségekkel számol. Ebben leli magyarázatát az, hogy az idevonatkozó munkálatok, amelyek már 1921-ben kezdődtek, csak 1927-ben sűrűsödtek össze olyan tervvé, amelynek végrehajtásához az eredményesség reményével hozzá lehetett látni. Ez az első *ötéves terv*, amely 1928–1932. évekre szólt. Bár végrehajtását nagyon megnehezítette egy évnek a gyenge gabonatermése, keretében mégis megindult hatalmas ipartelek létesítése, majd pedig a termelés növelése. A második ötéves tervnek a világválsággal kellett küzdenie, amely a gabonaárak erős süllyedésével nagyon megdrágította a gépek bevitelét, a harmadik terv pedig már belenyúlt a világháborúba. Hogy a tervek segítségével olyan ipart sikerült teremteni, amely a gyorsan növekvő népesség számára munkaalkalmakat szerzett és Oroszország gazdag természeti forrásait

hasznosítja, amelyeknek nagy része azelőtt kiaknázatlan volt, ez kétségbe nem vonható eredmény.

A mezőgazdaság azonban jó ideig nem volt igazán beillesztve az új gazdasági rendbe; legalább is nem szocialista elgondolás szerint. Ez indította *Sztálint* ennek a helyzetnek a megszüntetésére és a régi parasztsztyál felszámolására. A szocializmus elgondolásának a széttagolt mezőgazdasági termelés egyébként azért sem felel meg, mert a gépek alkalmazására igazán csak a nagybirtok adja meg a lehetőséget. Ennek létesítése azonban természetesen nem a régi nagybirtok mintájára, hanem *szövetkezeti alapon* történt kolhozok és szovhozok alakjában. Ezzel az orosz mezőgazdaság is a szocializmus kereteibe illesztett be.

Szovjet-Oroszországnak ezt a fejlődését, amely egy több mint háromnegyed részében mezőgazdasági országból erős iparral rendelkező országot teremtett, megvalósítva a szocialista közgazdaságot, vezetőinek, *Leninnek* és *Sztálinnak* nagy valóságérzéke és kitartása tette lehetővé. Így és keményen kezelt pártfegyelmekkel sikerült nekik az óriási nehézségeket leküzdeni, amelyek úgy a belső, mint a világhelyzet alakulásából előálltak.

Az oroszországi fejlődés megvilágítja azokat a nehézségeket és főkérdéseket, amelyek a szocialista közös gazdaságra való áttérésnél gazdasági téren felmerülnek. A kommunizmus a piac önműködő mechanizmusának kikapcsolását, a közgazdaság működésének egészen új alapokra helyezését követeli. Hogy ez olyan feladat, amelyet nem lehet egy csapásra megvalósítani, könnyen érthető. Ha nem akarunk arról a nagyfokú munkamegosztásról lemondani, amely fokozottabb igényeknek és sűrűbb lakosság eltartásának elengedhetetlen feltétele, a piacban rejlő mozgató erő helyébe új tényezőket kell állítanunk, amelyek elég hatékonyak ahhoz, hogy a közösség tagjai a termelésben — ezt a legtagabb értelemben véve — tevékenyen résztvegyenek.

Ezzel azonban a feladat még nincsen megoldva, mert ahhoz, hogy a közgazdaság valóban közös, igazán egységes gazdaság és nem lazábban egymásba fonódó gazdaságok sorozata legyen, feltétlenül egységes irányításra is szükség van. Vitatkozni e pontban legfeljebb arról lehet, hogy milyen fokú, illetőleg terjedelmű legyen a központi irányítás. Maga az irányítás kérdése egyébként, mint láttuk, nemcsak a szocialista közös gazdaságban merül fel, hanem ma már a magánkapitalizmus is több szempontból, bár különböző mértékben, vonzódik feléje. Minél átfogóbb az irányítás, annál nehezebb természetesen az alapul veendő terv elkészítése. Nem csekély feladat az ilyen terv keresztülvitelének biztosítása sem. Nagy hivatalnoki szervezet létesítése nélkül ez alig lehetséges. Annak biztosítása sem könnyű, hogy a központi és a helyi szervek, másrészt pedig a rendelkező szerv és az üzemvezetés között sűrűlődsök ne keletkezzenek. Az egyéni kezdeményezést az üzemeknél az irányításnak nem kell feltétlenül csökkentenie; a felelősség az üzemek vezetésénél azonban a kapitalisztikus vállalkozó felelősségétől eltérő természetű, mert míg az utóbbi a vállalkozói kockázat viselésén alapszik, addig a szocialista közös gazdaságban az üzemvezető, illetőleg az üzemvezető testület felelőssége közjogi jellegű és az irányítókkal szemben fennálló hivatalnoki felelősséggé válik. *Hayek*, a piaci automatizmus kitartó védelmezője, abban látja a magánvállalkozás főelőnyét, hogy gyorsan és magától alkalmazkodik a helyzet változásaihoz, míg központi vezetés esetében az alkalmazkodáshoz hatósági intézkedések szükségesek.¹ Áll ez természetesen nemcsak a kollektív gazdaságra, hanem minden központilag részleteiben is irányított közgazdaságra.

Az kétségtelen, hogy a felülről irányított közgazdaság merevebb, mint a piaci mechanizmussal szabályozott szabad gazdaság. Viszont szilárdabb szer-

¹ V. ö. *Economica*. Vol. VII. (New Series) 1940. No. 26., a 1331. és 135. old.

kezete az egységesen szabályozott közgazdaságnak a konjunktúrák iránti érzékenységét erősen csökkentti, minthogy a szabad gazdaság szerkezetéből folyó endogén tényezők piaci kihatásai a szabályozás folytán csökkennek. Hatásuk csak a piac teljes kikapcsolásával szűnik meg teljesen. A külföld helyzetváltozásainak bizonyos fokú hatása azonban mindaddig megmarad, amíg az országnak külforgalma van.

Az a körülmény, hogy az irányított gazdaság eszméje ma is erős vita tárgya és gyakran olyan országokban is rokonszenvvvel találkozik, amelyek nem a szocialista közös gazdaságban látják a megvalósítandó célt, éppen annak a félelemnek tulajdonítható, amelyet a konjunktúraingadozásokkal és a munkanélküliséggel szemben világszerte éreznek. Kétségtelenül megállapítható, hogy ezek hatása alatt a közgazdaság egységes szabályozásától való idegenkedés az utolsó évtizedekben erősen gyengült, amiben nyilvánvalóan a késői kapitalizmus szerkezetének is nagy része van.

A szocializmustól többé-kevésbbé távolálló körök tervgazdasági elgondolásai azonban a szocialista közös gazdaságéitól mégis lényegesen különböznek. Még ha közelednek is a kollektív gazdasághoz, akkor is megmarad az a különbség, hogy ebben végleges megoldást látnak, míg Szovjet-Oroszországban a mai szocializmus csak átmeneti formának a szerepét tölti be, hogy előkészítse a helyzet megérésével a kommunizmus megvalósítását, amelyben megvalósul a lenini elv, hogy mindenki szükségletei szerint fog részesedni a nemzeti termelés eredményében. Egyenes ellentéte ennek az a felfogás, amely ma a tengeren túl az Egyesült Államokban nem ritka, és amely ugyan szintén csak átmeneti állapotnak, a háború utórezgésének tekinti a közgazdaság irányítását, melynek leküzdése után — bármily merésznek, sőt ellenmondásnak látszik is ez a trusztók hazájában —, a szabad piaci gazdaságra visszatérésben reménykednek.

A szocialista közös gazdaság a közgazdaság egészét felölelő tervével kétségtelenül új foka a közgazdasági együttműködésnek. Átfogó tervek a közgazdaság egészét érintő vonatkozásokban régebben is felmerültek. Csak *Colbert* csatornatervére, vagy Magyarország 1867 utáni nemzeti beruházásaira (vasútépítés, vízszabályozás) kell gondolnunk. Ezek azonban a közgazdaság egyes területeit érintő tervek voltak és nem a közgazdaságot a maga egészében átölelő és a termelési ágak egymáshoz való viszonyába belenyúló tervek.

Az ilyen átfogó terv abból indul ki, hogy a közgazdaság erőinek összehangolását a szabadforgalmi gazdaság tökéletlenül végzi. Eltekintve attól, hogy a vállalkozók egymástól függetlenül eszközlik a beruházásokat, tisztán üzleti szempontból és nem a nemzetgazdaság egészéből kiindulva döntenek el, azt, hogy mire fordítják a nemzeti jövedelem megtakarításait. A szabad gazdaságban a beruházások üteme is a vállalkozókra van bízva, az ehhez szükséges eszközök előteremtése pedig — ha nem is kizárólag — az önkéntes takarékoskodás és a vállalati nyereségek felhasználásának feladata. Ezzel szemben a gazdasági terv egységet akar vinni a beruházásokba, hogy csak a nemzet termelő erőinek céltudatos kifejlesztését szolgálják és a nemzeti jövedelemnek a termelés fejlesztésére fordítható része a legeredményesebben használtassék fel, vagyis elsősorban azon célokra fordíttassék, melyek a termelés további növekedését leginkább szolgálják. A terv feladata tehát a beruházható összegnek a célok fontossága alapján való felosztása. De a gazdasági terv ennél is tovább megy, midőn megjelöli az egyes területeken eszközözendő beruházások mértékét, mert ezzel arról is dönt, hogy a nemzeti jövedelem hogyan osztandó fel a fogyasztás és a beruházások között.

Nehéz kérdése a tervezésnek annak megállapítása, hogy mennyi vonassék el beruházásokra a nemzeti jövedelemből. Szabad gazdaságban sincsen ez ugyan teljesen a közgazdaság önműködő erőire bízva, mert az állam a közszolgáltatásokból (adókból) is eszközöl beruházásokat, de a gazdasági terv a beruházások méreteinek megszabásával azt az összeget előre megállapítja, melynek beruházásokra kell kerülnie. Külföldi kölcsöntől eltekintve az előteremtésnek vagy adóztatással, vagy kényszermegtakarítással kell történnie és az önkéntes megtakarítások inkább csak kiegészítő szerepet játszanak.

Szabad gazdaságban, amennyiben nem állami vagy egyéb közületi beruházásokról van szó, a *jövedelmezőség* a beruházások irányítója. Itt tehát a beruházások közvetlenül betagolódnak a piaci gazdaságba, mert csak ott történnek, ahol jövedelmezőségre nyílik

komoly kilátás. Ezzel szemben a gazdasági terv a nemzeti *termelékenység*et veszi mértékül. Piaci vonatkozásban, vagyis a jövedelmezőség biztosítása szempontjából ez külön intézkedéseket tehet szükségessé, melyek, minthogy a terv súlypontja a termelési javakat előállító iparokban szokott lenni, más iparágakra is kihatnak.

Baykov, Wenzel Alexander: The Development of the Soviet System. Cambridge, 1946. — *Bettelheim*: Planification Sovietique. Paris, 1945. — *Batiriev és Sztinyin*: A Szovjetunió pénzügyi és bankrendszere. Pénzügymin. kiad. 1946. — *Hubbard, Leonard, E.*: The Economic of Soviet Agriculture. Macmillan, 1939. — *Webb, Sidney and Webb, Beatrice*: Soviet Communism: A New Civilisation? Voi. I—II. London-New York-Toronto, 1935. — *Renaud, Jean*: La terre soviétique. Paris, 1936. — Collectivised Agriculture in the Soviet Union. London, 1934. — Money, Prices and Gold in the Soviet Union. London, 1934. — Banking and Credit in the Soviet Union. London, 1935. — *Stalin*, U. R. S. S. Balance, 1934. — Textes traduits sous la direction de M. René Lavigne. Paris, 1934. — *Dickinson, H. D.*: Economics of Socialism. Oxford, 1939. — Hároméves terv. A Magyar Kommunista Párt javaslata. Budapest, 1947.

II. RÉSZ.

Hitelpolitika.

I. A magánvállalkozás szerepe a hitelszervezetben.

1. A hitelpolitika feladatai. A mai termelésnek három főjellemvonása van: nagyméretű erőegyesítés és bonyolult, nagy befektetéseket kívánó feldolgozási módok és végül eladásra, tehát a piac számára való termelés. Mindez jelentékeny pénzügyi eszközöket kíván, mert a nagyszabású erőegyesítés tisztán gazdasági eszközök segítségével, tehát közjogi együttműködési kényszer nélkül történik és így a vállalkozónak kell gondoskodnia a termelési felszerelésről és a szükséges anyagok beszerzéséről éppen úgy, mint a termeléshez szükséges munkaerőről és — minthogy a termelés a piac számára történik — a termelőnek előlegeznie kell a termelés költségeit. Már a költségek jelentékeny volta is arra utalja a vállalkozót, hogy saját tőkéjén kívül idegen tőkére is támaszkodjék azok előlegezésében, tehát hitelt vegyen igénybe a termeléshez. Erősen növeli ennek szükségességét a vállalatok hitel-igényeinek az üzletmenet szerint változó volta, valamint az, hogy a vállalkozás személyes tulajdonságokat és képességeket kíván, amelyek nem járnak szükségképen együtt a tőke birtokával. Ezek az okai annak, hogy a termelés mai szervezete mellett a hitel a termelésnek nélkülözhetetlen eszköze.

Ezzel szemben sem a tőkegyűjtés, sem pedig a tőkének mások részére való átengedése nem állanak közvetlen kényszer alatt. A vagyoni egyenlőtlenségek közvetve kétségtelenül előmozdítják a tőkeképződést, mert a szégyensorsúakat alacsony életszínvonalra kényszerítik, a jobbmódúakat pedig rávezetik a tőkegyűjtésre. De közvetlen kényszer e tekintetben éppoly kevésbé áll fenn, mint a tőkének termelés céljából való átengedésére. A magánvállalkozási rendszerben az utóbbi is a gazdasági élet automatikus működésére van bízva, amely erről olymódon gondoskodik, hogy a hitelintézetekben megfelelő vállalatokat teremtsen, amelyek tőkék elhelyezésére, tehát gyümölcsöztetés végett átvételre és a termelés rendelkezésére bocsátására alakulnak.

A hitelnek a termelés szempontjából való alapvető fontosságánál fogva az állam nem lehet közömbös szemlélője a hiteléletnek. Céltudatosan bele kell nyúlnia a hiteléletbe is. Mindannak elősegítése, ami a tőkegyűjtést és a felhalmozott tőkének, mint nemzeti erőforrásnak hasznosítását előmozdítja, a hitelpolitika feladata.

Minthogy úgy a szélesebbkörű tőkegyűjtés, mint pedig a tőkének hitel útján való hasznosítása külön szervezetet kíván, a hitelszervezet kiépítése volna a hitelpolitika első feladata. Amde ezen a téren a vállalkozói szellem magától is élénk tevékenységet fejt ki és mihelyt ennek előfeltételei megvannak, maga az üzleti tevékenység gondoskodik hitelintézetek keletkezéséről. Ezért itt — amíg a magánvállalkozási rendszer fennáll — inkább csak a

hiányok pótlása és oly hitelintézetek létesítése a hitelpolitika feladata, amelyek a közület által célszerűbben létesíthetők, mint magánkezekben.

Szélesebbkörű feladat vár az államra a *hitelélet alapfeltételeinek biztosításában*. A hitel a közgazdasági szervezet kényes eszköze. Ki nem kényszeríthető és csak határozott feltételek mellett teljesíti hivatását. *Biztonságos viszonyok és megfelelő jogintézmények a feltételei*. A kötelmi és a hiteljog kifejlesztése, a zálogjog, az értékpapírok és a különböző hitelviszonyok megfelelő jogi formáinak megteremtése a legfontosabb támaszai a hitelnek, mert előmozdítják és helyes mederbe terelik a tőke körforgását. E téren keresendők tehát a hitelpolitika legfontosabb feladatai.

E feladatkörbe kapcsolódik be a *hitelintézetek működésének szabályozása*. Minél inkább a tőke lesz a termelés szervezésének alapja, annál inkább függ a termelés sorsa a hiteltől, a tőkeképződéstől és a hitelintézeteknél felhalmozott tőke helyes felhasználásától. Ezért a náluk elhelyezett tőkék biztonsága, a hitelintézetek megbízhatósága és a közgazdaság érdekében való működése közszempontból egyre fontosabb lesz és mind jobban megérdemli a közhatalom figyelmét. Így a közgazdaság kifejlődésével az állam feladatai ezen a téren is megnövekszenek. Nagy feladatok várnak itt a jogalkotásra és megfelelő intézmények létesítésére, mert nem kevesebbről van szó, mint a nagyipar fejlődésének és a mezőgazdaság belterjesebbé tételének feltételeiről.

Somary, F.: Bankpolitik. 3. kiad. Tübingen, 1934. — Ottel, F.: Bankpolitik. Jena, 1937. — Durbin, E. F. M.: The Problem of Credit Policy. London, — A bankügyről általában: Pályi, M.—Quittner, F.: Handwörterbuch des Bankwesens. Berlin, 1932. — Hoffmann, W.: Handbuch des gesamten Kreditwesens. Frankfurt a. M. — Munn Glenn, G.: Encyclopaedia of Banking and Finance. 4. kiad. New York, 1937. — Sayers, R. S.: Modern Banking. New York, 1938. — Dowrie, G. W.: Money and Banking. New York, 1935.

2. A bankok keletkezése és a letéti üzlet. Az a hatalmas szervezet, amelyet a mai bankok képviselnek, igen szerény kezdetekből nőtt ki. Messze az ókorba nyúlnak vissza a banktevékenység kezdetei. A bankok közvetlen őse a *pénzváltó* volt, akinek a régi pénzforgalom tarkasága mellett nagy szerep jut a gazdasági életben. Feladatköre a különböző pénznemek készenlétben tartását és megőrzését tettezte fel. Ebből nőtt ki a bankügyi tevékenység csírája.

A bankszerű fejlődés azzal indul meg, hogy a pénzváltóknak megőrzés végett pénzüsszegeket és egyéb értékeket adnak át. Ezzel keletkezik a *letéti ügylet*, amely eredetileg római jogi értelemben vett *depositum regulare*, vagyis szabályszerű letét alakjában jön létre úgy, hogy a letéteményes, tehát ez esetben a pénzváltó, ugyanazokat a darabokat köteles a letevőnek visszadni, amelyeket neki átadtak.

Az egyszerű vagy szabályszerű letét a bankoknál továbbra is jelentős szerepet játszik. Egyrészt, mint *zárt letét*, amidőn ügyfeleik nekik lepecsételt borítékban vagy egyébként lezárva adnak át megőrzés végett értéktárgyakat. Ennek később egyik kedvelt formája a *safe deposit*, vagy bankfiók bérlete értéktárgyak megőrzésére. Az ilyen zárt letétek tiszta *őrzési letétek*. Az értékpapírforgalom kifejlődésével azután teret foglal a *nyílt letét*, midőn már jegyzék mellett és el nem zárva adnak át értékeket a banknak megőrzés végett. Az értékpapírok elterjedésével kifejlődik az, hogy a bankra egyúttal az értékpapírok kezelését, tehát szelvényeik beváltását, a kisorsolt papírok értékének bevételezését stb. is rábízák. Ezzel az őrzési letét *kezelési letétté* lesz. Miként már a pénzváltók is tették, a bankok szolgálatukért őrzési, illetőleg kezelési díjat szednek.

A bankok fejlődésére azonban sokkal fontosabb a *pénzletét*, amely pénzüsszegnek nyugta ellenében való letétbehelyezésével keletkezett. Ennek, mint-hogy a pénz helyettesíthető dolog és nem a darabok azonossága, hanem az átadott érték a lényeges, hajlama van arra, hogy *depositum irregulare*vá, vagyis szabálytalan letétté változzék át, aminek lényege az, hogy a bank nem köteles a darabokat megőrizni, hanem csupán az átadott összeget kell kívá-

natra viasszaszolgáltatnia. Ezzel keletkezik a bankszerű letéti üzlet, amely a passzív bankügyletek alapformája. *Passzív bankügyletnek* azokat nevezzük, amelyekkel a banknak tartozásai keletkeznek.

A forrás, amelyből a letétek folynak, elsősorban az üzleti világ üzemi tőkéje, amelynek pillanatnyilag nem szükségelt része az, amely a bankokhoz vándorol. A bankok ezzel saját tőkéjük mellett — ilyen a bankár magánvagyonra vagy a részvénytársaság részvénytőkéje és tartalékai — idegen tőke birtokába jutnak, amely azután hitelezési ügyleteiknek is a főforrása lesz. Már Ricardo úgy határozta meg a bankokat, hogy azok idegen tőkével dolgozó intézetek. A letétekért eleinte az ügyfelek fizettek, mert hisz a banknak a megőrzés költségeket okoz. Amidőn azután a bankok mindinkább kölcsönüzletekre is használják fel a pénzletéteket, ezeket díjmentes kezelésre kezdik elfogadni, sőt utánuk gyakran mérsékelt kamatokat is fizetnek.

Sokkal később nyílt meg a bankoknál való pénzelhelyezés számára egy másik forrás. Ez a megtakarított pénzekben van, amelyek részére a bankok és egyéb hitelintézetek jó elhelyezési alkalmat nyújtanak, míhelyt a közönség szakított azzal a felfogással, hogy a pénzt csak őrzésre adja át a banknak. Így keletkeztek a *takarékbetétek*, amelyek tehát már egyenesen gyümölcsötvetetésre, vagyis a bankok által fizetett kamat élvezhetése végett adatnak át nekik. A takarékbetétek kezdetől fogva kamatozó betétek. Forrásuk a közönség megtakarított, tehát közvetlenül nem szükségelt pénze.

A letétek és a betétek közötti különbség az idők folyamán mindjobban elmosódik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a bank mindkettőt forgatásra, azaz kihitelezés útján való gyümölcsötvetetésre használja fel. Eredetük különböző volta ezért fennmarad és a banknál érezteti hatását. A szoros értelemben vett letétek ugyanis rendesen folyószámlára iratnak, hogy azokkal a fél üzleti szükségéhez képest azonnal rendelkezzhessék. Ezzel szemben a takarékbetéteket takarékkönyvre fizetik be és visszafizetésüket, kivált nagyobb összegek-nél, az intézet gyakran felmondási határidőhöz köti. Így a szoros értelemben vett letétek a bank szempontjából azonnal esedékes tartozások, míg a takarékbetétek csak a kikötött felmondás idején esedékesek. A bankokra nézve ebből fontos következmények folynak, mert a *takarékbetétek* ú. n. *nyugodt pénzek*, amelyek ezért kellő óvatosság mellett hosszabb időre is kihitelezhetők, míg a letéteknél az azonnali esedékességgel kell a banknak számolnia. Ezek tehát a banknak azonnal esedékes tartozásai. A térített kamatban való különbség indoka is ebben van.

Az igazi letétek mellett újabban nem tulajdonképeni letétekről is szokás beszélni. Ezeket *névtelen letéteknek* nevezhetnők. Forrásuk a hitelnyújtás. Ha ugyanis a bank valakinek hitelkeretet nyit, amely fölött azonnal rendelkezhetik, az összeget folyószámlán a fél javára írja, úgyhogy ez is letétként jelentkezik nála. E letéteket az igazi letétektől azért kell megkülönböztetni, mert velük nem folyt pénz a bankhoz.

A tőzsdei forgalom magasfokú kibontakozásával az értékpapírokkal kapcsolatban is kifejlődött a depositum irregularenak egy sajátos alakja. A fél ugyanis a banknak csak faj és mennyiség szerint adja letétbe az értékpapírokat, azzal, hogy ugyanolyan fajta és mennyiségű papírokat követelhet tőle vissza. Ezeket a főképen tőzsdei üzérkedés céljait szolgáló letéteket *gyűjtőletéteknek* (Sammeldepot) nevezik. Sajátosságuk az, hogy az egyes felek értékpapírjai nincsenek darabok szerint elkülönítve.

A banktevékenység kezdetén tehát a passzív ügylet, a letét áll. Az őrzési tevékenységből fejlődött ki a passzív bankügylet, amely kivált mint pénzek elfogadása lett kiindulópontja a banktevékenységnek, mert idegen pénzekkel duzzasztotta meg a bankok rendelkezésére álló összegeket és ezzel adta meg a lehetőséget a hitelezési tevékenység szélesebbkörű kibontakozására.

Oly intézményekről, amelyek értékek megőrzésére használtatnak fel, már igen régi asszírjai és babilóniai emlékek is szólnak. A templom és a fejedelmi palota mint szent és biztonságos helyek használtattak fel e célra. Később a görögöknél fejlődtek ki a pénzváltók, a *trapezitesek* (így nevezték a pénzváltó asztalról őket) és Rómában is nagy szerepet játszottak az *argentariusok*. A pénzváltás és pénzletéteik folytán a bankok

elődei elsősorban a fizetési forgalommal kerültek kapcsolatba. A pénzváltóknak a fizetési forgalmon túlterjedő bankszerű tevékenysége a letéteknek kikölcsönzésére való felhasználásával kezdődik.

A régi bankárok igen jelentékeny saját tőkével dolgoztak. Ugyanez áll tevékenységük első évtizedeiben a nagyipar kibontakozásával keletkező részvénybankokra is. Minél inkább megnyerik azonban a bankok a közönség bizalmát, amiben saját tőkéjük nagysága erősen segítségükre van, annál inkább háttérbe lép a saját tőke szerepe és annál kedvezőlenebb lehet az arány saját tőke és idegen tőke között. A súlypont a kihitelezések biztosságára helyeződik át; ezért emelkedik az idegen tőke jelentősége és csökken a saját tőkéé a banküzletben. *Somary* érdekes adatokat közöl a bankok különböző csoportjait illetőleg a saját és idegen tőke viszonyáról. Főlemlíti *Melin* adatait, amelyek szerint a saját tőke aránya a letétekhez Svédországban 1:4, Kanadában és az Egyesült Államok nemzeti bankjainál 1:7, Angliában 1:13. Az 1938. és 1939-i adatok alapján Magyarországon a vagyonmérleg adatait felhasználva, az összes hitelintézetekre körülbelül 1:5 arány adódik a saját tőke és a takarékbetétek, valamint folyószámlatartozások összegének egymáshoz való viszonyára.

Ehrenberg, R.: Das Zeitalter der Fugger. 2. Bde, 3. kiad. Jena, 1922. — *Gilbert, J. W.*: The History, Principles and Practice of Banking. London, 1901. — *Schacht, H.*: Einrichtung, Betrieb und volkswirtschaftliche Bedeutung der Grossbanken. 1912. — *Schulze-Gaevernitz u. Jaffé*: Bankwesen. Grundriss der Sozialök. V. Abt. II. T. Tübingen, 1915. — *Jaffé, E.*: Das englische Bankwesen. 3. Aufl. Tübingen, 1915. — *Kaufmann, E.*: Das französische Bankwesen. 2. Aufl. Tübingen, 1923. — *Riesser*: Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Grossbanken. 2. Aufl. Berlin, 1906. — *Leitner*: Das Bankgeschäft und seine Technik. 5. Aufl. Frankfurt a. M. 1921. — *Obst, G.*: Geld-, Bank- und Börsenwesen. 17. Aufl. Stuttgart, 1922. — *Somary, F.*: Bankpolitik. 2 Aufl. Tübingen, 1930. — Der Bankkredit. Verhandlungen und Berichte des Unterausschusses für Geld-, Kredit- und Finanzwesen. (V. Unterausschuss.) Berlin, 1930. — *Koch, A.*: Banken und Bankgeschäfte. Jena, 1931. — A magyar bankügy fejlődésére vonatkozólag l. mindennek előtt *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy története. Budapest, 1896. c. alapvető munkáját. Továbbá *Pólya Jakab*: A budapesti bankok története. Budapest, 1895. — *Szádeczky-Kardoss Tibor*: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Budapest, 1928. — Ezenkívül sok érdekes anyagot tartalmaznak egyes bankok jubiláris kiadásai.

3. A bankok eredeti üzletköre. Letétjeik útján a bankok elsősorban a fizetési forgalomba kapcsolódtak be. Letétjeik azonban kezdettől fogva jelentős ingert tartalmaztak arra, hogy hitelnyújtással is foglalkozzanak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a letétbe helyezett pénzeket nem követelik mind a letévők egyszerre vissza és így a hitel iránt mindig fennálló kereslet folytán az összeg egy része kihitelezés útján hasznosítható. Maga a fizetési forgalom fejlődése erősen növelte e lehetőséget, mert hiszen a fizetések egy része most már készpénz megmozgatása nélkül bonyolódik le és így az ügyfelek egy része készpénz nélkül elégíthető ki.

Mindazonáltal sokáig tart, amíg a letétek kihitelezését a közönség jogosnak ismerte el. A középkori törvényhozások szigorúan tiltották a letétek kikölcsönzését. Kivált a giro-bankoknál a kihitelezésekkel sehogysem tudtak megbarátkozni. A tilalmak nagy száma azonban csak azt bizonyítja, hogy a banküzlet alkatával a kihitelezés természetesen függ össze és a bankok mindig újból és újból vétettek a tilalom ellen.

A letett pénzek kihitelezése a banküzlet természetével könnyen össze is egyeztethető, ha egyrészt a kihitelezés rövid lejáratra és kellő biztonsággal történik, másrészt a bank kellő készpénztartalékról gondoskodik, hogy, amennyiben a letévők készpénzfizetést követelnek, ennek eleget tudjon tenni. Ha mégis sokáig tartott, amíg a bankok hitelügyleteit megengedettnek ismerték el, ennek az az oka, hogy azok, akik pénzüket a bankoknál helyezték el, nehezen barátkoztak meg azzal a gondolattal, hogy a bankok azokat nem tartják maguknál, másrészt pedig az, hogy a kihitelezésnél szem előtt tartandó elvek kialakítása csak hosszú tapasztalás után sikerült. Mindaddig pedig, míg ez meg nem történt, a helytelen kihitelezések számtalan bankbukáshoz vezettek.

Azok a hitelezési lehetőségek, amelyek a letéti ügyletre alapíthatók, teljesen összhangban voltak a kapitalisztikus termelés kifejlődése előtti korban

felmerülő hitelszükséglettel. Az természetes, hogy a fogyasztási hitel a bankoknál nem jöhetett szóba. Az a hitel, amelynek kielégítésére a bankok alkalmasak, elsősorban a *kereskedelmi hitel*, amely a tőkének a kereskedelemben való gyors forgása következtében rövidlejáratú és egyúttal biztos is, mert a tényleges áruforgalmon nyugszik. Így a kereskedelem hitelszükségletéből alakult ki azoknak az aktív bankügyleteknek a csoportja, amelyeket *reguláris bankügyleteknek* szoktunk nevezni, azért, mert megfelelnek a letéti üzletre alapított bankári tevékenység követelményeinek. Ilyenek a személyi hitel terén a *váltóleszámitolás*, a dologi hitel terén pedig a *lombardüzlet*. Mindkettőben megvan úgy a rövidlejárat, mint pedig a biztonság, amelyet a váltónál a váltószigor, a lombardüzletnél pedig a kézizálog nyújt.

A bankok reguláris üzletköre tehát az alapvető passzív bankügylet, a bankletét alapján alakult ki, amely rövidlejáratú lévén, az aktív üzletben is csak rövidlejáratú és biztos kihelyezéseket enged meg, aminők a váltóleszámitolás és a *kézizálogüzlet*. Ezekhez csatlakoznak még a *közömbös bankügyletek*, vagyis azok az ügyletek, amelyekkel a bank sem tőkét nem von magához, sem pedig ki nem hitelez, tehát sem adóssá, sem hitelezővé nem válik.

A legrégibb közömbös bankügyletek a *folyószámla* és az *átírási üzlet*. Mindkettő a bankok pénztárkezelői tevékenységéből és ügyleteiknek a letétek feletti rendelkezéséből származott, amíg a *pénzváltás* és a *valutakereskedelem* még a bankszerű fejlődés előtti korból valók. Az idegen pénznemekkel és váltókkal való kereskedelem csatlakozik hozzájuk. Később, kivált az értékpapirokkal kapcsolatban, hozzánövekszik a *bizományi* keretben folytatott *értékpapírkereskedelem*, vagyis az ügyfelek részére tőzsdei megbízások lebonyolítása is. A bankok szerepe a váltóforgalomban odavezet, hogy a váltók összegének esedékessé válásával annak bevételezését az üzleti világ gyakran rájuk bízza (*incasso-üzlet*), a külföldi váltók és pénznemek adásvétele kapcsán pedig kifejlődik az *arbitrage-üzlet*, vagyis a tőzsdei helyek árfolyamkülönbségeinek kihasználása, főképen devizák adásvételével.

Így a kereskedelem hitelszükségletéből keletkezve elsősorban a fizetési hitel szolgáltatásban fejlődik ki a bankok aktív üzletköre, amely teljesen megfelel a kereskedelem igényeinek. A kapitalizmus kifejlődése előtt hiteligények az üzleti életből kifolyólag a bankokkal szemben más oldalról nem támasztattak. A fejedelmek hitelszükséglete, mint a rendes banküzlet körétől különálló nagyarányú hitelszükséglet egyes nagy bankházak részéről elégített ki.

A fizetési forgalomra vonatkozólag l. *Limacher, F. W.*: Die Zahlungs- und Inkassogeschäfte der Banken. Bern, 1935. — *Blüher, P. M.*: Die Technik der Zahlungsverkehrs in England. Berlin-Wien, 1933. — *Jolly, P.*: Traité des Opérations de compensation. Paris, 1935. — *Brinkmann, R.*: Die Abrechnungstelle. Berlin, 1927. — *Schweiger, F.*: Die Bankdepotgeschäfte in geschichtlicher, wirtschaftlicher und rechtlicher Beziehung. München, 1899.

4. A váltóleszámitolás. A váltóforgalom a bankok üzletkörébe úgy kapcsolódik be, hogy a bankok lejárat előtt magukhoz váltják, azaz megvásárolják az idegen váltókat, vagyis az elfogadványokat, oly módon, hogy a lejáratú időkig a kamatot előre levonják. Ez a művelet a *váltóleszámitolás*. A félnek az előnye az, hogy a váltó lejártá előtt pénzhez jut. Midőn tehát p. o. a nagykereskedő a gyárosnak hitelez a nyersanyagot, ha az utóbbtól váltót kap, nem kell várnia pénzére, mert a váltót a bank leszámítolja. A bank részére a leszámítolás a rendelkezésre álló pénzek gyümölcsöző és biztos elhelyezését nyújtja. Ez az oka annak, hogy a váltóleszámitolás a bankok üzletkörében oly fontos szerepet tölt be.

A bank tulajdonában levő elfogadványok állagát *váltótárcának* szokták nevezni. A váltótárca, mint említettük, nemcsak jó és biztos elhelyezés a bank kihelyezést kereső tőkéi számára, hanem egyúttal módot nyújt a banknak arra is, hogy szükség esetén maga is készpénzhez juthasson, letétek kifizetésére vagy egyéb célra. A váltót ugyanis a bank is továbbadhatja, azaz egy más banknál, különösen a jegybanknál, leszámíttathatja. Ezért a jó váltó-

tárca a bank készpénzfizetőképességét, *liquiditását* is emeli, mert lehetőséget nyújt készpénzszükségletének azonnali kielégítésére.

All ez főképen a jegybanknál visszleszámitolásra benyújtható váltóra, vagyis a *jegybankképes váltóra*. Természetesen nemcsak az ilyen váltó jó váltó, mert lehet minden tekintetben biztos és rövidlejáratú a váltó a nélkül is, hogy jegybankképes volna. Minthogy azonban a jegybank fokozott követeléseket támaszt a visszleszámitolásnál és az e követelményeknek meg nem felelő váltókat visszautasítja, a bankoknak mégis törekedniök kell arra, hogy váltótárcájuk lehető nagy része legyen jegybankképes, mert a náluk levő váltóknak csak ez a része változtatható át azonnal készpénzzé.

A váltóleszámitolás természetesen nagy óvatosságot kíván. A váltónál ugyanis minden azon múlik, hogy a kibocsátó és a forgatmányosok igazán fizetőképes egyének legyenek. Eppen ezért a leszámítás előtt szigorú *váltóbírálatnak* kell alávetniök a váltót. E közben természetesen nemcsak a váltón szereplő személyek kilétét kell kutatni, hanem az ügylet természetét is, amelyből a váltó származott. Első helyen az *áruváltók* állanak, amelyek reális adásvételi ügyletből keletkeztek. Könnyebben adnak aggályra okot a *pénzügyi váltók*, amelyeket egyik bank a másikra állít ki, mert rendes körülmények között a bankoknak nem szabad üzemi tőkéjüket e forrásból meríteniök, hanem a rendes pénzfelszívási folyamatra kell támaszkodniok tevékenységükben. Nagy szerepet játszanak azonban a pénzügyi váltók a *külföldi forgalomban*, ahol, mint tudjuk, fizetési eszköz jellegük van.

A leszámításra semmiképen nem alkalmasak a *pinceváltók*, amelyek alatt oly váltókat értünk, amelyeknél a kibocsátó és a forgatmányosok nemlétező személyek és így a váltó nem nyugszik komoly alapokon. Külsején természetesen ez fel nem ismerhető. Figyelmet kell fordítani a váltóbírálatnak az ú. n. *váltónyargalásra* is, amelynek lényege az, hogy a fél egyik tartozását a másik után új hitelművelettel és új váltóval igyekszik kifizetni.

A váltó a kereskedelmi forgalomból fejlődött ki és elsősorban a fizetési hitelnek szolgál, bár üzemi hitel igénybevételére is alkalmas. A kereskedelemben szokásos fizetési feltételeknek megfelelően a váltó lejáratát rendszeren három hónap. Hosszabb lejáratú váltókra elsősorban a mezőgazdaságnak van szüksége és újabban a bankok ez elé sem gördíteneek nehézséget. Csak tárcájuk túlnagy hányadát nem szabad kitenniök az ily váltóknak, mert ez készpénzfizető képességüket csökkenti.

A váltóforgalomban természetesen az idegen váltónak van nagy szerepe, mert ebben nemcsak a kibocsátó, hanem az elfogadó is felelősséget vállal a váltóért. Az elfogadónak a váltóra írásbelileg kell rávezetnie azt, hogy a fizetési kötelezettséget vállalja. Ezért az ilyen váltókat *elfogadványnak* nevezik. Biztosságánál fogva az elfogadvány könnyen forgatható és üzleti körökben fizetés fejében is továbbadható.

A váltóhitel nemcsak leszámítás útján vehető igénybe. A bankok ugyanis különösen megbízható ügyfeleiknek azt is megengedhetik, hogy rájuk intézvényezzenek váltót. Ez az *elfogadványi hitel*. A bankra nézve ennek az az előnye, hogy tőkéjének megmozgatása nélkül jut bevételehez. Az elfogadványi hitelnél ugyanis a bank nem ad pénzt, hanem csak aláírását bocsátja meghatározott jutalék (provízió) ellenében a félnek rendelkezésére. Óvatos kezelés mellett arra aligha kerülhet sor, hogy a váltót a banknak kell beváltania. Ezzel szemben a fél előnye abban áll, hogy a bank elfogadványa könnyen forgathatóvá teszi a váltót és leszámíttatásával a fél könnyen pénzhez jut.

Különös fontosságot nyer az elfogadványi hitel a nemzetközi forgalomban. Miként tudjuk, ennek főfizetési eszköze a váltó. Minthogy azonban itt idegen országok ügyfelei lépnek egymással érintkezésbe és a váltó leszámításának főfeltétele az elfogadó közismert volta és hitelképessége, nagy előnyt jelent, sőt legtöbbször nélkülözhetetlen a bank közbelépése, mert a nagyobb bankok nemzetközi összeköttetéseiknél fogva a külföldön is ismert ügyfelek.

Ezért fejlődött ki a *nemzetközi elfogadványi hitel (rembours-hitel)*. Lebonyolításának módja az, hogy az árut vásárló importeur bankjától elfogadványi hitelt kér, azaz az iránt szerződik bankjával, hogy ez bizonyos összegben belül megengedi váltóknak rá való intézvényezését. E jogot azután *akkreditív* útján átruházza a neki árut szállító exportőrre, ki a neki megnevezett bankra váltót intézvényez a szállított áruk értékének erejéig, amelyet a nevezett bank azután elfogadványával lát el. Ezzel a váltót az exportőr saját hazájában, minthogy bankelfogadványról van szó, leszámítottatja és így az áru értékét kézhez veheti az előtt, hogy az áru rendeltetési helyén megérkezne. Az importőrnek viszont nem kell előre fizetnie, mert a váltó útján már pénzhez jutott az exportőr. Ha azután az áru rendeltetési helyére megérkezett, az importőr kielégíti a bankot, vagyis beváltja a váltót.

Bár lényegében a rembours-hitel elfogadványi hitel, mégis annak minősített alakja azért, mert az exportőr, amidőn elfogadásra küldi a váltót, csatolja egyúttal az árura vonatkozó okmányokat is, tehát a fuvarlevelet, a biztosítási kötvényt, esetleg a származási bizonylatot stb. Minthogy az árut csak ezen okmányok ellenében szolgáltatják ki a rendeltetési állomáson, a bank az okmányokban a záloghoz hasonló biztosítékhoz jut, mert az okmányokat ügyfelének vagy megbízottjának csak úgy szolgáltatja ki, ha a váltóból eredő követelések kielégítést nyertek.

A váltó az európai országokban már hosszú idő óta nagy szerepet játszik. Egyes országokban, különösen Franciaországban nemcsak a nagybani forgalomban gyakori, hanem a kisebb üzleti forgalomnak is szolgál. Az Egyesült Államokban ellenben csak legújabbban az új bankrendszer alapján jutott nagyobb jelentőséghez.

A váltóhitelt még más célra is fel lehet használni. Keretében ugyanis a bankok ügyfelükért kezességet is vállalhatnak. Ekkor jön létre az *aval-hitel (kezességi hitel)*. A bankok ugyanis magukra váltót engednek intézvényezni, amely váltó azután különösen közhatóságoknál, közszállítások esetében, a vám- vagy az adóhitel keretében stb. biztosítékkul lehet. Létrejöhet ez az ügylet úgy is, hogy a bank *kezességi nyilatkozatot* ad ügyfelei részére.

Plenge, J.: Von der Diskontpolitik zur Herrschaft über den Geldmarkt. Berlin, 1913. — Bagehot, W.: Lombardstreet. A Description of the Money market. London, 1873. (Magyar fordítás: Lombard Street. A 7. kiad. után ford. Bernát I. Budapest, 1882.) — Prion, W.: Das deutsche Wechseldiskontgeschäft. Leipzig, 1907. — Nordhoff: Das Wechseldiskontgeschäft. Halle, 1909. — Lengner: Der Wechsel in seiner wirtschaftlichen Bedeutung. Berlin, 1895. — Wille: Die Verwendung des Wechsels in der deutschen Volkswirtschaft. Stettin, 1907. — Brenninkmeyer: Der Akzeptkredit der Banken. Leipzig, 1916. — Ellinger, W.: Credit and International Trade. How they work in Practice. London, 1934. — Lohmann, M.: Wandlungen in den Betriebs- und Finanzierungsformen des deutschen Aussenhandels. Jena, 1938.

5. A lombard-hitel. A bankok legrégebbi ügyköréhez tartozik a *kézizálog* alapján való hitelezés. Minthogy főképen lombardiai bankárok fejlesztették ki ezt az ügyletet, lombard-hitelnek nevezzük. A lombard-hitelnek két ága van; az egyik az *áru lombard*, a másik az *értékpapírlombard*.

Zálogul természetesen csak olyan tárgy szolgálhat, amelynek igen széleskörű piaca van, amelyben a tipikus minőségek vannak és az árak nyilvánosan jegyeztetnek. Eppen ezért az áru lombard a bankoknál csak tömegárúakra vonatkozólag fejlődött ki. Főképen gabona vagy egyéb nyersternények, továbbá arany és ezüst szolgálnak alapjául. Tekintettel az áringadozásokra, nem az áru teljes értéke erejéig, hanem csak bizonyos százalékaig (60–80%-ig) történik a hitelnyújtás. Alapja lehet az árunak közraktárakban való elraktározása vagy az árura vonatkozó okmányok átadása is (Conossement, fuvarlevelek stb.). Így keletkezik a *warrants-hitel*, amelyet a bankok a *közraktári jegy (warrants)* átadása ellenében nyújtanak.

Az áru lombard különböző alakjaiban fontos hitelforrása a kereskedelemnek és az iparnak is, amely ez úton nyersanyagait is hitelforrásul használ.

hatja fel. A bankra nézve a lombardüzlet biztos kihelyezési alkalmakat jelent, mert követelése záloggal fedezve van.

Az áruknál még jobb zálogtárgy az értékpapír. Természetesen nem minden értékpapír, hanem csak az olyan, amely a tőzsdén jegyeztetik, amelyben nagy forgalom van és amely nem *spekulációs papír*, vagyis amelynél az üzlekedés nem lép erősen előtérbe. Utóbbi ugyanis nagy árfolyamingadozásokat idéz elő és ezért nehezíti a papírra való hitelezést. A biztos árfolyamú értékpapír nagyobb árfolyamveszteség nélkül adható el, és így a bank, ha arra kerül a sor, követelését könnyen realizálhatja. Az üzleti világra nagy előnyt jelent, hogy értékpapírállományát lombardirozással hitelforrássá teheti, a bankra nézve pedig az értékpapírlombard jó és biztos kihelyezési alkalom. A bankmérlegekben az árulombard árukra folyósított előlegek, az értékpapírlombard pedig értékpapírookra folyósított *előlegek* címen szokott szerepelni. Ez az elnevezés nem egészen találó, mert nem előlegekről, hanem kézizálogra nyújtott hitelekről van szó.

Úgy az áru, mint az értékpapír-lombard biztosságuknál és liquiditásuknál fogva a reguláris bankügyletek tipikus köréhez tartoznak. Értékpapíroknak a hitel biztosítására való felhasználása azonban később a tőzsdék kialakulása folytán más irányban is szerephez jut. A tőzsdén ugyanis a kötelezettségeiket halasztani kívánó felek részéről oly hitelkereslet lép fel, amelyet nem lombardirozással, hanem az értékpapíroknak a kívánt határidőre eladásával, de egyúttal e határidő leteltével kikötött visszavásárlásával biztosítanak. Így jön létre a *report-ügylet*.

A report-ügylet alakja szerint nem egyszerű hitelüzlet, hanem adásvételi ügylet; mégis a bankok üzletkörébe mint hitelügylet illeszkedik bele, mert a rövid időre való visszavásárlás az igénybevevő összeg visszafolyását biztosítja, és az átengedett értékpapír kézizálog jellegű. *A report-üzlet már nem tartozik a reguláris bankügyletek körébe*, mert kockázatos. Minthogy heverő tőkék rövidlejáratú elhelyezésére jó és jövedelmező alkalmat nyújt, a bankok kedvelik. A spekulációval való kapcsolata azonban kockázatosná teszi.

Elzálogosításra nemcsak tárgyak, hanem követelések is alkalmasak. Így fejlődött ki már szintén a reguláris bankügylet körén kívül a *könyvkövetelések* leszámítolása. Ez voltaképen átmenet a záloghitel és a leszámítolás között, amennyiben, miként az utóbbinál, a bank előlegezi a követelés összegét bizonyos levonással, de egyúttal zálogot is nyer a könyvkövetelésben. E hitel lebonyolítási módja az, hogy a hitelt igénybevevő a bankra engedményezi (cedálja) künlevőségeit és így a bank van jogosítva azokat behajtani. Ez a hitelforma, amely csak nehezebben terjedt el, sok veszélyt rejt magában. A banknak ugyanis igen gondosan kell felülvizsgálnia a neki átengedett künlevőségeket és nem mindig könnyű aziránt biztosságot szerezni, hogy azok valóban még fennállanak-e, vagy pedig egy részük már kifizetést nyert. Az adósok bonitása sem ítéltető meg mindig könnyen. Az ellen, hogy a hitelt igénybevevő nem fogja maga behajtani elzálogosított künlevőségeit, a bank azzal biztosítja magát, hogy a hitel engedélyezése után értesíti az adósokat, hogy az összegek az ő kezéhez fizetendők.

A lombard üzlettel a bankügyet tárgyaló legtöbb munka foglalkozik. Monográfiák e téren alig vannak. Egyébként l. *Walther R.*: A bankügyletek. Budapest, 1897. — *Abraham, H. J.*: Der Lagerschein. Berlin, 1933. — Bőséges irodalma van a könyvkövetelések leszámítolásának Németországban; így *Hoeniger, H.*: Die Diskontierung von Buchforderungen. Ihre Rechtsnatur und Rechtswirkungen. Mannheim, 1913. — *Hartrodt*: Die Diskontierung von Buchforderungen in banktechnischer, volkswirtschaftlicher und rechtlicher Beziehung. Berlin, 1912. — *Arnold*: Untersuchungen über die Diskontierung von Buchforderungen u. ihre volkswirtschaftliche Bedeutung in Deutschland. München, 1913.

6. A folyószámlahitel. A bankok letéteik kapcsán ügyfeleik pénztárkezelőjévé fejlődtek. Minthogy ugyanis az üzleti világ csak a mindennapi forgalom számára szükséges készpénzt tartja magánál, mint *pénztárkészletet*, és a bankszerű fizetés kifejlődésével bevételeinek nagy részét sem veszi készpénz-

ben át, a bankok folyószámlát nyitnak számára, amelyen elkönyvelik bevételeit és kiadásait. Így keletkezik a *folyószámla*, amely magában véve *közömbös bankügylet*, mert sem tőkefelszívást, sem kihitelezést nem rejt magában.

Aktív, azaz kihitelezési ügylet kapcsolódik azonban a folyószámlához, mielőtt a bank ügyfelének megengedi, hogy folyószámláján követelését túl léphesse. Így keletkezik a *folyószámlahitel*, amely tehát abban áll, hogy a bank, természetesen bizonyos hitelkereten, azaz meghatározott összegen belül, hajlandó az ügyfél helyett követelési állagán felül fizetéseket teljesíteni.

A félre nézve a folyószámla igen kényelmes, mert bankszerű, azaz készpénz nélküli fizetést tesz számára lehetővé. A folyószámlahitel előnyei még nagyobbak, mert segítséget nyújt az ügyfélnek bevételei és kiadásai időbeli különbségeinek áthidalására. A fél tehát fizetésképes marad akkor is, ha pillanatnyilag nem folynak be külvívőségei, hanem azok később lesznek esedékessé vagy egyenlítettnek ki. A folyószámlahitel különösen az üzemi hitel céljaira alkalmas, mert itt alkalmasszerűleg felmerülő fizetésekről van szó. Az üzemi hitel céljaira a folyószámlahitel előnyösebb, mint a váltóhitel. A váltónál ugyanis határozott és a kereskedelmi szokások által megszabott időre szóló fizetési kötelezettséget kell a félnek vállalnia és a váltó esedékességéig terjedő időre előre levonják a kamatot. Eppen ezért a kamat terheli hitelét abban az esetben is, ha néhány nappal utána valamely külvívőségének kifizetésével befolyik is az az összeg, amellyel a tartozását kiegyenlíthetné. Ezzel szemben a folyószámlahitelnél a bevételek és kiadások naponként változó mérlege az irányadó a kamatteher szempontjából, és mielőtt ellentétet folyik be, csökken a fél kamatköteles tartozása.

A bankokra nézve a folyószámlahitel először is azért fontos, mert főtámasza a készpénznélküli fizetési forgalomnak. Eltekintve attól, hogy a folyószámlahitel erősen növeli a bankok kihitelezési lehetőségeit és ezáltal nyereségüket is, különösen azért bír számukra jelentőséggel, mert a vállalatok folyószámlájának vezetésével a bank mély betekintést nyer a vállalati életbe, ami kihitelezési tevékenységében erős támaszt nyújt neki.

A folyószámlahitel lehet *fedezett* és *fedezetlen*. Az első esetben rendszeren értékpapírletétet követelnek a bankok a folyószámlatartozások biztosítására, a másodikban személyi hitelről van szó. A fedezetlen folyószámlahitel bankszerű szempontból nem szokott rosszabb lenni a fedezettnél, mert a bankok ezt csak legmegbízhatóbb ügyfeleknek nyújtják.

Az adós szempontjából a folyószámlahitelnek bizonyos irányban veszélyei is vannak. Addig ugyanis, amíg a folyószámlahitel bármikor folmondható, a fél könnyen egészen a bank kezébe kerül, mert ha nem tudja üzemből kivonni a hitelbe kapott tőkét, a hitelnek a bank részéről való hirtelen felmondása létét fenyegetheti. Ezért a folyószámlahitelek hosszabb lejáratú befektetése veszedelmes. A felmondási határidőre a fél a bankkal megállapodásra léphet, de ez csak enyhíti a helyzetet, mert hosszú időre a bank ily kötelezettséget nem vállalhat.

Buff, S.: Das Kontokorrentgeschäft im deutschen Bankgewerbe. Stuttgart, Cotta, 1893. — Mohr, J.: Der Kontokorrentverkehr. Berlin, 1902. — Levy—Riesser: Der Kontokorrentvertrag. 1888. — Greber Das Kontokorrentverhältnis. 1893. — Kalveram, W.: Organisation u. Technik des bankmässigen Kontokorrentverkehrs. Stuttgart, 1933.

7. A hosszúlejáratú hitel és a bankok. A banküzlet kihitelezési vonatkozásaiban, miként láttuk, a kereskedelem hiteligényeiből fejlődve ki, tőkekihelyezési alkalmait a rövidlejáratú hitel terén találta meg. Ezzel évszázadokon keresztül meg is felelt a közgazdaságban iránta támasztott igényeknek.

Nagy változás állott be azonban a XIX. század elején. Elsősorban a vasútépítés volt az, amely nemcsak az eddigi kereteket messze felülmúló összegekben igényelt tőkét, hanem először támasztott széles körben oly tőkeigényt, amely hosszú időre kötötte le a szükségelt tőkéket. A bankok akkori szerevezetükben ily hitelek nyújtására egyáltalában nem voltak képesek.

Néhány nagyobb bankháztól eltekintve, üzleteik kisebb keretekben mozogtak, másrésről pedig egész üzletmenetük a rövidlejáratú hitelhez volt szabva, amely teljes mértékben meg is felelt a bankok tőkefelszívási módjának. A betétek és különösen a letétek ugyanis a bankok rövidlejáratú tartozásai, amelyek éppen ezért csak rövid kihelyezésre alkalmasak. Teljesen újszerű volt tehát az a feladat, amely elé elsősorban a vasutak finanszírozásának szüksége, de rövidesen a vasutak által fellendített vasipar és szénbányászat tőkeszükséglete is a bankokat állította. Régi eszközeikkel és módszereikkel a bankok sehogy sem tudták ezt az új feladatot megoldani.

Nagyobb látókörű bankárok teljes mértékben átértékelték e feladat fontosságát, de egyúttal azt is, hogy új módszerek felkutatása és alkalmazása mellett sikerülhet csupán a bankokat e feladatkörbe bekapcsolni. A tőkefelszívásnak a letétektől eltérő új módjának kieszelése volt szükséges ahhoz, hogy a bankok hosszúlejáratú kölcsönöket tudjanak a vasutaknak és a fejlődő nagyiparnak rendelkezésére bocsátani. Az e téren úttörő bankárok az *emisszióban*, az *értékpapírkibocsátásban* ismerték fel helyesen azt a módot, amely tőkének hosszú időkre való lekötését teszi lehetővé. A megoldás útját tehát abban az irányban keresték, amelyet nekik a közkölcsönök, kivált az államkölcsönök mutattak, amelyeknél a kölcsönnek darabokra osztása és a közönség körében való eladása már régebben szokásos volt. Mindenekelőtt azonban a részvényben ismerték fel azt az eszközt, amely hosszúlejáratú tőkék előteremtésére alkalmas.

A nehézség nem is abban állott, hogy a hosszúlejáratú tőke felszívásának módját megtalálják, hanem inkább abban, hogy miképpen kapcsolódjanak be a bankok ebbe a feladatkörbe. A közkölcsönöknél, amelyekkel csak néhány igen nagy tőkéjű bankár foglalkozott, a bankok csak mint közvetítők kapcsolódtak be a bizományi ügylet útján. Nyilvánvaló volt most, hogy egészen más úton és a maga közvetlenségében kell a bankoknak e feladatkört magukhoz vonniok.

Igy született meg a *crédit mobilier* gondolata, ahogy hosszúlejáratú befektetéseknek a bankok útján való finanszírozását a Pereire testvérek által 1852-ben Párizsban létesített alapító bank után nevezték. A Pereire testvérek ugyanis teljesen átértékelték a banküzlet fontosságát a hosszúlejáratú hitel előteremtése szempontjából. Intézetük nagy mértékben fogott hozzá a részvénykibocsátáshoz, ami eleinte nem is ütközött nehézségekbe. Csakhamar azonban kitűnt, hogy a részvénykibocsátással e feladat még csak félig van megoldva, mert a nehezebb része a részvények megfelelő *elhelyezésében* áll. Minthogy a Crédit mobilier tőkéjét mohón befektette vasútépítésbe és egyéb alapításokba, sürgősen piacra kellett vetnie a teremtett értékpapirokat, hogy újabb vállalkozások számára tőkéjét felszabadítsa. A részvények gyors elhelyezését nem tudta másképpen elérni, mint az üzérkedés erős táplálásával. Ezen szenvedett azután hajótörést az egész vállalkozás. Az üzérkedés ugyanis a részvényeket nem azért vásárolta, mert állandó befektetési alkalmat és a vállalkozói nyereségben való részesedést keresett bennük, hanem azért, hogy árfolyamemelkedésükön nyerjen. Addig tehát, amíg sikerült az árfolyamokat magasan tartani, a részvények elhelyezése simán ment, mihelyt azonban túl volt telítve a piac, az árfolyamok hirtelen süllyedése bajba hozta az intézetet. Üzleti tevékenysége megakadt, mert nem volt tőkéje új befektetésekre és az intézet immobilitása 1867-ben bukását idézte fel.

Aycard: Histoire du Crédit mobilier. Paris, 1867. — Plenge, J.: Gründung und Geschichte des Crédit-mobilier. Tübingen, 1903.

8. A hitelbankok kifejlődése. E példa megmutatta a crédit mobilier gondolat veszélyességét és alapító bankok létesítésének nehézségét. Németországban *Mevissen* és társai más úton keresték a kérdés megoldását. Míg ugyanis a párizsi Crédit mobilier közvetlenül az alapítási üzletre vetette magát és a folyó banküzletet az eredeti tervtől eltérően erősen elhanyagolta, addig e

gondolat német megvalósítói a folyó banküzlet és az alapítási üzlet összekapcsolási módjának kieszelésén fáradoztak. Egy pillanatig sem gondoltak természetesen arra, hogy a letéteket használják fel az alapítási üzletben. Vezető gondolatuk inkább az volt, hogy mint jól bevált állandó bevételi forrást a banknak meg kell tartania a reguláris banküzletet és a segítségével nyert üzleti összeköttetéseket. A vele elért nyereségeket kell az alapítási üzlet céljaira felhasználnia és üzleti összeköttetéseit a papírok elhelyezésének szolgálatába állítania. Így született meg Németországban a *vegyes banktípus*, vagy, mint nem egészen találóan másként nevezni szokás, a *hitelbank* típusa. Lényege a reguláris banküzlet és az alapítási üzlet sajátos módon való összekapcsolása. E megoldás jelentősége abban van, hogy a *reguláris banküzletben ápolott összeköttetésekből származó ügyfeleket a bank az alapítási üzlet szolgálatába állítja olyképen, hogy tőkeelhelyezésüket irányítja és őket mintegy vagyonuknak értékpapíroknak való elhelyezésére ráneveli*. Mindenesetre lassúbb útja volt ez az alapítási üzletnek, mint a crédito mobilier által megkísérelt út, de eredménye is egészen más volt. Fáradságos munkával sikerült ugyanis a német bankoknak oly értékpapírvásárló közönséget teremteni, amely most már nemcsak az árfolyamnyereségek kedvéért vásárolta a papírokat, hanem *állandó befektetésül*, vagyis azért, hogy osztalék- vagy kamatjövödelmüket élvezze. Ezzel biztos kezekbe kerültek a kibocsátott papírok, amelyek nem vetették szüntelenül piacra értékpapírállományukat. Ily módon megoldást talált a bankoknak az alapítási üzletbe való bekapcsolása és a helyesen, mindenkor a tőkepiac helyzetével számoló kibocsátásokkal sikerült meghonosítani a tőkefelzárvának azt a hosszúlejáratú módját, amely egyedül számol a tőkék hosszúlejáratú lekötésének szükségével.

Miként a fentiekből látható, a tiszta alapító bank létesítésének gondolata, legalább kezdetben, hajótörést szenvedett. Az e téren legnagyobbarányú intézet, a párizsi *Crédit mobilier* sorsa annyira foglalkoztatta az elméket, hogy észrevétlenül maradt sokáig, miszerint a párizsi *Crédit mobilier* csak az az intézet volt, amely a legnagyobb arányban és legmohóbban látott hozzá az alapító bank gondolatának megvalósításához. Valóban már 1822-ben Bruxelles-ben megalakult a „*Société générale pour favoriser l'industrie nationale*“, amely részben hasonló célokat tűzött maga elé. Döntő lépést jelentett ebben az irányban az A. Schaffhausen'scher Bankverein Kölnben való alapítása 1848-ban és már egy évvel a párizsi *Crédit mobilier* után megalakult Darmstadtban a *Bank für Handel und Industrie*, amely hasonló célokat tűzött maga elé. 1856-ban alakították át a *Disconto-Gesellschaft*-ot az alapítási üzlet számára, Magyarországon pedig 1867-ben a Rotschild-csoport kezdeményezésére alakult meg a Magyar Általános *Hitelbank*, mint az első nagyszabású alapító intézet.

Ezekből látható, hogy a crédito mobilier gondolattal nem állottak egyedül a Pereire testvérek, hanem e korszak nagyobb bankárai mindenfelé igyekeztek az új feladattal megbirkózni. Csodálatos módon e feladat fontosságának megértéséhez, legalább a Pereire testvéreket, de úgy látszik Mevissen-t is, *Saint Simon* gondolatai segítettek. *Saint Simon* ugyanis teljes mértékben átértette a nagyipar létesítésének szükségességét és a gazdasági élet nagyarányú megszervezésének gondolatát sikerült tanítványaira és az ezekhez közelálló körökre átvinnie és e körhöz a nevezett nagy bankárok közül többen fiatal korukban hozzátartoztak. Csak természetes, hogy e bankárok azután az üzleti oldalról fogták meg *Saint Simon* gondolatait és kapitalisztikus módokat eszeltek ki megoldásukra.

Schulze—Graevenitz, Adolf: Die deutsche Kreditbank. Tübingen, 1922. — Weber, Adolf: Depositenbanken und Spekulationsbanken. München u. Leipzig, 1922. (4. kiad. 1938.) — Lotz, W.: Die Technik des deutschen Emissionsgeschäftes. Leipzig, 1890. — Sattler, H.: Die Effektenbanken. Leipzig, 1890. — Jeidels, O.: Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie. Leipzig, 1905. — Argentarius: Die Kreditbank. Berlin, 1921. — Braun, W.: Das Liquiditätsproblem der Kreditbanken. Stuttgart, 1934. — Stucken, R.: Liquidität der Banken. Berlin, 1940. — Hagemann, W.: Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie. Berlin, 1931. — A hitelbankok kifejlődésére érdekes világot vet Hansen: Gustav v. Mevissen. Berlin, 1909. — A magyar viszonyokra: Pótya J.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezése és története. I. köt. Budapest, 1892. — Hegedüs L.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezése és története. II. köt. Budapest, 1917.

9. Alapító társaságok és alapító bankok. Angliában, amely a nagyvállalatok keletkezésében úttörő volt, a bankok az alapítási üzlettől távol maradtak. Itt a bankok mereven ragaszkodtak a bankári hagyományokhoz, amelyek szerint a banknak csak reguláris bankügyletekkel szabad foglalkoznia és ezért magát távol kell tartania a kockázatos ügyletektől, amelyek közé az alapítási üzlet tartozik. Másrészt Anglia tőkegazdagsága folytán nem is volt szükség arra, hogy a bankok vállalják e feladatot, mert a tőkések szívesen keresték a kockázattal járó elhelyezéseket, amelyek pénzüiknek a bankoknál való elhelyezésénél nagyobb nyereségkilátásokat ígérnek.

Igy azután Angliában az alapításnak különleges technikája fejlődött ki a folyamatos (szukcesszív) alapítás formájában, amely az alaptőkének folyamatos biztosítását teszi lehetővé. Ez az *aláírási rendszer* (underwriting system) külön foglalkozássá fejlesztette a vállalatalapítás finanszírozását, amely aláírások gyűjtésével történik. Ezt külön közegek, a brokerek végzik, akik rendszeren szindikátusba tömörülve biztosítják a részvények egy hányadának elhelyezését úgy, hogy azt, ha nem tudják eladni, maguk tartják meg. Az alapítók ezekhez fordulnak és így helyezik el a részvényeket, kibocsátó- és pénzügyi társaságok közbenjöttével, a nagyközönség körében. Hasonló a helyzet az Egyesült Államokban, ahol a beruházási, vagyis a tőkeelhelyezési társaságok (investment trusts) is bekapcsolódtak bizonyos vonatkozásokban az alapítási üzletbe, amelyetől az angol beruházási társaságok konzervatív hajlamuknál fogva sokáig távolmaradtak.

Mindamellett a cérdit mobilier gondolat Angliában, Franciaországban és Belgiumban is erősen tért hódított a XIX. század második felében. Az alak, amelyben e gondolat itt megvalósult, közelebb áll a Pereire testvérek gondolatához, csak hogy elsősorban a saját tőkének a felhasználására és az értékpapírok elhelyezésénél a tőzsde igénybevételére támaszkodik. Így ezekben az országokban valóságos *alapító bankok* jöttek létre, amelyek a folyó banküzlettől többé-kevésbé távolállva, tisztán alapítással és értékpapírüzlettel foglalkoznak. Ilyen bankok Franciaországban a *banques d'affaires* nevet viselik. Angliában e bankokat nem nevezik bankoknak, hanem *pénzügyi társaságoknak* (Financial Companies). Az Egyesült Államokban alakjuk első sorban a *Trust Company*, amely az angol-amerikai trösztintézmény alapján épül fel. Kezdetben e társaságok vagyonkezeléssel foglalkoztak, de mindinkább áttértek az alapítási üzletre is. Svájcban is nagy szerepet játszanak az alapítás és az értékpapírkibocsátás terén a nagybankok által alapított *trösztbankok* és idővel Németországban is alakultak *emisszióbankok*, amelyek kibocsátásaiknál közvetlenül a tőzsdére támaszkodnak.

Az angol financial companies keletkezése *Liefmann* szerint az értékpapírokra való hitelezéssel függ össze, amely az Angliában és Amerikában dívó alapítási móddal kapcsolatban erősen elterjedt. E társaságok az értékpapírokra való hitelezés mellett ugyanis mindjobban rátértek az értékpapírok elhelyezésében való közreműködésre. Újabb időben, különösen az Egyesült Államokban, az alapító bankok erősen közelednek a vegyes banktípushoz, amennyiben mindinkább művelik a folyó banküzletet is, sőt jelentékeny mértékben fogadnak el letéteket is. Így azután bizonyos közeledés észlelhető a Közép-Európában meghonosodott alapítási szervezethez.

Mindenesetre igazat kell adnunk *Liefmann*-nak abban, hogy különbséget kell tennünk az olyan bankok és alapító társaságok között, amelyek az értékpapírhelyettesítéssel élve, saját részvényeiket vagy kötvényeiket hozzák forgalomba az alapított vállalat helyett, és azok között, amelyek az illető vállalat papírjait közvetlenül kínálják a közönségnek. Az elsőik igazi *finánciáltársaságok*, az utóbbiak az *emissziós bank* típusához tartoznak. Az értékpapírok adásvételével akár saját alapításból kifolyólag, akár e nélkül foglalkozó bankok, amelyek e mellett az értékpapírokra való hitelezéssel is foglalkoznak, *értékpapírbankok* vagy *spekulációs bankok*.

Az a körülmény, hogy, kivált Angliában és az Egyesült Államokban, az alapításnak más módjai fejlődtek ki a középeurópaiktól eltérő szervezettel, részben annak is köszönhető, hogy e területeken a szukcesszív alapítás áll előtérben. Ez ugyanis nem támaszt olyan hirtelen tőkeszükségletet, mint a szimultán alapítás. Általában, kivált Angliában, a *jeleslegekből való finanszírozás*, valamint a személyes ismeretség alapján való

tőkebevonás az ország gazdagságánál fogva sokkal nagyobb szerepet játszik, mint a tőkeszegényebb Közép-Európában. Az ipar által a saját maga erejéből eleinte új vállalatoknak, azután leányvállalatoknak alapítása vagy pedig a fiókvállalatok alapítása itt jobban előtérbe lép. Különösen egyes iparágak terén mutatkozik ez. Így a villamossági iparban, amely egyébként Németországban is erősebben élt ezekkel az eszközökkel; újabban továbbá a gyufaiparban, ahol a Kreuger és Toll csoport a világ nagyrésztében finanszírozta a gyufagyártást.

Az alapító bankok vállalkozásuk kockázatos és időt igénylő voltánál fogva nagy tőkét kívánnak. A tőkepiac helyzetének megfelelő alakulását kell az értékpapírkibocsátás számára bevárni; ehhez pedig tőke kell, amely a kitartást lehetővé teszi. Az alapítási üzlet még akkor is nagy tőkét kíván, ha a bankok konzorciumokba tömörülve folytatják, mert nagy összegekről van szó. Az alapítással foglalkozó intézeteknél erősen előtérbe lép a *konzorciális* üzlet, mint az alapításban más bankokkal közösen vállalt részesedés.

Az alapítási üzlet azonban legtöbbször nem szorítkozhatik az alapított vállalat befektetési tőkéjének előteremtésére, hanem az alapító bankoknak jelentékeny üzemi hiteket is kell az életre hívott vállalatoknak nyújtani. Ezzel a lekötött tőke nagysága még növekszik.

Az alapítási üzlet veszélye abban van, hogy az alapító bank a tárcájában tartott értékpapírok és a vállalatnak nyújtott hitelek révén viseli az alapítás egész kockázatát. Ha, mint kivált válságosabb időben, vállalatokai nehézségekbe kerülnek, ezek könnyen magukkal rántják a bankot. Számos bankbukásnak lett ez az oka.

Liefmann, R.: Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. 4. Aufl. Jena, 1923. — *Engelhard, W.:* Das Emissionsgeschäft. 1901. — *Jörgens, M.:* Finanzielle Trustgesellschaften. Stuttgart u. Berlin, 1902. — *Heaton, H.:* The Trust Company Idea and its Development. Buffalo, 1904. — *Kirkbridge, F. B. and Sterrett, J. E.:* The modern Trust Company and its functions and organisation. New York, 1906. — *Denny Urlin, R.:* The Investment of Trust Fonds. London, 1906. — *Kilgus, E.:* Kapitalanlage-Gesellschaften. Berlin, 1929.

10. A bankszervezet átalakulása a kapitalizmus továbbfejlődésével. Nagyobb arányú és hosszúlejárátú hiteligények támasztásával a hatalmasan kibontakozó kapitalizmus a szerényebb igényekre méretezett bankszervezet átalakulását, illetőleg kibővítését tette szükségessé. Az első Németországban és általában Közép-Európában a vegyes banktípus kialakításával következett be; a második az angolszász országokban és Franciaországban az alapító társaságok és bankok kifejlésztésével alkalmazkodott a változott igényekhez.

Sokat vitatkoztak azon, hogy melyik megoldás előnyösebb: az-e, ha, mint Angliában és Franciaországban, a bankok mint *letéti bankok* hűségesen ragaszkodnak eredeti üzletkörükhöz, a reguláris bankügyletekhez és a többi feladatukat más alakulatokra bízzák, vagy pedig az, ha, mint a vegyes bankok, üzletkörükhöz vonják a felmerülő új feladatokat is. Közép-Európában a kapitalizmus nagyobb arányú térhódítása kétségtelenül nagy nehézségekbe ütközött volna a hitelbankok segítsége nélkül. Nem tagadható azonban, hogy a hitelbankok túlságosan szoros kapcsolatba kerültek a nagyiparral, aminek válságok idején súlyos következményei voltak. Ezek a következmények a másik megoldás mellett elmaradtak, viszont azonban kisebb volt a segítség is, amelyet itt a bankok az iparnak nyújtottak és az ipar hosszúlejárátú hitelének kielégítése sokkal kisebb mértékben történt ott, ahol a bankok megmaradtak régi üzletkörükhöz és az új alakulatok inkább csak az alapítási üzlettel foglalkoztak, mellőzve az ipari hitel további ápolását.

Ezek a hátrányok különösen a világháború utáni időkben mutatkoztak, amidőn a hitelbank-rendszer országaiban az ipar értékesítési bajaiból kifolyólag számos vegyes bank nehéz helyzetbe került és csak kormánysegítséggel volt az összeomlástól megóvható. Angliában viszont újabb típusú bankalapítások váltak szükségessé az ipar hitelszükségletének kielégítésére. Hasonló volt a helyzet az Egyesült Államokban is. A német bankrendszer előnyeit különösen *Adolf Weber* hangsúlyozta és a bankügy kérdéseinek megvizsgálására Angliában kiküldött bizottságok is elismerték, hogy a régi bankügyi elvekhez való túlmerev ragaszkodás a változott viszonyok folytán hátrányokkal is jár és nem is mindig lehetséges. Kétségtelen azonban, hogy a harmin-

cas évek világválságában az angol és francia bankrendszer több ellenálló képességet tanúsított, mint a német, ami természetesen — legalább is részben — a vesztett háború okozta nehézségeknek is volt a következménye.

Egyébként a bankszervezet a múlt század közepe óta nagy átalakuláson ment keresztül. Amíg csak a kereskedelemnek voltak állandó hiteligényei, addig az egyéni, valamint a kisebb társasági formákban alakult bankházak ki tudták elégíteni a szükségletet, míhelyt azonban a vasútépítéssel és a bányászattal, valamint a nagyipar fejlődésével a hiteligények nőttek és természetükben is bővültek, a bankszervezet a nagy hitelszükségletnek megfelelő kereteket kívánt. Előbb szórványosan, majd tömegesen léptek előtérbe a *részvénybankok* és támasztottak versenyt a kisebb intézeteknek, minthogy ezek üzletkörét is felölelték, idővel pedig a nagyobb tőkeigényű országokban egy összpontosulási folyamat indult meg. Tőkeerejük növelésére egyes bankok fúzionáltak és így hatalmas intézetek keletkeztek. A részvénybankok fiókok alapításával kezdték felszívni a kisebb bankházakat és a magánbankárokat. Megindult a bankok tömörülése és a *bankkoncentráció*, amelynek folyamán a részvénybankok vagy egészen magukba olvasztották a kisebb bankokat, vagy pedig érdekkörükbe vonták, affiliálták (*affiliációk*) azok nagy részét, szerveztükbe bekapcsolódásával hatalmas tőkeerejüket rendelkezésükre bocsátva azoknak, viszont felhasználva működésükben azok helyi ismereteit.

A bankoknál a tömörülésnek kétségtelenül vannak előnyei. A kis bankok magas költséggel dolgoznak, mert a bankok költségei között az általános költségek szerepe nagy. Ezért az erősen szétforgácsolt bankrendszer nem előnyös.¹ De a túlságos tömörülésnek is megvan a hátránya. Nevezetesen csökkenti a versenyt és könnyen túlságos hatalmat ad a nagybankok vezetőinek kezébe.

A tömörülés mellett a *munkamegosztás* is erősen kifejlődött a bankok között. Egyes intézetek egyes iparágak hitelszükségletének kiszolgálását tűzték feladatukul, amivel az illető iparágak beható ismerete párosult, de az ipar erős függésbe is került a bankoktól. Másrészt egyes célokra különleges bankok, *speciális bankok* alakultak. Ilyenek a már említett alapító bankok a külforgalmi bankok, a gyarmati bankok, továbbá a jelzáloghitelbankok stb. Az ipari koncentráció is beleszólt a bankszervezet alakulásába, midőn egyes nagyobb konszernnek bankot létesítenek vállalataik hiteligényeinek ellátására (*konszernbankok*). Ide tartoznak az egyes termelési vagy kereskedelmi ágak szolgálatában álló bankok, mint p. o. az Egyesült Államokban az autóbancok, amelyek kizárólag az automobilipar és kereskedelem szolgálatában állnak. Egyes hivatáskörök is alapítottak hitelszükségletük kiszolgálására bankokat. Így keletkeztek *tisztviselőbankok*, továbbá *munkásbankok*. Az utóbbiak terén Belgiumé volt a kezdeményezés, de leginkább az Egyesült Államokban alakultak nagy számban a munkásbankok, amelyek mögött legtöbbször a munkások szakszervezetei állnak azzal a törekvéssel, hogy tőkéiket maguk gyümölesztessék és az üzemekre is befolyást nyerjenek, amelyekben a munkások dolgoznak. Németországban is számos munkásbank keletkezett.

A bankok tömörülési folyamata először Angliában indult meg, ahol 1877-től 1909-ig a nagybankok nem kevesebb, mint 260 bankot szívtak fel; maga a Lloyd's Bank 1884—1904-ben 35 bankot olvasztott magába. Az öt nagybanknál volt az összes bankok idegen pénzeinek 85%-a elhelyezve és e nagybankok közül magának a Midland Banknak 1930-ban több mint 2000 fiókja volt. Nagy lendületet vett a tömörülés Németországban is, ahol öt berlini nagybankban — bár e szám az összes német magánbankoknak csak 0,6%-a — 1942-ben a bankalkalmazottaknak több mint a fele dolgozott és erre az öt intézetre a magánbankok alaptőkéjének több mint egyötödrésze, a mérlegösszegeknek pedig 38%-a esett.² Olaszországban erélyesen támogatta az összpontosítás folyamatát az

¹ A részvénytársasági alapon dolgozó bankjainknál és takarékpénztárainknál az igazgatók az alkalmazottaknak nem egészen 7%-át, a vidéki bankoknál ellenben majdnem 19%-át tették ki. (Magy. Statisztikai Szemle. XII. köt. az 50. old.)

² Bank-Archiv. 1943. évi évfolyam a 106. old.

állam. Az 1926-i törvény alapján 481 hitelintézetet szüntettek meg és a Banca Nazionale del Credito-nak a Credito Italiano-val való fúziója óta csak három nagybankja van Olaszországnak.¹ Magyarországon a hitelrendszer erősen szétforgácsolódott. 1913-ban 1857 olyan pénzintézetünk volt, amely betéti üzlettel foglalkozott és ezek közül 1176 intézetnek a saját tőkéje nem haladta meg a 400.000 koronát, 680 intézeté pedig 200.000 koronán alul maradt.² Az első világháború után azonban nemcsak az ország megcsönkítése csökkentette a bankok számát, hanem megindult a bankfúziók sorozata is, amelyet a Pénzügyi Központ erősen támogatott. 1923-ban még nem kevesebb, mint 2574 hitelintézet volt Magyarországon; ezeknek azonban jóval több mint a fele nem volt bank, hanem hitelszövetkezet. 1938-ban az összes hitelintézetek száma lepadt 1619-re, ezek között azonban még mindig 520 intézet működött részvénytársasági alapon. Az összpontosulási folyamat tovább is tart.

A nagybankok fiókalapítását már a fúziók is előkészítették, mert a beolvasztott intézet gyakran fiókja lett a beolvasztó banknak. De a nagybankok egyébként is erősen növelték fiókjaik számát. Legerősebben Angliában, ahol két nagybank fiókjainak a száma felülmúlja a 2000-et, egyé közel van hozzá és kettő is 1000-en felül van. Az egyik francia nagybank fiókjainak a száma is meghaladja az 1400-at. Sokkal kisebbek a számok Németországban, ahol a nagybankok fiókjai 300—430 körül mozognak. Magyarországon a bankfiókok száma természetesen sokkal szerényebb keretek között maradt.

Az Egyesült Államokban, ahol az egyes államoknak a szövetségi hatalommal szemben való féltékenysége folytán a bankszervezet szétforgácsoltan fejlődött, a bankkoncentrációra irányuló törekvéseket sokáig nem jó szemmel nézték és azzal igyekeztek hátráltatni, hogy a fiókalapítást tiltották és csak bizonyos fajta bankoknak (az ú. n. állami, vagyis az egyes államoktól jogot nyert bankoknak és a tröszt társaságoknak) engedték meg.³ 1927-ben e tilalmat enyhítették (Mc Fadden Act) és ezzel ott is növekszik a fiókalapítások száma, amit azonban nem szívesen látnak azok a körök, amelyek ellenzik a gazdasági hatalomnak kevés kézben való összpontosítását. Ugyanezen megfontolásból kifolyólag Svédországban a bankok fiókalapítása engedélyhez van kötve.

Strauss, W.: Die Konzentrationsbewegung im deutschen Bankgewerbe. Berlin, 1928. — Stagg, L. Y.: Banking Concentration in the United States. New York, 1930. — Chapman, J. M.: Concentration of Banking. New York, 1934. — Compiex, H.: Die Arbeitnehmerbanken. Halberstadt, 1929. — The Labor Banking Movement in the United States. Princeton University, 1929. — Schötz, V.: Die Banken der Beamten, Arbeiter und Angestellten in Deutschland. Stuttgart, 1932.

II. A közületi és rokon hitelintézetek.

1. Közületi hitelintézetek keletkezésének okai. A bankári tevékenység az üzleti szellem alkotása. Mint láttuk, eredetileg a pénzforgalommal kapcsolatban fejlődött és benne a pénzváltás és később az átírási forgalom állottak előtérben. A bankárok azonban bekapcsolták a hitelüzleteket is; a rájuk bízott letétek kikölesönzésével sokszor veszteségeket szenvedtek és a közönség bizalmát elvesztették. A kereskedők megbízható intézmények után vágyódtak és ott, ahol élénk volt a kereskedelmi forgalom, a város vagy az állam vállalta magára ily intézetek alapítását. Így keletkezett 1587-ben Velencében a Banco di Rialto, amelyet Genuában és más kereskedelmi gócpontokban hasonló intézetek követtek.

Ezek az intézetek *zsiróbankok* voltak és kizárólag a pénzforgalom biztonságát és könnyebbségét szolgálták. Hitelezéssel — legalább addig, amíg kártartottak az eredeti elgondolás mellett — általában nem foglalkoztak. Különösen a pénzrontás ellen nyújtottak védelmet szilárd pénzegységben való szá-

¹ V. ö. Fr. Zutrauen: Die italienischen Banken. Bankwissenschaft, 8. évf. a 749—756. old.

² V. ö. a Pénzügyi Központról szóló törvényjavaslat indokolását. L. Képv. Iró-mányok XLVI. köt. Budapest, 1915, az 55. old.

³ Ez volt az Egyesült Államok bankügyének sebezhető pontja. Joggal látta H. Lin-hardt ebben és a felburjánzó kis bankokban az 1929 utáni bankösszeomlások főokát és utalt arra, hogy Kanadában, ahol sok fiókkal bíró nagy bankok vannak, a válságban a bankrendszer kiállta a próbát. (V. ö. Bank Archiv, XXXVI. évf. a 215—222. old.)

molás lehetővé tételével. Különös hírnévre tett szert ezen a téren a hamburgi zsíróbank.

A fejlődés ezen korszakában tehát a hitelszükséglet ellátásába a közületi bankok nem kapcsolódtak be. Csak a merkantilizmus hatása alatt és a váltóforgalom kifejlődésével jöttek létre olyan közületi intézetek, amelyek a kereskedelmi hitelt karolták föl, mint p. o. a Nagy Frigyes által alapított porosz Seehandlung, amely eredetileg részvénytársasági alapon alakult a külkereskedelem hitelszükségletének ellátására, de idővel forma szerint is állami bank lett. Később Németországban különböző célkitűzésekkel, amelyek között a közületi pénzügy terén való közreműködés is szerepet játszott, szaporodott az állami bankok száma. Az első világháború után jelentkező nagy szükségletek táplálták ezt az irányzatot. Ebben az irányban hatott a bankellenes közhangulat is, amely a magánbankoknak mohóságát hangoztatta. 1833 óta Svájcban is nagy szerephez jutottak a közületi bankok, amelyeket a kantonok alapítottak. A kantonok bankjainak száma 24; üzletkörüik felőleli nagyjában a banktevékenység egész körét. Mindamellett a kereskedelmi és nagy részben az ipari hitel ellátása túlnyomó részben a részvénybankok kezében maradt.

Az állami banrendszer Szovjet-Oroszországban honosodott meg, ahol 1917 vége óta a bankügy állami monopólium és ennek megfelelően állami bankok látják el a vállalatok finanszírozását.

Voltak azonban az eddig említetteken kívül egyéb okok is, amelyek különböző közületeket, így különösen a városokat és a nagyobb közületi egységeket, mint a tartományokat is hitelintézetek alapítására ösztönözték. Itt elsősorban olyan hitelszükségletek kielégítése volt az indító ok, amelyekről a bankok nem tudtak, vagy pedig nem tartották érdemesnek gondoskodni. Elsősorban a földhitel emelkedik ki ezek között, amely téren a régi birtokrend a bankoknak nem nyújtott üzleti lehetőségeket. A bankoktól függetlenül indult fejlődésnek továbbá a takarékpénztári ügy is, amelyet azonban később a bankok is üzletkörüikbe vontak. A dolog természeténél fogva a bankoktól függetlenül fejlődött tovább a szövetkezetek hitelügyi tevékenysége is és ugyanez áll a fogyasztói hitelszervezetre, a zálogházakra is.

Ily módon a bankok idővel megszűntek a hitelügy egyetlen intézménye lenni és a hitelszükséglet bővülésével a *hitelintézetek* egész sorozata keletkezett mellettük.

Marko, Wl.: Das öffentliche Bankwesen des Auslandes. Berlin, 1934. — Melleropitz, K.: Die öffentlichen Banken in der deutschen Bankwirtschaft. Berlin, 1934. — Dillen, J. G. van: History of the Principal Public Banks, Haag, 1934. — Herrmann, A. R.: Zweihundert Jahre öffentliches Bankwesen. Berlin, 1935.

2. A földhitelintézetek. A földhitel kielégítésére a régi bankszervezet teljesen alkalmatlan volt. A földhitel, mint hosszúlejáratú hitel, éppoly idegen volt a kereskedelmi hitel szolgálatában kifejlődött bankok számára, mint amilyen szokatlan ügyfél volt számukra az üzleti élettől akkor még teljesen távol álló birtokos osztály. Hiszen egész tevékenységük a kereskedők rövidlejáratú üzleteire és kereskedelmi pontossághoz szokott ügyfelekre volt berendezve. Jogi akadályok is gátolták a bankárokat ily irányú hitelek nyújtásában és különben sem látszott e feladat eleinte nagyobb üzleti eredményre kilátást nyújtani. Viszont a fejlődő és fokozatosan a piacba bekapcsolódó gazdasági életben a földhitel kielégítetlen volta mind égetőbb hiány lett és az alattvalóik gazdasági jólétének fontosságát már megértő fejedelmek figyelmét magára vonta.

Az agrár feudális rendszer elavulásával ugyanis a mezőgazdaság is fokozatosan bekapcsolódott a pénzforgalomba, a jobbágyság eltörlése után pedig a földbirtokos is bér munkásokkal dolgozik és előlegezi a termelési költségeket, amelyek csak a termés beérése után térülnek meg számára. A mezőgazdaságnak ebből adódó hitelszükséglete azonban egyelőre alig látszott kielégíthetőnek, mert e hitelszükséglet a kereskedelem szükségletétől már csak

hosszabb tartamánál fogva is lényegesen különbözik és a kereskedelem hitel-igényeinek szolgálatában fejlődött bankok annak kielégítésére nem voltak alkalmasak.

A mezőgazdaság üzemi hitelszükségletén kívül erősen jelentkezik a hosszúlejáratú hitel iránti szükséglet. A föld tökéletesebb kihasználására való törekvés, amelyet a piac számára termelés táplált, beruházásokra ösztönzött. Az ehhez szükséges tőkét a *birtokjavítási hitel* van hivatva rendelkezésre bocsátani. Mihelyt a szabad birtokforgalom, tehát az új birtokrend meghonosodott, a birtokszerzéssel kapcsolatban is hitelszükséglet lépett fel (*birtokszerzési hitel*). A mezőgazdasági üzem természetének megfelelően úgy a birtokjavítási, mint a birtokszerzési hitel hosszúlejáratú, és már *Rodbertus* kimutatta, hogy a mezőgazdasági üzem természetének megfelelően e hitelszükséglet csak a *törlesztéses kölcsönök* útján elégíthető ki az adós romlását elő nem idéző módon.

A földhitel, mint láttuk, a régi bankszervezetbe sehogy sem illett bele. A föld ugyan kitűnő zálogtárgy, de nem olyan formában, amely a régi bankári tevékenység keretébe beilleszthető lett volna. A föld elzálogosításának módja nem lehet ugyanis a kézzzálog, hanem csakis a *jelzálog* intézménye, amely a földnek telekkönyvbejegyzés útján való jelképes zálogbaadásában áll. Egyrésztől azonban a jelzálog intézményének kifejlődése időt igényel, mert alapfeltétele nemcsak a jogi rendezés, hanem a földek felmérése és telekkönyvezése¹ is, másrésztől pedig a hosszúlejáratú tőke előteremtése a régi banküzlet körében e téren is nehézségbe ütközött. A kérdés súlypontja itt is a tőkefelszívás megfelelő módjainak kialakításában volt, amely azonban a bankoknak a kereskedelmi és a vállalati élethez való kapcsoltsága folytán alig váltott ki részükről érdeklődést. A földhitel szükséglete némileg meg is előzte az ipar, a közlekedés és a bányászat hosszúlejáratú hitelszükségletének keletkezését és így a bankokat készületlenül is találta.

Ezek voltak, az előbb már említetteken kívül, az okai annak, hogy a bankok ehhez az üzletkörhöz sokáig nem közeledtek. Minthogy azonban a mezőgazdaság hitelszükségletének fontossága kézenfekvő volt, Poroszországban, amelyben a napoleoni háborúk nagy pusztításokat okoztak, a kormányzat érdeklődése feléje fordult és kereste a megoldás módját. Így született meg azon intézetek első típusa, amelyeket *földhitelintézeteknek* nevezünk. E típus, amely a porosz *Landschaftok*ban testesült meg, bizonyos körzet birtokosait kényszerszűrésben egyesítette a földhitel ellátására. A kényszerszűrésben egyesített birtokosok *egyetemes felelősséget* vállaltak a felvett kölcsönkért és biztosítékul földjüket kötötték le. Az eredeti *Landschaftok* tehát nem egyesületek vagy szövetkezetek, hanem *közjogi jelleggel* bíró, mégpedig *rendi* alapon felépített, mert csak a lovagbirtokokra kiterjedő közjogi testületek voltak. A tagság nem belépés alapján keletkezett, hanem a körzethez tartozás alapján és a megfelelő birtokkategória magától a *Landschaft* tagjává tette a birtokost.

A *Landschaftok* ilyen természete, kényszerközületi mivoltuk, közjogi jellegük és az egyetemes felelősség, lehetővé tették számukra a hosszúlejáratú tőkefelszívás oly módjának alkalmazását, amely a föld lekötésével az említett biztosítékok mellett megfelelő értékpapírkibocsátás, vagyis záloglevélkibocsátás útján teremti elő a szükséges tőkét. A *záloglevélben* ennek az úttörő kísérletnek oly értékpapírt sikerült teremtenie, amely biztosságánál fogva igen alacsony kamatozás mellett képes a tőkét a földhitel céljaira felszívni. A *mezőgazdaságnak* pedig *csak alacsony kamatozású* tőkefelszívással lehet segítségére lenni, mert a tőkének a mezőgazdaságban való lassú körforgása magasabb kamatozást el nem bír.

¹ Így p. o. a telekkönyvek hiánya ma is akadály a Bulgáriában a földhitel megoldásának. (V. ö. *Kämper*: Agrarkredit und Grundkredit in Bulgarien. Stuttgart-Berlin. 1942.)

A Landschaftok közjogi jellegükénél fogva képesek voltak annak a másik fontos követelménynek is megfelelni, hogy törlesztéses kölcsönöket nyújtsanak. Közjogi jellegük ugyanis a törlesztési részletek beszédésénél kiváltságos helyzetet teremtett számukra és így még a régi kiváltságok fennállása mellett is lehetővé tette nekik adósaikkal szemben a szigorú eljárást, amely e kérdés megoldásánál elkerülhetetlen volt.

A rendi szervezet megbomlásával a Landschaftok eredeti gondolatából, a rendi alapon való kényszerszármazás kiküszöbölődött,¹ azonban szabad egyesülés alapján, de közjogi jelleggel és főképen egyetemleges felelősség alapján Németországban és a külföldön is több földhitelintézet jött létre.

Igy keletkeztek mindenekelőtt Poroszországban 1851-től az új n. új Landschaftok, amelyek a rendi szervezet megszűnése folytán már nem rendi testületek, de közjogi jellegüket megtartották, amennyiben az állam ily jelleggel felruházta. Németország egyéb részeiben is (így Szászországban és Braunschweigban) keletkeztek ily intézetek; úgyszintén Galiciában is alakult egy ily természetű intézet. A Landschaftok mintájára szervezték a finn földhitelintézetet is. Az 1862-ben alakult Magyar Földhitelintézet is annyiban a porosz Landschaftok gondolatát vette alapul, amennyiben az intézet tagjainak egyetemleges felelősségén nyugszik. Közjogi jellegét ugyan nem nyert, de az 1871. évi XXXIV. tc. a bírói illetékesség, a végrehajtás, könyveinek hitelessége stb. szempontjából kiváltságokkal ruházta fel. E kiváltságokat az 1879. évi XXXIV. tc. kiterjesztette az időközben ugyancsak az egyetemleges felelősség alapján létesült Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetére is. A Nagyszécheni Földhitelintézet (1872) szintén ezen elv alapján keletkezett. Hasonlóképpen két romániai földhitelintézet is.

Az Egyesült Államokban, ahol 1916-ig a földhitel ügye egészen rendezetlen volt, 12 szövetségi hitelintézetet (Federal Land Banks) létesítettek állami támogatással; ezek a hiteleket a Landschaftokhoz hasonló társaságok (Federal Farm Loan Association) útján nyújtják, amelyek kényszerszármazatok. A földhitel kérdésének megoldására érdekes módon Angliában csak legújabbban (1928-ban) történt kísérlet. Ennek főoka az angol birtokviszonyoknak a kontinentális viszonyoktól való lényegesen eltérő volta, részben azonban az is, hogy a legújabb időkig a telekkönyvi intézmény ott nem tudott általános elterjedést nyerni.

Amidőn a háború után Németországban a városi ingatlanok jelzáloghitelének megoldása égetővé vált, ismét a tagok egyetemleges felelősségének gondolatához fordultak. Így jöttek létre Németországban az 1918-i törvény alapján a Stadtschaftok, amelyeknél a tagok az intézet kötelezettségeiért legalább 5%-os felelősséggel tartoznak a telkükön nyugvó teher alapján számítva. Második helyen való bekebelezés esetében a felelősség 10%-ig terjed. Sőt a hosszúléjáratú hitel megoldásánál is az egyetemleges felelősség gondolatát vették Németországban alapul, az új n. Industrieschaft alakjában, amely formában alakult 1925-ben Szászországban egy ipari jelzálogintézet. Ha a többi hasonló intézet nincs is egészen erre a mintára felépítve, azért az alapgondolatuk hasonló.

A földhitelintézetek második típusa valamely közjogi testület kezességvállalására támaszkodik. Az állam, a tartományok vagy a városok teljes, vagy legalább részleges felelősség vállalásával biztosítják az intézetek tartozásait. Ezen az alapon Németországban szórányosan már előbb, de különösen 1832–1884 között számos intézet keletkezett. Közjogi szervezetek kezességén nyugszanak a norvég és a svéd jelzáloghitelbank, valamint a szerbiai földhitelintézet is, ezen az alapon létesült a cári Oroszországban a parasztság és a nemesség részére külön-külön egy-egy agrár hitelintézet is. Erősen tért hódított már 1847-től kezdve a közületek felelősségvállalása Svájcban a kantonok bankjainál, amelyek, igaz, nem tiszta földhitelintézetek.

Végül harmadik típus gyanánt kínálkozott az a megoldás, hogy a közjogi testületek maguk alapítottak állami vagy tartományi földhitelintézeteket. Erre elsősorban a földtehermentesítés hitelszükséglete vezetett Németországban, ahol az 1850. évi porosz törvény alapján nyolc járadékbank (Rentenbank) keletkezett a földtehermentesítés lebonyolítására. Később (1861–

¹ A kényszerszármazás elvére visszatértek 1916-ban az Egyesült Államok, midőn a jelzáloghitelt rendezték.

1888) keletkeztek a birtokjavítási hitel szolgáltatásban Németországban a *birtokjavítási járadékbankok* (Landeskultur-Rentenbanken).

A földhitelintézetek kölcsöneiket nem pénzben, hanem *záloglevelekben nyújtják*, amelyeket vagy az adós értékesít a bankok útján, vagy a földhitelintézet állapodik meg valamely bankkal értékesítésük iránt. A kölcsönnyújtás e módját a záloglevelek nagy biztossága és a földhitelintézetek közjogi jellege, a közületi garancia, illetőleg az egyetemleges felelősség teszi lehetővé, amely tényezők keresett befektetési papírrá avatják a záloglevelet.

A porosz Landschaftok záloglevelein eredetileg az a birtok volt megjelölve, amelyre a bekebelezés szólt. Csak később tértek rá a zálogleveleknek általánosabb alakban való kiállítására. Népszerűsítésük körül nagy érdemei voltak *Wolowskinak*, aki a zálogleveleket a jelzáloghitelbankok útján Franciaországban honosította meg. Eleinte a kölcsönök törlesztése záloglevelekkel történt, úgy, hogy az adós megfelelő értékű zálogleveleket szolgáltatott be az intézetnek (Naturaltilgung). Csak a záloglevelek piacának bővülésével tértek rá a pénzbeli törlesztésre.

A földhitelintézetek, bár különböző típusok szerint, de kisebb-nagyobb kapcsolatban az állammal vagy egyéb közjogi testületekkel keletkeztek. A közületek tehát itten a hitel egy fontos ágának, a földhitelnek megoldásában cselekvőleg és egyenesen kezdeményezőleg működtek közre. Gondoskodtak oly hitelszükséglet kielégítéséről, amelyet a magánvállalkozás csak azután kezdett felkarolni, miután a közületek segítségével, vagy egyenesen azoknak a kezében keletkezett földhitelintézetek a földhitel ellátásának útjait és módjait egyengették.

Magyarországon a földhitellel kapcsolatban egyenesen állami hitelintézet nem keletkezett. A szabadelvű felfogás nem tudott azzal megbarátkozni, hogy a köz a bankalapítás terére lépjen és a közfelfogás helytelenítette azt is, hogy az állam felelősséget vállaljon hitelintézetek kötelezettségeiért. A két földhitelintézetnél az állam arra szorított, hogy az alaptőke egy részét jegyezte. Az 1911. évi XV. tc. alapján alakult Földhitelintézetek Országos Szövetségénél ugyancsak jegyzett üzletrészeket és a kötvények biztosítási alapjára az állam ingó vagyonából 10 millió korona értékű kötvényt engedett át az intézetnek és a vezetésben biztosította részvételét, de itt sem alkotott állami intézetet. Egyenesen közjogi jelleget sem adott ezen intézeteknek, hanem csupán bizonyos kedvezményeket.

Brünneck, von: Die Pfandbriefsysteme d. preuss. Landschaften. Berlin, 1910. — *Altrock, von:* Der landwirtschaftliche Kredit in Preussen. Verh. d. P. Landes Oek. Kongresses. 1906. — *Jahrbuch für Bodenkredit.* Herausg. Schulte I. Bd. 1928. — *Zuhorst:* Die Organisation des ländlichen Bodenkredits in Deutschland. Tübingen, 1912. — *Hecht, F.:* Die Organisation des Bodenkredits in Deutschland. I. Abt. Leipzig, 1891., II. Abt. 1903., III. Abt. 1908. — *Tardy, L.:* Report on Systems of Agricultural Credit and Insurance. Genf, 1938. — *Mössmer, K. E.:* Das Deutsche Bodenkreditsystem. Berlin, 1934. — *Csengery A.:* A magyar földhitelintézet ügyében. Pest, 1866. — *György E.:* A kisbirtoki hitel hiányai. Budapest, 1885. — *Lederer Sándor:* Mezőgazdasági hitel. Budapest, 1907. — *Mennyey G.:* A földhitel. Budapest, I. köt. 1910., II. köt.

3. A jelzáloghitelbankok. Csak miután a jelzáloghitel a közjogi jellegű intézeteknél bizonyos fejlődési fokot ért el, kezdett a magánkereseti tevékenység is érdeklődést mutatni a jelzálogüzlet iránt. Tekintettel arra, hogy az üzlet megindításához a hitel hosszúlejáratú voltánál fogva a jelzáloghitel jelentékeny tőkét igényel, az üzleti tevékenység csak azután fordulhatott feléje, miután a banküzletben a részvénytársasági forma elterjedt. Elsősorban nem a mezőgazdaság, hanem a fejlődő *városok jelzáloghitel iránti szükséglete* vezette a banktevékenységet e térre. A nagyipar fejlődésével ugyanis a nagyvárosok gyors fejlődésnek indultak, amihez azonban jelentékeny tőke volt szükséges. Az üzleti élettel szoros kapcsolatban álló városi fejlődéssel a bankok már nem álltak olyan idegenül szemben, mint annak idején az agrárfejlődéssel. A telekhitel biztosságára építve megragadták a kínáló üzleti lehetőséget és csakhamar e célra széles keretű külön bankok alakultak, egyes bankok pedig a jelzálogüzlettel kibővítették üzletkörüket.

Schultze szerint az első jelzáloghitelbank 1824-ben Franciaországban alakult, Irányadóvá azonban a jelzáloghitelbankok típusára az 1852-ben Párizsban alapított Crdit Foncier lett. Mintájára alakultak azután Németországban, Ausztriában és nálunk is a jelzáloghitelbankok.

A jelzáloghitelbankok a jelzáloghitelt kereseti tevékenységként folytatják és részben kizárólag a jelzáloghitellel foglalkoznak.¹ Úgy Németországban, mint máshol is alakultak azonban vegyes jelzáloghitelbankok is, t. i. olyanok, amelyek a reguláris banküzlettel is foglalkoznak. A jelzáloghitelüzlet a banküzlet egyéb ágaitól szervezetiileg ezeknél is el van különítve. A jelzáloghitelbankok a hitelek nyújtásánál a földhitelintézetektől eltérő módszert honosítottak meg; kölcsöneiket ugyanis nem mint a földhitelintézetek, záloglevelekben, hanem készpénzben szokták adni, amit számukra bankszerű felépítésük tesz lehetővé. A jelzáloghitel folytatásához szükséges eszközöket ők is értékpapírkibocsátással szerzik meg. Különösen régebben azonban nem mindenhol alkalmazták e célra a záloglevelet, amely csak később terjedt el a bankoknál. Eleinte kötvénykibocsátás útján szerezték meg a szükséges eszközöket és Hollandiában, Belgiumban, valamint legújabb időkig Svájcban is, ezzel az eszközzel élnek.

Az a körülmény, hogy a jelzáloghitelbankok elsősorban városi telkekre nyújtottak hitelt, nem honosította meg nálunk eleinte a törlesztéses kölcsönöket, hanem a kölcsönök körülbelül 10 évi lejáratúval kötötték. Amióta a jelzáloghitelbankok is rátértek a záloglevél útján való tőkefelszívásra, éppúgy képesek törlesztéses hiteleket nyújtani, mint a földhitelintézetek. Üzletkörüik mégis elsősorban a városi telkekre való hitelezésre összpontosult, minthogy általában a városi üzletfelek a bankok tevékenységi köréhez közelebb esnek.

A jelzálogüzletet azonban nemcsak olyan nagy bankok folytatják, amelyek értékpapírkibocsátásra alkalmasak. Különösen a mezőgazdasági jellegű vidékek bankjai kölcsöneik nagy részét jelzáloghitelek alakjában nyújtják, mert ügyfeleik nagyrészt a gazdák köréből kerülnek ki. Nagyobb mértékben karolták fel ezt az üzletágat a takarékpénztárak is. Áll ez elsősorban hazánkra, de nem kis részben Németországra és Ausztriára is. Minthogy a kisebb intézeteknek nem lehet zálogleveleket kibocsátani, a náluk levő tőkék jelzáloghitelekbe fektetése, ha bizonyos határt túllép, aggályos, mert a liquiditást veszélyezteti. Az ilyen intézetek jelzálogkölcsönei az adósok igényeit sem képesek abban a mértékben kielégíteni, mint a földhitelintézetek vagy a jelzáloghitelbankok, mert nem tudnak a földhitel igazi természetével számolni, amely felmondhatatlan törlesztéses kölcsönöket kíván. Ilyeneket csak hosszúlejáratú tőkefelzívás, vagyis értékpapírkibocsátás alapján lehet nyújtani. Az olyan intézetek tehát, amelyek maguk nem élhetnek ezzel az eszközzel, leghasznosabban úgy kapcsolódnak be a földhitelbe, hogy tőkéjük erre fordítható részét záloglevelekbe fektetik, amivel a földhitel ügyét hathatósan előmozdítják.

Magyarország, amely a hitelpolitika terén sok önállóságot tanúsított, állami közreműködéssel az 1928 : XXI. tc.-kel ipari jelzáloghitelintézetet alapított, amely záloglevélkibocsátással szerezte meg a hitelek számára szükséges tőkét. Az intézet a záloglevelek biztosítására a kibocsátott záloglevelek egyötödét kitevő alapot volt köteles létesíteni. Biztosítékul a vállalat ingatlanai és az üzem folytatásához tartozó minden egyéb vagyontárgyai is szolgálnak. A lekötött vagyontömeg egységet képez és azt a telekkönyvbe bejegyzik. Ezzel a kérdés oly megoldást nyert, amely a hitelezőknek a nélkül nyújt telekkönyvi biztosítékot, hogy ezzel a vállalat mozgékonyágát gátolná, mert az adóst csak arra kötelezi, hogy a lekötött vagyon értékét sértetlenül megőrzi. Az intézet, amelynek főcélja külföldi tőkének a magyar ipar számára hozzáférhetővé tétele volt, a külpolitikai viszonyok alakulása folytán nem folytathatta tovább működését.

Magyarországon, ahol a gazdasági élet kisebb fejlettségi fokának megfelelően a takarékpénztárak nagymértékben voltak ráutalva a jelzáloghitelüzletre, úttörő lépés történt abban az irányban is, hogy a záloglevélkibocsátásra fel nem jogosítható takarékpénztáraknak hozzáférhetővé tétessék a jelzálogüzlethez szükséges tőke megfelelő felzívási módja. 1892-ben megalapították a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálog-

¹ Így p. o. az 1918-ban Németországban alakult bankok, amelyek hajóépítésre adnak jelzálogkölcsönöket és az 1933. évi törvény értelmében csak igen korlátozott mértékben foglalkozhatnak szorosabb értelemben vett banküzletekkel.

bankját, amelynek feladata az, hogy a vidéki intézetek jelzáloghitelállományát mobilizálja. Ennek megoldása az, hogy a vidéki intézetek jelzálogi követeléseiket a központi intézetre engedményezik, amely azután mint záloglevélkibocsátó intézet, a piacon a tőkét hosszú lejáratra tudja záloglevelek útján felszívni.

A jelzáloghitelintézetek egyik főkérdése a záloglevelek értékesítése. E tekintetben a jelzáloghitelbankok, amennyiben nem vegyes bankok, tehát amennyiben nem foglalkoznak maguk egyéb banküzletekkel is, rendszeren a hitelbankokkal szoktak szerződéses viszonyba lépni, amelyek az ő bankszervezetük révén a záloglevelek kellő elhelyezéséről tudnak gondoskodni.

A jelzáloghitelbankok és a záloglevélkibocsátásra jogosult takarékpénztárak fontos szerephez jutottak a záloglevélkibocsátás terén is. A Magyarországon forgalomban lévő záloglevélálladék 1929-ben a kibocsátó intézetek szerint következőképen oszlott meg:

Részvénytársasági bankokra és takarékpénztárakra	39.1%
Földhitelintézetekre	23.9%
Külön törvény alapján működő hitelszövetkezetekre	37.0% esett.

A részvénybankok szerepe e téren Németországban is igen nagy, ahol pedig a földhitelintézetek igen szép fejlődést mutattak. Persze ott is elsősorban a városi ingatlanokra hiteleztek. Így a német jelzáloghitelbankok jelzálogállománya 1914 végén 11.4 milliárd márka volt, de ebből csak 890 millió márka, tehát csupán 7.8%-a esett mezőgazdasági ingatlanokra. (L.: Die Verschuldungs- und Kreditlage der deutschen Landwirtschaft. Enquête-Ausschuss. [II. Bd. 12.] Berlin, 1930, a 10. oldalon.) Csak akkor, midőn a kötött gazdálkodás majdnem egészen megszűntette a városi ingatlanokra való hitelezés lehetőségét, foglalt teret erősebben a jelzálogbankoknál a mezőgazdasági ingatlanokra való hitelezés.

Hecht, Felix: Die deutschen Hypothekenbanken. Bd. I. Die Statistik der deutschen Hypothekenbanken. — *Schultze, Fritz:* Die Hypothekenbanken. (1918. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. Bd. 154.) — *Dannenbaum, Fritz:* Die deutschen Hypothekenbanken. (Wirtschaftliche Darstellung nebst Kommentar des Hypothekenbankgesetzes vom 13. 7. 1899.) — *Rosenthal, A.:* Die deutschen Hypothekenbanken nach der Währungsstabilisierung. Berlin, 1927. — *Knacke, E.:* Probleme des deutschen Hypothekenbankwesens. München, 1933. — *Auler:* Das Pfandbriefgeschäft als Kapitalquelle der deutschen Hypothekenbanken. Berlin, 1926.

4. A takarékpénztárak. A takarékpénztárak alapeszméje nem az üzleti szellem szüleménye, hanem egy szociálpolitikai gondolat, amely a takarékos-ságára neveléssel az alsóbb osztályok helyzetét akarta enyhíteni. Emberbarátok vetették fel az eszmét, hogy a szegényebb néposztályt takarékos-ságra kell szoktatni, hogy szükség esetén bizonyos anyagi támaszuk legyen. Ennek megfelelően az első takarékpénztárak emberbarátok és emberbaráti egyesületek alapításai voltak.¹ Később ezekhez azután egyes hatósági kezdeményezések járultak. Így már a XVIII. század végén Hamburgban (1778), majd Bernben (1787) és azután Angliában alapítottak, nagyrészt egyesületek, takarékpénztárakat. Az első takarékpénztárak nem voltak tehát hitelintézetek, hanem jótékony-sági alkotások. A betétek utáni kamatokat az alapítók sajátjukból fizették, hogy a népet takarékos-ságra serkentsék.²

Ezen az alapon természetesen a takarékpénztári ügy nagyobb fejlődést nem vehetett, mert a takarékos-ságra való ösztönzés az elhelyezett tőkék kamatozása által kívánja célját elérni, ez pedig jótékony-sági alapon akadályokba ütközik, mihelyt nagyobb összegekről van szó. Éppen ezért a takarékpénztáraknak hitelintézeti irányban kellett fejlődniök, vagyis a lényegét alkotó passzív ügylet mellé parancsolóan odakíváncozott az aktív üzlet, mint annak az eszköze, hogy a kamatozás az elhelyezett tőkéknek biztosítva legyen. E fejlődés mellett az intézetek közérdekű jellege olymódon látszott legjobban biz-

¹ A takarékpénztáraknak ezt a jellegét hangsúlyozta az 1844. évi osztrák takarékpénztári szabályzat is, amely egy ideig nálunk is érvényben volt.

² Németországra vonatkozólag érdekes adatokat tartalmaz *Albrecht Sommer:* Geistesgeschichte der deutschen Sparkassen im Aufriss. (Jahrbücher für Nationalökonomie u. Stat. 140. köt. [1934.] a 662–698. old.)

tosíthatónak, hogy közületek vették kezükbe a takarékpénztárak felállítását azzal, hogy üzletvitelüket nem a nyereszkesedési szempont fogja irányítani.

Igy fejlődtek ki mindenekelőtt Németországban a *városi, körleti és községi takarékpénztárak*. E módszer mellett az alapításhoz nagy tőke befizetése nem volt szükséges, mert *a közületek felelősséget vállaltak az általuk felállított intézet kötelezettségeiért*. Ez ellen merültek fel ugyan aggályok, de ezek meglehetősen eloszlottak arra való tekintettel, hogy a takarékpénztárak kitűzött céljuknak megfelelően a tőke biztonságos elhelyezését tartották szem előtt és ezért aktív ügyleteikben a legnagyobb óvatosságot tanúsították. Így azután háttérbe szorult az az aggály, hogy ilyen intézeteknek a közületek részéről való felállítása az adózók pénzének kockáztatását jelentené. Németországban kívül különösen Ausztriában és Olaszországban lépnek előtérbe a községi vagy nagyobb kerületi takarékpénztárak.

A takarékoság fejlesztésének jelentősége és az intézmény szociálpolitikai színezeete *állami takarékpénztárak* felállításához is-vezetett. Ilyenek mindenekelőtt a *postatakarékpénztárak*, amelyek elseje 1861-ben Angliában keletkezett. A takarékpénztári ügynek a postával való kapcsolata ugyanis azért különösen előnyös, mert a posta kiépített szervezete folytán széles köröknek teszi lehetővé a takarékoságot, amelyet azzal is megkönnyít, hogy kis összegek befizetését is elfogadja. Kezelési költségei is aránylag csekélyek. A legtöbb európai ország alapított postatakarékpénztárat; Németországban is ismételtén megkísérelték ilyennek felállítását, de fejlett takarékpénztári hálózata félt versenyétől és azzal az indokolással sikerült is elhárítani a postatakarékpénztár felállítását, hogy takarékpénztárai közjelleűek és elég számosak. Magyarországon 1884-ben állították fel a postatakarékpénztárt.

A nyugati államok nagy részében a takarékpénztárak sajátos jellegüket megtartották. De azért itt is hitelintézeti jellegük kifejlődése az eredeti jótékonyági alapról letérítette őket. Németországban, mint említettük, a kommunális takarékpénztárak egy része kommunális bankokká alakult át. Máshol, mint p. o. hazánkban, a takarékpénztárak legnagyobb része kezdettől fogva bankszerű fejlődést vett, mert tőkeszegénységünk mellett külön szervezetet bizonyos célokra alig lehetett kifejleszteni. Így a községi takarékpénztárak száma Magyarországon csekély (1929-ben 13 volt).

A takarékpénztárak a passzív ügyletnek azt a sajátos fajtát fejlesztették ki, amely betéteknek takarékkönyvre való elfogadásában áll. Ez tehát a *takarékbetét*. Eredetileg kisemberek filléreinek összegyűjtésére irányult, ami a bankok számára nem látszott elég jövedelmezőnek nagy kezelési költségeinél fogva. Csakhamar azonban kiderült, hogy a bankok személyzete ezt a feladatot is könnyen el tudja látni. A tapasztalat azt is mutatta, hogy a takarékbetétek nagy része tehetősebb körökből került ki. Így azután a bankok is erős versenyt támasztanak e téren a takarékpénztáraknak.

Kihitelezésükben a takarékpénztárak természetesen nem olyan szabadok, mint a bankok. Minden kockázatos üzletet kerülniök kell, és ezért elsősorban a betéteknek állampapírokban, jelzálogkölesönökben és záloglevelekben való elhelyezését keresik. Minthogy a betétek nagy része hosszabb ideig marad az intézet rendelkezésére, ennek nagyobb akadályai nincsenek. E mellett természetesen liquiditásuk biztosítására a reguláris banküzletet, így a váltóleszámitolást, elsőrendű váltók vásárlását és a lombard-üzletet is nagymértékben felkarolták. Annak a várákozásnak, hogy a takarékpénztáraknál felgyülemelő betétek ezen intézetek szociálpolitikai hivatásának megfelelően elsősorban ugyanannak a körnek szolgálnak a kihitelezésnél is, amelyből a betétek kikerülnek, a takarékpénztárak csak nagyon csekély mértékben feleltek meg. Éppen úgy eltávolodtak eredeti hivatásuktól azzal is, hogy jelentékeny részben inkább a középosztálynak, mint az alsó osztálynak szolgálnak. Felesleges természetesen arra utalni, hogy ez nem a takarékpénztárak vezetőinek hibájából történt, hanem a viszonyok fejlődésének volt a következménye.

Újabban a családi házak iránti vágyódás erősödésével a takarékosági gondolatnak új alkalmazási területe nyílt meg. Abból kiindulva, hogy erre a célra való társulással és a megtakarításoknak összesítve való felhasználásával a családi házak építése gyorsabb ütemben eszközölhető, *építési takarékpénztárak* alakultak, Angliában, ahonnan ez a gondolat kiindult, a takarékpénztárak házakat építenek és ezeket bizonyos összeg készpénzben lefizetése ellenében olymódon értékesítik, hogy a vevő a hátralevő összeget részletekben törleszti. A takarékpénztár tehát a vételár hátralevő részét hitelezi. Ezt a megoldást az ország tökegazdagsága tette lehetővé. Ezzel szemben kevésbé gazdag országokban úgy igyekeztek a kérdést megoldani, hogy a családi ház után vágyódók közösen takarékoskodva bizonyos sorrendben jussanak családi házhoz. A takarékbetétek összege természetesen néhány háznak gyorsan való felépítését lehetővé teszi, de ezzel a tagoknak csak egy része elégíthető ki, holott minden tag mielőbb szeretné házát megkapni. A takarékpénztárak idegen tőke igénybevételével siettetik az üzemet, de ennek is megvannak a határai, mert a kölcsöntőke csak akkor nem válik veszedelmessé, ha a saját tőkével olyan arányban áll, hogy törlesztése nehézség nélkül biztosítva van. Ez az építkezések ütemét lassítja. Könnyelmű vezetés és a tagok türelmetlensége, valamint a megtakarítási részletek pontatlan befizetése azonban gyakran veszélybe sodorták a takarékpénztárakat és számos összeomláshoz vezettek.¹ Németországban az ilyen takarékpénztárak hatósági felügyelet alá helyezésével igyekeztek a bajon segíteni.

Az építési takarékpénztárak nem maradtak magukban mint céltakarékosági intézmények; a fogyasztási hitel is szolgálatába igyekezett állítani a takarékpénztári gondolatot. Erről alább lesz szó.

A tőkefelszívás terén a takarékpénztárak jelentősége mérhetetlen. A nemzeti tőkeerő gyűjtése szempontjából olyan forrást nyitottak, amely nélkülük ilyen mértékben nem állana rendelkezésre. A takarékbetétek állománya, amelynek előteremtésében, igaz, ma már a bankok is szépen közreműködnek, a nemzeti tőkeerő egyik legnagyobb támasza.

Magyarországon a takarékbetétek állaga 1877-ben érte el a félmilliárd koronán felül volt. Az infláció hatása az egymilliárd koronát és 1913-ban négymilliárd koronán felül volt. Az infláció hatása katasztrófális volt; utána csak lassan indult meg a takarékbetétek regenerációja. 1929-ben azonban ismét elérték a takarékbetétek az egymilliárd pengőt. Ez az összeg 94,4%-a részvénytársasági alapon működő intézeteknél volt elhelyezve.

Fáy A.: Terve a pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak. Buda, 1839. — Földes B.: Takarékpénztáraink reformja. Budapest, 1879. — Halász S.: Takarékpénztáraink fejlődésének története. Budapest, 1893. — Gerlóczy G.: Takarékpénztáraink szervezéséhez. Budapest, 1883. — Gunszt: Die ungarischen Sparkassen. Leipzig, 1908. — Halász S.: Községi takarékpénztárak Magyarországon. Budapest, 1905. — Seidel-Pfitzner: Das Sparkassenwesen. Wien, 1916. — Die Entwicklung des österreichischen Sparkassen seit 1848. Wien, 1900. — Höpker: Die deutschen Sparkassen. Berlin, 1924. — Woller, A.: Die Anlagepolitik der Sparkassen. Berlin, 1934. — Lüthy, W.: Die Bewegung der Spargelder in der Schweiz. Bern, 1933. — Untersuchungen über das Volkssparwesen. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. 136—137. köt. München u. Leipzig, 1912—13. — Lepelletier, F.: Les caisses d'épargne Italiennes. Paris, 1897. — Lescure: L'épargne en France. Paris, 1914. — Henderson: Trustee Savings Banks. Glasgow, 1924. — Nicolai: Grundriss des Sparkassenwesens. Breslau, 1928. — Továbbá: Waldheim, H.: Das Bausparwesen. Berlin, 1931. — Bouffier, W.: Die Grundlagen des Deutschen und Österreichischen Bausparwesens. Wien. — Koch, W.: Zwecksparen und Zweckspareunternehmen. Berlin, 1935. — Wagner: Der Giroverkehr der deutschen Sparkassen. Leipzig, 1916. — Nissen: Die bankmässige Betätigung der Sparkassen. Stuttgart, 1916.

5. A hitelszövetkezetek. Miként a takarékpénztárak szociálpolitikai megfontolásoknak köszönhetik eredetüket, úgy a szövetkezeti gondolatnak a hitel terén való alkalmazása is hasonló eszmekörből nőtt ki. Itt azonban nem a passzív oldal, vagyis a takarékoskodás, hanem a hitel útján való segítés gon-

¹ Németországban 300 ilyen takarékpénztárból 1931 után alig 50 maradt. (V. ö. H. Decker: Fünf Jahre Bausparkassen-Aufsicht. Bank-Archiv XXXVI. évf. 1936, a 87—94. old.)

dolata lép előtérbe, bár a takarékoság fejlesztése szempontjából sem közömbös a hitelszövetkezet. A szövetkezeti eszme magábanvéve szociálpolitikai gondolat, mert a kereseti szellemtől távol állva, a kölcsönös segítség és az egymásratámaszkodás eszméjét tűzi zászlajára.

A hitel terére alkalmazva a szövetkezeti eszme a hitel áldásait meg akarja nyitni a kis egzisztenciák számára, kiknek hitelszükségletét a bankok kereseti alapon álló szervezetükkel nem tudják kiszolgálni. Egyrésztől ugyanis jórészen szűkebb keretek között mozgó hitelekéről van itt szó, amelyek nehezen illeszthetők be a bankok szélesebb kereteibe, másrésztől pedig a kisemberek nagy része, kivált amennyiben a mezőgazdasági lakosságból kerül ki, távol áll az üzleti szellemtől és így a szigorú üzleti felfogás alapján dolgozó és a kereskedő, valamint a vállalkozó üzleti gondolkodásához és pontosságához szokott bankok részére idegen elemet képvisel. Hozzájárul ehhez még a legnagyobb nehézség, amely a hitelezés biztosságával függ össze, amennyiben a sok kis egzisztencia üzleti megbízhatóságának vizsgálata, kivált a forgalom gócpontjaiban székelő bankok számára, majdnem lehetetlenség. Így az a megoldási mód, amely a hitelszövetkezetekben kínálkozik, az egyedülnek látszik azon hitelszükséglet kielégítésére, amely a kisemberek körében felmerül.

A szövetkezeti forma azért alkalmas e nehéz kérdés megoldására, mert a helyi jellegű intézetek, megfelelő helyi ismeretekkel rendelkezvén, meg tudják ítélni üzletfeleik hitelképességét. Másrésztől a hitelszövetkezet az *egyetemes felelősség* elvére van felépítve és ezzel a hitelt igénybevevő közönség ismeretéhez még a szigorú felelősség mozzanatát is csatolja. Amennyiben tehát a hitelszövetkezet valakinek hitelez, aki kötelezettségét be nem tartja, azok, akik a hitelt nyújtották, kénytelenek a kárt viselni, ami óvatosságra kényszeríti őket a kihitelezéseknél.

A tagok felelőssége a szövetkezet tartozásaiért teszi lehetővé a hitelszövetkezet részére az idegen tőke biztosítását és ezzel üzemének aránylag kis saját tőkével való folytathatását. E felelősség eleinte korlátlan volt. Később, kivált a városi szövetkezetek egy része, a korlátolt, az üzletrészeket 5–10-szere-sére szorított felelősség elvét alkalmazza. Németországban azonban 1911-ben a hitelszövetkezetek 92,6%-a a korlátlan felelősség alapján állt.¹

Minthogy a szövetkezet tagjainak száma változik, a hitelszövetkezetnél a *tartalékok jelentősége különösen nagy*. Ezek ugyanis a szövetkezetek a lépések által nem érinthető vagyonát alkotják.

A hitelszövetkezetek két típus szerint fejlődtek. Az első *Schulze-Delitzsch*-től származik, aki elsősorban a kisipar hitelszükségletét tartotta szem előtt és, bár a kölcsönös segítség eszmekörében, de üzleti alapon, vagyis a jótékonyaságtól mentesen kívánta a kérdést megoldani. Ezért súlyt helyez a szövetkezeti tagok anyagi érdekelttségére a szövetkezetben és az üzletrészeket, mint az anyagi érdekelttség eszközét domborítja ki. Szövetkezetei tehát arra a gondolatra vannak felépítve, hogy a tőkésüket a szövetkezetnek átengedő felek jó befektetést találjanak az üzletrészben, amivel egyúttal méltányos feltételek mellett hitelhez segítik erre szorult társaikat.

A második típus a *Raiffeisen-féle szövetkezetek*. Ezekben a szociálpolitikai gondolat erősebben lép előtérbe. *Raiffeisen* ugyanis eredetileg a községbeli tehetősebb elemek támogatásával gondolta a hitelnyújtáshoz szükséges eszközök előteremtését és ezért kisebb súlyt helyezett az üzletrészekre. A Raiffeisen-féle szövetkezetek inkább a falu gondozásaként vannak elgondolva és ezért nem is mindig egészen tisztán hitelszövetkezetek, hanem egyúttal a falubeliek beszerzési és értékesítési tevékenységét is támogatni kívánják.

¹ Az infláció után a korlátolt felelősségű szövetkezetek hányada növekedett. Így 1925–1928-ban 11,8%-ot tett, úgyhogy a korlátlan felelősségű hitelszövetkezetek hányada 88,2% volt.

Az élet mindenekelőtt az mutatta, hogy a két szövetkezeti típus alkalmazási területei különbözök. Városokban, ahol az iparos elem jelentékenyebb szerepet játszik, a Schulze-Delitzsch-féle alak bevált, míg a falu számára a Raiffeisen-féle típus az alkalmas. Minthogy azonban a jótékony-sági alap bizonytalan pillére a hitelszövetkezetnek, a Raiffeisen-féle szövetkezetek később szintén súlyt helyeztek az üzletrészekre és arra, hogy ily módon anyagi tekintetben saját lábukra álljanak.¹ Üzleti elveket kell nekik is alkalmazniok, mert csak ha mindenki pontosan eleget tesz fizetési kötelezettségének, tartható fenn a hitelszövetkezet. A vita tehát, amely sokáig folyt *Schulze és Raiffeisen* hívei között a fölött, hogy melyik a célszerűbb alak, úgy dőlt el, hogy mindegyiknek megvan a maga alkalmazási területe, de tisztán jótékony-sági alapra igazán teljesítőképes szövetkezeti hálózat nem építhető.

A hitelszövetkezetek üzletvitele és üzletköre természetesen erősen elüt a bankokétól. Tagjaik a kisebb egzisztenciák köréből kerülnek ki, éppen így ügyfeleik is, akik a tagokkal azonosak. Elsősorban rövidlejáratú hiteleket nyújtanak, egyszerű adóslévé, váltó, kézizálog, vagy bekebelezés ellenében. Eszközök korlátolt voltánál fogva egy-egy félnek csak kisebb hiteleket nyújthatnak. Jelentékenyen erősödtek a hitelszövetkezetek kötélékekbe való tömörüléssel és központok létesítésével, amelyek a szövetkezetek egymásra támaszkodását és a pénzpiac pillanatnyi változásaitól való függetlenítését tették lehetővé. Másrészt, tehetős központok, ha ez kívánatosá válik, a szövetkezeteknek a pénzpiachoz való bekapcsolódását is lehetővé teszik. A tömörülés útján megerősödő hitelszövetkezetek az uzsora elleni küzdelem hatalmas fegyverévé lettek, és pedig abban a vonatkozásban, amelyben egyébként minden uzsoratorvény felmondja a szolgálatot, nevezetesen a szétszórta lakó mezőgazdasági lakosság tekintetében.

Ebben van a hitelszövetkezetek fejlődésének első jelentősége. Nem lehet azonban eléggé magasra becsülni egy másik szolgálatukat sem, amelyet a társadalomnak tesznek. Ez a falu lakosságának nevelése, egyrészt egészséges üzleti elvekre és józanságra, másrészt pedig a kölcsönös segítség eszméjére. Nagy erkölcsi, kulturális és gazdasági erő rejlik ezért a hitelszövetkezetekben.

Azt a szükségletet, amelyet a hitelszövetkezetek látnak el Európa nagy részében, egyes sűrűbben lakott és erősebben iparosodott vidékeken népbankok alapításával elégítik ki. Ezek a Schulze-Delitzsch-féle gondolathoz közel álló alakulatok, de bankszerűen vannak felépítve és a kereseti elven alapulnak. Különösen Skótszágban jutottak nagy jelentőségre.

Számos népbank van Olaszországban és Svájcban. Nagyobb erőre kapva e bankok közül sok eltávolodott eredeti hivatásától, a kisemberek hitelének kiszolgálásától. Dícséretes kivételkép említi *Boninsegni* a Bernben székelő svájci népbankot, amely 1869-ban 7730 frank alaptőkével alakult és annak ellenére, hogy alaptőkéje 1927-ben 116 millió frankon felül volt, amihez még majdnem 25½ millió tartaléktőke járult, megmaradt eredeti hivatáskörében. Hogy ez a kevésbé tehetős néprétegek számára mit jelent, mutatja egymilliárdon felüli mérlegösszege. (V. ö. *Boninsegni*: Manuel élémentaire d'économie politique. Lausanne-Paris, 1930. L. 228—229. old.) 1917 óta Franciaországban is számos népbank alakult.

A hitelszövetkezetek kivált a mezőgazdasági hitelnek nélkülözhetetlen szervei. Németországban 1928-ban jóval több mint 20.000 hitelszövetkezet volt. Nálunk 1929 végén 1130 hitelszövetkezet állott fenn, közülük 1010 tartozott az Orsz. Központi Hitelszövetkezet kötelékébe. A világháború előtt e szövetkezetek száma 4000 körül volt.

A magyar falusi hitelszövetkezetek nagyrésze igen csekély tőkével dolgozik. Üzletrésztőkéjük 1929-ben 369 millió pengőt tett ki és a náluk kezelt takarékbetétek állománya a 40 millió pengőt sem érte el (386 millió pengő). Pedig e betétek fontossága igen nagy, kivált, ha központi kötelékbe tömörülve, a szövetkezetek egymást erősítik. Az Országos Központi Hitelszövetkezet hivatása ennek lehetővé tétele. Nagy munkát végez azonban a szövetkezetek alapítása és felügyelete terén is. Ez utóbbi különösen

¹ Erre őket különösen az infláció utáni évek kényszerítették. (V. ö. a német Enquête Ausschuss II. Unterausschuss 12. kötetét az 58. oldalon.)

fontos, mert a vidéken a kellő szakértelem gyakran hiányzik. Régebben az ipari hitel-szövetkezetek is az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartoztak, ma azonban az Iparosok Országos Központi Szövetkezetének keretében működnek. Ez utóbbi központot az 1924. évi XVIII. tc. alapította.

Schulze-Delitzsch: Assotiationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter. Leipzig, 1853. — U. a.: Vorschuss- und Kreditvereine als Volksbanken. ebd. 1861. 8. Aufl. Berlin, 1915. — *Raiffeisen, F. W.*: Darlehenskassenvereine als Mittel zur Abhilfe der Not der ländlichen Bevölkerung. 4. Aufl. 1883. — U. a.: Kurze Anleitung zur Gründung von Darlehenskassen, zugleich Übersicht über deren Einrichtung und Organisation. 2. Aufl. 1884. — *Ertl und Licht*: Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Deutschland. Wien, 1899. — *Fay, C. R.*: Cooperation at home and abroad. London, 1920. — *Grabein, M.*: Wirtschaftliche und soziale Bedeutung der ländlichen Genossenschaften. Tübingen, 1908. — *Grüger u. Letschert*: Vorschuss und Kreditvereine als Volksbanken. Berlin, 1926. — *Rural Credit and Co-operation in Hungary*. Publication of the Royal Hungarian Minister of Agriculture. Budapest, 1913. (Az utóbbi kis könyvecske egy amerikai tanulmányozó bizottság magyarországi látogatása alkalmából készült és kitűnően foglalja össze a magyar mezőgazdasági hitel és hitelszövetkezeteink állását a világháború előtt. Az említett bizottság volt egyébként az, amelynek jelentése alapján szervezték meg a jelzáloghitelügyet az Egyesült Államokban.)

6. A zálogházak. Láttuk azokat a nehézségeket, amelyek már a termelési hitel számos vonatkozásában a szükséglet üzleti alapon való kielégítésével szemben felmerültek. E nehézségek a fogyasztási hitelnél szinte a végtelenig fokozódnak, mert míg a termelésnél mégis mindig megvan az alap, amelyből a hitel visszafizetésére szolgáló erőt meríteni lehet, addig a fogyasztási hitel felélésre kell és így itt a visszafizetés mindig kérdéses. A fogyasztási hitellel tehát igen jelentékeny kockázat jár együtt, amely azután ily hitelek nyújtását csak olyanok részére tette lehetővé, akik az adós létérdekeivel nem törődve és kényszerhelyzetét kihasználva, a legmagasabb kamatozással próbálták kockázatukat kiegyenlíteni és e szomorú kereseti lehetőséget vagyonszerzésre felhasználni. Így harapódzott el az uzsora és a fogyasztási hitel kielégítése úgyszólván teljesen az uzsorások kezébe került. A középkori emlékek valóban elrettentő képet festenek az uzsora arányairól.

Az egyház lelkes férfiai voltak azok, akik magas erkölcsi felfogásuktól vezetve először vették fel a küzdelmet az uzsora borzalmas pusztításaival szemben. *Barnaba di Terni* és *Bernardino da Feltre* Szent Ferenc-rendi szerzetesek a XV. és XVI. században a *Monti di Pieta* alakjában a fogyasztási hitelt nyújtó intézetek oly típusát teremtték meg, amely Olaszországban erősen elterjedt és később nem jelentéktelen fejlődést vett. Lényegében tulajdonképpen *zálogházakról* van szó, amelyek részére eredeti elgondolás szerint az ezeket alapító szerzetesek könyöradományokat gyűjtöttek, hogy ebből tegyék a kézizálog ellen való hitelezést lehetővé. A hitelkereslet azonban gyorsan olyan nagy lett, hogy lehetetlen volt az eszközöket tisztán könyöradományokból előteremteni és ezért a laterani zsinat az egyház kamatvételi tilalmával szemben a Montiknak mérsékelt kamat szedését a náluk elhelyezett pénzekre vonatkozólag megengedte. Így azután az intézeteknek lehetővé vált az üzlet folytatásához szükséges tőke előteremtése.

Az uzsora elharapódzása egyes városokban azt a gondolatot érlelte meg, hogy a városi hatóság állítson fel fogyasztási hitelt nyújtó intézetet. Így keletkeztek, városok által alapítva, már a XVI. században Belgiumban és Németországban nyilvános zálogházak, amelyek kézizálog ellenében nyújtának fogyasztási hitelt. Egyes országokban, nevezetesen Angliában közjellegű zálogházak nem jöttek létre és a fogyasztási hitel körébe eső kézizálogüzletet magánosok kereseti tevékenységként folytatják. Ily megoldás mellett azonban természetesen erős állami ellenőrzésre van szükség.

A zálogházak, bár szomorú, de fontos hivatást teljesítenek, mert az alsó néprétegeknek lehetővé teszik, hogy csekély értékű ingóságaikat is hitel szerzésére használhassák fel. Ezáltal az anyagi romlástól óvhatják meg őket. Az uzsora elleni küzdelemnek mindenesetre fontos szervei.

Míg a zálogházak a fogyasztási hitelnek különleges intézményei, az olasz monti di pieta-k az olasz gyakorlatias üzleti szellemtől hajtva már régebbi idő óta hitelintézeti irányban kezdtek fejlődni. Egy részük jelentős hitelintézetté fejlődött és rendes bankszerű keretben működik, termelési hiteleket is nyújtva.

Németországban a társulás eszméjét is igyekeztek a fogyasztási hitel szolgálatába állítani. Különböző *céltakarékpénztáraknak* (Zwecksparkassen) nevezett egyesületek alakultak bútorok és egyéb berendezési tárgyak beszerzésének tagjaik számára való megkönnyítésére. Az eszme azonban kevésbé vált be, mert a takarékosági részletek befizetésének kellő biztosítékkal való alátámasztása és a tagok szerzésének költséges volta nagyon megdrágítja a hitelt.

Brants, V.: Philippe de Maizières et son projet de banque populaire. Louvain, 1880. — Blaize: Des monts-de-piété. Paris, 1856. — Debrouver: Des monts-de-piété en France et des organisations qui en tiennent lieu à l'étranger. Angoulême, 1902. — Hetzer: Das gegenwärtige öffentliche Leinhaus in Deutschland. Leipzig, 1907.

7. A hitelintézetek szerves összműködése. A hitelszervezet hivatása a nemzeti tőkeerő összegyűjtése és a termelés csatornáiba vezetése. A tőkefelszívást, vagyis az üzleti életben pillanatnyilag nem szükségelt üzleti forgótőke magukhoz vonását folyószámlabetétek alakjában régóta folytatják a bankok, amihez azután a nagyközönség feleslegeinek összegyűjtése csatlakozik, amelyet a takarékpénztárak kezdenek meg, de amelyben csakhamar a bankok is erősen közreműködnek. A hitelszövetkezeti hálózat kiépülésével ezek is fontos tényezőivé lesznek a tőkefelszívásnak.

Az első és legkönnyebben kielégíthető hitelszükséglet a *kereskedelmi hitel* volt, amely az áruk forgalombahozatalát szolgálja. Rövidlejáratú és főeszköze a váltó. Hozzá csatlakoznak a lombardhitel és a folyószámlahitel, amelyek a kereskedelem és a nagyipar körében a bankoknak nem okoznak nehézséget. Nehezebb volt ennek a kisipar és a mezőgazdaság számára való megoldása, amely nehézségen azonban a népbankok és a hitelszövetkezetek segítettek. Így a fizetési és az üzemi hitel megoldást nyertek.

Bár rövidlejáratú, de más természetű a *spekulációs hitel*, amely a tőzsdei ügyletekkel kapcsolatos és ezért kockázatos. Kielégítéséről a bankok gondoskodnak, mégpedig, mint láttuk, legtöbb országban egyes különleges bankok, amelyek nem a letéteket és betéteket használják föl erre a célra. Vegyes bankrendszer mellett, mint erre alább rátérünk, külön gondot igényel a spekulációs hitelek nyújtásának szabályozása.

A *fogyasztási hiteltől* a bankok általában távoltartották magukat, mert az nemcsak erősen kockázatos, hanem nélkülözi azt az alapot is, amely a termelés vagy forgalom útján új értékek keletkezéséhez vezet és ezáltal készíti elő a visszafizetés útját. Ezért itt másfajta intézményekkel kellett segíteni. Az Egyesült Államokban mégis egyes külön e célra alakult bankok vették kezükbe a fogyasztási hitelt. Ezek a propagátorokról elnevezett *Morris-bankok*.¹ A megoldás módja az, hogy a bank megengedi a vásárlást eszközöltő számára váltónak a bankra való intézköztetését, amelynek ellenében a bank kifizeti az áru árát 10% betét és mérsékelt díj levonásával. A hitelt az azt igénybevevő fél azután részletekben törleszti. E bankok az Egyesült Államok különleges viszonyai között, úgy látszik, beváltak, de azon természetesen nem tudtak segíteni, hogy e hitel, mint minden fogyasztási hitel, drága.

A hosszúlejáratú hitelt, amennyiben alapítási és üzembővítési célokra szükséges, finanszírozási és konzorciális üzletkörükkel a bankok látják el,

¹ Herzog, P. W.: The Morris Plan of Industrial Banking. Chicago, New York, 1928. — A fogyasztói hitelre vonatkozólag l. továbbá Zweig, F.: The Economics of Consumer's Credit. London, 1934. — Hardy, C. O.: Consumer's Credit and its Uses. London, 1934. — Grobner, M.: Industrial Banking: A Phase of Consumer's Credit. New York, 1940.

amennyiben pedig ingatlanok, akár mezőgazdasági birtokok, akár városi telkek szolgálnak alapjául, külön e célra alakult intézetek, a földhitelintézetek és a jelzáloghitelbankok nyújtják. Úgy a bankok, mint a földhitelintézetek értékpapírkibocsátással, emisszióval szívják fel a szükséges tőkét. Részvényeket, kötvényeket és zálogleveleket vetnek a piacra, amelyeket nagy részben a tőzsde közreműködésével hoznak forgalomba. Mint vásárlók a tőkéjét ez úton gyümölesöztetni kívánó nagyközönség, részben pedig, különösen a záloglevelekre vonatkozólag a biztosító intézetek és a takarékpénztárak, részben a bankok is lépnek fel különböző alapjaikkal, tartalékaikkal és tőkéikkel. A bankok saját tőkéjükkel a részvénypiacon is jelentős tényezői a tőkepiacnak, de főképen üzletfeleik részére vásárolnak bizományi üzletkörükben és ők végzik a záloglevelek, valamint a kötvények forgalomba hozatalát is. A tőkepiacra, éppen úgy, mint a pénzpiacra a külföldi tőke is megjelenik. Minél szegényebb a belföld tőkében, annál inkább kell a külföldet is igénybe vennie, aminek megvan a jótékony hatása a belföldi hitellehetőségek és kibocsátások tágításában, de megvannak a maga veszélyei is. A külföldről felvett rövidlejáratú hitelek ugyanis könnyű visszavonhatóságuk folytán okozhatnak hirtelen tőkehiányt, de a valutát is veszélyeztethetik hirtelen nagyoösszegű külföldi tartozások esedékessé válásával, míg a hosszulejáratú hitelek értékpapiroknak nagy mennyiségben a külföldről visszaözlésével az értékpapírpiacon rendíthetik meg. Ezért a külföldi tőke igénybevétele mindig óvatosságot igényel.

A hitelszükséglet azonban nemcsak a hitel rövid- és hosszulejáratú volta szerint tagozódik, hanem *termelési ágak* szerint is. Az ipar és a kereskedelem hitelszükségletét a bankok látják el, a szövetkezetek csak a kisiparnál játszanak szerepet. A mezőgazdaság külön szervezetet, az *agrárhitel* követelményeihez mért intézeteket teremtett magának a földhitelintézetekben és a szövetkezetekben, amelyek legalább is szűkebb keretekben, a tőkefelszívást is megtudták maguk számára valószínűsíteni és a szövetkezetek központokba egyesítésével önállóan hasznosíthatják az így felgyülemelő tőkét.

A hitelszervezet ilyen sok irányú kiépülésében a vállalkozási szellemén kívül a hitelpolitikának, az állam és az önkormányzati testületek közreműködésének is jelentős szerepe volt, mint láttuk, főképen az agrárhitel terén. Mindamellett még máig sem sikerült e tényezők együttes működésének minden irányú hitelszükségletről megfelelően gondoskodni. Így az ipar hosszulejáratú hitelszükséglete főképen csak mint alapítási és üzembővítési hitel van megoldva, míg az üzemtől egyébként kívánt hosszabb lejáratú és közepes lejáratú tőkeszükséglet kielégítésében a bankok tudnak ugyan segítséget nyújtani, de nem egészen megfelelő módon. Főképen a folyószámlahitel lép itt a sorompóba, amely azonban hosszabb időre csak bizonyos veszélyek árán bocsáthatja a tőkét rendelkezésre. A bankok ezen úgy törekszenek segíteni, hogy mihelyt a tőkepiac helyzete megengedi, e hitelek egy részét részvény- vagy kötvénkibocsátással igyekezzenek abba az alakba átvezetni, amely a hosszulejáratnak egyedül felel meg. De ennek lehetőségei a tőkepiac helyzetétől függenek, amely hosszú időre kitolhatja az ily hitelek állandósítását és felmondhatatlanná változtatását. Ezért törekszik a nagyipar már régebb óta megfelelőbb megoldásra, amelyet az *ipari jelzáloghitelintézetek* felállításával akarnak újabban nyújtani. Ezek az adósok egyetemleges felelőssége alapján vagy más módon teremtik elő az alapot *ipari záloglevelek* kibocsátására. Erre vonatkozólag Magyarország figyelemreméltó kísérletet tett, midőn az 1928. évi XXI. tc. alapján felállította az ipari jelzáloghitelintézetet.

Ha a hitel különböző fajtái külön szervezetet kívánnak is, az egész hitel-szervezet a pénz- és a tőkepiac egységes voltánál fogva, részeiben egymással összefügg. A hitelintézetek számos más irányban, átírási forgalmukkal, a váltóleszámitolásból kifolyólag stb. összefüggésbe kerülnek egymással. Bizonyos irányokban még szorosabbra fűzik e kapcsolatot a konzorciumok, bank-szindikátusok és bankkartellek (kondíciókartellek), a bankérdekképviselők

(Magyarországon ilyen a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, röviden TEBE)¹ és a szövetkezeti központok, amelyek egyes tereken szerves alapon való összműködést teremtenek. Ezek az üzleti alapon létesült kapcsolatok azonban természetszerűen elsősorban a hitelintézetek üzleti érdekeit tartják szem előtt és nem közvetlenül az egész közgazdaság érdekét.²

Ezért a *hitelszervezet közgazdasági szempontból való helyes összeműködésének és általában helyes működésének irányítása mindinkább mint állami feladat bontakozik ki.* Az állam elsősorban a jegybank útján gyakorolhat befolyást a hitelbankokra, de bizonyos vonatkozásokban gyakran a törvényalkotáshoz is nyúl.

2. A közületi befolyás növekedése a hitelszervezetben. A közületi befolyás a hitelszervezet terén újabban nem csökken, hanem inkább növekszik. Ennek egyik oka az első világháború utáni viszonyokban volt, amelyek számos országban az államnak a hitelszervezetbe való belenyúlását és cselekvő közbelépését tették szükségessé.

Igy példának okáért Anglia megkísérelte az ipar finanszírozására az állam részéről támogatott intézeteknek a felállítását. 1917-ben létesítette a British Trade Corporation; a kísérlet azonban nem sikerült és a bank 1926-ban felszámolt.³ Belgiumban a jegybanknak a német megszállás alatt való ki nem fizetett osztalékai fektették le az alapját egy erősen közületi jellegű ipari és kereskedelmi hitelintézetnek,⁴ míg Németországban a háborús központi és állami vállalatok hitelszükségletének ellátására alakult a Reichskreditgesellschaft, amely voltaképpen ellenőrző társasága volt a Birodalom hadigazdálkodásából fennmaradt vállalatainak. Hasonlóképpen alakult a Viag a német birodalmi vasutak bankjaként. A Golddiskontbank, valamint a szintén valutáris okokból alapított Rentenbank utódként megmaradt Rentenbankkreditanstalt viszont az inflációs idők maradványai. Az 1931 nyarán kitört hitelválság bankösszeomlásaival tovább növelte az állami befolyást, hitelintézeti részvények átvételére kényszerítve az államot Németországban és Ausztriában.

Téves volna azonban azt hinni, hogy csupán e rendkívüli körülmények erősítették a hitelügy terén a közületi befolyást. Hatalmas előmozdítója ennek az, hogy az állam mindinkább felismeri a céltudatos hitelpolitika szükségességét, a magánkereseti alapon álló intézetek által elhanyagolt hitelszükségletek kielégítésének halaszthatatlan voltát és a tervszerű kamatpolitika előnyeit. A hitel központi szerepének mind tisztább meglátása a nemzet termelő erőinek kialakítása szempontjából, továbbá a kamatláb alakulása és a valuta közötti összefüggés mind erősebb kidomborodása egyre jobban tolják előtérbe annak szükségét, hogy az állam kilépjen a hitelpolitika terén ama passzivitásból, amelynél fogva — egyes jogintézmények alakításától eltekintve — az üzleti tevékenységre kívánt mindent bízni a hitelélet fejlődése terén. *Az állam ennél fogva mind jobban érzi annak szükségét, hogy oly intézetek álljanak rendelkezésére, amelyekkel a hitelszervezetre és a tőkepiacra befolyást tud nyerni.* Legyenek ezek egyenesen állami intézetek, mint Németország állami bankjai, vagy oly intézetek, amelyekre az államnak egyébként jelentős befolyása van, az ebből a szempontból közömbös. Az államnak számos eszköz áll rendelkezésére a részvények egy részének jegyzésében, az intézetek külön törvény alá helyezésében (p. o. a szövetkezeti központoknál), vagy egyéb támo-

¹ Az első kísérlet már 1904-ben történt a Magyar Pénzüstézetek Országos Szövetségének megalapításával.

² Így p. o. Laepple a Svájcban 1897-ben és 1909-ben létrejött kibocsátási szindikátusra vonatkozólag azt írja: „Es unterliegt bei objektiver Betrachtung wohl nicht dem geringsten Zweifel, dass seit der Vereinigung von Kartell und Kantonalbankverband die Spannung zwischen Übernahme und Emmissionskurs eine beträchtliche Erhöhung erfahren hat.“ (Bankwissenschaft. II. évf. [1925.] 288. old.)

³ V. ö. Bankwissenschaft, VI. évf. 927—929. old.

⁴ L. erre nézve Max Hallet bő ismertetését „Die belgische Landesgesellschaft für Industriekredit“ címen. Annalen der Gemeindevirtschaft. II. évf. 65—93. old.

gatásban arra, hogy hitelpolitikája számára eszközöket teremtsen. Az a körülmény, hogy a bankkoncentráció a közületi és az ú. n. altruisztikus, tehát szövetkezeti hitelintézeteknél is erősen érvényesül, automatikusan segítségére jön a közületi befolyás növekedésének, mert a közületi, illetőleg a közületi befolyásnak alávetett intézetek súlyát növeli.

Ami a közületi intézetek összpontosulását illeti, e téren Németország vezetett. Így mindenekelőtt a különböző közületi bankok és takarékpénztárak központi bankot állítottak fel az *átrási központokban* (Girozentralen). Ezek Berlinben a Deutsche Girozentraleban önmaguk számára is teremtettek egy központot. E mellett megalakult a német kommunális bankok központja, amelyhez 48 kommunális bank tartozik. A földhitelintézetek, az országos és állami bankok 1926-ban központi bankintézetet állítottak fel a Deutsche Landeszentraleban. A hitelszövetkezetek terén már 1895-ben megalakult a Preussenkasse, mint a hitelszövetkezetek központja, amelyre az államnak erős befolyása van. A Raiffeisen-féle szövetkezetek külön központot létesítettek. A zálogleveleket kibocsátó intézetek tömörülése egységes záloglevélkibocsátás érdekében természetes. Így a Landschaftok már 1873-ban, a Stadtschaftok 1922-ben állították fel e célra központjukat. Ez a központosítás a közületi bankok szerepét nagymértékben erősítette és őket a tőkepiac fontos szerveivé fejlesztette.

Az állami befolyásnak a hitelpolitika terén való növelésére általában inkább alkalmazzák azt az eszközt, hogy a közület befolyásának hozzáférhető intézeteket alapítanak vagy erősítenek, mint egyenesen állami intézetek létesítését. Ennek az az oka, hogy a hitelszervezet fontos kiegészítő része a szabad kereseti gazdaságnak, amelyet az államhatalom csak addig óhajt befolyásolni, ameddig erre helyes mederben működése szempontjából szükség van. Ezzel a hitelszervezet megtartja mozgékonyágát ott, ahol erre a nemzeti tőke felhasználása szempontjából szükség van, viszont az állami hitelintézetek a hitelpolitika vonalvezetését megkönnyítik és pótolják azokat a hézagokat is, amelyek a hitelszervezetben maradtak. Más a helyzet a szocialista közös gazdaságban, amely elvileg tervgazdaság. Mint ilyennek természetszerűleg kézbe kell vennie a tőke felhasználásának irányítását. Itt tehát a szervezet remészetéből folyik a bankok államosítása is. Ezért volt a bankok államosítása Oroszországban az új gazdasági rendszer megvalósításának egyik első lépése. Ma a Szovjetunió állami bankja, mely mint egy nagy birodalom központi bankja működik¹ és látja el ott a közgazdaságot tőkével, a gazdasági terv keresztülvitelének egyik fő támasza.

Magyarország már 1916-ban, bár állami támogatással, de mint a bankok autonóm szervét felállította a Pénzügyi Központot, eredetileg mint átmenetileg a háború utáni nehézségek elhárítására tervezett intézményt. Ez azonban olyan jól bevált, hogy hamarosan az 1918. évi XV. és az 1920. évi XXXVII. tc.-kel állandó intézmény lett belőle. Közreműködésével épült ki a tagbankok revíziója és számos más irányban, a hitelintézetek összevonásánál, valamint szanálásánál és az életképtelen intézetek felszámolásánál ez az intézmény megbecsülhetetlen szolgálatokat tett a bankpolitikának.²

III. A hitelintézetek szabályozása.

1. A szabályozás irányai és határai. A gazdasági politika a merkantilizmus korában a messzemenő állami beavatkozás irányába terelődött. Ennek megfelelően minden nagyobb iparszerű vállalkozás állami engedélyezés alá esett. Az engedélyezés és esetleg szabadalmazás felelt meg e téren a régebbi gazdasági politikának. Így azután, mielőtt a liberalizmus a gazdasági politikába bevonult, engedélyezés alá estek általában a részvénytársaságok és ezek között természetesen a részvénybankok is.

A liberális gazdasági politika a hitellel terén is nagy fordulathoz vezetett. Oszlopai a vállalkozás szabaddá tétele és a mozgási szabadságnak tiszte-

¹ 1931-ben ennek a banknak több mint 2500 fiókja volt.

² V. ö. A Pénzügyi Központ első huszonöt éve. 1916—1941. Budapest (1941).

letben tartása. Ezért a liberalizmus szakított az engedélyezési rendszerrel és a hitel terén is szabadabbá tette a vállalkozást. Abból indult ki, hogy az élet maga teremti meg a leginkább megfelelő alakulatokat a hitelszervezetben és az államnak csak az lehet a feladata, hogy esetleges visszaéléseket megakadályozzon. A hitel terén erre elegendőnek tartotta a kereskedelmi jog kifejtését és különösen a részvénytársaság szabályozását, midőn a bankok terén mindinkább a részvénytársasági forma lett uralkodó.

A részvénytársaságok szabályozásánál a liberalizmus a közönség számára kellő biztosítékot látott bizonyos szervek létesítésében, midőn t. i. az évenkénti közgyűlés tartását, igazgatóság és felügyelő bizottság létesítését írta elő, valamint a társaságoknak évenkénti mérleg közzétételét tette kötelezővé, tehát a nyilvánosság (publicitás) elvét megvalósította. Azt hitte, hogy ezzel a közönséget megvédi attól, hogy a hitelintézetek visszaélhessenek bizalmával. Egyébként pedig a szabadelvű hitelpolitika, midőn a be nem avatkozás álláspontjára helyezkedett, abból indult ki, hogy, mint minden vállalkozás, úgy a bankok is saját érdekében egészséges üzleti elvek érvényesítésére fognak törekedni.

Egy kis meggondolásra mégis hamar kitűnik, hogy nem esekély optimizmus van a fentiekben. Ami ugyanis a nyilvánosság szerepét illeti, ennek működése a bankügy terén sok akadályba ütközik. Az egyébként is rugalmasan alakítható bankmérlegek megítélésére a közönség nagy része nem képes. Amíg az értékpapírok vásárlása és bankösszeköttetések igénybevétele az üzleti körökre és a nagyobb tőkések köreire szorítkozott, addig hathatósabb eszköznek lehetett a bankügy szempontjából a publicitást tartani, mint a hitellelet demokratizálódása korában, midőn mind szélesebb és kevésbé hozzáértő körök is érdekelve vannak a bankok működésében.

De nem kevés az optimizmus abban a tételben sem, hogy a bankok önmaguktól is egészséges üzleti elveket érvényesítenek. Figyelmen kívül hagyja e felfogás ugyanis azt, hogy a nyereségvágy nem egyszer a kellő óvatosság és az egészséges üzleti elvek szem elől tévesztésére indíthatja a hitelintézeteket. A bankbukások története bőséges példákat nyújt erre és számos bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy kivált konjunktúra idején, a bankok könnyen szem elől tévesztik a kellő elővigyázatot és az üzérkedés vagy egyéb kétes üzletek karjaiba vetik magukat. Kivált amióta az ipar fejlődésével a bankok igénybevétele erősen megnövekedett és amióta a bankok döntő szerephez jutottak az alapítási üzletben, a veszedelem ebben a vonatkozásban erősen fokozódott. Nagy ipari érdekeltségek már igen sok banknak szegték a nyakát, mert az iparvállalatokon vagy már azok alapításánál szenvedett veszteségek, továbbá a bank részéről a vállalatainak nyújtott hitelek, kivált, ha az üzleti kilátások megromlanak, könnyen veszítést okozhatják a banknak.

Ezek a megfontolások és tapasztalások már az első világháború előtt bizonyos visszahatást váltottak ki a szabadelvű bankpolitikával szemben, amely e téren sem volt teljes következetességgel keresztülvihető. Kivált Németországban igyekeztek mindenekelőtt a nagybankokat évenként többszöri mérlegkészítésre rábírní és ezzel publicitásukat fokozni. Központi szerepére támaszkodva a Német Birodalmi Bank el is érte azt, hogy a nála jelentékeny hiteleket igénybevevő nagybankok kéthavonként tesznek közzé mérleget. Majd a mérleg mintájának előírása lép előtérbe, aminek az a fontossága, hogy egységes alapon készülve, e mérlegek áttekinthetőbb képet nyújtanak, könnyebben hasonlíthatók össze és így azok megítélése is könnyebb. A könyvelés művészetével nehezebb elrejteni a nyilvánosságra hozni nem kívánt adatokat, kivált, ha a saját vállalati érdekeltségek és egyéb fontos adatok közlését is előírja a mérlegképzési szabályzat.¹

¹ A m. kir. minisztérium az 1932. évi 2700. sz. rendeletével kötelezte a pénzügyintézeteket, továbbá a bank- és pénzváltó-ügyletekkel iparszerűen foglalkozó cégeket, hogy minden hónap elején mérleget készítsenek és azt a Magyar Nemzeti Banknak és a Pénzügyintézeti Központnak bemutassák. Később a mérlegmintát is előírta.

A tapasztalat azt is megmutatta, hogy a részvénytársasági szervezet, amelynek felépítésére kívánta a szabadelvű bankpolitika a hitelszervezet helyes működését rábízni, nem minden irányban kifogástalan. Így különösen az ellenőrzés kérdése a legtöbb részvénytársasági jogban azért van tökéletlenül megoldva, mert a felügyelő bizottság, amelyre e feladat bízva van, igen gyakran nem csupán szakértő közegekből van összeállítva és legalább is intézményes biztosíték a szakértelem irányában hiányzik, nem is szólva arról, hogy a felügyelő bizottságot az igazgatósághoz, amelynek ellenőrzésére van hivatva, bizonyos érdekszálak is fűzhetik.

Az angol jog már régebben oly intézményt fejlesztett ki, amely legalább is egy irányban, éspedig a szakértelem tekintetében erős biztosítékot nyújt az ellenőrzés szempontjából. Ez az intézmény a *hites revizori* intézmény, vagyis oly szakközegek igénybevétele a részvénytársasági ügyvitel ellenőrzésénél, akik a könyvelés és az ügyvitel terén különös képzettséggel és tapasztalattal rendelkeznek. Célját a revizori intézmény csak úgy éri el igazán, ha a revizoroknak a vállalatától való függetlensége biztosítva van és gondoskodás történik arról, hogy a revizorok jelentéseikért teljes felelősséggel tartoznak. Helyesen megszervezve a revizori ellenőrzésnek megvan az az óriási előnye, hogy a vállalatban közvetlenül nem érdekelt és szakképzett közeg végzi az ellenőrzést, amely közeg tehát minden érdekeltségre való tekintet nélkül teszi meg jelentését a közgyűlésnek. Ezért az újabb részvénytársasági reformok kapcsán erősen előtérbe nyomul a revizori intézmény kiépítésére való törekvés.

Amint a hitelszervezet bővült és a bankok mellett a hitelintézetek új típusai keletkeztek, az is kitűnt, hogy nem minden hitelintézet működése hagyható közelebbi szabályozás nélkül. Így szükségesnek látszott mindennek előtt a takarékpénztárak különleges szabályozása egyes országokban. A hitel-szövetkezetek is külön szabályozásban részesültek egyes országokban és ugyanez áll a jelzáloghitelbankokra, amelyekre nézve több országban külön törvényt alkottak. A liberális szellem e szabályozásoknál csak abban jut érvényre, hogy *normatív elvek* felállításával a verseny lehetőségét megadták és a társaságok alakulását ezen elvekhez való alkalmazkodás mellett mindenkinek hozzáférhetővé tették. Mellőzhetetlennek látszott továbbá *egyes üzletágak* behatóbb *szabályozása* is.

Idővel be kellett látni azt is, hogy a hitel a mai vállalkozói rendszernek és általában a termelésnek olyan fontos és alapvető eszköze, hogy egységes nagyvonalú vezetésre van e téren szükség, amely a hitelszervezetnek minden ágazatában való kifejtését és részleteinek összhangbáhozatalát eszközli és a hitelügyet a közgazdaság egészének szolgálatába állítja. Maga a nyereségre törekvés sem minden irányú jogos *hitelszükséglet* kielégítéséről, sem pedig a szervezet összhangzatos és közérdeket szem előtt tartó működéséről nem gondoskodik feltétlenül. Ennek belátásával a hitelpolitika mindjobban tervszerűséget visz a hitelszervezet működésébe és beilleszti azt a termelési politika kereteibe.

Nehéz teherpróbát kellett a hitelszervezetnek a harmincas évek válsága idején kiállania, amely számos hiányra és hibára mutatott rá a hitelszervezetben. Ennek eredményeként a hitelszervezet behatóbb szabályozása indult meg. Mindenekelőtt a revízió meghonosításáról és ott, ahol már megvolt, szigorításáról és függetlenségéről való gondoskodást, valamint a hitelintézetek mérlegkészítésének behatóbb szabályozását látta szükségesnek a törvényhozás. Hasonlóképpen szükségesnek látta a legtöbb állam a betétek és letétek biztonságáról való fokozottabb gondoskodást, a bankvezetők felelősségének fokozását és nagyobb méretű hitelek engedélyezésének nehezítését, illetőleg korlátozását. Az államok nagy része a hitelintézetek engedélyezésére tért vissza és több ország a *hitelintézetek állami felügyeletét honosította meg*. Ütörő ezen a téren Svédország volt, amey már 1911-ben felügyeleti hatóságot állí-

tott fel a bankok számára.¹ Németország csak két évtized után követte ezen az úton; 1933-ban kiterjesztette a felügyeletet az összes hitelintézetekre, az Egyesült Államok törvényhozása pedig ugyancsak ebben az évben a fennálló 12 szövetségi jegybankot bízta meg ezzel. Hasonló intézkedések történtek máshol is. Még az egyébként a szabadságot kedvelő Svájc is 1935-ben szövetségi bankügyi bizottságot állított fel. Csak Anglia, Franciaország és Hollandia nem vezették be a bankok állami felügyeletét.

E széles körben eszközölt szabályozás folyamán az egész bankszervezet gyökeres átalakítására csak két ország határozta el magát, Ezek az Egyesült Államok és Belgium. Mindkettő a letéti és az értékpapírkibocsátó bankok szigorúbb szétválasztására törekedett, tehát a vegyes bankrendszer elhagyására, amelyhez azonban Németország továbbra is hű maradt, de az állami felügyelet szigorú kiépítésével.

Az állami beavatkozásnak a hitelügy terén is megvannak természetesen a határai. Különösen áll ez a szabadabb mozgást kívánó bankok szempontjából, amelyek üzemé a vezetők szabad elhatározását kívánja és általános elvek kimondásával nem is szabályozható. A bankszervezet helyes működésének a legnagyobb biztosítéka mindig a bankok vezetőinek komoly felelősségérzete és ítélőképessége marad. Bizonyos óvintézkedések, tökéletesebb ellenőrzés és a vezetők felelősségének erősebb kiépítése azonban az üzleti kezdeményezést nem gátolják és a köz érdekében is szükségesek.

A fent ismertetett intézkedések közül a legtöbb, mint láttuk, a szabadelvű fel fogással is könnyen összhangba hozható. Áll ez mindenekelőtt a gyakoribb mérlegkészítésre, amely a liberális bankpolitika által is követelt publicitás növelésére szolgál. Ugyancsak nem hozható fel komoly ellenérv a kötelező revízióval szemben. Fent érintett előnyei mellett az ellene felhozható érvek eltörpülnek és a való tényállás feltárása szabadelvű szempontból is csak kívánatos lehet.

A revízióra nézve kérdéses csupán az lehet, hogy állami alapon, avagy másképp oldassék-e meg. Angliában, ahol maga az élet törvényi kényszer nélkül fejlesztette ki ezt az intézményt, a revizorok kamarába tömörültek, amely szigorú elveivel teljes biztosítékot nyújt a revizori működés kifogástalan voltára nézve. Németországban a vállalati revízióra külön társaságok — a Treuhandgesellschaften — alakultak. Nálunk a revízió kérdését először a hitelszövetkezetekre nézve oldotta meg az 1898. évi XXIII. tc. Nagy lépéssel jutott előre a revízió kérdése az 1916. évi XVI. tc.-kel, amely a Pénzügyi Központot állította fel. Ennek köteletségévé tétetett a kötelekbe tartozó hitelintézetek évenkénti felülvizsgálása. A Pénzügyi Központ felállításával Magyarország úttörő lépést tett, amelyet 1924-ben Csehszlovákia és Ausztria is követtek, bár az utóbbiban a törvényt csak részben hajtották végre. A korlátozott felelősségű társasági forma bevezetéséről szóló törvényünk e társasági formánál a revíziót kötelezően előírja.

A hitelpolitika fent ismertetett újabb törekvései lényegileg annak folyamánai, hogy a kapitalizmus újabb fejlődési fokán már nem érheti be azokkal a hézagos intézkedésekkel a hitelintézetek szabályozásánál, amelyek a kapitalizmus előbbi korszakának nagyban megfelelték. Minél inkább összpontosul a nemzeti tőke a hitelintézeteknél, annál inkább köteletségévé válik az államnak e tőkék biztonságáról és felhasználásuk helyes irányba tereléséről gondoskodni. Ezek az intézkedések különben is lényegileg nem a kezdeményezési szabadság, hanem csak a visszaélések ellen irányulnak és a felelősséget növelni igyekeznek azokban a szervezetben, amelyek ma a nemzetgazdasági létnek legfontosabb szervei közé tartoznak.

Hogy a szabályozás nincsen hátrányára a hiteléletnek, ezt mutatja Svédország példája, ahol már 1911-ben igen messzemenően szabályozták a bankokat. Itt ugyanis külön felügyeleti hatóság áll fenn, amely minden bankhoz ellenőrt küld ki. Ennek jogában áll az igazgatóságtól bármikor felvilágosításokat kérni és rendkívüli közgyűlést összehívni, ha pedig úgy látja, hogy az alaptőke 10%-a elveszett, azonnal zárlatot követelhet a bankra nézve. A bankok egyébként Svédországban engedélyezés alá esnek. Mindamellett nem lehet azt mondani, hogy Svédországban a hitelszervezet meg volna bénítva. (A svéd bankügyre vonatkozólag l. Vehn: Die Staatsaufsicht und die Publizität der privaten Kreditbanken nach dem schwedischen Bankgesetz. Bankwissenschaft VI. évf. 15. és VII. évf. 3. szám.)

¹ A jegy kibocsátással kapcsolatban Svédországban már 1868 óta meghonosodott az állami felügyelet.

Mayer, Fr.: Das Publizitätsproblem in der Wirtschaft. Leipzig, 1930. — Fanno, M.: Lezioni die economia e legislazione bancaria. Padova, 1933. — Zahn, J.: Die Bankaufsichtsgesetze der Welt. Berlin, 1937. — David, P.: Essai sur l'intervention de l'état dans le commerce de banque. Paris, 1937. — Allen, Copie, Dark, Whiteridge: Commercial Banking Legislation and Control. London, 1938. — Bruck, W. Fr.: Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Wirtschaftsprüfers und die Anforderungen an sein Wissen in Deutschland und England. Berlin, 1932. — Ertel, H. A.: Wirtschaftsprüfung. Wien, 1933.

2. A takarékbetétek védelme. Minthogy a takarékpénztárak népjóléti intézményeknek és nem kereseti vállalkozásoknak voltak elgondolva, mindjárt a takarékpénztárak alapításától kezdve természetesnek látszott az, hogy az állam szabályokat állít fel a takarékbetétek kellő védelme érdekében. Kis tőkések megtakarított filléreiről van itt szó, amelyek biztonságát minden áron meg kell óvni. Ezért még a szabadelvű gazdasági politikát követő államokban is kezdettől fogva engedélyezés alá estek a takarékpénztárak és több országban kormánybiztost is küldenek ki melléjük.

Az első intézkedések közé tartozik a takarékpénztáraknál *tartalékalap* képzésének előírása is. Ennek magasságát 5–20%-ban szokták megállapítani. Közületi hitelintézeteknél az illető közületnek a felelőssége is biztosítja a betéteket.

Amint azonban a takarékpénztárak kibontakoztak és aktív üzleteiket kifejlesztették, nyilvánvaló lett, hogy nem elegendők a fenti intézkedések, mert a takarékbetétek biztonsága elsősorban e pénzek kihelyezési módjától függ. Ezért mielőbb erre vonatkozólag is intézkedni kellett. Ennek két rendszere alakult ki. Az egyik az angol-francia rendszer, amely a takarékbetéteknek állami kötvényekben való elhelyezését rendeli el. Itt tehát a takarékbetétekért állampapírokat vásárolnak. Biztonsági szempontból ez aggálytalannak is látszott békeidőben, de csakhamar mutatkozott egy másik hátránya, t. i. az, hogy az államhitel javulásával az állampapírok kamata annyira leszáll, hogy a takarékpénztár is csak igen csekély kamatot tud fizetni, ami a takarékosági hajlamra bénítólag hat. Eppen ezért Dánia, amely eleinte szintén az állampapírokban való elhelyezést rendelte el, már 1862-ben szakított e rendszerrel és 1895-ben Franciaország is tágitotta a takarékpénztárak kihelyezési lehetőségeit.

A másik rendszer, amely különösen Németországban fejlődött ki és nálunk is meghonosodott, sokkal nagyobb szabadságot enged a takarékpénztáraknak. A kockázatos üzletek kivételével, amilyenek az alapítási üzlet, a saját számlára való részvényvásárlás, a reportüzlet stb., megengedi a takarékpénztáraknak a reguláris banküzletek folytatását. Sőt tekintettel arra, hogy a takarékpénztárak a náluk elhelyezett pénzekről hosszabb időre is rendelkezhetnek, jelzáloghitelek nyújtása is szabadságukban áll. E mellett liquiditásuk biztosítása érdekében a reguláris banküzlet köréből a váltóleszámitolást és különösen a lombardhiteleket vették fel üzletkörükbe. Kihelyezéseiknél az értékpapírok is szerephez jutnak, de természetesen csak azok, amelyek nem kockázatosak; így elsősorban a záloglevelek, az állampapírok és egyéb közületi kötvények.

A két rendszer közül kétségtelenül a Németországban kifejlődött és nálunk is elfogadott a helyes, mert ily módon a takarékpénztári betétek a gazdasági élet hitelszükségletének szolgálatába kerülnek. Az angol és francia rendszernek hátránya többek között az is, hogy túlságosan összekapcsolja a takarékbetéteket az államhitellel, amelynek nehéz teherpróbái azután erősen érintik a betevőket is. Az államhitel számára a takarékbetétek a német rendszer mellett is hasznosíthatók, miként ezt az 1912. évi porosz törvény meg is tette, amidőn elrendelte, hogy a takarékpénztárak betétállományuk 15–25%-át biztos papírookban helyezték el, és pedig értékpapírállományuknak háromötödreszéért porosz államadóssági címleteket vásároljanak.

A világválságban tett tapasztalatok a takarékbetétek védelmének fokozásához vezettek. Így több törvényhozás mindennekeelőtt elrendelte, hogy taka-

réketéteket csak bizonyos intézetek fogadhassanak el, t. i. olyan intézetek, amelyek valamely revíziós kötelékhez tartoznak. Ezt rendelte el p. o. az 1924. évi cseh-szlovákiai törvény, amely e rendelkezést azzal toldotta meg, hogy a takarékbetéteket elfogadó intézeteket közös alap képzésére kötelezte, amely a bajba jutott takarékpénztárak kötelezettségeinek rendezésére szolgál. Magyarországon is a takarékbetétek elfogadása oly pénzüzetekre korlátozódott, amelyek a Pénzüzeti Központnak tagjai.

Ezen kívül több törvényhozás szigorította a tartalékok készenlétben tartására vonatkozó rendelkezéseket, vagyis a *liquiditási előírásokat*. Amíg a takarékpénztárak megtartották eredeti jellegüket, addig a takarékbetétek kihelyezését ezen intézetek jellege — kiegészítve a fent említett rendelkezésekkel — határozta meg. Amint azonban a bankok is mind nagyobb mértékben vették fel üzletkörükbé a takarékbetétit, előállt az a helyzet, hogy a takarékbetétek egy része, t. i. az, amely nem a takarékpénztáraknál van elhelyezve, nem részesül ugyanabban a védelemben, mint a takarékpénztárak betétei, mert a bankok a takarékpénztárakétól eltérő üzletkörükbé használják fel hitelek nyújtására a betéteket. Ezzel az üzletvitelben a betét és letét közötti különbség azok felhasználásában elmosódott, holott a kettő lényegileg különböző forrásból származik. Védelmet ez ellen a Németországban tett az az intézkedés nyújt, amely kötelezi a bankokat is a náluk levő betéteknek a takarékpénztári jellegnek megfelelő módon való felhasználására. Fontos kiegészítése ez a takarékbetétek védelmének, mert kiterjeszti azt a bankoknál levő betétekre is.

3. A bankletétek biztosítása. A takarékbetétek biztonságának megóvására, miként láttuk, kezdettől fogva szükségesnek tartották különös intézkedéseket tenni. Szinte érthetetlen ezek után, hogy a bankletétek védelmének a kérdése alig merült fel, pedig e bankletétek biztossága is éppoly fontos és a veszedelem e tekintetben éppenséggel nem kisebb, mint a takarékbetéteknél. Sőt bizonyos tekintetben a veszedelem még nagyobb, mert a letétek a bankok azonnali tartozásai és mihelyt a bank kifizetésüknél fennakad, a bizalom megrendülése összeomlással fenyegethet. Ha mégis a legtöbb államban különös védelem nélkül maradtak a letétek, ennek az az oka, hogy a bankok érzékenyebb és mozgékonyabb szervezetéhez sokkal nehezebb hozzányúlni, mint a nehezebb üzletmenetű takarékpénztárakhoz. A bankletétek biztonságára megfelelő intézkedéseket tenni sokkal nehezebb, azért, mert a bankok üzletkörünek sokoldalúsága erősebb korlátozást nem tűr. Egy irányban azonban, amely a legfontosabb, a védelemnek megvan a lehetősége. Ez az intézet likviditásának megóvása megfelelő *készpénztartalék* előírásával.

Azon államok között, amelyek a letétek biztonságáról már régebb idő óta törvényben gondoskodtak, találjuk az Egyesült Államokat, ahol a bankszékhely lakosszáma szerint a letétek 10–25%-ának készpénzben tartását írta elő az 1863. évi banktörvény; 1913-ban pedig ezt oda módosították, hogy az azonnal esedékes letétek 7–13%-a készpénzben tartandó, a többi letét pedig a Szövetségi Tartalék Bankoknál befizetendő, amelyek viszont 35%-ig kötelesek letéteiket fedezni. Néhány délamerikai állam és Dél-Afrika hasonló intézkedéseket tettek. Európában Oroszország írta elő 1884-ben a letétek készpénzben tartását. Németországban törvényes intézkedés híján a jegybank igyekezett a bankoknál elérni azt, hogy a nagybankok 10%, a vidéki bankok pedig 6% erejéig igyekezzenek letéteiket készpénzzel fedezni. Igyekezete azonban nem sok eredménnyel járt, mert az átírási forgalom nagy méreteire való tekintettel a bankok nem akarták megérteni ennek jelentőségét.

Az első világháború után az állam szigorúan belenyúlt a likviditás kérdésébe. Ezt a célt szolgálta már Belgiumban és az Egyesült Államokban a betéti és az értékpapírkibocsátó bankok szétválasztása is, de külön likviditási rendelkezések is követték ezt. Így Németország 1934-ben 10%-os elsőrendű, 30%-os másodrendű likviditást kíván, az elsőbe a pénztári készletek, a jegybanknál és postacsekkszámlán levő követelések, a másodikban pedig a 90 napig

terjedő lejáratú váltók és a jegybanknál lombardképes értékpapírok tartoznak.

A letétek biztonságára vonatkozó rendelkezésekben legtovább az Egyesült Államokban mentek a *letétbiztosítás* kötelezővé tételével. Az 1933. évi banktörvény ugyanis „Deposit Insurance Corporation” címmel oly intézetet alapított, amelynek feladata a bankletétek biztosítása. Az 1935. évi banktörvény véglegesítette ezt az intézetet, amely a szövetségi bankok hálózatához tartozó bankok letéteiért kezességet vállal. Külön kérelemre más bankok is tagjai lehetnek az intézetnek, feltéve, hogy az eddigi tapasztalatok szerint a felvételre jelentkező bank beváltotta a hozzáfűzött reményeket. A részvénybankokra vonatkozólag Norvégia is biztosítási alap létesítésével oldotta meg a kérdést.

Miként a takarékpénztáraknál, úgy a bankoknál is lehetne arra gondolni, hogy a *kihelyezéseket* is szabályozzák a hozzájuk befolyt pénzek biztonságá érdekében. Ez azonban a bankok sajátos természeténél fogva szükséges mozgási szabadságnak túlságos megszorítása nélkül alig lehetséges. Részben megtörténik a betétek biztonságáról való gondoskodás már azáltal is, hogy több törvényhozás a *letéti bankok* tiszta típusának kialakítására törekszik, részben pedig egyéb, a bankok mozgási lehetőségeit kevésbé gátló intézkedések is segíthetnek. Szóba jöhetnek különösen a bank által vállalt kötelezettségeknek az alaptőkéhez való viszonyának, valamint az egyes adósok részére nyújtható hitelek felső határának megállapítása és a bank üzletvezetésében résztvevő egyének részére nyújtható hitelek korlátozása, valamint engedélyezésük szigorú feltételekhez kötése, esetleg az ily hitelek teljes eltiltása is.

Ezekkel az eszközökkel az egyes törvényhozások különböző mértékben éltek. Ahol a *bankok állami felügyeletét* vagy a jegybank felügyelete alá helyezését meghonosították, a felügyeleti hatóságra is bízható a megállapítás jogának alkalmazása, ami a rendelkezést rugalmassá teszi. Hitelek nyújtásának túlságos merevséggel való szabályozása kevésbé ajánlható, mert ennek a hátrányát a hitelt keresők is megérezhetik. Gondos felügyelet és a bankoknak hitelnyújtásukban óvatosságra való rászorítása azonban előnyére szolgál úgy a bankoknak, mint pedig a közönségnek, kiváltképpen pedig azoknak, akik pénzüket a bankokra bízák.

Még a liberalizmus korára sem áll az, minthogyha akkor a közületek a hitelszervezetben szerepet nem játszottak volna. Miként láttuk, Németországban a földhitelintézetek és néhány állami bank is abban az időben keletkeztek, amidőn egyébként a német gazdasági politika erősen liberális befolyás alatt állott. A közületnek a hitelszervezetbe való belenyúlása egyébként nem jelenti — miként ezt néha feltüntetni szeretik — a magántevékenységek az elnyomását. Ezt Németország példája szépen igazolja, ahol a közületi hitelintézetek száma ugyancsak nagy, de azért nem lehet mondani, hogy a vállalati bankári tevékenység nem bontakozott volna ki jelentős méretekben. Ugyanez áll az Egyesült Államokra, ahol egyes vállalati bankok gigantikus méretekben működnek, ahol azonban a földhitel megszervezésére mindamellett állami felügyelet alatt került a sor.¹

Es nem lehet mondani, hogy e megoldás véletlen volna. Attól indítatva ugyanis, hogy az Egyesült Államokban a földhitel a legújabb időkig egészen megoldatlan volt és a gazdák által fizetendő kamat magassága idővel majdnem elviselhetetlen lett, az Egyesült Államok 1913-ban tanulmányi bizottságot küldötték Európába, hogy a legjobb megoldás iránt tegyen javaslatot. E bizottság gondosan tanulmányozta egész Európában a földhitel kérdésének megoldását és ennek eredményeképpen jött létre 1916-ban a földhitel rendezéséről szóló törvény, amely elsősorban 12 szövetségi földbankot (Federal Land Banks) állított fel szövetkezeti formában, amelyek alaptőkéjéhez az állam is hozzájárult és amelyek tagjai gyanánt működnek a mezőgazdasági hitelszövetkezetek. E földbankok lényegileg földhitelintézetek, amelyek felett egy szövetségi hivatal áll (Federal Farm Loan Board). E hivatal irányítja a földbankok és a mezőgazdasági hitelszövetkezetek felállítását, továbbá a záloglevélikibocsátást. A törvény értelmében e mal-

¹ A Jahrbuch für Bodenkredit I. köt. (1928.) kitűnő ismertetést közöl e szervezetről.

lett nemzeti mezőgazdasági hitelszövetkezetek (National Farm Loan Association) is alakulhatnak. Sőt a törvény mezőgazdasági jelzálogbankok részvénytársasági alapon való felállítását is megengedi. Az élet azt mutatta, hogy ily részvénytársasági bankok felállítását a közületi földhitelintézetek létesítése éppenséggel nem akadályozta.

4. Az értékpapírletétek szabályozása. Az értékpapírkapitalizmus kifejlődésével a bankok nemcsak a közönség pénztőkéjének, hanem egyúttal értékpapírvagyonának őrzőjévé is lettek. A nemzeti vagyonnak tehát jelentékeny része az, amely őrizetükre és nagyrészt kezelésükre is van bízva. Az értékpapírletétek ezen elterjedt volta és a vele kapcsolatos néhány kényes kérdés teszik indokolttá a törvény gondoskodását e letétekről.

E letétek természetesen a tulajdonosok vagyontárgyai, akik azonban ezeket a bankoknál tartják, amelyek esetleg a tulajdonos tudta nélkül azokat oly célokra is felhasználhatják, amelyek a letétet veszélyeztethetik. Bár természetesen nagy és megfelelően vezetett intézetnél ez elő nem fordul, kisebb és bajba jutott intézeteknél megtörtént p. o. az, hogy a bank a nála letétben levő értékpapírokat elzálogosította, hogy pénzhez jusson. A jóhiszemű hitelezőnek természetesen nem volt tudomása arról, hogy a papírok nem a bank tulajdonai. A bankok a náluk letétben levő részvényeket arra is felhasználhatják, hogy azok alapján a szavazati jogot gyakorolják az illető vállalatoknál. Másrészt a bankok bizományi ügyletének erős kiterjedésével bizományi tevékenységük is szabályozást igényel.

Ezek voltak az indokok, amelyekből kifolyólag Németország, miután a 90-es évek elején számos bankbukás különböző visszaéléseket hozott felszínre, szabályozta az értékpapírletétek és az értékpapírbizományi üzlet kérdéseit (Depot-Gesetz). E szabályozás főképen arra irányult, hogy a letétbe adott értékpapírok minden ügyfél számára külön őrzendők és letéti könyvbe vezendők be. A külön őrzés alól felmentést a törvény csak akkor ad, ha az ügyfél erre kifejezetten feljogosítja a bankot. 1923-ban az értékpapírletéti üzletet a bankok bizonyos körére szorították.

Az értékpapír bizományi üzletre vonatkozólag a főkérdés az, hogy a megbízó részére vásárolt papírok egyedisége megjelöltessék. Kisorsolásoknál stb. fontos ez. Ezt a német törvény azzal kívánja elérni, hogy vagy közvetlenül elküldi a bizományos a vásárolt értékpapírt megbízójának, vagy pedig *darabjegyzéket* küld, amely a vásárolt értékpapírok sorsszám szerint való felsorolását tartalmazza. A letét biztosítása érdekében különösen fontos, hogy, amennyiben a letét őrzője a papírokat bármely címen másnak, mint a tulajdonosnak küldi, köteles közölni, hogy mások tulajdonát képező értékpapírokról van szó.

Természetesen e megszorítások elsősorban a nagyközönség érdekében szükségesek. A bankok nagy értékpapírforgalma egymás között sokkal szabadabb mozgást tételez fel és ezért e tekintetben már az 1896-os törvény tartalmaz bizonyos könnyítéseket. 1923-ban azután a felekkel való forgalomban is bizonyos könnyítés állott be, amennyiben a darabjegyzék csak a fél felhívására küldendő be. E könnyítéseknek az oka az, hogy az értékpapírok a közgazdaságban hivatásukat igazán csak akkor teljesíthetik, ha átruházhatóságuk nincsen nagyobb korlátozásokkal megnehezítve.

A bankoknál letétben levő értékpapírok után a szavazati jog gyakorlását az 1923. évi lengyel törvény szabályozta, minden egyes esetben az értékpapír tulajdonosának beleegyezésétől tévén függővé a szavazati jognak a bank részéről való gyakorlását. E kérdés szabályozásának fontossága abban van, hogy a bankok részvényleteik alapján óriási befolyást nyernek a részvénytársasági vállalatok sorsára. A lengyel törvény egyébként a részvények elzálogosítását is a tulajdonos beleegyezésétől teszi függővé.¹

Letéti törvény, illetőleg az említett kérdések külön törvénnyel való szabályozása nem gyakori. Hiszen az általános magánjogi szabályok is bizonyos védelmet nyújtanak

¹ Csehszlovákiára nézve l. Dominik: „Die neue tchechoslowakische Bankgesetzgebung“ a Bankwissenschaft II. évf. (1925.) 593—97. old.

a letét tulajdonosának. Mindamellett ezek csupán általános alapelveket tartalmaznak és külön intézkedésekkel való részletesebb szabályozás az ügynek nem válik kárára, ha csak óvakodunk a forgalom felesleges megnehezítésétől.

5. A bankvezetőség felelőssége. A bankok közgazdasági szerepének egyre fokozódó jelentőségével a köz érdekeltsége működésükben mindjobban emelkedik. A bankokra bízott tőkékkel való visszaélések meggátolásának kérdése tehát fontosságban folyton növekszik. Ebből érthető, hogy a bankok tevékenységét irányító közegek felelősségét illetőleg fokozott követelések kezdenek érvényesülni. Szerepük hasonló kezd lenni azokéhoz, akik a köz vagyont kezelik. Innen a felelősségük növelésére irányuló törekvés.

Erős tápot nyertek ezek a törekvések a világháborút követő szomorú időkben, amidőn a gazdasági viszonyok bizonytalansága, az infláció és egyéb körülmények minden téren és így a bankügy terén is kedvezőtlen jelenségeket idéztek fel. Ebből magyarázható, hogy az inflációs idők óta néhány országban a bankok vezetőinek fokozott felelősségére irányuló törvények születtek meg. E törvények általában véve kazuisztikus jellegűek, mert az általános védelmet már a magánjog szabályai megadják. Mindenki, aki idegen vagyont kezel, és így a bankok vezetői is, felelősek azoknak, akik vagyonukat rájuk bízta. Mégis az élet azt mutatta, hogy ezen általános alapelven belül is lehet úgy mozogni, hogy a bank részvényesei és ügyfelei érzékeny károkat szenvedhetnek. Ezért a nagyrészt 1924 óta kelt banktörvények részletesen szabályozzák a bankvezetőségek felelősségét, különösen abban az irányban, hogy bizonyos összeférhetlenséget állapítanak meg a bankok igazgatósági tagjaira, továbbá tilalmazzák a bankvezetők részéről bankjuknál saját számlájukra kötött üzletek kockázatának a bankra hárítását, saját maguk számára hitelek nagyobb mértékben, vagy különleges feltételek mellett való igénybevételét stb. Általában tehát e törvények a felelősség eseteit részletesebben igyekeznek szabályozni.

E törekvések jogosultsága különösen az idők komolyságára való tekintettel, amelyekben élünk, el nem vitatható. Kétségtelen, hogy mindig akadhatnak megtevédt emberek, akik mások kárára igyekeznek gazdagodni és a bankok, mint a vagyon gyűjtőmedencéi, erre külön alkalmat is nyújthatnak. Szigorúbb törvényt magyarázat a magánjog általános elvei alapján nem tud ez ellen mindig kellő védelmet nyújtani. A törvényeket természetesen nem csinálják a kötelességtudó emberek számára, hanem azok részére, akik mindent, amit a törvény nem tilt kifejezetten, saját maguk számára igyekeznek kihasználni. Ebből a szempontból kell megítélni e szigorított banktörvényeket, amelyek, bár kétségtelenül nem normális és nyugodt viszonyok között jöttek létre, nem kevésbé valóságos veszedelmek és bajok ellen fordulnak. Az természetesen kérdéses marad, hogy ezen az úton lehet-e igazán védelmet nyújtani a közönségnek, mert a törvény maga nem elegendő, hanem alkalmazására is szükség van, aminek gyakran ezer akadálya lehet. Mindamellett már annak a lehetősége, hogy a törvény alkalmazására kerülhet a sor, nem jelentőség nélküli.

A hosszú háború utáni időkben hozott ilyen irányú banktörvények közül a legszigorúbb az 1924. évi osztrák törvény (Bankhaftungsgesetz),¹ amely az igazgatóság, sőt a nagy részvényesek felelősségét is külön kimondja a részvények befizetésénél, a bank hitelének a bank alkalmazottai részéről túlságos, vagy túloleső igénybevételének esetére, továbbá arra az esetre, ha a bank terhére spekulálnak. Külön felelőssé teszi a törvény a bank vezetőségét azért, ha fizetéseket és betéteket fogad el, midőn már tudnia kell, hogy a bank fizetéseképtelen, továbbá felelőssé teszi az idegen értékpapírok elidegenítéséért vagy elzálogosításáért. A törvény a közgyűlést jogosítja fel a felelősség érvényesítésére, sőt a részvénytőke egytizede tulajdonosainak kártérítési követelés megindítá-

¹ L. erre nézve „Das Bankhaftungsgesetz.“ Österr. Volkswirt. XVI. (1924.) évf. 1403—1406. old., valamint *Klemens Ottel*: Die neuen österreichischen Bankgesetze. (Bankwissenschaft. I. évf. a 945—947. és a 986—991. old.)

sára ad jogot, ha a közgyűlés az erre vonatkozó indítványt elvetette vagy nem tárgyalta. Az ugyancsak 1924-ből való cseh banktörvény kimondja azt, hogy az igazgatóság tagjai és a bank tisztviselői a bankkal ügyleteket csak a felügyelőbizottság engedélyével köthetnek, hogy továbbá az utóbbi engedélye szükséges ahhoz, hogy a bank saját tőkéjének 10%-áig terjedő hitelt kapjon egy személy a banktól. Előírta ez a törvény oly részvénybankoknál, amelyek 25-nél több alkalmazottal dolgoznak, külön ellenőrzőosztály felállítását. Az 1928. évi lengyel banktörvény is csak a felügyelőbizottság beleegyezésével engedte meg a tőke 10%-át meghaladó összegnek egy adós részére való hitelezését.

6. A záloglevelek és a kötvények biztosítása. A záloglevelek és kötvények meghatározott kamatozású értékpapírok és ezért a versenyt a részvényekkel csak akkor állják ki, ha különös biztonságot nyújtanak. Ez annál is inkább szükséges, mert a záloglevelek és a kötvények a beléjük fektetett tőkének alacsonyabb kamatozást szoktak nyújtani, mint a részvények. Ha tehát kellő forgalmat kívánunk számukra biztosítani, különösen kell biztonságukra ügyelni.

Ez indította a törvényhozásokat arra, hogy az ilyen értékpapírok kibocsátását szabályokhoz kösse. Elsősorban is a záloglevélkibocsátást csak bizonyos feltételeknek megfelelő *nagy intézeteknek* szokták megengedni. Nálunk az 1876. évi XXXVI. tc. 1. §-a alapján e jog csak a részvénytársaságokat és az ingatlanbirtokok tulajdonosainak saját hitelszükségletük kielégítésére alakult szövetkezeteit illeti meg. Ott, ahol, mint Németországban, a jelzálogbankokról külön törvény intézkedik, az is meg van határozva, hogy a záloglevélkibocsátással foglalkozó bankok milyen ügyleteket folytathatnak.

A záloglevelek biztonsága elsősorban az ilyeneket kibocsátó *intézetek óvatos hitelezési rendszabályaiban van*. Az ugyanis, vajjon kellő biztosítékot nyújt-e a záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló jelzálog, elsősorban attól függ, hogy mily lelkiismeretesen becsülték meg a föld értékét és mily határig mennek el az annak értékére nyújtott hitelekkel. Ez irányban óvatosságról az intézetek alapszabályai szoktak gondoskodni és a hitel folyósításában az ingatlan 50–70%-án nem mennek túl.

E mellett azonban a törvényhozások külön *biztosítéki alapot* írnak elő a záloglevélkibocsátásnál. Ennek rendeltetése az, hogy ez az alap csakis a záloglevélbirtokosok követeléseinek kielégítésére fordítható; az tehát az intézeteknek más követeléseikért igénybe nem vehető. Fontos természetesen az, hogy mibe fektetik a biztosítási alapot és ezért a törvényhozás ezt meg is szokta szabni.

A záloglevélkibocsátás mértékét a magyar törvény a biztosítási alappal hozza összeköttetésbe és kimondja, hogy csupán a biztosítási alap húszszorosát kitevő záloglevélmennyiség hozható forgalomba. A német törvény szerint az alaptőke és a biztosítási alap tizenötszöröséig, a vegyes jelzálogbankoknál csak tízszereséig szabad zálogleveleket kibocsátani. Fontos természetesen az, hogy a záloglevelek abban a mértékben a forgalomból kivonassanak, amilyen mértékben visszafizetésük folytán az intézetet megillető jelzálogjogok esőkennek. Ez a törlesztések erejéig való *záloglevélkisorsolással* történik és a törvény kimondja, hogy az ennek megfelelő összegű záloglevél a forgalomból kivonandó.

A záloglevelek biztosítása a földhitelintézeteknél és a csupán ingatlanokra hitelt nyújtó intézeteknél általában könnyebb, mert itt fedezetül tisztán az ingatlan szolgál a biztosítéki alap mellett. Sokkal nehezebb a kérdés megoldása az ipari záloglevelekénél. Az ipar hosszúlejáratú hitelszükséglete ugyanis legújabbán odavezetett, hogy ipari jelzáloghitelintézetek is alakultak. Ezek is záloglevélkibocsátás vagy kötvénykibocsátás útján szerzik be a szükséges tőkét és így a záloglevelek biztosításának kérdése itt is felmerül. Az ipari vállalat azonban az üzleti élet változásainak alávetett alakulat és éppen ezért nehezebben szolgál biztosítékkal, mert mint élő szervezet értéke a körülmények szerint változik. A magyar törvény (1928. évi XXI. tc.) e nehéz kérdést úgy oldotta meg, hogy zárlat elrendelését teszi a jelzálogos tartozás

késedelme, vagy a követelés biztonsága veszélyeztetett volta esetében lehetővé, amidőn tehát az intézet a vállalat vezetését kezébe veheti. Németországban e kényes kérdést a fent említett Industrieschaftok¹ az egyetemleges felelősség alapján és a közületek által való felelősségvállalás útján oldották meg.

A törvény a záloglevéltulajdonosok részére azt a jogot is biztosíthatja, hogy indokolt esetben az *intézet ügykezelését felülvizsgáltatják*. A magyar törvény a záloglevélbirtokosok egytizedrészének adja meg ezt a jogot. Csőd esetére a magyar törvény a záloglevélbirtokosok részére ügygondnok kirendelését teszi kötelezővé, míg a német jelzálogbank mellett a záloglevélbirtokosok állandó megbízottja (Treuhänder) működik, akinek kötelessége a záloglevélbirtokosok érdekeinek állandó védelme.

A kötvények biztosítása érdekében nagyjában hasonló intézkedések szükségesek, mint a zálogleveleknél. Itt is fontos mindenekelőtt az, hogy a kötvénykibocsátás kellő alapon történjék és a kötvénykibocsátásnál is biztosítéki alapot szoktak előírni, amelynek bizonyos többszöröséig történhetik a kötvénykibocsátás. A kötvényeknek a törlesztéssel párhuzamos kisorsolása itt is magától értetődő követelmény.

A magyar törvényhozás a záloglevelek biztosításáról már jókor intézkedett, mert a kiegyezés után a korszerű mezőgazdaság kialakításához a magyar földbirtokososztálynak nagymértékben volt hitelre szüksége és a záloglevelek elhelyezése az ország tökeszegénységénél fogva Magyarországon nagy nehézségekbe ütközött. Hogy tehát a külföldet zálogleveleink vásárlására indítsuk, különösen fontos volt a záloglevelek biztonságáról való gondoskodás. E célt szolgálta az említett 1876. évi XXXVI. tc. A magyar törvény a záloglevélkibocsátást az összes intézetekre nézve egységesen szabályozza, tehát egyaránt áll a földhitelintézetekre, a bankokra és a takarékpénztárakra. Minthogy az utóbbiak túlnyomó része nem felel meg a záloglevélkibocsátásra megállapított feltételeknek, 1892-ben takarékpénztáraink megalapították a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankját, amelynek segítségével mobilizálhatják jelzáloghiteleiket. Külön intézkedéseket tartalmaz az ipari záloglevélkibocsátó intézetekre nézve az 1928. évi XXI. tc.

A záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló jelzáloghitelintézeteknél, mint említettük, főfontosságú a *telekérték helyes megállapítása*, vagyis az ingatlan helyes felbecslése. Hiszen ettől függ az, hogy igazán feltétlenül biztosítva van-e az ingatlan által a követelés. Rendes gazdasági stabilitás mellett a földhitelintézetek a kataszteri hozadékból és a gondosan figyelt és természetesen vidékek szerint változó földárakban megfelelő támpontokkal rendelkeznek. Nagyon nehéz azonban a föld felbecslése kevésbé szilárd időkben. Az intézetek ily viszonyok között azzal szoktak védekezni, hogy alacsonyabban értékelik az ingatlanokat és kevesebb kölcsönt folyósítanak rájuk, mint rendes viszonyok között. Hogy az ipari zálogleveleknél e tekintetben még nagyobbak a nehézségek, magától értetődik.

7. A részvénykibocsátás és a részvénytársaságok szabályozása. A részvényeknél olyan értelemben való biztosításról, aminő a zálogleveleknél és a kötvényeknél megvalósítható, nem lehet szó. A részvények ugyanis a vállalati vagyon és jövedelem megfelelő eszmei hányadára nyújtanak jogot és így sorsuk a vállalat változó esélyeivel szorosan össze van fűzve. Mindazonáltal a részvénykibocsátás szigorú szabályokat kíván, azért, hogy visszaélésekkel a részvények hitelét ne lehessen aláásni és a részvényeseket megkárosítani. E szabályozás bővebb indoklásra nem szorul, ha meggondoljuk azt, hogy a részvény a mai vállalati finanszírozásban mily szerepet játszik és mily fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a közönség kellő bizalommal viseltessék a részvények iránt.

A részvénykibocsátás szabályozása a részvénytársasági jog helyes kialakításában áll. Ezzel lehet ugyanis arról gondoskodni, hogy azok, kik tőkéjüket részvényekbe fektetik, indokolatlanul mások hibájából vagy gondatlan-ságából kifizőlgal ne károsodjanak.

¹ L. az 58. oldalon.

A törvénynek elsősorban arról kell gondoskodnia, hogy részvénytársaságok csakis reális alapon jöhessenek létre. Ennek biztosítását szolgálja a *prospektuskényszer*. Lényege az, hogy részvénytársaság alapításánál a részvényjegyzési felhívással egyidejűleg *alapítási tervezet* (prospektust) kell kibocsátani, amelyért az alapítók személyesen felelősek. Minthogy az alapítók felelősségén múlik az, hogy ne lehessen könnyelmű vagy éppen szédelő alapításokba a gyanútlan részvényjegyzőket bevinni, újabban az alapítási aktus körülbástyázására a törvényhozások még nagyobb gondot fordítanak. Így p. o. az 1928. évi lengyel törvény szerint a részvénytársaság végleges megalakulása előtt a részvénybirtokosok legalább egytizede követelheti az alapítási tervezet bizottsági felülvizsgálását. Törvényszéki elővizsgálatot rendel el az alapításnál a német részvényjogi tervezet is.

Behatóbb szabályozást igényel különösen a részvénytársaságba hozott dologi értékek (apportok) becslése is, minthogy itt nem pénzbefizetésről van szó. E kérdés különösen fennálló vállalat részvénytársasággá átalakításánál, részvénytársaságok egybeolvadásánál, szabadalmak birtokosainak bevonásánál fontos. Igen nehéz ugyanis a dologi értékek helyes felbecsülése és a mérlegbe való beállítása. Pedig az új társaság részvényeinek értéke és ezek hozadéka is erősen függ az apportok reális értékmegállapításától.

A részvény mint tőkeelhelyezési alkalom két irányban gyakorol vonzóerőt a közönségre. Egyrészt, ha a vállalat beváltja a hozzá fűzött reményeket, nagyobb jövedelmezőséget nyújt, mint a pénznek kölcsönzés útján való kihelyezése, másrészt *üzérkedéssel* a részvény tőkeértékének változásán is lehet nyerni. A *részvények elterjedését* eleinte az utóbbi mozdította elő. Erős *üzérkedés* fejlődött ki részvényekben, amelynek elnevezése, *agiotage*, is Franciaországból származik, mert a Law-féle vállalkozások kapcsán ott öltött először óriási méreteket. Bár a részvénytőke élénksége a vállalkozásnak tőkével való táplálása szempontjából előnyös, a részvényeknek *üzérkedésre* felhasználása közgazdasági szempontból igen veszedelmes. A részvények célja, hogy a termelést tőkével táplálják; ezt a feladatát a részvény csak akkor teljesíti, ha *befektetési* és nem *üzérkedési papír* lesz belőle. Ezért a törvényhozás már régóta küzd a részvényekkel való *üzérkedés* ellen. Egyrészt a részvények megengedhető *legkisebb névértékének* megállapításával igyekszik a kevésbé tehetős néprétegeket a részvényvásárlástól távoltartani, másrészt a részvényeknek a *tőzsdei forgalomba való bevezetését* szabályozza, azaz külön határozattól teszi függővé, hogy csak azok a részvények kerülhessenek tőzsdei forgalomba és legyenek a tőzsdén jegyezhetők, amelyek a közbizalmat megérdemlik. Szélesebb körök részére a részvények forgalma csak ez által nyílik meg.

Az *üzérkedés* elfajulása és a kapitalizmus elleni hangulatnak a növekedése út követelést támasztott ezen a téren, amidőn azt kívánja, hogy a részvények anonimítása szüntettessék meg és csak *névre szóló részvények* kibocsátása engedtettsék meg.¹ E követelés, amelynek egyes törvényhozások, p. o. az olasz, engedtek is, túllő a célon. A részvénynek egyik lényeges és természetéhez tartozó tulajdonsága a könnyű átruházhatóság. Ez nem az *üzérkedés* érdekében szükséges, hanem azért, hogy a tőkés kívánatra visszavonhassa tőkéjét anélkül, hogy, mint a szövetkezetnél, gyöngítse a vállalat tőkeerejét. Az *üzérkedés* ellen tehát más eszközökkel kell küzdeni, mint az átruházhatóság megnehezítésével. A részvénytársaság egyik főelőnyét küszöbölne ki a részvény átruházásának megnehezítése, mert sokkal kevesebb tőkés bocsátaná a vállalkozás számára tőkéjét rendelkezésre, ha ezt csak bonyolult úton vonhatná ki ebből az elhelyezésből.

A részvényes, ha egyszer a részvényért járó összeget befizette, ezzel vagyónának ezt a részét a részvénytársaság vezetőségének rendelkezésére bocsátotta, mert ezen túl a részvénytársasági határozatok rája kötelezőek. Ezért

¹ Pártolója ennek p. o. Klemens Ottel a részvénybankokra vonatkozóan, (V. ö. Bankwissenschaft, I. évf. a 990. old.)

már a liberális részvénytársasági jog is súlyt helyezett a részvénytársaság működésének szabályozására, amit a társaság helyes szervezetének előírásával vélt elérhetőnek. A középeurópai jogok szerint e szervek az igazgatóság, a felügyelő bizottság és a közgyűlés. Látszólag ezzel minden meg is történt a részvényes érdekének védelmére, mert végeredményben a közgyűlés a részvénytársaság döntő szerve. Minthogy azonban a közgyűlés csak a részvénytársaság eredményeit látja, mégpedig az igazgatóság és a felügyelő bizottság jelentései alapján, a közgyűlés gyakori egybehívása pedig célra nem vezetne, valóban a vezetés az igazgatóság kezében van. Nem indokolatlanul mondja tehát *Liefmann*, hogy a részvénytársaság arisztokratikus vállalati forma. Egyik főoka annak, hogy a részvényjog szabadelvű szabályozása miért nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött várakozásokat az, hogy a közgyűlés elé terjesztett jelentések többnyire oly általánosságban mozognak, hogy belőlük a részvénytársaság üzleti eseményeiről nem lehet tiszta képet nyerni. Innen az újabb részvényjogi alkotásoknak az a törekvése, hogy a vállalat helyzetébe mélyebb bepillantást engedő jelentések kerüljenek a közgyűlés elé. Ezzel kapcsolatban joggal történt arra is utalás, hogy titkos tartalékok képzése is megnehezíti a részvényesek betekintését az üzletmenetbe.

A részvényesek érdeke feltétlenül azt kívánja, hogy a társaság működéséről helyes, a valóságnak megfelelő képet kapjanak. A régi szabályozás, amely a felügyelő bizottságra hárította e feladatot, nem vált be; egyrészt azért, mert elmulasztotta annak előírását, hogy csak kellő szakértelemmel bíró egyénből állhasson a felügyelő bizottság, másrészt pedig azért, mert nem gondolt arra, hogy e bizottság függetlensége sincsen biztosítva. Ezért az újabb törvényhozások szakértő független és pártatlan felülvizsgálatáról gondoskodnak *hites könyvvizsgálók* (revizorok) útján. Az újabb törvények tehát a bankoknál bevált intézményt alkalmazzák itt is. A revizorok kötelessége a részvényesek tájékoztatása a vállalat helyzetéről.

A részvénytársaság fejlődése oda vezetett, hogy rendszeren néhány egyén (vezérigazgató, végrehajtóbizottság vagy néhány nagyrészvényes) döntő befolyáshoz jutott. Eltekintve attól, hogy a társaságnak a részvényesek összessége érdekét kell szolgálnia, ez az inflációs konjunktúra idejében merész üzletekkel veszélyes helyzetekbe hozta a részvénytársaságokat. Ez ellen az újabb törvényhozások a kisebbségi jogok védelmének erősebb alátámasztásával küzdenek. Megadják ugyanis a részvényesek bizonyos hányadának azt a jogot, hogy az ügymenet felülvizsgálására külön bizottságot küldhessen ki, vagy más úton tájékozódhassék az ügymenetről. Módot kívánnak ezzel nyújtani arra, hogy a kisebbség kellő felvilágosításokat kapjon az ügymenetről (*enquête jog*). Ezen a téren, sajnos, a visszaélések sem maradtak el. Egyes részvényesek jogosulatlan kifogások emelésével zaklatásra használták fel e jogot, ami ellen a bírói gyakorlat igyekszik védelmet nyújtani.

A nagytőkéseknek a részvénytársaságokban való uralmi lehetőségeit egyes országokban, így p. o. Németországban, a többes szavazati jogot biztosító részvények kibocsátása növelte. Joggal merültek fel ez ellen tiltakozások.

Minthogy a részvénytársaságot sokféle vállalati tömörülésre lehet felhasználni, ebből kifolyólag is nehéz feladatok adódnak. Különösen az ellenőrző társaságok, a holding companiek érdemelnek ebből a szempontból figyelmet. Ezek ugyanis oly gazdasági hatalom összpontosítására nyújthatnak alkalmat, amely nemcsak pénzügyileg idézhet fel veszedelmet azzal, hogy valamely vállalat nehézségei másokat is magukkal ránthatnak, hanem politikailag is aggályos lehet. Ezek a tömörülések különös figyelmet érdemelnek, mert néhány egyén jövedelemszerzése érdekében bonyolult adminisztrációnak költségeivel terhelik a gazdasági szervezetet. Ezért azok az országok, melyekben gyakoribbak az ellenőrző társaságok, foglalkoznak szabályozásukkal, amely mindenekelőtt felépítésükbe kíván betekintést a részvénybirtok nyilvántartásával és esetleg működési területüket is korlátozhatja. Ezen az úton indultak el az Egyesült Államok.

III. RÉSZ.

Kereskedelmi politika.

I. FEJEZET.

Belkereskedelmi politika.

I. A kereskedelem tagozódása.

1. A kereskedelmi politika feladatköre. A nemzeti jólét növelése mint a gazdasági politika célja a népesség szaporodásával fokozódó mértékben érvényesíti követeléseit a termelés szabályozása terén. De a fejlett közgazdaság nem önellátó gazdaságokból áll, hanem főjellemvonásai a munkamegosztás és a piac számára való termelés. Ebből folyik a gazdasági politika azon ágainak jelentősége, amelyek a javak forgalmával foglalkoznak és ennek fejlesztésével és célszerű elrendezésével igyekeznek a jólétet növelni.

Aligha kell bővebben indokolni azt, hogy ez a termelés fokozásának és helyes mederbe terelésének is alapvető tényezője, mert semmi sem hat olyan biztosan a termelésre, mint a kereslet növekedése, aminek viszont igen hatékony előmozdítója a forgalom lehetőségeinek tágítása és az azt előmozdító intézmények létesítése. A gazdasági politikának azok a fejezetei tehát, amelyek a forgalom fejlesztésével és elmélyítésével foglalkoznak, jelentőségükben nem maradnak el a termelés megszervezésének és hitellel ellátásának kérdései mögött. Eltekintve attól, hogy a forgalom jelenségei magukban véve is megérdemlik a gazdasági politika figyelmét, helyes kialakításuk nélkül a termelés fejlődése is akadályokba ütközik.

E jelenségek közül elsőnek a kereskedelmet fogjuk tárgyalni, amely az áruk forgalmának legáltalánosabb eszköze. Szabályozásával a kereskedelmi politika foglalkozik. Mint a termelés és a fogyasztás közötti összekötő kapocs a kereskedelem állapota a mezőgazdaságot és az ipart egyaránt érinti, sőt még a hitel kérdéseivel is szorosan érintkezik.

Vele kapcsolatban egy új, eddig a gazdasági politikai fejtegetéseinkben figyelmen kívül maradt szempont is felmerül. A kereskedelem ugyanis, mint a javak forgalmának előmozdítója, két vonatkozásban vonja magára figyelmünket. Részben az országon, a nemzetgazdaságon belül bonyolódik le, részben azonban összekötő kapcsolatot létesít a belföld és a külföld között, aminek az ország termelésére is messzemenő kihatásai vannak. A kereskedelem szabályozását ennek megfelelően két fejezetben kell tárgyalnunk. Egyrészt mint *belkereskedelmi politikát*, másrészt pedig mint *külkereskedelmi politikát*. Két részre való szétválasztását kívánja az, hogy különböző szempontok lépnek előtérbe az egyik és a másik vonatkozásban. Ugyanez áll egyébként a

később tárgyalandó valutapolitikára is, amely a kereskedelem alapvető eszközével, a pénzzel foglalkozik.

Van der Borcht, R.: Handel und Handelspolitik. 3. Aufl. Leipzig, 1922. — *Burri, J.*: Die Stellung des Handels in der nationalökonomischen Theorie seit A. Smith. Zürich, 1913. — *Cohn, G.*: Nationalökonomie des Handels und Verkehrswesens. Stuttgart, 1898. — *Schwiedland*: Der Handel. 2. Aufl. Wien u. Leipzig, 1913. — *Guyot*: Le commerce et les commercants. Paris, 1909. — *Marshall, A.*: Industry and Trade. 3. ed. London, 1920. — *Siebeking, H.*: Entwicklung, Wesen und Bedeutung des Handels. 2. Aufl. (Grundriss der Sozialökonomie. V. Abt. 1.) Tübingen, 1925.

2. A termelő és fogyasztó viszonya. A termelő és a fogyasztó kapcsolata csak az elemi gazdaságban, a zárt családi gazdaságban közvetlen. A középkor nagy területi gazdaságaiban, a földesúri gazdaságokban megőrzi ugyan közvetlenségét, de a jobbágygazdaság feleslegeivel már megindul az a folyamat, amelynek eredménye az, hogy a termelés és a fogyasztás két különböző gazdaságban történik. A jószág már nem közvetlenül, hanem a piac érintésével kerül a fogyasztóhoz és ezzel áruvá lesz. Idővel a földesurak feleslegei is erre az útra terelődnek.

Magában azzal, hogy az áru fogyasztása nem történik ugyanabban a gazdaságban, amely azt előállította, még nem születik meg a kereskedelem. A termelő és a fogyasztó érintkezése ugyanis még sokáig közvetlen marad, amennyiben a vásárokon közvetlenül találkoznak. Sem a termékét a vásáron kínáló termelő, sem pedig az árut kereső fogyasztó nem kereskedő közgazdasági értelemben.

A kereskedelem a közgazdasági élet folyamatába egy külön láncszemnek a beékelődése, amelynek hivatása olyan jószágnak kínálása, amelyet nem maga állított elő és olyan áru beszerzése, amelyet nem maga akar fogyasztani. A kereskedő ebben a minőségében tehát sem nem termelő, sem nem fogyasztó, hanem a termelőt és a fogyasztót összekötő kapocs. A kereskedelem éppen ezért olyan szerve a közgazdaságnak, amely úgy a termelőnek, mint a fogyasztónak vállairól bizonyos terhet levesz és magára vállal, amivel mindkettőnek lehetővé teszi, hogy sajátos hivatásának éljen.

A termelőt a kereskedő felmenti az alól, hogy maga legyen kénytelen a fogyasztót felkeresni és az ezzel járó gondot, valamint kockázatot magára vállalni. Még jelentékenyebb az a szolgáltatást, amelyet a kereskedelem a fogyasztónak tesz, aki fogyasztásának sokoldalúságánál fogva sok időt és nagy gondot kellene, hogy fordítson arra, hogy megtalálja azokat a termelőket, akik a kívánt cikket előállítják. A termelés helybeli szétszórtságánál fogva ez csak a legkézdetlegesebb fogyasztás mellett lehetséges. Szélesebb mederbe a fogyasztás csak akkor terelődik, amidőn a kereskedő könnyen hozzáférhetővé teszi a fogyasztó számára a különböző árukat.

A piac általánosulása és széleskörűvé alakulása elsősorban a kereskedelem kifejlődésének következménye, mert a kereskedelem köti össze a keresletet és a kínálatot széles alapon. A kereskedelem a piac főfeltételének, a pénzhasználatnak a terjesztője. A kereskedő emeli ki a jószágokat a termelő gazdaságból és viszi azokat a piacra, hogy belőlük áru legyen.

A kereskedelem tehát a közgazdaságban végbemenő munkamegosztásnak fontos része. Nemcsak a munkamegosztást segíti elő egyéb vonatkozásaiban, amennyiben a termelési ágak szétválását könnyíti meg, hanem maga is része a munkamegosztásnak, mert fontos feladatokat vállal magára az áruk felkutatása, szállítása és szétosztása terén; ezzel olyan tevékenységet önállósít, amely azelőtt úgy a termelőnek, mint a fogyasztónak a teendői közé tartozott.

A kereskedelem tevékenységét, vagyis azt, hogy a kereskedelem is része a közgazdaságban végbemenő munkamegosztásnak, sokáig nem tudták megérteni. Ennek az az oka, hogy a kereskedő közvetlen termelőtevékenységet nem folytat és az árun valóztatást nem eszközöl, amely nagyobb szabású átalakulásszámba menne. Így tehát a

kereskedelem könnyen úgy tűnik fel, mint hogyha árut vásárolna és azt minden hozzáadás nélkül a társadalomnak nyújtott minden szolgáltatás nélkül magasabb áron adná el. A kereskedelem tehát mintegy a termelő és a fogyasztó egyaránt való kiuzsorázójaként tűnik fel a közgazdaság folyamatát át nem tekintő szemnek. Egyszerűen oly tényezőnek látszik, amely a termelő és a fogyasztó közé ékelődik csak azért, hogy e szerepéből maga hasznót húzzon a nélkül, hogy maga másnak használna. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja, hogy az áru felkutatása, összegyűjtése, szállítása, raktározása és osztályozása külön tevékenység. Figyelmen kívül marad tehát az, hogy itt is munkáról van szó, ha az más természetű is, mint az anyagi termelés. Azok, akik a kereskedelemben egyszerűen drágító közvetítést látnak és termelékenységét tagadják, elfelejtik, hogy a kereskedelem közbelépése nélkül szélesebb alapon való termelés éppúgy nem volna lehetséges, mint sokoldalú fogyasztás. Mindkettő nélkül pedig a mai közgazdaság is elveszítene alapját.

A kereskedelem ősi eredete távoli vidékek termékeire vezet vissza. Ezeknél a termelő és a fogyasztó közvetlenül nem érintkezhetnek egymással. Az ily áruk fogyasztása termelésüktől távolos vidékeken egyáltalában csak a kereskedelem által válik lehetségessé. A közgazdaság többoldalú kialakulásával azután a kereskedelem tere is tágul és lassankint minden cikket felölel. Leghathatósabb tényezője a fogyasztók összetömörülése a városokban, mert a fogyasztók sokasága jövedelmezővé teszi az áruközvetítést.

3. A kereskedelem válfajai. A kereskedelem a közgazdaság legmozgékonyabb szerve, mert úgy a termelőt, mint a fogyasztót fel kell keresnie, illetőleg magához kell vonnia. Míg az elszigetelt zárt gazdaságok uralkodnak, nincsen tere. Először távolabbi vidékek termékeiben fejlődik ki, amelyeket a *vándorkereskedelem* tesz hozzáférhetővé.

A kereskedő tehát eredetileg nincsen helyhez kötve. Maga megy el az áruért és a fogyasztókat, vagy ezek összejövetelét, a vásárokat felkeresve, kínálja áruját. Így részben, mint *tengeri kereskedelem* a hajósnepeknél fejlődik ki, részben szárazföldi utakat használva, a *karavánkereskedelem* alakját ölti. Minthogy kezdetleges viszonyok között, midőn a gazdaságok önállósága áll előtérben, csak távoli vidékek termékei számíthatnak vevőre, a kereskedelem először mint *külkereskedelem*, és pedig eredetileg mint *behozatali kereskedelem* (importkereskedelem) bontakozik ki, amelyhez az ország feleslegei révén a *kiviteli* (export) *kereskedelem* csatlakozik. Eleinte csak igen értékes áruk bírják el a még nehézkes szállítás és kereskedelem költségeit.

A vándorkereskedelem nyomai még ma is megvannak, főképen a *házaló kereskedelemben*, amely egyik ősi formája a kiskereskedelemnek. Újabbban a *vándorraktárak* alakjában korszerű felújítást nyert. A vándorraktár ugyanis a kapitalisztikus alapra helyezett vándorkereskedelem, amely már jelentős áruraktárral dolgozik. Eppen ezért nem ideiglenes elárúsító helyet állít fel. Jövedelmezősége olcsó beszerzési forrásaiban és az alkalmosszerűség által növelt jelentős forgalmán nyugszik. Árubeszerzésük olcsóságát a vándorraktárak, nagyobb üzletek visszamaradt és már kevésbé kelendő készleteinek átvételével, csődtömegek megvásárlásával, zálogházi tárgyak vételével, de részben a gyáraktól való közvetlen vásárlással is érik el. E tárgyakat főképp oly helységeket értékesítik, amelyekben nyílt árusítási üzletek csak szűkebb keretek közt vannak és a lakosság kisebb igényei folytán az olcsóság az áru minőségénél fontosabb.

A *letelepedett kereskedelem* csak később tud kifejlődni. Feltétele a lakosság tömörülése, mert csak ennek megtörténtével áll elő a lehetősége annak, hogy a kereskedő meg tudjon élni, a nélkül, hogy maga keresné fel a vevőket. A letelepedett kereskedelem teremti meg azután a *nyílt árusítási* üzleteket, amelyek természetszerűleg elsősorban a városokban fejlődnek. Ezzel megkezdődik az áruknak raktáron tartása és most már a vevő keresi fel a kereskedőt. Az üzletek tehát a fogyasztók körében települnek és vagy mint *szatócüzletek* a mindennapi szükségletek cikkeire szorítkoznak, vagy pedig mint *vegyeskereskedők* vevőközönségüket általában a szélesebb körben keresett áruk összességével látják el. A *szakmák szerint elkülönülő üzletek* (élelmiszer, textil, vasáruk stb.) csak a lakosság további sűrűsödésével lépnek fel a városokban.

A milliós városok kifejlődésével azután a kereskedelmnek egy új válfaja fejlődik ki a *nagyáruházakban*. Míg az egyes üzletek szakmák szerint csoportosulnak, addig a nagyáruházak a cikkek nagy sokaságára terjesztik ki üzletüket és a nagy forgalom által lehetővé tett eladási feltételekkel, valamint nagy választékkal vonzzák a közönséget magukhoz. Az áruház látogatását a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeznek vonzóvá tenni, gyakran látványosság számba menő kirakatokkal; frissítőket árusító szalonokkal stb. Igen nagy városokban a különböző fizetőképességű negyedekben a lakosság vásárlóerejéhez hozzásimulnak és olyan kivitelű árukat kínálnak, amelyek az ottani lakosság szükségleti színvonalának és fizetőképességének megfelelőek.

A városok növekedésével általában a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás jelentősen differenciálja a kereskedelmet. A város belső területeiben a kényesebb ízlésnek megfelelő kivitelű árukat kínálnak és üzletük berendezésével is igyekeznek a lakosság magasabb igényeihez alkalmazkodni, míg a külvárosokban szerényebb minőségű és az ottani lakosság fizetőképességének megfelelő árban nyújtható cikkek állanak előtérben.

A kereskedelemnek különös válfaja az, amely a *részletüggyel* foglalkozik. A részletügylet kisebb fizetőképességű egyéneknek teszi hozzáférhetővé az árut azzal, hogy az árat nem kell egyszerre megfizetni. Különös szervezet igényel, mert a szorosabb kereskedelmi tevékenységhez itt egy különös alakú hitelezői tevékenység is csatlakozik, amely a vevőnek legtöbbször nemcsak az áruval való fölkeresését, hanem a részletek lefizetése végett való meglatogatását is teszi szükségessé.

Elsősorban a külkereskedelemmel kapcsolatban fejlődött ki a *bizományi kereskedelem*. Szemben a maga kockázatára dolgozó saját kereskedelemmel (propre kereskedelem) a bizományi kereskedő más, t. i. a saját kereskedelem megbízásai alapján jár el, de saját nevében köti az üzletet. Ezzel fontos segédszerve lesz a saját kereskedelemnek, amely távoli vidékeken is cselekvőképes lesz általa.

Külön *spekulációs kereskedelemről* is szólhatunk, értve alatta a kereskedelem azon ágát, amely nagy áringadozásoknak alávetett áruk forgalmában, p. o. gabona, gyapot stb., az áringadozásokból származó kockázat jelentékeny részét vállalja magára. Belőle nő ki a spekuláció, mint a kereskedelem egész sajátos válfaja, amely a kereskedelmet tisztán az árak időbeli változásának kihasználása végett folytatja.

Voltaképen nem külön válfaja a kereskedelemnek a *lánckereskedelem*, amelyről akkor szólunk, ha a közvetítő kezek rendkívüli és a munkamegosztás szükségyszerűségéből nem folyó módon megsokasodnak. Különös körülmények és a gazdasági élet zavarai fejlesztik ki e jelenséget, mint p. o. háború vagy infláció.

Siebeking, H.: Entwicklung, Wesen und Bedeutung des Handels. Grundr. d. Sozialökon. V. Abt. I. T. 2. Aufl. Tübingen, 1925. — *Bücher, K.*: Entstehung der Volkswirtschaft. I. köt. 17. kiad. Tübingen, 1929. II. köt. 8. kiad. u. o. 1925. — *Sombart, W.*: Der moderne Kapitalismus. I. köt. 6. kiad., II. köt. 5. kiad. München, 1924.

4. Munkamegosztás a kereskedelemben. Messziről a kereskedelem egységes tevékenységnek tűnik fel, amelynek lényege kimerül abban, hogy a kereskedő az árut a termelőtől megvásárolja és a fogyasztónak adja tovább. Ez azonban csak látszat, mert mögötte sokszor egy szétágazó feladatkör áll, amely több irányban munkamegosztásra vezet és erre különösen a piac szélesbedésével, valamint az áruminőségek gyarapodásával egyenesen rákényszeríti a kereskedelmet. Ez egyébként már a kereskedelem válfajainak előbbi áttekintéséből is kiviláglik.

A kereskedői tevékenységben foglalt munkamegosztást legkönnyebben akkor lehet megérteni, ha tudjuk azt, hogy régen a kereskedelem az áruszállítást és az áruraktározást is magában foglalta. E tevékenységek közül a vas-

utak és a nagy hajózási vállalatok kifejlődésével a szállítás önállósult, mint a gazdasági munkamegosztás, egy része. Raktárvállalatok kifejlődésével, legalább részben, a raktározó tevékenységet is külön vállalkozások vették magukra. A spekulációs kereskedelem egyes tömegcikknek áringadozásainak kockázatát vállalta részben magára.

A piac kiszélesülésével és az árucikkek sokasodásával újabb irányban is szükségessé vált a munkamegosztás a kereskedelemben. E munkamegosztásból legszembevetőbb az árunemek szerint való különválás, vagyis a *kereskedelem specializálódása*. A terménykereskedelem, az állatkereskedelem, a gyarmat-árkereskedelem és a fegyártmányokkal, valamint a készgyártmányokkal való kereskedelem stb. külön-külön foglalkozássá lesznek.

Már nem a fogyasztó szemei előtt megy végbe a *nagybani kereskedelem* és a *kiskereskedelem* közötti munkamegosztás, pedig alapjai nem kevésbé természetesek. A nagykereskedő feladatköre egészen más, mint a kiskereskedőé. A nagybani kereskedelem hivatása ugyanis elsősorban az árunak a termelőnél való felkutatása és általában a termelővel való közvetlen érintkezés. Az áruk szétszétválásával csak piaconként foglalkozik és nem érintkezhetik az egyes fogyasztókkal. Az áruk egyénienkénti szétszétválása ugyanis egészen más tevékenység, mert más irányú működést és ismereteket tételez fel. E részletmunkát vállalja a kiskereskedelem. Míg a nagykereskedő a termelőhöz, addig a kiskereskedő a fogyasztóhoz van közel.

A munkamegosztás alapja tehát az, hogy egészen más ismereteket, más kockázatot és más egyéni tevékenységet kíván az egyik és a másik. A termelés közvetlen ingadozásaival a nagykereskedő kerül szembe. Neki kell közvetlenül dolgoznia a szállítási lehetőségekkel és költségekkel, az elvámolás ügyével és a különböző piacok egymáshoz való viszonyával. Ezzel szemben a kiskereskedő fel van mentve a termelővel való érintkezéstől; a nagykereskedőtől helybeszállítva kapja az árut és csak annak bizonyos mennyiségekben való készletbentartására, valamint kimérésére szorítkozhatik. Elsősorban a fogyasztót, annak igényeit kell jól ismernie, hogy árurendelését a nagykereskedőnél megtehesse, ki az egyéb gondok alól felmenti.

A nagykereskedelem és a kiskereskedelem közül az előbbi bonyolultabb és további munkamegosztás szükségét rejti magában. A nagykereskedő ugyanis a termelők és a különböző piacok figyelemmel kísérésével van elfoglalva. Az árut sok helyről és sokszor távoli vidékekről kell előteremtenie, amelyeket minden esetben nem kereshet fel maga. Áll ez elsősorban a *külkereskedelemről*, amely, mint behozatali kereskedelem, távoli vidékek és országok termékeit bocsátja a forgalom rendelkezésére. A kiviteli kereskedelemben is számos piaccal való összeköttetés ápolása szükséges. Így kapcsolódnak be elsősorban a bizományosok a külkereskedelembe.

De nemcsak a külkereskedelem kíván munkamegosztást, hanem a belkereskedelem is. Az árut, ha nem néhány gyár által előállított iparcikkekről van szó, a termelőktől össze kell gyűjtenie. Ezért vásárló közegeket kell a nagykereskedőnek tartania, akik, kivált ott, ahol szétszórtan élő kistermelők-ről van szó, ezeket közvetlenül felkeresik, az árut tőlük átveszik és gondoskodnak központokba szállításáról. Ehhez csatlakozik az *áruosztályozó kereskedelem*. A fogyasztónak, aki egy üzletbe belép és egy meghatározott minőségű cikket kíván, sejtelve sincs arról, hogy egyes cikkeknél milyen jelentékeny munkát okoz és milyen beható szakismeretet kíván a begyűjtött áruknak minőség szerint való osztályozása. Így azután a kereskedelem egyes ágaiban különvált és önállósult az áruosztályozó kereskedelem (engros-sortimenter), amely nagyban vásárolja az árukat és azután megfelelő minőségekben csoportosítja és így kínálja azokat a nagykereskedőknek. Egyes szakmákban a nagykereskedelemben kell a kiskereskedelmet hitellel is ellátnia. Itt a hitelszervezetnek olyan hiányával állunk szemben, amely nem egykönnyen szüntethető meg. A kereskedelem olyan ágaiban ugyanis, amelyekben nagy hányadot tesz ki a tőke nélküli kiskereskedők száraléka, a nagykereskedelem kénytelen magára vállalni a kiskereskedők tőkeellátását azáltal,

hogy nagyobb arányban hitelbe adja az árut és sokszor az üzlet berendezését is elvállalja.

A nagykereskedelem eme tagozódása mellett még több segédszervre is szorul. Ilyen mindenekelőtt a *kereskedelmi utazó*, aki a vevőket felkeresi és áruminták bemutatásával a megrendeléseket összegyűjti. Ebből fejlődött ki az *ügynök*, aki már nem egy cég alkalmazottja szokott lenni, hanem több cég képviselőjét is elvállalhatja és nem szorosabb értelemben vett kereskedelmi alkalmazottja az illető cégnek. Képviselőjében, vagyis a cég nevében köti az ügyleteket. A *bizományos* más megbízásából, de saját nevében köti az ügyleteket. Áruknak, vagy értékpapiroknak adásvételét megbízza számlájára iparszerűleg folytatja. Különösen a tőzsdei forgalomban és nagyobb értékű jószágok forgalmánál, p. o. ingatlanok adásvételénél, szerepet játszik az *alkusz* is, aki tiszta közvetítő és díjazás (provízió) ellenében hozza össze a feleket.

A látszólag egyszerű kereskedelmi tevékenység tehát igen bonyolult és bőséges munkamegosztással dolgozó foglalkozásként bontakozik ki, aminek az az oka, hogy a szükségletek sokasodásával és a használt javak körének óriási kiterjedésével az áru kínálat és árkereslet között levő űr áthidalása igen sokféle módon történhetik és a kereskedelem mindenfelé igyekszik a legmegfelelőbb és a tényállás bonyolult voltaival legjobban számoló megoldást megtalálni. Csak természetes, hogy a fogyasztási javak, az értékpapírok és az ingatlanok, de még a nyerstermények és a gyártmányok is a kereskedelem különbözőképpen való felépítését kívánják, éppen úgy, mint az áruknak belföldön vagy a külföldön való forgalombahozatala. A termelési, valamint a fogyasztási terület távolsága, az áru minősége és a kereslet természete is oly különböző helyzeteket teremtenek, hogy ezekhez a kereskedelem csak akkor alkalmazkodhatik, ha a fennforgó körülményekhez igazodva szervezi meg üzemét.

Hirsch, J.: Der moderne Handel, seine Organisation und Formen und die staatliche Binnenhandelspolitik. Grundr. d. Sozialök. V. 2. Aufl. Tübingen, 1925. E munka, bár nehezen áttekinthető, a német irodalomban az eddigi legátfogóbb feldolgozása a kereskedelem szervezetének. L. továbbá Grunzel, J.: System der Handelspolitik. 3. Aufl. Leipzig, 1928. — Spaeting: Introduction into Business Organisation. New York, 1908. — Morgan: Business Organisation. London, 1917. — Clerget: Manuel d'économie commerciale. Paris, 1909. — Guyot: Le commerce et les commercants. Paris, 1909.

5. A kereskedelem vállalati formái. A kereskedelmi tevékenység gyors elhatározást és nagy mozgékonytságot kíván. Ez az oka annak, hogy a kereskedelem terén az *egyéni vállalat* akkor is megtartja jelentőségét, amidőn egyébként a társas vállalati formák a közgazdaságban erősen tért foglalnak. Különösen a kiskereskedelemben tartja magát erősen az egyéni vállalat kisebb tőkeszükségleténél és az áruk szétoztásánál fontos egyéni helyi ismereteknél fogva.

Régen a nagykereskedelemben is jelentős szerepet játszott az egyéni vállalat. A nagykereskedelem nagy tőkeszükséglete, kapcsolata a közlekedéssel, valamint a raktározással, már régóta kedvez azonban a társas vállalatnak. A külkereskedelemben, tehát áruknak messze vidékről való behozatalában fejlődtek ki általában a *társas vállalatok*. Ezeknek kereskedelmi társaságok címen való elnevezése még ma is utal e tényre. Régebben, különösen a gyarmati kereskedelemben e vállalatok, mint kiváltságolt (privilegizált) kereskedelmi társaságok keletkeztek és a gyarmati kereskedelemben, bár ritkán, de még ma is találkozzunk hasonló alakulatokkal.

A társas vállalati formák közül általában inkább a kisebb társasági alakulatok állnak előtérben a kereskedelemben. Úgy a közkereseti társaság, mint pedig a betéti társaság és a csendes társaság itt jelentős szerepet játszanak. Már a betéti társaság lehetővé teszi a vállalat szélesebb alapra helyezését és ugyane célnak szolgál a tagok felelőségének határt szabó korlátozott felelőségű társaság. Erősen tért hódít újabban a kereskedelemben a részvénytár-

saság is, kivált a külkereskedelem terén. A nagyüzemnek a térhódítása ez a kereskedelemben is, szélesebb alapokra helyezkedés céljából.

A szövetkezeti eszme terjedésével mind jelentősebb szerephez jut a kereskedelem terén is a szövetkezeti forma és így születnek meg a *fogyasztási szövetkezetek*. Ezekben a fogyasztók teremtenek maguknak saját kereskedelmi szervet, hogy közvetlenül érintkezést találjanak a termelőkkel.

A fogyasztási szövetkezet a fogyasztókat, mint ilyeneket szervezi és fogyasztói minőségükből kifolyólag e szervezés alapján erejük kihasználására akarja képesíteni a gazdasági életben. E törekvésben részben a kiskereskedelem elleni küzdelem vezeti, részben azonban messzemenő célok lebegnek a mozgalom szemei előtt, amennyiben, kivált újabb időben, miként láttuk, a kooperatizmus a fogyasztási szövetkezetekre helyezi a súlyt és ezen az úton kívánja a termelés szövetkezeti átszervezését is megközelíteni. A fogyasztási szövetkezetek az áruellátás tökéletesítése és az irányítás egységes alapra helyezése érdekében központokba tömörülnek. A tagszövetkezetek árukészletük lehető nagy részét a központ útján szerzik be. E központok gyakran termelő üzemeket is létesítenek. Egyes tömegfogyasztás tárgyát képező cikkek-nél ez jelentékeny előnyt nyújthat a szövetkezetek részére.

Hosszú tapasztalat alapján a fogyasztási szövetkezetek ma már határozott elveket alakítottak ki működésük számára. Elsősorban meggyőződtek arról, hogy a legegyszerűsebb az árukat napi áron adni, amely árban már a szövetkezetek költségeinek megtérítése is bennfoglaltatik. Az üzletév végén azután a költségek és az esetleg jóléti célokra fordítandó összeg levonása után fennmaradó összeg *vásárlási visszatérítés* alakjában jut a fogyasztónak. E visszatérítésben nyilvánul meg az az árelőny, amelyet a szövetkezeti beszerzés tagjainak nyújthat. A szövetkezeti elvnek megfelelően e vásárlási visszatérítés nyújtása nem az üzletrészek arányában, hanem a vásárolt összegnek megfelelően történik. Fontos elve a fogyasztási szövetkezeteknek a csupán készpénz ellenében való eladás, amivel nemcsak kockázatukat csökkentik, hanem egyúttal egészséges befolyást is gyakorolnak tagjaik gazdálkodására.

A kereskedelem terén a kereseti tevékenység alapján álló üzleteknek ma már nemcsak a szövetkezetek támasztanak versenyt. Szerephez jut ugyanis itt a *közvállalat* is. E vállalati forma alkalmazására elsősorban a kereskedelem elleni panaszok adtak okot, főképen az élelmiszerellátásban. Nagyot lendített a közvállalat e téren való alkalmazásán a háború a maga kötött gazdálkodásával és növekvő hatósági tevékenységével. Elsősorban a városok azok, amelyek e téren próbálkoztak.

Találkozunk végül az áruelosztás terén oly tevékenységgel is, amely a szorosabb értelemben vett kereskedelemnek már a határán van, vagy legalább is ettől alapjában eltérő jelleget mutat. Ez a *beszerzési központokban* testesül meg. Egyes üzemek már régebb idő óta kísérleteznek azzal, hogy alkalmazottaiknak előnyösebb beszerzési lehetőségeket biztosítsanak, különösen a mindennapi szükséglet cikkei tekintetében. A vállalkozókat ebben közvetlen szociálpolitikai indokokon kívül a fokozódó drágulással béremelések szükséges voltának elkerülése is vezette. Ezért egyes vállalatok megkísérelték alkalmazottaik lisztet, burgonyával, téli tüzelővel stb. való ellátását, hogy a nagybani beszerzés előnyeit nyújtsák nekik. Ebből azután egyes gyárakban beszerzési csoportok alakultak, amelyek néha nyílt árusítási üzlettel is bírnak. E beszerzési csoportok, ha csakugyan a szociálpolitikai cél vezeti a vállalkozót, igen alacsony költségekkel dolgozhatnak.

A truckveszedelem¹ folytán azonban nem minden országban van az alkalmazottaknak ily módon való ellátása megengedve. Így p. o. Franciaország 1910-ben tiltotta az ilyen intézményeket, amíg Németországban egyes nagyobb üzemekben, különösen Krupp

¹ Erről bővebben szólunk a társadalmi politikában.

esseni telepén igen nagy arányokban fejlődött ki az alkalmazottaknak ilymódon való ellátása. A háború alatt egyes hatóságok is alkalmazták e módszert.

A fogyasztási szövetkezetek legelőször Angliában foglaltak teret. Itt keletkezésük kezdetei a XVIII. században megállapíthatók. Nagy lendületet kapott a mozgalom, amikorra 1844-ben a rochdale-i takácsok megalapították fogyasztási szövetkezetüket, amelynek sikerei különösen az ipari munkásokra igen buzdítólag hatottak. A lancashire-i textilipari körzetből azután tovább terjedt a mozgalom, amelyet a keresztényszocialista tábor is erősen pártolt. E szövetkezetek a Cooperative Wholesale Societies alakjában három hatalmas beszerzési központot teremtettek maguknak (Manchester, Glasgow és London). Németországban is a munkásság köréből indult ki a fogyasztási szövetkezeti mozgalom, de csak később tudott nagyobb eredményeket elérni. Eleinte a szociáldemokrácia ellene foglalt állást, mert Lassalle azon a nézeten volt, hogy a fogyasztási szövetkezetek olcsóbb beszerzési lehetőségeire utalva, a munkaadók bérleszállításra fognak törekedni. E felfogás teljesen tévesnek bizonyult és a munkások látva a fogyasztási szövetkezetek előnyeit, mindjobban megbarátkoztak velük Németországban is. Nagy lendületet adott a mozgalomnak a Zentralverband Deutscher Konsumvereine megalakulása 1903-ban.

Magyarországon a fogyasztási szövetkezetek jóval a hitelszövetkezetek után kezdtek csak alakulni. Lendületet adott nekik gróf Károlyi Sándor lelkes működése, aki 1898-ban megalapította a Hangya szövetkezetet, mint a fogyasztási szövetkezetek központját. A kötelékébe tartozó szövetkezetek száma 1900-ban 300 körül volt, a háború idején 2140-re emelkedett fel, de e szövetkezetekből igen sok az elszakított területekre esett. 1931-ben a Hangya kötelékében levő szövetkezetek száma meghaladta az 1700-at. A Hangya szövetkezettel egyidőben alakult a Keresztény Fogyasztási Szövetkezetek Központja, amely azonban 1916-ban beleolvadt a Hangyába. A szociáldemokrata munkásság az Általános Fogyasztási Szövetkezetet alakította meg, amely szépen fejlődik. A köztisztviselők részére a Magyar Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete létesült, szintén számos fiókkal. Jelentős a vasutasok fogyasztási szövetkezete is.

Más országokban is igen jelentős a fogyasztók szövetkezeti alapon való megszervezése. Így Svájcban, Skandináviában és Finnországban. Viszonylag fejletlen a fogyasztási szövetkezeti mozgalom az Egyesült Államokban. Gide 1924-ben 50.000-re becsülte az egész földgömbre vonatkozólag a fogyasztási szövetkezetek számát, 30–35 millió taggal. Woytinsky, arra hivatkozva, hogy egy-egy tag 4–5 családtagot képvisel, 150 millió íg meg szervezett fogyasztóról beszél.¹

Gruntzel, J.: System der Handelspolitik. 3. Aufl. Wien, 1928. — Schwiedland, E.: Der Handel. 3. Aufl. Wien und Leipzig, 1923. — Mataja, V.: Grossmagazine und Kleinhandel. 1891. — Lamprecht: Warenhäuser und Konsumvereine. 2. Aufl. 1913. — Staudinger: Die Konsumgenossenschaft. Leipzig, 1920. — Totomianz: Theorie, Geschichte und Praxis der Konsumentenorganisation. Berlin, 1914. — Grünfeld: Das Genossenschaftswesen. Halberstadt, 1928.

6. Újabb mozzanatok a kereskedelem szervezetében. Ha a foglalkozási statisztika adatait tanulmányozzuk, a kereskedelemmel foglalkozók számának a közgazdaság fejlődésével oly gyarapodását észlelhetjük, amely a lakosság általános gyarapodási hányadát felülmúlja. Kivált a világháború utáni években növekedett meg erősen a kereskedelemmel foglalkozók száma. Ebben kétségtelenül a háború utáni nehéz viszonyoknak is nagy részük van és rendkívüli okok is hozzájárultak a kereskedők számának gyarapodásához. Tagadhatatlan, hogy a mai, a köztársaság felé több tekintetben hajló gazdasági életben a kereskedelem, mint szabad foglalkozás, a lakosság máshol elhelyezkedni nem tudó rétegei számára leginkább kínálkozik mint elhelyezkedési alkalom.

Téves volna azonban azt gondolni, hogy a kereskedelem foglalkozási csoportjának ezen megduzzadása az önálló egzisztenciák számát valóban a látszólagos arányban növeli. A kiskereskedelem felé tóduló elemek, melyekről a különböző ügynököktől eltérően, elsősorban van itt szó, nagy részben kellő tőke nélkül fordulnak a kereskedelem felé és így egzisztenciájuk legfeljebb viszonylagosan önálló. Erősen tért foglal ugyanis az az eljárás, hogy megfelelő tőkével rendelkező középkereskedők elvállalják kiskereskedők üzletének a berendezését és e hitelezői viszonyból fogva bizonyos függésbe hozzák maguktól az ily hitelre rászoruló kiskereskedőket. A hitel révén általában a

¹ Woytinsky: Die Welt in Zahlen. Berlin (évszám nélkül). I. V. köt. 161. old.

tőke nélkül dolgozó kiskereskedők jelentékeny része függ szállítójuktól. E kiskereskedői elemek ugyanis nem igen tudnak a bankhitelhez hozzáférni és így az igazi kereskedelmi hitel eszközeivel alig élhetnek. Különösen áll ez az erősen felburjánzó élelmiszerkereskedelemre és a szatócsüzetekre.

A nagyvállalatok terjeszkedésével a *fióközletek* száma is növekszik a kereskedelemben. A nagyobb kereskedelmi üzemek, különösen a részvénytársasági alapon működők, a város különböző részeiben, illetőleg egyes vidéki városokban is fiókot nyitva igyekeznek lehető közelségbe férkőzni a fogyasztókhoz. Erősen észlelhető ez egyes árukra vonatkozólag, mint p. o. kávéra, teára stb. specializált üzleteknél.

Az ipar és a bányászat kartellálási irányzata is mélyen kihatott a kereskedelemre. A kartellek eleinte maguk kísérelték meg az eladásnak kezükbe kerítését és ezzel egyes területeken elsősorban a nagykereskedelmet veszélyeztették. Tapasztalataik e téren nem voltak mindig kedvezők, ami azután más eszközök alkalmazásához vezetett. A kartellek ugyanis a nagykereskedőkkel kerestek kapcsolatot, ami különösen ott ment simán, ahol a nagykereskedők éppen a kartell támadását kivédendő, egységes eljárás végett maguk is szervezeteket alkottak. A kartell az ily szervezetekkel kereste a kapcsolatot és találta is meg olymódon, hogy kötelezi magát csupán a védelme alatt álló nagykereskedelmi tömörülésnek szállítani áruát, amivel szemben viszont a nagykereskedők kötelezték magukat a kartell által szabott árak betartására. Így jöttek létre *kizárólagossági szerződések*, amelyek szoros viszonyt létesítenek a kartell és a nagykereskedelmi csoport között, közösen lépve fel a kinmaradók ellen azzal, hogy zár alá veszik ezeket, vagyis nem szállítanak nekik árut. Így a kartellek egyes cikkek szempontjából nagy befolyást nyertek a kereskedelemre, megszabva az átvételi árat és a kereskedő által felhasználható hasznát is.

Hasonló hatást váltott ki már régebb óta az úgynevezett *márkacikkek* keletkezése. A termelők ugyanis a minőségre utaló csomagolásban árujegygyel látják el különleges minőségű cikkeiket és a cikkek elárúsítóit a megszabott ár betartására és a kereskedelmi haszon korlátozására szorítják. Így a kereskedelemben, amelynek eredetileg nélkülözhetetlennek látszó eleme volt a verseny szabadsága, mind több irányban lépnek fel a mozgási szabadságot csökkentő korlátozások.

A kereskedelem maga kartellálásnak nehezebben hozzáférhető. Újabban előfordulnak azonban más irányú tömörülések a kereskedelemben. Ezek főképpen a fogyasztási szövetkezetek hatása alatt jöttek létre. A fogyasztási szövetkezetek versenye ugyanis arra kezdte indítani a kereskedőket, hogy költségeik leszállítása érdekében maguk is igyekezzenek *beszerzési szervezeteket* alapítani. Így e célra egyes szakmákban közös szövet alakítottak a kereskedők.

Az újabb fejlődés az irányított gazdasággal rokonszenve egy új alakulatot termelt ki az *egykezekben*. Ezek olyan kereskedelmi szövetek, amelyek valamely áru egész forgalmának lebonyolítására alakulnak, mégpedig rendszeres hatósági rendelkezésre. Főképpen mezőgazdasági terményeknél nyertek alkalmazást azzal a céllal, hogy a termelőknek jobb árat biztosítsanak. Természetesen az egykezeknek is vannak költségei és így könnyen kérdésessé válik, hogy a termelő jobban jár-e velük.

Beckerath, H.: Kräfte, Ziele und Gestaltungen in der deutschen Industriewirtschaft. 2. Aufl. Jena, 1922. — Bonikowsky: Der Einfluss der industriellen Kartelle auf den Handel in Deutschland. Jena, 1907. — Kestner: Der Organisationszwang. Berlin, 1912. — Findeisen: Die Markenartikel im Rahmen der Absatzökonomik der Betriebe. Berlin, 1924.

7. A kereskedelem költségei. A belkereskedelmi politika legfontosabb kérdéseivel mindaddig a levegőben marad, míg a kereskedelem költségeinek alakulásával nincsen tisztában. E költségek ismeretén és alakulásán múlik ugyanis minden céltudatos befolyásolása a kereskedelem szervezetének éppen

ügy, mint minden komoly árpolitika. Mindkét esetben a gazdaságpolitikai célkitűzés azzal függ össze, hogy a Kereskedelem áremelő befolyását — amennyiben ez indokolatlan mértékben mutatkoznék — csökkentjük és a közgazdaság szervezetét abban az irányban befolyásoljuk, hogy az árunak a termelőtől a fogyasztóhoz kerülése a lehető legelőnyösebb módon és a legcsekélyebb költségekkel történjék. Közgazdasági szempontból ez a belkereskedelmi politika főkérdése, mert arra vonatkozik, hogy a kereskedelem, akár helytelen szervezésével, akár egyéb okokból ne vegyen igénybe a nemzeti jövedelemből nagyobb hányadot, mint amely a közgazdaság helyes felépítéséhez szükséges.

A fogyasztók képzeletében ebben a tekintetben nagymértékben tévesek. A fogyasztó meg tudja érteni azt, hogy az áru előállítása költségekkel jár és ezeknek a költségeknek az árban meg kell térülniök, de még mindig nagyjában úgy képzeletben el magának a dolgot, hogy ezenkívül legfeljebb csekély költségek merülhetnek fel a kereskedelemben, és a termelőnek fizetett ár és a kereskedő által követelt ár közötti különbség a kereskedő hasznát jelenti. A kereskedelemben elkerülhetetlen munkamegosztás fenti vázolója már magában élesen rácsafol erre az elgondolásra, mert megmutatja azt, hogy az áruk igen jelentékeny része nem kerülhet közvetlenül a termelőtől a fogyasztóhoz, sőt a dolog természeténél fogva igen sok árunál nem is lehet csupán egy kézen keresztül, amíg a fogyasztóhoz eljut. Láttuk, hogy különösen nyereszterményeknél a termelés helyén való összevásárlás, az áruosztályozás, az áruszállítás, az árunak nagyban való kínálása elkerülhetetlen folyamatok ahhoz, hogy a kiskereskedelem az árut forgalomba hozhassa és közvetlenül a fogyasztónak hozzáférhető módon kínálhassa. E munkamegosztás magában véve oly folyamat, amely a költségek egész sorával terheli az árut. Ehhez hozzájárulnak azok a költségek, amelyek mint ügynöki és egyéb, a kereskedelem két nagy lépcsőjét egybekötő költségek merülnek fel. Csatlakoznak ezekhez a raktározási költség, a biztosítási díj és a kamat, amelyet a kereskedelem minden szakában az üzletben fekvő tőke után a kereskedelemnek éppen úgy fel kell számíttania, mint magának a termelőnek, akár saját tőkével, akár pedig, mint ez a kereskedelemben is elkerülhetetlen, idegen tőkével dolgozik. E költségekhez hozzájönnek a közterhek, a posta- és a telefonköltségek és a kereskedelem egyes ágaiban mutatkozó veszteségek beszámítása, amelyeket szintén az árból kell fedezni. Kivált az utóbbiakat a fogyasztó kevéssé látja, pedig egyes áruknál a költségek igen jelentékenyek. Így a romlandó áruknál a romlás által előidézett veszteségek, más áruknál a beszáradás, vagy egyéb hasonló csökkenés (káló), ismét más áruknál, mint különösen a divatcikkekénél a divat változása okozta veszteségek. Ezek egyébként a gyártmányok igen nagy részénél is szerepet játszanak, mert a használt típusok, méretek és egyéb körülmények változása folytán a régi áruknak nem csekély része idővel értékéből jelentékenyen veszít. Mind e tételekhez járulnak azután a munkaköltségek, a fizetések és bérek, amelyek a kereskedelemben, mint munkaintenzív gazdasági ágban, nagyon számottevők. Különösen a kiskereskedelemben sokszor igen jelentékeny költségtényező az üzlethelyiség bére is, amely tekintetben az ízlés kifinomodásával és a verseny kiélesedésével az igények erősen növekszenek.

A kereskedelem költségeinek közelebbi vizsgálata azt az erősen elterjedt felfogással kevéssé egyező tényt hozta felszínre, hogy a kereskedelem költségeinek igen nagy része a fix költségek csoportjába tartozik és így csak nehezen csökkenthető. Ide tartoznak mindenekelőtt az üzletbér és az alkalmazottak fizetése. Az üzlet forgalmával ugyanis e költségek nem változnak közvetlenül és így a kereskedelem mindenesetre a csökkenő költségek törvénye alatt áll, mert forgalmának növekedésével üzleti költségei csökkennek. E tételt ki kell egészítenünk azonban azzal, hogy azok a határok, amelyekben belül a kereskedelem általános költségei, tehát rezsiköltségei állandók maradnak, jelentékenyen szűkebbek, mint az ipar terén. A kereskedelemben ugyanis a fix költségek az üzleti terjedelemnek kiterjesztését nem túl tág határok között bír-

ják el és ezek elérése után újabb jelentős költségemelkedés következik be e rovatban. Az üzleti költségek jelentékeny részének állandó voltából viszont az is következik, hogy a forgalom csökkenése mellett is e költségek nagy része változatlan marad és így az egy áruegységre eső költség nagyobb forgalomcsökkenés esetén erősen növekszik.

Az állandó költségek jelentős szerepéből következik, hogy a termelői árnak, vagyis annak az árnak, amelyért a kereskedő az árut a termelőtől megkapja, arra az árra, melyért a kereskedő az árut eladhatja, nem olyan nagy a befolyása, mint azt első pillanatra képzeljük. Azt hihetjük ugyanis, hogy a termelő részére fizetett ár csökkenésével a kereskedelmi árnak is pontosan annyival kell csökkennie. Ez azonban csak akkor volna így, ha a kereskedelemnek minden költsége a beszerzési árral aránylagosan csökkenne. Ez nem felel meg a valóságnak és a kereskedelem ártényezőinek vizsgálata könnyen meggyőzhet arról, hogy ez nem is lehet így. A kereskedelem költség-tételeinek nagy száma ugyanis az áru beszerzési árával vagy semmi, vagy csak csekély összefüggésben áll. Így p. o. a tőkeszükségletre annyiban, amennyiben az áru bevásárlásához szükséges tőkéről van szó, némi kihatással lehet egy jelentékenyebb áreszkkenés. Minthogy azonban a kereskedelemben megforgatott tőke nagy része az állandóan maradó költség-tételek fedezésére szükséges, látható, hogy még oly tételt is kevésbé befolyásol a beszerzési ár változása, amely mégis valamennyire összefüggésbe hozható a termelői árak változásával. Könnyen érthető tehát, hogy különösen a kiskereskedelmi árban miért nem juthat a beszerzési ár változása erősen érvényre! A kiskereskedelem ugyanis az, amelyben az állandó költségek a legnagyobb szerepet játsszák. Viszont minél közelebb megyünk a termelőhöz, annál nagyobb lesz magának a beszerzési árnak az eladási árra való befolyása. Ez egyik oka annak, hogy a nagykereskedelmi árak általában sokkal érzékenyebbek, mint a kiskereskedelem árai. A másik oka e jelenségnek az, hogy az áreszkkenés úgy, mint az áremelkedés a kiskereskedelemben az eladásra kerülő áruegységek csekély volta folytán annyira lemorzsolódik, hogy az eladási árban könnyen nem jut kifejezésre. Ezért a kiskereskedelmi árak sokkal állandóbbak.

A kereskedelem költségeire vonatkozólag a legújabb időkig meglehetősen homály uralkodott és csak legújában történtek olyan vizsgálatok, amelyek fényt derítettek e kérdésre. Egyrészt a háború alatti kötött gazdálkodás vezetett az árvizsgáló bizottságok részéről a kereskedelmi áralkulációk behatóbb vizsgálatához, másrészt pedig a konjunktúrakutatás és egyéb tudományos vizsgálatok mozdították elő e kérdés föl-derítését. Azok az adatok, amelyek így felszínre kerültek, megmutatták, hogy a kereskedelem költségei sokkal jelentősebbek, mint ahogy az közelebbi vizsgálat nélkül feltehető volna.

Az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériumának vizsgálata szerint p. o. az ár a vizsgált cikkeknek a termelés és a kereskedelem között úgy oszlik meg, hogy a termelésre 30,5—64% jut, míg a kereskedelemre, különböző fokozatait és a szállítást összefoglalva, 69,5—36% esik.¹ Már ez az adat is mutatja, hogy a fogyasztói árnak a termelő és a kereskedő közötti megosztása az egyes cikkek szerint nagyon eltérő. Ez természetesen is, mert a kereskedelem körében az egyes cikkeknek felfelé emelkedő költségek az áru természete szerint nagyon eltérők lehetnek. Valószínű, hogy általában a nyers-terményeknél, különösen a mezőgazdaságban, a kereskedelem költségei általában nagyobbak, mert az áruk termelésének szétszórtsága folytán és minőségi különbségeinél fogva az összegyűjtés és az áruosztályozás szerepe nagy. Kevésbé forgalomképes cikkeknek a szállítási költségek szerepe is nagy. A kereskedelem költségei a divatcikkeknek is a divatváltozás folytán bizonyára nagyobbak, mint a divatnak kevésbé alávetett cikkek-nél. Hasonlóképpen nagyok a kereskedelem költségei a romlandó áruknál, továbbá ott, ahol az áralakulás erősen függ a piac pillanatnyi helyzetétől, amely az elárúsítót bizonyos körülmények között beszerzési áron aluli eladásra is kényszerítheti, amit természetesen kedvezőbb áresélyeknél igyekszik bepótolni. Az is kétségtelen, hogy a nyílt árusítási üzleteknél arra a hányadra, amelyet a kereskedelem az árból a maga számára igényel, döntő befolyása van az üzlet fekvésének, mert ez fizetőképesebb városnegyedek-

¹ L. errenézve Hirsch: Der moderne Handel. 2. Aufl. Tübingen, 1925. a 208 old.

ben nagyobb nyereséghányad felszámítását teszi lehetővé, mint igénytelenebb közönséggel szemben.

Kétségtelen ezekből az, hogy a kereskedelemben a költségtényezők és a piaci helyzet kihasználási lehetőségei szempontjából nagyok a különbségek. Ezért, bármily becsek az eddigi felvételek, különösen azáltal, hogy a kereskedelem költségtételeinek csoportjaira világot vetnek, mégis e kérdésnek tüzetesebb megvilágítására még nem elegendők. Hogy a kereskedelemnek teljes szabadsága volna az árak alakításában, erre természetesen nem lehet gondolni. Hogy azonban gyakran vannak az árat formáló lehetőségei, ezt mutatják már azok az árkülönbségek is, amelyek azonos cikkekre vonatkozólag hasonló fekvésű üzletek között is megállapítottak.

A kereskedelem költségeire vonatkozólag egyes amerikai hivatalos jelentéseken kívül bő adatokat nyújt *Hirsch: Der moderne Handel*. 2. Aufl. Tübingen, 1925. már említett munkája. Magyarországra vonatkozólag *l. György Ernő: Az áralakulás a kereskedelemben*. Budapest, 1931. — V. ö. továbbá *Artmann, Charles, A: Food Costs and City Consumers*. (Columbia Studies in History, Economics and Public Law. Nr. 280.) New York, 1926.

8. Állami beavatkozás a kereskedelem vállalati formáinak küzdelmébe.

A kereskedelem fent ismertetett vállalati formái között erős küzdelem folyik. Az állam — szociálpolitikai szempontoktól eltekintve — e küzdelemmel szemben csak annak a nézőpontnak az alapján foglalhat állást, hogy melyik vállalati forma tökéletesebb, hogy tehát melyik közelíti meg jobban azt a követelményt, hogy az elosztás, vagyis a kereskedelem költségei felesleges módon ne drágítsák az árukat. Ebből a szempontból beavatkozásra azonban, amíg a különböző vállalati formák egymással igazán versenyeznek, voltaképpen nincsen szükség, mert a tökéletesebb vállalati forma a versenyben felül marad. Amíg tehát a verseny a különböző vállalati formák között valóban fennáll, legfeljebb szociálpolitikai szempontokkal indokolható a küzdelmükbe való belenyúlás.

A kereskedelem maga, amely pedig egyébként a gazdasági életnek leginkább a liberalizmus felé hajló eleme, nem osztotta ezt az álláspontot, mert több irányban maga is állami beavatkozás után kiáltott. Így elsősorban a nagyáruházakkal szemben. Igaz, hogy e segélykiáltás indokolása szociálpolitikai volt, amennyiben arra hivatkozik, hogy a kiskereskedők egzisztenciáját veszélyeztetik a nagyáruházak. Ez az aggály kétségtelenül legalább is túlzott volt, mert az élet megmutatta, hogy éppen a kereskedelem költségeinek törvényszerűségei e téren sem engedik éig nőni a fákat. A nagy áruházak ugyanis az árubeszerzésnél és a vevők magukhoz vonásánál nagy előnyöket tudnak elérni, ami árleszállításokat tesz számukra lehetővé, de viszont egyes költségek a nagy áruházaknál erősen megnövekszenek. Ilyenek mindenekelőtt a reklámköltségek és az ellenőrzés költségei. A nagy áruházaknak, legalább is bizonyos cikkeknel, feltétlenül hátrányt jelent a központosított voltak, mert a mindennapi fogyasztás cikkei a legtöbb fogyasztónak olyan közel kell hozni, amennyire ez csak lehetséges. Ezekben a kereskedelem feltétlenül decentralizációt kíván. Így tehát a nagy áruházak még akkor is, ha házhoz szállításra vállalkoznak, egyes cikkeknel hátrányba kerülnek a decentralizált kiskereskedelemmel szemben, amely a vevőnek könnyen hozzáférhető. Viszont tagadhatatlan, hogy számos árunál olosóságuk és nagy választékuk jelentékeny vevőközöniséget biztosít számukra.

A kereskedelemnek a nagy áruházakkal szemben emelt panaszai egyes államokban meghallgatásra is találtak. Erre alapot különösen az az indoklás szolgáltatott, hogy a nagy áruházak versenye folytán tönkremenő kereskedők az adófizetők számát csökkentik. Ezen az alapon azután Franciaországban *külön adónak vetették* alá a többféle árucsoportba tartozó cikkeket árusító üzleteket. Hasonlóképpen Németországban, ahol ez az adó a fogyasztási szövetkezeteket is sújtotta. Nálunk az 1936: VII. tc. felhatalmazást adott az áruházak szabályozására, amelynek alapján új áruházak alapítását engedélyhez kötötték és az áruházakat főképpen élelmiszerek árusításától eltiltották (33.340—1936. sz. keresk. min. rendelet).

A fogyasztási szövetkezetekkel, tekintettel szociálpolitikai lényükre, az állam általában rokonszenvet mutat, és így gyakran azt a kedvezményt nyújtja nekik, hogy mint szövetkezetek nem esnek a kereseti tevékenységet folytató vállalatok adója alá. Másrészt az állam néhol egyes esetekben üzletrészijegyzéssel is támogatja a szövetkezeteket. A kereskedelem ezzel szemben azt hangoztatja, hogy közpénzekkel támasztanak versenyt a kereskedelemnek. Különösen kikelt a kereskedelem az ellen, hogy a fogyasztási szövetkezetek nemcsak tagoknak árusítanak és ezért rendes kereskedelmi üzletnek kívánja azokat tekinteni. Kétségtelen, hogy a fogyasztási szövetkezetek, mielőtt bizonyos terjedelmet elérnek, vállalati jellegükben erősödnek és így külön elbárást alig igényelhetnek. Amíg vásárlási visszatérítéseiik beszámításával tagjaik valóban olcsóbban kapják az árut, tagjaikra elég vonzó erőt gyakorolnak. Ha az olcsóság előnyét csak állami támogatással tudják nyújtani, akkor az előny csak látszólagos és az adózók megterheléséből származik.

Azt a kérdést, vajjon a fogyasztási szövetkezetek feltétlenül olcsóbban tudják-e tagjaikat kiszolgálni, ma még általánosságban nem sikerült eldönteni. Kétségtelen, hogy a tömegfogyasztás cikkeiben jelentékeny előnyük van, amely azonban abban a mértékben csökken, amint általánosabban, az áruk sokaságára vonatkozólag kívánják vevőközönségüket kiszolgálni, mert ez esethen bonyolultabbá válik üzemük, általánosabb szakértelmet kíván a beszerzésük, és áruellátásuk mind kisebb részben lesz központjaik részéről keresztülvihető, mert az áruk sokasága és az igények különbözősége bonyolultabbá teszi üzletvitelüket. Kivált a munkásfogyasztási szövetkezeteknél nem jelentéktelenül befolyásolhatja a költségeket az, hogy a munkásság az alkalmazottak illetményeit illetőleg is szociálpolitikai előnyöket vár és kíván a szövetkezettől, ami a személyzeti kiadásokat könnyen az általános kereskedelemé fölé emeli. Más rétegek fogyasztási szövetkezeteinél a vezető állások magas illetményei is erősen emelhetik a költségeket.

Igy a fogyasztási szövetkezetek által támasztott versenynek is megvan a határai. Különös előnyökben részesítésük aligha válik lényegében javukra, mert elernyedésükre vezethet a helyett, hogy szervezeti fölényre való törekvést váltana ki náluk.

A kereskedelem részéről a fogyasztási szövetkezetek ellen indított mozgalom Németországban arra irányult, hogy tiltassék el nem tagoknak való árusításuk. Ezt 1889-ben sikerült is elérniök. Angiában, a fogyasztási szövetkezetek hazájában ily tilalom nem áll fenn.

Sokat panaszkodik a kereskedelem a *közüzemek*, különösen a községi üzemeknek a versenye miatt. A szemrehányás, amelyet itt a hatóságnak tesznek, az, hogy közpénzeket használnak fel arra, hogy az adófizetőknek versenyt támasszanak, hogy továbbá a közüzem állásából kifolyólag amúgy is előnyöket élvez hatósági intézmények ellátásánál és egyéb vonatkozásokban is. Ez utóbbi panasz nem mondható egészen jogosulatlannak. A kérdést mégis más szempontból kell megítélni. Bár nem nyert beigazolást az, hogy a közüzem feltétlenül olcsóbb volna, mégis alig tagadható, hogy egyes cikkeknél a községi élelmiszerüzemeknek ármérséklő hatásuk volt. Fentebb erre a kenyérellátás tekintetében hoztunk is fel példát. Amennyiben tehát elsőrendű élet-szükségleti cikkekről van szó, a községi üzemeket nem szabad feltétlenül elítélni, márcsak azért sem, mert jó szolgálatot tehetnek a hatósági árpolitikának.

Általában a nagy áruházaknak, a fogyasztási szövetkezeteknek és a községi üzemeknek főelőnye abban van, hogy a kereskedelmet is erőmegfeszítésre kényszerítik és így tényezői lehetnek annak, hogy a kereskedelem által a nemzeti jövedelemből igényelt hányad a szükséges mértékét túlságosan meg ne haladja. Így tehát a különböző vállalati formák egymásmellettisége bizonyos kiegyensúlyozó hatással lehet, amely azonban csak akkor fog érvényre

jutni, ha egyik sem élvez különösebb előnyöket és így mindegyik kényszerítve van a gazdaságosság szempontjából a lehetőség határáig elmenni.

A fent említett beszerzési központokkal szemben nagyobb ellenmozgalom nem indult, főképen azért, mert nem tudtak nagyobb terjedelemben szert tenni és különben is az áruk szűk körére szorítkoznak.

Hogy a letelepedett kereskedelem a házaló kereskedelemmel, mint elavult üzemi formával, kevés rokonszenvet érez, csak természetes. Éppen úgy küzd a vándorraktárak ellen is. Tagadhatatlan azonban, hogy ezeknek is megvan a hivatásuk, kivált fejlettebb gazdasági viszonyok közt, de egyes cikkekre, mint bizonyos élelmiszerekre és oly használati tárgyakra vonatkozólag is, amelyeket kisebb városokban és falun az üzletek nem tartanak. Végül a vásárok látogatása is egyes vonatkozásokban szabályozásban részesült.

Az igaz, ma még csak becslésszerű adatok azt mutatják, hogy a kiskereskedelemnek az áruházak és a fogyasztási szövetkezetek elleni hangulata gyakran túlozza az ezek által nekik támasztott verseny mértékét. A kereskedelem kitűnő ismerője, *Hirsch* 1926-ra vonatkozólag Németországban 35 milliárd márkára becsülte a detailkereskedelmi forgalmát. Szerinte e forgalomból a nagyáruházakra kb. 4—5%, a fogyasztási szövetkezetekre pedig csak 3% esik, amihez még 1% jön hozzá, mint a kiskereskedelem vesztesége a koncernvállalatok fióküzletei forgalmának révén.¹ Egyes tereken azonban a fogyasztási szövetkezetek jelentékenyen nagyobb versenyt támasztanak a kiskereskedelemnek. Áll ez főképen az élelmiszerkereskedelemben. Maga *Hirsch* hivatkozik a német fogyasztási szövetkezetek 1918. évi beadványára, amelyben azt állítják, hogy az élelmiszerellátás 15%-a van a kezükben; ami *Hirsch* szerint semmiesetre sincs túlozva. (L. *Hirsch*: *Der moderne Handel*. 2. Aufl. Tübingen, 1925. a 275. old.)

Rathgen: *Die Konsumvereine und der Detailhandel*. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. Bd. 88. — Untersuchungen über Konsumvereine. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. Heft 150—151. 1915. — *Kolonialwaren-Kleinhandel und Konsumvereine*. Untersuchungen. Herausgegeben von der Handelskammer für das Herzogtum Braunschweig. Leipzig, 1901. — *Müller, A.*: *Die Abwehrbewegung der Konsumvereine des Zentralverbandes gegen die Preussische Gesellschaftsteuer*, Hamburg, 1909. — *Riehm, R.*: *Die Belastung der Konsumvereine durch Steuern aller Art*. Hamburg, 1908. — *Schlack, P.*: *Die Stellung der Konsumgenossenschaftsbewegung in Staat und Wirtschaft*. Düsseldorf Reisholz, 1922. — *Lux*: *Studien über die Entwicklung der Warenhäuser in Deutschland*. Jena, 1919.

II. A kereskedelem intézményei.

1. **A vásárok.** Amíg a kereskedelem fejletlen volt, a kereskedelmi forgalom főképen a vásárokon bonyolódott le. A vásárok az adásvételi alkalomnak helyi és időbeli tömörítései. Míg tehát a piac a kereslet és kínálat eszmei kapcsolata, amely széles körzeteket ölelhet fel és időbelileg is szétfolyhat, addig a vásárnak lényeges vonása a kereslet helyi és időbeli összetömörítése.

Elsősorban oly alkalmakhoz csatlakoztak a vásárok, amidőn valamilyen okból egyes helyeken tömeges összejövetelek voltak, amelyek az áruk kínálására alkalmasnak mutatók. Így törvénykezési napok, ünnepek és egyéb alkalmak vezettek vásárok keletkezéséhez. Később különösen a fontosabb közlekedési utak mentén fekvő városok lettek a vásárok színhelyei. Ezt a középkorban az *árumegállítási jogok* is táplálták, amelyek arra kényszerítették a kereskedőt, hogy a városon áthaladva, áruját ott néhány napra a város közönségének kínálja.

Abban a mértékben, amelyben kifejlődött a letelepedett kereskedelem, a vásárok jelentősége csökkent. A nyílt árusítási üzletek és a nagy városokban az élelmiszerellátásra kialakult vásárcsarnokok is mind tökéletesebben gondoskodnak a város közönségének árukkal való állandó ellátásáról. A falvakban is gondoskodik a vegyeskereskedő az iparcikkokkal való ellátásról, a mező-

¹ V. ö. *Hirsch*: *Deutschlands Betriebskapital*. (Vierteljahrshefte des Institutes für Konjunkturforschung. Ergänzungsheft. Nr. 2. Berlin, 1927.)

gazdasági termékek értékesítését pedig, ami a falura különösen fontos, a kereskedelem bevásárló szerveinek kifejlődése mozdítja elő, csökkentve így a vásárok jelentőségét a terményértékesítés szempontjából.

Mindamellett bizonyos jelentőséget még az *általános vásárok* is megőriztek. Mint ilyenek jönnek számba a *hetivásárok*, kivált nagyobb helyeken, amelyek már régente is a falu és a város közötti árucserének szolgáltak, továbbá az *országos vásárok*, amelyek szélesebb körzetnek adásvételre való összegyűjtését jelentik, és évenként csak néhányszor tartatnak ugyanazon a helyen.

Sokkal nagyobb mértékben maradt meg a *különleges vásárok* fontossága korunkban is. Ezek eredete az egyes vidékek sajátosságaival függ össze, amennyiben bizonyos fajta termékek, mint p. o. a gyapjú, a komló stb. termelési területeinek központján oly vásárok fejlődtek ki, amelyek a termékek jó hírvenél fogva és a nagyméretű kínálat következtében széleskörű, gyakran még külföldről is odaseregglő vevőközönséget vonzanak magukhoz. Kivált tengeri kikötőkben azután tengerentúli termékekre vonatkozólag fejlődtek ki nagy vásárok, amelyek árveréssel (aukciók) kapcsolatosak, így keresve gyorsan vevőt a megérkezett hajórakományok számára.

Újabban a nagy vásárok, amelyek régente különösen Franciaországban a Champagneban, Németországban Lipcsében és Majna melletti Frankfurtban, Olaszországban, továbbá Oroszország egyes városaiban fejlődtek ki és elsősorban a nagykereskedelemnek szolgáltak, ismét felújultak. Újabb alakjuk az *árumintavásár*, amely inkább kiállításszerű, úgyhogy az összes áruk nincsenek helyben, hanem csak inkább mutatványpéldányok, részletes árjegyzékek és minták alapján bonyolódik le a forgalom. Általában a *kiállítások* is vásárszerű jelleggel bontakoznak ki.

2. A tőzsde. A nagybani forgalom szolgálatában álló vásárok sajátos válfajaként fejlődtek ki a *tőzsdék*. Eredetileg a kereskedők összejövetelei voltak nagybani ügyletek lebonyolítására, amelyek a kirakó vásároktól abban tértek el, hogy az árut nem hozták el az összejövetel helyére, hanem, mint a nagybani forgalomban szokásos, a minőségét mutató minták alapján kötötték az ügyleteket. Tőzsdei forgalom számára, mint általában a nagykereskedelemben, csak fajlag közelebbről meghatározható, tehát *tipizálható áru* alkalmas. Tisztán kereskedők közötti forgalomról lévén szó, az *ügyletkötésnek* bizonyos *általános szabályai* fejlődtek ki, amelyek a szokás erejénél fogva szabállyá lettek. Megtartásuk jogszabály nélkül is biztosítva van, mert komoly üzletfélnek csak az számít, akiről tudják, hogy hozzájuk alkalmazkodik. E szabályokból fejlődtek ki a *tőzsdei szokványok*, vagyis a tőzsdei ügyletek sajátos, szigorúan meghatározott szabályai (a tőzsdei usance-ok).

A kereskedőknek ilyen összejöveteleiből nőttek ki az *árutőzsdék*. Feladatik. E szabályokból fejlődtek ki a *tőzsdei szokványok*, vagyis a tőzsdei ügyletek szokvány szerint meghatározható minőségekben tárgyai a kereskedelemnek. Ilyenek a gabonaneműek, a gyapot, egyes fémek és ritkábban néhány jellegzetes minőségekben árusított ipartermékek, p. o. bőrök, fonalak. Ott, ahol széleskörű forgalom volt, az *általános árutőzsde* mellett *különleges, speciális tőzsdékké* fejlődött egyes áruknak vagy szolgálatoknak a forgalma. Így bizonyos forgalmi gócpontokban gabona és örlemények, hús és zsír, fémek stb. számára külön tőzsdék fejlődtek ki. Hasonlóképpen a hajórakományok szállítási feltételei és biztosítása is külön tőzsdék forgalmának lettek tárgya.

Már a kereskedők régebbi összejövetelein is forgalom tárgyát képezték a kereskedelmi váltók, mert a kereskedők találkozása alkalma nyújtott az ügyletek kötéséhez szükséges váltóanyag megszerzésére, illetőleg értékesítésére. Hasonlóképpen az áruk szállítási feltételei és a biztosítási feltételek is piacot nyertek az ilyen összejövetelekből.

Az értékpapírok elterjedésével ezek forgalma is széleskörű vásárt kívánt. Az értékpapírokban a tőzsdei forgalom számára különlegesen alkalmas tárgy

kínálkozott. Természetüknél fogva minden tekintetben megfelelnek ugyanis azoknak a követelményeknek, amelyeket a tőzsdei forgalom támaszt. Széleskörű piacra van szükségük, típusuk szerint tömegesen kerülnek forgalomba és a típuson belül egyneműek. Ezért azokban az országokban, amelyekben az értékpapírok először jutottak nagyobb szerephez, számukra különleges berendezések, az *értéktőzsdék* fejlődtek ki; így először Londonban mint magánintézmény, később Párizsban pedig mint állami intézmény.

Londonban és Párizsban az értéktőzsde az általános piacoktól eltérő, szervezettel alakult ki. Az értékpapiroknál úgy a kereslet, mint a kínálat szétforgácsolt, mert széles körökből adódik, akik számára a vétel és eladás alkalmoszerű, akik tehát csak alkalmoszerűen kerülnek a tőzsdével érintkezésbe és ezért ügyleteik lebonyolítását nem maguk végzik, hanem ebben olyanok segítségét veszik igénybe, akik hivatásszerűen látogatják a tőzsdét. Ezzel a tőzsdei ügyletek mások számára való kötése külön foglalkozássá lett. Azok, akik *mások megbízásából* adnak és vesznek a tőzsdén értékpapírokat, a *tőzsdei ügynökök*. Ezeknek szigorúan tilta van saját számlájukra üzleteket kötni; feladatuk tehát kizárólag az, hogy ügyfeleiket tőzsdei megbízásaikban kiszolgálják. Ezért *jutalékot* kapnak, amely tehát szolgálataik ellenértéke és keresetforrásuk. Az ügynököknek maguk számára ügyletkötéstől való eltiltása azt a célt szolgálja, hogy a tőzsdei árfolyamokban a kereslet és kínálat tisztán jusson kifejezésre és az ügynökök ne legyenek érdekelve az árfolyam-ingadozásokban. A kereslet és kínálat találkozását külön közegek, a *tőzsdei alkuszok* vannak hivatva előmozdítani, akik saját számlájukra kötik az ügyleteket. A tőzsdei ügynökök és alkuszok tehát egymással szerves kapcsolatban szereplői a tőzsdei forgalomnak, amely központositott vására az értékpapiroknak és a váltóforgalomnak. Így lesz a tőzsdéből a rövid- és hosszúlejáratú tőkeelhelyezések központi piaca, amely a tőkének a közgazdaságban való elosztását legmagasabb fokon intézi. Az értékpapírforgalom legrégibb és az e forgalom sajátos ágaihoz leginkább alkalmazkodó piacain, a londoni és a párizsi tőzsdén tehát a bankok közvetlenül nem játszanak szerepet, hanem csak az ügynököknek adott megbízásaikkal részesei a forgalomnak.

Másképp alakultak az értéktőzsdék Németországban és a vele szorosabb érintkezésben levő országokban. Itt az értéktőzsdek sokkal szabadabban fejlődtek és megtartották szervezetükben a nagybani vásár kevésbé kötött alakját. A tőzsdei forgalomban való részvétel itt nem volt különleges feltételekhez kötve. Az ügynökök szabadságában áll saját számlára is ügyleteket kötni. Így az ügynök maga is érdekelve van az árfolyamok alakulásában és mandatórius helyett ügyféllel lesz, aki így bekapcsolódik az üzérkedésbe. Az a körülmény, hogy tőzsdei megbízásoknál a megbízott beléphet az ügyletbe, rövidesen nagy befolyáshoz juttatta az ilyen tőzsdéken a *bankokat*, amelyek ügyfeleik nagy számánál fogva hangadókká lettek a tőzsdén. Mindez időnként az üzérkedés olyan elhatalmasodásához vezetett, hogy végül jelentékenyen korlátozni kellett a tőzsdei szabadságot.

Werner, F. A.: Die Börse. Berlin, 1905. — Schacher: Handbuch der Weltbörsen, 1931. — Berényi P.: A tőzsdék története. Budapest, 1902. — Félégyházi A.: A budapesti tőzsde története. 1864—1895. Budapest, 1896. — Engel E. és Bartha L.: A budapesti tőzsde története. 1864—1914. Budapest, 1914.

3. A tőzsdei ügyletek. Mint központi piac, a tőzsde a kereskedelem szolgáltatában áll. Forgalmának sajátosságai, az áruk tipizálása, fajilag meghatározottsága és szokványok kialakulása azonban a tőzsdén az ügyletkötést leegyszerűsítik és bizonyos eltéréseket okoznak a rendes kereskedelmi forgalom ügyletkötési formáitól.

Ilyen mindenekelőtt az, hogy a tőzsdén az áru átadása nem történik helyben és azonnal; hiszen az áru nincsen jelen. Ezért az ügyletkötésnél csak annak minőségét, mennyiségét — ezt is szokványok által meghatározott

módon — és a leszállítás idejét kell meghatározni. *Szállítási ügyleteknek* nevezik a tőzsdén ezeket az ügyleteket. Vannak *azonnali szállításra* kötött ügyletek, amelyeknél az áru átadásának a budapesti tőzsde szokványai szerint 2 napon, a vidéki üzletben 8 napon belül kell történnie, *készáru ügyletek* és egyszerű szállítási ügyletek, amelyeknél hosszabb időn belül kell az árut vagy annak szállítási okmányait átadni, mikor is az árut előbb fel kell mondaní, hogy az eladó az átadásra készen legyen.

Fizetés szempontjából vannak *készfizetésre* szóló ügyletek (*kasszaügyletek*) és *leszámlásra* kötött ügyletek. Az utóbbiaknál a kiegyenlítés a *leszámloló iroda* útján történik bizonyos meghatározott időközökben. Ez az iroda, amelynél az ily ügyletek bejelentendők, a bankok clearing szervezetéhez hasonlóan működik, úgyhogy a felek csak a csúcsokat, tehát követeléseik és tartozásaik bizonyos időpontban meghatározott különbözetét egyenlítik ki.

A tőzsde azonban élénk forgalmánál fogva teret nyit arra is, hogy a felek a tőzsdei áruk időbeli ingadozásait igyekezzenek kihasználni. Ez a *spekuláció*, vagy *üzérkedés*. Tágabb értelemben mindenki spekulál, aki az árak változásából akar hasznot húzni. Spekulál tehát az a termelő is, aki nem adja el szüretkor a bort, mert arra számít, hogy később magasabb lesz az ára. A tőzsdei üzérkedésnél azonban nem erre gondolunk, hanem arra, aki állandóan figyelemmel kíséri az árak változását és ügyleteit ehhez igazítja úgy, hogy nemcsak már a kezében levő árut ad el és amidőn árut vesz, akkor is már annak továbbeladására gondol. A spekuláns tehát nem akarja az árut megtartani, hanem csak az árak változásából származó különbözetre pályázik. Az ilyen ügyletet *különbözeti ügyletnek* nevezzük. Ennek célja tehát nem az áru átvétele, hanem csak az árkülönbözetben való nyerészkedés.

A kereskedő az árun csak azáltal nyerhet, ha az ára emelkedik, a beszerzésen pedig csak azáltal, ha az ár süllyed. Ezzel szemben a spekuláns az áru emelkedéséből vagy süllyedéséből egyaránt hasznot húzhat, feltéve, hogy helyesen látja előre az ár emelkedését vagy süllyedését. Ennek megfelelően kétféle spekuláció van. Egyik az áremelkedésre számít; ez a *hausse spekuláció*. Ellentéte az ársüllyedésre irányított spekuláció; ez a *baisse spekuláció*. Az ügyletek, amelyeket a hausse-ra vagy a baisse-re számító üzér köt, természetesen ellentétesek.

A hausse spekuláció egy meghatározott időpontra árut vesz, mert arra számít, hogy az ár akkor magasabb lesz, mint amennyiért ő az árut vette és így az árut drágábban tudja majd eladni. A baisse spekuláns azt várja, hogy bizonyos időre az ár süllyedni fog; ezért meghatározott áron elad, abban a reményben, hogy majd olcsóbban tudja a leszállítandó árut beszerezni. Az ügylet megkötésekor az árunak tehát egyik sínesen a birtokában. A hausse és a baisse spekuláns egyaránt azt a különbözetet akarja megnyerni, amely a kikötött ár és az esedékesség idején fennálló ár között keletkezik. A különbség köztük csak az, hogy az egyik az ár emelkedésére számít és ezért vesz, a másik az ár süllyedését várja és ezért elad.

Az ilyen ügyletek természetéből folyik, hogy az ügylet megkötése és annak lebonyolítása között időbeli különbségnek kell fennállnia, vagyis a *teljesítés* egy későbbi időpontban történik. Ezek a *határidőügyletek*. A teljesítés a kitűtött hónapban a tőzsdei szokványokban megjelölt módon (*medio*, *ultimo*), vagyis a hónap közepén, vagy végén történik.

A spekuláció erősen érdekelve lévén egy meghatározott irányú alakulásban, erre néha az egy irányban spekulálók tömörülését használja fel. Az így létrejövő alakulat a *ring* vagy *corner*. A tömörülésen és az árbefolyásolás szándékán kívül a ringnek semmi hasonlósága nincs a kartellel. A kartell ugyanis állandó alakulat, a ring pedig csak alkalomszerű tömörülés, amely gyorsan össze is szokott omlani. Míg továbbá a kartell a termelés körébe tartozik, bár azt csak piaci vonatkozásában ragadja meg, a ring tisztán piaci alakulat és egyenesen a spekulációnak szolgál.

Spekulálni minden áruban lehet, amelynek széles piaca van és amely tipizálható, tehát fajlag meghatározható. Természetesen a tőzsdén kívül is lehet spekulálni. Mégis a spekuláció igazi színhelye a tőzsde, mert ez széles piacával és az ügyletek különös típusával, a határidős ügyletekkel oly technikát fejlesztett ki, amely az ügyletek gyors és határozott formában való lebonyolítását teszi lehetővé.

A spekuláció abból származott, hogy a kereskedelemnek, ha határozott időre, vagy időtartamra meghatározott áron áruszállítást vállalt, az időközi áringadozásokból kockázata származik, ha csak nincsen már az áru birtokában, amely utóbbi esetben számításának megvan a reális alapja. Ez vezetett oda, hogy a nagykereskedelem az árváltozások kockázatát, amely nagybani üzleteinél jelentékeny, igyekezett magától elhárítani. A kereskedelem kifejlődésével a kockázat átvállalása külön üzletággá vált és ez az üzletág a spekuláció, amely azután más irányokban is kifejlődött. A spekuláció tehát voltaképpen eredete szerint a kereskedelem munkamegosztásának egyik része; később a kereskedelemről levált és elkülönült oly kereskedelmi tevékenység lett, amely az áringadozásokból származó kockázatot veszi le a kereskedő vállairól és teszi önálló kereseti forrássá.

Michaelis, O.: Die volkswirtschaftliche Rolle des Spekulationshandels. Berlin, 1873. — Ehrenberg: Der Handel, 1897. — Emery H. C.: Speculation on the stock and produce-exchanges of the United States. New York, 1896. — Kolk, F.: Das Geheimnis der Börsenkurse. Leipzig, 1893. — Bachmann, H.: Effektenspekulation. Berlin, 1898. — Petrazyski, L. v.: Aktienwesen und Spekulation. Berlin, 1906. — Weber, W.: Börsenspekulation und Kapitalanlage. Berlin, 1922. — Leiskow, H.: Spekulation und öffentliche Meinungen in der ersten deutschen Effektenspekulation. Jena, 1930. — Mottram, R. H.: A History of Financial Speculation. London, 1929.

4. A határidőügyletek. A spekuláció most ismertetett természeténél fogva nem érheti be az egyszerű szállítási ügyletekkel. Tevékenységének lényeges eleme az idő folyása. Ezzel kapcsolatban mozgékonytságot kíván, mert az árváltozások kihasználása csak úgy lehetséges, ha ügyletkötéseit gyorsan az árak változásához alkalmazhatja. Másrésről a spekulációnak, midőn az árváltozásokat ki akarja használni, arra kell berendezkednie, hogy kisebb árváltozásokat is előnyére fordíthasson. Ezért ügyletei széles keretekben mozognak, amivel természetesen igen nagy kockázat is jár.

A spekuláció e tulajdonságaiból származtak a határidőügyletek. Lényegüket nemcsak az teszi, hogy egy későbbi időpontban való teljesítésre szólnak, hanem az ügyletkötés összes pontjainak — kivéve természetesen az árat és a határidőt — szokványos szabályozása, amely az üzletet rendkívül mozgékonyra és gyorsan lebonyolíthatóvá teszi. Eppen ezért sem az árutőzsdén, sem az értéktőzsdén a határidőüzlet nem öleli fel az összes tőzsdei forgalom tárgyát képező árukat, hanem csak azokat, amelyekre határidőüzleti szokványok vannak megállapítva és amelyekre a tőzsde vezetősége a határidőügyletet bevezette.

A határidőügyletek két csoportba tartoznak. Vagy fixügyletek vagy feltételes ügyletek. A különbség a kettő között az, hogy amíg az előbbiek feltétlenül teljesítendőek, tehát náluk visszalépő nincsen, addig a feltételes ügyleteknél az egyik fél az ügylettől való visszalépés jogát köti ki magának, hogy kockázatát ezzel korlátozhassa. A feltételes ügyletek vagy díjügyletek, vagy mégügyletek, vagy pedig halasztóügyletek.

A díjügyletek lényege az, hogy a vevő, vagy az eladó azt a jogot köti ki magának, hogy a díj (præmium) fizetése ellenében visszaléphet az ügylettől. Előpræmiumról akkor szólnak, ha a vevő, utópræmiumról akkor, ha az eladó tartja fenn magának a visszalépést. Az előpræmiumról tehát a vevő, aki az áru emelkedését reméli, akkor fog visszalépni, ha a díj fizetésével vesztesége kisebb, mint az a veszteség, amely abból áll elő, hogy az ár nem emelkedett a várt mértékben és így az átveendő árut nem tudja nyereséggel értékesíteni. A visszalépést díj ellenében magának kikötő eladó viszont akkor fogja a díjat megfizetni, ha az ár általa nem várt emelkedése folytán az árut nem tudná úgy beszerezni, hogy a díjnál kisebb volna a vesztesége. A kettős díjügylet abban áll, hogy a félnek meghatározott áron szabad szállítani vagy átvenni és kívánatra a díj fizetése ellenében mindkettőtől elállania. Erősen

mozgó áraknál szokásos ez üzlet, amelynél a fél akkor fog feltétlenül átvenni, ha az ár időközben a kikötött felső határ fölé emelkedett, mert ekkor drágábban tudja a papírt eladni, és akkor fog szállítani, ha az ár a kikötöttnél alacsonyabb, mert ekkor olcsóbban tudja a papírt beszerezni. Az átvételből vagy a szállításból csak akkor lesz nyeresége, ha a teljesítés idejében az ár magasabb, mint a megállapított, hozzáadva a díjat, vagy pedig az alacsonyabb, mint a kikötött ár, levonva belőle a díjat.

A kettős díjügylettel össze nem tévesztendő a *stellageügylet*. Amíg ugyanis a kettős díjügylet lehetővé teszi a díj fizetése ellenében való visszalépést, addig a stellaügylet mellett visszalépés nincsen. A stellageügylet abban hasonlít a kettős díjügyletnek, hogy itt is a fél jogában áll tetszés szerinti szállítani vagy átvenni. Szállítani akkor fog, ha a kikötött két árfolyam (stellagehatárok) felénél magasabb a teljesítés idejében az ár. Átvenni viszont akkor fog, ha ennél alacsonyabb. A stellageügyletet kötő fél tehát egyesíti a hausse és a baisse spekulációt, vagyis úgy az áremelkedésből, mint az ársüllyedésből nyereséget kíván magának biztosítani. Igazi nyeresége csak akkor van, ha az ár változása akár fel-, akár lefelé a stellagehatároknál nagyobb.

A *mégügylet* feltételes volta abban áll, hogy a fél biztosítja magának azt a jogot, hogy neki megfelelő áralakulás esetén az eredeti mennyiségnél többet kíván átvenni, vagy többet kíván szállítani.

Fontos eszköze a spekulációnak a *halasztóügylet* (*kosztügylet*). Célja a spekuláció realizálásának kitolása akkor, ha a várt határidőre az ár nem alakult úgy, ahogy a fél ezt várta, de a fél meg van győződve arról, hogy rövidesen bekövetkezik az általa várt árirányzat. Ezért tehát elhalasztja az ügylet realizálását, vagyis prolongál. Ez oly módon történik, hogy amennyiben áremelkedésre számított és ez még nem következett be, az átvételhez szükséges pénzt azáltal szerzi meg magának, hogy kosztba adja a papirokat, míg az, aki ársüllyedésre számított, de az ársüllyedés még be nem következett a kívánt mértékben, a leszállítandó papirokat kölcsön veszi a tőzsdén. Mindkét esetben a *kosztba adás, illetőleg a kosztba vétel azzal a kikötéssel történik, hogy ugyanazon az áron visszaveszi, illetőleg visszaadja a fél a papirokat*. A kosztba adó, illetőleg kosztba vevő természetesen erre csak ellenérték fejében hajlandó. Ez az ellenérték a *report*, illetőleg a *deportdíj*. Előbbiről akkor szólunk, ha az átvételhez szükséges pénzt kölcsönzik a spekulánsnak, míg deport akkor forog fenn, ha a papirokat kölcsönzik.

A *report*, illetőleg *deportdíj* lényegileg kamat, mert a halasztó ügylet természete szerint kölcsönügylet, amely csak az adásvételi ügylet formájába van burkolva. A *report*, illetőleg *deport* kamatláb elsősorban a napipénz kamatlábalával van összefüggésben, amennyiben, kivált a bankok, rövid lejáratra rendelkezésre álló pénzeiket szokták ily kölcsönök nyújtására felhasználni.

A tőzsdei határidőügylet szolgálhat szorosabb értelemben véve a spekulációnak, tehát az árkülönbözetek kihasználásának. Nagy a szerepe azonban a szorosabb értelemben vett kereskedelem szempontjából az áruüzletben. A kereskedő, de a gyáros is, kivált hosszabb időre meghatározott áron való szállításoknál nagy kockázatot visel azért, mert ha a szállítandó áru, illetőleg a gyárosnál a feldolgozandó nyersanyag ár időközben emelkedik, az áremelkedés a nyereséget felemésztheti, sőt veszteségre is vezethet. Ha pedig előre beszerzi az egész áru-, illetőleg nyersanyagmennyiséget, akkor jelentékeny tőkét kell lekötnie és eszik attól az esetleges előnytől is, hogy később olcsóbban szerezhetné be a leszállítandó árut, illetőleg a feldolgozandó nyersanyagot. Ettől a kockázattól úgy szabadulhat a kereskedő, ha akkor, amidőn későbbi leszállításra árut vásárol, a tőzsdén ellenügyletet köt eladásra. Ha időközben az áru ára emelkedik, akkor veszít ugyan az áru, illetőleg a nyersanyag beszerzésénél, de ezt a veszteséget ellensúlyozza a tőzsdei ügylet, amennyiben drágábban eladhatja a tőzsdén vett árut. Az ilyen ellenügyletnek célja tehát a kereskedő, illetőleg a gyáros számára az, hogy az árváltozásból

származó kockázatot kiküszöbölje. Itt tehát a határidős ügylet nem az árváltozásokból származó nyereség biztosítására, hanem ellenkezőleg, az árváltozásból származó kockázat kiküszöbölésére szolgál. Az ily ügyleteket *fedezeti ügyletnek* nevezzük. Nagy a szerepük nemcsak áruknál, hanem valutáknál is, amennyiben a váltóárfolyam ingadozásai ellen szerezhet magának a kereskedő, illetőleg a gyáros biztosítékot.

Fuchs, G.: Der Warenterminhandel, 1891. — *Kohn G.*: Der Getreideterminhandel, 1891. — *Schmidt, F. R.*: Die Effektenbörse und ihre Geschäfte. Leipzig, 1921. — *Göppert*: Über das Börsentermingeschäft in Wertpapieren. Berlin, 1914. — *Jöhlinger*: Die Praxis des Getreidegeschäftes. Berlin, 1917. — *Bronzin*: Theorie der Prämiengeschäfte. Wien, 1908. — *Fürst*: Prämien-, Stelage- und Nachgeschäfte. Berlin, 1908. — *Sommerfeld, H.*: Die Technik des börsenmässigen Termingeschäftes. Berlin, 1923. — *Fischer*: Das Devisentermingeschäft in seinen Beziehungen zur Währung und Wirtschaft, 1928. — *Prion*: Die Preisbildung an der Effektenbörse. 2. Aufl. Leipzig, 1930. — *Meithner, K.*: Die Preisbildung an der Effektenbörse. Wien, 1930. — *Rollinde de Baumont, L.*: Les opérations des bourses. Paris, 1933. — *Ammenhäuser, E.*: Der Effekterterminverkehr an den deutschen Börsen. Berlin-Wien, 1928. — *Prion, W.*: Die Effektenbörse und ihre Geschäfte. Berlin, 1930. — *Grosse, A.*: Börse und Börsengeschäfte. München, 1932.

5. A tőzsde szervezete. Már a tőzsdék kialakulásával kapcsolatban említettük, hogy az első nagy értékpapírtőzsdék különleges szervezetet alakítottak ki maguk számára; a londoni autonóm alapon egy zárt körre lett, amely szigorúan megrostálja a felvételeket, ügyelve arra, hogy csak megbízható és vállalt kötelezettségeiknek anyagilag is megfelelni képes tagjai legyenek, míg a párizsi tőzsdét az állam szervezte meg. Máshol is előbb-utóbb megfelelő kereteket kellett teremteni a tőzsde működése számára.

A tőzsde élén a *tőzsdevezetőség* (tőzsdetanács) áll, amelyet a tőzsdetagok sorából választanak. Ennek feladata a tőzsdei forgalom számára szükséges szabályzatok megállapítása és a szükséges berendezések létesítése. A tőzsde működésének alapjai a *tőzsdeszabályzat* és a *tőzsdei szokványok*. Az utóbbiak az üzletkötés, az ármegállapítás és a leszámolás szabályait foglalják magukban, megállapítván a tőzsdei kötések egységeit, a leszállítandó áruk minőségét és a tőzsdei leszámolás mikéntjét. Különös fontosságot nyernek a szokványok a tőzsdei határidőüzletben, amely a legmesszebbmenőleg van szigorú szabályokhoz kötve és tartalmában, valamint lebonyolítási módjában meghatározva.

A tőzsdei forgalomban kialakult árak irányításul szolgálnak az egész közgazdaságnak, minthogy a tőzsde központi piaca az ott forgalmazott áruknak és értékeknek. Ezért különös jelentősége van a tőzsdei árfolyamnak és külön biztosítékot kíván az árfolyamok megbízható jegyzése. Erre annál inkább szükség van, mert az árfolyamok irányzatos befolyásolása egyes körök érdekében állhat. Ezért minden tőzsdén az árjegyzés különleges szabályokhoz van kötve. A tőzsdetanács által kiküldött *árjegyző bizottság* az, amely mint nálunk is, a tőzsdetitkárok vagy hites alkuszok segítségével határozza meg az árfolyamokat. A tőzsdei árfolyamokat a *tőzsdei árjegyzőlap*on teszik közzé.

A tőzsdei forgalom terjedelménél és természeténél fogva a tőzsdei ügyletek, elsősorban a határidős ügyletek lebonyolítására a tőzsdei leszámolásnak különös módja fejlődött ki. Külön szerv, a *tőzsdei leszámoló iroda* végzi ugyanis a *leszámolásra kötött ügyletek* elszámolását. Ide tartoznak azok az ügyletek, amelyeknél a leszállítás és a kifizetés nem történik közvetlenül a felek között, hanem célszerűségi szempontból a leszámoló iroda igénybevétele. Itt ugyanis sorozatos ügyletekről van szó, amelyeknél csak idő- és fáradságvesztést jelentene, ha minden fél külön intézné el üzletét üzletársával és ezért fejlődött ki a clearinghez hasonló leszámolási mód, külön iroda igénybevétele, amely lehetővé teszi, hogy mint a clearingnél, csak a csúcsok egyenlíttessenek ki. Erre a célra minden elszámolásra kötött ügylet az irodánál bejelentendő éppen úgy, mint az ügyletek felmondása is és az

elintézés is a tőzsdetanács által megállapított leszámoló napokon megy végbe. A leszámolásra kötött ügyletekkel az értéktőzsdén a *kasszaügyletek*, az árutőzsdén a *készáruüzletek* állanak szemben. Együtt közvetlen ügyleteknek nevezhetjük ezeket, mert itt az ügyletek sorozatossága nem forogván fenn, a felek mint a rendes kereskedelemben, egymás között intézik el az ügyletet, a nélkül, hogy a tőzsdei leszámoló irodát igénybevennék.

A tőzsdén kötött ügyletekből előállott viták elintézése és az üzleti becsületesség érdeke szintén külön intézményeket tesznek szükségessé. Ilyen mindenekelőtt a *tőzsdei becsüle. bíróság*, amelynek feladata a tőzsdei forgalomban résztvevők helyes üzleti magatartása felett felügyelni és szükség esetén az oda nem való elemeket eltávolítani. Az ügyletkötésnél felmerülő nézeteltérések elintézésére különböző *szakértői bizottságok* vannak hivatva, amelyek az áru szokványyszerű minőségének kétségbevonása esetén vagy más hasonló esetekben szakszerűen eldöntik a vitát. A tőzsdei forgalomban felmerülő jogviták, a tőzsdei perek eldöntése is külön szervet kíván, amely különös szakértelemmel, a tőzsdei forgalom alapos ismeretével és kellő gyorsasággal intézi el e vitákat. E szerv a *tőzsdebíróság*.

6. A tőzsde szabályozása. A tőzsdei forgalom jelentősége és igazi természete csupán a kapitalisztikus közgazdaság bonyolult szervezetének ismerete alapján érthető meg és ezért nem csodálkozhatunk azon, ha szélesebb körökben a tőzsde sohasem volt népszerű. A kereskedelemmel szemben hozzá nem értő körökben táplált ellenszenv a tőzsdei forgalom elítélésében csúcsosodik ki. A nagyközönség — minthogy másképp nem is kapcsolódhatik be a tőzsdébe, legalább is annak spekulációs ügyleteibe, mint a szerencsejátékhoz közel álló nyerészekedésre irányuló üzletekkel, illetőleg megbízásokkal —, a tőzsdét könnyen általában csak a szerencsejáték színhelyének képzei el, míg a termelői körök arra hivatkozva, hogy a tőzsdén még meg nem levő áruval is lehet üzletet kötni, az áralakulás elferdítését és a gazdák különösen az árak nyomását és a spekuláció érdekében való alakítását vetik szemére.

Kétségtelen, hogy e szemrehányások nagy része abból származik, hogy szélesebb körök nincsenek tisztában a tőzsde valódi közgazdasági szerepével, amely, ha pillanatnyilag az áringadozásoknak kedvez is, végeredményben, kivált éppen a határidőüzlettel, az árukészletek időbeli elosztását mozditja elő, miáltal, hosszú időközöket tekintve, az árkiegyenlítés irányában hat. Azáltal ugyanis, hogy a későbbi határidőre való adásvételt lehetővé teszi, a jövőt is bevonja az áralakulásba. Az ellenszenv különösen a határidőüzlet ellen irányul, amely kétségtelenül legtöbb alkalmat nyújt a tőzsdei játékra, de egyúttal a kereskedői szoliditásnak és az árkülönbszetekből előálló kalkulációs nehézségek kiküszöbölésének is szolgál.

Nem lehet azonban kétségbevonni, hogy a tőzsde fontos közgazdasági szerepének és ügyletkötéseinek leple alatt meghúzódni a szerencsejátéknak is bő alkalma nyílik. Viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tiszta különbözeti ügyletek egy része is, bár az esélyek ügyes kihasználásával való meggazdagodásra irányul, a reális tőzsdei forgalomnak szolgál, mert p. o. az áringadozások kockázatát kiküszöbölő fedezeti ügyletekre csak úgy lehet a másik felet megtalálni, ha ez az árfolyamingadozásokat akarja kihasználni. Így tehát a tőzsdei ügyleteknek az a része is, amely közvetlenül tisztán a spekulációt szolgálja, bekapcsolódik a reális üzleti forgalomba, amely e nélkül azért is nehézségekkel küzdene, mert csak széleskörű piac adhatja meg a tőzsdei ügyletek igazi lehetőségeit. Ha az üzletkötések e széles köre hiányozna, akkor a gazdasági mozgási lehetőségek sok tekintetben korlátozottabbak volnának és kivált az értékpapiroknak az az előnye csökkenne, hogy eladásukkal a befektetett tőkét belőlük könnyen ki lehet vonni.

Állami beavatkozás szüksége mindenekelőtt az értéktőzsdéknél merült fel abban az irányban, hogy azokat üzérkedési hajlama kielégítésére a nagyközönség ki ne használhassa. Így a párizsi tőzsde szervezetét egyenesen a

Law-féle spekulációs korszak pusztításainak köszönheti, mert ez vezetett állami intézményként való kifejlesztéséhez. Ahol, mint Franciaországban az állam, vagy Angliában a tőzsde maga gondoskodott arról, hogy a tőzsde tevékenysége kellő korlátok között maradjon, további beavatkozásra nem volt szükség. Azokban az országokban azonban, amelyekben a tőzsdeszabadság címén a tőzsde tág teret nyújtott a közönség tőzsdejátékának, elkerülhetetlen volt az államnak a tőzsde ügyeibe való beavatkozása. Elsősorban arról kellett gondoskodni, hogy csak olyanok látogathassák a tőzsdét, akiknek ott hivatásuknál fogva keresnivalójuk van. Első rendszabály tehát a *tőzsdei tagság* vagy a tőzsdelátogatás *szabályozása*. Ezzel azonban a baj még nincsen elhárítva, mert spekulációs ügyleteket tőzsdei megbízások útján is lehet kötni. Hogy a nagyközönséget ettől távoltartsák, erre mindenekelőtt annak szabályozása látszott alkalmasnak, hogy ki köthet ily ügyleteket. Akire nézve a törvény ezt nem tartja megengedhetőnek, arra vonatkozólag *érvénytelen*-nek nyilvánítja az ügyletet, abból indulva ki, hogy a vele való ügyletkötéstől mindenki távol fog maradni, mert rajta követelését bíróilag be nem hajthatja. További rendszabály annak lehetővé tétele, hogy a fél arra való hivatkozással mentesüljön az ügyletből folyó kötelezettsége alól, hogy az ügylet nem irányult szállításra, vagyis igazi teljesítésre, hanem csupán az árkülönbözetnek a kifizetésére. A bíróság előtt ezen az alapon emelt kifogás a *különbözeti* vagy *játékkifogás*. Ha a bíróság e kifogást elfogadja, a fél a teljesítés kötelezettsége alul szabadul. Ezt a kifogást a bíróság természetesen csak azoknak engedi meg, akiket a törvényhozás a tőzsdétől távol akar tartani. További rendszabály annak előírása, hogy milyen értékpapírok képezhetik a tőzsdei forgalom tárgyát (*tőzsdére való bevezetés*). Célja az, hogy csak a tőzsdei forgalom követelményeinek megfelelő papírok legyenek az adásvétel tárgyai. Újabban egyes országok *állami felügyelet* alá helyezték a tőzsdét.

Az értéktőzsdék ellen a gazdák köréből merültek fel kifogások. Különösen azt vetették szemükre, hogy a határidőüzletben meg nem levő gabonamennyiségekre is történnék kötések (papirosbúzáról szóltak). Ezzel, a vád szerint, a kínálat a valóságosnál nagyobbnak látszik, ami nyomja az árakat. Ezért a gazdaközönség a gabonahatáridőügyletek eltiltását követelte. Egyes törvényhozások igyekeztek is e kívánságnak eleget tenni, de, tekintettel a határidőügyletek közgazdasági szerepére, azokat csak bizonyos árukra és személyekre vonatkozólag tiltották el.

A tőzsdei határidőüzlet ellen különösen Németországban, Ausztriában és Magyarországon a mezőgazdaság köréből indult meg heves küzdelem. Németországban 1896-ban gabonában és malomtermékekben el is tiltották a határidőüzletet. E törvény következménye az volt, hogy a berlini tőzsde beszüntette hivatalos árjegyzéseit, amivel a közgazdasági életben az árjegyzések általános fontosságánál fogva nehézségek keletkeztek, másrészt pedig a tőzsdei körök a tőzsdén kívüli összejövetellekkel is megtalálták a módját annak, hogy üzleteiket tovább folytassák. 1908-ban azután az új tőzsdetörvény, bár elvileg fenntartotta a határidőüzleteknek gabonára és őrleményre vonatkozó tilalmát, mégis lehetővé tette szállítási ügyletek alakjában a határidőüzletet. Németországon kívül Ausztriában 1903-ban tiltották el a határidőüzletet gabonában és őrleményekben. Nálunk a tőzsde autonóm hatáskörében igyekezett a tőzsdei forgalommal kapcsolatban előforduló visszaélések lehető meggátolására. Midőn 1926-ban a háború utáni szünetelés után visszaállította a gabonahatáridőüzletet, felelevenítette az 1897 óta szünetelő jogosított tőzsdeügynöki intézményt a határidőüzletben és kimondotta, hogy áruhatáridőügyleteket csak azok a tőzsdetagok közvetíthetnek, akiket, mint jogosított tőzsdeügynököket, a tőzsdetanács erre külön felhatalmaz.

A gabonaneműekben és a belőlük származó malomtermékekben a tőzsdei határidőügyleteket az 1930. évi XXII. tc. eltiltja. E tilalom nem vonatkozik azonban azokra a határidőügyletekre, amelyeket oly személyek kötnek egymással, akiknek hivatása körébe tartozik e termékek adás-vétele; ezek között szerepelnek a 100 kat. holdon és ezen felüli területen gazdálkodó termelők is. A törvény részletesen szabályozza a *különbözeti kifogás kérdését* is, érvényesítési lehetőségét arra az esetre korlátozva, midőn a játék ismérveit lehet megállapítani. Ezt lényegileg akkor engedi meg, ha az ügylet terjedelmének a felek teljesítőképességével vagy üzletkörével arányban nem állásából vagy a felek vagyoni

viszonyaiból arra lehet következtetni, hogy az ügylet nem megengedett gazdasági célt szolgál.

Újabban sok szó esik arról, hogy a hitelbankok alapítási és értékpapírkibocsátási tevékenységének növekedésével a tőzsde jelentősége csökken. Nem lehet kétségbevonni, hogy a mai nagybankok a tőkepiacnak fontos tényezőivé nőttek ki magukat és ügyfeleik nagy számánál fogva magukban is a tőzsdéhez hasonló piaci tevékenységnek színhelyei. Mégis igazat kell adnunk *Somary*nak abban, hogy a bankok a tőzsdét pótolni nem képesek, mert a tőzsde jelentősége éppen abban áll, hogy mint nyílt piac a számbajövő összes felek találkozóhelye és így a legszélesebb alapon fejleszti ki a tőzsdéi értékek áralakulását és a tőkének oly irányba folyását, amelyek az egész közgazdaság helyzetére vonatkozó ítéletekből látszanak célszerűeknek.¹

Göppert, H.: Börse und Publikum. 2. Vortrage. Berlin, 1930. — *Leiskow, H.*: Spekulation und öffentliche Meinung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Jena, 1930. — *Ehrenberg, R.*: Fondsspekulation und die Gesetzgebung. Berlin, 1883. — *Huschke*: Der Effektenbörsehandel und die Börsenreform. 1896. — *Pinner, W.*: Der Getreidebörsehandel in Deutschland. Berlin, 1914. — *Baumgarten Nándor*: A tőzsdébírószag hatásköre és a különböző ügyletek jelentősége. Budapest, 1901. — Effektenbörse und Volkswirtschaft. Münchener volkswirtschaft. Studien, Neue Folge, 16. füz. Jena, 1929. — Stock Exchange Regulation. Washington, 1934.

7. A közraktárak. A kereskedelem, miként ismételten hangsúlyoztuk, eredetileg a közgazdasági szolgáltatások több ágát magában egyesítő foglalkozás. Elteljesítmények közé tartozik a raktározás is, amely a letelepedett kereskedelemnél, midőn az árukat a vevők számára készenlétben tartja, elkerülhetetlen szükségyszerűség. A kereskedelem nagy arányokban való kibontakozásával főképpen a tömegárakra vonatkozólag a raktározás idővel, mint a kereskedelem segédszolgálatára bizonyos önállóságra tesz szert és külön intézmények feladatává lesz, amelyeket *közraktáraknak* nevezünk.

E fogalom, legalábbis jogi értelmét illetően, némileg ingadozó és nehezen fogható meg egységesen, mert a raktáraknak — eltekintve a kereskedő saját raktáraitól, amelyek nyilvánvalóan nem közraktárak — sokféle faja van. Itt vannak mindenekelőtt a vámkezeléssel kapcsolatos *szabadraktárak*, a vasúti és hajózási szállításhoz szükséges *közlékedési raktárak*, amelyekhez csatlakoznak azután az áruk beraktározását *üzletszerűen* folytató közületi és magánvállalati raktárak. Ez utóbbiakra szokták szorítani a közraktárak fogalmát. De az egyes törvényhozások ebből a szempontból is ingadozók, mert részint azon az alapon különböztetik meg a szorosabb értelemben vett közraktárakat, hogy el nem vámolt áruk beraktározására jogosultak-e vagy pedig állami felügyelet alatt állanak-e és jogosultak-e warransok kibocsátására. Közgazdasági szempontból a döntő mindenestre az, nyilvánosak, azaz mindenki számára hozzáférhetőek-e a raktárak, úgyhogy bátran szoríthatjuk e fogalmat a mindenki számára rendelkezésre álló raktárakra. Ezek ugyanis azok, amelyek a kereskedelemnek azt a fontos segédszolgálatát vállalják magukra, hogy ellenérték fejében az áruk beraktározását lehetővé teszik.

A közraktárak a kereskedőt természetesen csak részben menthetik fel saját raktár tartásától. Kiváltképpen áll ez a kiskereskedelemnél, amelynek azonban a raktározás más természetű, mint a nagykereskedelemnél. A kiskereskedelemnek ugyanis az árut átadásra készen kell tartania és különben is kisebb mennyiségekben sokféle árut raktáron tartásáról van szó itt, amíg a nagykereskedelem nagy árutömegekkel dolgozik, amelyeket nem kell szükségképpen magánál tartania, hogy hivatásának megfelelhessen.

A nagykereskedelemnek a közraktárak igen jelentékeny segítséget nyújtanak. Mindenekelőtt olcsóbbá teszik a raktározást és ezzel költségeit csökkentik. A kereskedő saját raktáránál ugyanis a raktárhelyiségek állandó kihasználása nem lehet biztosítva, mert üzleteit nem irányíthatja raktárainak kihasználása szerint. A közraktár nagy mozgékonyt biztosit a nagykereskedelemnek, mert az árut az ügyletei szempontjából legalkalmasabb helyen tárolhatja és továbbadhatja a nélkül, hogy saját raktárába érkezett volna. Legnagyobb jelentősége ennek természetesen a külkereskedelemben van, ahol

¹ L. *Somary*: Bankpolitik. 2. Aufl. Tübingen, 1930, a 261—264. old.

távoli vidékről jövő árukról van szó, amelyeknél az alkalmas helyen való beraktározás és onnan való továbbeladás biztosítja a mozgási szabadságot és szállítási költségeket is takarít meg.

Erthető ezek után, hogy a közraktári hálózat fejlesztését a gazdasági politika is fontos feladatának tartja és már *Colbert* jelentős tevékenységet fejtett ki ez irányban. Egyes városok, sőt az állam is létesített raktárakat, igaz, hogy nem a kereskedelem szolgálataira gondolva, hanem régebben inkább bizonyos gabonakészletek tárolása érdekében, hogy szűk esztendőben megfelelő készletek álljanak rendelkezésükre. A legjelentékenyebb közraktárakat később a magánvállalkozás létesítette.

Igy Angliában, Hollandiában és Belgiumban a közraktárak jelentékeny része magánvállalkozás keretében létesült. Angliában a *dockok*, vagyis a kikötőkben levő nagyméretű raktárak elsősorban magánvállalati rendszer alapján keletkeztek.

A közraktárak fontosságánál fogva ez az intézmény állami szabályozást is kíván. Elsősorban a megbízhatóság szempontja az, amelyet biztosítani kell, hogy e raktárak az üzleti forgalomnak valóban jó szolgálatot tehessenek. Ezért egyes országokban *engedélyhez* kötötték a közraktárak létesítését. Máshol úgy oldották meg a kérdést, hogy e raktáraknak csak bizonyos tevékenységét tették engedélytől függővé. Így Franciaországban a hatósági engedély alapján létesült közraktárak tevékenységi köre nagyobb és Németországban is csak az állami felügyelet alatt álló raktáraknak szabad rendeletre szóló raktárjegyeket kiállítani. Nálunk a közraktári üzletet a kereskedelmi törvény szabályozza és folytatását meghatározott alaptörvényhez köti, amivel azt kívánja biztosítani, hogy csak kellő teljesítőképességű vállalat foglalkozhassék közraktári jegyek kiadásával.

Az áruk betárolásakor ugyanis a közraktárak egy letéti jegyet állítanak ki, amelyet *közraktári jegynek* hívunk. E jegy jelentősége abban van, hogy miként a fuvarozási okmányok, az áru feletti rendelkezésre jogosít fel és így a továbbadásra is alkalmas. Kivált áll ez a rendeletre kiállított közraktári jegyre.

A közraktári jegy második jelentős szerepe az, hogy miként a fuvarozási okmányok, alapul szolgálhat az árukra való hitelezésnek. Így keletkezik a warranshitel, amely lényegében záloghitel és a lombardhitelhez áll közel. Alapja a *közraktári jegy*, vagyis a *warrans*. A hitelt igen helyesen nem maga a közraktári vállalat szokta nyújtani, hanem a banktevékenységnek engedi át. A kereskedelemnek a warrans fontos hitelforrása és lehetővé teszi oly árunak hitel alapjául való felhasználását, amely ugyan még nincsen birtokában, de közhittelt érdemlő módon beraktározott. A warransok leszámítolásra is alkalmasak.

A közraktári jegyekre vonatkozólag csak technikai kérdés az, hogy egy vagy két jegyet szolgáltatnak-e ki a beraktározáskor. Egy *jegyrendszer*ről szólnak akkor, ha csak egy elismervényt kap a beraktározó, míg a *két jegyrendszer* mellett két perforált elismervényt szolgáltatnak ki, amelyek egyike az áru fölötti rendelkezésre, a másik pedig a hitel igénybevételére szolgál. Az utóbbi rendszer hazája Franciaország és innen terjedt el a legtöbb országban és nálunk is használatban van. A dolog lényegén nem változtat az, hogy egy vagy két jegyet állítanak-e ki, mert egy jegy kiállítása esetén is éppen úgy lehetséges a közraktári jegynek hitelnnyújtásra való felhasználása. A közraktári jegy szerepe átruházhatóságának köszönhető, amely hátíratolással történik és azt erősen forgalomképessé teszi.

A közraktárak jelentősége elsősorban a tömegcikkeknek nagy. Így főképpen a terménykereskedelem élvezi előnyeiket. Hatalmasan fellendítik mindenekelőtt a gabonakereskedelmet, ahol a szorosabb közraktárokon kívül a *szövetkezeti gabonaraktárak* is fontos szerepet játszhatnak a tagok gabonakészletének összegyűjtésében és eladásra kész tárolásában, valamint kereskedelmi osztályozásában. Romlandó cikkeknek újabban a *hűtőházak* gondoskod-

nak megfelelő feltételek között való tárolásáról. Így a húskereskedelemben, kivált az argentiniai és ausztráliai húskivitelnél, továbbá a tojáskereskedelemben.

Magyarországon ily hűtőházat először egy magánvállalkozás, a Magyar Élelmiszer-szállító Részvénytársaság létesített, amely kormánytámogatásban is részesült. A magyar közraktári intézmény meghonosításában a fővárosi közraktárak jártak elől, amelyek a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Banknak adattak bérbe. Közraktári intézményünkön nagyot lendített a csepeli kikötő létesítése, amely tömegcikknek számára jelentős raktárakat tartalmaz. Ezeken kívül is vannak közraktáraink. Közraktári jegyek kibocsátásával közülik jelenleg kilenc foglalkozik.

Maygraber Á.: A dokkrendszer s annak alkalmazása a Budapesten állítandó közraktárakra. Pest, 1865. — Schmidtman Á.: A magyar kereskedelem reformja közraktárak létesítése által. Budapest, 1870. — Milhoffer S.: A közraktárakról. Budapest, 1901. — Szántó M.: Köztárházak. Budapest, 1903. — Laehne H.: Német gabonaraktárszövetkezetek. Arad, 1913. — Wertheimer, W.: Das Lagerhaus und die Vorteile der Lagerhausbenützung. Wien, 1886. — Cremer: Das Lagergeschäft. Hagen, 1897. — Dubron: Etude juridique et économique sur les magasins généraux. Paris, 1898. — Böhm, O.: Die Kornhäuser. Stuttgart, 1898. — Goldberg, O.: Das deutsche Lagerhausgeschäft und Lagerhausrecht. Zittau, 1901. — Fischer, O. Ch.: Die wirtschaftliche Entwicklung des Warrantverkehrs in Europa und Amerika. Berlin, 1908. — Leonhardt, R.: Kornhäuser und Getreidehandel. München, 1906. — Hecht, F.: Die Warrantlager- und Lagerpfandscheine. Stuttgart, 1884. — Münch, K.: Die Verkehrsformen des deutschen Lagerscheins. Mannheim, 1928. — Kolath, O.: Lagerhaus und Lagerscheinwesen. Berlin, 1929. — Loyal, G.: Les magasins généraux. Paris, 1908. — Mohun: A Compilation of Warehouse-Laws and Decisions. New York, 1904.

II. FEJEZET.

Külkereskedelmi politika.

I. A külkereskedelmi politika fejlődése és eszközei.

1. A külkereskedelmi politika feladata. Midőn a nemzet termelő erőinek fejlesztését tűzi ki céljául, a gazdasági politika nem hagyhatja figyelmen kívül azt, hogy a nemzetek között kifejlődő forgalomnak is hatása van a nemzeti termelésre. A kivitel ugyanis a nemzet termékeinek külföldön való elhelyezésére nyújt alkalmat, a behozatal pedig közvetve vagy közvetlenül versenyt támaszt a hazai termékeknek. A külkereskedelmi politika feladata a külforgalom olyan irányban való befolyásolása, hogy az a nemzet jólétének emelését szolgálja.

Ezt sokszor szem elől tévesztették és a külkereskedelmi politikában egyszerűen a termelési politika kiegészítő részét látták. A termelés fejlesztésének kérdésével a külkereskedelmi politika természetesen szorosan érintkezik, de a termelés csak eszköz és nem maga a cél, amely külkereskedelmi vonatkozásban is csak a nemzeti jólét emelése lehet. Ezért a külkereskedelmi politikának szembe kell állítani azokat az előnyöket, amelyek a külkereskedelemből a termelésre és a fogyasztásra származnak, azokkal a hátrányokkal, amelyek a külföldi termékek versenyéből a hazai termelésre előállnak. Ez a feladat nem könnyű egyrészt azért, mert ezek az előnyök és hátrányok sokféle vonatkozásuknál fogva nehezen mérhetők, másrészt pedig azért, mert összehasonlításukat az érdekek összeütközése nagyon megnehezíti. Különösen a termelők nagy eréllyel és szakmabeli tájékozottsággal tudják szervezeteik útján alátámasztani a nekik kényelmetlen külföldi verseny elhárítására irányuló követeléseiket. Gyakran a politika is segítségükre jön ebben. Az emberek termelői tevékenységükben érzékenyebbek és nagyobb erélyt fejtenek ki, mint fogyasztói minőségükben. Ezért könnyebb a termelői érdekek felkarolása szá-

mára híveket találni, mint a fogyasztók érdekeinek megvédése. Így azután a külkereskedelmi politikát az a veszély fenyegeti, hogy túlságosan a termelés követelményeire támaszkodik és kevesebb figyelmet szentel a fogyasztói szempontnak. Pedig az utóbbinak az elhanyagolása nem kisebb hiba, mint a termelői szemponté, mert csak a kettőnek mérlegelése alapján állapítható meg az, hogy a külkereskedelem mennyiben gyarapítja a nemzeti jólétet.

A kivitel azzal fokozza a nemzet termelő erőit, hogy lehetőséget nyújt feleslegek termelésére olyan cikkekben, amelyekben a nemzetnek termelési fölénye van. Lehetővé teszi továbbá a nagyüzem előnyeinek kihasználását és fokozza a munkamegosztást, amivel szintén növeli a termelékenységét. A kivitel előnyei mindig méltánylásra is találtak a kereskedelmi politikában. Kevésbé mondható ez a behozatalból származó előnyre, holott ez sem kisebb. Fontos tényezője a nemzeti jólétnek a behozatal azért, mert a kivitelre kerülő feleslegek ellenében olyan cikkekkel látja el az országot, amelyeket a belföldön vagy egyáltalában nem lehet termelni, vagy csak erőpazarlással lehet előállítani azért, mert a nemzet termelő erői más irányokban jobban hasznosíthatók. A bevétel tehát azzal emeli a nemzet életszínvonalát, hogy feleslegessé teszi a nemzet fiai munkájának és tőkéjének azokra a termelési ágakra való pazarlását, amelyekben egyáltalában nem, vagy csak kisebb fokban előnyös a nemzetgazdaság termelési tényezőinek felhasználása. Hogy mely cikkek ezek, az a nemzet termelési adottságaitól és gazdaságának szerkezetétől függ.

Ezeket meggondolva, egészen elhibázottnak kell felismernünk azt a törekvést, amely a nemzetgazdaságnak a külföldtől való teljes függetlenítését, a gazdasági autarkiót tűzi célul. Az autarkia nem emeli, hanem inkább csökkenti a nemzet termelő erőinek kihasználását, mert megfosztja a nemzetet attól az előnytől, amely a leghatályosabb termelő tényezőinek olyan fokú kihasználásából származik, amely fölülmúlja a belföld szükségletét. Minél kisebb az ország területe, annál nagyobb ez a veszteség. Autarkia mellett a kivitel megnehezül, mert, ha semmit sem akarunk a külföldtől venni, az sem vásárolhat tőlünk. A nemzet termelő erőinek szétforgácsolásával és célszerűtlen felhasználásával az életszínvonal alacsony marad, mert, bár egyes cikkekben bőség van, azok, amelyek előállításának a hazai termelő erők nem kedveznek, drágák maradnak és csak a lakosság tehetősebb részének hozzáférhetők. Kivált kis országok így kénytelenek lemondani a nagyüzem előnyeiről és a munkamegosztás fokozásáról.

A külkereskedelem előnyeinek elhanyagolása a cseréből származó előnyök lebecsülése. A gazdasági autarkióra való törekvés észszerűen csak egy érvvel támasztható alá, t. i. a háborúra való készülődéssel, mert ekkor valóban az önellátás válik szükségessé. Az autarkikus törekvések valóban a két világháború közötti korszakban foglaltak teret, amelyben a külpolitikai feszültségek erősen növekedtek. Ennek következményei nem is maradtak el, mert a világforgalom 1929-től 1933-ig több, mint a felére zsugorodott össze.¹

A gazdasági politika feladata a nemzet életszínvonalának emelése és termelő erejének növelése. Ami gazdaságilag erősíti a nemzetet, nemzeti szempontból is előnyös. A bevittel a külforgalom lehetővé teszi más nemzetek termelési előnyeinek a belföldi lakosság életszínvonalának emelésére való felhasználását, a kivittel pedig a nemzet termelő erőinek azáltal való kihasználását, hogy a legeredményesebb termelési ágak fejlődését mozditja elő. Bizonyára beteges tünet az, ha a lakosság elfogultságból vonzódik a külföldi áruk fogyasztása felé. De, ha a nemzet a külforgalom tényleges és nemesak a külföldi áruk képzelt előnyeiről mond le, akkor önmagát károsítja.

¹ V. ö. Revue de la situation mondiale en 1933—34. (Société des Nations.) Genève, 1934. a 204. old., ahol megállapítást nyert, hogy az 1929. évi világforgalmat 100-nak véve, az 1933-ban 35-re süllyedt.

Az a veszély, hogy a közgazdaság erősen egyoldalú irányban fejlődik, vagy éppen monokultúrává lesz, magasabb kulturális fokon nem forog fenn. A termelés nagy hányada mindig a fogyasztás helyein fejlődik ki, ha a lakosság bizonyos sűrűséget ért el és a külforgalom a nemzetközi, vagyis azokra az árukra szorítkozik, amelyek a nagyobb távolságra való szállítást úgy minőségileg, mint költség szempontjából elbírják. A külföldtől való függés főképen ilyen árukban és olyan terményekben fejlődik ki, amelyeknél az természeti adottságok következménye. Így van ez a nyersanyagoknál is, amelyek hiányán a külföldtől való elzárkózás nem segít, hanem csak nehezíti a helyzetet.

A gazdasági autarkia követelményét Gruntzel igyekezett tudományosan megindokolni. Ervelése sajátos hangzik, amidőn azt mondja, hogy a belföldi piac nem azért biztosítandó a hazai termelésnek, mint hogyha a külföldi piac jelentőségét lebecsülnénk, hanem azért, mert megfelelő eszközökkel a hazai termelésnek biztosítható.¹ Valaminek lehetősége azonban magában nem bizonyítja azt, hogy az igazán előnyös is.

A gazdasági autarkia a háborúra készülődés politikája és maga is ellentétet es felkészültséget teremt a nemzetek között. Midőn erősebben tértfoglalt, a nagyobb vámterületű országok is kezdték felismerni a belföld számára való hátrányait. Így Németország a nagytergázdálkodás (Grossraumwirtschaft) jelszavával lépett elő, azt hirdelve, hogy a környező országoknak nemzetgazdaságukat egy nagyobb állam közgazdaságával össze kell hangolniuk, hogy így ezek egymást kiegészítsék termelésükben és fogyasztásukban. Ez a világgazdaság és a nemzetközi csere előnyeinek elismerése, de egy határozott gondolatnak, az imperializmusnak a szolgálatába állítva, mert nehezen leplezhető, hogy a vezető és a forgalmat megszervező állam érdekeinek érvényrejtetése az igazi cél, amelytől függésbe jutnának a környező kisebb országok.

A viláfgazdaság eszméjétől a nagytergázdálkodás gondolata tehát nemcsak abban különbözik, hogy szűkebb térre kívánja szorítani a külkereskedelmi kapcsolatokat, hanem tervgazdasági jellegével is, amely a termelési fölények szabad érvényesülése helyett a tervszerű irányításra kívánja a forgalmat alapítani. Itt van az eltérés az angol szabadkereskedelmi felfogás és a német nagytergázdálkodás között. Az előbbi is tagadhatatlanul birodalmi érdekeket szolgált és preferenciális vámjával az angol ipar számára biztosított piacokat. Az 1931-es ottavai egyezmény ezt nem is tagadta, a tervgazdasági irányítástól azonban távolmaradt és a külforgalom összehangolását a nyújtott vámelőnyöktől eltekintve a gazdasági erők szabad érvényesülésére bízta.

A gazdasági autarkiaira vonatkozólag v. ö. Egert, Franz: Autarkie. Innsbruck, 1934. — Harisson, Ch.: Autarkie. Paris, 1937. — Laum, B.: Die geschlossene Wirtschaft. Soziologische Grundlegung des Autarkieproblems. Tübingen, 1933.

2. A külkereskedelmi politika eszközei. A külkereskedelmi politika célja a hazai termelésnek és fogyasztásnak külföldi vonatkozásai szempontjából való befolyásolása. Ezért eszközeit úgy kell megválasztania, hogy azok az ország bevitelére és kivitelére hatással legyenek. Ilyen hatás elérhető a bevitel és kivitel közvetlen szabályozásával, de elérhető közvetett úton a hazai termelésre és fogyasztásra vonatkozó rendelkezésekkel is.

A külkereskedelmi politika eszközei e szerint részben közvetlen, részben pedig közvetett eszközök. Az első csoportba tartoznak a tilalmak, a vámok és a beviteli kontingensek (kvóták) megállapítása, mint védelmi eszközök. E mellett vannak azonban a kivitel előmozdítására szolgáló ösztönző eszközök is, mint a kiviteli jutalmak és a nemzetközi kereskedelmi szerződések. A második csoportba számos olyan rendszabály tartozik, amely a hazai termékeket a külföldiekkel szemben előnyben részesíti, a termelést ilyen irányban szabályozza, vagy a belföldi és az országba behozható, illetőleg onnan kivihető termékek számára tartalmaz előírásokat. Az idetartozó rendelkezések köre az adminisztratív protekcionizmus.

¹ Joseph Gruntzel: System der Handelspolitik. 3. Aufl. Wien, 1928. a 258. oldalon: „Der innere Markt wird nicht deshalb gesichert, weil man den äusseren, nämlich den Absatz in fremden Ländern verschmährt, sondern deshalb, weil er mit staatlichen Mitteln beherrscht werden kann.“ Arra Gruntzel és az autarkia többi hívei adósok maradnak a felelettel, hogy mi értelme van a kivitelnek, ha ellenértéket nem kapnak érte külföldi árukban.

Legerőszakosabb eszközei a külforgalom szabályozásának a *beviteli* és a *kiviteli tilalmak*, amelyekhez régebben még *átviteli tilalmak* is csatlakoztak, eltüntetve azt, hogy bizonyos áruk az ország határát átlépjék, ha nem is a belföldön kívánják azokat értékesíteni. Az utóbbiak a vasutak fejlődésével megszűntek, mert a vasutak szállítási alkalmait csökkentették. A XIX. század első felében azután a beviteli és kiviteli tilalmak is elvesztették szerepüket, mert a kereskedelmi politika szabadabb áramlatával összeegyeztethetetlenek. Csupán egyes cikkekre vonatkozólag maradtak meg beviteli tilalmak, részben rendészeti, részben közegészségügyi vagy termelésvédelmi célzattal. Az első csoportba tartozik p. o. a titkos fegyverek, a másodikba a hamisított élelmiszerek vagy az ópium behozatalának eltüntetése, míg a harmadik csoportba tartoznak a növénybetegségekkel kapcsolatos behozatali tilalmak és az állategészségügyi tilalmak. A kiviteli tilalmak a kereskedelmi politika szabadabb korszakában inkább csak rendkívüli eszköz szerepét játszották, mint p. o. rossz termés idején a takarmánykiviteli tilalom. Állandó jellegű kiviteli tilalom állott fenn néhol bizonyos ipari nyers- vagy segédanyagokra és Olaszországban a műkincsek kivitelére.

A szabadelvű korszakban elítélt és megszüntetett tilalmak, különösen a beviteli tilalmak azonban a XX. század elején feléledtek és a két világháború közötti korszakban ismét kedvelt eszközei lettek a kereskedelmi politikának. Egyes országok annyira megkedvelték ezt a régi eszközt, hogy az 1927-ben és 1928-ban a nemzetközi megegyezéssel megszüntetésükre tett kísérlet sem járt a várt sikerrel.

A tilalmaknál sokkal enyhébb eszköz a külforgalomnak *vámokkal* terhelése. A vám is lehet ugyan olyan magas, hogy majdnem úgy hat, mint a behozatali tilalom — az ily vámot nevezik *tiltó vámnak* —, de hatása mégis enyhébb, mert az árak változásától függ. A vámok nagy változatosságban és különböző célzattal alkalmazhatók. Ezért alább bővebben tárgyaljuk fejlődésüket. Hasonlóképen a kiviteli jutalmakat és a kereskedelmi szerződéseket.

Bőséges fegyvertára a külkereskedelmi politikának az adminisztratív protekcionizmus, amely annál nagyobb figyelmet érdemel, mert szerepe erősen növekedett. Ennek részben a kultúra haladásában van az oka, mert az idevágó intézkedések, legalább részben, a fogyasztók és a nemzeti vagyoni védelmét szolgálják. Vonatkozik ez azokra a behozatali tilalmakra, amelyek egészségügyi természetűek, vagy a nemzeti vagyontól a behozatalból származó veszélyeket akarnak távoltartani. Az elsőnek legrégibb példája a behozatalra kerülő hús gondos vizsgálata és a meg nem felelő áru behozatalának visszautasítása. Alapja az, hogy az országon belül termelt hús ellenőrzés alatt áll egészségügyi szempontból és így csak természetes, hogy a követelményeknek meg nem felelő hús bevitelét nem engedik meg. A másodikra példák az egyéb élelmiszereknek meg nem felelő minőségben való bevitelének eltüntetése, a növény- és állatbetegségek behurcolása elleni intézkedések, valamint ott, ahol alkoholtilalom áll fenn, a szeszes italok bevitelének tilalma, amint az egy ideig Finnországban, valamint az Északamerikai Egyesült Államokban érvényben volt. Igen szigorú intézkedések állnak fenn az Egyesült Államokban a tejbevitel szempontjából, mert a belföldi tej is szigorú vizsgálatnak van alávetve a fogyasztók védelmére.¹

Ezek a behozatali korlátozások, mint látjuk, természetes folyamányai a kultúra haladásával fejlődő egészségvédelemnek és annak, hogy az állam, midőn intézkedéseket tesz a növénytermesztés és az állattenyésztés megfelelő alapokra helyezésére irányában, elhárítani igyekszik azt, hogy a bevitel károsítsa törekvését. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy ezeknek az eszközöknek az alkalmazása könnyen zaklató jelleget ölt és annak a szolgálatába kerül, hogy a bevitelt nagymértékben megszorítsa. Különösen a húsvizsgálat-

¹ Erre és az adminisztratív protekcionizmusra nézve tanulságos Percy W. Bidwell: *The Invisible Tariff* New York, 1939.

nál és az állategészségügyi rendelkezéseknél volt ez gyakori. Elegendő ugyanis a bevitel nehezítésére, ha egy élő állatszállítmányt a határállomáson néhány napra vesztgázár alá helyeznek és az ezalatt leromlik. Ezért sokszor éles ellen-tétek és panaszok forrása lettek ezek a rendszabályok.

Más irányokban is bőségesen találtak a különböző államok eszközöket arra, hogy közigazgatási intézkedésekkel korlátozzák a bevitelt. A legrégebbi ezek között a hazai iparnak közszállításoknál előnyben részesítése,¹ amelyről már szó volt. Később nyert több országban alkalmazást az a rendszabály, amelynél fogva a malmok köteleztettek arra, hogy az őrlésnél bizonyos há-nyadban hazai gabonát használjanak. Franciaország viszont a francia borok-nak más származású borokkal való keverését tiltotta el, amivel súlyos csapást mért az erős szesztartalmú spanyol és portugália-i borokra, amelyeket előbb erre a célra használtak. Ha nem is közvetlen közigazgatási intézkedés a hazai termékek fogyasztására való felhívás, az ezirányú propaganda is erős támaszt nyerhet a közigazgatásban.

A bevitel csökkentésére mindinkább kedvelt eszköz lett az *engedélyezési rendszer*. Egyes cikkeket e szerint csak külön engedély alapján szabad az országba behozni. Az engedélyt esetről-esetre kell kérni, ami módot ad az esetek egyéni elbírálására, de e mellett, sajnos, bizonyos visszaélésekre is. Egy má-sik, több országban alkalmazott eszköz egyes cikkek forgalmára a *monopó-lium* bevezetése. Főképen a búzára, vagy általában a gabonaművekre vonat-kozólag nyert ez a megoldás alkalmazást, hol állami monopólium, hol pedig valamely kereskedelmi szervnek biztosított monopólium alakjában. Svéd-ország, Svájc, Cseh-Szlovákia, Jugoszlávia és Magyarország fordultak ehhez az eszközhöz a gaboná-árak biztosítása érdekében.

3. A vámok. Midőn a forgalom fejlődése folytán a külkereskedelem sza-bályozásánál a tilalmak háttérbe szorultak, a vámok kerültek, mint a kül-kereskedelmi politika eszköze, előtérbe. A vámok a belső forgalomban pénz-ügyi céllal igen régóta vannak használatban. Az országhatárra való kitele-pítésükkel hatályos és a tilalmaknál sokkal hajlékonyabb eszközei lettek a külforgalom szabályozásának. A vámok tehát mai értelmükben az ország határának átlépése alkalmával fizetendő teljesítmények, amelyek, mint *be-viteli vámok*, vagy mint *kiviteli vámok* nyernek alkalmazást. Régebben át-viteli vámok is szokásban voltak, de a vasúti forgalom kifejlődése ezeket éppúgy kiszorította, mint az átviteli tilalmakat.

Céljuk szerint a vámok két nagy csoportra oszlanak. Elsősorban az állam bevételeinek növelése végett lehet vámot szedni, amely esetben *pénzügyi vámokról* szólnunk. Ezeket főképen oly tömegfogyasztási cikkekre alkalmaz-zák, amelyeket az ország nem termel (Európában p. o. déligyümölcsök, kávé, tea, kakaó) és lényegükben a fogyasztási adókkal egy elbírálás alá esnek. A vámok azonban szolgálhatják egyenesen a külforgalomnak a hazai terme-lés érdekében való szabályozását is, amely esetben *védővámokról* szólnunk. A gazdasági politikát közvetlenül csak a védővámok érdeklik. Amint a mező-gazdaság vagy az ipari termelés védelmét célozzák, *mezőgazdasági (agrár)* vagy *ipari védvámok*.

A védővámok lehetnek átmenőlegesek és állandók. Az első esetben az a feladatuk, hogy a hazai termelést a kezdet nehézségein átsegítsék és így új termelési ágak kifejlődését előmozdítsák. Ezek a *nevelővámok*. Az állandó vám célja az, hogy a hazai és a külföldi termelés között a termelési költségek-ben fennálló különbséget kiegyenlítse. Ezért e vámokat *kiegyenlítő vámok*-nak nevezzük. Ha a kiegyenlítő vám nem akarja az árut drágítani, hanem csak éppen behozataltól távol tartani, *piacbiztosítási vámról* szólnunk.

¹ Az Egyesült Államokban az 1933. évi törvény oly mértékben élt ezzel az eszköz-zel, hogy a tagállamok nagyrésze az államszövetség többi tagjaitól származó termékekkel szemben is érvényesíti azt.

A kiegyenlítő vámok sajátos formái a *valutavám*, amely a külföld leromlott valutájából származó költségelőnyt és a *szociálpolitikai vám*, amely a külföld csekélyebb szociális terheiből származó termelési előnyt akarja kiegyenlíteni. Ide sorolhatjuk az *antidumping vámot* is. Célja az oly versenynek az elhárítása, amelyet egy más ország leszállított árakon való erőltetett kivitele támaszt.

A váموkat az ország törvényhozása állapítja meg. Ezért *autonóm váموk* addig, amíg azokat a külfölddel való megállapodás nem módosítja. A szerződésileg módosított váموkat *szerződéses váموknak* hívjuk. Ha valamely autonóm vámtétel azzal a céllal állapíttatik meg magasán, hogy szerződéskötésnél engedményképen leszállítható legyen, *tárgyalási vámnak* nevezzük.

A váموk egy sajátos csoportját alkotják a *különbözetí váموk*. Lényegük az, hogy a származási ország vagy a behozatal módja szerint különbséget tesznek. A legrégíbb közülük a *zászlóvám*, amely a hazai hajózás védelmét célozza és éppen ezért külön sújtja azokat az árukat, amelyek nem hazai hajóval kerülnek bevitelre. A raktárváموk célja a hazai kereskedelem oly módon való elősegítése, hogy magasabb vámmal terhelik a nem a származási országból közvetlenül jövő árukat. Így p. o. ha a kávé, vagy az elefántesont egy európai kikötőből kerül behozatalra. Különbözetí váموk a *praeferenciális váموk* is, amelyeket az anyaország nyújt gyarmatainak. Bár más alapon, különöbzetí elbánást jelent a *tengeri forgalmi kedvezmény* is, amelynek célja kikötők forgalmának fejlesztése. Ide tartozik végül a *határszéli kedvezmény* is, amely vámmmentessé teszi az országhatár bizonyos körzetéből származó forgalmat.

A váموk alkalmas eszközei a gazdasági háborúnak, mert valamely országgal szemben felemelésük érzékenyen megnehezíti annak az országba való bevitelét. Az olyan vámot, amelyet ilyen céllal alkalmaznak, *harci vámnak* nevezik. Alkalmazására olyankor szokott sor kerülni, ha valamely ország valamilyen gazdasági intézkedésével akadályozza, vagy erősen megnehezíti az oda való bevitelt olyan cikkekben, amelyre a másik ország súlyt helyez. Hozzá hasonló a *megtorló (retorziós) vám*, amely azonban akkor nyer alkalmazást, ha a másik ország különös eszközökkel, p. o. kiviteli jutalmakkal erőlteti az országba való bevitelt. Retorziós váموkat alkalmaztak p. o. az Egyesült Államok azokkal az országokkal szemben, amelyek cukorkiviteli jutalmakat nyújtottak. Az ily váموk lényegükben közel állnak a kiegyenlítő váموkhoz.

Minthogy minden ország kivitelének növelésére törekszik, a beviteli váموknál sokkal kisebb szerepet játszanak a *kiviteli váموk*. Ezek is lehetnek pénzügyi váموk, amidőn céljuk az ország bevételeinek gyarapítása (*pénzügyi kiviteli vám*). E válfajuk azonban csak olyan országoknál fordul elő, amelyek valamely cikkben monopolisztikus előnyöket élveznek, mint p. o. Dél-Amerika kávéban, Spanyolország és Portugália parafában, vagy Olaszország kénben. Ily esetekben a monopolisztikus helyzetnek az állami pénzügy részére való kihasználását célozzák. Jelentékenyebb verseny esetén alkalmazást nem nyerhetnek, mert nehezítik a kivitelt. Gazdaságpolitikai célból ez alól csak akkor van kivétel, ha fontos nyersanyag kivitelét akarja az illető ország megnehezíteni. Ezek a *nyersanyagbiztosító váموk*. Így különösen a rongyvám nyert alkalmazást a papíripar fejlesztése érdekében, egyes esetekben a favám (p. o. Kanadában) és a gyapjúvám jöhetnek szóba. Alkalmazást nyerhetnek végül kiviteli váموk, mint *ínségváموk*, amidőn az emberi, vagy az állati élelem kivitelét akarják inséges helyzetekben meggátolni.

Vannak olyan áru is, amelyeknek szabad behozatala a hazai közgazdáságnak fontos érdeke. Ilyenek az ipar által szükségelt nyersanyagok, továbbá sűrűn lakott országokban, amelyekben a hazai mezőgazdaság nem képes a szükséges élelmiszermennyiséget előállítani, a széles rétegek ellátásához szükséges élelmiszerek. Ezek bevitelére *vámmentes* marad, ami azonban az általá-

nos vámkötelezettség elvének fennállása folytán a vámtörvényben külön megállapítást igényel. A kivitelben viszont a vámentesség a szabály és egyes áruk vámkötelezettsége nyer külön megállapítást.

A különbözőzeti vámoknak régebbi korok vámpolitikájában nagy volt a szerepük. Kiadósan élt velük Anglia már az 1651-i Cromwell-féle hajózási aktában. Az 1788-ban kötött *Eden-szerződésben* Anglia és Franciaország biztosították egymásnak a különbözőzeti vámelhárítást. A XIX. század folyamán a szabadkereskedelmi mozgalom kapcsán erősen háttérbe szorultak a különbözőzeti vámok és a különbözőzeti elbánás egyenesen ellenséges magatartásszámba ment.

Mint vámpolitikai fegyvert a harci vámot azonban még a szabadkereskedelem korában is jelentékenyen fejlesztették. Egyes vámtarifákban 100–200%-os vámpótlék magasságát érte el. Nem tartották az egyenlő elbánással ellentétben állónak a megtorló vámok alkalmazását, amidőn a kiviteli ország által nyújtott különleges előnyök kiegyenlítésére használták fel, mint p. o. 1894-ben az Egyesült Államok tették az Európából jövő és kiviteli jutalomban részesülő cukorral szemben. A kartellek által fizetett kiviteli jutalmak is megtorló vámokhoz vezettek. A dömping elleni védelem céljára az Egyesült Államok már 1916-ban külön rendelkezést vettek fel vámtarifájukba, miután Kanada már 1907-ben antidömping záradékot iktatott vámtörvényébe. A háború után 1921-ben és 1922-ben az Egyesült Államok építették ki különösen az antidömping-vámokat. Angliában az 1921. évi Safeguarding of Industries Act három évre szóló antidömping-vámot vezetett be. Hasonlóképpen Ausztráliában, Dél-Afrikában, Ausztriában, Csehszlovákiában és Lengyelországban is antidömping-rendeleteket vettek fel a vámtarifába a háború után. 1931 óta Anglia ismét erősen élt az antidömping-vámokkal.

A preferenciális vámok a szabadkereskedelmi korszakban a gyarmatokban játszottak nagy szerepet. Az angol birodalom egysége érdekében folytatott propaganda eredményeképpen Kanada vezette be 1896-ban, 12%-os vámengedményt nyújtva az angol áruknak, amelyet később 33½%-ra emelt fel. Ausztrália és Dél-Afrika követték ezen az úton. Franciaország és Belgium a gyarmataiknak szintén nyújtanak preferenciális vámokat és amióta Angliában is vannak védvámok, cukorra és néhány más áruira Anglia is biztosított vámelőnyöket gyarmatai számára. 1890–97 között Svédország és Norvégia egymásnak nyújtottak preferenciális kedvezményeket, amelyek Spanyolország és Portugália, valamint a dél- és középamerikai államok között is szokásosak.

A világháború előtt az autonóm vámtarifában foglalt vámokat csak szerződéssel vagy új vámtörvénnyel volt szokásban módosítani. Az Egyesült Államok 1922-i vámtörvénye azonban a köztársaság elnökének felhatalmazást adott kiegyenlítő vámok alkalmazására külön vámtörvény nélkül is, ha kiderül, hogy a fennálló vámok a külföldön valóban felmerülő termelési költségeket az Egyesült Államokéhoz képest nem egyenlítik ki. Az ennek megfelelő elnöki módosítás a vám 50%-áig terjedhet. Nálunk az 1921. évi XXIV. tc. a minisztériumot arra hatalmazta fel, hogy kivételes szükség esetében az ország fontos termelési érdekeinek kívánalmaihoz képest a behozatali vámokat felemelhesse és az életfenntartáshoz nélkülözhetetlen közfogyasztási cikkeket országos ínség esetében vámentessé tehesse.

Vámháború az az állapot, amidőn két ország harci vámok és esetleg tilalmak alkalmazásával is igyekszik a forgalmat nehezíteni. Okai igen különbözők lehetnek. Könnyen áll elő egy lejáró kereskedelmi szerződés meg nem hosszabbításából, amely az illető ország termékeinek kedvezőtlen vámkezeléséhez vezet, amire a másik állam harci vámokkal felel. Az alább tárgyalandó kettős vámtarifa merevsége, különösen pedig állategészségügyi rendszabályok vezetnek könnyen vámháborúhoz. Így, midőn az Osztrák-Magyar Monarchia 1882-ben a román állatbehozatalt tiltotta, ebből 1886 óta nyílt vámháború lett, amely 1891-ig tartott. E vámháború eredménye például szolgálhat arra, mily káros hatások kísérik nyomon a vámháborút. *Láng* rámutat arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia Romániába irányuló kivitele 1885-től 1887-ig 40 millió forintról 24 millió forintra szállt le, amíg Románia behozataala 40 millió forintról 43 millió forintra süllyedt. (L. A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904, a 359. oldalon.) Hozzátehetjük, hogy a vámháborúval kezdődött a monarchia iparának térszerzése a román piacon, míg Románia egyelőre állatkivitele számára nem talált kárpótlást.

Súlyos következményekkel járó vámháború tört ki 1930-ban Csehszlovákiával, midőn az utóbbi mezőgazdasági termelése érdekében felmondotta az 1927-ben Magyarországgal kötött kereskedelmi szerződést. A magyar gabonának és lisztnek oda való kivitele a magas vámok és a lisztkeverési kényszer bevezetése folytán megszűnt és Csehszlovákia felénk irányuló kivitele majdnem a negyedére süllyedt.

A vámok igen tekintélyes magasságot érhetnek el. Erre vonatkozólag nagyon tanulságos az 1927-i világgazdasági konferenciával kapcsolatban lefolytatott vizsgálat, amely

14 államban 400 áru vámterhét vette alapul. E szerint a vámteher csak Belgiumban, Dániában és Hollandiában tett ki átlagosan 10%-ot, a Svájcban, Németországban, Ausztriában és Svédországban 17–20%, Franciaországban a minimáltarifánál 25%, Olaszországban 27%, Magyarországon 31%, Csehszlovákiában 33%, Jugoszláviában 36%, Lengyelországban 43% és Romániában 50%-on felüli volt.

Liepmann, H.: *Tariff Levels and the Economic Unity of Europe*. London, 1938. — Loveday, A.: *Tariff Level Indices*. Genève, 1927. — Gaedicke and v. Eynern: *Die produktionswirtschaftliche Integration Europas*. Berlin, 1933. — *Improvement of Commercial Relations between Nations*. Paris, 1936. — Schlier: *Aufbau der europäischen Industrie nach dem Kriege*. Berlin, 1932. — *Tariffs. The Case examined by a Committee of Economists under the Chairmanship of Sir W. Beveridge*. London, New York, Toronto, 1931. (Németül: *Zölle. Ein Lehrbuch des internationalen Handels*. Übers. v. Fr. Thalmann. Wien, 1932.) — Gregory, T. E.: *Tariffs*. London, 1921. — Beckmann, F.: *Agrarkrise und Agrarzölle*. Berlin, 1925. — Walter und Engel: *Die wichtigsten landwirtschaftlichen Zölle des Auslandes*. Berlin, 1931. — Tescher: *Vorzugszölle*. Berlin, 1908. — Dietzel, H.: *Vergeltungszölle*. Berlin, 1901. — Pesi, L. D.: *Das Dumping, Preisunterbietungen im Welthandel*. München-Berlin, 1921. — Hoffmann: *Die Antidumpinggesetzgebung des Auslandes und ihre Anwendung*. Berlin, 1935. — Baer: *Das soziale Dumping*. Halberstadt, 1928. — Esslen, J. B.: *Die Valutazölle der Gegenwart*. Jena, 1922. — Dalberg, R.: *Valutadumping*. Berlin, 1921. — Kaminsky, H. E.: *Zur Theorie des Dumping*. Heidelberg, 1922. — Nuglish, O.: *Das Dumping und die bestehende Anti-Dumpinggesetzgebung*. Kiel, 1921. — Viner: *Memorandum sur le dumping*. Genève, 1926. — U. a.: *A Problem of International Trade*. Chicago, 1923. — Döblin, E.: *Theorie des Dumpings*. Jena, 1931.

4. A vámtarifa. A vámok rendszeres összeállítását a vámtarifa tartalmazza. Árucsoportokra osztva sorolja fel a különböző cikkeket a vámtétellel együtt.

Elvileg minden áru, amely a vámhatárt átlépi, vámköteles. A kereskedő azonban gyakran a még útban levő árut adja el és amidőn az a kikötőt eléri, továbbszállítás előtt kénytelen azt beraktározni. Alkalmat kell neki tehát adni arra, hogy ilyenkor a vámot ne kelljen lefizetni. Az is gyakori, hogy amikor az áru megérkezik, a kereskedő még nem tudja, hogy az országban fogja-e azt eladni, vagy pedig más piacot keres számára. Hogy a kereskedelemnek ebből származó igényei kielégítést nyerjenek, elkezdett a vámmentes kikötők intézménye, amely vámkülzet, vagyis még a vámhatáron kívül van. A vámot csak akkor kell lefizetni, ha az árut a vámterületre beviszik.

Azoknál az áruknál, amelyeket az ország egyáltalában nem kíván vámmal terhelni, a vámtarifa ezt kifejezetten megállapítja. A vámköteles áruknál viszont a tarifa megjelöli a vámtételt. Ez történhetik az áru súlyegységére, vagy darabszámára vonatkoztatva (*súly- vagy mennyiségi vámok*), vagy pedig az áru értékének százalékában (*értékvámok*). Az első egyszerűbb, de finomabb minőségi különbségeket nehezen tud figyelembe venni és így a tétel jobban sújtja a kevésbé finom minőségű árut. Az értékvám ezt a hibát elkerüli, viszont alkalmazása nehezebb, mert az áru értékevallására kell támaszkodnia, amely nehezen ellenőrizhető.

A vámok változatlanok maradnak, amíg a vámtarifa érvényben van. Kivételesen előfordulnak azonban *mozgó vámok* is (*vámskála*), t. i. akkor, ha valamely cikknek állandó árat kívánnak biztosítani az országban, tehát a cikk árát függetleníteni akarják a világpiaci ingadozásaitól, vagy azt a külföldi ár fölé akarják emelni. Mozgó vámkokat különösen a gabonára vonatkozólag alkalmazott több állam, mégpedig sikerrel, mert a vámskála szerint, ha a külföldön az ár süllyed, a fizetendő vám összege növekszik és a behozott gabona árát is a kívánt színvonalra emeli.

A vámtarifa szabályozza az ország külkereskedelmét. Ezért megállapítása a törvényhozásra tartozik és a vámtörvényben megállapított tarifát autonóm vámtarifának nevezzük. Csak mozgalmass viszonyok között szokott előfordulni, hogy a törvényhozás a kormányt változtatásokra jogosítja fel, amelyeket utólag be kell jelentenie a parlamentnek. A kereskedelmi szerző-

dések is a parlament jóváhagyását igénylik. Így jön létre a *szerződéses tarifa*, amely a szerződésben foglalt tarifaszállításokat tartalmazza.

Az autonóm vámtarifát egyes országok úgy állapították meg, hogy benne megjelölték azt is, hogy szerződések útján milyen vámengedmények adhatók. Az ilyen vámtarifát *kettős tarifának* nevezzük. Két részből áll. Az egyik, a *maximális tarifa*, azokat a vámtételeket tartalmazza, amelyeket az olyan országok behozatalára alkalmaznak, amelyekkel nem kötött az ország kereskedelmi szerződést. A másik a szerződésekben nyújtható leszállított vámtételeket foglalja magában. Ez a *minimális tarifa*.

Ez a rendszer azonban nem vált be. Nehéz ugyanis a többi államoktól engedményeket nyerni, ha az ellenszolgáltatás nem alkalmazkodik azok igényeihez. Ezért a kettős tarifa megállapítása csökkent a tárgyalási lehetőségeket és a nyerhető engedményeket és sokszor arra kényszeríti az országot, hogy engedmények nyérése érdekében leszállítsa a minimális tarifát.

A vámok fizetése esedékessé válik, ha az áru átlépi a vámhatárt, vagyis a *vámterületre* belép, a kiviteli vámnál, ha onnan kilép. A vámterület rendszeren azonos az állam területével. Azonban előfordulnak kivételek is. Előfordulhat ugyanis, hogy az ország területének egy részét célszerűségi okokból más ország vámterületéhez csatolják.¹ A vámhatárok mindenestre annál inkább zavarólag hatnak az áruforgalomra, minél kisebb vámterületekről van szó. A munkamegosztásra annál több tér nyílik, minél nagyobb terület fogyasztását szolgálja ki a termelés. A vámterület tagítása tehát sok előnnyel jár. Ennek felismeréséből származtak a vámegyesülési törekvések.

A *vámegyesülés* vagy *vámunió*, független államok megegyezése közös vámterület létesítésére. Amilyen megnyerő a vámegyesülés gondolata, olyan nehéz e gondolat megvalósítása. A vámtarifa megállapítása az állami szuverenitás jogkörébe tartozik; vámegyesülés esetében azonban csak közös megállapodással jöhet létre a tarifa. Ez pedig annál nehezebb, minél inkább érvényesülnek eltérő törekvések a közös vámterületen belül és minél jobban befolyást nyer a kölesönös féltékenység a hangadó körökben. Legalább is átmenetileg, közbenső vámok egyes cikkeknél alig mellőzhetők. Bonyodalmat okozhat a vámbevételek elosztása is.

Az európai vámterületek kialakulása, Angliáétól eltekintve, amely fekvésénél fogva már korán érte el vámpolitikai szempontból az egységességet, csak a XVIII. század végén kezdődik. Addig a legtöbb országban közbenső vámok állottak fenn, amelyek egyes városok és földesurak vámszedési jogával függöttek össze és számtalan nehézséget támasztottak a forgalomnak az ország határain belül is. Ausztria vámterületének egyesítése Mária Terézia 1775-i rendelkezésével veszi kezdetét, amely Alsó-Ausztriát és Csehországot vette körül közös vámvonallal. Franciaország egységes vámterülete 1791-ben, Olaszországé 1859-ben keletkezett, míg Németországban először csak Poroszország vette körül 1818-ban egységes vámvonallal területét, amely 1833-ban a német vámegylet kezdeményezésével bővült fokozatosan, amíg 1871-ben a Németbirodalom megalapításával megszületett az egységes német vámterület. Időközben 1850-ben megszűnt a vámvonal Magyarország és Ausztria között is és ezzel megszületett az 1918-ig fennállott osztrák-magyar vámterület.

Ezek nagy lépések voltak abban a korban, amidőn még a belső vámok és az ország területének ezek által való szétszaggatottsága ellen kellett küzdenie. A gazdasági élet mai előrehaladott fokán azonban a vámterületnek az országhatárral való egybeesése más színben tűnik fel, különösen akkor, ha egy pillantást vetünk a különböző vámterületek nagyságára. Az Egyesült Államok vámterülete több mint 9 millió km²-re terjed ki, jóval 100 millió felüli lakossággal. Oroszország területe Európában 4½ millió km², Európán kívül 16 millió km², jóval 130 millió felüli lakossággal, míg Kína vámterülete 11 millió km²-en felül van, majdnem 400 millió lakossággal. Az ilyen óriási vámterületekkel Európában 30–34.000 km²-es vámterületek is állanak szemben, de Németország, Spanyolország, Franciaország és Olaszország vámterületei is kicsinyek, az említett óriási vámterületekhez hasonlítva. Az első világháború befejezése utáni békeszerződések ezt

¹ Így p. o. Luxemburg 1842 óta a német, a világháború után a belga vámterülethez csatoltatott. Lichtenstein 1852-ben az osztrák vámterülethez, később a Svájcihoz került.

az állapotot még rosszabbították, mert a régi osztrák-magyar vámterület szétrobbantásával a vámterületek még nagyobb elaprózását idézték fel!

Nagyobb vámterületek létesítése irányában már a háború előtt mutatkoztak törekvések. Így ismételtén Németország vezetése alatt egy *középeurópai vámegyesület* gondolata, amely Közép-Európa államait csoportosította volna egységes vámterületben. Franciaország és Belgium, valamint a skandináv államok között is felmerült a vámúnió gondolata. Mindezek a tervek azonban nagyrészt politikai akadályok következtében nem tudtak megvalósulni. Ugyanez volt a sorsa a pánamerikai vámúniónak, amelynek tervével 1889 óta foglalkoznak. Ott, ahol nagyobb politikai ellentétek nincsenek, így nevezetesen egyes Európán kívüli államokban, sikerült a vámúniót megvalósítani. Így 1889-ben a délafrikai vámúniót, hasonlóképen az ausztráliai vámegyesületet. 1927 óta *Briand* francia miniszterelnök és mások is kövacsoltak különböző európai vámegyesülési terveket, amelyek azonban a növekvő autarkikus törekvések és a világválság pusztításai folytán hajótörést szenvedtek.

Todorovits, M.: Einheitliche Zollgebiete. Stuttgart, 1905. — *Matlekovits, A.*: Die Zollpolitik der österreichisch-ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches seit 1868. Leipzig, 1891. — *Bosc, L.*: Zollalliancen und Zollunionen. Übers. v. Schilder. Berlin, 1907. — *Battaglia*: Ein Zoll- und Wirtschaftsbündnis zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland. Wien, 1917. — *Sieghardt, R.*: Zolltrennung und Zolleinheit. Geschichte der öst.-ung. Zollzwischenlinie. Wien, 1915. — *Kaufmann, R.*: L'association douanière de l'Europe centrale. Paris, 1880. — Die wirtschaftliche Annäherung zwischen dem Deutschen Reiche und seinen Verbündeten. Schriften des Vereins f. Sozialpolitik, 155. köt. München u. Leipzig, 1916. — *Lukács, L.*: Zollunion und Vorzugszölle. Berlin, 1916.

5. A kikészítési eljárás és a vámviisszatérítés. Általános vámkötelezettség esetében, mint említettük, minden a vámhatáron átlépő áru vámkezelés alá tartozik. Vannak azonban esetek, amelyekben a dolog természetéből kifolyólag bizonyos kedvezmények nyújtása mutatkozott észszerűnek.

Ilyen mindenekelőtt a *határszéli kedvezmény*, amely bizonyos körzeten belül elengedhetővé teszi az áruk egyébként esedékes vámkezelését. Így p. o. nehezen alkalmazható és zaklatásszerű volna a vámkezelés, ha valamely föld-birtok területe a határon fekszik és egy gazdaságon belül a terményeknek a gazdaság egyik részéből a másikba szállítása vámfizetésre kényszerítettnek. Ezen és a határ körüli lakosság áruforgalmán könnyít a határszéli kedvezmény. Főképp szomszédos vámterületek közt jelentősebb szerepet játszó kedvezmény a *kikészítési eljárás* (appretúra-forgalom) is. Abból származik, hogy nyersanyag vagy félgyártmány, feldolgozás vagy további megmunkálás végett a vámkülföldről azzal jön be (*aktív kikészítési eljárás*), hogy megmunkálva ismét kivitelre kerül, vagy pedig a belföldről a külföldre megy oly célból, hogy feldolgozva vagy megmunkálva az országba visszahozassék (*passzív kikészítési eljárás*). E célból vámkedvezményt vagy vámmentességet nyújtanak vámellenőrzés, az esetleg beálló vámfizetési kötelezettségnek (p. o. kezes-séggel) biztosítása és az *azonosság bizonyítása* mellett. Utóbbi, t. i. annak bebizonyítása, hogy valóban a vámmentesen behozott áru megy tovább feldolgozva ismét a külföldre, vagy jön be onnan, sokszor lehetetlen és ezért ilyenkor ugyanoly mennyiségű és minőségű anyag kivitelét, illetőleg behozatalát írják elő egy bizonyos kihasználási kules szerint. Itt az *azonosság elvét az egyenértékűség elve váltja fel.*

Így volt ez annál a kikészítési forgalomnál, amely a magyar malmoknak a Balkánról származó gabona vámmentes behozatalát engedte meg *örlésre (örlési forgalom)*. A kikészítési forgalom elég jelentékeny. Így p. o. nálunk 1925—1929-ben a behozatal értékének 6, a kivitel értékének 8,6%-át tette ki.

A kivitelnél előállhat a *vámviisszatérítés*, vagy az *adóviisszatérítés* szükségessége is. A nyersanyag vagy félgyártmány vámjá ugyanis nehezíti a kivitelét éppúgy, mint az árura vetett fogyasztási adó. Ezért kívánatos kivitel esetén ezek visszafizetése. Vámviisszatérítésnél az *azonosság bizonyítását* követelik, vagy pedig, ha ez nehézségekbe ütközik, az *egyenértékűség elve* alapján kihasználási arányt állapítanak meg. Ha ennél jobban tudja a hazai ipar az anyagot kihasználni, akkor *kiviteli jutalomként* hat a viisszatérítés, mert a

fizetett vámnál vagy adónál többet kap vissza a fél. Minthogy a jutalom vám- vagy adóvisszatérítés alakjába burkoltan jelentkezik, *titkos* vagy *rejtett kivileli jutalom* keletkezik.

Bognár E.: A vámjog szabályozásáról. Budapest, 1926. — Brünner, W.: Der Veredlungsverkehr mit dem Ausland. Berlin, 1925. — Lehmann, A.: Veredlungsverkehr. Hamburg, 1939. — Engel, M.: Der Veredlungsverkehr des österr.-ung. Staatsgebietes. Wien, 1904. — Tschierschky: Neuordnung des zollfreien Veredlungsverkehrs. Jena, 1904. — Etienne und Vosberg-Rekow: Zollrückvergütung. Berlin, 1903. — Claren, C.: Der zollfreie Veredlungsverkehr mit dem Auslande. Berlin, 1927.

6. A kereskedelmi szerződések. Ha egymástól független politikai hatalmak egymásnak jogokat kívánnak biztosítani, akkor nemzetközi szerződésre van szükség. Ily nemzetközi szerződések vámpolitikai téren a *kereskedelmi szerződések*. Ezek tehát oly megegyezések, amelyekben egyes országok a külkereskedelemmel kapcsolatos kérdésekben egymással megegyeznek. E tekintetben elsősorban a fizetendő vámok jönnek számba, de már régóta a szerződő államok alattvalóinak a másik országban való akadálytalan kereskedése és iparúzése is tárgya e megállapodásoknak. Vonatkoznak továbbá a kereskedelmi szerződések a közlekedés szabadságára, a szerződéses ország közlekedési eszközeinek igénybevételére, esetleg a vasúti tarifa bizonyos határozmányaira, adózási kérdésekre, esetleg bizonyos szociálpolitikai kérdésekre is. Mind nagyobb jelentőségre emelkedik e szerződésekkel kapcsolatban az állatforgalom szabályozása, amely célra külön egyezményt, ú. n. *állategészségügyi egyezményt* szoktak kötni.

Fő tárgya a kereskedelmi szerződéseknek az áruk elvámolása szokott lenni. Az erre vonatkozó megállapodás célja rendesen valamely vámkedvezmény vagyis egyes áruk kedvezményes elvámolása. Értéke van azonban már a *vámlekötésnek* is, ami annyit jelent, hogy a szerződéstartama alatt a fennálló vámtétel emelésének mellőzésére kötelezi magát a szerződő fél.

A rendeltetési országban a bevitelnek rendesen idegen országok versenyével kell megküzdeni. Ebből származott az a kívánság, hogy kereskedelmi szerződések kötésével a szerződő állam biztosítsa kivitelének azt a kedvezményt, hogy nem fog más országoknál kedvezőtlenebb elbánásban részesülni a másik országban áruinak elvámolása szempontjából. A szerződő felek tehát abban állapodnak meg, hogy egymás áruinak biztosítják azt a legkedvezőbb vámelbánást, amelyet más ország hasonló árujának nyújtanak, vagy a jövőben nyújtani fognak. Ezt az elvet a *legnagyobb kedvezmény* elvének nevezzük. Ele elsősorban a különbözeti vámok ellen irányul, és előnye kézenfekvő arra az országra nézve, amely ily módon a beviteli országban magának az egyenlő elbánás elvét biztosítja. Ezt gyakran a vámtarifára vonatkozó szerződés záradékaként mondják ki és ezért beszélünk a *legnagyobb kedvezményi záradék*ról. Ez a világháború előtti gyakorlathoz képest azt szokta biztosítani, hogy minden a jövőben más államnak nyújtott vámkedvezmény ingyen, tehát ellenszolgáltatás nélkül megilleti az ezen elv alapján szerződő államot.

A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a legnagyobb kedvezmény elvének jelentékeny hátrányai is vannak. Elsősorban óvatossá teszi a szerződő feleket vámengedményeik szempontjából és ezzel a szerződni kívánó ország gyakran oly vámleszállítást nem tud elérni, amelyet a másik fél neki szívesen megadna, de tartózkodik ettől azért, mert a legnagyobb kedvezmény elve alapján e kedvezményt egy harmadik államnak is meg kellene adnia, amelyvel ezen elv alapján szerződött.

Igy p. o. 1891-ben az Osztrák-Magyar Monarchia különböző vámengedményekkel vásárolta meg magának Németországtól a gabonavámok leszállítását abban a reményben, hogy Oroszország, Románia és az Egyesült Államok e vámmérséklésben nem fognak részesülni. Midőn később Németország ezekkel az országokkal is a legnagyobb kedvezményi elv alapján szerződött, ezek az államok különös ellenengedmény nélkül részesültek a gabonavámle-

szállítások előnyében és az Osztrák-Magyar Monarchia ezirányú áldozata hiábavaló volt. Az is kitűnt, hogy igen gyakran egyáltalában nem az az ország élvezte a szerződésileg leszállított vám előnyét, amely ennek elérésére áldozatot hozott.

E tényre különösen *Matlekovits* mutatott rá nyomatókosan. Számos példát hozott fel arra, hogy forgalmunkban nem az az ország élvezte a vámleszállítás előnyét, amely ezt ellenengedménnyel megfizette. Így a szárazfüge vámját a német és az olasz szerződés szállította le, előnyét azonban Görögország élvezte; a datolyánál a Németország és Olaszország javára eszközölt leszállítás haszonélvezője Törökország és Egyiptom voltak. A finomabb pamutfonalak vámját Svájc javára szállítottuk le, hasznát pedig Anglia látta, míg a színházi látszóvek vámleszállításának előnye Franciaországnak jutott, holott a német és az olasz szerződés eredményeképpen szállították le. (További adatokat l. *Matlekovits*: A vámpolitika mai helyzete. Budapest, 1905, a 22—31. old.)

Ezek az okai annak, hogy a legnagyobb kedvezmény elve már a világháború előtt sokat veszített népszerűségéből, amely a szabadkereskedelmi korszakban igen nagy volt. A vámtarifák jelentékeny specializálódása a világháborút megelőző években elsősorban a legnagyobb kedvezmény elvének volt következménye, mert az egyes országok igyekeztek az árukat külön ismérveik szerint annyira részletezni, hogy ezen ismérvek csak azon ország bevitelére legyenek szabva, amelynek igazán megadni kívánják a kedvezményt és az ne legyen még a legnagyobb kedvezmény elve alapján sem más országok részéről igénybevehető. Ennek egyik kirívó példája az 1904. évi német-svájci kereskedelmi szerződés, amely oly marha behozatalára nyújt kedvezményt, amely bizonyos magasságban fekvő alpesi legelőkről való.

A legnagyobb kedvezmény elve régi értelmezésében igényt jelentett a más államoknak nyújtott minden kedvezményre. Ez alól azonban már a világháború előtt fejlődtek ki bizonyos kivételek. Nevezetesen olyan országok, amelyek földrajzilag egymással szoros összeköttetésben állanak, csak azzal a kikötéssel adták más országoknak a legnagyobb kedvezményt, hogy az egyes országok számára nyújtott kedvezmények abban nem foglaltatnak benne. Így a balti államok (*balti záradék*), a skandináv államok (*északi záradék*), továbbá Spanyolország és Portugália (*ibériai záradék*). Ide tartozik a *gyarmati záradék* is, amely a gyarmatoknak nyújtott kedvezményeket veszi ki a legnagyobb kedvezmény elve alól. Egyébként különösen 1860 előtt a legnagyobb kedvezményt gyakran egyes árukra szorították.

A harmincas évek világválságának enyhítésénél a legnagyobb kedvezményi elv régi értelmezése nehézségeket okozott, mert megnehezítette különösen a dunai államok számára a gabonakivitel részére praeferenciális vámok biztosítását. Ezzel a kérdéssel már az 1930. évi genfi konferencia is foglalkozott, de különösen Anglia és az Egyesült Államok nem akarták a legnagyobb kedvezményi elvnek a különbözeti vámokkal való összeegyeztethetőségét elismerni, később azonban ebbe beletörődtek.

A világháború utáni politikai helyzet erősen kiélezte a gazdasági ellentéteket és ezért a legnagyobb kedvezmény elve nagy nehézségeket okozott. A politikai rokon- és ellenszenv, valamint a gazdasági élet bonyolultabbá válása oda vezetett, hogy a külforgalomban ismét a különbözeti elbánás lépett erősen előtérbe. Ez az oka annak, hogy ma a legnagyobb kedvezmény elve helyett a *praeferenciális szerződések* rendszere nyomult előtérbe. Ennek az a lényege, hogy egyes országok egyes árukra vonatkozólag olyan vámkedvezményekben állapodnak meg, amelyeket meghatározott országok bevitelére alkalmaznak csupán. Így lépett előtérbe a *regionális*, vagyis bizonyos vidékekre szorított szerződések gondolata, amely a gazdaságilag szorosabb érdekközösségben levő országokat foglalja össze egy szerződési hálózatban. A Nemzetek Szövetségének köreiben arra gondoltak, hogy az ilyen országok együttesen tárgyaljanak és kössenek kereskedelmi szerződést. Eddig ez csak igen csekély mértékben sikerült.

A legnagyobb kedvezmény elvét egyébként a háború előtt sem fogadta el minden ország. Így az Egyesült Államok a *viszonosság* (reciprocitás) elvét állították vele szembe, amely szerint engedményt csak ellenengedmény fejében nyújtanak. E rendszer mellett tehát ellenszolgáltatás nélkül más országnak nyújtott kedvezményt egyik ország sem élvezhet. Az ezzel az eljárással tett tapasztalatok nem voltak kedvezők; ezért az Egyesült Államok 1923-tól kezdve a legnagyobb kedvezmény elvét kezdték szerződéseikben alkalmazni. Hasonlóképpen Franciaországnak is azt kellett tapasztalnia, hogy igazán értékes vámkedvezményeket szélesebb körben csak a legnagyobb kedvezmény elvének megadása ellenében lehet elérni.¹

A legnagyobb kedvezményi záradék kiindulási pontja azokban a szerződéseken volt, amelyeket az európai hatalmak régebben Törökországgal kötöttek kapitulációk alakjában, hogy maguknak egyenlő elbánást biztosítsanak a Törökországgal való kereskedelemben. Az európai államok egymásközötti szerződéseiben a múlt század hatvanas évei óta kezd a legnagyobb kedvezményi záradék szerepet játszani és már fontos kiegészítő része az Anglia és Franciaország között 1860-ban kötött ú. n. Cobden-szerződésnek. A német vámegyesület és Ausztria, valamint a vámegyesület és Belgium között kötött szerződésben kezdi azt az alakját ölteni, amelynél fogva ingyen és minden ellenszolgáltatás nélkül igényt tarthat az ezen elv alapján szerződött fél a másik fél által, bármely országnak adott kedvezményekre. A legnagyobb kedvezmény elve akkor érte virágkorát, amikor a kereskedelmi szabadság felé törekedett Európa. Fontos eszköze volt a vámelészállítások általánosításának.

A nemzetközi irodalomban a legnagyobb kedvezmény feltétlen és feltételes alkalmazását különböztetik meg. Az utóbbi alatt azt értik, ha az áruknak bizonyos körülhatárolt csoportjára szorítkozik a kedvezményeknek ellenszolgáltatás nélküli megadása és az ezen csoportba nem foglalt árukra vonatkozólag nem adja meg a más szerződésekben biztosított előnyt.

Schraut: System der Handelsverträge und der Meistbegünstigung. Leipzig, 1884. — *Vosberg-Rekow*: Die Politik der Handelsverträge. Berlin, 1898. — *Rongier*: La liberté commerciale, les douanes et les traités de commerce. 1880. — *Gotheln, G.*: Die Wirkung der Handelsverträge. Berlin, 1895. — *Glier, L.*: Die Meistbegünstigungs-Klausel. Berlin, 1905. — *Borchardt, F.*: Entwicklungsgeschichte der Meistbegünstigung im Handelsvertragssystem. Berlin, 1906. — *Schumacher*: Meistbegünstigung und Zollunterscheidung. München-Leipzig, 1915. — *Horstmann*: Handelsverträge und Meistbegünstigung. Berlin, 1916. — *Teubert*: Die Meistbegünstigungsklausel in den internationalen Handelsverträgen. Breslau, 1913. — *Lusensky*: Unbeschränkte gegen beschränkte Meistbegünstigung. Stuttgart, 1918. — *Schilder*: Mitteleuropa und die Meistbegünstigungsfrage. Stuttgart, 1917. — *Riedl, R.*: Die Meistbegünstigung in den europäischen Handelsverträgen. Wien, 1928. — U. a.: Bericht über die Meistbegünstigungsklausel. Paris, 1929. — *Nemes Gy.*: A legnagyobb kedvezmény és a viszonosság. Budapest, 1929. — *Lauchlin and Willis*: Reciprocity, 1903. — Die Handelsverträge des Erdballs. Berlin, 1927. — Reciprocity and Commercial Treaties. Washington, 1919. — *Culbertson, W. S.*: Reciprocity. London, 1937. — *Sester, W. G.*: The Commercial Reciprocity Policy of the United States, 1774—1829. Philadelphia, 1937.

7. A kivitel fejlesztése. Míg a külföldi behozatal megítélésénél legtöbbször a kedvezőtlen hatások mérlegelése áll előtérben, addig általánosnak mondható az a felfogás, hogy a külföldre való kivitel előnyös. Mióta a merkantilizmus kidomborította az árukivitel, kivált a gyártmánykivitel előnyeit, azóta teljes egyértelműséggel a kivitel fejlesztése eszménye a vámpolitikának. Sajátságos módon nem veszik észre azt a nagy ellentmondást, amely abban a követelésben van, hogy a külföldi árubehozatalt lehetőleg nehezíteni, a kivitel pedig minden eszközzel fejleszteni kell.

Pedig e két követelmény nyilvánvaló ellentétet tartalmaz. Mindenhol, ahol cseréről van szó, a csere célja szolgáltatások nyújtása ellenszolgáltatások nyérése végett. *Aki tehát a kivitelt akarja, annak a behozatalt is akarnia*

¹ Tanulságosan tárgyalja ezt a kérdést: The Improvement of Commercial Relations between Nations. Paris, 1936. (Ez a munka a Carnegie-alapítvány és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara közös bizottságának tanulmányait közli.)

kell, mert ebben van a csereügyletből folyó ellenszolgáltatás. Csak akkor lehetne a kivitel mindenáron kívánatosnak, a behozatalt pedig mindenestre károsnak tartani, ha ellenszolgáltatás nélküli állapotot kívánnánk.

A kivitel lelkes hívei azonban nem így látják a dolgot, hanem arra gondolnak, hogy a külföldnek szállított áru ellenében pénz özönlik be az országba, amely nem kényelmetlen az ország termelésének, hanem ellenkezőleg ezt tőkével táplálja. Félreismerhetetlen okoskodásukban a merkantilista felfogás, amely a nemesfémek beözönlésében látta a kivitel előnyét. A külföldi pénz azonban ma devizák alakjában folyik be az országba, amelyeknek rendelkezése a bevitel és a fizetési mérleg egyéb tételeinek fedezése. A devizafelesleg alapul szolgálhat ugyan a belföldi vásárlóerő szaporításának, de ez könnyen inflációhoz vezet. Egyébként is, mint a valutapolitikában látni fogjuk, ma a pénzmennyiség szabályozása önálló feladat, amely nem bízható a devizafelesleg változásaira. A devizaválcával az 1928 utáni valutarendezések alapján tett kísérletnek nem alaptalanul vetették szemére, hogy inflációhoz vezetett és előkészítette a harmincas évek elején dúló világválságot.

Az egyoldalú kivitelre való törekvés azonban nemcsak a nemzetközi forgalom és általában a csere természetével ellenkezik, hanem arról is megfeledez, hogy a *kivitel erősítése igen könnyen ellenerőket vált ki*. Fentebb szó volt a retorziós vámokról és az antidumping rendelkezésekről. Ezekkel azután a kivitelnek jelentékeny akadályai fejlődnek ki.

Minthogy a kivitel fejlesztése állandó eszménye a vámpolitikának, nem csekély találékonyság érvényesült abban a tekintetben, hogy a kivitelt előmozdítsák. Elsősorban a *kiviteli jutalmak* szolgálják e célt, amelyek, lényegüket tekintve, a termelési jutalmakhoz és így a termelésnek egyenesen állami eszközökkel való segélyezéséhez állanak közel. Az állam a kiviteli jutalmaknál közpénzekből áldozatot hoz a kivitel fejlesztése érdekében. A kiviteli jutalom tehát oly termelési jutalom, vagy oly termelési szubvenció, amelyet csak a *kivitt áru után* fizetnek.

Miként a termelési jutalmak általában, úgy a kiviteli jutalmak is legfeljebb ideiglenesen lehetnek jogosult eszközei a termelés fejlesztésének, mert hiszen a lakosság megterhelését jelentik egyes termelési ágak érdekében. A közzgazdaság tehát önmagának okoz kárt és a jutalmak fedezésére szükséges adók útján önmagának nehezíti termelési lehetőségeit azért, hogy a külföldnek olcsón bocsáthassa rendelkezésére az árut.

Nem jogosulatlan tehát *Pierson* állítása, amely szerint a kiviteli jutalmat fizető ország ajándékot ad a külföldnek. (V. ö. *M. G. Pierson: Principles of Economics*. Translated by A. A. Wotzel. Vol. II. London, 1912, a 207. old.) Így, hogy csak egy példát említsünk, Anglia évtizedeken keresztül olcsón jutott a cukorkiviteli jutalmaknál fogva a cukorhoz és ennek az alapján a cukorfeldolgozó ipar számos ágát tudta kifejleszteni. A kiviteli jutalom előnye, egyes ideiglenes esetektől eltekintve, tehát egészen látszólagos. A nemzet önmaga fizeti meg a kiviteli lehetőséget, ami annyit jelent, hogy önmaga fizeti meg azt a nyereséget, amelyet a külföldtől a kivitel fejében kapnia kellene. Önmagát ártja tehát akkor, amidőn azt hiszi, hogy ebből a kivitelből a nemzetgazdaságra előny származik. Azok, akik az előnyt élvezik, a kivitelben érdekelt vállalkozók.

Lényegileg kiviteli jutalomról van szó a *behozatali jegyeknél* is. Ezek alkalmazása a kiviteli jutalomnak az a formája, amidőn meghatározott áruk kivitelénél oly jegyet adnak a kivivőnek, amelyet az állam ugyanolyan, vagy más áruk behozatalánál vámfizetés fejében elfogad. Ennek az a következménye, hogy az ily árut kivivő fél eladhatja behozatali jegyét és ezzel a kivitelnél a behozatali jegy árával egyenlő jutalmat kap. Mint minden kiviteli jutalom, a behozatali jegy is az összeség áldozata egyes termelési ágak érdekében. Ezért csak átmenetileg és csak komoly okokból lehet jogosult.

A kivitel fejlesztésének érdekét szolgálja oly szervezetek létesítése is, amelyek a kiviteli cikk árszabályozását célozzák. Általában *valorizációnak* nevezik ezt az eljárást, Brazília kísérletéről, amelyet fő kiviteli cikkének, a kávénak árszabályozása érdekében tett. Állami szervet létesített a kávétermés

összevásárlására és oly mennyiségekben a világpiacra dobására, hogy ezek az árat ne nyomják. Újabban kivált a gabonára vonatkozólag történnék hasonló kísérletek az agrárkrízis hatása alatt.

A valorizáció, vagy egyéb rokon eljárások nagy tőkét igényelnek és természetesen jelentékeny áldozatokkal is járnak, annál is inkább, mert tömegcikkeknél még hatalmas szervezetek sem tudják az árat megfelelően szabályozni, ha a készletek a termelés folytatása következtében tovább halmozódnak. A világpiaci árak szabályozására igazán csak a termelés tervszerű megszervezése vezethet. Míg ez még nem történik, a valorizációs kísérletek, vagy intervenciós vásárlások és készleteldugások legfeljebb időleges hatással járhatnak és végeredményben az államra, vagy a kísérletet végző egyéb szervezetre nagyobb veszteségeket hozhatnak.

A kivitel fejlesztésének ezen szervetlen eszközeitől meg kell különböztetnünk a kivitel fejlesztésének szerves eszközeit, amelyek nem mesterséges úton, hanem külföldi összeköttetések létesítésével, a külföldi kereslet és versenyviszonyok tanulmányozásával a kiviteli lehetőségek feltárásával és hasonló eszközökkel igyekeznek a kivitel fejlődését előmozdítani. A külföldi jogvédelem és hírszolgálat céljait különböző szervek szolgálják. Ilyenek a konzulátusok és külföldi szaktudósítók, kik a külföldön székelve igyekeznek a külföldi piaci viszonyait megismerni és ezekről a hazai kereskedelmet tájékoztatni. Hasonló célt szolgálnak a kereskedelmi múzeumok és a külföldi kereskedelmi és iparkamarák is. Az előbbieket kirendeltségeik útján részletekbe menően igyekeznek külföldi kereskedelmi összeköttetések megteremtésére, címjegyzékeket adnak ki és kiállításokat rendeznek, valamint előadásokat tartanak a külföldön országuk termékeinek megismertetésére, a belföldön pedig a külföldi kereslet iránt való tájékoztatás céljából. Az utóbbiak a két ország gazdasági köreinek együttműködésével igyekeznek a kölcsönös forgalmat fejleszteni. Újabban kedvelt eszköz kiviteli intézetek létesítése, amelyek kioktatással, tanácsal, az elhelyezési lehetőségek tanulmányozásával és világpiaci minőségek kialakításával igyekeznek a kivitelt fejleszteni.

A fenti eszközökhöz járul a kiviteli hitelbiztosítás. Jelentősége abból származik, hogy a külföldre szóló eladások, mint minden nagyban forgalom, hitelre történnek és e közben, kivált olyan országokban, amelyekben a hitelezők jogi védelme fejletlenebb, jelentékeny veszteségek érhetik a kivivő cégeket. E kockázat enyhítésére fejlődött ki a kiviteli hiteleknek meghatározott összegek erejéig állami garanciával való biztosítása. Ez is az összesség áldozata egyes gazdasági ágak érdekében és ezért csak kivételesen, átmenetileg lehet jogosult. Kivált a világháború utáni évek válságos helyzete fejlesztette ki a kivitel elősegítésének ezt az eszközt.

A kivitelt támogató eszközök közül legrégebbiek a kiviteli jutalmak, amelyekkel a merkantilizmus különösen bőségesen élt. Tanulságos példát hoz fel e jutalmakkal való visszaélésre Wicksell, utalva arra, hogy a svéd porcellánárukból egész hajórakományokat süllyesztettek el annakidején, amelyeket csak azért termeltek és raktak hajóra, hogy a vállalkozók a magas kiviteli jutalmakat felvehessék.¹ Nem is csodálkozhatunk azon, ha többen ma azt az álláspontot foglalják el, hogyha már jutalmat kell fizetni valamely termelési ágának, akkor célszerűbb a termelési jutalom, mert az ebből származó megterhelteset nyilvánvalóbb, mint a sokszor rejtett jutalmakból származó teher.

Ilyen rejtett jutalmak voltak sokáig a cukorprémiumok, amelyeket az európai kontinens legtöbb állama fizetett oly módon, hogy nagyobb adóvisszatérítést adott a cukorkivitelnél, mint amilyen az adó összegének megfelelt. Ennek az állapotnak 1902-ben a bruxellesi cukorregyezmény vetett véget, amelyben a résztvevő országok a kiviteli jutalmat élvező cukorral szemben kiegyenlítő, azaz retorziós vámok alkalmazására kötelezték magukat. Új alapokon áll az 1931-ben kötött nemzetközi cukorregyezmény, amely a cukorkérdésben már a nemzetközi térvégdőlkodás irányában halad.

¹ L. Wicksell: Finanztheoretische Untersuchungen, nebst der Darstellung und Kritik des Steuerwesens Schwedens. Jena, 1896, a 184. oldalon.

A behozatali jegyek rendszerét először Németország alkalmazta abból a sajátos helyzetből kifolyólag, hogy az agrárvámokból Kelet-Poroszország gazdái nem részesültek, azért, mert gabonájuk Nyugat-Németországba való szállítása a költségeket nem bírta el, viszont a külföldre való kiviteli felesleg folytán a birodalom keleti részén, mint gabonakivivő területen, a gabonavám nem emelte az árat. Hogy tehát Kelet-Poroszország gazdáit is részesítsék a vámvédelemben, azért fordultak ahhoz a rendszerhez, amely azután a világgiacon kívül jutalmat is biztosított a gazdáknak.

A valorizációt, mint említettük, először Brazília alkalmazta és pedig fő kávétermelő állama, Sao Paulo érdekében. Nagy tökeszükségleteinél fogva a kávé-valorizáció a világháború előtt bajokkal küzdött, amelyeket azután a világháború okozta áremelkedések enyhítettek. Görögországban is történtek egyes különleges termékek valorizációjára kísérletek. Legnagyobb jelentőségűek azonban napjainkban a gabona valorizációjára irányuló kísérletek. A kanadai gabonapool magánkezdemenyezésre vette kezébe a dolgot, míg az Egyesült Államok 1929-ben felállították a Farm-Relief-Board-ot 500 millió dollár hitel rendelkezésre bocsátásával. A hivatal a gabonárák alátámasztására nagyszabású vásárlásokat eszközölt azzal a céllal, hogy kivitelük tervszerű irányításával az árakat szabályozza. Végeredményben ez mégsem sikerült és 1931 óta a valorizáció gondolatával szakítva, mindenképpen igyekeznek úgy az Únióban, mint Kanadában, ahol a gabonapool kísérletezett a gabonár befolyásolásával, készleteiktől szabadulni.

A szerves kivitelfejlesztés mintaszerű intézményeként ki kell emelnünk az 1929-ben alakított Magyar Mezőgazdasági Kiviteli Intézetet, amelynek tevékenységére a külföld figyelmé is ráirányult.¹

Susatz, W.: Über die Beziehungen zwischen Aussenhandel und Volkswohlstand. 1927. — Wendlandt, W.: Die Förderung des Aussenhandels. Halle, 1905. — Klein, H.: Ausfuhrförderung. Berlin, 1929. — Neufeld, A.: Die führenden Nationalexportämter. Berlin, 1905. — Norden, A.: Die Berichterstattung über Welthandelsartikel. 2. Aufl. Berlin, 1923. — Denkschrift über den amtlichen wirtschaftlichen Nachrichten- und Auskunftsdienst. Berlin, 1930. — Paquet: Das Ausstellungsproblem in der Volkswirtschaft. Messe. 4. Aufl. Leipzig, 1917. — Simon, F.: Die Getreideeinfuhrscheine. Königsberg, 1909. — Beckmann: Einfuhrscheinsysteme. Karlsruhe, 1911. — Goldschmidt, E.: Die Exportkreditversicherung. Berlin, 1928. — Collings, H. T.: Die Exportkreditversicherung mit Unterstützung des Reichs. Berlin, 1929. — Langhaeuser, K.: Valorisationen. Frankfurt a. M., 1935. — Copland, D. B. and James, C. V.: Australian Marketing Problems. Sidney, 1938.

8. A külkereskedelmi politika fejlődése. A külkereskedelem szabályozására irányuló törekvések először a tengerentúli forgalommal bíró országokban léptek fel a merkantilizmus tanításának gyümöleseként. Kifejezett céljuk a kereskedelem és az ipar, főképen pedig a kivitel fejlesztése volt, amely utóbbitól várták az ország növekvő pénzsükségletéhez megkívánt nemesfémennyiség előteremtését és új foglalkozási lehetőségek biztosítását. Ily módon a kivitel állott a politika középpontjában, míg a behozatal ebben a világításban károsnak tűnt fel, mert gyakran a nemesfémek kiáramlásához vezetett és úgy látszott, hogy fényűzési cikkek behozatalával a lakosság költségeséhez és munkaalkalmak csökkentéséhez vezet. Ennek a felfogásnak csakis a behozatallal szemben való elzárkózás lehetett a következménye. Így a merkantilizmus fejlesztette ki az *elzárkózási politikát* szigorú behozatali tilalmaival és részben — Angliában p. o. a gyapjúra vonatkozó — kiviteli tilalmaival.

A külkereskedelmi politikában a XIX. század elején nagy fordulat következett be. Ez egyrészt a külkereskedelemre vonatkozó nézetek tisztulásának, másrészt a nagyipar kifejlődésének volt következménye. A klasszikusok ugyanis rávilágítottak arra, hogy az az ország, amely elzárkózik a bevételről, kivitelének útját torlaszolja el, a nagyipar fejlődése pedig kiviteli piacok megnyitását kívánta. A szabadkereskedelem elve kerekedett ezek alapján felül, hangoztatva a nemzetközi munkamegosztás előnyeit.

A szabadkereskedelmi mozgalom élén Anglia állott hatalmasan fejlődő iparával. Kezdeményezését az iparilag kevésbé fejlett európai kontinens

¹ Így p. o. az Österreichischer Volkswirt lelkesen méltatja a XXIII. évf. 595—596. oldalán.

csak habozva követte.¹ Két országban, Franciaországban és Németországban azonban a szabadkereskedelmi törekvés nagybefolyású szövetségesre talált a hatalmi politikában. Az elsőben III. Napoleon szegődött hívei közé, mert azt remélte, hogy a kereskedelem szabadságának kedvező nemzetközi szerződések segítségével Franciaország köré csoportosíthatja Európa országainak nagy részét. Németországban viszont a hegemoniára törekvő Poroszország használta fel a kereskedelmi szabadság eszközt arra, hogy kellemetlen vetélytársát, az akkor még hatalmas Ausztriát távoltartsa az egységre törő német államoktól. Erre ugyanis a bécsi udvarnak a kereskedelmi akadályokhoz ragaszkodása folytán a szabadkereskedelem jó eszköznek bizonyult.

Hogy a hatalmi politikának milyen döntő szava volt a kontinensen a szabadkereskedelmi törekvésekben, világosan kitűnik abból, hogy III. Napoleon bukása és Ausztria königgrätzi veresége után úgy Franciaországban, mint Németországban a kereskedelmi politika fordulóponthoz ért. Mindkettőben a hazai termelés védelmének elve kerekedett felül és tért hódított a *protekcio-nizmus*, vagyis a *védővámok* rendszere. Ez kerekedett felül és az angol uralom alól felszabadult Eszakamerikai Egyesült Államokban is. Lassankint csak Anglia, Hollandia, Belgium, Svájc és kisebb mértékben a skandináv államok maradtak meg a szabadkereskedelem táborában; a többi országokban egyre erősödött a védővámok rendszere, amiben nagy része volt az erősödő nacionalizmusnak.

Idővel azonban egyrésről a védővámok túlfeszítésével, másrésről pedig a nagyipar erősödésével a külkereskedelmi elzárkózás hátrányai mind érezhetőbbé váltak. Kiderült, hogy a bevitel erős korlátozása valóban akadálya a kivitel fejlődésének. Ezúttal a közben iparilag erősen fejlődő Németbirodalom lépett fel kezdeményezőleg. II. Vilmos császár a vámtételeket leszállító kereskedelmi szerződések hálózatát építette ki, sorra szerződve szomszédaival a vámok enyhítése tárgyában. Erre Angliában is nyílt ajtót talált; csak Franciaország tanúsított tartózkodó magatartást.² Így a külkereskedelmi elzárkózás egyideig enyhült, mert a kereskedelmi szerződések túlnyomó része a legnagyobb kedvezmény záradékát is magában foglalta és ezzel a szerződések vámleszállításai széles körben érvényesültek.

Az akadályok azonban egyre nőttek. A termelői érdekeltségek, most már a mezőgazdaságiak is, a fokozódó verseny hatása alatt újabb és újabb követelésekkel léptek elő, az utóbbiak főképen azért, mert az amerikai verseny helyzetüket nagyon megnehezítette. A mezőgazdák sürgetésére eleinte mérsékelte, majd egyre emelkedő gabonavámokat vezetett be az országok nagy része. Mind több mezőgazdasági cikkekre terjesztették ki lassankint a vámvédelmet. Követeléseikben az iparosok sem maradtak el és az erősödő nacionalizmus is védővámokat sürgetett. Egyik iparág a másik után követelt a maga számára vámvédelmet és így az ipari vámtételek is egyre jobban növekedtek. Ezzel az országok közötti ellentétek gazdasági téren is erősödtek, ami nagyban hozzájárult az amúgy is növekvő politikai feszültség fokozódásához.

Az 1914-ben kitört világháború és az azt követő békeszerződések azután egészen összekúszták a külkereskedelmi helyzetet. Növelték a zavart a valutáris nehézségek és a fokozódó munkanélküliség, amelynek hatása alatt még Anglia is elfordult a szabadkereskedelmi iránytól. Ez ugyan nem akadályozta Angliát, melynek erős érdekei fűződnek a virágzó külkereskedelemhez, hogy kísérleteket ne tegyen a kereskedelmi szabadság helyreállítására; azonban a

¹ Hollandia és Belgium kezdettől fogva szívesen csatlakoztak a szabadkereskedelmi politikához

² Ennek oka részben Franciaország mezőgazdaságának és iparának egyaránt fejlett volta, de az utóbbinak a németnél kevésbé expanzív fejlődése, főképen azonban az volt, hogy Németország az 1871-ben Franciaországgal kötött békeszerződésben a legnagyobb kedvezményt kötötte ki. A franciák ezért ragaszkodtak a kettős tarifa rendszeréhez és elzárkóztak szabadabb szellemű kereskedelmi szerződések kötése elől.

többi államokban erre nézve nem mutatkozott hajlandóság. A harmincas években a gazdasági életet megrendítő világválság csak növelte a nehézségeket.

A gazdasági autarkia törekvése nyomult előtérbe ebben a légkörben. A vámok nem sejtett magasságot értek el, de nemsokára az adminisztratív protekcionizmus eszközei jelentőségüket erősen leszállították; a bevitel engedélyhez kötése, a tilalmak és kontingensek akadályozták a bevitelt.

A külkereskedelmi nehézségek enyhítésére a kísérletek nem hiányoztak. Főképen az egymáshoz politikailag közelebb álló országok szerződésekből tették egymásnak engedményeket a külkereskedelem könnyítése érdekében. Minthogy ily módon egy nagyobb körzetre terjedtek ki ezek a megállapodások, azokat *regionális szerződéseknek* nevezték. Egyébként a kereskedelmi szerződésekben bizonyos árumennyiségek kedvező feltételek mellett való behozatalát biztosították egymásnak egyes országok. Ezek a *kontingens-megállapodások*.

A szabadkereskedelem hívei messzemenő tervekkel foglalkoztak és a Genfben székelő Népszövetségben, valamint a már a védővámok vizein evező Anglia részéről is támogatásban részesültek. 1927-ben nemzetközi gazdasági konferencia ült össze és dolgozott ki külforgalmi könnyítések tárgyában terveket és 1930-ban *vámfegyverszüneti egyezmény* tervezetével léptek elő a szabadkereskedelem hívei, amely arra kötelezte volna az egyezményhez csatlakozó államokat, hogy egy éven belül nem emelik a vámokat. Az egyezmény azonban nem jött létre, mert az államok nem csatlakoztak hozzá olyan számban, amely életbeléptetéséhez szükséges volt.

Nagy része volt ebben az európai országok elzárkózási politikájának és az Egyesült Államok 1930. évi vámtarifájának (Hawley-Smoot Tariff), amely annak ellenére, hogy az Egyesült Államok a háború következtében hitelező állammá lettek, erősen fokozta a vámvédelmet. A világválság mindenfelé növelte a hazai termelés védelmére irányuló törekvéseket. Anglia az ottani egyezménnyel igyekezett gyarmataiban kiviteli előnyeit fokozni és amikor meg kellett győződnie arról, hogy a világ nem hajlandó visszakanyarodni a szabadkereskedelmi irány felé, maga is protekcionista rendszabályokhoz fordult.

Hogy ebben az időszakban (1929 és 1935 között) milyen arányú vámemelések folytak, mutatja a vajvám példája. Németország a 35 svájci frankot kitevő vajvámot, amely 1929-ben 100 kg vaj árának 9%-a volt, felemelte 208,5 svájci frankra, vagyis az ár 187%-ára, Olaszország 181 svájci frankról 153 svájci frankra, vagyis az ár 5%-áról annak 138%-ára és még Svájc is hat-szorosára emelte 1929-ben 20 frankot kitevő vajvámját, amely így 1935-ben a vaj árának 108%-a volt.¹

Ferenczi Izsó: A magyar vámpolitika alapvetése. Budapest, 1923. — Lengyel G.: Vámvédelem, ipari többtermelés. Budapest, 1922. — Gratz, Gusztáv u. Schüller, Richard: Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns. Mitteleuropäische Wirtschaftspläne. (Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges.) Wien, 1925. — Ashley, Percy: Modern Tariff History. Germany, United States, France, 3. ed. London, 1926. — Plaut, Th.: Deutsche Handelspolitik. 3. Aufl. Leipzig, 1929. — Naudin, Jean: Les accords commerciaux de la France depuis la guerre. Paris, 1928. — Riedl, Richard: Bericht über die Meistbegünstigungsklausel. Paris, 1929. — Röpke, W.: Die internationale Handelspolitik nach den Kriegen. Jena, 1923. — Taussig, W. F.: Free Trade, the Tariff and Reciprocity. New York (Mac Millan), 1927. — Marchal, Jean: Union Douanière et Organisation Européenne. Paris, 1929. — Greiff, Walter: Methodenwandel der europäischen Handelspolitik während des Krisenjahres 1931. Berlin, 1932. — Tasca, H.: World Trading Systems. Paris, 1939. — Angelini, P.: La politique du contingent des importations. Paris, 1932. — Van Zeeland, P.: Report presented to the Governments of the United Kingdom and France. London, 1938.

¹ Az Index c. Svéd folyóirat 1935. évi novemberi számában közölt adatok.

II. A külkereskedelmi politika elmélete.

1. A szabadkereskedelmi elmélet. A szabadkereskedelmi elmélet a gazdasági szabadság gondolatának a külforgalomra való alkalmazásából származott. Abból a felfogásból indul ki, hogy a gazdasági erők szabad kibontakozása nemcsak a nemzetgazdaságon belül, hanem a nemzetek közötti forgalomban is a legelőnyösebb. Elméleti támpontjai az önérdeknek a közérdekbe való helyes bekapcsolódása és a munkamegosztás előnye, amely szerint nemcsak a nemzetgazdaságon belül, hanem a nemzetközi forgalomban is megdönthetetlen. Ez jut kifejezésre a komparatív költségek tanában, amely szerint minden nemzetgazdaság akkor jár legjobban, ha termelési erőit azokra a termelési ágakra összpontosítja, amelyekben általában és így nemzetközi viszonylatban is termelési fölénye van. E fölényt kihasználva, előnyösebben jut a nemzetgazdaság azokhoz az árukhoz is, amelyek előállítására viszonyai kevésbé alkalmasak. A fölényes termelési ágak ugyanis annyira termelékenyek, hogy ezek termékeinek átengedésével kevesebb munka és tőke árán szerzi meg a nemzetgazdaság a többi cikkeket, mint hogyha maga állítaná elő ezeket.

A szabadkereskedelmi elmélet alapgondolata tehát a nemzetközi munkamegosztás, amely arra vezet, hogy minden nemzetgazdaság erejét a viszonyainál fogva legeredményesebb termelési ágakra összpontosítja. Ezért következetesen megvalósítva minden olyan vámnak az elvetését követeli, amelynek célja a külforgalom nehezítése. Kivételt csupán a pénzügyi vámokra vonatkozólag enged az állami bevételek gyarapítása érdekében.

Bármily hajlama van azonban a szabadkereskedelmi elméletnek a doktrinarizmusra, vagyis elvi szempontjának túlzására, mégsem zárkózott el az elől, hogy bizonyos esetekben a nemzetközi forgalom szabadsága nemzeti érdekből korlátozást kíván. Honvédelmi szempontból és a külföldi verseny által előidézhető rázkódások esetére a szabadkereskedelmi elmélet is bizonyos kivételeket ismer el, amelyekben a szabadforgalom korlátozása, legalább átmenetileg jogosult.

A szabadkereskedelmi gondolat már a fiziokratáknál jelentkezett. Teljes kifejtése a klasszikus iskola műve volt. Elmélyítése a komparatív költségek tanának *Ricardo* részéről való kifejtésével történt. Hatalmas mozgalommá fejlődött a szabadkereskedelem elve elsősorban Angliában *Cobden* és *Bright* agitációja folytán.

Brentano: Das Freihandelsargument. 2. kiad. Berlin, 1910. — *Evert*, H.: Fünf Hauptargumente der Freihandelslehre. Berlin, 1905. — *Dietzel*: Kornzoll und Sozialreform. Berlin, 1901. — U. a.: Sozialpolitik und Handelspolitik. Jena, 1903. — *Robertson*, J. M.: Free Trade. London, 1919. — *Becker*, H.: Zur Entwicklung der englischen Freihandels-theorie. Jena, 1922. — *Mayer*: Die Freihandelslehre in Deutschland. Jena, 1927. — *Bickel*: Die ökonomische Begründung der Freihandelspolitik. Zürich, 1926. — *Stolzmann*: Theoretische Grundfragen zum Problem Freihandel und Schutzzoll. Jena, 1927. — *Cunningham*, W.: The Case against Free Trade. London, 1911.

2. A védvámelmélet. Míg a szabadkereskedelem elve a közgazdaságtan elméleti tételeiből könnyen volt levezethető, nehéz volt az elméletben érveket találni annak megindoklására, hogy a nemzetközi forgalomnak vámokkal való nehezítése miért lehet előnyös. Két feltörekvő nemzet fia, *Hamilton* és *List Frigyes* voltak az elsők, akik ezt abból a megfontolásból kifolyólag kísérelték meg, hogy hazájuk ipari fejlődését a hatalmas angol verseny gátolja.

Ezt az álláspontot elméleti érvekkel alátámasztani elsősorban *List Frigyesnek* sikerült. A kereskedelem szempontjaival a nemzeti termelőerők tanát állítja szembe és azt hangoztatja, hogy a nemzetgazdaság szempontjából a nemzet termelőerőinek tervszerű kifejlesztése fontosabb, mint a kereskedelmi szabadság pillanatnyi előnye. Alátámasztást nyert *Listnek* eme tétele abban, amit a gazdasági élet fejlődési fokairól tanított, rámutatva arra, hogy a gazdasági lét alacsonyabb és kevésbé termelékeny fokokról magasabb fejlődési fokra törekszik, amelyen a mezőgazdaság mellett az ipari termelés is meg-

felelően kibontakozik. A nemzetközi verseny e fejlődést nehezíti, mert útját állhatja oly termelési ágak kifejlesztésének, amelyeknek feltételei egyébként megvannak ugyan az országban, de a kezdet nehézségei meghonosodásukat gátolják. Így jutott el *List* a védvám első tudományos indokolásához, az általa követelt nevelővámok alakjában.

List Frigyes felfogása lényegileg nem is áll ellentétben a szabadkereskedelmi elmélettel. Csupán a nemzetgazdaság fejlődésének távlatába helyezi a nemzetközi forgalom kérdését és ebből a szabályozására vonatkozó következtetéseket vonja le. A nemzetközi munkamegosztás előnyeit *List* is elismeri és viszont — miként említettük — a szabadkereskedelmi elmélet hívei sem zárkoznak el mereven a forgalmi gazdaság bizonyos korlátai elől. *List* elméletével azonban csak az ideiglenes vámvédelem indokolható meg.

Az állandó kiegyenlítő vámok elméleti megindokolása elsősorban *Schüller* érdeme. Tovább fűzve *List*nek a termelő tényezők fejlesztésére vonatkozó elméletét, *Schüller* arra hivatkozik, hogy adott körülmények között egyes termelési ágaknak a külföldi verseny támogatásából származó fejlesztése nagyobb előnyt jelenthet a nemzetgazdaságnak, mint amilyen hátrányt okoz számára az árnak a vám által okozott emelkedése.¹ E szerint tehát nemcsak a nevelővám, hanem a kiegyenlítő vám is előnyére lehet a nemzetgazdaságnak.

A védvámok általánosabb indokolását kísérelte meg *Gruntzel piacbiztosítási elmélete*, amelynek alap gondolata az, hogy a vámnak nem kell okvetlenül áremelkedéshez vezetnie. Nem történik meg ez szerinte akkor, ha az illető termelési ág elég fejlett ahhoz, hogy a hazai piacot ellássa és csupán arról van szó, hogy a külföldi verseny ne hódítsa el a fogyasztóterület egy részét. A piacbiztosítási elmélet tehát már nemcsak a kezdet nehézségeivel küzdő vállalatok védelmére kívánja igénybevenni a vámvédelmet, hanem fejlett termelési ágakra is vitatja a hazai piac biztosítása érdekében — igaz, alaposabb gazdasági érvelés nélkül — a védvám kívánatos voltát.

A felsorolt védvámelméletek közül egyik sem olyan, amelyből az általános, a termelés egész vonalára kiterjedő vámvédelmi rendszer levezethető volna. *List* indokolásából csak a nevelővámok jogosult volta folyik, míg *Schüller* és *Gruntzel* érveivel csak egyes termelési ágak védelmét lehet megindokolni. Gazdasági érvekkel nem is lehet továbbmenni, sőt már az említett elméletek is erősen a nemzeti gondolatot veszik segítségül a vámvédelem megindokolásánál.

A védvám hívei azonban oly érvelést kerestek, amely a védvámrendszert a maga egészében igazolná. Ez csak a gazdasági okoskodás teréről való lesiklás útján sikerülhetett. Így a jelszavak egész sorozata keletkezett a védvám-gondolatnak agitatorikus kihasználására. Ilyen mindenekelőtt a *gazdasági autarkia* elve, amely szerint a nemzeti önállóság kívánja, hogy a nemzetgazdaság lehetőleg mindennel önmagát lássa el. Ebben tehát a külföldtől való függetlenülés gondolata uralkodik. Politikailag igen hangzatos a *nemzeti munka védelmének* a jelszava is, amely *Bismarck*tól származik és azt a télszerű követelést állítja fel, hogy a nemzeti termelőtényezők mindegyikének egyenlően védelemre van igénye a külföldi versennyel szemben. Nem kevésbé hangzatos munkástömegek számára a hazai *bérszínvonal* védelmének jelszava, amely a munkásosztálynak helyez kilátásba védelmet, kivált az alacsonyabb bérszínvonalú külföldi munka versenyével szemben. E jelszavakban a politikai és a gazdasági érvelés nehezen kibogozható csomóban egyesül. Alább behatóbban fogunk velük foglalkozni.

A védvámelmélet története mutatja, hogy a külföldi verseny elhárításának előnyeit tisztán a gazdaságosság szempontjából nem lehet levezetni. Legalább is nem mint általános elvet, hanem csakis, mint olyan tételt, amely bizonyos határozott körülmények fennforgása esetében lehet csak indokolt.

¹ V. ö. R. Schüller: Schutzzoll und Freihandel. Wien-Leipzig, 1905.

Az összes védvámelméletek — a merkantilizmust is beleértve — abban különböznek a szabadkereskedelmi elmélettől, hogy mind elsősorban a nemzeti gondolatra támaszkodnak. A nemzeti lét követelményei állanak szemük előtt és ebből közvetlenül vezetik le a nemzeti termelés védelmének szükséges vagy legalább is kívánatos voltát.

Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban csirázott a védvám gondolata és az sem véletlen, hogy Magyarország volt egyike az első országoknak, amelyekben a védvám gondolatai visszhangot találtak. A nemzeti ébredés korában Kossuth Lajos karolta fel azt, midőn List Frigyes munkájának hatása alatt a magyar ipar fejlesztésének lelkes híve lett.

List, Fr.: Das nationale System der politischen Ökonomie. 2. Aufl. Neudruck nach der Ausgabe letzter Hand, eingeleitet von Waentig. Jena, 1910. (E munkát már 1843-ban magyarra fordította Sárvány.) — Schüller: Schutzzoll und Freihandel. Leipzig, 1905. — Kellenberger: Zur Theorie von Freihandel und Schutzzoll. Weltwirtsch. Arch. VII. Bd. 1916. I. — Stolzmann, R.: Theoretische Grundfragen zum Problem Freihandel und Schutzzoll. Jena, 1927. — Wergo, H.: Freihandel und Schutzzoll als Mittel staatlicher Machtenfaltung. 1928. — Koch: On the Theory of Free Trade and Protection. London, 1922. — Manoislesco, M.: Théorie du protectionisme et de l'échange internationale. Paris, 1929. — Pigou, A. C.: Protective and Preferential Import Duties. London, 1935.

3. A szabadkereskedelmi elmélet alapfeltevései. Amióta a vámvédelemnek hívei akadtak, hevesen folyik a vita a szabadkereskedelem és a védvám hívei között. E kérdésben csak akkor lehet állást foglalni, ha gondosan megvizsgáljuk azokat a feltételeket, amelyekre az egyik és a másik elmélet következtetéseit ráépíti.

Lássuk mindenekelőtt, hogy milyen alapfeltevésekből indul ki a szabadkereskedelmi elmélet.

Annak a kornak a gondolkozása, amelyben a gazdasági liberalizmus született, az emberiségnek mint nagy egésznek a varázsa alatt állott. A természet mintájára az emberiséget is egységesnek fogta fel gazdasági törekvéseiben és így jutott el arra a meggyőződésre, hogy a nemzetközi munkamegosztás az emberiségnek a természettel javai átengedéséért folytatott küzdelemben a legelőnyösebb.

A szabadkereskedelmi elmélet második oszlopa az a feltevés, hogy a termelési tényezők országról-országra nem vándorolnak, de a nemzetgazdaságon belül szabadon áramlanak a különböző termelési ágak között és mindig oda fordulnak, ahol a legelőnyösebben helyezhetők el, vagyis ahol a legnagyobb nyereséget biztosítják a nemzet számára. A termelési tényezőket, vagyis ezek közül a munkát és a tőkét mintegy cseppfolyós állapotban képzelel el a fel fogás, amely tömeg a nyereség szempontjából a legelőnyösebb szintben igyekszik elhelyezkedni.

Feltételezi egyúttal a szabadkereskedelmi elmélet azt is, hogy minden országnak a termelési tényezők egy meghatározott mennyisége áll rendelkezésére, amelynek legelőnyösebb kihasználását eredményezi a forgalom szabadsága. A vámvédelem tehát csak hátrányos lehet a közgazdaságra, mert egyes tényezőket kevésbé előnyös termelési ágak felé terel.

Ha már most azt vizsgáljuk, hogy e feltevések mennyire vannak meg a való életben és mennyire szolgálhatnak ennél fogva kiindulópontul a gazdasági élet szabályozásában, akkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy e feltevések az élet valódi adottságaitól elég messze esnek.

Az egész művelt emberiség összeműködik ugyan a világgazdaságban, de még nagyon távol van attól, hogy homogén tömegnek tekintsük élettörekvései szempontjából. Az egyes társadalmak elsősorban nemzeti létük keretén belül képeznek egységet, amely egység összes kulturális törekvéseit, tehát köztük a közgazdasági működést is felöleli. Nemzeti létünk tehát fontos összetevője gazdasági célkitűzésünknek is és így azok a következtetések, amelyek közvetlenül az emberiség nemzetközi egységére építenek, a való életben csak akkor állanak meg, ha a nemzeti lét szempontjából is kifogástalanok.

Nem felel meg a való élet tényeinek a szabadkereskedelmi elmélet második feltevése sem, mert a termelési tényezők nem mozognak szabadon a közgazdaságon belül. Egyik termelési ágból a másikba, sőt egyik vállalatból a másikba való átmenetelük is kellemetlen súrlódásokat és zökkenéseket okoz. Már a munkánál érezhető ez, amely pedig bizonyos határok között elég mozgékony tényező. Még inkább áll azonban ez a tőkére, mégpedig annál nagyobb fokban, minél inkább kapitalisztikussá válik a termelés és nagyobb szerephez jut ezzel az álló tőke. Bővebb indokolást nem igényel az, hogy az egyszer befektetett tőke, kivált ha költséges épületekben és berendezésekben testesül meg, nehezen és csak veszteségek árán tud más termelési ágak felé fordulni. Mihelyt azonban ezzel tisztában vagyunk, kétségtelen az is, hogy *mindannyiszor, ahányszor a nemzetközi verseny következtében valamely termelési ág-
nak, vagy vállalatnak feltételei tarthatatlanná válnak, a nemzetgazdaság
kisebb-nagyobb veszteségeket kell, hogy szenvedjen el a termelési tényezők új
elhelyezkedésének nehézségei folytán.*

Ehhez járul még az, hogy az egy nemzetgazdaságnak rendelkezésére álló termelési tényezők nem tekinthetők változtathatatlan adottságoknak, mert hiszen ezek is alá vannak vetve a piac kilátásainak és ezért elernyeszthetők és föléleszthetők a termelésnek nyíló kilátások szerint. Ennek felismerése, mint láttuk, *List Frigyes* egyik elévülhetetlen érdeme.

Azon, hogy a klasszikus közgazdaságtan az egész emberiség nagy egységéből indult ki, kevésbé csodálkozhatunk, mert már az enciklopedisták óta és a természetjogi törekvésekből kifolyólag vezető szerephez jutott az a racionalisztikus elgondolás, amely a nemzeti törekvések elhanyagolásával egységnek képzelte az egész emberiséget. Nehezebben érthető már az, hogy mikép lehetett az ébredő kapitalizmus korában észre nem venni azokat a nehézségeket, amelyek a termelési tényezőknek az egyik termelési ágból a másikba való átmenetelénél mutatkoznak. A klasszikusoknak erre vonatkozó felfogását csak abból lehet megmagyarázni, hogy egyrészt az angol kereskedelmi szellem túlságosan a kereskedelem mintájára képzelte el magának az egész gazdasági életet, másrészt pedig a kezdődő kapitalizmusban még nem volt annyira szembeszökő az álló tőke szerepe.

4. A nemzeti lét vámpolitikai követelményei. Ha a fentieket átgondoljuk, akkor mindenekelőtt igazat kell adnunk a vámvédelem híveinek abban, hogy a jelenkor vámpolitikáját nem lehet arra a légüres térre felépíteni, amely a nagy nemzetközi egység feltételezéséből indul ki. *A nemzeti lét alapja egész közgazdaságunknak és így a vámpolitika sem indulhat ki másból.* Ha tehát a nemzeti lét valós talajára építhető csupán az élet mai követelményeinek megfelelő vámpolitika, elsősorban azokat a követelményeket kell megismerni, amelyek külforgalmi viszonylatban a nemzeti lét folyamányai,

E tekintetben, miként már említettük, maga a szabadkereskedelmi elmélet is engedményekre hajlandó akkor, ha a nemzet biztonságáról, tehát a honvédelmi szempontról van szó. Már a szabadkereskedelmi elmélet is elismerte ugyanis jogosnak azt a törekvést, hogy a honvédelem szempontjából függetlenségre kell törekednie minden nemzetnek. Ebből folyik mindenestre legalább is az, hogy a hadianyagok gyártását illetőleg a nemzet nem szolgáltathatja ki magát a külföldnek. Éppen úgy áll ez az élelmezés legelemből feltételeire is.

A szabadkereskedelmi elmélettel, miként láttuk, még a *List Frigyes* által hangoztatott *nevelővámok* követelése sem kerül igazi ellentétbe. A nemzeti termelési erők kifejlesztése szempontjából e vámok nélkülözhetetleneknek látszanak akkor, ha a nemzet nem akar abba beletörődni, hogy változatlanul megmarad azon a gazdasági fokon, amelyen nemzeti termelőerőinek egy része paragon hever. A haladás és a tökéletesedés az emberi léttől elválaszthatatlan törekvések, amelyeket a nemzetből sem szabad megtagadni még gazdasági téren sem. Annál kevésbé tagadhatjuk meg e téren, mert elvitathatatlan tény, hogy az agrárállamok nemzeti jóvedelme nem szokta elérni a kereskedő és iparállamok nemzeti jóvedelmét. Nem lehet tehát egyes nemzetektől

kívánni azt, hogy örökké megmaradjanak a gazdasági fejlődésnek alacsony lépcsőjén, amelyet egyes szerencsésebb versenytársaik már túlhaladtak.

A nemzeti szempont még mindig nem jut voltaképpen igazi elvi ellentétbe a szabadkereskedelmi elmélettel akkor sem, amidőn azokat a *súrlódási veszteségeket* hangsúlyozza, amelyek előállanak akkor, ha az egyik termelési ág jövedelmezősége a külföldi verseny folytán alászáll és a tőkének, valamint a munkának más elhelyezést kell keresni. Ez az új elhelyezkedés nemcsak időbe telik, amely már magában termelési veszteséget jelent, hanem igen jelentékeny tényleges veszteséggé is alakul azáltal, hogy értékes termelési berendezések feláldozását követeli, kivált ott, ahol nagy álló tőkéről van szó. E veszteségek tehát oly tényezőnek tekintendők a vámpolitika szempontjából, amelynek a jelentősége a nagyipar fejlődésével napról-napra nő. A nemzeti politika fontos követelménye tehát e veszteségek lehető elkerülése, kivált akkor, amidőn kilátás lehet arra, hogy az illető termelési ág egy átmeneti idő után ismét jövedelmező lesz. A nemzetközi versenyben az idegen termelési fölény lehet ugyanis átmeneti, amelynek elmúlása után az illető termelési ág ismét életképes lesz. A leépítés és újjáépítés pedig gyakran óriási veszteségeket jelent.

Már *Smith Adám* nyomtatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a vámvédelem hirtelen megszüntetése kerülendő akkor, ha a munkások széles rétegének munkaalkalmát veszélyezteti¹ és *Malthus* sem mulasztotta el ezt kiemelni.² Mindketten a szabadkereskedelem iránti rokonszenvük ellenére is elismerték tehát, hogy a vámpolitikának nem szabad a *szociálpolitikai szempontot* elhanyagolnia.

Nem elég azonban a vámpolitikában csupán a már meglevő iparágakra szorítkozni. A *gyarapodó lakosság parancsolóan kereseti alkalmak teremtését* kívánja, amelyeket a hazai közgazdaságnak kell nyújtania akkor, ha a népességi felesleg elhelyezésére a nemzetnek nem állanak rendelkezésére gyarmatok, amelyek e népfeleslegnek a hazai közgazdaságot gyarapító elhelyezkedését biztosítják. A nemzeti gondolat elválaszthatatlan folyamánya e követelmény, mert tartalma az, hogy a nemzetnek fiai gazdasági elhelyezkedési lehetőségeiről gondoskodnia kell. Erre a célra természetesen elsősorban a nemzetgazdaság *lappangó erőforrásait* kell felhasználni. Ha azonban más lehetőség nem kínálkozik, a külföldi versenynek védvámok útján való gyengítésétől sem szabad visszariadni. Ugyanez áll súlyosabb és tartósabb válságok esetére is, amikor a munkanélküliség enyhítésére ugyancsak a külföldi verseny csökkentése nyújthat segítséget.³

5. A nemzeti követelmények és a gazdaságosság szempontja. A nemzeti lét fenti követelményei nem hagyhatnak kétséget az iránt, hogy a korlátlan forgalmi szabadság nem minden esetben felel meg a magasabb nemzeti szempontoknak. *Magasabb nemzeti tekintetek bizonyos irányokban és határozott körülmények között szükségessé tehetik a külforgalom megszorítását.*

Nem az kérdéses tehát, hogy jogosult lehet-e a védvám alkalmazása, hanem csak az, hogy mire vonatkozólag és *milyen mértékig jogosult ez*. Mihelyt ugyanis tisztában vagyunk azzal, hogy a szabadkereskedelmi álláspont a világ gazdaság nézőpontjából állítja fel követeléseit, amelyek fontos nemzeti követelményekkel kerülhetnek ellentétbe, el kell ismernünk a védvámnak mindazon esetekben való szükségét, midőn fontos nemzeti érdekek kerülnek a világ gazdasági nézőponttal ellentétbe. Ezt, mint láttuk, a szabadkereske-

¹ Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Éber Ernő. Budapest, 1940. V. ö. a 463. old.

² *Malthus* példának azt hozza fel, hogy Angliának Franciaországgal való forgalmának fejlesztése érdekében nem szabad virágzó selyemiparát feláldoznia. (V. ö. A nemzetgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gy. L. a 373. old.)

³ Ez indította p. o. 1932-ben Angliát a vas- és acéliparban védvámok alkalmazására.

delmi elmélet megalapítói sem vonták kétségbe és csak manchesterizmus, vagyis a szabadkereskedelmi elv túlzóinak táborá utasította vissza feltétlenül a vámvédelmet.

Könnyű volna a kérdés eldöntése, ha a gazdasági szempont a nemzeti lét szempontjából csak alárendelt jelentőségű volna, és a nemzetek magasabb célkitűzéseit lényegesen nem érintené. Könnyen beláthatjuk azonban, hogy ez nem áll, mert a nemzet gazdasági helyzete, vagyis az, hogy a nemzet milyen mértékben használja ki gazdasági adottságait és termelőerőit jólétének emelésére, nagymértékben érinti azt, hogy milyen mértékben sikerül magasabb célkitűzéseit megvalósítani.

A kérdés súlypontja tehát ott van, hogy maga a nemzet anyagi gyarapodása, tehát a szorosabb gazdasági szempont is a nemzet összcéljainak egyik fontos része, mert úgy a nemzet öfenntartása, mint pedig szellemi és erkölcsi fejlődése erősen függhet a nemzet anyagi feltételeitől. Ahol ily fontos szempontok és célkitűzések kerülnek egymással összeütközésbe, csak a hatások gondos összemérése adhatja meg cselekvésünk irányítását.

A vámpolitika szempontjából ez annyit jelent, hogy beható vizsgálatnak kell alávetnünk a vámok hatását, ha alkalmazásuk mértékét a vámpolitika nemzeti követelményei szempontjából meg akarjuk találni. Mindenekelőtt tehát a hatások alapos megismerésére kell törekednünk.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, még egy, a mi korunkban erősen hangsúlyozott érvet, t. i. a nemzeti biztonságra, vagyis a honvédelem szempontjára való hivatkozást kell érintenünk. Az természetes, hogy a hadiparokban a külföldtől való függés veszedelmes. De indokolhatja-e ez, hogy védővámok segítségével az egész ipar terén, sőt még mezőgazdasági téren is függetlenítsük az országot a külföldtől? Hiszen ez annyit jelentene, hogy az ország nagyjában lemond a külkereskedelem előnyeiről, ez pedig nem erősítése, hanem gyengítése az országnak, pedig az ország gazdasági ereje nem utolsó, hanem egyik alapvető tényezője a nemzetek katonai erejének is.

6. A vámok és az áralakulás. A vámok költséggel terhelik az árubehozatalt — a kiviteli vámok az árukivitelt — tehát belenyúlnak a piaci tényezőkbe. Ezért minden vám hatása közvetlenül az áralakulás befolyásolásában nyilvánul. A vámnak minden további hatása az áralakulás megváltozásának következménye.

Mint költség, amely az árut terheli, a vám mindenestre irányzatot vált ki arra, hogy az ár a vám összegével emelkedjék. E hatás a vámmal terhelt behozatalra kerülő külföldi árunál csak akkor maradhat el, ha a vámot az árut a hazai piacra vető külföld vállalja magára. Ennek lehetősége nincsen teljesen kizárva, mert, ha az ár a vám folytán megdrágul, az árunak az illető piacon való elhelyezése nehezebb lesz és a belőle való behozatal csökken. Az árut az országba szállító külföld tehát ama választás előtt áll, hogy az illető országba irányuló kivitel megcsappan, vagy esetleg meg is szűnik, ha az ár a vámnak megfelelő összeggel felemelkedik, vagy a vámmal járó terhet, esetleg ennek egy részét, magára vállalja, ami annyit jelent, hogy kevesebb nyereséggel helyezi el az árut az illető országban. A külföld választása nyilvánvalóan csak abban az esetben fog a vám magaravállalása irányában eldőlni, ha saját termelése szempontjából a vámot szedő ország piaca nagyfontosságú. Ebben az esetben lehetséges, hogy a vámot, vagy annak egy részét a külföld fogja viselni és az ár vagy meg nem drágul, vagy nem drágul meg a vám egész összegével. Minél nagyobb fogyasztópiacról van tehát szó, annál könnyebben lehetséges, hogy a külföld hajlandó a vámot magára vállalni. Viszont minél kisebb és kevésbé jelentős piacot képvisel a külföld számára az illető ország, annál valószínűbb, hogy a külföld kevesebb súlyt helyez ebbe az országba irányuló kivitelére és így a vámot nem vállalja magára, minél fogva a vám hatása áremelkedésben fog nyilvánulni.

Attól a kivételes esettől eltekintve, midőn a külföld a szóbanforgó piac megtartása érdekében hajlandó a vámot viselni, a behozatalra kerülő áru az illető országban meg fog drágulni, hacsak nem oly csekély vámösszegekről van szó, amelyet esetleg a kereskedelem vállal magára. Kérdéses csak az lehet, hogy ez az áremelkedés az országban magában termelt árura is ki fog-e terjedni? Rendes körülmények között eziránt sem lehet kétség. Hiszen a piac szerkezetéből kifolyólag egy piacon egy árura vonatkozólag csak egy ár lehetséges, feltéve természetesen, hogy azonos minőségről van szó.

A nemzetközi forgalom tárgyát képező legtöbb cikkben nincs tökéletes verseny. Elsősorban azért, mert nagyok a minőségi különbségek. A minőségéről híres angol posztót p. o. a vevő könnyen hajlandó magasabb áron vásárolni, mint a hazai árut. A vám azonban ilyenkor is alig marad hatás nélkül a belföldi termék árára, mert a külföldi áru drágításával lehetővé teszi a gyengébb minőségű hazai árunak termelését. A külföldi áru drágítása ugyanis csökkentve az erre irányuló keresletet, növeli a belföldi áru keresletét. Ha e keresleti növekedés olyan méretű, hogy a nagyban való termelésnek költségcsökkentő hatása érvényesül, az is lehetséges, hogy az áru ára csökken; de csak akkor, ha a belföldi verseny továbbra is megmarad.

Olyan cikkeknel, amelyekben a minőségi különbségek nem jelentősek és a belföld erősen versenyképes, előfordulhat az, hogy a vám áremelés nélkül nagyjában távol tartja a külföldi versenyt, amely azonban lappangó verseny jellegét nyeri, amennyiben számbavehető áremelkedés esetében megindul a nagyobb behozatal. Ilyenkor lehetséges, hogy a belföldi és a külföldi áru különböztetéséhez pontosan alkalmazkodó vám egyáltalában nem érinti a belföldi árat. Ez volna az igazi piacbiztosító vám.

Mihelyt azonban a vámok érezhetően csökkentik a külföldi versenyt, könnyen tápot adnak monopolisztikus törekvéseknek, mert a behozatal megnehezítése erősen megkönnyíti a hazai termelőknek az árszabályozás céljából való megegyezését. Így a védvámok a kartellálási mozgalomnak hatalmas támaszai és nem jogosulatlan Mises állítása, hogy a védvám erősen előmozdítja a kartellek keletkezését. Mihelyt a hazai termelők a vámok védőfalai mögött meghúzódva kartellbe tömörülnek, az áralakulás szabályozása kezükbe kerül és ezt a hatalmukat legtöbb esetben áremelésre fogják felhasználni. Már kartellált iparágakban az áremelkedés akkor fog elmaradni, ha a kartell az árat már annyira felemelte, hogy további áremelés mellett a piac tevékenységének csökkenése folytán a nyereség is kisebbednék. A külföldi áru elmaradása folytán lehetséges forgalomgyarapodás azonban könnyen kihasználható a kartell által áremelésre. És ez meg is fog történni akkor, ha a kartell az áremelés mellett neki megmaradó, de némileg az előbbihez képest megcsökkenő forgalom mellett is nagyobb nyereségre tehet szert.

Ezekből kitűnik tehát, hogy kivételes esetektől eltekintve, a vám áremelkedéshez vezet. Bizonytalanabb már az, hogy milyen lesz az áremelkedésnek a mértéke. Az áru megdrágulása rendszeren a fogyasztás összehúzódásával jár és ezért könnyen lehet, hogy az áru nem drágul meg a vám teljes értékével. A drágulás foka mindenesetre attól függ, hogy merev, vagy rugalmas kereslettel, illetőleg kínálattal állunk-e szemben. Oly áruknál, amelyek kereslete merev, valószínűbb az árunak a vám teljes összegével való drágulása, mint oly árunál, amelynek kereslete rugalmas. Viszont oly árunál, amelynek kínálata merev és amelynél a termelés megszorítása nagyobb nehézségeket okoz, könnyebben történhetik az, hogy a fogyasztás csökkenését megakadályozandó, a termelők az árat nem fogják a vám teljes összegével emelni.

Ha a vámokat az adminisztratív protekcionizmus intézkedései is alátámasztják, akkor velük az illető cikk árának a világpiaci ártól való teljes függetlenítése is elérhető. Ez történt a harmincas években Németországban, ahol a búza ára majdnem 25 márkára (24'90) emelkedett 1931-ben, midőn világ-

piaci ára 10/80 márka volt. Egyúttal sikerült Németország búzabeviteli hányadát, amely 1913-ban az összbevitel 104%-át tette, 44%-ra csökkenteni.¹

Altalában véve legvalószínűbb a vámnak teljes érvényesülése, tehát az árunak a vám egész értékével drágulása a pénzügyi vámoknál. Itt ugyanis a behozatalnak a hazai termelésben rendesen nincsen versenytársa és a drágulást legfeljebb az háríthatja el, hogy a külföld magára veszi a vámnak egy részét, ami azonban a legfontosabb gyarmati cikkeknel, amelyeket az egész világon fogyasztanak, kevésbé valószínű. Védvámoknál is valószínű a vám érvényesülése, kivált az ipar terén, míg jelentős mezőgazdasági kivittel bíró országokban az agrárvámok nehezebben érvényesülnek, mert a kivitel szükség szerűsége, amely csak a világpiaci árak szerint történhetik, szabályozólag hat a belföldi árakra is.

Egyébként lehetséges az, hogy a vám hatása időbelileg is különböző. Így p. o. mezőgazdasági idénycikkekben a vám érvényesülhet a korai behozatalnál, ellenben elveszti érvényét, amidőn a hazai termelés is már megfelelő mennyiségben veti piacra az árut. Így van ez zöldségféléknél, gyümölcsnél. Kivált az ipar terén a konjunktúra körforgása is befolyásolhatja a vámok érvényesülését, amennyiben a jó konjunktúra emelkedő irányzatánál a vámok drágító hatása is könnyebben érvényesül, mint gazdasági depresszió idején.

A vámok hatásának tanulmányozása terén úttörő munkát végzett *Matlekovits*. Világosan kimutatta, hogy az áralakulásra a pénzügyi vámoknak, a védvámoknak és az agrárvámoknak különböző a hatásuk. Már ő figyelembe vette azt a lehetőséget, hogy a külföld is viselheti a vámot és hogy a vámok hatása a vámterület nagysága szerint is nagyon különböző. Szabadkereskedelmi álláspontja az agrárvámok megítélésénél jut legérősebben kifejezésre, amelyeknél egyébként már ő felismerte, hogy exportállamokban hatásuk nem érvényesülhet. A nevelő vámokra is számos példát hoz fel az osztrákmagyar vámterületre vonatkozólag, amelyekben a vám egyes iparágak kifejlődését idézte elő jelentékenyebb áremelkedés nélkül. Így a juteiparban, a közönséges palackok készítésénél és a rizshántolásnál.

Matlekovits, A.: Die Zollpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches seit 1868 und deren nächste Zukunft. Leipzig, 1891. — Schüller, R.: Schutzzoll und Freihandel. Wien-Leipzig, 1905. — Schoenebeck: Zoll und Inlandspreis. Berlin, 1926—28. — Kuntze: Zollzweck und Zollwirkung. Berlin, 1928. — Dietzel: Kornzoll und Sozialreform. Berlin, 1901. — Mombert: Die Belastung des Arbeitereinkommens durch die Kornzölle. Jena, 1901. — Schultz, A.: Kornzoll, Kornpreis und Arbeitslohn. Leipzig, 1902. — Gothein: Die Wirkungen des Schutzzollsystems in Deutschland. Berlin, 1909. — Brentano: Die deutschen Getreidezölle. Stuttgart-Berlin, 1925. — Roncador: Wesen und Wirkung der Agrarzölle. Jena, 1911. — Borchard: Die Wirkung der Getreidezölle auf die Getreidepreise. Berlin, 1913. — A vámok hatásának kitűnő elméleti tárgyalását lásd: Braun, M. S.: Theorie der staatlichen Wirtschaftspolitik. Leipzig-Wien, 1929. — Chapman, S. J.: The History of Trade between the United Kingdom and the United States with Special Reference to the Effect of Tariffs. London, 1899. — Haberer, G.: Der internationale Handel. Berlin, 1933.

7. A vámok hatása a termelésre. A védvámok célja a termelés növelése. Minthogy a termelési lehetőségek az ár magasságával összefüggnek, nem lehet kétségünk az iránt, hogy a védvám valóban el is érheti célját, ha megfelelően alkalmazzuk.

A piac elemzéséből tudjuk, hogy a kínálat a termelési költségek szerint rétegződik. Minél magasabb tehát az ár, annál inkább jövedelmezővé válik a termelés és annál inkább megnyílik a lehetőség oly termelők bekapcsolására, akik az árut csak magasabb költségek mellett tudják előállítani. Ezen a lehetőségen nyugszik a védvám alkalmazása.

A vámnak a termelésre gyakorolt hatása abból származik, hogy a termék árának a behozatal drágítása útján való felemelése folytán a terméknek a belföldön való előállítása, vagy már fennálló termelési ágak termelésének növelése, jövedelmező lesz. A vám hatása következtében tehát új termelési

¹ V. ö. *Liepmann: Tariff Levels and the Economic Unity of Europe. London, 1938, a 60. old.*

ágak nyerhetnek talajt az országban, vagy már *fennállók* fejlődhetnek tovább. Az eredmény természetesen csak akkor következik be, ha az ár emelkedése elegendő ahhoz, hogy egy még meg nem honosodott iparág termelését megkezdhesse, illetőleg valamely már létező termelési ág megerősödjék. Ha a vám ezt a magasságot el nem éri, csupán drágulás az eredménye és a termelés fejlesztése elmarad.

Az, hogy az árunak milyen drágítása szükséges a védvám alkalmazása által elérni kívánt eredményhez, áruk szerint különböző. Egyes termelési ágakban ugyanis a termelési feltételek olyanok, hogy csekély áremelkedés is elegendő ehhez. Így p. o. ott, ahol a külföld termelési fölénye csekély, nem sok kell ahhoz, hogy az illető termelési ág a belföldön is meghonosodjék; ennek feltétele azonban természetesen az, hogy az ország viszonyaiban a szükséges adottságok megvannak. Ilyenkor igen mérsékelt vám alkalmazásával szép eredmény érhető el. Viszont ott, ahol a külföld termelési fölénye nagy, jelentősen kell az árat emelni, hogy ennek eredménye legyen. Így van ez különösen a természeti adottságokból folyó előnyöknél.

Olyan termelési ágaknál, amelyek már kifejlődtek az országban, vámvédelemmel továbbfejlesztésük lehetősége a szerint különböző, hogy a termelési költségek tagozódása milyen. Ahol a termelés növelése csekély költség-emelkedéssel lehetséges, mérsékelt vám is előidézheti ezt. Viszont ott, ahol nagy befektetések szükségesek a termelés kiterjesztéséhez, erős vámvédelem nélkül nem lehet komoly eredményt elérni.

A vámvédelem hívei arra szeretnek hivatkozni, hogy a hazai piacnak vámok útján való biztosítása az üzemek versenyképességét emeli, mert a nagyban való termelés a költségeket csökkenti. Ez a termelés egy részére, nevezetesen a nagyipar számára valóban így is van. A belföld azonban csak addig látja ennek hasznát, amíg a vámvédelem monopolgerjesztő hatásai nem érvényesülnek. Mihelyt ez megtörténik, a belföldi ár a külföldi fölé emelkedik, és a vámvédelem előnyét a belföldi vállalkozók, valamint a külföldi fogyasztók élvezik, az utóbbiak azért, mert olcsón jutnak az áruhoz.

A védvámok hatásának megítélésénél azonban nem szabad tisztán arra az előnyre tekintettel lenni, amelyet a szóbanforgó cikk árának emelése a termelés szempontjából jelent. Ez az előny ugyanis csak addig érvényesül teljes mértékben, amíg csak egyes, kis számban alkalmazott védvámokról van szó. Mihelyt a védvám szélesebb körben nyer alkalmazást, két irányban is kedvezőtlenül befolyásolja a termelést. Mindenekelőtt a termelési eszközöket drágítja, főképen akkor, ha nyersanyagokra vagy félgyártmányokra alkalmazzuk. Sőt bizonyos készgyártmányok vámjá is drágítja a termelést. Így a gépekre alkalmazott vámok terhet rónak mindazokra az üzemekre, amelyek gépek beszerzésére szorulnak. Másrésről az általánosabban alkalmazott védvám a megélhetési költségeket is emeli és ezáltal kisebb-nagyobb mértékben a bérek emelkedéséhez is szokott vezetni. Így tehát *szélesebb körökben alkalmazva, a védvám legalább részben, ellensúlyozza a maga termeléstfejlesztő hatását, mert egyúttal a termelési költségeket is emeli.*

Az árak emelkedése folytán a keresletben is változás megy végbe. Eltolódások következnek be az egyes áruk iránt megnyilvánuló keresletben, amelyeket nehéz előrelátni. Így p. o. a kereslet a vám által okozott áremelkedés folytán az illető jószág helyettesítésére alkalmas más áru felé fordulhat. Mint-hogy a kereslet azokban a cikkekben, amelyekben merev, áremelkedés mellett is nehezen húzódik össze, a rugalmasabb keresletű áruk termelői fogják leginkább megérezni a vámoknak azt a hatását, amely a kereslet csökkenésében nyilvánul. *Az általánosabban alkalmazott védvám, tehát a rugalmas keresletű árukat előállító termelők hátrányára befolyásolja a termelést.*

Összegezve ezeket a hatásokat, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a védvám kevés oly cikkekre alkalmazva, amelynek termelési lehetőségei nem túl magas vámok segítségével is fejleszthetők, a termelés növelését vonhatja maga után; szélesebb körben alkalmazva azonban saját hatását kezdi ellen-

súlyozni a termelési költségek növelésével és egyes árucikkek keresletének összehúzóásával. Minél nagyobb mértékben nyer a védvám alkalmazást, annál inkább eltorzítja a nemzeti termelőerők felhasználását azzal az állapottal szemben, amely az árak mesterséges befolyásolása nélkül előállana. A vám ugyanis mesterséges beavatkozás a piaci viszonyokba és amennyiben nem eddig ki nem használt termelőerőket kapcsol be a termelésbe, könnyen ellene hat annak, hogy a termelési tényezők azok felé a termelési ágak felé *tóduljanak, amelyek a nemzetgazdaság természetes és kulturális feltételeinek legjobban felelnek meg.*

Végül nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vámvédelem a külföldi verseny elhárításával *azt az ösztönzést csökkenti, amelyet a verseny a termelési technikái és üzemi tökéletesítése irányában gyakorol.* Némileg találó az a felfogás, amely a vámvédelemben a hátramaradás jutalmát látja. Legalább is bizonyos üvegházi, zsibbasztó levegőt teremt a vámvédelem a termelés számára, midőn azt a külföldi verseny élesztő szelétől elzárja. Így p. o. nem alaptalan az a vád, hogy a gabonavámok könnyen a gabonatermelésnek oly mértékben való fenntartását teszik lehetővé, amely már nem felel meg a közgazdasági fejlettségi fokának és ezzel gátolják a mezőgazdaságnak a változott viszonyokhoz való alkalmazkodását. Ezzel adott körülmények között nemcsak a közgazdaságot, hanem magukat a gazdákat is károsítják, akik belterjesebb gazdálkodás mellett jobb üzleti eredményeket érnének el.¹

Ez a szempont komoly megszívlelést érdemel, ha megfontoljuk, hogy a gazdasági politika feladata nem lehet más, mint a közgazdaságnak a termelési tényezők igazán előnyös kihasználására ösztönzése. Ahol hanyag és kényelmes módszerekkel is lehet boldogulni, ott aligha fog az igazi gazdaságosság, a szorgalom és az élelmesség kifejlődni.

Ahol csak a megfeszített munka és üzleti szervezés tudnak érvényesülni, ott kétségtelenül nagyobb lesz az ösztönzés e tulajdonságok kifejlesztésére, mint ott, ahol az állam a külföldi verseny távoltartásával a könnyebb módon való boldogulás lehetőségét nyitja meg. *Taussig*nak bizonyára igaza van, ha azt állítja, hogy Angliában és Svájcban a tehetségek érvényesülésének kedvező demokratikus szellem, amely elhárította egyes csoportérdekeknek az összeség rovására való érvényesülését, hatalmas rúgója volt a gazdasági fejlődésnek.² Ha nem akarjuk a találékonyságot és élelmességet egyes nemzetek személyes tulajdonságának minősíteni, akkor el kell ismernünk, hogy e tulajdonságokat lehet fejleszteni vagy elernyeszteni. A kényelmes meggazdagodás lehetőségeinek megnyitása pedig semmiesetre sem fejlesztheti őket.

Kétséget nem szenvedhet, hogy egyes termelési ágak minden vámvédelem nélkül hatalmas kibontakozásra képesek, mert természetes feltételeik megvannak. A magyar malomipar sohasem élvezett vámvédelmet és mégis hatalmasan fejlődött. Az angol és a svájci ipar is e nélkül bontakoztak ki. Viszont egyes termelési ágakat vámvédelemmel sem lehetett kifejleszteni. Az Egyesült Államokban, mikép *Taussig* kifejti, nem járt sikerrel a kendertermelés vámvédelme, mert az amerikai munkás aprólékos munkára nem alkalmas és a cukoripart is csak ott lehetett kifejleszteni, ahol a bevándorlók olcsó munkaereje e célra rendelkezésre áll, pedig az Egyesült Államok éghajlata más vidékeken is alkalmas e termelési ágra. Tanulságosan mutat rá *Kale* arra, hogy Indiában a papíripar kifejlesztése miért nem sikerülhet vámvédelemmel sem. Itt ugyanis az egyes papírmennyiségekből oly csekély a fogyasztás és oly távolságokra kellene a papírt szállítani, hogy az országban való gyártása nem fizeti ki magát.³ A természetes feltételei annyira sokoldalúak, hogy ezeket egyszerűen vámvédelemmel pótolni nem könnyű.

Oly iparágak fejlesztésében a vámok alkalmazása nagy sikereket ért el, amelyekben igazán csak arról volt szó, hogy átmenetileg nehezítettessék a behozatalt. Így az amerikai vasipar hatalmas lendületet vett a védvámok segítségével, de csak ott, ahol az amerikai nép adottságaival számolt. Ahol a tömeggyártás nem lehetséges, ott a sikerek elmaradtak. Így az Egyesült Államok nagymértékben importáltak Németországból és

¹ V. ö. erről többek között az Österr. Volkswirt XXIII. köt. (1931.) 1132. old., ahol arra történik utalás, hogy a gabonavámok sokszor nem a kisgazdák, hanem a tőkeszegény nagybirtokosok javára szolgálnak.

² V. ö. Theorie der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. Berlin, 1929, az 56. old.

³ *Kale*: Economics of Protection in India. Poona, 1920. L. 51—52. old.

Angliából késeket és finom szerkezetű munkagépeket, míg az evőeszközfőgyártás, mint tömeggyártás, hatalmasan kifejlődött, éppúgy, mint a gépgyártás azon ágai, amelyek standardizálhatók. Érdekes példákat nyújt Anglia legújabb vámtörténete a nevelő-vámokra; így p. o. a műselyemiparban, amelynek termelését a vám jelentékenyen emelni tudta.

Tagadhatatlan, hogy Magyarországon a textilipar kifejlődését az osztrák verseny erősen hátráltatta. 1920 óta a magyar gyáripár a védvámok hatása alatt gyors fejlődésnek indult. 1923-ban csak 16.092 munkást foglalkoztatott, 1929-ben pedig a gazdasági depresszió ellenére is már 47.795 munkást.

Hogy túlhajtott váموkkal milyen eredményeket lehet elérni, arra nézve tanulságosak a következő adatok. Németországnak magas váموk alkalmazásával búzabevitelét, amely 1925—29-ben 19·8 millió métermázsát tett ki, 1934—35-ben sikerült 3·2 millióra, Olaszországnak 22·4 millió métermázsáról 5 millióra leszorítani. 1929-től 1934-ig Németország friss és fagyasztott marhahúsbevitelére 1·2 millió métermázsáról 28.000 métermázsára csökkent.¹ Magától értetődik, hogy ezek az eredmények csak jelentékeny áremelkedések kíséretében voltak elérhetők.

A védvámok gyakran a termelési tényezők vándorlásához vezetnek, amennyiben külföldi vállalkozás és tőke az országon belül alapít gyárakat. Így *Ohlin* szerint Kanadában több mint 700 oly részvénytársaság működik, amelyet az Egyesült Államok polgárai alapítottak.²

Taussig, F. W.: Some Aspects of the Tariff Question. An Examination of the Development of American Industries under Protection. Cambridge (Mass.), 1931. — *Reichlin, A.*: Der schweizerische Zollltarif und seine Schutzwirkung. Zürich, 1932. — *Findlay, R. M.*: Britain under Protection. London, 1934.

8. A váموk hatása a fogyasztásra. A nemzeti gazdagodás kifogástalan eszköze lehetne a védvám akkor, ha a fogyasztásra is ugyanolyan hatással volna, mint a termelésre. Sajnos, azonban a dolog természeténél fogva a vámvédelemnek a fogyasztásra éppen ellenkező a hatása, mint a termelésre. Ugyanaz az áremelkedés, amely a termelő számára ösztönzést jelent, összehúzódnásra készíti a keresletet. A vám tehát, ha célját eléri és áremelkedéshez vezet, akkor a fogyasztás összehúzódnása irányában hat. Hogy ez különböző mértékben következik be, a szerint, hogy merev, vagy rugalmas az egyes cikkek iránti kereslet; az természetes és ezért a vám a keresletben eltolódásokat okoz, tehát a fogyasztást egyenlőtlen mértékben szorítja meg. *A népesség életszínvonalának szempontjából hatása annál károsabb, minél inkább elsőrendű életszükségleti cikkek drágulásához vezet.* Minthogy a termelés önmagában nem cél, hanem csupán eszköz a nemzet életszínvonalának emelésére, a váموknak a fogyasztásra gyakorolt befolyása végeredményben a gazdálkodás végcélját veszélyeztetheti.

Ezzel szemben azzal szoktak érvelni, hogy a védvám a termelés fejlesztésével új kereseti lehetőségeket is teremt és ezzel a lakosság fogyasztóképeségét is emeli. Ezt nem is lehet kétségbe vonni, de figyelmünket a váموk összehatására kell irányítani, vagyis figyelembe kell venni azt is, hogy minél általánosabban alkalmazzák a váموkat, annál inkább lerontják az új kereseti lehetőségek által nyújtott hatást, mert az árak emelkedése végeredményben könnyen odavezet, hogy a nagyobb jövedelmeknek, amelyeket a védvám tesz lehetővé, csak az előbbi, vagy még ennél kisebb valószínű vásárlóképeség felel meg a pénzérték változása folytán. Tetézi ezt a hátrányt az, hogy, mint minden áreltolódás, a védvám is egyenlőtlen mértékben érinti a lakosság különböző rétegeit és egyes gazdasági csoportok helyzetének javulásával mások helyzetének rosszabbodását idézi elő. Ezzel elérkeztünk a vám azon hatásához, amely a jövedelemeloszlással kapcsolatos.

¹ V. ö. The Improvement of Commercial Relations between Nations. Paris, 1936. a 119—120. old.

² B. Ohlin: Die Beziehungen zwischen internationalem Handel und internationalen Bewegungen von Kapital und Arbeit. Zeitschrift für Nationalökonomie. II. köt. 193—194. old.

Igen nehéz annak a tehernek a kiszámítása, amelyet a vámok a fogyasztás szempontjából képviselnek. E tekintetben nagyon érdekesek azok a számítások, amelyeket Reichlin és Howald a svájci viszonyokra vonatkozólag eszközöltek. (L. Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft. 61. évf. [1925] a 159—169. és 323—333. old.)

Nem érdektelen e szempontból Käppeli összeállítása sem, amely szerint az összbevételnek 1927-ben Németországban 66·9%-a, Franciaországban 51·7%-a, Olaszországban 57·7%-a esett a nem pénzügyi, tehát a gazdaságpolitikai vámokra. (L. Weltwirtschaftliches Archiv. XXXIII. köt. a 199. old.)

9. A vámok hatása a jövedelemeloszlásra. Az árszínvonal minden változása kihat a jövedelemeloszlásra is, mert az egyes gazdasági csoportok különbözőképpen tudnak csak alkalmazkodni az árak változásához. Ezért a jövedelmekben a vám okozta áremelkedés folytán eltolódások fognak beállni.

Az áremelkedések közvetlenül azon vállalkozók nyereségét emelik, akik az illető cikket előállítják. Ezért a vám okozta áremelkedésnek közvetlen következménye a vállalkozói nyereség emelkedése. Az árnak a vám következtében való emelkedése kitolja a termelés határát és ezzel növeli a termelői járadékokat. A magas vám okozta áremelkedés még a határtermelőnek is biztosíthat költségein felüli bevételt.

A vám könnyen emeli az egyéb járadékokat, nevezetesen a tulajdoni járadékot is. A földbirtok nagyobb jövedelmezősége emeli a földjáradékot és a védvám által ösztökélt tőkekereslet a tőkekamat emelkedéséhez is vezethet. Hogy azután a tőkekamat emelkedése milyen mértékben jelent a tőkésre nézve valóban jövedelememelkedést, az attól függ, hogy az áremelkedések milyen mértékben befolyásolják e jövedelmet.

Éppen így van ez a munkabéreknél is, ahol tagadhatatlan, hogy az általánosabb vámemelések folytán előidézett drágulás, de a fokozott munkakereslet is, a bérekre visszahat. Könnyen lehetséges, hogy a növekedett munkakereslet egyes iparágakban és különösen egyes munkáscsoportokra nézve a reálbér emelkedését is vonhajtja maga után, t. i. akkor, ha a pénzbér emelkedése nagyobb, mint a munkások által fogyasztott cikkek áremelkedése. A védvám azonban mindenesetre a különböző csoportbeli munkások bére között eltolódásokat fog előidézni. Kedvez azoknak a munkásoknak, akik oly termelési ágban dolgoznak, amelynek jövedelmezőségét a vámok nagyobb mértékben emelték, de hátrányára van azoknak, akik a többi termelési ágban dolgoznak és akiknek béremelkedése nem tud lépést tartani az árszínvonalnak a vámok folytán való emelkedésével. Nyilvánvalóan különösen a tanulatlan munkások tömege lesz az, amelynél végeredményben a védvámok a valóságos bér süllyedését idézik elő.

Ugyanez áll különösen az állandó fizetésű alkalmazottak rétegére, amelyek közvetlen előnye a vámemelésből egyáltalában nincsen. És ugyanily hátrányosan érinti a kisebb járadékosok, kistőkések, rokkantellátásban részesülők tömegeit a védvám folytán előállott áremelkedés, mert jövedelmük változatlan marad és legfeljebb nagy késéssel alkalmazkodik némileg az árak emelkedéséhez.

Nem szabad azonban elhanyagolni azt, hogy a vámnak a munkások keresetére gyakorolt hatása csak részben automatikus, t. i. csak annyiban, amennyiben új munkaalkalmakat és munkások utáni keresletet teremt. A munkaadó ugyanis magában azért, hogy többet kap az áruért, még nem emeli a bért. Ezt csak akkor teszi, ha a munkapiac helyzete erre kényszeríti. A szakszervezetek ebben nagy segítségére lehetnek a munkásságnak.

10. A védvámok hátrányai. A védvámok hatásának áttekintése nyilvánvalóvá teszi, hogy a védvám alkalmazásának mindig vannak hátrányai, amelyek annál inkább növekszenek, minél inkább szélesedik ki alkalmazásuk köre.

A védvám mesterséges belenyúlás az áralakulás természetes folyamatába, amelyet az ártényezők befolyásolásával megzavar. Az árszínvonalat

a nemzetgazdaság történeti és természetes adottságainak megfelelő színvonalától eltéríti, minthogy egyes áruk árát emeli, amely áremelések azután továbbgördülnek az ármechanizmusban. A nemzetgazdaság a külföldről vásárolt árukat drágábban kapja, mint ahogy vámvédelem nélkül kapná és ez a körülmény a belföldi árakat is befolyásolja. Mint minden árszínvonalváltás, a vámokozta áreltolódás is kihat az életszínvonalra, és az egyes gazdasági rétegek kereseti lehetőségeit és ezzel életszínvonalát egyenlőtlenül befolyásolja, egyes rétegeknek kedvezve, másokat sújtva

Láttuk, hogy a vámok a termelési tényezők átcsoportosítását, mintegy természetes medrűkből való kizökkentését vonják maguk után. A vámvédelem által teremtetett mesterséges helyzet oly termelési ágakat is életképessé tesz, amelyek e védelem nélkül nem volnának jövedelmezők. Ez kihat a nemzetgazdaság világpiacbeli helyzetére. *A nemzetközi csere szempontjából rontja ugyanis az ország helyzetét, mert termelési tényezőket von el azoktól a termelési ágaktól, amelyekben a nemzetgazdaság legcsereképesebb* és így nemzetközi viszonylatban a legelőnyösebben kapcsolódhatik be. Ezzel a védvám ellentétbe kerül azzal, hogy a különböző nemzetgazdaságok természeti és történeti adottságai termelési fölényekhez vezetnek, amelyek kihasználása a nemzeti jövedelmet növeli. A védvámval tehát nemzetközi szempontból az ország cserehelyezete rosszabbodik, mert a nemzetgazdaság azt, amit kevésbé előnyös feltételek mellett állít elő, maga termeli, a helyett, hogy oly áruért kapná cserébe a külföldtől, amelyeket sokkal kedvezőbb feltételek mellett tud előállítani. E mellett a védvám a nemzetgazdaság csereképességét még azáltal is csökkenti, hogy a termelést drágítja és így természetes termelési fölényeit is gyengíti, mert az adottságuknál fogva legelőnyösebb termelési ágak költségei is emelkednek.

Kétségtelen, hogy e hátrányokat enyhíti az a körülmény, hogy a védvám új termelési lehetőségeket nyit, amelyek mint kereseti lehetőségek a lakosság fogyasztókéességét is növelik. A védvámrendszer alkalmazásának mikéntjétől függ azután, hogy e hatás ellensúlyozhatja-e az előbbi hátrányokat. Kétségtelen ugyanis, hogy minél szélesebb körű alkalmazást nyernek a védvámok, annál *mesterségesebb talajra kerül a nemzetgazdaság termelési szervezete* és annál jobban eltolódik ama természetes adottságok optimális kihasználásától, amelyek mellett legelőnyösebben alakulna úgy a nemzeti árszínvonal, mint pedig a nemzet helyzete a nemzetközi csereviszonylatban. De az a körülmény, hogy a védvám által lehetővé tett jövedelemtöbblet és a védvám által felidézett hátrányok hogyan viszonylanak egymáshoz, nyilvánvalóan erősen függ a vámterület nagyságától is. Minél nagyobb a vámterület, annál változatosabbak termelési lehetőségei és annál kevésbé képes a védvám eltorzítani a közgazdaságnak a képét. Viszont minél kisebb a vámterület, annál súlyosabban mutatkoznak a védvám hátrányai.

A védvámok egyik helyen alkalmazva, könnyen a termelés másik ágában is szükségessé teszik a védelmet, vagy legalább is táplálják a védelem iránti vágyakozást. Ez természetes is, mert a közgazdaság szerves egész, amelyben egyik termelési ág a másikba kapcsolódik és így mihelyt az egyik helyen mesterséges feltételeket teremtünk, előbb-utóbb szükségessé válik ez más tereken is. Csak a fonódák és a szövődék egymáshoz való viszonyára kell gondolnunk, mert a fonalak vámvédelme okvetlenül a szövetek vámvédelmét is felidézi. Így a vámvédelem csavarmenetszerű előhaladásra hajlamos, amennyiben az egyszer megkezdett vámvédelem végigvonul a közgazdaságon és magában hordja az irányzatot, hogy önmagát fokozza. Csakis ebből érthetők meg azok a magas vámtarifák, amelyekhez az utolsó évtizedek alatt eljutottunk.

Nem volna teljes a vámvédelem hátrányairól alkotott kép akkor, ha nem mutatnánk rá azokra a *politikai hátrányokra*, amelyek a vámvédelem kíséretében járnak. A védvámok növelik az egyes társadalmi osztályok közötti

ellentétet, csökkentik a gazdasági felelősség szellemét és arra ösztönzik a gazdasági érdekesoportokat, hogy maguk számára is megszerezzék a vámvédelem előnyeit.

A vámok nagy része mint nevelővám kezdi pályafutását és később mint kiegyenlítővám állandósul. Ennélfogva a nevelővám nem szokta megtartani azt, amit ígér, hogy t. i. csak ideiglenesen a kezdet nehézségeinek elhárítására fog szorítkozni. Mihelyt az illető iparág kifejlődött, azzal szoktak ugyanis érvelni, hogy tőkevesztéssel és munkaalkalomvesztéssel jelent, ha tovább fenn nem tartják vám segítségével az illető iparágat. Ha azonban a nevelővám csak ott nyerne alkalmazást, ahol az fogalmának megfelelően, t. i. ott, ahol végeredményben vámvédelem nélkül is megállani tudó iparágat fejleszt ki, akkor további fenntartására nem volna szükség.

A védvámok egy másik része egyenesen következménye a már alkalmazott vámoknak, mert ha a nyersanyagot vagy a félgyártmányt vámmal drágítom, nyilvánvaló, hogy a készgyártmányt is védenem kell, különben a külföldi termelésnek egyenesen előnyt nyújtok.

Ha ezeket a tényeket nem igazolná a vámpolitika története, akkor a vámvédelem sokkal enyhébb megítélésben részesülhetne, mint e fokozódási irányzatának adottsága mellett. Minden elhatározásnak, amely a vámvédelem kérdésében történik, e tényt erősen szem előtt kell tartania.

11. A védvám alkalmazásának határai. Ha a védvám bizonyos körülmények között nemzeti szükségyszerűség, másrészt pedig alkalmazásának tagadhatatlanul jelentékeny hátrányai is vannak, akkor a *védvámot oly áldozatnak kell tekintenünk, amelyet bizonyos körülmények között a nemzeti lét magasabb céljaiért hoznunk kell.* Ez az áldozat csak átmeneti és ideiglenes a nevelővámoknál és átmeneti az oly kiegyenlítő vámoknál is, amelyek a termelési tényezők átesoportosításából származó súrlódási veszteségeket vannak hivatva kiegyenlíteni. Állandó áldozat azonban a nem ily veszteségek elhárítására irányuló kiegyenlítő vám, mégpedig a honvédelmi szempontból alkalmazott vám kivételével oly áldozat, amelyet a nemzet lakosságának egy része hoz a másikért. Leginkább nyilvánvaló ez akkor, ha a szaporodó népesség számára új kereseti lehetőségeket kíván teremteni a védvám, ezáltal lehetővé teendő azt, hogy a nemzet termelőerőin többen osztozzanak annak ellenére is, hogy ezzel kevesebb és csökkenő termelékenységi hányad esik egy-egy lakosra.

Ha a védvám alkalmazása mindenkor közvetlen, vagy közvetett áldozatot kíván, akkor nyilvánvaló, hogy alkalmazásában mértéket kell tartani, gondosan mérlegelve azokat az előnyöket és hátrányokat, amelyek minden egyes esetben a vámvédelem alkalmazásából származnak. A vámvédelem gyakorlati kérdései tehát ott, ahol élni kell vele, mindig alkalmazásának határaitra vonatkoznak.

A védvámok szélesebb körben való alkalmazásával a nemzetgazdaság két előnyről mond le. Az egyik az, hogy nem kapja meg az árut azon az áron, amelyen a külforgalom szabadon hagyásával megkaphatná. Ennélfogva adott nemzeti jövedelem mellett kevesebbet fogyaszthat belőle. A másik előny, amelyről lemond, a nemzet termelő erőinek a legelőnyösebb kihasználása, mert azáltal, hogy munkaerejét és tőkéjét adottságai között kevésbé eredményes termelési ágakra fordítja, ezeknek egy részét elvonja az előnyösebb felhasználásoktól.

Ezekkel a hátrányokkal szemben állnak azok az előnyök, amelyek új termelési ágak keletkezéséből és meglévők fejlődéséből származnak. Ezeket az előnyöket, amilyen elsősorban a munkaalkalmak teremtése, nem szabad lebecsülni. Esetről-esetre gondosan szembe kell azonban állítani velük az említett hátrányokat és ennek alapján kell eldönteni azt, hogy a vám valóban javára szolgál-e a nemzetnek.

Ennek alapján a védvám alkalmazása határainak kijelölése nem is ütköznék nagyobb nehézségekbe, ha a kérdés eldöntése mindenkor a gazdasági szempontok esetről-esetre való alapos elbírálása kapcsán történnék. Sajnos, ezt nagyon megnehezíti a politika, amely mindig nyomon kíséri a vámvéde-

lem kérdését. Minden érdekelttség természetesen igyekszik kereseti lehetőségeit oly előnyösen alakítani, amennyire csak lehet. A vámvédelem a jövedelmezőséget emeli és ezért mindenkor nagy a kísértés ily védelem követelésére. A legnagyobb veszedelem abban van, hogy a kormány a pártviszonyok mérlegelésével kénytelen a politikai pártoknak engedményeket tenni, ezek pedig választóik előtt annál előnyösebb színben tűnnek fel, minél inkább engednek a kereseti viszonyok javítására irányuló törekvéseknek, ha a javítás valóban más rétegek hátrányával jár is. Az érdekeltségek erősen beleszólnak a küzdelembe és a legkényelmesebb álláspont, mindenkor lehetőleg az összes érdekeltségeknek engedni és közbenső megoldást találni.

Itt van a vámvédelem Achilles-sarka. Egyik helyen alkalmzava, vagyunkozást kelt más termelési ágakban is és a termelési ágak egymásbakapcsoltságánál fogva, amilyen a nyersanyag, a félgyártmány és a készgyártmány kapcsolata, folyamatos követelésekhez és áremelkedésekhez vezet. Ezzel könnyen eltorzítja az árak egymáshoz való viszonyát és széleskörű áremelkedésekhez vezet, amelyek folytán könnyen elvesznek azok az előnyök is, amelyek egyes indokolt védvámokból származnak.

Ha szemünk előtt tartjuk azt, hogy tisztán gazdasági szempontból egyes, fent tárgyalt kivételektől eltekintve, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás az előnyös és a vámvédelem gyakran más cél érdekében való áldozatot jelent, óvatosan kell vele élni. A vámvédelmet oly orvosságnak kell felismernünk, amelyet csak elővigyázatosan szabad alkalmaznunk, ha nem akarunk a nemzetgazdasági szervezetnek vele többet ártani, mint amennyit neki vele használunk.

A vámvédelem alkalmazásának veszélyei nem a gazdasági megfontolásokban, hanem a politikai szempontok érvényesülésében vannak. Amíg a gazdasági politika az érdekvépviseletek vezetőségére van felépítve és a kormányzat nem követeléseik közérdekből való szigorú elbírálására, hanem csupán lehető összeegyeztetésére irányul, addig a védvámrendszernek hátrányai elkerülhetetlenül túltengenek előnyei felett.

12. A kiegyenlítő vámok mellett felhozott érvek. A védvámok hívei, mint fent említettük, számos hangzatos jelszót kovácsoltak törekvéseik népszerűsítésére. A politikai küzdelem jellegéről van szó, amelyek a pártküzdelmek hevében keletkeztek és a nagy tömegek felfogásának megnyerésére irányulnak. E téren a tudományos érvelés felett mindig előnyben van az, ami első sorban az érzelmre hat és ezen keresztül keresi az értelem megnyerését is.

Demokratikus korunkban természetesen elsősorban a széles néprétegek előnyeit hangoztató szociálpolitikai érvekkel lehet hatni. Ezért a kiegyenlítő vámoknak azzal akarnak szociálpolitikai ízet kölcsönözni, hogy a munkásosztály számára való előnyös voltukat igyekezzenek bizonyítani. Különösen a magasabb bérszínvonalú országokban lép a vámvédelem szociálpolitikai indokolása erősen előtérbe azzal a tetszetős érveléssel, hogy *a vám a bérszínvonal magasságát védi*. E szerint tehát a védvám azért előnyös és szükséges, hogy a rosszabb béreket fizető külföldi áru ne árassza el az országot és ezzel ne kényszerítsék ki a bérszínvonal leszorítását.

Kétségtelen, hogy a munkások széles rétegének lehető magas életszínvonalra a nemzeti jólét szempontjából kívánatos. A kérdés csak az, hogy valóban lehet-e a külföldi verseny elhárításával magasabb bérszínvonalat biztosítani. A munkabér magassága számos tényezőtől függ, amelyek között a lakosság életigényei, a munkakínálat terjedelme és a munka termelékenysége lépnek legerősebben előtérbe. Ezek közül a vámvédelemmel csupán a munkakereslet nagysága áll összefüggésben, amennyiben a védvám által teremtetett vállalkozási lehetőségek a munkakeresletet növelik. E tekintetben tehát a vámvédelem valóban segítséget nyújthat a bérszínvonal emelésére, valamint a munkanélküliség enyhítésére. Ezzel az előnnyel azonban a nemzeti termelékenység csökkentése áll szemben akkor, ha mesterségesen fejlesztett termelési ágakról van szó, amelyek felkarolása csak a termelési tényezők

határtermelékenységeinek süllyedésével lehetséges. Minthogy pedig a bérszínvonalnak a munka termelékenysége az egyik főtenyezője, ebből olyan ellenhatás indulhat ki, amely végeredményben és hosszabb időközökben a bérszínvonal emelkedését megakadályozza.

Tisztában kell ugyanis lennünk azzal, hogy mesterséges eszközökkel lehetséges ugyan a vállalatok jövedelmezőségét emelni, de nem lehetséges a nemzeti termelékenységet fokozni, amely végeredményben a termelési tényezők adottságain múlik, amelyekből a termelési fölények származnak. Ha a védvám a termelési fölények kihasználását csökkenti, akkor a nemzeti termelékenységet és ezen keresztül végeredményben a béreket is csökkenti.¹ A munkabérek emelésének hatályos eszközei a munka termelékenységének emelése és a munkások szervezkedése. A védvám a bérviszonyokban eltolódásokat idéz elő és a két utóbb említett tényező nélkül azt eredményezheti, hogy egyes munkáscsoportok bére javul, de ez más csoportok, kivált a tanulatlan munkások rovására történik.

A magas bérszínvonal védelmének érve különösen az Európán kívüli országokban kedvelt. Az Egyesült Államokban 1840 óta mint a „Pauper Labour Argument” a védvámok egyik főérve. Segítségével nyerte meg a republikánus párt maga számára a munkásosztályt. Hangoztatói természetesen elhallgatják azt, hogy az Egyesült Államokban a bérszínvonal magasságának igazi oka a gazdag természeti forrásokban, a lakosság éles gazdasági érzékében és az ország technikai haladásában van. E források kihasználását nem gátolná a külföldi árubehozatal, sőt oda vezetne, hogy termelékeny munkájáért az Egyesült Államok lakossága olcsóbban vásárolhatná meg egyéb szükségleti cikkeket. Téves tehát az az érvelés, amely a szociális dömping jelszavát hangoztatja minden vámleszállítással szemben. Ausztráliában a hatvanas évek óta ugyancsak kedvelt jelszavá lett a bérszínvonal védelme, holott a csekély népsűrűség egyik főtenyezője itt a bérszínvonal magasságának.

Európában a tömegek védvámok irányú hangolására elsősorban a *nemzeti munka védelmének* követelése szolgál. Azt hangoztatja, hogy minden termelési ág és minden termelő osztály egyaránt igényt tarthat arra, hogy a külföld versenyével szemben védelmet nyerjen. A védvám tehát az állam gondoskodását jelenti minden termelő osztályról és így az egyenlőség, az egyenlő védelem hangzatos jelszava csatlakozik e követeléshez, amelyet *Bismarck* vetett a közvéleménybe akkor, amidőn az ipari védvámok mellé bevezette az agrárvámokat.

A gazdasági élet törvényszerűségeinek világa mellett ez az érvelés még gyengébb lábakon áll, mint az előbbi. Olyan vámtarifát szerkeszteni, amely mindenkinek érdekét egyformán megvédené, máresak azért sem lehet, mert a nemzetgazdaságin belül is érdekellentétek állanak fenn. A vámvédelem ezeket az érdekellentéteket nem csökkenti, hanem növeli. Hiszen jövedelemeloszlási küzdelmeket idéz fel az árszínvonal változása folytán és e küzdelmek döntenek afölött, hogy ki milyen előnyt tud magának biztosítani a vámvédelemből. Mindenkinek egyenlőképen való megvédeése vámok segítségével máresak azért is lehetetlen, mert a különböző néprétegek nem egyenlő közvetlenséggel kapcsolódnak be a termelésbe és így egyes néprétegek a vállalkozás jövedelmezőbbé tételének előnyeiből a legkülönbözőbb mértékben és közbeékelődő, gyakran hosszasan tartó folyamatok útján részesednek.

Közvetlen előnyt a vámvédelem csak a vállalkozók számára jelent, akik ez előnyből a tőkésnek és a munkásnak csak annyit juttatnak, amennyit az magának jövedelemeloszlási küzdelmek árán ki tud vívni. Arról tehát szó sem lehet, hogy mindenki egyenlő előnyt húzzon a vámvédelemből, annál is kevésbé, mert ez az érvelés megfelelkezik arról, hogy minden termelő egyúttal fogyasztó is és így a vámvédelem okozta drágaság következményeit is

¹ A bérek magasságában a különbségek nemzetközi forgalom dacára megmaradnak. *Taussig*: Anglia és India, Anglia és a kontinens közötti viszonyra utal. (Theorie d. internat. Wirtschaftsbeziehungen. 25—26.)

viselnie kell, ami a fogyasztás különbözősége folytán újból eltolódásokat és egyenlőtlenségeket okoz.

Mindazok az érvelések tehát, amelyek arra vannak alapítva, hogy a vámvédelem a munkások vagy az összes kereseti ágak jövedelmezőségi viszonyait javítja, alapos tévedésre építenek. Tévedésük forrása az, hogy a jövedelmezőséget, amely forgalomgazdasági jelenség és így cserefolyamatoktól van kísérve, amelyek a vásárlóerőt egyik kézből a másik kézbe viszik, összetévesztik a termelékenységgel. *A jövedelmezőség növelése még nem jelenti az igazi termelékenység növelését is, mert ezt csak új nyersanyagforrásokkal, behatóbb munkával, nagyobb találékonysággal és technikai fejlődéssel lehet növelni.* Téves tehát az a hiedelem, hogy nagyobb pénzbeli jövedelemmel a nemzeti jövedelem is gyarapodik.

Arndt: Der Schutz der nationalen Arbeit. 2. Aufl. Jena, 1925. — Dietzel, H.: Das Produktionsinteresse der Arbeiter und die Handelsfreiheit. Jena, 1903. — Kautsky, K.: Handelspolitik und Sozialdemokratie. Berlin, 1901. — Low: Protection in the United States. London, 1904. — Stanwod: American Tariff Controversies in the XIX. Century. Westminster, 1914. — Taussig: The Tariff History of the United States. New York, 1921. — Austin u. Lloyd: Das Rätsel höherer Löhne. Braunschweig, 1926. — Nettmann: Ausgleichszölle. Halberstadt, 1929. — Chomley, C. H.: Protection in Canada and Australasia. London, 1904.

IV. RÉSZ.

Valutapolitika.

I. FEJEZET.

Belső valutapolitika.

1. A valutapolitika feladatköre. A gazdasági életnek az a területe, amelyen legelőször volt nélkülözhetetlen az állam beavatkozása, a pénzforgalom volt. Bár a pénz keletkezését nem az államnak köszöni, a pénzforgalom rendszeres kiépítése és feltételeinek biztosítása mégis csak az állam segítségével volt lehetséges. Szélesebb körben való elterjedéséhez ugyanis biztosítani kellett az érmék egyöntetűségét és a különböző összegekről szóló érmék egymáshoz való határozott viszonyát. Ezeket csak egy felsőbb hatalom tudta biztosítani, ami a pénzverésnek hatósági jogkörbe vonásával történt. Kifejlődött a *pénzverési felségjog*, amelyet a fejedelem ugyan néha egyes főuraknak is átengedett, de az ekkor is hatósági jogkör maradt és a pénzforgalomban szereplő érmék mások részéről készítése *pénzhamisításnak* minősült.

Az olyan pénzrendszert, amely hatóságilag tervszerűen van kiképezve, *valutának* nevezzük. A valuta tehát felsőbb helyről alakított pénzrendszer, amely nincsen magára bízva, hanem *tervszerűen* van elrendezve és *hatóságilag irányítva*. Amíg csak fémpénz forog, elrendezésének és fenntartásának alapja a pénzverési jog, később, midőn a papírfizetési eszközök is szerephez jutnak, felépítése és fenntartása bonyolultabb és benne a bankok is szerephez jutnak, de olymódon, hogy az állam felügyelete rájuk is kiterjed.

Az államnak a pénzforgalom síma lefolyásának biztosítására vonatkozó tevékenysége a *valutapolitika*. Feladata eredetileg egyszerű gondoskodás arról, hogy a forgalomnak megfelelő érmék álljanak rendelkezésre. Minél bonyolultabb lesz a bankok bekapcsolódása folytán a pénzrendszer és minél többféle fizetési eszköz kerül forgalomba, annál inkább szélesedik a valutapolitika feladatköre. Előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a bankjegyek kibocsátásának szabályozása és a bankszerű fizetés módozatainak több irányban való rendezése is.

Az üzleti élet kiszélesedésével új feladatkört teremtett a valutapolitika számára a pénzmennyiségnek az árszínvonalra gyakorolt befolyása. Az a hatás, amelyet az Amerika felfedezése után Európába özönlő nemesfémek az árákra gyakoroltak, felkeltette a figyelmet és később, midőn a papírfizetési eszközök elszaporodtak, mind kevésbé volt mellőzhető a valutapolitikában az a körülmény, hogy a pénzmennyiség változása az árák színvonalát befolyásolja. Ezzel a valutapolitika egyik főfeladata a *pénzmennyiségnek azzal a céllal való szabályozása lett, hogy az árszínvonalnak, vagyis a pénzértéknek a pénz oldaláról való nyugtalanítása elkerültesse.*

Az említett feladatok abból folynak, hogy a munkamegosztás kifejlődésével a pénz a közgazdaságnak mind fontosabb intézményévé lett. A pénz azonban nemcsak a belforgalom eszköze, hanem fontos szerephez jut a külforgalomban is. Az állam gondoskodásának ezért arra is ki kell terjednie, hogy a pénz ebben a vonatkozásban is zavartalanul feleljen meg feladatának. Itt is értékének ingadozásoktól a lehetőségig való mentesítése, vagyis a *váltó-árfolyam erősebb ingadozásainak elhárítása a valutapolitika feladata*. A pénz értékének külföldi vonatkozásban való erősebb változásai ugyanis kedvezőtlenül hatnak a külforgalomra, de ezenkívül káros hatásuk van az árszínvonalra és ezzel a pénz belföldi értékére is.

Kettős feladatának megfelelően a valutapolitikát két fejezetre szokták osztani. Az első a *belföldi valutapolitika*, a második a *külföldi valutapolitika*. A kettő természetesen szorosan összefügg egymással, mert a pénzrendszer a maga egészében egységes és ezért olyan szabályozást kíván, amely úgy a belföldön, mint pedig a külforgalomban egyaránt biztosítja síma működését. Nehéz feladatok elé állítja a valutapolitikát a pénz beteg állapota, az *infláció*. Ezért célszerű az ezzel kapcsolatos kérdéseknek külön fejezetet szentelni.

Nogaro: La monnaie et les systèmes monétaires. Paris, 1945. — Adarkar, B. P.: The Theory of Monetary Policy. London, 1935. — L'Expérience Monétaire Internationale. Enseignements de la période d'entre les deux guerres. (Sociétés des Nations.) Genève, 1944. — Crawford, A. W.: Monetary Management under the New Deal. (American Council on Public Affairs.) 1940.

2. A fémvaluta kialakítása. Az államnak a pénzforgalom rendezésében felmerülő feladatai természetesen a szerint változnak, hogy milyen fizetési eszközökkel él a forgalom. Más feladatok elé állítja ugyanis az államot a tiszta fémforgalom, mint a forgalomnak egyéb fizetési eszközökkel való kibővülése.

Évszázadokon keresztül, midőn fémből készült érmék látták el a forgalmat, a fejedelmek főgondja e téren az *érmeügy rendezése* és elsősorban a *fémveréshez szükséges fém biztosítása* volt. A pénzforgalomnak szélesebb körökre való elterjedésével mind nagyobb gondot okozott annak az arany- és ezüstmennyiségnek előteremtése, amely nélkül a növekvő forgalom lebonyolítása fennakadást szenvedett. Ez volt egyik főoka annak, hogy az üzleti körök, de a közgazdák is állandóan arról panaszkodtak, hogy kevés a pénz és legalább részben erre volt visszavezethető az érméknek idővel a szokásosnál kisebb fémtartalommal való kiveretése (*pénzrontás*) is. Ez volt az oka annak is, hogy ebben a korban a nemesfémbányászatot tartották a nemzeti gazdaság egyik legfontosabb ágának és a nemzetek gazdagodására alapvetőnek látszott az, hogy az országnak vannak-e arany- és ezüstabányái. A kivitelnek a merkantilisták részéről való erőltetése is ezzel függött össze, mert az arany-, valamint ezüstabányákban szűkölködő, de élénkebb forgalmú országokban a belföldi bányák egyre nehezebben tudták a szükséges nemesfémmennyiséget előteremteni és így a kivitel volt a pénzveréshez szükséges nemesfém megszerzésének főforrása.

A pénzveréshez szükséges nemesfémekről való gondoskodás mellett az *érmetechnika* tökéletlensége okozott gondokat a fémvalutának, mert a forgalom a különböző fémtartalmú érméket nem fogadta el egyenértékűnek, ha névértékük azonos volt is. Így keletkezett ebből a pénznek az az állapota, amelyet *fajtapénznek* (Sortengeld) neveztek, mert a felek a fizetéstől azt is kikötötték, hogy az milyen veretű érmékkel történjék. A forgalmat ez természetesen nagyon megnehezítette.

Igy a fémvaluta évszázadokon keresztül tökéletlenül működött. Ezt főképp a pénzrontás okozta, amelynek a nemesfémtermelésnek a pénzszükséglet igényei mögött való elmaradásán kívül a pénzre vonatkozó nézetek tökéletlen volta volt a főokozója. Abból a téves felfogásból kiindulva, hogy a pénz értékét a fejedelem szabadon állapíthatja meg, a fejedelmek bátran hozták for-

galomba az érméket csökkentett nemesfém tartalommal, mert ez jelentékeny nyereséget biztosított számukra. Ez az, amit a *kamera hasznának* (lucrum camerae) neveztek; főforrása az volt, hogy ugyanabból a fémmennyiségből, amelyet a forgalomból bevontak, a régi névértéken több érmét vertek. A pénzláb tehát, amely azt fejezi ki, hogy a pénzegységül szolgáló érme hány súlyegységnyi fém tartalma van, a pénzrontás folytán könnyebb lett, vagyis az érme nemesfém tartalma csökkent.

Csak keserű tapasztalatok árán kezdték lassankint megérteni, hogy egészséges pénzrendszer csak azzal biztosítható, hogy az érméket szigorúan a pénzláb betartásával készítik és a pénzforgalom zavarai csak úgy háríthatók el, ha az állam lemond arról, hogy a pénzverést nyereségszerzésre használja fel. Ennek felismerésével megszűntek a pénzrendszer zavarai, mert a számolási rendszer legfőbb követelménye, az érme helyettesíthetősége, biztosítva volt. Ennek érdekében most már arról is gondoskodtak, hogy az állam a pénztáraiba kerülő érméket, ha azok a forgalom folytán bizonyos súlyvesztést szenvedtek, ne hozza újból forgalomba, hanem azokat, ha a törvényben előírt minimális súlyt, a *forgalmi súlyt*, nem érik el, kivonja a forgalomból. Egyidejűleg azt is megszabják az újabb érmetörvények, hogy, számolva az érmetek tökéletlenségeivel, milyen maximális súly- és finomságbeli eltérés mellett hozhatók a kiveret érmék forgalomba. Ez a megengedett eltérés a *remedium* vagy *tolerance*, amely az aránynál 2, az ezüsthöz 3% szokott súly szempontjából lenni, míg a finomsági eltérést 1‰-ben szokták megállapítani.

A fémvaluta alapgondolata az, hogy aki érmét kap, az ebben az áru vagy szolgáltatás fémbeli ellenértékét kapja. Ezért az ily pénzt *értékpénznek*, *valutapénznek* nevezték. A fémvaluta tehát abból indul ki, hogy az érme áruérték, vagyis a kapott fémmennyiség az az ellenszolgáltatás, amelyet más árukért nyújtanak. Ezért alapvető követelménye volt az, hogy az érmeben foglalt fémmennyiség annyit érjen, mint amennyit az kiveretlen állapotban ér. Ezt akarja biztosítani a *szabad veretési jog*, vagyis az, hogy az állam mindenkinek biztosítja azt, hogyha a pénzverdébe bizonyos mennyiségű aranyat vagy ezüstöt visz be, megkapja pontosan ennek a pénzlábban megfelelő értékét érmékben. Legfeljebb mérsékelt veredíjat számít fel az állam költségei fejében. A szabad veretési jog tehát biztosítani akarja, hogy az érme értéke *egyenlő legyen a benne foglalt fém kereskedelmi értékével* és a pénzegység értéke a fém értékével nyerjen alátámasztást.

Lassankint belátták, hogy a fémvaluta hatályossá tételéhez erre csak a valutapénznél van szükség és célszerű e mellett oly érme forgalombahozatala is, amelyek nem teljes értékűek. Ezek ugyanis a kicsinybeni forgalom feladatának jobban felelnek meg, mert így oly alakban készíthetők, amely kényelmesebben kezelhető. Így született meg az *aprópénz* vagy *váltópénz*, amelyre vonatkozólag az elfogadási kényszer csak bizonyos kisebb összegig terjed. Ezzel és a verhető aprópénz mennyiségének korlátozásával azt kívánták elérni, hogy az ne foglalhassa el a valutapénz helyét.

Az érmerendszer alapjainak meghatározása az *érmetörvény* feladata. Ez állapítja meg a pénzlábát, a kiverendő érme darabolását, a remediumot, a forgalmi súlyt és az aprópénz fizetési erejének korlátait, míg a kiverendő váltópénz mennyiségét a forgalom igényeihez mérten esetről-esetre határozza meg a törvényhozás. Magyarországon az 1925:XXXV. tc. szerint az előbb érvényben volt koronaérték helyébe új aranyérték lépett, amelynek egysége a pengő. A pénzverés alapsúlya a kilogramm és ennek tizedes részei, oly módon, hogy az értékpénzt 900 ezredrész arany- és 100 ezredrész réztartalmú ötvözetből verik. Egy kg ötvözött aranyból 3420 pengő készült, tehát egy kg finom aranyból 3800 pengő. Értékpénz gyanánt 20 és 10 pengősök verettek és magánosoknak is jogukban állt aranyat a törvényben megállapított érmékre kiveretni. Ez esetben a veredíj 20 pengősöknél a 0,3%-ot, 10 pengősöknél a 0,5%-ot meg nem haladhatta. A remedium súlyban 2, finomságban 1 ezredrész, míg a forgalmi súly 20 pengősnél 5,82 g, 10 pengősnél 2,91 g volt. Az aranyérmék mellett ezüsthöz és kisebb értékű fémekből is verettek érmék, azonban csak az állam számlájára. Öt-, két- és egy-pengősöket a közpénztárak korlátlanul voltak kötelesek elfogadni, míg a magánfor-

galomban az ötpengősök elfogadási kényszere 250, a kétpengősöké 100, az egypengősöké 50 pengőig terjedt. Váltópénzből a közpénztárak és a magánforgalom egyaránt ötvenfilléreseknek 20, húsz- és tízfilléreseknek 10, két- és egyfilléreseknek 2 pengő erejéig tartoztak érmekeket elfogadni. Az 1946. évben életbelépett forintról a valutarendezéssel összefüggésben lesz szó.

3. A valutarendszerek A fémvalutánál eredetileg különböző fémekből készült érmék álltak egymás mellett. Ebből sokáig nem származott baj, mert a rézből készült érmék a kisebb fizetéseknek voltak használatban, az arany- és ezüstérmék pedig a nagyobb fizetéseknek oly módon nyertek alkalmazást, hogy a fizetés az egyikben vagy a másikban történhetett. Az, hogy a *párhuzamos valutánál*, ahogy ezt a pénzrendszert nevezték, két számolási rendszer volt, az egyik aranyban, a másik ezüstben, ekkor nem zavarta a forgalmat, mert az arany és az ezüst értékének egymáshoz való viszonya sokáig nagyjában állandó volt.

Mihelyt azonban nagyobb bányák felfedezése folytán hol az arany, hol az ezüst állt bőségesebben rendelkezésre, a forgalomban nehézségek támadtak. Az aranyban és az ezüstben kifejezett árák viszonya nem maradt tovább állandó. Amíg az ingadozások nem voltak túl gyakoriak és az értékarány változása mérsékelt keretek között maradt, azzal igyekeztek a nehézséget áthidalni, hogy szabályozták azt az értékarányt, amelyben az arany- és az ezüstérmék a forgalomban egymást helyettesíthetik. Így született meg a *kettős valuta (bimetallizmus)*, amely a párhuzamos valutával egyezik abban, hogy két fém, az arany és az ezüst egymás mellett látják el a forgalmat, de tőle lényegesen különbözik abban, hogy a kettő értékviszonyát törvényesen szabályozzák.

Amíg az arany és az ezüst egymáshoz való értékviszonya csak mérsékelt ingadozott, a kettős valuta bevált és híveinek száma gyarapodott, mert azzal érveltek, hogy a két nemesfém egymás mellett való használata a rendelkezésre álló nagyobb fémmennyiségnél fogva jobban biztosítja a forgalomnak érmékkel való ellátását, mint csak egyiknek a használata. Érzelmi alátámasztást is nyert a kettős valuta Franciaországban, ahol a nagy Napoleon nevéhez fűződött bevezetése, míg az Egyesült Államokat gazdag ezüstkínesei számára megfelelő kereslet biztosítására törekvés sorakoztatta a bimetallizmus hívei közé. Az erős agitáció ellenére sem volt azonban a kettős valuta tartható akkor, amikor a múlt század hetvenes éveitől kezdve az ezüst értéke számottevő mértékben süllyedt. Az aranyhoz való értékviszonya a bimetallizmus idején 1:15½ volt, de már 1886–1890-ben 1:21½-ra, 1896–1900-ban pedig 1:33½-re változott.

Ennek a következményei el nem maradhattak. Mint régebben, úgy most is azzal a pénzzel fizettek, amely rosszabb volt, tehát azzal, amelynek fémértéke kisebb volt, mint névértéke. Az ezüst értéksüllyedésével tehát ez kezdte a forgalomból kiszorítani az aranyat, és így a kettős valuta névleges lett, mert az aranyérmék eltűntek a forgalomból. Ezek ugyanis mint áru többet értek, ezért vagy beolvasztották, hogy fém alakjában értékesítsék, vagy pedig fémértékben eladták a külföldre az aranyérméket.

További nehézség származott abból, hogy a kettős valutánál mindkét fémre vonatkozott a szabad veretési jog. Az ezüst tömegesen vándorolt a pénzverdékbe, amelyek azt a régi értékviszonynak megfelelő magasabb áron vásárolták. Ez az állapot nem volt sokáig tartható. Anglia már 1798-ban szakított a kettős valutával és beszüntette az ezüst szabad veretését. Ezzel megszületett az *aranyvaluta*, vagyis az a valutarendszer, amelyben csak aranyból készül az értékpénz. Szemben a bimetallizmussal tehát győzött a *monometallizmus*, tehát az egy fémrendszer. Az államok nagy része csak habozva követte Angliát. Míg Anglia 1816-ban iktatta törvénybe és 1821-ben léptette életbe az aranyvalutát, Németország csak 1871-ben, az Egyesült Államok 1873-ban, az Osztrák-Magyar Monarchia pedig 1892-ben léptek erre az útra.

Franciaország továbbra is ragaszkodott a kettős valutához. Ennek fenntartása érdekében 1865-ben érmeegyezményt kötött Belgiummal, Svájjal és Olaszországgal, de az ezüst szabad veretését a *latin pénzünió*, ahogy ezt az egyezményt nevezték, szintén nem tudta fenntartani. Így keletkezett a *santa valuta*, amelyet azért neveznek így, mert bár úgy az arany-, mint az ezüst-érmék értékpénz szerepét töltik be (az ezüst ötfrankos tehát értékpénz maradt), de az ezüst szabad veretése megszűnt, tehát a két fém közül az ezüst kedvezőtlenebb elbánásban részesült.

Az a kérdés, hogy a pénzügyi rendszert az aranyra vagy ezüstre kell-e alapítani, az európai kontinensre nézve még a múlt század közepén sem volt eldöntve, 1850 körül még az a meggyőződés uralkodott, hogy az ezüst érdemel előnyt. Így Hollandia 1847-ben ezüst monometallizmust iktatott törvénybe és 1850-ben bevonta aranypénzét. Midőn 1854-ben Ausztria és Németország valutakonferenciára ültek össze, Németország nem volt hajlandó az aranyvalutára rátérni és az 1857. évi német-osztrák érmeegyezmény az ezüst alapjára helyezkedett. Franciaországban a forgalom az ötvenes években kezdett arannyal telítődni, mert akkor a kaliforniai bányák felfedezése következtében az arany értéke süllyedt és így mind több aranyat hoztak a pénzverdébe. 1851-től 1866-ig csak 268,6 millió frank ezüstpénzt és 5,6 milliárd frank aranypénzt vertek, míg 1820–1850 között 3,1 milliárd frank ezüstpénz került kiveretésre és csak 483,4 millió frank aranypénz.

Ha az európai kontinens e kézenfekvő tapasztalatok ellenére is évtizedeken keresztül ingadozott az arany és az ezüst alapulvétele között, sőt egy része mereven ragaszkodott magához a kettős valutához, akkor ennek egyik oka az, hogy a múlt század közepe táján az arany és az ezüst értékaránya erősebben ingadozott és még nem lehetett látni, hogy melyik fémnek az értéke fog úgy állandósulni, hogy biztosabb alapja lehet a valutarendszernek. A habozás másik oka az volt, hogy a kettős valutának lelkes hívei akadtak és az ezüstabányák érdekeltsége a kettős valutára való törekvéseket erősen támogatta. Süss bécsi geológus 1877-ben az aranybányák kimerüléséről írt tanulmányt és azt állította, hogy nem lesz elegendő arany ahhoz, hogy a világ az aranymonometallizmus alapjára helyezkedjék. Franciaországban Wolowsky és Cernuschi agítáltak erősen a kettős valuta mellett, hangoztatva, hogy az arany és ezüst egymás mellett való használata mintegy kompenzációs inga mintájára kiegyenlíti az érték-ingadozásokat és azzal igyekeztek bizonyítani a kettős valuta lehető voltát, hogy az államok valutaérc iránti kereslete tervszerűen befolyásolhatja a két fém egymáshoz való értékviszonyát.

A bimetalizmus érdekében folytatott mozgalom sokáig nem szűnt meg. Az ezüstabányák érdekei mellett ugyanis erős támaszt talált mindazokban, akik mindig pénzügyi szűkéstől félnek és lényegileg az inflacionizmus hívei, ahogy az Egyesült Államok bimetalistáit találóan nevezték is. Az árak tartása érdekében az európai gazdák is csatlakoztak ehhez a táborhoz. Arra hivatkozva, hogy csak nemzetközi alapon valósítható meg a bimetalizmus, ismételten (1867-ben, 1878-ban, majd 1881-ben és 1892-ben) nemzetközi konferenciák ültek össze a kérdés tárgyalására, amely sokáig izgatta a világot. Az ezüst folytonos értékcsökkenése és az angol aranyvalutának a világforgalomban való döntő befolyása lassanként elaltatták a bimetalista mozgalmat.

Az Egyesült Államokban 1929 őszén kitört válság újból felélesztette az ezüst valutáris célokra való felhasználásának kérdését. Az ezüst ára erősen süllyedt. Ha 1925-i árát 100-nak vesszük, 1926-ban 90, 1932-ben pedig már csak 40 volt. Az ezüstofforgalom barátai azzal érveltek az Egyesült Államokban, hogy az ezüst árának ez a nagy süllyedése egyik oka a válságnak, mert az ezüstvaluta országainak, különösen Kínának és Indiának a nemzetközi piacon való vásárlóképességét gyengíti. Ennek ellensúlyozására az ezüst árának emelését követelték és az Egyesült Államok kormánya 1933-ban jelentős mennyiségű ezüst vásárlását vette tervbe és 1934-ben erről törvényt is alkotott (Silver Purchase Act). Az ezüst árát ezzel sikerül ugyan emelni, de az Egyesült Államok külforgalmának az ezüstvásárlások hívei részéről várt javulása nem következett be.¹ Az Egyesült Államok ezüstérdekeltsége azonban még az 1944 júniusában Bretton Woodsban tartott nemzetközi értekezleten is megkísérelte az ezüst valutáris szerepének biztosítását.

Helfferich, K.: Das Geld, 6. kiad. Leipzig, 1923. — Kalkmann, Ph.: Englands Übergang zur Goldwährung im 18. Jahrhundert. Strassburg, 1895. — Janssen: Les conventions

¹ V. ö. E. Grane: Die Auswirkungen des Silberankaufsprogramms der amerikanischen Regierung auf den Handel zwischen den Vereinigten Staaten und China. (Weltwirtschaftliches Archiv 44. köt. [1936] a 473–509. old.)

monétaires, Bruxelles, 1911. — Willis, H. P.: A History of the Latin Monetary Union. Chicago, 1901. — Laughlin: The History of Bimetallism in the United States, 2. kiad. New York, 1895. — Wolowsky, L.: L'or et l'argent. Paris, 1870. — Cernuschi, H.: Bimetallische Münze. Berlin, 1876. — Grom, A.: Der Mechanismus der Doppelwährung. Schramberg, 1939. — Bratter, H. M.: Monetary use of Silver in 1933. Washington, 1933. — Leavers, D. H.: Silver Money. Bloomington, 1939.

4. Az aranyvaluta. A pénz árueleméletének az az elgondolása, hogy csak értékes jószág lehet az egészséges pénzrendszer alapja, az aranyvalutában érte el legtökéletesebb megvalósítását. Egyetlen jószágra tudta alapítani a pénzrendszert, amivel egységes értékszámítást teremtett, amely a pénzérték hirtelen ingadozásait kiküszöbölte és így annak viszonylagos állandó voltát biztosította, mert az aranyvaluta a pénz oldaláról — rendkívüli időkben fellépő és ezért átmeneti jellegű hatásoktól eltekintve — csak azoknak az ingadozásoknak van kitéve, amelyeket az aranytermelés változásai okoznak. Ezek pedig, ha tekintetbe vesszük az évenként a világ készletéhez termelés útján hozzá növekvő mennyiség viszonylagosan csekély voltát, valóban csak kis mértékben változtathatják a pénzértéket, ha csak az aranytermelésben nem történik oly lényeges változás, amilyen az ezüstben bekövetkezett. Ez azonban eddig nem történt.¹

Az aranyérték lehető állandósításáról a törvényhozások is gondoskodtak. A szabad veretési jog kimondásával ugyanis a valutatörvények a pénzverdet, illetőleg a jegybankot kötelezték arra, hogy a pénzlábnak megfelelő áron korlátlan mennyiségben vásárolja az aranyat, tehát határozott áron korlátlan keresletet támasszon iránta. Lényegileg ez annyit jelent, hogy a pénzverde a törvény által, tehát hatóságilag megszabott és állandóan tartott áron felvesz minden neki kínált arany mennyiséget, vagyis valorizálja az aranyat.

Éles világításba helyezték ennek jelentőségét az 1914 után bekövetkezett események. Az arany értéke ugyanis el kezdett süllyedni, mihelyt az iránta való valutáris kereslet a hadviselő államoknak az aranyvalutáról letérése következtében csökkent.² Erősítette ezt az irányzatot, hogy az arany háborús bevásárlásaik eredményeképpen a hadviselő államokból a semleges államok felé áramlott és ezekben nagy aranybőség keletkezett. Az arany értékének süllyedése a semleges országok valutájának értékét veszélyeztette, de csak Svédország merte ebből levonni azt a következtetést, hogy a valutának időlegesen az aranytól való elszakításával megóvja valutáját értékének csökkenésétől.³ A svéd jegybanknak az aranyvásárlási kötelezettsége alóli feloldásával sikerült is elérnie, hogy pénzének értéke, igaz, hogy csak rövid ideig, a pénzlábnak megfelelő arany értékénél magasabb maradt. Arról, hogy az aranybőség is veszélyeztetheti a valuta értékállandóságát, alább lesz szó.

Az aranybőségtől egyébként régebben az aranyvaluta hívei nem féltek. Gondoskodásuk tárgya mindig csak az volt, hogy elegendő arany mennyiség álljon az ország rendelkezésére. Ha csak a belföldi forgalmat tartjuk szem előtt, ennek szükségletét az határozza meg, hogy milyen változatában valósul meg az aranyvaluta.

Eredetileg az aranyvalutát, mint a fémvaluta legtökéletesebb alakját, nem tudták másképp elképzelni, mint úgy, hogy az apróforgalom kivételével a fizetések aranyban történnek. Ez az *effektív aranyvaluta*, amelynél az *arany nemcsak számolási egység, hanem az egyedüli végleges fizetési eszköz*

¹ Az arany jelentékeny értékcsökkenése következett be az 1914. évi világháború következtében, minthogy az aranykereslet sok államnak az aranyvalutáról való letérése folytán jelentékenyen csökkent. Ezt az értékcsökkenést tehát nem az aranytermelés okozta, hanem rendkívüli körülmények vonták maguk után.

² Ennek a süllyedésnek a mértékét Cassel a dollár értékváltozásán mérve igyekszik megállapítani, arra utalva, hogy az Egyesült Államok árszínvonala 1913-tól 1920-ig átlagban 250-re emelkedett. (Das Geldwesen nach 1914. Leipzig, 1925, az 57. old.)

³ Igaz, hogy a rendkívüli körülmények rövidesen Svédországban is inflációhoz vezettek.

is. Ez természetesen jelentékeny arany mennyiséget igényel. A bankszerű fizetés terjedése azonban mérsékelte ezt a szükségletet és ugyanebben az irányban hatott már előbb a bankjegyek elterjedése is. Ámbár már *Ricardo* tisztán látta, hogy az aranyvaluta hiánytalan működéséhez nincsen szükség belföldi aranyforgalomra, az effektív aranyvalutához a gazdasági politika erősen ragaszkodott és benne a nyugateurópai nemzetek a jólét egyik megnyilvánulását látták.

A bankjegyek erős térfoglalása azonban mindjobban megmutatta annak felesleges voltát, hogy az arany lássa el a belföldi forgalmat. Az elmélet is alátámasztotta azt, hogy megfelelő szabályozás mellett a belföldi készpénzforgalom céljainak a bankjegy teljesen megfelel. Az elmélet és gyakorlat egyaránt azt mutatták, hogy a bankjegyforgalom rugalmas voltánál fogva jobban tud alkalmazkodni a közgazdaság változó pénzszükségletéhez és ezért előnyben részesítendő a tiszta fémforgalommal szemben. A következtetést ebből azonban csak habozva kezdték levonni. Az első lépés ezen a téren a *bankjegyek törvényes fizetési eszközzé minősítése* és elfogadási kényszerük elrendelése volt.¹ Ennek közvetlen oka azonban ekkor még csak a jegybank aranytartálékának nyugtalan időkből azt veszélyeztető aranyelvonásokkal szemben való megvédése volt. De csak lassan és főképpen az 1914-ben kitört világháború következményeként született meg az az aranyvalutának a bankjegyforgalomra épített az a válfaja, amelyet *aranymagvalutának* neveznek azért, mert az arany már csak mintegy magva a valutának, de a belföldön már egyáltalában nem kerül forgalomba.

Az aranymagvaluta feladja ugyan az aranyvaluta eredeti elgondolását, amely szerint a fizetésnek terjes értékű érmében kell történnie, de továbbra is fenntartja azt az elvet, hogy a pénzrendszer alapja az arany, amelynek értékére támaszkodik a pénzegység. Ha tehát az arany nem is forog kézről-kézre, azért mégis ez marad az alap, amelyen a pénzrendszer nyugszik és amelyben a számolás történik. Azok a papírgjegyek, amelyek az aranymagvalutánál készpénz gyanánt forognak, csak képviselői az aranynek. Bár a törvényes fizetési eszköz szerepét töltik be, a bankjegyek az aranyvaluta eredeti elgondolásának megfelelően az aranymagvalutánál is lényegileg *pénzhelyettesítők* maradnak, amelyek fizetési erejüket abból merítik, hogy az aranyra támaszkodnak és az aranyérmeiket helyettesítik, amelyekre szólnak. Ezért eredeti elgondolásában az aranymagvaluta is ragaszkodik a bankjegyek aranyban való beváltási kötelezettségéhez. Minthogy azonban már *Ricardo*, akinek agyában született meg az aranymagvaluta gondolata, meg volt győződve arról, hogy a belföldi forgalomnak megfelelőbb eszköze a bankjegy, ő a jegyeknek *aranyrudakban* való beváltását javasolta. Így a bankjegyek aranyértéke biztosítható a nélkül, hogy az aranyérme a belföldön forgalomba kerülne. Ezzel a *bankjegy végleges fizetési eszközzé lett*, amely a törvény erejénél fogva forog az arany helyett és amelyet a valóságban már csak az köt az aranyhoz, hogy értékét az arany alapján szabályozzák.

Az aranymagvalutával az aranyvaluta fenntartásához szükséges arany mennyiség jelentékenyen csökken. A jegybanknak csak annyi aranyra van szüksége, amennyi a fizetési mérleg egyensúlyban tartásához kell, mert ez biztosítja az ország pénzegységének az arannyal való kapcsolatát. Ez teszi lehetővé a jegybanknak az ország fizetési forgalma által megkívánt bank-

¹ Angliában ez már 1833-ban megtörtént; 1878-ban Franciaország, 1897-ben Oroszország, 1898-ban a skandináv államok, 1909-ben pedig Németország követték e példát. Az Osztrák Nemzeti Bank jegyeit az 1848. június 2-i nyílt pátenz ruházta fel kényszerárfolyammal. Az 1924: V. tc. 82. §-a szerint a Magyar Nemzeti Bank jegyeit „oly fizetésnél, amely magyar törvényes értékben teljesítendő és amelyet nem kell jogszabály vagy jogügylet alapján ércpénzben teljesíteni, mindenki és így minden közpénztár is teljes névértékben elfogadni köteles”. Az 1905-i svájci törvény csak háború esetére mondta ki az elfogadási kényszert.

jegymennyiségnek olymódon való kibocsátását, hogy a bankjegyek az arannyal egyenlő értékűek. Az a követelmény tehát az aranymagvaluta esetében is megmarad, hogy a bankjegyek mennyiségének alkalmazkodnia kell az ország aranykészletéhez, hogy a bankjegyek el ne veszítsék az arany értékével való kapcsolatot.

Az aranymagvaluta fizetési eszköze tehát a bankjegy, de számolási egysége az arany, amit a currency elvnek megfelelően az biztosít, hogy a bankjegykibocsátást szigorúan a rendelkezésre álló arany mennyiséghez alkalmazkodva intézik. Ezért az aranymagvalutának belföldi vonatkozásban is alapvető kérdése marad a fenntartásához szükséges arany mennyiség biztosítása.

Az aranyvalutának már jóval az aranymagvaluta eszméjének felmerülése előtt is az arany mennyiség biztosításán kívül döntő kérdésévé lett a *bankjegykibocsátás szabályozása*. Ennek jelentősége a bankjegyek használatának széles körökbe való behatolásával egyre növekedett, mert a bankjegykibocsátásban, ha az nincsen az aranyforgalommal összhangban szabályozva, az aranyvalutát veszélyeztető körülményt láttak. Ezért a figyelem mindinkább feléje fordult.

Liepmann, L.: Der Kampf um die Gestaltung der englischen Währungsverfassung von der ersten bis zur zweiten Peel's Act. Berlin, 1933. — Mlynarski, F.: The Functioning of the Gold Standard. Genève, 1931. — Hawtrey, R. G.: The Gold Standard in Theory and Practice. 2. kiad. New York, 1931. — Kemmerer, E.: Gold and Gold Standard. 1946. — Machlup, Fr.: Die Goldkernwährung. Halberstadt, 1925. — Lindsay, A.: A Gold Standard without a Gold Coinage in England and India. Edinburgh, 1879. — Probyn: Indian Coinage and Currency. London, 1897. — Heyn, O.: Papierwährung mit Goldreserve für den Auslandsverkehr. Berlin, 1894. — Hertzka, T.: Goldwährung mit Papierumlauf. Jena, 1895. — Vogel, H. E.: Nationale Goldkernwährungen und öffentliches Kreditmonopol als Grundlage eines Weltgeldsystems. Berlin, 1933. — Lannoy, Ch.: L'évolution du billets de banque comme instrument monétaire. Paris, 1935.

5. A bankjegyfedezeti rendszerek. A bankjegy eleinte tisztán az üzleti élet fizetési eszköze volt és legalább is eredeti elgondolásánál fogva csak a fémpénzt helyettesítő szerepet töltött be. Eredetileg tehát a bankjegy a valutarendszerben nem játszott önálló szerepet és magától értetődőnek látszott, hogy nincsen önálló szerepe, mert fémpénzre szól és csak célszerűségi szempontból forog a fém helyett. A bankok viselkedése sokszor bebizonyította ugyan, hogy az élet ettől az elgondolástól eltávolodott, mert a bankok nagyobb mennyiségben bocsátották ki a jegyeket, mint amennyi fémpénzzel rendelkeztek. De a közfelfogás ebben csak visszaélést látott és ragaszkodott ahhoz, hogy a bankjegy fémpénzre szóló utalvány.

Csak a bankjegy eredeti hivatásából és a közvéleménynek ehhez való merev ragaszkodásából magyarázható meg az elméletnek és a törvényhozásnak az az álláspontja, amelyet a bankjegykibocsátással szemben sokáig elfoglalt. Ez a felfogás ugyanis abból indult ki, hogy a bankjegy nem pénz, hanem csak *pénzhelyettesítő* és ezért bankjegyeket csak olyan mennyiségben szabad kibocsátani, amilyen mennyiségben fémre beválthatók. Ha a beváltáshoz szükséges fémet *bankjegyfedezetnek* nevezzük, akkor a bankjegy eredeti elgondolásának csak a *teljes fedezeti rendszer* felel meg, vagyis az, ha csak annyi bankjegy kibocsátását engedik meg a bankoknak, amennyit kívánatra minden pillanatban képesek fémpénzre beváltani. Ricardo befolyása alatt a tudományban ez az álláspont kristályosodott ki a múlt század elején lefolyt vitában, amely a bankjegy természetét igyekezett tisztázni. A currency elmélet győzelmét jelentette ez, amelynek megfelelően Anglia 1844-ben a Peel-aktában a teljes fedezeti rendszer alapján szabályozta a bankjegyforgalmat¹ és ezt az álláspontot foglalták el a skandináv államok is.

¹ A valóságban a Peel-aktában előírt fedezet sem volt teljes mert az államnak a bankkal szemben fennálló adósságára a törvény értelmében a fedezeti kötelezettség nem terjedt ki.

Az Angliában tett tapasztalatok azonban nem voltak kedvezőek. A Peel-aktának a fedezetre vonatkozó rendelkezéseit válságok alkalmával — így mindjárt 1847-ben, továbbá 1857-ben, 1866-ban — fel kellett függeszteni. A bankszerűség iskolája (banking principle) ennek az okait is tisztázta, midőn Tooke és Fullarton rámutattak arra, hogy a bankjegy nem egyszerű fizetési eszköz, hanem egyúttal hiteleszköz is, amiért is keletkezése a hitel-szükséglettel kapcsolatban áll és a bankjegyek jelentékeny része a hitelek visszafizetésével automatikusan visszafolyik ércpénz igénybevétele nélkül a jegybankhoz (*Fullarton-féle törvény*).

E megfontolásból azt a következtetést kellett levonni, hogy a teljes fedezeti rendszer túllő a célon. Mereven ragaszkodva ahhoz, hogy a bankjegy csak pénzhelyettesítő, a teljes fedezeti rendszer a bankjegyforgalmat legnagyobb előnyétől, a rugalmasságtól fosztja meg, mert a fémfedezethez és ennek változásaihoz igazodva a bankjegykibocsátás nem a közgazdaság szükséglete szerint terjeszkedik ki és húzódik össze, hanem a fémkészlet mértéke szerint. A teljes fedezet tehát nemcsak felesleges, hanem káros is, mert merevvé teszi a jegyforgalmat. Nem felesleges azonban egy kisebb arányú fedezet, amely rendes viszonyok között a beváltásra elegendő. E megfontolásból származik a bankjegyfedezet kettéosztása *fém- és bankszerű fedezetre*. Az első biztosítja a bankjegy beválthatóságát és, ami fontosabb, bizonyos korlátok közé szorítja a bankjegyforgalmat, a második pedig biztosítja azt, hogy csak közgazdaságilag indokolt módon kerülhet a bankjegy forgalomba. A bankszerű fedezet ugyanis biztos és rövidlejáratú követelésekből, tehát elsőrendű váltókból és jó lombardhitelek-ből áll, amelyek biztosítékot nyújtanak arra, hogy a bankjegy rövidesen visszafolyik a jegybankhoz. A fémfedezet mértékét e rendszer mellett $33\frac{1}{3}$ -ban állapították meg. Ezért *harmadfedezeti rendszer*-nek is nevezték. Újabban 35—40%-os fedezetet szoktak előírni.

A bankjegymennyiség *kontingentálását*, vagyis felső határának megállapítását honosította meg 1870-ben Franciaország. Helyesen mutatott rá azonban már 1866-ban Thiers arra, hogy a felső határ megmerevítése a bankjegykibocsátásnál nem aggálytalan,¹ mert túlságosan megköti a jegybankot. Ennek elkerülése végett később egyes országok a *közvetett kontingentáláshoz* fordultak, vagyis megengedték a kontingensnek szükség esetén való túllépését, de csak határozott feltételek mellett, amelyek biztosítékot nyújtanak arra, hogy csak igazán indokolt esetben él vele a bank. E biztosítékot a kontingensen túli jegymennyiség megadóztatásában — *bankjegyadó* — keresték, amely megszünteti a jegybank azon előnyét, hogy a bankjegyben oly pénzt kölcsönözhet ki, amelyért nem fizet kamatot.

A kontingensen túl való kibocsátást tehát e rendszer azzal nehezíti meg, hogy a jegybanknak adót kell fizetnie a kontingensen felüli bankjegyekért. Az újabb banktörvények a fedezeti arány csökkenésével fokozatosan növekvő adót írnak elő — amely a Magyar Nemzeti Bank alapszabályai szerint 5%-nál nem lehet kevesebb és innen emelkedik —, sőt az 1924-es német banktörvény azt is előírja, hogy a fedezeti arálynak a törvényes mérték alá süllyedése esetén a bank a diszkontot, vagyis a bankrátát megfelelően emelni tartozik.

A harmadfedezeti rendszer ily módon a kisebb ércfedezeti arányt összekapcsolja a bankszerű fedezettel, a jegybankmennyiség kontingentálásával és a bankjegyadóval. Ez igen jól bevált, mert a bankjegykibocsátás rugalmasságát és a bankjegyek beválthatóságát egyaránt biztosítja. Az angol tapasztalatok és Wagner Adolf bankügyi fejtegetései hatása alatt elsőnek Németország valósította meg 1875-ben. Az Osztrák-Magyar Monarchia 1887-ben követte ezen az úton. Anglia is erősen enyhítette 1928-ban fedezeti rendszerének merevségét, amennyiben jelentékenyen felemelte a fedezetlen bank-

¹ Thiers idevágó érdekes fejtegetését, amelyet az 1866. évi bank-enquête-n adott elő, idézi Ch. Rist. (Histoire des doctrines relatives au crédit et à la monnaie depuis John Law jusqu'à nos jours. Paris, 1938, a 417—418. old.)

jegyek kontingensét 19'7 mill. fontról 260 mill. fontra és ennek időleges növelését is megengedte, mégpedig 6 hónapra, sőt indokolt esetben 2 évre, amely határidőt csak parlamenti határozattal szabad túllépni.¹

Mihelyt tisztázódott az, hogy a bankjegy nemcsak pénzhelyettesítő, hanem hiteleszköz is, azt is *fel kellett ismerni, hogy a bankjegykibocsátás korlátait a közgazdasági élet fizetési eszköz szükségletével kell összefüggésbe hozni.* A teljes fedezeti rendszer ezt nem biztosítja, mert a jegybank érkészlete nem a belföldi fizetési forgalom igényei szerint alakul. A bankszerű fedezet viszont szoros kapcsolatot létesít a forgalomban levő bankjegymennyiség és a közgazdaság fizetési eszköz szükséglete között, mert a hitelkereslettel áll összefüggésben. Így tehát a jegybank *ügyleteinek minőségére* terelődött a figyelem, amely szervezettebb biztosítékot nyújt a túlságos bankjegykibocsátás ellen, mint az ércfedezet. Ha mégis ércfedezetet is követelnek, ez azért történik, mert a fémbe való beválthatóság biztosítja a bankjegynek a fémvalutával való kapcsolatot. Miként látni fogjuk, ez utóbbi követelmény is módosult az újabb banktörvényhozásokkal.

Annak felismerésével, hogy a bankjegy nemcsak egyszerű fizetési eszköz, mint a fém pénz, hanem egyúttal hiteleszköz is, s ezért forgalmát az is befolyásolja, hogy milyen hitelek alapján kerül forgalomba, kétségtelenné vált, hogy a kibocsátásával foglalkozó bankok üzletköre beható szabályozást igényel. Szakítani kellett tehát azzal a régi gyakorlattal hogy a jegykibocsátás bármely banknak megengedhető. Be kellett látni, hogy a jegybanknak különleges jellegű, tehát speciális banknak kell lennie, amelyet hosszúlejáratú hitelek nyújtásától éppen úgy el kell tiltani, mint kockázatos ügyletek folytatásától. Amíg ugyanis ilyenekkel foglalkozik, a bankjegy visszafolyása nincs biztosítva. Bankszerű fedezetnek más nem tekinthető, mint a jegybank rövidlejáratú és biztos követelése. Ezért *a jegybank üzletkörét a reguláris bank-ügyletekre kell korlátozni.* Csakis ilyen körülmények között nem zavarja meg a hitelnyújtás a bankjegynek azt az összefüggését, amely azt az aranyvaluta körébe beilleszti és biztosítja annak az arany értékével való kapcsolatát. Viszont a jegybank ilyen kiépítésével az aranyvaluta érintetlen marad és a bankszerű fedezet fontos kiegészítő része lesz az aranyfedezetnek.

A Peel-akta tapasztalatait már értékesítő újabb banktörvényekben *a jegykibocsátás rugalmassága, mint vezető elv hatolt keresztül.* Anglia konzervativizmusánál fogva megmaradt ugyan a teljes fedezetnél, de ennek következménye az lett, hogy a bankjegy helyét jelentékeny mértékben a csekk foglalta el, mint fizetési eszköz és így a forgalom a bankok segítségével mégis teremtett magának oly fizetési eszközt, amely az üzleti forgalom igényeivel képest kiterjedni és összehúzódní tud. Franciaország jegybankja számára ércfedezetet egyáltalában nem írt elő. A törvényhozás kontingentálta a kibocsátható bankjegymennyiséget és a forgalom növekedésével időnkint szükségserűen felemelte a kontingenst. A francia jegybank azonban mindig magától gondoskodott erős ércfedezetről. 1928-ban azután Franciaország is 35%-os ércfedezetet írt elő. Az Egyesült Államokban eleinte értékpapírfedezettel kísérleteztek. Ezzel egyúttal jó piacot biztosítottak az államadósságok számára. Az 1864-es banktörvény értelmében ilyen adóssági címleteket kellett letenni a pénzforgalom ellenőrnél (comptroller of currency). E rendszer a jegyek beválthatóságát csak közvetve biztosítja, mert csak az államadóssági címletek eladása árán válik a bankjegybevéltás lehetővé. 1913-ban az Egyesült Államok is elhagyták e rendszert és az aranyfedezet alapjára helyezkedtek.

Az 1928-i banktörvény óta már Anglia is megvalósította a Peel-akta egyenes elejtése nélkül a bankjegyforgalom rugalmasságát. Miként ugyanis említettük, nemcsak magasan szabta meg a fedezetlen bankjegyek mennyiségét, de növelésüket is indokolt esetben lehetővé tette.

Ricardo: The high price of bullion, a proof of the depreciation of currency. London, 1809. — Bosanquet, Ch.: Practical Observation on the Report of the Bullion Committee. London, 1810. — Ricardo: Reply to Mr. Bosanquets Practical Observations. London, 1811. — Fullarton, I.: On the Regulation of Currencies. 2. kiad. London, 1845. — Philippovich: Die Kredittheorie der Peel'schen Bankakte. Wien, 1862. — Wagner, A.: System der Zettelbankpolitik 2. Aufl. Freiburg, 1873. — Deckert, H.: Die Notendeckungs-

¹ E törvény ismertetését l. Bankwissenschaft V. évf. 571—582. old.

vorschriften der wichtigsten Zentralnotenbanken. Berlin, 1926. — *Bärmeier*: Die Grundsätze der Notenbankgesetzgebung in den Ländern der Welt. Leipzig, 1927. — *Dillen, J. G. van*: History of the principal Public Banks. Hága, 1934. — *Marcuse*: Die Bankreform in den Vereinigten Staaten von Amerika. Stuttgart, 1915. — *Kautz Gyula*: A fém-pénz és a valutaügy a törvényhozás és a tudomány jelen állása szerint. Budapest, 1877. — *Földes Béla*: A jegybank nemesércpolitikája. Budapest, 1895. — A jegyfedezeti törvényes rendelkezések áttekintését l. a Népszövetség Legislation sur l'or. Genève, 1930. című kiadványában.

6. A pénzmennyiség szabályozása. Már az eddig előadottakból is kitűnik, hogy a bankjegyek elterjedése milyen lényegesen befolyásolta azokat a feladatokat, amelyek a pénzforgalom szabályozásában az államra várnak. Amíg a pénzforgalom csupán érmékből állott, addig ezek pontos kiveretésére, az érmék súlyára és finomságára vonatkozó szabályok betartására szorítkoztak a teendők. Bonyodalmak csak az arany és ezüst értékviszonyának lényegesebb eltolódásával keletkeztek. Kivételes esetektől eltekintve, amilyen Amerika felfedezése után a nemesfémek beözönlése, a világháborúban és utána pedig az aranyban az Egyesült Államokba özönlése volt, a pénzmennyiség kérdése csak az ellenkező irányban okozott gondokat, t. i. a szükséges fémmennyiség biztosítása irányában.

A bankjegyek előtérbelépésével gyökeresen megváltozott a helyzet. A bankjegyek könnyen szaporíthatók, és ezzel a pénzmennyiség szabályozásának kérdése alapvető kérdése lett az egészséges pénzforgalom fenntartásának. Ez a szempont uralkodott voltaképpen már a fedezeti rendszerek vitájában. Akik a bankjegyekben csak pénzhelyettesítőt láttak, egyszerűen a bankjegyek beválthatóságának biztosításában keresték a kérdés megoldását. Minthogy az aranyvalutánál az adott körülmények között nem kellett a pénzmennyiségnek a pénz értékét komolyan veszélyeztető szaporodásától tartani, feltétlenül biztosítva látták a bankjegyek szabad beválthatóságával azt, hogy nem következhetnek be a pénzürték káros változásai, mert a papírfizetési eszközök megtartják aranyértéküket.

A currency elmélet hívei azonban már ennél tovább mentek és azt követelték, hogy a bankjegyek mennyisége az aranytartalékhoz igazodjék, mert szerintük csak ez biztosítja a bankjegyek pénzhelyettesítői minőségét. Így tehát már a currency elmélet az aranyvaluta eszmeköréből kiindulva is szükségesnek látta a pénzmennyiség szabályozását. Ebben azonban csak a külforgalomra vonatkozó az a megfontolás vezette, hogy az aranyban a különböző országok között való szabad eloszlása biztosítja azt, hogy közülük mindegyik éppen olyan pénzmennyiséggel rendelkezzen, amilyenre közgazdaságának szüksége van.

Minél világosabb lett ezután, hogy a bankjegy nemcsak fizetési eszköz, hanem hiteleszköz is, annál inkább megfontolást igényelt az, hogy a bankjegy még teljes beválthatósága esetében is különböző mennyiségben kerül forgalomba, a szerint, hogy a bankok több, vagy kevesebb hitelt bocsátanak a közgazdaság rendelkezésére. Ennek felismerésével nem lehetett többé elzárkózni annak belátása elől, hogy bár a bankjegyek beválthatósága biztosítja a bankjegyforgalom mellett is a pénzürtéknek az arannyal való kapcsolatát, ez mégsem egyértelmű a pénzürték állandósításával. Hiszen a bankjegyeknek hitel útján forgalombakerülése oly forrását nyitotta meg a pénzmennyiség változásának, amely az arannyal való kapcsolatot lazította, mert még a teljes fedezet sem biztosítja feltétlenül a bankjegyforgalomnak az aranyfedezettel való teljes összhangját. Megszabja ugyan a nyújtható hitelek felső határát, de nem akadályozza annak, hogy ennél kevesebb pénz kerüljön forgalomba. A hitelek nyújtásánál ugyanis más szempontok irányadók, amilyenek elsősorban a vállalkozás fizetési eszköz szükséglete, a hitelek biztonsága és a hitelbankok likviditása, amelynek a jegybank csak felső határán szolgál támaszul. A hitel tehát bizonyos határok között önálló forrása lesz a pénzmennyiség változásának.

A megismétlődő válságok és konjunktúraingadozások nem hagytak kétséget aziránt, hogy a hitelek mértékének is szerepe van azok felidézésében. Ebből nem lehetett más következtetést levonni, mint azt, hogy bankjegyforgalom szabályozásának a pénzmennyiségre is ki kell terjednie. Abban a mértékben, amelyben növekedett a hitelnek az üzleti életben való szerepe, fokozott figyelmet követelt a hitel, mint a pénzmennyiség változásának forrása. Ezzel a *valutapolitika főfeladata a pénzmennyiségnek a bankjegyforgalom útján való szabályozása lett.*

A valutapolitika álláspontjának ez a változása természetes következménye volt a pénzforgalom terén végbement változásnak. Fejlett bankrendszer és hitelélet mellett ugyanis az arannyal való kapcsolatot fenntartása azért nem elegendő biztosítéka többé az egészséges pénzforgalomnak, mert benne a bankjegyek uralkodó szerephez jutnak a forgalom méreteinek meghatározásában. Ez pedig erősen befolyásolja az üzletmenetet. Minél jobban elmélyült a konjunktúraelmélet és emelkedett jelentőségben a konjunktúrapolitika, annál nagyobb lett a súlya a pénzmennyiség céltudatos befolyásolásának.

Hawtrey, R. G.: The Art of Central Banking. London, 1932. — Sayer, R. S.: Bank of England Operations 1890—1914. London, 1936. — Northrop, M.: Control Policies of the Reichsbank 1924—1933. New York, 1938.

7. A pénzmennyiség szabályozásának eszközei. A jegybank számára ezzel új feladatkör nyílt meg és eszközöket kellett keresni ennek ellátására. Ilyennek kínálkozott mindenekelőtt a bankrátának, tehát a jegybank váltóleszámitolási kamatlábának változtatása. Már Ricardo rámutatott arra, hogy a bankoknál igénybevett hitelek mennyisége a kamatláb magasságától függ, mert alacsony kamatláb mellett könnyebb hitelt igénybevenni, mint akkor, ha a hitel drága. A váltóleszámitolási kamatláb változása tehát kétségtelenül hatással van a hitelek útján forgalomba kerülő pénzmennyiségre, amely pedig a pénzforgalom főforrása, mert a bankjegyek a bankok által nyújtott hitelek útján kerülnek forgalomba. Ennélfogva a *diszkontpolitika*, ahogy a bankráta tervszerű alakítását nevezzük, valóban alkalmas eszköze a pénzmennyiség szabályozásának.

De vajjon a jegybanknak valóban megvan-e a hatalma arra, hogy a váltóleszámitolási kamatlábat az egész forgalomra való kihatással szabályozza. Ezen a kérdésen fordul meg a diszkontpolitika hatályossága.

Kétségtelen, hogy úgynevezett *bankszabadság mellett*, vagyis akkor, ha a jegykibocsátás jogát minden bank, amely bizonyos feltételeknek megfelel, gyakorolhatja, egységes diszkontpolitika nem, vagy legalább is alig folytatható. Semmiesetre sem akkor, ha egymással versenyző bankok állanak egymás mellett.¹ Ezért a diszkontpolitika első feltétele a bankszabadságnak, vagyis annak megszüntetése volt, hogy minden bank, vagy legalább minden bizonyos feltételeknek megfelelő bank élhessen a bankjegykibocsátás jogával. Hiába hangoztatták tehát a bankszabadság hívei, hogy a jegykibocsátást nem szabad korlátozni, mert ez a bankok között az egészséges versenyt megszünteti és ártalmatlan, ha a bankjegyek nem elfogadási kényszerrel ellátott és szabadon aranyra váltható fizetési eszközök.² A *jegybankmonopólium* elvé-

¹ Hogy a bankjegykibocsátás szabadsága mily zavaros állapotokat idézhet elő a forgalomban ott, ahol nincsen központosítva, erre példaképpen elég arra utalni, hogy a Németbirodalom területén 1870-ben — a papírpénzt is beleszámítva — 140 féle papír fizetési eszköz volt forgalomban. (Bankwissenschaft 2. évf. 1925, a 675. old.)

² Magyarországon is lelkes pártolói akadtak a bankszabadságnak. Előükön járt Lónyay Menyhért. (V. ö. Közügyeinkről. II. A bankügy. Budapest, 1875.) A liberalizmus iránti rokonszenven kívül ennek azonban nálunk főindítókoka az volt, hogy az Osztrák Nemzeti Bank a magyar érdekeket elhanyagolta. Franciaországban Courcelle-Seneuil és Cernuschi ellenették hevesen a jegybank monopóliumát.

nek kellett győznie,¹ nemcsak azért, mert a bankszabadsággal a bankok sokszor visszaéltek, hanem azért is, mert a diszkontpolitika csak akkor lehet hatályos, ha a bankjegykibocsátás egy kézben van.² Meg kellett érteni azt, hogy a jegybanknak a pénzforgalom terén olyan feladatai vannak, amelyek az állami élettel szoros kapcsolatban állnak és a törvényhozás által szabályozandók. Ezért a *jegybank szervezetét és működési körét* törvénybe iktatott engedélyokirat szabályozza, amely a jegykibocsátás szabadalmát határozott feltételek mellett ruházza reá. Kevés kivétellel a jegybankok részvénytársasági alapon működnek, és pedig — szigorúan körülírt hatáskörrel — a bankjegykibocsátás joga egyedül a jegybankot illeti meg. Ezzel adva van az egyseges diszkontpolitika feltétele.

De ez még nem minden, mert a bankrátának oly befolyással kell bírnia, hogy a többi bankok is kénytelenek legyenek hozzá alkalmazkodni. Részben ez a jegybankmonopóliummal már biztosítva is van, mert a monopólium folytán a *jegybank egyedüli készpénzforrása lesz a közgazdaságnak*. A többi bankok, ha saját eszközeiken túl nyújtanak hiteleket, függésbe kerülnek tőle, mert készpénzkészletük kimerülésével csak a jegybanktól kaphatnak készpénzt. Ennek eszköze ugyanis váltóiknak a jegybanknál a bankrátán való leszámítolása, úgyhogy függésük közvetlen. A jegybank tehát a bankok bankja lesz, amely közvetlenül nem nyújt az üzleti életnek hiteleket, hanem csak a bankok váltóit számítja le. Nem versenytárs a bankoknak hitelek nyújtásánál, hanem készpénzforrásuk. Ebből származik az a befolyás, amelyet a többi bankok hitelezési lehetőségeire gyakorol. Főeszköze a leszámítolási kamatláb befolyásolása, vagyis a *diszkontpolitika*.

Ezt az eszközt sokan túl magasan értékelték. Az élet azonban megmutatta, hogy a diszkontpolitikának is vannak határai. A hitelbankok ugyanis csak a bankráta emelése esetében kényszerülnek a jegybank eljárásának saját üzleteikben való követésére, mert ha drágábban kapják a jegybanktól a pénzt, nem adhatják azt olcsóbban üzletfeleiknek. A bankráta süllyesztése azonban már nem hat ilyen kényszerítőleg, amint ezt a huszas évek tapasztalatai mutatták, amikor a jegybankok rátáik leszámításával igyekeztek a hitelt olcsóbbá tenni, de a hitelbankok csak nagyon habozva követték őket ezen az úton. Hatálytalan természetesen a diszkontpolitika ott is, ahol a bankok külföldi intézetek hiteleire támaszkodnak és így nem érinti őket hazájuk jegybankjának kamatlába. Így volt ez p. o. sokáig a cári Oroszországban, ahol a hitelbankok sokáig nem a jegybankra, hanem főképen német bankokra támaszkodtak hitelnyújtásukban.

A diszkontpolitikát tehát nem szabad túlbecsülni, márcsak azért sem, mert a hitelek nagyságát nemcsak a kamatláb szabályozza, hanem az üzletmenetnek is hatása van mennyiségükre. Különösen bizonytalan időkben a vállalkozás pangása folytán hiába kínálják a bankok a hitelt. Amint az Egyesült Államoknak a harmincas években tett tapasztalatai mutatják, ilyenkor a bankráta süllyedése nem tágitja ki a pénzforgalmat. Mégis, rendes körülmények között a diszkontpolitika elég hatályos eszköznek bizonyult a pénzmennyiség szabályozására. Jókor alkalmazva, a bankráta emelése a gaz-

¹ Ennek egyes országokban, mint p. o. Német- és Olaszországban, de az Egyesült Államokban is sokáig politikai akadályai voltak, de a szükségszerűség végre is legyőzte azokat. Két erre irányuló kísérlet után, amelyek 1791-ben és 1816-ban központi jegybankkal történtek, a tagállamok féltékenysége hosszabb-rövidebb fennállás után elgáncsolta a kísérletet az Egyesült Államokban. Végre 1913-ban úgy sikerült a bankjegykibocsátás központosítását elérni, hogy a terület nagyságának megfelelően 12 jegybankot létesítettek, amelyek egységes működését egy központi hivatal (a Federal Reserve Board) biztosítja. A bankszabadság elvének feladása Angliában és Németországban sem volt könnyű. Ezzel szemben a jegykibocsátás Franciaországban, a skandináv államokban, Ausztriában és Magyarországon kezdettől fogva központosítva volt.

² Meggyőzően fejtette ki ezt már Thornton 1802-ben megjelent művében (An Enquiry into the Nature and Effects of Paper Credit of Great Britain. London, 1802).

dasági élet túllendülésének megakadályozására sikerrel használható és az infláció elleni küzdelemnek is hasznos eszköze.

A jegybankok más eszközöket is találtak egyébként a pénzmennyiség szabályozására. Ilyen mindenekelőtt a hitelbankoknak arra rábírása, hogy letéteik egy részét a jegybanknál tartsák, ami az utóbbinak a hitelpolitika szemmel tartását teszi lehetővé. További eszköz a nyílt piaci politika (open market policy), amely abban áll, hogy a jegybank állampapírok adásvételével bekapcsolódik a szabad piacba, vagyis a tőzsdébe. Hatályos eszközt reméltek ebben találni arra, hogy a pénzpiac kamatlába a bankrátahoz alkalmazkodjék és ezzel befolyásolja a pénzforgalmat. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy ezen az úton inkább átmeneti hatások érhetők el, mert ez az eszköz is közvetlenül csak a készpénzmennyiséget érinti és hatása a girális forgalomra csak közvetett.

A bankok készpénz nélküli forgalma, tehát a girális pénz a jegybankpolitikában sokáig figyelmen kívül maradt; pedig nyilvánvaló, hogy a pénzmennyiségre ennek is van befolyása, mert a girális pénz is vásárlóerő. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha a közgazdaság rendelkezésére bocsátott pénzmennyiség szabályozásának fontos voltát felismertük. Nevezetesen nem szabad szemet hűnyni az elől, hogy a készpénznélküli forgalommal a hitelbankok ahhoz hasonló befolyást nyernek a pénzmennyiségre, mint amilyen befolyást jelentett a bankszabadság idején a jegy kibocsátás. Az átirási forgalom ugyanis nemcsak a fizetési technikát változtatja, hanem a forgalomba kerülő vásárlóerő mennyiségét is, mert hitelek készpénz átadása nélkül is nyújthatók. A girális forgalom a bankletétekre támaszkodik. Az átirások segítségével a letétekre, tapasztalat szerint, egy, azokat jelentékenyen felülmúló forgalom építhető, amelynek megvan az a könnyebbége is a bankjegy kibocsátással szemben, hogy készpénzt csak a csúcsok kiegyenlítésére igényel. Ilymódon tehát oly forgalom keletkezik, amely, amíg bankszerű fizetésekkel bonyolódik le, készpénzt egyáltalában nem igényel és így kivonja magát a jegybank befolyása alól, amely azon alapszik, hogy a jegybank egyedüli forrása a készpénzforgalomnak. E megállapításból szükségképpen folyik az, hogy a hitelbankokat a pénzmennyiséget számottevően befolyásoló tényezőknek kell tekintenünk és így, ha az állam a pénzmennyiséget szabályozni akarja, girális pénz teremtésére való képességüket nem szabad figyelmen kívül hagynia.

E megismerésből eddig csupán az Egyesült Államok vonták le teljesen a következtetést. Megkönnyítette nekik ezt az, hogy már régebbi banktörvényeik bankbiztonsági szempontból, vagyis a bankok likviditásának megőrzése végett, előírták a letétek bizonyos hányad erejéig való készpénzzel fedezését. Új banktörvényük a valutapolitikával hozza e rendelkezéseket kapcsolatba, amennyiben előírja azt, hogy a hitelbankok letéteiknek 10%-át a tartalékbankoknál befizetni tartoznak. Minthogy a tartalékbankok viszont forgalmukat 35% erejéig arannyal kötelesek fedezni, a zsrális pénz az Egyesült Államokban 3,5%-ig arannyal van fedezve. Lényege azonban nem ez, hanem az, hogy letéteik 10%-át készpénzben kell befizetniök.¹⁾

Az európai jegybanktörvények a hitelbankok zsrális pénzeinek fedezéséről nem rendelkeznek. Több állam jegybanktörvénye azonban előírja a jegybank azonnal esedékes tartozásainak, tehát zsrális forgalmának a bankjegyekhez hasonlóan arannyal való fedezését.²⁾

¹ A 10% oly városokra vonatkozik, amelyekben szövetségi tartalékbank van. A mezővárosokban 7%, New York, Chicago és St. Louis bankjai számára 13% van előírva. A 30 napnál hosszabb letétekre mindenhol 3%.

² A vonatkozó szabályok megtalálhatók Ottel: Die Deckung der Giralgelder. Bankwissenschaft. IV. évf. 525—528. old. és K. Hermann: Die Deckungsvorschriften der europäischen Notenbanken, Bankarchiv. XXVIII. évf. 6—13. old. — A zsrális pénz hatását nagyon szépen megvilágítja F. Burjan: Bargeldlose Zahlung, Zentralbankgiro und Geldpolitik, Bankwissenschaft 2. évf. (1926) a 794—798. old. és 903—912. old. — Nálunk az 1924. évi V. tc. 85. §-a szerint a jegybank azonnal esedékes tartozásai fedezet szempontjából a bankjegyekkel egy elhárítás alá esnek.

Kétségtelenül az Egyesült Államok rendszere felel meg a következtetesség követelményeinek. Csak ez veszi figyelembe azt, hogy a hitelbankok is tényezői a pénzmennyiség alakításának és ezért a fedezet előírásával korlátot szab a letétekre építhető forgalomnak. Ha egyszer megértjük azt, hogy miként a bankjegyek a hitelnyújtásnak és ezzel a pénzmennyiségnek a fém pénzmennyiségen túl való kiterjesztését teszik lehetővé, ugyanezt teszik a hitelbankok általában a készpénz mennyiségének fokozott kihasználásával, akkor csak az lehet következetes álláspont, hogy, miként a forgalomba kerülő bankjegymennyiségnek, úgy a forgalomba kerülő zsrális pénzmennyiségnek is határt szabunk fedezet előírásával.

Igaz, hogy még ez sem nyújt teljes biztosítékot a pénzforgalomnak hitel útján való túlságos kiterjesztése ellen, de azt mindenesetre fékezi. Magának a jegybanknak csak a készpénzforgalom keresztül van közvetlen befolyása a hitelbankokra, de minél szorosabbra tudja fűzni a hitelbankhoz való viszonyát, annál inkább befolyást nyer általában azok hitelpolitikájára is. Ahhoz, hogy a pénzmennyiség szabályozása valóban hatályos legyen, a hitelnyújtásnak a jegybank részéről való ellenőrzésére (Kreditkontrolle) van szükség, ami természetesen nem azt jelenti, hogy a jegybank közvetlenül nyúl bele a hitelbankok tevékenységébe, hanem csak azt, hogy a hiteleknek a megítélése szerint nem kívánatos kiterjesztése esetében kamatlábpolitikájával és a rendelkezésére álló egyéb eszközökkel igyekszik a hitelbankokat a hitelek további kiterjesztésétől visszatartani.¹⁾

Szükség esetére erősebb eszköz is áll a jegybank rendelkezésére. Ez a *hitelmegszorítás* (hitelrestrictio). A jegybank szűkíti a bankoknak nyújtott hitelkeretet és igyekszik a hitelbankokat arra szorítani, hogy hasonlóképpen cselekedjenek ügyfeleikkel szemben és esetleg a hitelnyújtásnál szem előtt tartandó elveket is megállapítja. Ez különösen arra vonatkozhatik, hogy milyen célok szolgálatában álló hitelek engedélyezhetők és milyenek mellőzendők.

A jegybank feladatköre, mint látjuk, az idők folyamán jelentőségében erősen emelkedik és kiszélesedik. A *jegybank* mindinkább a *hitelszervezet* vezetője és *irányítója* lesz, mert hatályos valutapolitikát csak ezen az úton folytathat az állam. Csak így érhető el a pénzforgalomnak a gazdasági politika célkitűzéseinek megfelelő kiszélesítése vagy összeszűkítése.

A diszkont valutapolitikai jelentőségének felismerése sokáig tartott. Az Angol Bank, amely a jegybankügy kifejlődésében vezetőszerepet játszott, a Peel-acta után még hosszú időn keresztül a diszkontot nem a szorosabb értelemben vett bankjegypolitika érdekében kezelte, hanem egyéb banküzleteire való tekintettel, felismerve azt, hogy a pénzpiaccal csak úgy maradhat szoros kapcsolatban, ha váltóleszámitolási kamatlábát ennek állásához igazítja. Így voltaképpen évtizedeken keresztül elsősorban abban az irányban használta fel diszkontját, hogy a váltóleszámitolás terén ne veszítse el szerepét a piacon. E közben merült fel azután mindjobban az a gondolat, hogy a bankráta a pénzmennyiség szabályozásának és a pénzpiac irányításának is jó eszköze lehet. Az Angol Bank ezután a legkiadósabban élt ezzel az eszközzel és 1876–1907 között nem kevesebb, mint 187-szer változtatta kamatlábát. A Német Birodalmi Bank, ha nem is oly gyakran, de mégis 116-szor változtatta a jelzett időben leszámítolási kamatlábát, míg a Francia Bank a diszkontpolitikával sokkal kisebb mértékben élt és a fenti időszakban csak 29-szer eszközölt változtatást leszámítolási kamatlábjában. Hasonlóképpen az Osztrák-Magyar Bank is a jelzett időben csak 40-szer módosította a kamatlábát. Későbbi időszakban a kamatlábváltozások Angliában is ritkábbak lettek.

A céltudatos diszkontpolitika kialakulását erősen előmozdította annak belátása, hogy a currency elmélet által feltételezett mechanizmus, amely az aranykészleten keresztül az árszínvonal változásai szerint szabályozná a bankjegymennyiséget, teljes fedezet

¹ Midőn 1931-ben az Österreichische Kreditanstalt összeomlott és ez a nagy bankválságot felidézte, egyesek a jegybank vezetését hibáztatták, hogy nem háritotta el idejekorán a bajt. (V. ö. Der Österreichische Volkswirt XXIII. évf. [1931.] a 999. old.) Hasonlóképpen szemrehányás érte a svéd jegybank vezetését a Kreuger-Konzern bukása alkalmából. (V. ö. u. o. XXIV. évf. [1932.] a 794. old.)

mellett sem működik pontosan.¹⁾ Amíg ugyanis a banknak az aranytartalék alapján van ki nem bocsátott jegyértéke, a bankjegyforgalom nem csökken automatikusan, hanem még növekedhetik is. A csökkenés csak akkor követi az aranyfedezet apadását, ha a tartalék is ki van már bocsátva. Ekkor azonban a jegyforgalom csökkenése már megvárakoztatja a gazdasági életet. Minthogy ezt el kell kerülni, nyilvánvaló, hogy a banknak céltudatosan a diszkont szabályozásával kell a jegyforgalmat irányítania és nem szabad azt egészen a currency elmélet által feltételezett mechanizmusra bízni.

Minthogy a bankok készpénzszükségletük révén függnek a jegybanktól, e függésük nemcsak a konjunktúra alakulása szerint különböző, hanem eltérő a bankhitelei fajai szerint is. *Legnagyobb a bankok függése a jegybanktól a váltó-, a lombard- és folyószámlahiteleknél*, mert ezekből kifolyólag támadnak legkönnyebben készpénzigények a bankokkal szemben. Függtelenebbek a közvetlenül a szervezett pénzpiacnak, vagyis a tőzsdének nyújtott hitelek tekintetében. Ezért a magánkamatláb (Privatdiskont), a napi-pénz és a reporthitelek kamatlába nem áll olyan közvetlen összefüggésben a bankrátaival. Itt a pénzkereslet, amely szoros kapcsolatban van a spekulációval, és a bankok rövid lejáratra elhelyezhető feleslegeinek mennyisége a döntő tényezők. A diszkontpolitika egyik célja, a konjunkturapolitika szempontjából, e körülmény nem csekély akadályt képez, mert éppen ezek a tőzsdei hitelek erős élesztői a konjunkturának és ezzel emelhetik a hitelbankok ellenállását a jegybank diszkontpolitikájával szemben.

Az európai jegybanktörvények még mindig azon az alapon állnak, minthogyha csupán a jegybank tevékenysége és forgalma kívánna szabályozást akkor, ha a pénzmennyiségre befolyást akarunk gyakorolni. Ezen banktörvények, midőn a jegybank zsíralis tartozásainak fedezetéről gondoskodnak, csak a jegybank likviditását tartják szem előtt. Ha azonban a hitelbankok is tényezői a pénzmennyiségnek, a jegybanknak a pénzmennyiséget szabályozó politikája csak úgy lehet igazán hatályos, ha a hitelbankok pénzteremtő tevékenysége bizonyos korlátoknak van alávetve. Ha figyelembe vesszük fenti megállapításunkat, hogy a készpénznélküli forgalom a hitelbankok függését a jegybanktól gyengíti, akkor még erősebben domborodik ki annak a kívánatos volta, hogy a hitelbankok fizetési erőt teremtő tevékenysége is bevonassék a szabályozásba. Ez annál is inkább szükséges, mert, miként fönt meg kellett állapítanunk, a pénzmennyiség szabályozására irányuló diszkontpolitikának és egyéb eszközöknek is megvannak a korlátai és így a jegybank befolyása a pénzforgalomra ezekkel az eszközökkel amúgy sincsen teljesen hatályosan biztosítható.

Helyesen mutat rá *Kurt Herrmann*, hogy az amerikai jegybankok hatalma a pénzmennyiség fölött nagyrészen a zsíralis pénzek fedezési kötelezettségére vonatkozó rendelkezésen nyugszik. (L. alább említett munkájának 96. old.) Ezek ugyanis hiteleiket csak akkor terjeszthetik ki, ha megfelelő készpénzt fizetnek be a tartalékbankba, hogy letéteik 10%-a fedezve legyen. Ezt bankjegyen vagy aranyban kell letenniök. A szükséges bankjegyeket csak újabb letétek magukhoz vonásával vagy váltóanyagának a jegybanknál leszámítolásával szerezhetik meg. Ez utóbbi azonban már a jegybank által befolyásolható. Azt is meggyőzően mutatja ki *Herrmann*, hogy eddig miért nem működött kifogástalanul e mechanizmus. A bankokhoz ugyanis az Unió háború utáni sajátos helyzeténél fogva annyi arany áramlott, hogy könnyen fizették be a hitelek növeléséhez szükséges fedezetet.

Ami végül a hitelmegszorítást illeti, ezzel az erőszakos és kényes eszközzel a jegybank csak válságok esetén szokott élni. Így p. o. a Német Birodalmi Bank 1924-ben, majd pedig 1929-ben alkalmazta azt. Midőn azonban 1931-ben is hitelmegszorítással vélt segíthetni a válságos helyzetet, csak bajt okozott, mert a pénzügyi nehézségeket a bekövetkezett gazdasági pangás idején csak növelte. A világháború folyamán azután széleskörű alkalmazást nyert a hitelmegszorítás.²⁾

Plenge: Von der Diskontpolitik zur Herrschaft über den Geldmarkt. Berlin, 1915. — *Landmann, J.*: System der Diskontpolitik. Leipzig, 1900. — *Arezt*: Die Entwicklung der Diskontpolitik der Bank von England. 1780—1850. Berlin, 1916. — *Lumm, W.*: Diskontpolitik. Berlin, 1926. — *Beckhardt, S. M.*: The Discount Policy of the Federal Reserve System. New York, 1924.

¹ Ez kétségtelenül igaz. Mégis kissé túlzottnak látszik *Mlynarski* következő állítása: „The classic contention „that the export of gold means a fall in prices“ has become an anachronism.” (V. ö. Functioning of the Gold Standard. Geneva, 1937, a 16. old.) Abban azonban igaza van, hogy a hatás nem közvetlen és nem is feltétlen.

² V. ö. erre nézve *E. Wagemann*: Moderne Methoden der Kreditpolitik. Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung. 12. évf. 2. füz. a 138—153. old.

II. FEJEZET.

Külső valutapolitika.

1. **Aranyvaluta és váltóárfolyam.** A pénz nemcsak a közgazdaságon belül van hivatva a csereközvetítő szerepének betöltésére, hanem a nemzetgazdaságok közötti forgalomban is. Feladatkörének ebben a vonatkozásban való tisztázása sok nehézséggel járt. A merkantilisták az érmék kivitelének és behozatalának szemszögéből nézték a kérdést, károsnak tartva az érmék kivitelét és örömmel nézve azok behozatalát. Minthogy még meg nem értették azt, hogy a külfölddel való pénzforgalom a fizetési mérleg alakulásával függ össze, érmekiviteli tilalmakat sürgettek és még azok is, akik ezt az összefüggést már sejtették, azon a véleményen voltak, hogy a váltóárfolyamnak állandóan az érmeárfolyamon kellene állania, mert ebben jut kifejezésre két ország pénze fémtartalmának egymáshoz való viszonya. Ezért a váltóárfolyamnak az érmeárfolyamtól való minden eltávolodásában az üzérkedés mesterkedéseit látták és még a felvilágosodottabb merkantilisták is a váltóárfolyamok hatósági szabályozását kívánták. Csak lassan értették meg azt, hogy — az akkor gyakori pénzrontástól eltekintve — a váltóárfolyam változásait a fizetési mérleg ingadozásai okozzák.

Ennek belátásával azt is fel kellett ismerni, hogy azonos fémek pénz gyanánt való használata az egymással kereskedelmet folytató országok árviszonyait kapcsolatba hozza egymással. Magas belföldi árak ugyanis előnyössé teszik a külföldről való behozatalt, mert a belföldiek szívesen vásárolják a külföldi árut, ha olcsóbb, a külföld számára pedig az olyan piac, amelyen magasak az árak, jó értékesítési alkalmat nyújt. A külforgalom megnyílása tehát lehetővé teszi azt, hogy az árukat abban az országban értékesítsék, amelyben jobb árat lehet értük elérni és az érmék is azt a piacot keresik fel, amelyen értük több árut lehet vásárolni. Ez annyit jelent, hogy addig, amíg nemzetközi viszonylatban szabad fémforgalom van, a pénz és az áruforgalom önműködően szabályozzák egymást. Ebben az esetben a váltóárfolyam is szűk korlátok között marad, mert hiszen a váltó a nemzetközi forgalomban fémpénzre szól. Így a szabad érmekivitel esetében a váltóárfolyam csak addig emelkedhetik, amíg nem lesz a külföldi váltó megvásárlásánál előnyösebb az érmék, illetőleg a fém küldése. Ezzel tehát a váltóárfolyam ingadozásai az aranypontok között maradnak.

Ezek a megállapítások, amelyeket *D. Hume* foglalt össze a kereskedelmi mérlegről írt nagyhatású fejtegetéseiben,¹ készítették elő az aranyvaluta útját, mint olyan pénzrendszerét, amely a belföldi viszonylatban való előnyei mellett a külforgalomban is biztosítja a pénz értékének viszonylagos állandóságát. Az árak nemzetközi kiegyenlítődéi irányzatából tehát bátran lehetett levonni azt a következtetést, hogy a váltóárfolyam ingadozásainak elhárítása minden mesterséges beavatkozás nélkül is elérhető. Csak egy feltételnek kell ehhez teljesülnie és ez az *aranyforgalom szabaddátétele*. Ennek a feltételnek teljesülése esetében az aranynek országról-országra áramlása a váltóárfolyamot *önműködően szabályozza* és nagyobb kilengései be nem következhetnek, mert emelkedése, vagy süllyedése ellenáramlatot vált ki a fizetési mérlegben.

Természetesen az országok közötti szabad aranyforgalomnak is megvan a feltétele, mert, miként a belföldön csak kellő arany mennyiség rendelkezésre állása esetében lehet fenntartani az aranyérmék forgalmát, úgy a külföldnek is csak akkor lehet aranyban fizetni, ha elegendő arannyal ren-

¹ V. ö. Hume Dávid közgazdasági tanulmányai. Ford. Körösi J. 2. kiad. Budapest, 1899, a 88—91. old.

delkezik az ország. Rövidesen kiderült azonban, hogy olyan országnak, amelynek nincsenek aranybányái, az aranyvalutának külföldi vonatkozásban való fenntartása sokkal nehezebb feladat, mint az aranyforgalomnak belföldön való biztosítása. Külföldi viszonylatban ugyanis az arany azzal teljesíti hivatását, hogy, amennyiben a fizetési mérleg alakulása ezt kívánja, az arany egy része elhagyja az országot. Igaz, hogy idővel az ellenerek is működésbe lépnek, de csak akkor, ha elegendő az aranykészlet arra, hogy a szükségessé váló aranyelvonást elbírja. Ezért a megfelelő aranykészlet biztosítása nagyobb gondot okoz külföldi vonatkozásban, mint a belföldi forgalomban, hiszen a külfölddel szemben aranyvesztésekre is fel kell készülni.

Azt, a szinte határtalan bámulatot, amellyel a világ egy évszázadon keresztül az aranyvaluta iránt viselkedett, csak akkor érthetjük meg igazán, ha a külföldi viszonylatban való szerepét is figyelembe vesszük. A merkantilizmusnak a váltóárfolyam állandósítására irányuló sikertelen mesterkedései után ugyanis az aranyvaluta meghozta azt a megoldást, amely mellett e cél önműködőleg megvalósul. Az aranyvaluta egy automatizmus, az aranyautomatizmus működését állította a hasztalan fáradozások helyébe. Hívei csak az automatizmust látták és ez elhalványította tekintetükben azt a tényt, hogy az aranyvalutát is csak *tervszerű intézkedésekkel lehet fenntartani*.¹ Működése kétségtelenül automatikus, de feltételeiről megfelelő intézkedésekkel kell gondoskodni, mert kellő aranykészlet nélkül az automatizmus nem működik. Hogy még egyéb feltételei is vannak az aranymechanizmusnak, azt csak a világháború utáni idők mutatták meg.

Mlynarski, F.: The Functioning of the Gold Standard. Geneva, 1931. — Gregory, T. E.: The Gold Standard and its Future. London, 1931. — Hawtrey, R. G.: The Gold Standard in Theory and Practice. 2. kiad. New York, 1931. — Puxley, H. L.: A Critique of the Gold Standard. London, 1933. — Halasi, A.: Die Goldwährung. Berlin, 1933.

2. Az aranytartalék biztosítása. Az aranyvaluta fenntartásának első feltétele természetesen az, hogy az országnak kellő arany mennyiség álljon rendelkezésére. Ez viszonylag egyszerű feltétel volna, ha csak arról volna szó, hogy ezt a mennyiséget egyszer kell csak megszerezni és akkor egyszerűs mindenkorra biztosítva van az aranyvaluta. Külforgalmi viszonylatban azonban az aranyvaluta szerepét csak úgy tölti be, ha az arany szabad áramlását biztosítjuk. Hiszen éppen az aranykivitel szabad volta az, ami a váltóárfolyamokat szabályozza és ingadozásait szűk keretek között tartja. Ezért az aranyvaluta főgondja az *aranytartalék védelmezése* lett.

Az aranytartalék védelmezésére eszközként mindenekelőtt a *diszkontpolitika* kínálkozott. A jegybank felemelte leszámítolási kamatlábát, ha aranytartaléka csökkent. Ezzel nehezítette a külforgalom céljaira hitel igénybe vételét és ezzel egyúttal elérte azt a célt is, hogy a külföldről való aranybeáramlást előmozdítsa, mert jó elhelyezési alkalmat nyújtott a külföld tőkefeleslegei számára. Különösen Angliában ez az eszköz jól bevált, mert a külföldi tőkések szívesen keresték fel a londoni piacot.² A nemzetközi forgalom számára kevésbé jelentős országokban erre természetesen kevésbé lehetett számítani.

Bimetallista országoknak erősebb eszköz is állott az aranytartalék védelmezése céljából rendelkezésre. Ez a *praemium-politika*. Minthogy itt ugyanis a jegybanknak jogában állt jegyeit ezüstben is beváltani, ahhoz az eszközhöz folyamodhatott, hogy aranyat csak bizonyos ráfizetés ellenében adott a feleknek. Ez a praemium Franciaországban, amely szívesen alkalmazta ezt az eszközt, rendes körülmények között alacsony szokott ugyan lenni, de, ha az arany nagy méretű kiáramlása fenyegette a jegy-

¹ Joggal hívta fel erre a figyelmet G. Fr. Knapp. (V. ö. Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905, a 14. §-t.)

² Az első világháború utáni időkben kitűnt, hogy bizonyos körülmények között ebből éppen az aranytartalék szempontjából hátrányok is származhatnak, mert a rövidlejáratú hitelek hirtelen visszavonhatók és ebből egyszerre nagy aranyvesztések származhatnak.

bankot, 8 ezrelékre is felemelkedett. Kitűnt azonban, hogy rendes viszonyok között az alacsony praemium is megfelelt céljának, de erősebb aranykereslet idején a magas praemium sem volt elegendő az arany kiáramlásának megakadályozására.¹

Olyan országokban, amelyeknek aranytartaléka nem vetekedhetett a nagy nyugati államokéival, egy további eszközt is találtak az aranytartalék védelmezésére, amely különösen a váltóárfolyamnak a fizetési mérleg időleges változásaiból folyó ingadozásainak enyhítésére alkalmas. Ez a devizapolitika, vagyis nemzetközi váltóknak a jegybank részéről való vásárlása és eladása. Ezzel a jegybank belenyúl a nemzetközi váltók piacába. Váltókat vásárol, ha nagy kínálatuk folytán azok ára alacsony. Ezzel keresletet támaszt ily váltók iránt és emeli azok árát. Akkor viszont, midőn az üzleti élet kevés váltót vet a piacra, a jegybank készletéből pótolja a hiányt és ezzel esőkenti árukat.

A devizapolitikát a cári Oroszország rubelja értékének alátámasztására alkalmazták oly módon, hogy az orosz rubelt a német bankok lehetőleg állandó árfolyamon vásárolták. A mi valutarendezésünk után azután az Osztrák-Magyar Bank fejlesztette ki rendszeresen a devizapolitikát és ezt sikeresen alkalmazta a világháború kitöréséig. Lehetőséggé tette ezt az, hogy a fizetési mérlegünk nagyjában egyensúlyban volt és így inkább csak az időleges árfolyamingadozások kiküszöböléséről kellett gondoskodni. Többre a devizapolitika nem is képes, amint ezt a világháború utáni állapotok meg is mutatták, amire később még visszatérünk.

Annak megértésével, hogy a külföldi pénz értékének az arannyal való egybekapcsolása megfelelő bankpolitikával belföldi aranyforgalom nélkül is elérhető, azt is be kellett látni, hogy a belföldi forgalomban teljesen felesleges az aranyérmék használata. A belföldön a pénzzel kapcsolatban ugyanis nincsen olyan aranyszükséglet, amelyet jogosultnak lehetne tekinteni, mert akinek ipari feldolgozás céljából kell arany, az ne az érméket használja fel erre, hanem szerezze be szükségletét az aranypiacon és kincsgyűjtésre sem vereti az állam az érméket. Győzelemre jutott ez az álláspont az aranymagvalutával. Ennek megfelelően az aranykészlet a jegybanknál összpontosítható, amelynek feladata azt a valuta külföldi értékének alátámasztására felhasználni.

Lényeges fordulat következett be ezzel a valutapolitikában, mert támasztát veszítette vele az a régebben fenntartás nélkül hirdetett tétel, hogy az aranyvaluta főkövetelménye a bankjegyeknek kívánatra aranyérmékben való beváltása. Abból kiindulva, hogy az aranyvaluta súlypontja a külföldi forgalomban van, amelyhez a jegybankpolitika a pénz belföldi értékét hozzáidomíthatja, be kellett látni, hogy a jegybank bátran beszüntetheti bankjegyek ellenében aranyérméknek a forgalom számára való átengedését. Ezzel győzedelmeskedett az, amit már *Ricardo* tisztán látott, t. i. az, hogy a bankjegyek beváltása aranyrudakban is eszközölhető,² amelyek a belföldi pénzforgalomban nem használhatók, de külföldi tartozások rendezésére alkalmasak.³ Sőt — igaz, hogy csak az első világháború után — úgy Angliában, mint az Egyesült Államokban feljogosították a jegybankot arra is, hogy a magánosok kezén lévő nagyobb aranykészleteket kártalanítás mellett igénybe vegye, válságosabb időkben pedig, midőn az aranytartalék célszerű felhasználása különös gondot igényel, az aranyvásárlások engedélyhez

¹ V. ö. R. Rosendorff: Die Goldpraemienpolitik der Banque de France und ihre deutschen Lobredner. (Jahrbücher für Nationalök. u. Stat. III. Folge 21. köt. 1901, a 632—663. old.)

² Ezt cselekedte Anglia 1819—1823-ban, mielőtt a jegyeknek érmékben való beváltására tért volna. Akkor azonban ez csak átmeneti rendszabály volt az effektív aranyvaluta előkészítésére.

³ A beváltás csak a külföldi forgalom igényeihez mért nagyobb értékű aranyrudakban történik.

kötésére is sor került. Ilyenkor a jegybank bírálja felül azt, hogy közgazdaságilag indokolt-e a szándékolt aranykivitel. Az aranyvalutában tehát az aranyvaluta tisztultabb formáját láthatjuk, amely az aranynek a pénzrendszerben azt a szerepet szánja, amely igazi feladatkörének, a pénzérték külföldi vonatkozásban való biztosításának megfelel.

Az aranykészletnek a jegybanknál való összpontosítása a belföldi forgalom számára is előnyös. Minthogy ugyanis most a maga egészében a jegybank ellenőrzése alatt áll az aranykészlet, könnyebben elkerülhető lesz a belföldi forgalomra gyakorolt túlságos visszahatása. Arra való tekintettel, hogy a belföldi forgalomnak az aranykészlettől való túlságos függését kerülni kell, az aranytartaléknak a külföldi forgalom számára feltétlenül szükséges mértéken felüli erősítése látszott kívánatosnak; ez ugyanis a külföldi pénzérték veszélyeztetése nélkül is elkerülhetővé teszi a belföldi forgalomnak időnként a kívánatos mértéken túl való összeszűkítését, mert az előírt fedezeti arány így akkor is fenntartható, ha a közgazdaság pénzügyi helyzete növekszik.

Az aranykészlet ilyen célzattal való növelése először az Egyesült Államokban mutatkozott kívánatosnak, midőn az 1890. és 1907. évi pénzügyi válságok alkalmából kénytelenek voltak tapasztalni, hogy a pénzmennyiség hirtelen összehúzódásának a közgazdaságra milyen káros következményei vannak. Ez erősítette meg az aranytartalék nagyobb méretezésének gondolatát. Hirtelen fellépő nagyobb belföldi pénzügyi szükséglet esetében nagyobb aranykészlet mellett nem kell többé a fedezeti rendelkezések felfüggesztéséhez folyamodni, amely csak tovább nyugtalanítja a gazdasági életet.¹ Amidőn azután a világháború alatt és után az arany túlságos mennyiségben folyt Amerikába és attól kellett félni, hogy a bankjegyforgalom is megfelelően növekedni fog, úgynevezett aranyeldugási politikával, vagyis azzal igyekeztek az infláció ellen védekezni, hogy a jegybank pincéibe süllyesztették a befolyt aranyat.² Aranybőség esetében egy másik, egyszerűbb eszköz is kínálkozik az infláció elkerülésére. Ez külföldi kölcsönök nyújtása, melyek a felesleges arany mennyiségnek külföldre való távozását mozdítják elő. A huszas években az Egyesült Államok ezzel az eszközzel is éltek, ha nem is idejekorán és nem mindig a kellő mértékben.

Annak felismerése, hogy a belföldi és a külföldi aranyszükséglet lényegesen különböző dolgok, az 1810-ben kiküldött angol parlamenti bizottság tárgyalásainak érdeme. A Bullion-Report ugyanis már világosan megkülönbözteti a külföldi aranyszükségletet a belfölditől. Az első a fizetési mérleg kiegyenlítésére keresi az aranyat, a második a bizalom megrendülése folytán a belföldi forgalom számára. Az utóbbi a jelentés szerint csak a bizalom megrendülésének következménye és megszűnik, ha a valutában való bizalmatlanságot sikerül eloszlatni. Bullionista álláspontjának megfelelően azonban e jelentés még nem vonta le megállapításából azt a következtetést, hogy a belföldi aranyszükséglet rendezett viszonyok között jogosulatlan, mert a belföldön a papír is jól elláthatja a fizetési eszköz szerepét, megrendült valutaviszonyok között pedig az arany többé nem fizetési eszköz a belföldön, hanem inkább vagyonfelhalmozási és mentési eszköz. A világháború után készült Bradbury-Report mutatja az 1810-ben felvetett gondolat végigvezetését, amidőn egyenesen fényűzésnek bélyegzi a belföldi aranyforgalmat.

Az aranymagvaluta első jelentősebb megvalósítása Indiában történt. Az inditókat erre az adta, hogy 1893-ban megszüntették az ezüst szabadveretését és India váltóárfolyama erős ingadozásoknak volt kitéve. Hosszabb kísérletezés után találták ki azt a megoldási módot, hogy megfelelő aranytartalékkal belföldi aranyforgalom nélkül elérhető az indiai rupia árfolyamának állandósítása. Németalföldi Indiában is jelentékeny aranytartalék mellett és aranyváltóknak a paritáson való adása útján történt meg a váltóárfolyam stabilizálása. A mai aranymagvalutához közelebb eső alakban történt

¹ Ezért ajánlotta 1931-ben a Macmillan Report — persze kissé későn, mert a válság már nem volt elkerülhető — az Angol Bank aranytartalékának növelését.

² A Macmillan Report 1931-ben a tartalék egy részének devizákban tartását ajánlotta Angliában.

meg a váltóárfolyam állandósítása a délamerikai államokban. Itt ugyanis a belföldi papírforgalom fenntartásával *bevéltőpénztárakat* állítottak fel a külföldi fizetésekre szükséges arany rendelkezésre bocsátására. Így Argentiniában 1899-ben, ahol az elértéktelenedett belföldi pénz és az arany között az ázsiónak megfelelő paritást állítottak fel, amely alapon a beváltó pénztár a papírpézeket külföldi fizetések céljaira aranypezékké váltja át. Brazília 1907-ben állított fel beváltó pénztárt. E rendszer, amely mellett a belföldi pénz vásárlóereje kisebb, mint az, amely az aranyparitásnak megfelel, azáltal tartható fenn, hogy az infláció megállításával a belföldi pénz további értéksüllyedését megszüntetik és így azt állandó viszonyba hozzák az aranyértékkel. Ez az eljárás az állam részére tekintélyes kiadást is jelenthet, ha a pénz belföldi és külföldi értéke közötti különbség nagy.

Az aranymagvalutának figyelemreméltó példáját nyújtotta az Osztrák-Magyar Monarchia. Itt 1879-ig névleg ezüstvaluta állott fenn, amely azután nyíltan is papírvalutává változott. Az infláció megállítása és a gazdasági élet nagyméretű fejlődése helyreállította az összhangot a pénzmennyiség és az áruforgalom között, ami azután 1892-ben a valutarendezést tette lehetővé. A fizetési mérleg kiegyensúlyozottsága és az infláció megszűnése folytán lehetőségessé vált a valutarendezés kapcsán biztosított megfelelő aranytartalékkal a váltóárfolyamot állandósítani. És pedig lehetővé vált ez a nélkül, hogy a bank köteles lett volna jegyeit aranyérmékre beváltani. E kötelezettséget ugyan a banktörvény elvileg kimondotta a valutarendezés alkalmából, de egyáltalán bizonytalan időre felfüggesztette. Minthogy azonban az Osztrák-Magyar Bank a külföldre irányuló aranyszükségletet mindig ki tudta elégíteni, sőt a beváltás elvi felfüggesztése ellenére jegyeit kívánatra aranyra valóban beváltotta, a váltóárfolyam szilárd maradt. Az Osztrák-Magyar Monarchia egyúttal annak is példáját szolgáltatta, hogy a papírpénzforgalomhoz szokott lakosság az aranybeváltást valóban nem kívánja és nem veszi igénybe. Míg a jegybank aranyérméket kezdett forgalomba hozni, ezek különös kedveltségre nem tettek szert és egészen a háború kitöréséig nagymértékben visszafolytak a bankhoz. A tényleges aranyvaluta az Osztrák-Magyar Monarchiában csak a *készfizetések felvételével*, vagyis azzal valósult volna meg, ha az aranybeváltási kötelezettség felfüggesztése eltöröltetett volna és kimondatott volna az, hogy a bank köteles mindenki kívánatra jegyeiért aranyat adni. Ily rendelkezésre az Osztrák-Magyar Bank fennállása alatt azonban nem került a sor.

A világháború után — mint említettük — Európa aranyának lefolyása oly kényszerhelyzetet teremtett, amely az aranyvalutára való visszatérést csak az aranymagvaluta alapján tette lehetővé. Elvileg ugyan büszkén aranyvalutáról szólnak az 1924-ben megindult valutareformról szóló törvények, valóban azonban az aranybeváltási kötelezettséget felfüggesztik, vagy pedig, mint Angliában az 1925-ös valutareform alapján, csak az aranyrudakban és csupán nagyobb összegekben való beváltást teszik kötelezővé.

Anglia valutatörvénye aranymagvalutát létesített, a nélkül, hogy nevén nevezte volna. A holland valutatörvény már egyenesen aranymagvalutáról szól és az ausztráliai törvény nyíltan kimondja, hogy az arany a külföldi viszonylatban használt fizetési eszköz, a belföldi pedig a papír.

Hawtrey, R. G.: *The Art of Central Banking*. London, 1932. — Sayer, R. S.: *Bank of England Operations 1890—1914*. London, 1936. — Josephy, B.: *Währungsschutz*. Währungsbeherrschung. Jena, 1933.

3. A váltóárfolyam megszilárdításának erősebb eszközei. Azok az eljárások, amelyeket eddig említettünk, csak addig váltak be, amíg a fizetési mérleg egyensúlya nem bomlott meg tartóson és rendkívüli körülmények nem idéztek elő olyan tőkeáramlásokat, amelyek már nem vezethetők vissza a gazdasági élet rendes menetében ható erőkre, nevezetesen az áruforgalomra és a tőkefeleslegek elhelyezésére, illetőleg a külföld által való igénybevételére. Mihelyt a nemzetközi tőkeáramlások az üzérkedés uralma alá kerülnek, az aranykészlet védelmezésére és a váltóárfolyam szabályozására irányuló fent említett eszközök felmondják a szolgálatot. Rendkívüli időkben közülük komoly eredményt csak a devizapolitika ígér, de természetesen ez csakis a devizaforgalomba való erősebb beavatkozással. Mint a jegybankpolitika rendes eszköze a devizapolitika ugyanis szabadon hagyja a devizák forgalmát és csupán piaci műveletek útján, a nemzetközi váltók adásvételével szabályozza ezek árát. Rendkívüli viszonyok között ezzel nem lehet beérni, hanem a devizapiac gyökeréig kell lenyúlni, vagyis a fizetési mérleg tételeinek kelet-

kezését kell hatóságilag befolyásolni, mindenekelőtt pedig a devizapiacot kell hatósági ellenőrzés alá venni.

Ez a feladata a *devizagazdálkodásnak*, amely a *devizabeszolgáltatási kötelezettségen* nyugszik. Amíg tehát a devizapolitika úgy, amint az a békegazdálkodásban kifejlődött, a devizák adásvételét szabadon hagyja, a devizagazdálkodás kötött forgalmat létesít a devizák számára és kényszerrel gyákorol a devizabeszolgáltatásra, devizák szerzését pedig csak az erre jogosított intézeteknél engedi meg, amelyek viszont a jegybank ellenőrzése alatt állnak. Azt a szervet, amely a jegybank felügyelete alatt intézi a devizagazdálkodást, *devizaközpontnak* nevezik. Ilyen központ már az első világháború közepén létesült Németországban, majd pedig az Osztrák-Magyar Monarchiában is. Szervezete különböző lehet. Lényege mindig a devizák kényszerbeszolgáltatása és azoknak a céloknak a megrostálása, amelyekre devizák megszerzését indokoltnak tartja.

1919 után a devizagazdálkodás nagyon elterjedt, mert a legtöbb ország ily módon igyekezett a váltóárfolyamot túlságos ingadozásoktól megóvni.¹ A siker azonban, amely ezzel az eszközzel elérhető volt, nagyon különböző. Ott, ahol a váltóárfolyamok erős ingadozásai az üzérkedésre voltak visszavezethetők és a szolgáltatási kényszerrel hatályosan tudták alkalmazni, az eredmény nem maradt el. Ennek feltétele azonban az, hogy a központ ne egy teljesen önkényesen megállapított és a való helyzetnek meg nem felelő árfolyamon vásárolja a devizákat, mert ezzel saját működését aláássa. Ha a központ a devizákért elfogadható árat fizet, akkor még azzal is sikert érhet el, ha a különböző szakmákat csak szerzett devizáik bizonyos hányadának, 40–70%-ának besolgáltatására kötelezi.

A *baj igazi forrását* azonban a devizagazdálkodás nem tudja megszüntetni, mert a devizákat magának a gazdasági forgalomnak kell kitermelnie. Ha a felmerülő komoly szükségletek kielégítésére nem áll a megfelelő mennyiségű deviza rendelkezésre, a központ működése megbénul. Ilyenkor csak a kötött forgalom hátrányai érvényesülnek a nélkül, hogy számbavehető előnyök állnának velük szemben. A devizakínálat és kereslet összhangbahozatalára külforgalmi korlátozások válnak ilyenkor szükségessé; kerülni és tiltani kell ilyenkor minden felesleges behozatalt és lehetőség szerint táplálni a kivitelt, amely a szükségelt devizák keletkezését előmozdítja. A devizagazdálkodás ahhoz az eszközhöz is folyamodhatik, hogy nem feltétlenül szükséges áruk behozatalt ahhoz a feltételhez kötni, hogy az importőr maga keresi meg az ellenügyletet, vagyis azon kivitel lehetőségét, amellyel a behozatal megfizethető. Az ilyen *kompensációs ügyletek* a devizaforgalom kötöttségének hátrányait is némileg enyhíthetik.

Nagy hátránya a kötött devizagazdálkodásnak merevsége. Ennek enyhítésére a Magyar Nemzeti Bank egy ideig *változó felárak* alkalmazásával kísérletezett. A fizetett felárat ugyanis az ügylet viszonyai, megkötésének külforgalmi szempontból többé vagy kevésbé kívánatos volta szerint állapította meg. Ezzel ugyan módot talált a kivitel ösztönzésére, de az üzleti életnek a devizák árának bizonytalansága sok nehézséget okozott és ezért szakítani kellett ezzel a rendszerrel.

Olyan országokban, amelyek a nemzetközi tőkemozgalmak színhelyei voltak, a devizagazdálkodás *valutakiegyenlítési alap* létesítéséhez folyamodott. Ezt az alapot állami hozzájárulással létesítették, egyéb forrásokból is táplálták és rábízták a váltóárfolyam alakulásának szabályozását. Anglia 1932-ben létesítette valutakiegyenlítési alapját, amelynek alakulását nem

¹ 1932-ben Dániában a devizagazdálkodással kapcsolatban egész sajátos eset történt. A mezőgazdák, akiknek kivitelük növelése végett kívánatosnak látszott a váltóárfolyamok süllyesztése, formálisan sztrájkba léptek a kormánynak a váltóárfolyamok tartására irányuló devizapolitikája miatt. (V. ö. The Improvement of Commercial Relations between Nations. 2. kiad. Paris, 1936, a 257–258. old.)

hozták nyilvánosságra,¹ hogy az üzérkedés ne tájékozódhassék az alap ügyletei alapján. Az alap nem tűzte céljául a font stabilizálását, hanem csak a spekulációs ingadozások kiküszöbölését, tehát azt, hogy a font árfolyamalakulását azok között a korlátok között tartsa, amelyeket a körülmények valóban indokolnak. A valutakiegyenlítési alap működése tehát hasonlít a devizaközpontéhoz, de működési tere tágabb, mert aranyvásárlással és eladás-sal is foglalkozik. Az Egyesült Államok, valamint Franciaország és más államok is létesítettek ilyen alapot, amely tervszerűen, lényegében *interven-ció-s vásárlásokkal* igyekszik az árfolyamingadozásokat enyhíteni. Igazán súlyos helyzetekben azonban a devizaforgalom megkötése el nem kerülhet. 1939-ben, a háború kitörésekor az aranyvaluta legerősebb védelmezői — Anglia, Franciaország és Hollandia — is kénytelenek voltak ezt tapasztalni.

Blankhardt, F.: Die Devisenpolitik während des Weltkrieges. Zürich, 1919. — Gregory, T. E.: Foreign Exchanges before, during and after the War. London, 1925. — Övári Papp E.: Magyar devizagazdálkodás. Budapest, 1937. — Luckas, H.: Theorie der Devisenzwangswirtschaft auf Grund der deutschen und ausländischen Erfahrungen in der Zeit von 1914—1940. Jena, 1940. — Busse, H.: Die Golddevisenwährung; ihre Bedeutung in Vergangenheit und Zukunft. Berlin, 1932. — Le Branchu, J. Y.: Essai sur le gold-exchange standard. Paris, 1933. — Koch, H.: Währungsausgleichsfonds. Bleicherode, 1936. — Schickhaus, H.: Währungsausgleichsfonds unter Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Währungs- und Kreditpolitik. Rostock, 1938. — Waight, L.: The History and Mechanism of the Exchange Equalisation Account. Cambridge, 1939.

4. Az aranyvaluta megrendülése. Az aranyvaluta a világháborúnak 1914-ben való kitöréséig pillére volt a valutapolitikának. Abban az alakban, amelyben az Angol Bank kifejlesztette, klasszikus dogmának tekintették, amely független az idők változásától. A valóságban természetesen csak az elméleti alapja volt része a klasszikus tannak, amely szerint a nemesfémek országról-országra való szabad áramlása mellett minden országnak olyan lesz a pénzforgalma, amilyen szükségletének megfelel. Ha a pénzmennyiség változása, vagy más tényező változást idéz elő, ez az árak változásához vezet, amely megindítja a nemesfémek áramlását, amely addig tart, amíg az árszínvonalak ki nem egyenlítődtek, amikor is minden ország ismét a neki szükséges pénz-mennyiséggel rendelkezik.

A világháború kitörésével azonban az arany szabad áramlása megszűnt, mert aranyra a háború folytatásához minden országnak szüksége volt. Ezért a bankjegyeknek aranyban való beváltását fel kellett függeszteni. A jegy-bankok igyekeztek aranyat magukhoz vonni. Angliának erre nagyméretű kűnnlevőseiben jó eszköz állott rendelkezésére; külföldi követeléseinek behajtása következtében az angol font árfolyama jó ideig nem is süllyedt,² sőt az első időben a newyorki tőzsdén a font jelentős felárat ért el. Midőn később süllyedni kezdett, az Egyesült Államokban felvett kölcsönökkel időn-kint alátámasztották, úgyhogy süllyedése még a háború befejezéséig is mér-sékelt keretek között mozgott. Ezzel szemben a többi hadviselő állam nagy-részen csak a belforgalomból tudta az aranyat a jegybankhoz terelni és a háború előrehaladásával mindjobban érvényesült az az elv, hogy az arany-nak a jegybanknál van a helye. Rendeltetése azonban a legtöbb hadviselő államban a háború tartama alatt nem a váltóárfolyamok alátámasztása, hanem a háború folyamán elkerülhetetlen külföldi vásárlások lehetővé tétele lett. E beszerzésekkel kezdődött az arannak a semleges országok felé való

¹ Történetére vonatkozólag I. N. F. Hall: The Exchange Equalisation Account. London, 1935. — F. W. Paish: The British Exchange Equalisation Fund in 1935. (Econ-omica Vol. III. New Series. 1936. February, a 78—83. old.) — Koch, H.: Währungsausgleichsfonds. Bleicherode, 1936. — Nohr, Fr.: Theorie und Praxis der Währungsausgleichsfonds. Stuttgart, 1938. — Stabilization Fund: Hearings. Washington, 1943.

² A font süllyedése csak 1914. december havában kezdődött.

áramlása. A skandináv országok, Hollandia és Spanyolország, valamint az Egyesült Államok aranyban bővelkedő országok lettek.¹

A külkereskedelem rendes menetének megakadásával az egyes országok árszínvonalára mindinkább függetlenül egymástól. A belföldi pénzérték az infláció befolyása alá került és az árszínvonalnak a többi országokétól való függetlenülését a gazdaságpolitikai elzárkózás erősen fokozta. Ezzel a különböző országok pénzének egymás közötti paritásai is megbomlottak. A valutazavar, amely így keletkezett, valamint a pénzértéknek, különösen a háború befejezése után nagy méreteket öltő inflációval bekövetkezett erős ingadozásai mindenfelé a pénzérték megszilárdításának vágyát keltették, amely óhaj megvalósításának eszközét az aranyvaluta helyreállításában látták.²

A nehézségek azonban igen nagyok voltak. Eltekintve az árszínvonalak és a váltóárfolyamok régi viszonyának megbomlásától, a szükséges arany-mennyiség biztosítása komoly gondokat okozott, miután az európai országok nagy részének aranykészlete erősen csökkent és a háborús jóvátételi terhek és a külföldi háborús adósságok szolgálata erősen fokozták az aranyszükségletet, amihez az is hozzájárult, hogy az aranytermelés az 1917–1922. években jelentékenyen süllyedt. Ezek hatása alatt az 1922. évi genoui nemzetközi konferencia az aranyvaluta megvalósításának olyan módját javasolta, amely a régi aranyvalutánál csekélyebb aranyszükségletet támaszt. A konferencia nemcsak az aranymagvalutát ajánlotta megoldásként, hanem annak azt az alakját is, amelyet aranydevizav valutának (gold exchange standard) neveztek, mert nemcsak a belföldön tartja feleslegesnek az aranyérmék forgalmát, hanem a jegybankoknak is azt ajánlja, hogy a valuta alátámasztásához szükséges mérsékelt aranytartálék mellett aranyra szóló devizákkal (külföldi váltókkal) és külföldi jegybankoknál tartott aranyra szóló követelésekkel biztosítsák a váltóárfolyamnak a paritás körüli színvonalon tartását.

Ezt a tanácsot azok az országok meg is fogadták, amelyeknek kisebb volt az aranykészletük; a jegybanktörvényt Németország és Olaszország úgy módosították, hogy bizonyos hányadig a külföldi váltók is beleszámítanak a bankjegyfedezetbe; Ausztriában és Magyarországon ez már régebben így volt. Az aranyvaluta régi hívei³ azonban ekkor még megmaradtak azon az állásponton, hogy a bankjegyfedezetnek aranyból kell állania. A genoui konferenciának másik tanácsát azonban megfogadták, amely szerint a jegybankok közötti összműködés kívánatos az aranyvaluta fenntartása érdekében.

Hogy az aranyvalutára való visszatérés mégis hosszabb ideig késett, ennek az erősödő inflációtól eltekintve fő akadályja az volt, hogy Európában az első lépést Angliától várták, amely azonban, miután a háború utáni években a font értéke a dollárral szemben erősen süllyedt, nehéz kérdés előtt állt.⁴ Mint a háború előtt a világforgalom és az aranyforgalom központja, nem tudta magát arra elhatározni, hogy a fontot a dollárral szemben a régi paritáson alul állandósítsa, a fontnak lesüllyedt értékéről való felemelése azonban az angol kivitt drágasága folytán nehezítette. Végül is Anglia hosszabb habozás után valutája tekintélyének védelme érdekében mégis inkább magára vette ezt az áldozatot és 1925-ben a fontot a dollárral szemben régi paritására stabilizálta. Az Angol Bank más országoknak is igyekezett megkönnyíteni az aranyvalutára visszatérést. Így p. o. már 1924-ben lehetővé

¹ Hollandia aranykészlete 1913-tól 1921-ig 60·9 millió dollárról 245·6 millióra, Spanyolországé 92·5 millióról 479·2 millióra, Svájcé 225 millióról 450·1, az Egyesült Államoké pedig 691·5 millióról 2529·6 millióra növekedett. (V. ö. Cassel: Das Geldwesen nach 1914. Leipzig, 1925, az 55. old.)

² Ezt javasolta már 1918-ban az Angliába kiküldött Cunliffe Committee.

³ Így Anglia, Franciaország, Hollandia, Svájc, Svédország és Norvégia.

⁴ Ennek főoka az volt, hogy az angolok az amerikai árszínvonal emelkedésében reménykedtek, ami a font és dollár régi viszonyát magától visszaállította volna. (Erről v. ö. Cassel: Das Stabilisierungsproblem. Leipzig, 1926, a 77. old.)

tette Magyarországnak az aranyvaluta bevezetését. Svédország szerencsés helyzete és ügyes bankpolitikája folytán végig meg tudta tartani aranyvalutáját; Hollandiában és Svájcban nem volt hiány aranyban és a következő két évben újabb államok tértek rá az aranyalapra, úgy, hogy az aranyvaluta világszerte nagyjában vissza volt állítva.

Azt a biztonságot azonban, amelyet az aranyvaluta a nemzetközi forgalomnak régebben nyújtott, az új állapot nem adta meg. Ennek egyik oka az volt, hogy az angol font régi paritásának elérése ellenére sem tudta többé nemzetközi vonatkozásban a világháború előtti szerepét betölteni, mert, mint komoly versenytárs, melléje lépett a dollár. Ez már a valuta stabilizálásánál mutatkozott, amidőn Németország és Ausztria nem az angol font, hanem az amerikai dollár alapján rendezték valutájukat. Ennél is nagyobb hordereje volt annak, hogy a reparációs tartozások mint zavaró mozzanat megmaradtak és a világ aranykészletének egészségtelen megoszlása tovább tartott, sőt erősödött. A háború előtt az arany áramlásai a fizetési mérlegek kiegyensúlyozását szolgálták; most a nemzetközi helyzet bizonytalansága folytán a spekuláció szolgálatába álltak. Különösen az Egyesült Államok felé tódult az arany, ahol egyrészt az arany sterilizálásával, vagyis a jegybank pincéibe süllyesztésével, másrészt külföldi kölesönök nyújtásával igyekeztek azt ellensúlyozni, de arra a lépésre nem tudták magukat rászánni, amelyet Svédország már 1916-ban sikeresen alkalmazott, midőn a jegybankot aranyvásárlási kötelezettségé alól felmentette, és az aranybevitelt eltiltotta. Az Egyesült Államokban infláció keletkezett,¹ amely túlhajtotta a fellendülést oly fokra, hogy 1929-ben nagy tőzsdei válságot idézett elő, nemsokára pedig a nemzetközi rövidlejáratú hitelek túlságos igénybevétele és ezek hirtelen felmondása² folytán 1931-ben erős hitel- és pénzválság tört ki, amely világszerte súlyos válságot idézett fel (világválság).

Anglia már 1931 őszén a válság hatása alatt rászánta magát arra, hogy, amit 6 évvel előbb elmulasztott, most pótolja, vagyis a fontnak túlmagasan megállapított paritását leszállítsa. Ezzel a lépésével, amelynek főindoka az angol közgazdaságnak az egyébként elkerülhetetlennek látszó deflációtól és az ennek kíséretében járó munkanélküliség növekedésétől való megkímélése volt, erős csapást mért az aranyvalutára, mert óriási csalódást okozott az, hogy még a világforgalom régi gócpontja aranyvalutájának állandóságában sem lehet bízni. Az aranyvaluta további fenntartására Anglia közreműködésével megalakult az *aranyblokk*, amelyhez Franciaországon kívül Svájc, Belgium, Hollandia és több középeurópai állam is csatlakozott.

Szilárd váltóárfolyamot azonban ez sem hozott, mert rövidesen nagy meglepetés érte a világot az Egyesült Államok részéről, amelynek hatását csak annak figyelembevételével értjük meg, hogy az angol font leértékelése után is az aranyban bővelkedő Amerika dollárjának állandósága megdönthetetlennek látszott. Annál nagyobb volt a hatás, amelyet a dollárnak a már 1933-ban elhatározott, de csak 1934-ben megvalósított leértékelése előidézett, amelyre Roosevelt elnök a válság hatása alatt az erősen süllyedő árszínvonal emelése és annak a külföldtől való függetlenítése, valamint a mezőgazdaság adósságterhének könnyítése érdekében határozta el magát.³ Nemsokára megindult a *valutaleértékelések* hulláma, amelynek segítségével több ország új valutaparitás keresésével igyekezett pénzgységének belső és külső értéke

¹ Az arany beáramlása és az infláció közötti összefüggést behatóan megvilágítja Kurt Hermann. (V. ö. Die Zukunft des Goldes. Berlin, 1925, különösen a 95–97. old.)

² Az Angol Bank 1931 júliusának utolsó két hetében 32 millió font aranyat veszített, az Egyesült Államok aranyban való vesztesége 1931. szeptember 17 és október 29 között 243 millió dollárt tett ki, annyit, amennyi az előző két évben oda áramlott.

³ A dollár leértékelésének történetére nézve rövid összefoglalás: L. Pasvolksky: Memorandum on the foreign exchange problems in the United States. (The Improvement of Commercial Relations, and the Problems of Monetary Stabilisation. Paris, 1936, a 191–208. old.)

között az egyensúlyt helyreállítani. Franciaország már 1928-ban leértékelte a frankot azzal az indoklással, hogy ez felel meg az elszegényedés fokának. Miután Anglia is megszűnt a font régi paritását tartani, és 1933-ban az Egyesült Államok is ugyanezt tették a dollárral, Cseh-Szlovákia is követte a példát. Széles méreteket öltött a valuták leértékelése 1935 után. A leértékelést ezúttal az aranyblokk egyik tagja, Belgium kezdte és 1936-ban Franciaország újból leértékelte a frankot. Svájc és Hollandia, majd pedig Olaszország hasonlóképpen jártak el és Cseh-Szlovákia újból leértékelte valutáját. A leértékelés, amellyel a valuta külföldi értékének a belföldi árszínvonallal való összehangbahoatalát és a külforgalmi versenyképesség emelését igyekeztek elérni,¹ nem jelentette ugyan az aranyvaluta elhagyását, de azt mégis alapjaiban ingatta meg, mert, bár vele az új alapon szilárd váltóárfolyamot akartak biztosítani, minden újabb leértékelés megzavarta a paritásokat és a külkereskedelem számára való előnyt is kérdésessé tette. Az aranyblokk a leértékelésekkel megingott. Az angol font világforgalmi szerepének erősítésére Anglia a *sterlingblokkot* hozta létre, amelyhez az angol gyarmatokon kívül azok az országok csatlakoztak, amelyek, mint Franciaország és a skandináv államok, a fonthoz való viszonylatban keresték váltóárfolyamuk állandósítását. 1939-ben a háború kitörésével az angol font értéke sem volt többé tartható és ezzel a sterlingblokk is csődöt mondott; a körébe tartozó országok jelentékeny része valutáját a dollárral igyekezett szilárd viszonyba hozni.

Annak, hogy az aranyvalutának a huszas években való feltámasztása nem járt a várt sikerrel, mint látjuk, számos oka volt. Az egyik legfőbb ok mindenesetre az volt, hogy ha a gazdasági életet nehéz idők összekuszálták, azt egyedül valutáris intézkedésekkel nem lehet rendbehozni. A valutazavarok kétségtelenül hozzájárultak a betegség fokozásához, de nem voltak annak egyedüli okai. A pénzforgalom is csak nyugodt viszonyok között bonyolódhatik le simán.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az orvosszer, amelyet a génuai konferencia ajánlott, nem volt teljesértékű. Az aranydevízavaluta ugyanis mégsem teljesen azonos az aranyvalutával, bár ugyanazon az alapon és gondolatmeneten épül fel, mint az aranyvaluta. Az arany mennyiség szaporításának természetes korlátai vannak, míg a devizák keletkezésére a hitelnek is van befolyása. Az európai központi bankok devizakészletét 1914 előtt 1—2 milliárd svájci frankra becsülték; az aranydevíza bevezetése után 1930-ban 12 milliárd frankra nőtt készletük e becslés szerint.² Ha ez a növekedés nem is volt tisztán az aranydevízavaluta térfoglalásának eredménye, mégis kétségtelenül annak nagy része volt benne, mint abban is, hogy a rövidlejáratú nemzetközi hitelek erősen megnöttek. Az aranyvaluta összeomlását 1931-ben pedig közvetlenül éppen a rövidlejáratú külföldi hitelek felmondása idézte elő.

Az 1931-i válság után nagy reményeket fűztek oly egyezményekhez, amelyek a devízatartozásokat kölcsönös elszámolás útján egyenlítik ki (*devízaklíring*). Gyorsan ki kellett azonban derülnie, hogy a bajon ezzel nem lehet segíteni, mert a klíring csak a lebonyolítás módját érinti, de a nehézségek igazi forrását, a tartozások és követelések keletkezését csak kevésbé befolyásolja. A Népszövetség bizottsága, amelyet a kérdés tanulmányozására kiküldtek, kénytelen volt megállapítani, hogy a devízaklíring csak úgy működhetik kifogástalanul, ha az egyezményt kötő két ország közötti forgalom az adós ország számára kedvező és az utóbbi ország számára megfelelő szabad hányadot biztosít az egyezményen kívül maradó országok felé való fizetések számára. Ha ez nem történik, a gyengébb valutájú ország a másiktól oly árukat is kénytelen vásárolni, amelyek vásárlása számára nem előnyös. Ezért a szóbanforgó bizottság a devíza-klíring-egyezmények továbbfejlesztését nem ajánlotta.³ Mindez csak azt erősíti meg, hogy pótszerekkel az aranyvaluta előnyeit nem lehet biztosítani.

¹ Helyesen jegyezte meg azonban a berni konjunktúrakutató intézetnek a háború utáni valutapolitikára vonatkozó emlékirata, hogy a valutaleértékelés kedvezőtlenül befolyásolja az illető ország nemzetközi cserefeltételeit, mert a külföldi valutákért a leértékelés után több hazai árut kell adni, mint annakelőtte. (V. ö. Grundsätze der Monetären Konjunkturpolitik in der Nachkriegszeit. Nachrichten für Aussenhandel. Nr. 247., a 4. old.)

² V. ö. Bankwissenschaft, 10. évf. Bankwissenschaftliche Praxis, a 20. old.

³ V. ö. Enquête sur les accords de clearing. Genève. Société des Nations. 1935.

Denham, Fr.: Das englische Währungsexperiment. Übers. v. Döblin und Michalski. Berlin, 1933. — Fraser, H. F.: Great Britain and the Gold Standard. London, 1933. — Morgan—Webb: The Rise and Fall of the Gold Standard. London, 1934. — Cassel, G.: The Downfall of the Gold Standard. Oxford, 1936. — Cassel, G.: Das Geldwesen nach 1914. Leipzig, 1925. — Harris, S. E.: Exchange Depreciation. Cambridge, 1936. — Förster, W.: Theorie der Währungsentwertung. Jena, 1936. — Braun, Gerhard W.: Technik und Folgen der Devaluation. 1938. — Gilbert, M.: Currency Depreciation. London, 1939. — L'expérience monétaire internationale. Enseignements de la période d'entre les deux guerres. Société des Nations. Genève, 1944. — Kjellstrom, Erik: Managed Money: The Experience of Sweden. New York, 1934. — Blakett, B. P.: Planned Money. London, 1932.

5. Az aranyvaluta megrendülésének okai. Az aranyvaluta megrendülése és annak a gondolatnak felmerülése, hogy aranyalap nélkül nemzetközi vonatkozásban is lehet értékállandóságot mutató pénzt kialakítani, kétségtelenül elsősorban azoknak a rendkívüli körülményeknek voltak következményei, amelyeket a két világháború idézett elő. Felmerül azonban a kérdés, vajjon annak a ténynek, hogy az aranyvaluta immár egy negyedszázadon keresztül nem tudta régi hivatását betölteni, a következményei is csak átmenetiek lesznek-e — ha persze az átmeneti idő hosszára is nyúlhatik —, vagy pedig az aranyvaluta egyáltalában képtelennek bizonyult-e a felmerült változások következtében a nemzetközi pénz szerepének ellátására.

Ennek eldöntéséhez az aranyvaluta elméleti magvából kell kiindulnunk. Az aranyvaluta alapvető elgondolása az, hogy az arany, mint a valuta alapja, szabad áramlásával úgy szabályozza a nemzetközi forgalomban résztvevő országok árszínvonalát, hogy közöttük összhang jön létre, amely mellett minden ország annyi pénzzel rendelkezik, amennyire forgalma fenntartásához szüksége van. Alapja tehát ennek az elgondolásnak az, hogy *a pénzérték nemzetközi kiegyenlítődése az áruforgalommal kapcsolatban és az árak változása segítségével megy végbe*, ami egyúttal a fizetési mérlegek kiegyensúlyozódását is előidézi.

Ezt a feladatát az aranymechanizmus szabad aranyforgalom mellett kétségtelenül sokáig, egészen 1914-ig kifogástalanul látta el. Az aranyvalutás országokban a váltóárfolyamok valóban az aranypontok között maradtak, ingadozásaik tehát csekélyek voltak és az egymással kereskedelmet folytató országok árszínvonalai, alkalmoszerűleg fellépő rázkódásoktól eltekintve, összhangban voltak egymással. Nagyobb arányú aranyáramlások is csak alkalmoszerűleg léptek fel és állandóbb zavarokat az aranymechanizmus működésében nem okoztak.

Mélyebb megfontolásra az aranyvalutának ily hosszú ideig való működése azonban nem látszik olyan magától értetődőnek, mint amilyennek a klasszikus közgazdaságtan tartotta. *A pénzrendszer szerkezetében ugyanis a bankok előtérbelépésével olyan változások mentek végbe, amelyek a készpénznek, amellyel akkor az elméletnek egyedül kellett számolnia, szerepét a készpénz nélküli forgalom javára eltolták.* Ezzel a pénzforgalom szabályozásában és az árszínvonal befolyásolásában a *hitel* olyan tényező lett, amely nem áll közvetlenül az aranyáramlások hatása alatt. Nagyobb zavarok ebből azért nem származtak, mert az aranyvaluta szilárd érmeparitásokra és nagyjában zökkenésmentesen egymással való kapcsolatukban folyamatosan fejlődött árszínvonalakra támaszkodhatott és az aranyvalutás országok fizetési mérlegében tartós hiányok nem keletkeztek.

Abban, hogy az aranyvaluta simán működhetett, döntő szerepe volt annak is, hogy a folyamatosan kialakult ár- és hitelviszonyok az üzérkedésnek kevés teret nyitottak. A mind nagyobb szerephez jutott nemzetközi hitelműveletek az országok tőkefeleslegeihez, illetőleg tőkehiányaihoz alkalmazkodtak és nem táplálták a spekulációt. Amíg szabad volt az aranyforgalom, a váltóárfolyamok ingadozását arbitrage alakjában csak az aranypontok között lehetett üzérkedési célokra kihasználni. Ily módon a tőkeáramlások nem zavarták meg a belső árszínvonalnak az alakulását és lehetővé tették az ár-

színvonal és a váltóárfolyam szilárdságának egyszerre való megóvását. Ezért régebben fel sem merült az a gondolat, hogy ez a két feladat egymással ellentétbe is kerülhet.

Az 1914. év egyszerre két oldalról kezdte ki az aranyvalutát. Azzal, hogy a szabad aranykivitel megszűnt, a váltóárfolyam ingadozásainak korlátait eltávolította és egyúttal függetlenítette a belső árszínvonalat is az aranytól. A háború befejeztével növekvő infláció, valamint a kényszerű, majd pedig egyenesen célul tűzött gazdasági autarkia erősen elmélyítette a különböző országok árszínvonalai közötti eltéréseket. Hozzájárult ezekhez a gazdasági élet hullámainak erősödése, amely hol magasra felelt a gazdasági lehetőségeket, hol pedig teljes elapadással fenyegette a gazdasági életet. A fizetési mérlegek egyensúlyának megbontásával a jóvátételi tartozások erősen megzavarták a nemzetközi forgalom mechanizmusának működését. Fokozódott az aranynek egyes országok felé való áramlása, amelyet a tőkének olyan valutákba menekülése erősített, amelyeket a hazai valutánál biztosabbnak tartottak.

Ezeket kívül azonban még egy erősen zavaró tényező lépett fel, amely időnkint egészen ura volt a helyzetnek. Ez a nemzetközi spekuláció volt, amely a váltóárfolyamok ingadozását vad üzérkedésre használta ki. Hol valamely ország devizaárfolyamának emelkedésére, hol süllyedésére spekulálva, az ingadozásokat erősen fokozta és hirtelen nagyméretű aranyáramlásokat idézett elő. Hozzájárult ehhez, hogy — nem utolsósorban a tőkemenekülés folytán — egyes országokban igen jelentékeny rövidlejáratú tartozások keletkeztek a külfölddel szemben, valamint az, hogy az országok nagy része csak későn értette meg azt, hogy az arany értékének a régi pénzláb a változott viszonyok között már nem felelt meg és, hogy annak erős deflációval való kikényszerítése a gazdasági élet nagyméretű zsugorodásának veszélyét idézi fel.

Ennek a helyzetnek köszönhető, hogy felmerült a kérdés, vajjon az aranyvalutának az a kettős feladata, amely szerint az kívánva van úgy a belföldi árszínvonal, mint pedig a váltóárfolyam állandósítására, fejlettebb viszonyok között egyáltalában megoldható-e?

Az aranyvaluta hívei eleinte igyekeztek e kérdés jogosult voltát tagadni. Felfogásuk az volt, hogy a belső árszínvonal nem akkor egészséges, ha változatlan, hanem akkor, ha alkalmazkodik a nemzetközi viszonyokhoz. Mint oly ország, amely számára a világpiacon való bekapcsolódás életkérdés, Anglia ezen az alapon igyekezett maga köré gyűjteni a vele szorosabb külforgalmi érintkezésben levő országokat (sterlinkblokk), védve azt az álláspontot, hogy a váltóárfolyamok állandósága az alapja az egészséges pénzrendszernek. Hogy ennek a kísérletnek sikere nem volt tartós, annak az egyes országok árszínvonalainak egymástól való erős eltávolodásán kívül az volt a fő oka, hogy az összhangba hozatalukhoz szükséges defláció olyan áldozatokat kívánt, amelyekre a kormányok magukat nem tudták rászánni és a valuták elkésett és tervszerűtlen leértékelésével már nem sikerült ezt a célt elérni.

Abban, hogy a belső árszínvonal tervszerű hitelpolitikával való alakításának fontos voltát egyre erősebben kezdték hangsúlyozni, nagy része volt Keynes állásfoglalásának, aki, midőn a munkanélküliség megszüntetése volt a gazdasági politika főgondja, a valutapolitikának e cél szolgálatába állítását követelte. Angliában Mac Kenna az Angol Bank hagyományos politikájának tisztelete mellett is komoly megfontolásra ajánlotta a belföldi árszínvonal önálló irányításának kérdését.¹

¹ 1928-ban tartott idevonatkozó előadása Németországban is olyan érdeklődést keltett, hogy azt német nyelvre is lefordították. (V. ö. Bankwissenschaft. 5. évf. [1928.] a 885—892. old.)

A hagyományos jegybankpolitikának ez a gondolatmenet teljesen idegen volt, mert nem látott az árszínvonal állandósításában, vagy a külforgalom befolyásolásától független okokból való alakításában önálló célt; a külforgalomra irányított tekintetével az árszínvonal alakulását egészségesnek látta, ha a külforgalommal összhangban van, vagyis ha megfelel annak a követelménynek, hogy az arany értéke szabályozza azt. Ez felelt meg az aranyvaluta eredeti elgondolásának, amely a pénz értékének mint a legforgalmasabb áru árának az arany értékéhez való támaszkodását tartotta az egészséges pénzrendszer alapjának.

Mihelyt azonban a pénzmennyiség változásainak konjunkturális hatásai mind élesebben kiütköztek és egyre jobban felkeltették az elmélet érdeklődését is, annak tudatára kellett ébredni, hogy nem szabad az árszínvonal alakulását feltétlenül tisztán külforgalmi tényezőkre bízni. Erős pangás idején a pénzmennyiségnek esetleges aranyelvonnások következtében való csökkentése elmergesíti a helyzetet; viszont erős fellendülésben a pénzmennyiségnek az aranytartalék növekedése alapján való növelése, mint az Egyesült Államok példája mutatta, olyan spekulációs hullámot idézhet fel, amelynek csak gazdasági összeomlás lehet a vége.

Ezek meggondolása alapján hódított teret az a felfogás, hogy a jegybanknak a pénzmennyiség alakításában nagyobb szabadságot kell biztosítani, mint amilyent az aranyvaluta eredeti elgondolása neki engedett. A váltóárfolyam jelentősebb ingadozásai kiküszöbölésére és a belső árszínvonal kívánatosnak látszó befolyásolására alkalmas eszközök között adott esetben olyan eltérések lehetnek, amelyek a jegybankot, illetve a valutapolitikát arra kényszerítik, hogy vagy az egyik célt, vagy a másikat feláldozza a másik cél elérése érdekében. Az 1931-ben kitört világgazdasági válság olyan súlyos volt, hogy az árszínvonal szempontja látszott a fontosabbnak és az aranyvaluta klasszikus hazája, Anglia, is feláldozta a fontnak nagy áldozatok árán biztosított régi paritását, az árszínvonal szabályozása érdekében.¹

A kérdésről folyt vita általánosította a jegybankpolitika új célkitűzését. Így született meg a *manipulált valuta* fogalma, mint olyan valutarendszer, amely tervszerűen alakítja a pénzmennyiség befolyásolásával az árszínvonalat és a valutapolitikát nem az aranyfedezettől, hanem a belföld pénzszükségletétől teszi függővé.

Egyesek még tovább mentek és egyenesen az árszínvonal állandósításában látták a célt. Mint *Irving Fisher*, azt követelték, hogy a jegybank gondosan készített árindex alapján kísérje figyelemmel az árak alakulását és ehhez képest szabályozza a pénzmennyiséget. Ez az *indexvaluta*, amelynek megvalósítására eddig azonban nem került sor.²

A váltóárfolyamok állandósításának kérdése, amely a régi aranyvaluta főgondja volt, így a második helyre került. Kíváncsi voltát egyébként senki

¹ Abba, hogy ezt az utat választotta, beleszólt a munkáspárt és a szakszervezetek erősödése is. Ezek eredményeként ugyanis a munkabérek, mégpedig a névleges, vagyis a pénzbérek leszorítása is nagy akadályokba ütközött volna. Így a bérek az árszínvonalnak oly tényezőjévé lettek, amelyet nem lehetett a váltóárfolyamok tartásának feláldozni. (V. ö. erre nézve *A. Wissler*: Die Krise der britischen Handelspolitik und der deutsch-britische Konflikt. Vierteljahrshfte zur Konjunkturforschung. 14. évf. 1939—40. a 181—193. old.) Továbbá *B. Pfister*: Sozialpolitik als Krisenpolitik. Stuttgart, 1936 215. old.

² Az indexvaluta gondolatát elsőnek *James Steuart* vette fel (1767) és *Ricardo* azt élesen bírálta. (V. ö. *Ricardo*: Economic Essays. Ed. by Gonner.)

sem tagadta, *Irving Fisher* a pénzláb időnként való változását ajánlotta erre a célra, de uralkodó szempont az árszínvonal állandósításának törekvése lett.¹

Rendkívüli időkben a gazdasági politika különböző céljai között az ellentétek sokkal élesebben ütköznek ki, mint a gazdasági életnek nyugodt mederben folyásával. Ezért az aranyvaluta kérdésében is óvakodnunk kell az elhamarkodott általánosítástól. Kétségtelen, hogy az aranyvaluta régi alakja fölött az idő elhaladt. Láttuk, hogy az átírási forgalom kifejlődésével a pénzmennyiség már nem áll olyan közvetlen összefüggésben az arannyal, mint bankjegyfedezettel, mint régebben. Már ez magában emeli a hitelpolitika jelentőségét, mert a hitel fontos tényezője lesz a pénzmennyiségnek. Erősen érvényesül ez a külforgalomban, amelyben az átutalási forgalom uralkodik. Minthogy pedig a pénzmennyiség nemzetközi szabályozódása és ennek az árakra való hatása, amelyre a klasszikus elmélet hivatkozott, az aranymechanizmushoz fűződik és az átutalási forgalommal csak lazább összefüggésben van, a változott viszonyok között kevésbé érvényesül az aranyvalutának az az előnye, hogy önműködően összhangban tartja a különböző országok pénzmennyiségét és árszínvonalát. Kétségtelen az is, hogy egyéb, különösen konjunkturális szempontok a valutapolitikában nem hagyhatók figyelmen kívül. De nem szabad elfelejtenünk azt, hogy az aranyvaluta főelőnye nemzetközi vonatkozásában a váltóárfolyamok ingadozásainak csökkentésében van. A váltóárfolyam kedvezőtlen alakulása visszahatással van a belföldi árakra is, mert a külföldről hozott áruk drágulásához vezet. Arról sem szabad továbbá megfeledkeznünk, hogy a váltóárfolyam állandósításának és a külföldi pénzérték megfelelő alakításnak ellentéte hosszasan ható rendkívüli körülményekből származott. Ha olyan idők következének, amelyekben az árszínvonalak egymáshoz való viszonya rendes mederbe terelődik, az aranyvaluta külforgalmi hivatását esetleg ismét teljesíthetné a nélkül, hogy a belföldi árszínvonal és a közgazdaság igényeit szeme előtt tartó hitelpolitika ennek nagyobb hátrányát látnák.

Az arany a hitel és a bankszerű fizetés erős kibontakozása folytán nem tudja ma már a pénznek a nemzetek között való elosztásában azt a szerepet betölteni, amelyre a klasszikusok gondoltak. De arra — nyugodt időkben és csak mérsékelt vámkokat feltételezve — alkalmas, hogy ne engedjen az egyes országok árszínvonalai között olyan szakadékokat keletkezni, amilyenek a lefolyt évtizedekben felleptek. Ha pedig egyes vonatkozásokban valamely ország függetleníteni kívánja magát a nemzetközi forgalom kiegyenlítő hatásától, erre alkalmas eszközök találhatók a vámkok alkalmazásában. Ehhez tehát nem szükséges azt a hidat felégetni, amelyet a pénzforgalom nemzetközi kapcsolatai teremtenek. Ehhez természetesen a vámnak a valóban szükséges körre és mértékre kell korlátozódnia.

Mindenesetre erősen túlzott az a felfogás, amely az árszínvonal állandósítását tűzi ki a valutapolitikának célul. Az árszínvonal nem lehet állandó, mert úgy a termelés változásai, mint a fogyasztás irányainak változása azt — igaz, többé-kevésbé lassan — átalakítják. A valutapolitikának az a feladata, hogy zökkenésmentessé tegye az árszínvonal alakulását, de nem az, hogy azt hermetikusan elzárja minden változástól. Állnia kell ennek a külforgalmi vonatkozásokra is, mert ezek is reális tényezőkből származnak.

Az új gondolatokban helyes meglátások mellett sok túlzás és egyoldalúság is van, ami új eszméknek oly gyakran kísérője szokott lenni. Így a manipulált valuta elnevezés azt a benyomást kelti, mint hogyha régebben nem lett volna a valuta állami gondozás tárgya; ez pedig nem felel meg a valóságnak még a klasszikus aranyvalutára vonatkozólag sem, mert az aranymechanizmus fenntartása is tervszerű intézkedéseket kíván, amelyek között első helyen áll a megfelelő aranytartalék biztosítása.

Az indexvaluta — eltekintve a megvalósítás nehézségeitől — túlhajtott kifejezése egy óhajnak, amely erős árszínvonalingadozásokkal kapcsolatban merült fel, amidőn semmi ár sem látszott túl magasnak annak az elérésére, hogy végre megnyugodjék az árszínvonal. E mellett az *Irving Fisher* részéről ajánlott kiegyenlített dollár (compensated dollar), amely a pénzegység aranytartalmával akarja a külföldi pénzértéket az árszínvonalváltozás elhárításának szolgálatába állítani, a nyugodt váltóárfolyamok fel-tételét, az érme-paritás állandóságát szüntetné meg.

Puxley, H. L.: A Critic of the Gold Standard. London, 1933. — Gregory, T. E.: The Gold Standard and its Future. New York, 1932. — Kjellstrom, T. H.: Managed Money. The Experience of Sweden. New York, 1935.

¹ Ebben mindenesetre Angliában nagy része volt *Keynes*nek, aki alaposan bírálta a fontnak régi paritásra való felemelését. (V. ö. *The Economic Consequences of Sterling Parity. New York, 1925.*)

III. FEJEZET.

Az infláció és a valutarendezés.

1. Az infláció. Mint minden érték, a pénztérték is a szükséglet és a rendelkezésre álló mennyiség viszonyán nyugszik. Amennyiben tehát olyan pénzmennyiség kerül forgalomba, amely az arányt a rendelkezésre álló jószág-mennyiség és a vásárlására szánt vásárlóerő között megbontja, a pénztértéknek is süllyednie kell. E tétel vezérelve már több mint száz éve a bankjegypolitikának. Bár a túlságos pénzkibocsátásnak mindig voltak és lesznek hívei, akik nem tudják megérteni, hogy a tőkehiányon pénzkibocsátással nem lehet segíteni,¹ a tudomány ezzel már régóta tisztában van és ezért állította fel a követelményt, hogy a bankjegyek pénzhelyettesítői minőségben kell megmaradnia. Amidőn később a bankjegy törvényes fizetési eszközzé lett és ezzel készpénz jellegét nyert, természetesen ez sem változtatott a jegybankpolitika említett alapelvén, t. i. azon, hogy a pénzforgalmat az árumennyiség által adott korlátok között kell tartani. Az infláció ennek a viszonyoknak pénzszaporítással való megbontása, tehát a *reálfolyamatok és a pénzfolyamatok közötti egyensúlynak a pénzmennyiség növelésével való megzavarása*.

A pénzmennyiségnek nem minden növekedése vezet azonban inflációhoz. Addig ugyanis, ameddig a hozzá növekvő pénzmennyiség valóban a termelés növelésének szolgálatában áll és a hitel, amelynek céljaira a vásárlóerőt a termelők rendelkezésére bocsátják, rövidesen visszafizettetik, az egyensúly meg nem bomlik és a rövid időre hozzánövekvő pénzmennyiség a gazdasági fejlődést táplálja. A reális alapon nyugvó termelői hitelek az árumennyiség növelésével ellensúlyozzák a forgalomba kerülő új pénzmennyiség hatását és az árszínvonalat nem emelik, tehát nem okoznak inflációt. A hitel a gazdaság dinamikus folyamatának követelménye; ha a termelés várható növekedésének korlátai között marad, nem emeli az árakat, mert az áruk megfelelő gyarapodása közömbösíti a pénznövekményt.

Nem ilyen egyszerű a tényállás akkor, ha a pénzmennyiség növelését konjunktúrapolitikai eszközként alkalmazzák. Ilyenkor szándékolt, ú. n. *irányított infláció*ról van szó, amely élenkíteni kívánja a gazdasági életet. Ha ezzel összefüggésben a közületek közmunkák lebonyolítására veszik igénybe a hitelt és a termelést olcsó hitellel látják el, a munkanélküliség enyhítésével a gazdasági élet pangása csökkenthető. Ez az, amit az angolok a harmincas évek válságának enyhítésére alkalmaztak és az *olcsó pénz politikájának* nevezték. A megnövelt vásárlóerőnek a visszafolyása azonban ilyenkor nincsen biztosítva; a pénzmennyiség önműködő összehúzódása, amely a rendes termelői hiteleknél bekövetkezik, itt könnyen elmarad. Ha a közületek nem tudják idővel a megnövekedett forgalmi eszközök hatását az adósságok állósításával közömbösíteni vagy adóztatás útján csökkenteni a pénzforgalmat, könnyen infláció keletkezik. Az eredmény tehát attól függ, hogy valóban sikerül-e kézben tartani a pénzmennyiség növekedését és azt lefékezni, mielőtt veszedelmes méreteket öltene. Svédország szép példáját mutatta ennek a világválság éveiben.

Az inflációnak feltétlenül veszedelmes alakja az, amelyet az államháztartás hiányai okoznak. A pénzszaporítás ütemét ilyenkor ugyanis többé nem a gazdasági élet szabja meg, hanem az állam szükséglete. Míg a bankjegyek a gazdasági élet, és pedig elsősorban a termelés szükségleteivel kapcsolatban hitelek alakjában kerülnek forgalomba, amelyek idővel visszafolynak, addig most már ettől függetlenül a költségvetési hiányoktól parancsolt mértékben szaporodik a pénzmennyiség. A megszorított pénzmennyiség nem forrása

¹ Ennek a felfogásnak a híveit nevezik *inflacionistáknak*.

többé a javak szaporításának; növekedése nem azokkal kapcsolatban történik. Ezzel a bankjegyből papírpénz lesz és bekövetkezik az, amit *kinestári inflációnak* nevezünk. Ha az állam maga bocsátja ki a jegyeket, akkor ez külsőleg is kifejezésre jut és a bankjegyek helyét az *államjegyek* foglalják el. Újabban azonban a közönség nyugtalanításának elkerülése végett úgy a bankjegy külső formája, mint pedig a bankjegyek rendelkezésre bocsátásának formája a régi marad. A jegybank kinestári váltók leszámításával vagy másfajta hitel nyújtásával bocsátja az államnak rendelkezésére a bankjegyeket, de ez nem változtat a lényegen, t. i. azon, hogy a *jegyek mennyiségét többé nem a közgazdaság, hanem az államháztartás szükséglete szabja meg*. Ezzel megbomlik a rendelkezésre álló jószágmennyiség és a forgalomba kerülő vevőerők egyensúlya és előáll az infláció.

Az infláció önmagát erősítő folyamat, mert az árak emelkedésével a pénzszükséglet is egyre növekszik. Emelkedik mindenekelőtt az államháztartás szükséglete. A kinestári inflációt követi a *gazdasági infláció*, mert a pénz elértéktelenedésével és az árak emelkedésével a közgazdaságnak újabb és újabb pénzmennyiségek kellenek. A vállalatok tőkeszükséglete is megérzi ezt és fellép a *részvényinfláció*, vagyis az inger, újabb részvények kibocsátásával alaptőkeemelésre. A jegybank az állam szükségleteinek kényszere alatt állván, az inflációs folyamatot alig tudja lassítani.

Az első világháború vége felé az infláció lefékezésére különböző eszközök folyamodtak. Ezek között első helyen áll a *hosszúlejáratú állami kölcsönök felvétele*, amilyenek a hadikölcsönök voltak. Ez lényegében az állam rövidlejáratú hiteleinek hosszúlejáratú hitelekkel való átváltoztatása, tehát a vevőerőfőlősleg egy részének mintegy a jövőre való lekötése. Ezzel valóban lehet a forgalomból pénzmennyiséget kivonni. Amidőn azonban a hadikölcsönök jegyzésének előmozdítása érdekében a bankok széles mértékben kezdtek ezekre lombardhiteket nyújtani, akkor az elvont fizetési erő egy része ismét forgalomba került, ami a hadikölcsönök eredeti céljának ellene dolgozott. Különösen Németországban a háború végén a *készpénz nélküli forgalom fejlesztésével* igyekeztek az inflációt elhárítani. Abból indultak ki, hogy a készpénz nélküli fizetés csökkenti a készpénzigényeket és ezzel a jegykibocsátást, és így gyengíti az inflációt. *Inflációt azonban nemcsak készpénzzel lehet csínni*, hanem hitel útján is, mihelyt nem követi azt rövid időn belül a termelés megfelelő növekedése. Ezért a hitelinflációnak végeredményben mindig megvan a hajlama készpénzinflációvá átváltozni. Egyébként a hitelinfláció magában is infláció és kiváltja ennek hatásait.

A jegybanknak tehát ilyen körülmények között az inflációnak természetéből folyó fokozódásával szemben alig állanak eszközök rendelkezésére. Ez természetes is, mert ha a vevőerők teremtésének ütemét nem bankszerű elvek szabályozzák, hanem azt az állam hitelszükséglete szabja meg, a pénzmennyiség túlszaporítása elkerülhetetlen.

Némi segítséget nyújthat az állam a pénzmennyiség növelésének túlságos ütemével szemben azáltal, hogy *árpolitikájával* igyekszik az árszínvonal emelkedését lassítani. Ez vezetett az árdragító visszaélésekről szóló törvényekhez. Németország *irányító árak* közzétételével próbálkozott. Nálunk is volt árvizsgáló bizottság. Az árszabályozásnak azonban csak nagyon szigorú rendszabályok alkalmazása és hatósági készletek kiárúsítása esetében van meg a kellő hatása, mert magában véve az áruhiányon nem tud segíteni és csupán a nem gazdasági tényezők és a túlságos kapzsiság egyes hatásait tudja ideig-óráig valamennyire visszaszorítani. Az ármaximálás hatása egyébként rendszeren az árunak a piacról való eltűnése szokott lenni. A hatóságilag szabályozott ár már csak hiányosan teljesíti feladatát és ezért mindinkább a *jegyrendszer* bevezetésére van szükség, amely a keresletet csökkenti. Ennek hatását azonban gyengíti a *feketepiac*, amely meg nem engedett árakon teszi lehetővé a vásárlást. Ez ellen csak drákói rendszabályokkal lehet küzdeni és sokszor ezek hatása is kétséges.

Ha tisztában vagyunk azzal, hogy az árak feladata a kereslet és kínálat kiegyensúlyozása, akkor be kell látnunk, hogy az árak hatósági megállapítása egy alapvető szabályozó erőt kapcsol ki a közgazdaságból. Feladatát az árak egymásközötti összefüggése és a minőségi különbségek nehezítik, amihez az is hozzájárul, hogy mindennek az árára a szabályozás nem terjedhet ki. Az eladók versenyének kiküszbölése, minőségrontás és az áruk visszatartása követik nyomon. Így, bár bizonyos körülmények között, p. o. hosszú háború esetében el nem kerülhető, a hatósági árszabályozás tökéletlen eszköze az infláció leküzdésének.

Annak ellenére, hogy a nagyméretű infláció pusztító hatásai annyira kézenfekvők, hogy azokat senki sem vonhatja kétségbe, az inflációnak mindig voltak és vannak barátai (inflationisták). Ennek egyik oka az, hogy a forgalmi gazdaságban a termelő előlegezvéen a termelés költségeit, az árak emelkedésében van érdekelve, amit pedig a pénzmennyiség növekedése előmozdít, a másik pedig az, hogy sokan nem tudják még ma sem megérteni, hogy pénzkibocsátással nem lehet tőkét teremteni.

Az utóbbi nézet komolyabb képviselőinek szeme előtt mindig az lebeg, hogy a pénzmennyiség növelése nélkül bizonyos termelési lehetőségek kihasználatlanul maradnak. Szerintük tehát a valutapolitika kerékkötője lesz a termelésnek, midőn a pénzérték állandósítását tartja szem előtt és ezért a pénzsza porítás elől elzárkózik.

Tagadhatatlan, hogy túlmerev valutapolitika, amilyent p. o. a currency-elmélet kívánt, kárára lehet a közgazdaságnak. Ezen azonban már régen túl vagyunk, mert a tudomány már régen tisztában van azzal, hogy a bankjegykibocsátásnak mereven az aranykészlethez kötése káros. A pénzmennyiség cél tudatos szabályozása, annak növelése vagy csökkentése éppen azért lépett előtérbe, hogy a közgazdaság adott állapotával számolva élenkítőleg, vagy fékezően lépjen közbe a szerint, hogy az adott helyzetben melyikre van a közgazdaságnak szüksége. A bankfizetési közösség korszerű kialakulásával a hitelezési lehetőségek is erősen tágultak. Az olyan tőkeszükséglet kielégítésének tehát, amely valóban indokolt és a termelés érdekét szolgálja, fejlett bankrendszer mellett nincsen akadálya.

Az inflationisták nemesak ezt hagyják figyelmen kívül, hanem azt is, hogy a forgalmi gazdaságban a *termelésnek minden alapvető feltétele a pénzérték állandósága*. Nem gondolnak továbbá arra, hogy, bár az árak emelkedése előnyös a termelőkre, ennek pénzsza porítás útján való előmozdítása veszedelmes, mert a pénzmennyiség növelése könnyen túllendül azon a ponton, amelyen még kézben tartható és abba a szakaszába kerül, amelyben önmagát erősítő volta folytán, nehezen fékezhető. Azt is elfelejtik, hogy a pénzmennyiség szaporításával növekvő kereslet előbb-utóbb emeli a termelési költségeket is.

Infláció nemesak papírpénzzel és hitelekkel eszközölhető, hanem *aranyinfláció* alakjában is jelentkezhetik. Az első világháború alatt kivált Svédországban, Hollandiában, Spanyolországban és az Egyesült Államokban lépett fel. Az aranyinfláció is a pénz elértéktelenedéséhez vezet, bár mindig sokkal kisebb mértékben, mint a kincstári infláció. Az aranyinfláció azonban mégis veszedelmes, mert könnyen táplálja a bankjegykibocsátást és ezáltal ösztönzője lesz a bankjegyinflációnak. Lélektani hatását sem szabad alulbecsülni, amennyiben gazdagság látszatát kelteve erősen élenkíti az üzletmenetet és ennek túlfeszítése irányában gyakorol ingert.

Az infláció hatásainak leküzdésére szolgáló eszközök tehát nagyon tökéletlenek, amíg nem fordulnak maga a baj forrása, a túlságos pénzkibocsátás ellen. Amíg újabb és újabb pénzmennyiségek kerülnek a forgalomba, a pénzértéket nem lehet állandósítani, stabilizáció nélkül pedig az infláció káros következményeit nem lehet megszüntetni.

Nicholson, J. Sh.: Inflation. London, 1919. — Willis, P. Ch.: The Economics of Inflation. New York, 1935. — Fisher, I.: Inflation? London, 1933. — Zollinger, W.: Die Inflationstheorie auf Irrwegen. Frauenfeld, 1942. — Rangis: L'inflation dirigée. Sceaux, 1936.

2. A valutarendezés. A közgazdaság síma működésének egyik alapvető feltétele a pénzürték állandósága. Ezt a pillért ássa alá az infláció, midőn a termelés talaját, a piacot bizonytalanná teszi a pénzürték ingadozásaival és az árrendszert összezavarja. Ennek az állapotnak véget vetni feladata a valutarendezésnek. A valutarendezés feladata tehát a pénzrendszernek olyan állapotba hozatala, amelyben az többé nem nyugtalanító tényezője a közgazdaságnak, hanem ismét biztos pillére.

Ennek első feltétele természetesen az infláció megszüntetése. Ha ez sikerül és nem áramlanak új és új vásárlóerők a közgazdaságba, az árszínvonal lassanként megnyugszik és a pénzürték állandósul. Az inflációt természetesen csak akkor lehet megszüntetni, ha forrásait eldugaszoljuk. Minthogy ezek között első helyen az államháztartás rendezetlensége szokott állani, a valutarendezés első követelménye az államháztartás rendezése, vagyis a költségvetési hiány megszüntetése. Ez a kiadások jelentékeny csökkentése és erősebb adóztatás segítségével eszközölhető.

Az államháztartás kereteinek szűkítése a közgazdaság menetére nincsen kedvező hatással, mert csökkenti a jövedelmeket és az árakat. Mégis az infláció megállítására elkerülhetetlenül szükséges. Kedvezőtlen hatása jelentékenyen csökkenthető, ha az államnak sikerül kölcsönt felvennie, amely háztartásának kiegyensúlyozását megkönnyíti. Ennek azonban a belföldön hosszabb infláció után akadály a pénz értékébe vetett bizalomnak a hiánya. Ezért inkább csak külföldi kölcsön jöhet ilyenkor szóba. Ez átsegítheti a közgazdaságot az első nehézségeken arra a pontra, amelyen a nemzeti jövedelem ismét eléri a nemzet termelő erőinek megfelelő színvonalát és a termelés növekedése is elősegíti a szanálást. Így nevezzük a pénzrendszer gyógyításának folyamatát.

Persze még ezzel sincsen feltétlenül biztosítva, hogy hosszabb infláció után zökkenésmentesen folytatható le a valutarendezés. Ilyenkor ugyanis, mint tudjuk, a kincstári inflációhoz előbb-utóbb csatlakozik a hitelinfláció is. Ezért jelentős hitelmegszorításra is szükség van, hogy a pénzforgalom összehúzóódását (contractióját) elérjük. Ez a vállalkozók helyzetét nehezíti; vállalatok összeomlását, csődjét idézi elő és a bankokat is könnyen súlyos helyzetek elé állítja. A válságoknak ezt a fajtáját szanálási válságnak nevezzük, mert rázkódásai a közgazdaság gyógyulásának szolgálatában állnak.

Ami a pénzmennyiség csökkentését illeti, ennek két módja van. Az egyik a felesleges vásárlóerőnek fokozatos kivonása a forgalomból. Ez a defláció. A másik a csökkentésnek egy csapással való keresztülvitele új számolási egység bevezetésével. Ez a devalváció. Végcélja mindkettőnek ugyanaz: a vásárlóerő mennyiségének csökkentése. Hatásuk azonban különböző és további vizsgálatot kíván. A pénzürték állandósításának egyik sem elengedhetetlen feltétele, mert bármely pénzmennyiségnél, ha nem növekszik hozzá újabb és újabb pénzmennyiség, az árszínvonal és a pénzegység határozott értéke alakul ki. Ez az árszínvonal nagy pénzmennyiség mellett természetesen magas és így a pénzegység értéke alacsony. Milliókban számolni nem kényelmes és az inflációra emlékeztet; a pénzürték erős lesüllyedése továbbá a külforgalomra is kihat. Ezért a valutarendezés nem szokott megállni a pénzürték állandósításánál, a stabilizációnál, hanem az árszínvonal csökkentését, vagyis a pénzérték emelését is körébe vonja.

Keynes, J. M.: A Tract on Monetary Reform. London, 1932. — Gayer, A. D.: Monetary Policy and Economic Stabilisation. 1935.

3.A defláció. A defláció a pénzmennyiség csökkentésével az árszínvonal csökkentését akarja elérni. Minthogy az infláció egy kiegyensúlyozott árszínvonalat bontott meg, a régi árszínvonal visszaállítása látszik kívánatosnak.

Ha csak rövidebb ideig tartó inflációról van szó, amely még nem öltött nagy méreteket, a pénzértéknek régi színvonalára való felemelése, vagyis a régi, az infláció előtti árszínvonal visszaállítása esetleg nagyobb nehézségek nélkül eszközölhető is. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy olyan árszínvonal, amely normál árszínvonalnak volna tekinthető, nincsen és így az sem tekinthető ilyennek, amelytől az inflációval eltávolodtunk. A valutarendezés célja a pénzérték állandósítása, a stabilizáció, mely az infláció forrásainak eldugaszolásával bekövetkezik. Ha ezzel a termelés ismét rendes medrébe terelődik, a pénz értéke alkalmazkodik a megnövekedett árukínálathoz és kialakulása ismét egészséges alapon történik akkor is, ha nem alkalmazunk deflációt annak elérésére, hogy az infláció előtti magasságára emelkedjék. A régi árszínvonal visszaállítását azonban enyhébb infláció után a külforgalom szempontjai indokolhatják, feltéve, hogy az országgal gazdasági kapcsolatban álló országokban nem, vagy szintén csak kisebb méretű volt az infláció. Ekkor ugyanis az infláció előtti valutaparítások kisebbfokú deflációval ismét helyreállíthatók, ami a világforgalom helyzetét könnyíti.

Más azonban a helyzet, ha az infláció nagy méreteket öltött, tartama hosszú időre terjedt ki és a pénzérték erősen süllyedt. Ilyenkor a defláció számos nehézség elé állítja a közgazdaságot. Minthogy ugyanis a megduzzadt pénzmennyiséget fokozatosan csökkenti, hosszabb időt igényel. Az árszínvonal így csak lassan nyugszik meg és a hitelmegszorítás, valamint az árak süllyedése nem ösztönzőleg, hanem zsibbasztóan hatnak a termelésre. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a forgalmi gazdaság könnyebben alkalmazkodik az árak emelkedéséhez, mint azok süllyedéséhez. Hiszen a vállalkozó előlegezi a termelés költségeit és ezért addig, amíg termékeinek ára süllyed az előtt, hogy termelési költségei csökkentek volna, ráfizetéssel dolgozik.¹

Ennek, és ezzel a nagyméretű infláció után alkalmazott erősebb és hosszabb deflációnak a veszélyes voltát az első világháború utáni tapasztalatok bebizonyították. Az erős defláció a vállalkozásra bénítólag hatott és ezzel növelte a munkanélküliek számát. A hitelmegszorítás pedig amelyet a defláció szükségessé tett, akadályozta a vállalati tőke megszerzését ott is, ahol a vállalkozás számára kilátások nyíltak és az állami költségvetés nagyobb méretű csökkentése nehezítette munkaalkalmaknak az állam részéről, vagy állami segítséggel való teremtését. A munkanélküliség pedig tényezője az áruk iránti kereslet csökkenésének, mert a fogyasztás zsugorodását vonja maga után.

A nagyobb fokú defláció tehát azzal, hogy a termelést nehezíti és a munkanélküliek számának növelésével a keresők számát csökkenti, a jövedelmek süllyesztésével a fogyasztás csökkenését idézi elő. Ezért fájdalmas és a közgazdaság egyensúlyba kerülését nehezítő folyamat. Különösen veszedelmessé teszi az, hogy, mint láttuk, zsugorodási folyamatot táplál, amely könnyen másodlagos depresszióvá fajul. Nem csoda, ha egyes közgazdák a defláció előrehaladottabb állapotában *reflációt* sürgettek, hogy a forgalom ne húzódjék össze túlságosan. Ez alatt a hitelnyújtás megkönnyítését értették, amelynek feladata a pénzforgalom túlságos méretű zsugorodásának megállítása és arra a pontra való feltornázása, amely az üzleti életet ismét megindítja.

¹ Az 1931-ben tértfoglaló defláció tisztító hatását mutatja az, hogy különböző országokban az 1931. évi termeléssel szemben 1932-ben a termelés volumenje átlagban 16,8–22,5%-kal csökkent, Angliában ellenben, amely az erősebb deflációtól tartózkodott, a csökkenés csak 0,6%-os volt. (Weltw. Arch. 40. köt. [1934.] a 471. old.)

A defláció kedvezőtlen hatásait erősen fokozza a költségtényezők merevsége. A defláció ugyanis csak akkor menne símán, ha a termékek árával egyidejűleg és legalább is arányosan süllyednének a termelési költségek. Ennek azonban akadályai vannak, mert nem is szólva arról, hogy egyes költségtényezők, mint p. o. bizonyos nyersanyagok árai világgpiaci viszonylatban alakulnak, a munkabérek süllyesztése jelentékeny ellenállásra talál ott, ahol a munkásság erősen meg van szervezve.¹ Ilyen körülmények között a termelési költségek nehezen szoríthatók le olyan színvonalra, amely megfelelne a termékek csökkent árának. Minthogy pedig a munkások szervezkedése egyre jobban elterjed és a szakszervezetek befolyása növekszik, a defláció akadályai is nőnek.

A deflációval kapcsolatban egy nagyjelentőségű tényre hívta fel a figyelmet Ch. Rist. Rámutatott ugyanis arra, hogy a pénzmennyiség csökkentése sokkal lassabban hat az árszínvonalra, mint a pénzmennyiség növelése.² Ez az eddig erősen elhanyagolt tényállás közvetlen következménye az előzőekben foglalt megállapításainknak, amelyek szerint a pénz szaporítása nehézség nélkül lehetséges, míg a pénzmennyiség csökkentése nagy nehézségekkel van egybekötve és a döntő tényezőt, a jövedelmek csökkentését nehezebben és nagy ellenállással találkozáva tudja csak elérni.³ Végeredményben folyománya ez annak, hogy a forgalmi gazdaságban az árszínvonal könnyebben alkalmazkodik felfelé, mint lefelé. Ezért igazat kell adnunk Ristnek, hogy a defláció nem egyszerű megfordítása az inflációnak, bár fogalmilag az, de lefolyásában más természetű, mert az útjában akadályok állanak, amelyek legyőzése időt igényel.

4. A devalváció. Amit a defláció folyamatosan eszközöl, t. i. a pénzforgalom összehúzóását, azt a devalváció, vagy a pénz leértékelése egy csapásra intézi el. Ezért a deflációt egy kúrához, a devalvációt egy operációhoz hasonlíthatjuk. Azzal, hogy az erősen süllyedt pénzértékben való számolást megszünteti és helyébe egy pénzegységet léptet, amely annak sokszorosával egyenlő, az előbbi pénzegységben kifejezett árak egyszerre és az egész vonalon alacsonyabbak lesznek. Lényegében tehát a devalváció az árszínvonalnak egyszerre és az egész vonalon való leszorítása a deflációból származó átmeneti állapotok és árküzdelmek elkerülésével.

A gyakorlatban azonban a devalváció sem olyan síma folyamat, mint amilyennek elméletileg látszik. Az árszínvonal nem azonos az olyan egységes és szilárd anyagból készült tárggyal, amelyet fölfelé és lefelé helyezhetek a nélkül, hogy egyes pontjai egymáshoz való viszonyukat változtatnák. Az árak összefüggnek ugyan, de változások esetén egymáshoz való viszonyuk is könnyen megváltozik, nem is szólva arról, hogy még akkor is maradnának a viszonylagos árakban aránytalanságok, ha valóban csak a számolási egység változnék a devalvációval. Hiszen az infláció beteges állapota a közgazdaságnak, amelyben az árak nem mozognak egymással párhuzamosan és a devalváció, ha pontos volna keresztlütvite, az áraknak ezt az állapotát rögzítené. Ezért ennek folyamán hosszú infláció után, minthogy az árak egymáshoz való

¹ Szembeszökő példája ennek Anglia deflációja, amelyet az első világháború után a Cunliff-Committee ajánlására hajtott végre. A nagykereskedelmi index 1913-hoz viszonyítva 1921-ben 197 volt, 1926-ban 148-ra süllyedt, míg a bérlési index évi átlagban legfeljebb 98-ra szállt alá, tehát közel a háború előtti magasságát tartotta meg. (V. ö. O. Emminger: Die englischen Währungsexperimente der Nachkriegszeit. Weltwirtschaftliches Archiv. 40. köt. a 286. old.)

² V. ö. La déflation en pratique. Paris, 1924, a 118. old.

³ Rist ugyan nem erre helyezi a súlyt, hanem arra, hogy a jözságmennyiség növelése gyorsabban süllyesztí az árakat, mint a pénzmennyiség csökkentése. Ebben igaza van, de mégis lényegesnek azt kell tartanunk, hogy az árak süllyedése irányában alkalmazkodás több akadályba ütközik, mint az árak emelkedése és ezért lassúbb a defláció hatása.

viszonya erősen eltolódik, szükség lehet arra, hogy a devalváció fokához mérten az infláció előtti árak figyelembevételével a fontosabb árak az új pénzegységben hatóságilag állapíttassanak meg, mint ahogy ez nálunk 1946 nyarán történt.

A devalváció, bár brutálisabb eszköz, mint a defláció, hosszabb infláció után tökéletlenségei ellenére is előnyösebb, mert egyszerre intézi el a kérdést, ezzel a közgazdaság hosszabb ideig való nyugtalanítását elkerüli és nem idéz elő zsugorodási folyamatot.

Külföldi viszonylatban a devalváció a valuta leértékelését jelenti, vagyis a régi paritás elejtését, és a külföldi valutákkal szemben új paritás megállapítását. Ez új pénzláb bevezetésével jár, amely szerint a jegybank az aranyat nem a régi pénzlábnak, hanem az újnak megfelelő áron vásárolja.

Leértékelésre defláció után is sor kerülhet, de a defláció a pénzürték olyan emelését is céljául tűzheti és tűzte is ki céljául, mint p. o. az 1925. évi angol valutarendezésnél, amely az ország valutájának régi paritását állítja helyre. Ezzel szemben a devalváció természeténél fogva új paritás megállapítását követeli.

A valuta leértékelését és a devalvációt általában azonosnak szokták tekinteni. Annyiban ez helytálló, amennyiben a devalváció is kisebb számokra vezeti vissza a számszerűleg felduzzadt értékeket. A devalváció ezt azonban közvetlenül csak belföldi vonatkozásban teszi, aminek persze a valuta külföldi értékére is megvan a hatása. A leértékelés ezzel szemben egyenesen a külföldi viszonylatot tartja szem előtt és a belföldi pénz értékének a külföldi pénzegységekhez való viszonyát állapítja meg. A valuta-leértékelés célja tehát a belföldi pénz értékének külföldi vonatkozásban a devalváció következményeként való új szabályozása. Ha ilyen szorosabb értelemben vesszük a leértékelést, akkor Anglia 1931. szeptemberben nem értékelte le a fontot, hanem csak megszűnt azt tervszerű módon, devízavásárlásokkal és arany kivitelével régebbi színvonalán tartani. A leértékelés csak az új paritás megállapításával történik, míg a font süllyedése csak tényállás, a piaci mechanizmus következménye, amelyet a jegybank, vagy a kormány tűr, de nem a maga akaratából idéz elő.

Braun, G. W.: Technik und Folgen der Devaluation. Bühl-Baden, 1938. — Gilbert, M.: Currency Depreciation and Monetary Policy. 1939. — Gifford, J. L. K.: The Devaluation of the Pound. London, 1935. — Despaux, A.: Les dévaluations monétaires dans l'histoire. Paris, 1936. — Förster, W.: Theorie der Währungsentwertung. Jena, 1936. — Harris, S. E.: Exchange Depreciation. Oxford, 1936.

5. A valutarendezés lebonyolítása. A valutarendezés igen kényes művelet, amely az egész közgazdaságra kihat és annak minden területét érinti. Ezért nagy körületekintést igényel és az összes fennforgó körülmények gondos mérlegelését kívánja.

Mindenekelőtt a valutarendezés időpontját kell helyesen megválasztani. Első feltétele ugyanis az infláció megszüntetése, amely erős elhatározást kíván és csak akkor valósítható meg, ha a kormánynak megvan az ereje arra, hogy a rendezett állami költségvetés kereteit a gazdasági élet rendes mederbe terelődéséig szigorúan betartsa. Ha ez nincsen biztosítva, hiába alkalmazzuk akár az deflációt, akár a devalvációt, mert az infláció felújulásával a régi bajok ismét megsemmisítik az eredményt.

Ha az inflációt valóban sikerül megállítani, akkor célszerű úgy az árszínvonalnak, mint pedig a váltóárfolyamnak megnyugvását bevárni. Az infláció megszűnésével ugyanis bizonyos kiegyensúlyozódási folyamat indul meg mindkét viszonylatban, amely elősegíti a valutarendezés számszerű kérdéseinek a megoldását, vagyis irányítást nyújt arra nézve, hogy az árszínvonalon milyen mértékű helyesbítést tűzzön ki céljául a valutarendezés és a váltóárfolyam milyen színvonalon való megszilárdítása mutatkozik nagyobb áldozatok nélkül keresztülvihetőnek. Az egész művelet ugyanis a közgazdaságnak felesleges nyugtalanítása, ha utólag derül ki, hogy a stabilizáció alapjául választott paritás nem tartható.

A valutarendezés eszközeinek megválasztásánál nagy különbséget tesz nemcsak az infláció mérete, hanem az is, van-e lehetőség arra, hogy a pénzmennyiség csökkentése kölcsön kibocsátásával történjék. Ez ugyanis a deflációt simábbá és gyorsabb lefolyásúvá teszi. Hosszabb infláció után, amely a közönségnek a pénzbe vetett bizalmát aláásta, belföldi kölcsön önkéntes jegyzésére azonban nem lehet számítani. Ezért nálunk p. o. az 1920. évi valutarendezési kísérlet kényszerkölcsönhöz folyamodott, amelyet a koronáról szóló bankjegyek lebélyegzésével kötöttek egybe. Ez a kísérlet azonban nem sikerülhetett, mert az államháztartás rendezése nem volt még biztosítva és a viszonyoknak az a megnyugvása sem következett be, amely nélkül a gazdasági lehetőségek kellően meg nem ítélték.

Mintthogy nagyobb infláció után belföldi kölcsönre nehezen lehet számítani, kedvelt eszközzé vált e célra külföldi kölcsön felvétele. Ez kétségtelenül nagy segítséget nyújthat a valuta rendezésében, elsősorban azért, mert megkönnyíti az államháztartás rendezését és ezzel az infláció megszüntetését. Ha a kölcsön kellő nagyságú, akkor a váltóárfolyam megszilárdítását is elősegítheti, amennyiben módot ad arra, hogy devizapolitikai célokra használtassék fel egy része. Ha pedig valamely a világpiacon jelentősebb szerepet játszó jegybankkal sikerül megállapodásra jutni; hogy az az ország jegybankjának devizapolitikájában támogatást nyújt, ez természetesen még tovább megkönnyíti a helyzetet.

Ha a külföldi kölcsönt nem sikerül felvenni vagy ennek igénybevétele nélkül kívánja az állam a valutarendezést megvalósítani, ez természetesen nagyobb erőfeszítést kíván. Ebben az esetben az országnak saját erejéből kell zavaros állapotba került költségvetését rendeznie, ami az állami és egyéb közületi kiadások erős megszorítását, ezzel a jövedelmek erős csökkentését és a bevételek jelentős emelését követeli.

Az infláció megállítása, bár a rendezésnek elengedhetetlen feltétele, nagyobb infláció után mégis csak az első lépés, amellyel kapcsolatban mindjárt felmerül az a kérdés, hogy milyen színvonalon történjék a stabilizáció. Ennek eldöntésénél azt kell mérlegelni, hogy milyen mértékű defláció vezet a közgazdaság azon állapotához, amely mellett leggyorsabban és legkönnyebben egyensúlyozódik ki a termelés és a fogyasztás. Ennek megállapításánál azonban nemcsak a belföldre, hanem a külforgalomra is figyelmet kell fordítani, mert a stabilizáció külföldi viszonylatban is a pénzérték állandósítását követeli. Ha ezt elmulasztjuk, akkor a váltóárfolyam ingadozásai a világforgalomba bekapcsolt közgazdaságban továbbra is nyugtalanítják az árszínvonalat. Ez csak úgy kerülhető el, ha a belföldi és külföldi árszínvonalak között megfelelő összhangot tudunk létesíteni, mégpedig oly módon, hogy a mellett az ország fizetési mérlege kiegyensúlyozódik. Akár a defláció, akár a devalváció eszközeihez nyúlunk, a pénzérték belföldi és külföldi vonatkozása között összhangot kell teremteni.

Defláció esetében felmerülhet az a fent már érintett kérdés, hogy vissza akarjuk-e állítani a régi paritást. Ez természetesen nagyobb erőfeszítést kíván és a defláció nagyobb fokát tételezi fel, mint az alacsonyabb paritásra való áttérés. Azt természetesen gondosan kell mérlegelni, hogy nem követel-e ez túlságos áldozatokat a hazai közgazdaságtól. Anglia 1925-ben nem riadt vissza ezektől az áldozatoktól, részben azért, mert arra számított, hogy a font régi értékében fog megfelelő viszonyba kerülni a dollárral. Ha azonban ezek az áldozatok túlságosan nagyok, akkor defláció esetén is a külföldi vonatkozásban való leértékeléshez kell fordulni. Devalvációnál ez magától értetődik.

Hosszas infláció után, kivált ha más országokban is volt infláció, a régi paritások elvesztik jelentőségüket. Az új paritás megállapításánál valamely ország valutáját kell alapulvenni, lehetőleg olyan országét, amellyel legélénkebb a forgalom, vagy olyanét, amelynek világ gazdasági vonatkozásban nagy a jelentősége. Századunk huszas éveiben hol az angol font, hol a dollár szolgált alapul és az új paritást az egyikkel vagy a másikkal való viszonylatban

állapították meg. Maga az a pont, amelyen a stabilizáció történik, nem adódik magától, hanem bizonyos határok között választható. E határok azon értékek közé esnek, amelyek között a kereslet és kínálat, illetőleg a fizetési mérleg kiegyensúlyozása várható.

Igy p. o. akkor, midőn 1920-ban és 1921-ben történt elkoránlott kísérletek után¹ 1924-ben Magyarországon a valuta stabilizálása megtörtént, a magyar korona zürichi középárfolyama 1924 júliusában 0'007 frankkal volt egyenlő. Ez év decemberében is ugyanez volt a középárfolyam, tehát a pénzürték külföldi viszonylatában nagyjában állandósult. A stabilizálás már 1924. július végén történt az Angol Bankkal való megállapodás alapján oly módon, hogy egy angol font 346.000 magyar papírkoronával vétezt egyenlőnek. Ennek felelt meg a papírkorona és az újonnan választott pénzegység, a pengő között a 12.500-as szorzószám. Ez nem volt azonban az egyedül lehető megoldás, mert az esetben, ha p. o. 360.000 papírkoronának az angol fonttal való egyenlősítése alapján történt volna a pénzürték állandósítása, 360.000 papírkorona lett volna egyenlő egy angol fonttal, amely esetben a régi aranykorona adódott volna. Ily megoldás mellett a korona csak valamivel az 1924. júliusi zürichi árfolyam alatt stabilizáltatott volna, mert az 1924. július harmadik hetében Zürichben jegyzett 0'0069 frank helyett 0'0067½ frank mellett történt volna az állandósítás. Ez esetben a papírkorona és a pengő átszámítási kulcsa 15.000 lett volna. Ebből láthatjuk, hogy a stabilizált érték nem adódik egészen önmagától, hanem bizonyos főképp mozgási szabadság van a stabilizálandó árfolyam megválasztásában, amely tekintetben azután az árfolyam tarthatásának lehetőségén kívül célszerűségi szempontok döntenek. Így nálunk az akkori kormány célszerűbbnek látta a koronának valamivel magasabb színvonalon való állandósítását, mint amely a régi aranykoronának felelt volna meg.

Annak a pontnak kiválasztása, amelyen a stabilizálást meg akarjuk valószínűsíteni, annál nehezebb, minél kevésbé kiegyensúlyozott a gazdasági élet és minél kevésbé rendeződtek még a velünk forgalomban álló országok valuta-viszonyai. Részben ezért, részben pedig annak kikísérletezésére, hogy milyen színvonalon való stabilizálásnál van kilátás a fizetési mérleg kiegyensúlyozására, Franciaország 1926-ban, midőn a frank leértékelését előkészítette, annak külföldi árfolyamát nem állapította meg, hanem bizonyos határok között ingadozni engedte azt. Hasonlóképpen jártak el Anglia 1931-ben és az Egyesült Államok 1933-ban.

Az 1931. évi válság erősen megzavarta a világforgalmat és erősen előtérbe tolta azt a törekvést, hogy a pénzürték megállapításánál, illetőleg a követendő valutapolitikánál elsősorban a belföldi viszonyokra kell tekintettel lenni. Ez vetette fel a *val ozo*, vagyis *flexibilis paritás* intézményszerű megvalósításának eszméjét. Az aranyvaluta eredeti elgondolásával ez természetesen ellenkezik, mert annak legnagyobb előnyét éppen a szilárd váltóárfolyamban látták, amely a valutaárfolyamnak csak az aranypontok közötti ingadozását engedi meg. A flexibilis paritás tágabb és bizonyos önkénnyel megállapított határokat enged azzal a céllal, hogy ez a jegybanknak hitelpolitikájában és a belföldi árszínvonal alakításában nagyobb szabadságot biztosítson.

A világgazdaság bizonytalan helyzeteiben ilyen engedményre szükség lehet, de végleges megoldásként a flexibilis paritások az aranyvaluta legnagyobb előnyének, az aranymechanizmus automatizmusának a kiküszöbölését jelentenék. Helyesen jegyezte meg *T. E. Gergory*, hogy a valutarendezésnek ez a módja vagy veszedelmes, vagy felesleges.² Veszedelmes t. i. azért, mert a paritások változtatásának intézményesítése mintegy buzdítás a változtatásra, felesleges pedig azért, mert azt, hogy nagy szükség esetén vala-

¹ 1920 tavaszán a Közgazdasági Társaság értekezletén *Teleszky János* még a koronának 15—40 centimesre való felemelésére gondolt és *Jankovich Béla* 33 centimes stabilizációt említett, amely tehát a korona régi értékének harmadán való állandósítását jelentette volna. (L. Közgazdasági Szemle, 62. köt. 247—514. old.)

² *The Improvement of Commercial Relations between Nations*, 2. kiad. Párizs, 1936. a 177. old.

mely ország ehhez az eszközhöz nyúlhasson, nem kell intézményesen biztosítani, mert, ha nem talál más megoldást, a kormány a jognak minden előre való biztosítása nélkül is a leértékeléshez fog folyamodni, amint azt a világválság tapasztalatai mutatják.

Flexibilis paritások intézményesítésével le kellene a világforgalomnak arról az előnyről mondania, hogy az egyes országok pénznemei egymáshoz állandó viszonyban vannak. A valuták leértékelése folytonos veszedelemként lebegne a világforgalom fölött, mert a leértékeléssel külkereskedelmi előnyök is érhetők el. Ha az ország pénze külföldi pénzben kevesebbet ér, ez ösztönzőleg hat a kivitelre, mert a külföld a régi állapothoz mérten olcsón jut az országban termelt árukhoz. A kivitelre termelők számára tehát a leértékelésből előny származik. Nem kis szerepet játszott ez a harmincas évek leértékelési hullámában. Ezt az előnyt azonban könnyen lerontja más valuták leértékelése, amelyet pedig a nemzetek versenye könnyen felidéz.

A valutarendezés nehézségei természetesen erősen függnak magának az inflációnak a fokától. Minél nagyobb az infláció, annál jobban összekuszálódik az egész árendszert és annál nehezebben oldhatók meg a valutarendezésnek magukban is már elég bonyolult kérdései.

Ezért nagy teljesítmény volt kétségtelenül az 1946. augusztus 1-én megvalósított magyar valutarendezés. Az infláció ugyanis 1945. december 31. óta óriási méreteket öltött. Ezen a napon 765,4 milliárd pengő volt forgalomban és az 1946. május 7-én 1084 billióra, június 15-én 4,7 trillióra, július 31-én pedig 47,3 quadrillióra emelkedett. Az adópengőnek nevezett pénzegységnek 1946. május 31-én eleinte csak adófizetésre, július 9. óta pedig általános fizetési eszköz gyanánt való bevezetése csak pillanatnyi könnyítést hozott; az árak tovább és pedig erősen gyorsuló ütemben emelkedtek. A kormány belátva a helyzet tarthatatlan voltát, augusztus 1-től devalváció útján új pénzegység bevezetésére határozta el magát. Az új pénzegység a forint, amelynek értékét 400.000 quadrillió pengőben, illetőleg 200 millió adópengőben állapították meg. A kormány rendelkezése szerint egy kg arany értéke 13.210 forint, vagyis egy forint 0,0757 g aranyat ér. Aranyérmék egyelőre természetesen nem kerülnek forgalomba.

A valutarendéssel egyidejűleg a Magyar Nemzeti Bank alapszabályai is módosítottak. Ennek megfelelően 1946. augusztus 1-e és 1947. július 31-e között csak 1 milliárd forint bocsátható ki és a forint forgalmának 25%-a arannyal fedezendő. A forint értékének biztosabb alátámasztása és az infláció alatt összehúzóódott árendszert arányosítása érdekében a fontosabb áruk árának szabályozása is megtörtént.

A magyar valutarendezésre vonatkozólag részletes adatokat tartalmazó munkák: *Varga István*: A magyar valutacsoda. (A Magyar Gazdaságkutató Intézet Közleményei. 1946. 1. füzet.) — További munkák a valutarendezésről: *Ch. Rist*: La déflation en pratique. Paris, 1924. — La stabilisation de la monnaie hongroise. Budapest, 1946.

6. A nemzetközi pénz. Az a fontos szerep, amelyet a pénz a nemzetek közötti forgalomban is betölt, már régebben felvetette a nemzetközi pénznek az eszméjét. Minthogy a nemzetközi munkamegosztás alapja is a forgalmi gazdaság, kétségtelenül nagy előny volna a világgazdaság számára, ha egységes valutarendszerre támaszkodhatnánk. Ez kiküszöbölné azokat a nehézségeket, amelyek az egyes nemzetgazdaságok számolási egységeinek egymással szemben való eltolódásából származnak.

A nemzetközi pénz eszméjét elsőnek Franciaország karolta fel. Szomszédaival, Belgiummal, Svájjal és Olaszországgal 1865-ben nemzetközi egyezményt kötött, amelynek értelmében a frankrendszer alapulvételével közös pénzegységet használnak és az egyezményre lépett államok pénztárai kötelezettséget vállalnak az egységes pénzláb szerint vert érméknek kölcsönös elfogadására, valamint a verhető váltópénzmennyiség kontingentálására. Így jött létre a *latin pénzünió*, amelynek alapítói abban reménykedtek, hogy más országok csatlakozása is be fog következni. Bár több országban visszhangra talált az eszme, a remény nem vált valóra, mert az únióba utóbb csak Görögországot vették még fel.¹

¹ A Pápai Állam, Spanyolország és Románia is kérték felvételüket, de az únió valutáris viszonyait nem találta megfelelőnek és ezért a csatlakozás elmaradt.

A latin pénzünió tervezői eszméjük megvalósítására a helyes utat választották, midőn nemzetközi megállapodásban keresték a megoldást. Amíg egymástól független országokról van szó, csak ezen az úton lehet nemzetközi pénzrendszert felépíteni. Tárgyilag azonban nagy tévedésben voltak, amikor azt hitték, hogy a kérdés érmeegyezménnyel megoldható. A nemzetközi pénz szempontjából ugyanis nem az a fontos, hogy különböző országok azonos pénzláb szerint vert érméket használjanak és ezek szabadon forogjanak az egyezményben résztvevő országokban, hanem az, hogy az országok pénzegységének egymáshoz való viszonya állandó maradjon. A nemzetközi pénz feladata ugyanis az, hogy biztos számolást tegyen lehetővé az országok egymás közötti forgalmában. Ennek pedig nem feltétele az, hogy egy nemzetközi egység forogjon az egyes országok belforgalmában, hanem csak az, hogy *a nemzeti pénzgységek egymással állandó és változatlan viszonyban maradjanak*. Nem a pénzlábon, hanem annak minden résztvevő országban állandóan tartásán van a súly.

A latin pénzünió azonban megfeledezett arról is, hogy a különböző nemzeti valuták értéke nemcsak a pénzlábtól függ, hanem a fizetési mérleg alakulásától is. Hiszen a pénz a nemzetközi forgalomban sem önmagában, hanem az áru- és egyéb ügyletek lebonyolításával tölti be hivatását. Értékére ezek döntő befolyással vannak, ami a nemzetközi forgalomban a fizetési mérleg útján érvényesül. A pénz értéke állandóságát nemzetközi viszonylatban csak akkor tarthatja meg, ha az egymással forgalmat lebonyolító országok fizetési mérlegei egyensúlyban vannak, vagyis tartósabb zavarok a fizetési mérlegekben be nem következnek.

De még másról is megfeledeztek a latin pénzünió megalkotói. A pénz nemzetközi értéke a pénz belföldi értékétől sem független, márcsak azért sem, mert két ország egymásközötti áruforgalmát a belföldi árak színvonala is befolyásolja. A pénzérték alakulása szempontjából minden nemzetgazdaság önálló egység, amelyen belül a gazdasági adottságok alapján alakul ki az árszínvonal, amelytől a pénzegység vásárlóereje függ. Valamilyen állandóság a különböző országok pénzegységei között csak úgy maradhat fenn, ha a nemzeti árszínvonalak egymással kapcsolatban maradnak. Ennek viszont nemcsak valutáris feltételei vannak, hanem vámpolitikai követelményei is, mert a vámpolitikai elzárkózás, tehát a nemzetek közötti áruforgalomnak jelentősebb nehezítése az egyes nemzetek árszínvonalának kapcsolatát lazítja.

De a nemzetközi pénz kialakításának van még egy, mégpedig alapvető követelménye, amely a legsajátosabb értelemben valutapolitikai természetű. Ez a *hitelpolitikának* oly módon való kezelése, hogy az általa előidézett pénzbőség vagy pénzsűke ne okozzon nagyobb eltolódásokat az egyes nemzetek pénzértékének egymáshoz való viszonyában. Hiszen a pénzmennyiség egyik főtenyezője a pénzértéknek és változtatásának nagy a befolyása a pénzértékre.

Ezek tudatában nem csodálkozhatunk azon, hogy a latin érmeegyezménnyel nem sikerült a kérdést megoldani. Az inkább formális, mint lényegbeli megoldása volt a nemzetközi pénznek, mert megvalósításának döntő tényezőit figyelmen kívül hagyta.

A gazdasági élet fejlődésének egy másik lépésével, t. i. az aranyvaluta széleskörű terfoglalásával sokkal nagyobb közeledés történt a világpénz megvalósításához, mint amilyent elérni a latin pénzüniónak sikerült. Az aranyvaluta ugyanis éppen azokkal a tényezőkkel áll közvetlen kapcsolatban, amelyek a pénzérték alakulása szempontjából döntőek. Nem gondoskodott ugyan egységes pénzlábról, de az aranynak nemzetközi értéke van és így különböző pénzlábak mellett is közös számolási alapot teremt a nemzetközi forgalomban, amíg az egyszer választott pénzlábat egyes nemzetek nem változtatják. Az aranyvaluta akkori szerkezete az aranyforgalom szabadságával gondoskodott arról, hogy az aranyvalutás országok árszínvonalai között a kapocs el ne szakadjon és a pénzmennyiség szabályozását illetőleg is biztosítékot teremtett az által, hogy a belföldi hitelpolitikának a külföldi valuta-

politikának szolgálatába állítását követelte, irányadó elvül a váltóárfolyam állandóságának biztosítását tűzve ki. Egy történelmi tényező is erős segítséget nyújtott ahhoz, hogy az aranyvaluta alapján a világpénzhez hasonló fizetési eszköz alakuljon ki az angol fontban, mert Anglia a XIX. század utolsó évtizedéig olyan döntő szerepet játszott a világforgalomban, hogy az angol fontra szóló váltó világszerte elterjedt, a világforgalomban uralkodó fizetési eszközzé lett.

Ennek a helyzetnek véget vetett Anglia gazdasági fölényének gyengülése és főképen a háború. Ma már sokkal nehezebb a nemzetközi pénz kérdésének megoldása, mint volt néhány évtized előtt. Nemcsak azért, mert az aranyvaluta régi alakjában megszűnt és az angol fontnak az amerikai dollárral versenytársa keletkezett, hanem főképen azért, mert a világforgalom — majdnem azt mondhatnók — ma romokban hever. Ennek ellenére már évtizedünk eleje óta nem hiányzik a törekvés arra, hogy államközi megállapodással nemzetközi pénz létesüljön. E törekvés szolgálatában áll az 1944-ben létesült *bretton-woods-i egyezmény*, amely *Keynes* és *H. White* jól átgondolt tervei alapján nem kívánja ugyan a régi aranyvalutát feléleszteni, de mégis az aranyra támaszkodva keresi a megoldást. Ez az egyezmény, értékesítve az elmélet haladását és a tett tapasztalatokat, nem az érmeügynél, nem egységes érmerendszer alapján ragadja meg a kérdést, hanem egy stabilizációs alap létesítésével és ennek tervszerű működésével kívánja a nemzetközi pénzt megvalósítani, vagyis helyesebben a csatlakozó államok valutáinak egységes számolási rendszerbe foglalását elérni. Az egyezményben a súly a fizetési mérlegek egyensúlyi zavarainak elkerülésén van, mert hiszen e nélkül különböző országok pénzegységének állandó, viszonyban tartása nem lehetséges.

A *bretton-woods-i egyezmény* kétségtelenül dicséretes törekvés a világforgalom felújítására, de az is tagadhatatlan, hogy ma a nemzetközi pénz kialakításának nehézségei sokkal nagyobbak, mint voltak néhány évtized előtt. Nem szólva az egyéb, részben talán múlt ténybeli nehézségekről, elvi nehézséget támaszt a kérdés megoldásánál az, hogy a valutapolitika ma nagyobb súlyt helyez a belső árszínvonal tervszerű alakítására, mint a valuta értékének nemzetközi vonatkozásban való állandósítására. Ezzel a nemzetközi pénz létesítésének egyik pillére van veszélyeztetve, amely addig szilárdan állt, amíg a pénz külföldi értékének állandóan tartásában látták a valutapolitika főcélját, amelynek alárendelték a belföldi hitelpolitikát. Maga a *bretton-woods-i egyezmény* is — mégpedig az angolok sürgetésére, akik azelőtt a váltóárfolyam tartásában látták a valutapolitika főfeladatát — kénytelen volt e változással számolni, midőn az egyezményhez csatlakozó államoknak bizonyos korlátozással ugyan, de mégis megadja a lehetőséget valutájuk leértékelésére. Ezzel, ha a flexibilis paritások gondolata nem is szerepel az egyezményben, az mégsem nyújt teljes biztosságot a valuták egymáshoz való viszonyának állandóan tartására. Ha a világforgalom ismét helyreáll, és bizonyos egyensúlyi helyzet alakul ki, talán nem lesz akadálya további lépések megtételének.

Szorosabb értelemben vett nemzetközi pénz azonban mindenesetre csak vagy egy kellő hatáskörrel felruházott *nemzetközi bank* létesítésével, vagy legalábbis a *jegybancok tervszerű együttműködésével* lesz megvalósítható, ami az egyes országok valutapolitikai önállóságát kétségtelenül csökkentené. Hozzá kell azonban fűznünk azt, hogy az aranyvaluta is csak addig nyújtott szilárd támaszt a nemzetközi forgalomnak, amíg automatizmusának feltételeit, aranytartalekok gyűjtését, szabad áramlásuknak biztosítását és a diszkontpolitika megfelelő kezelését az egyes országok teljesítették. A külforgalomra, illetőleg a pénz nemzetközi értékére való tekintet tehát itt is bizonyos korlátokat szabott a nemzeti valutapolitikának.

Klatte, G.: Die Bank für internationalen Zahlungsausgleich. 1931. — Dulles, E. L.: The Bank for International Settlement at Work. New York, 1932. — Heller F.: Nemzetközi valutatervek. Budapest, 1946. (Mérnöki Továbbképző Intézet kiadása.)

V. RÉSZ.

Közlekedési politika.

I. FEJEZET.

A közúti, a vízi és a légi közlekedés.

1. A közgazdaság és a közlekedés. A közgazdaság az embereknek gazdasági téren való együttműködése. Egyrésztől nagyobb feladatok megoldására, szélesebb alapon való egyesülés és szervezkedés, másrésztől egymás termékeinek kölcsönös kicserélése. Mindkét irányban a helybeli távolságok igen jelentős akadályt képeznek és az emberek gazdasági összműködését, kevés kivételtől eltekintve, évszázadokon keresztül szűk helyi körzetekre korlátozták.

A törekvés arra, hogy az emberek gazdasági egymásbakapcsolódása szélesebb alapra helyezkedjék, régóta megvan. Évszázadokon keresztül azonban egyedül a vízi közlekedés tette lehetővé a nagyobb méretű árucserét távolabbi területekkel. A távolsági forgalomnak ezért csak a tengeri kikötők és a folyók melletti városok voltak jelentősebb mértékben hozzáférhetők, míg a középkor hetivásárai juttatják kifejezésre a középkori árucseré igazi jellegét és csupán szűk, a szekéren való közlekedésnek hozzáférhető helyi természetét. A közlekedés nehézkessége és lassúsága útját állta annak, hogy, kivételktől eltekintve, a gazdasági összműködés szélesebb mederbe terelődjék.

Amíg az általánosságánál fogva oly nagyjelentőségű szárazföldi közlekedés a közutakra szorítkozott, ezek javulása mellett is a közlekedés teljesítményei korlátoztak maradtak és nagyobbszabású hatást a közgazdaság alakulására csak a víziutak tudtak gyakorolni. A szárazföldi közlekedés eszköze, a szekér, maga teljesítőkéességét illetőleg, erősen korlátozott és így igazi tömegforgalom létesítésére alkalmatlan. Gyökeres változás a szárazföldi közlekedésben csak a vasúttal állott be.

A vasút egyszerre lehetővé tette a távolságok gyors és biztos legyőzését és a tömeges forgalom megindítását. Ezzel megnyitotta az emberek sűrű és gyors érintkezésének lehetőségét és megteremtette az áruk szárazföldi cseréje olcsó és gyors eszközlésének feltételeit. *Schultz-Kiesow* adatai szerint p. o. Németországban a szekéren való szállítás tonnakilométere a vasutak keleti kezése idején 30—40 fillér között mozgott; a vasút ezt 13—14 fillérre szállította le és 1885-ben már a tonnakilométer átlagos szállítási költsége csak 4 fillér körül volt.¹

¹ V. ö. Die Eisenbahngütertarifpolitik in ihrer Wirkung auf den industriellen Standort und die Raumordnung. Heidelberg-Berlin-Magdeburg, 1940, a 25. old.

Ennek hatása minden termelési ágban mutatkozott. A mezőgazdaság belterjes irányba terelődött, mert a vasút lehetővé tette a fogyasztópiactól távolabb eső területek felszántását, a gyümölcstermelés felkarolását és az erdők jobb kihasználását. A bányászat terén különösen a szén- és a vastermelés lendült fel a vasúti szállítás lehetőségével. Az iparban a vasút elsősorban a nagyüzem kifejlődését mozdította elő. A termelési tényezők közül a nyersanyag és a munka jelentős mozgékonyt nyertek. A nyersanyag most már távolabbról is a termelés helyére szállítható és oly munkásoknak az alkalmazása is lehetővé válik, akik nem laknak a termelés helyén. A vasút a tőke szerepére sem volt közömbös, midőn a sűrűbb érintkezés lehetőségeit nyitotta meg. Mindez döntő jelentőségű volt a termelés mikéntjére, mert a termelés egységeinek telephelyük választásában mozgási lehetőséget biztosított és széleskörű piacokra dolgozó nagyüzemek keletkezését tette lehetővé ott, ahol ez egyébként előnyöket nyújt.

Igy a vasút lett elsősorban a nagyüzem megalapozója. A tőke magábanvéve, gyors közlekedés nélkül, ezt csak korlátozott mértékben érthette volna el. De még ennél is tovább terjedt a vasút hatása a termelésre. A vasútépítés maga támasztotta ugyanis az első tömegszükségletet a vasútépítéshez szükséges eszközökben. Ezzel maga adta meg a legnagyobb lökést arra, hogy a szükséglet kielégítésére hatalmas üzemek keletkezzenek, amelyek ismét maguk is nyers- és segédanyagaikban nagyarányú szükségletet támasztottak, s így az üzemek további összpontosulását támogatták. Az olcsó és biztos szállítással a vasút azután maga szélesbítette ki az üzemek ily összpontosulásának feltételeit.

Mélyremenő kihatással volt a vasút a vállalati formákra is. Jelentős eszközöket kíván a vasútépítés és éppen ezért kezdettől fogva a részvénytársasági formának kedvezett, amely azelőtt csak kivételesen nyert alkalmazást. A vasútalapítás ott, ahol nem maga az állam építette a vasutakat, részvénytársasági alapon történt. Ezzel a részvénytársaság alkalmazási köre egyszerre kiszélesedett és a nagy összpontosított tőkeszükségletnél fogva csakhamar továbbterjedt a bankügy és az ipar területére is. Nem véletlen az, hogy a vasútalapítás korszakában indul meg a részvénytársaságok tömeges alakulása.

Nagy és hosszúléjárathú tőkeszükségleténél fogva a vasútalapítás a hitel-szervezet jelentős alakulását is magával hozta. A szükséges tőkék felszívása kötvények és részvények kibocsátásával történt, ami azután döntően befolyásolta magát a tőkepiacot is. Az állampapírok mellett fellépnek a vasúti papírok és erősen kiszélesítik a tőzsdék működési területét. Sőt az értékpapírok bizonyos válfajai, az elsőbbségi kötvények és részvények, egyenesen a vasút-alapítás szüleményei.

Hogy a világ-gazdaság korszaka igazán csak a vasutak kiépítésével kezdődik, aligha szorul magyarázatra. Kétségtelenül addig is volt világkereskedelem, de az a maihoz viszonyítva csak az áruk szűk körére terjedt ki. Csak a vasúti szállítás lehetősége adta meg a módját annak, hogy a világkereskedelem nagyobb mértékben kiszélesedjék és tömegárukat is felöleljen. Hogy ennek magára a termelésre milyen visszahatása volt, annak talán legjobb példája az, hogy az Egyesült Államok versenye a mezőgazdasági termékek terén csak azzal indult meg igazán, hogy a vasútépítéssel távolabbi piacoknak addig hozzáférhetetlen területek kapcsolódtak be a forgalomba.

Ezzel már érintettük is azt, hogy a vasútépítés milyen mélyenszántó hatással volt, kivált a kevésbé forgalomképes termékek értékesítési lehetőségére. Magyarország példáján figyelhetjük legjobban, hogy mikép lesznek hozzáférhetők a nagyobb méretű gabonatermelésnek oly vidékek is, amelyek azelőtt legelőgazdaság folyt. Hogy ennek azután magára az áralakulásra is milyen döntő befolyása volt, azt nem kell bővebben indokolni. A piac kiszélesedésével az árkülönbségek csökkennek és az árak kiegyenlítődésre hajlanak, mert az áruk értékesítése nem szorítkozik már csupán a helyi

piacokra.¹ A még a mult század elején nem ritka éhínségek, amelyek az élelemellátásban a helyi körzetekre utaltságból származtak, a vasutak térfoglalásával megszűnnek.

A vasút a többi közlekedési utak fejlődését is erősen előmozdította. A szárazföldi távolsági forgalom lehetőségeit óriási mértékben tágítva, a többi utakat is, márcsak a vasúti forgalom táplálóiaként erősen emelte jelentőségükben és a távolsági munkamegosztás növelésével is gyarapította fontosságukat.

Nem túlzott tehát az az állítás, hogy a vasutak térfoglalásával az emberiségnek, de legalább is a közgazdaságnak új korszaka kezdődik. A vasutak valóban kihatnak a gazdasági élet minden területére és mindenfelé nagy átalakulást hoznak magukkal.

A közlekedésügy terén való további találmányok tovább elmélyítették azt a hatást, amely a vasútépítéssel indult meg. A távíró és a távbeszélő alkalmazása, a tengeri hajózás tökéletesítése erősen továbbfejlesztik azokat az irányzatokat, amelyek a vasútépítéssel a gazdasági élet átalakításában megindultak. A vasutak terén a villamosság alkalmazása, a gépkocsi és a repülőgép kifejlődése újból erősen továbbvitték a közlekedés kialakulását.

A közlekedés átalakulása körülbelül száz évvel ezelőtt veszi kezdetét. Bizonyos, nem lényegtelen javítások eszközöltek ugyan Franciaországban csatornaépítéssel már a XVII. században, majd pedig ugyane téren Angliában is. Kivált Franciaországban a közutakat is már a XIX. század elején kezdték rendszeresen kiépíteni és Anglia is igyekezett erre. Mégis az igazi fordulópontot a vasútépítés megindulása jelenti. Miután 1825-ben a Stockton és Darlington közötti vasút megnyílt Angliában és 1829-ben a baltimorei vasút az Egyesült Államokban, a mult század harmincas éveitől kezdve megindult a vasútépítés, amely Angliában már a negyvenes években, az Egyesült Államokban pedig az ötvenes években lázasan folyt és csakhamar az európai kontinensen is teljes erővel nekilendült. A vasutak kilométerhossza, amely 1840-ben még a 8000 km-t sem érte el, az első 10 évben az ötszörösére emelkedett, 1860-ban már felülmúlta a 100.000 km-t, 1910-ben pedig az 1.000.000 km-t.

A hajózás átalakulása gőzhajó alkalmazásával már valamivel korábban veszi kezdetét, mint a vasútépítés. E hajók azonban, amelyek már a XIX. század első évtizedében megjelennek, kisméretűek voltak és a tömegforgalomba még alig nyúltak bele. Kis méretűknél fogva a hajókon ugyanis hosszabb útra szükséges szénmennyiséget nem tudtak elhelyezni és rakodóterületük is kicsiny volt.² Nagyobb szabású és rendszeres forgalom csak kb. a vasútépítéssel egyidejűleg kezd kifejlődni és döntő jelentőségűvé a világforgalom számára különösen a tengeri hajózásban a hajóépítés vívmányai csak később lettek. Az első nagy tengerentúli hajózási vonalat Liverpool és New York között 1838-ban nyitották meg és az első nagy gőzös Hamburgból 1850-ben indult el New York felé. Egyideig a vitorlášhajók is jelentékenyen fejlődtek és a gőzhajózás a tengeren csak fokozatosan foglalt teret. A világ kereskedelmi flottája 1875-ben 5519 gőzhajóból és 57.258 vitorlášból állt; 1900-ban a gőzhajók száma 12.289-re emelkedett, a vitorlášoké pedig 27.982-re süllyedt. A hajótér ezen idő alatt 18,6 millió register tonnáról 21,6 millió register tonnára emelkedett.³

A közlekedés újabb átalakulásának korszaka a gépjármű kifejlődésével indul meg, amely már a háború előtt sem volt jelentéktelen. Mégis az automobil igazán széleskörű térfoglalása, kivált a teherforgalomban az első világháború után történt, mert maga a háború az automobilok megsokszorozásának hatalmas tényezője volt. A világ gépkocsiállományát 1916-ban 4,2 millió kocsi, 1937-ben pedig 43,8 millió kocsi becsülték.

¹ Érdekes táblázattal igazolta ezt Emil Sax a búzára vonatkozólag, amely szépen mutatja azt is, hogy a kivitel lehetősége hogyan emelte Magyarországon a búza árát. (V. ö. „Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. Wien, 1878—79.” c. munkája II. köt. 21. old.)

² Hogy a hosszabb útra szükséges szénkészletnek a hajón való elhelyezése akkor még milyen akadályokba ütközött, kitűnik egy 1819-i szakértői nyilatkozatból, mely szerint a New Yorkból Liverpoolba való közvetlen gőzhajózás éppolyan megoldhatatlan feladat, mint a New Yorkból a holdba utazás. (V. ö. H. Heaton: Economic History of Europe. New York—London, 1936, az 563—64. old.)

³ V. ö. Woytinsky: Die Welt in Zahlen. V. köt. 61. old.

Az automobilforgalom először az Egyesült Államokban fejlődött ki, de már a háború előtt Európában is jelentős volt. Ma már a teherforgalomban is számottevő, de még 1937-ben is 33 millióra becsülték a fenti számból a személyszállítás szolgáltatában álló autók számát, amihez még több mint 3 millió motorkerékpár járul. Az Egyesült Államokban az automobil annyira elterjedt, hogy átlag minden ötödik emberre jut egy automobil, míg nálunk csak 484 emberre esik egy gépjármű.

A repülőgép az első világháború előtt mint rendszeres közlekedési eszköz nem jött számba. A légi forgalom kifejlődéséről érdekes számokat közölt Woytinsky.¹ A világ légi forgalmában megtett út, mely 1929-ben 85·9 millió km volt, 1926-ban 245 millió km-re növekedett.²

Alapvető átfogó munkák: Pirou, G.: Les Transports. Les cadres de la vie économique. I. kötet. Párizs, évszám nélkül. — Pirath, C.: Die Grundlagen der Verkehrswirtschaft. Berlin, 1934. — Wiedenfeld, K.: Transportwesen. Grundr. d. Sozialök. V. köt. Tübingen, 1930. — Sax, E.: Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. Berlin, 1922. — Van der Borcht: Das Verkehrswesen. Leipzig, 1894. 3. kiadás, 1925. — Cohn, G.: Zur Geschichte und Politik des Verkehrswesens. Stuttgart, 1900. — Foville: La transformation des moyens de transport et ses conséquences économiques et sociales. Paris, 1880. — Ledig: Über den Einfluss der Eisenbahnen auf Kultur und Volkswirtschaft. Leipzig, 1898. — Borgius: Verkehr und Verkehrspolitik in Volks- und Staatswirtschaft. Berlin, 1907. — Campedon: Role économique et social des voies de communication. Paris, 1900. — Goetz, W.: Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Stuttgart, 1888. — Hennig, R.: Der neue Weltverkehr. Berlin, 1920. — Huber: Die geschichtliche Entwicklung des modernen Verkehrs. Tübingen, 1893. — Kirkaldy, A. W. és Evans, A. D.: The History and Economics of Transport. London, 1915. — Locklin, Ph.: Economics of Transportation. Chicago, 1938. — Lukács S.: Közlekedéstan. Budapest, 1920. — Hieronymi K.: A közlekedés. Pest, 1869. — Szabolcsy A.: A közlekedés története. Budapest, 1910. — List Frigyes: Emlékirat a magyar közlekedésügy reformjáról. (1845.) Közl.: Földes B. Budapest, 1916. — Széchenyi I.: Javaslat a magyar közlekedésügyi rendezéséről. Pozsony, 1848. — Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara: Általános jelentés a közlekedési ankétról. Pest, 1871. — Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a hazai közlekedésügyről. Budapest, 1880.

2. A közutak. A közlekedés legáltalánosabb vonalai a szárazföldi utak, amelyek, bár gyéren és tökéletlen állapotban, a helybeli közlekedés elemi szükségleteiből kifolyólag már kezdetleges viszonyok között is keletkeznek. Eleinte *természetes utak*, amelyek a legkisebb ellenállás irányában jönnek létre. Igazán tűrhető közlekedés azonban nagyobb távolságokra csak a *műutakkal* keletkezik, amelyek már tervszerűen épített utak és az úttestnek a vontatással szemben tanúsított ellenállását számbavehetően csökkentik.

Az útügy rendezésének alapkérdése az útépités költségeinek előteremtése. Jó utakról csak ott lehet szó, ahol e kérdés megfelelően rendezve van. Ez az oka annak, hogy évszázadokon keresztül az útügy még Európa legtöbb államában is siralmas állapotban volt. Régen e téren is természetbeni szolgáltatásokat vettek igénybe a *közmunka* révén. A jobbágyság köteleztettek, amennyiben mint teljes jobbágyságok igei állatok birtokában voltak, megfelelő számú igei napszám, amennyiben zsellérek voltak, kézi napszám közmunka gyanánt teljesítésére. Az útépités célját szolgáló közmunka máig sem szűnt meg. Nálunk az útügyi törvény (1892: I. tc.) értelmében a községi utakra nézve áll fenn, de pénzben is megváltható. A természetbeni szolgáltatások hátrányai (szakértelem és munkakedv hiánya) folytán a közmunka az útépitésnek csak tökéletlen eszköze. Nagyobb lendületet az útépités csak azóta vett, mióta az állam és a magasabb közületek felismerték fontosságát és pénzügyi áldozatokat hajlandók érte hozni. Rendeltetésük és fenntartójuk szerint az utakat három csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe az *állami utak* tartoznak, amelyek a legszélesebb körű távolsági forgalomnak szolgálnak. Építésük és karbantartásuk méltán ismerhető el állami feladatnak. A második csoportba a nagyobb körzetek közlekedését szolgáló utakat, tartományi és megyei utakat szokták sorolni, amelyeknél valamely nagyobb közület az útfenntartó. Ilyenek lehetnek

¹ V. ö. Die Welt in Zahlen. V. köt. 107. old.

² V. ö. Wirtschaft u. Statistik. 1937. 10. sz.

*célközösségek*¹ is, amelyek a körzet lakosságát ütügyi közösségben egyesítve gondoskodnak a költségek előteremtéséről. A harmadik csoportba a *községi utakat* szokták sorolni, amelyek fenntartása a községek feladata. Minthogy azonban ezek nem mindig képesek a szükséges költségek előteremtésére, az állam is szokott az útépitésre nekik összegeket átutalni.

Régen a közúti közlekedésnél is általában alkalmazásban volt illetékek szedése, amelyeket gyakran az adókhöz hasonló bevételi forrásként kezeltek és valóságos vámmá alakítottak. Ez természetesen az útilletékeket nagyon ellenszenvenessé tette, mert azok a közlekedés erős akadályai voltak. Így azután mindjobban érvényesült a közúti közlekedés ingyenességére való törekvés, amelyet először 1792-ben a francia forradalom valósított meg. Ma már magától értetődő követelésnek látszik. Következménye az, hogy az útépités és útfenntartás költségeit adókból vagy közületi kölcsönökből kell fedezni, amely utóbbi esetben is a kamat és törlesztés az adózók terhére megy.

A *közúti közlekedés ingyenessége* azon az elgondoláson nyugszik, hogy az utak kiépítése közfeladat és hogy ennél fogva méltán lehet az összességet költségeivel terhelni. E felfogás általában helytálló, abban az értelemben azonban, hogy az utak jelentősége szerint illetékes közület feladatkörébe kell a fentiek szerint utalni a felmerülő költségeket. Mindamellet ma sem áll fenn teljes egészében a közúti közlekedés ingyenességének elve. Így mindenekelőtt egyes műtárgyak használata külön díjhoz lehet kötve, amilyen p. o. a hídvár. Széles körben érvényesül az ütügyi illeték a városokban, a *kövezet-vám* alakjában, amelyet a városok utcaik kiépítésének és fenntartásának érdekében az illetéki elv alapján szednek. A *gépkocsiközlekedés újabbán ismét előtérbe hozta az úthasználatnál az érdekelt felek pénzügyi igénybevételek szükségét*. A gépjármű ugyanis egészen más igényeket támaszt az utakkal szemben, mint a gyalogos- és a kocsiközlekedés. Ezzel az útépités költségei is jelentékenyen emelkednek. Minthogy e költségnövekedés első sorban az automobilizmus céljait szolgálja, indokolt e járművek hozzájárulását igénybevenni.

A gépjárműtulajdonosok valóban különös mértékben vannak érdekelve az utak kiépítésében és jókarban tartásában. Az autók üzemi költsége és elhasználódása ugyanis erősen függ az úttest minőségétől. Kivált a teherautók erősen kopatják is az utakat. Így tehát ismét előtérbe lép az érdekelt pénzügyi igénybevétele, amelyet különbözőképpen lehet megoldani. Legelterjedtebb alakja az automobiladó, amely mint igazi céladó a gépjárműveket az útépités és útfenntartás érdekében veszi igénybe.

Az ütügy fejlődése — nem szólvá az okorról — nem egy vonatkozásban hasonlít a pénzrendszer kifejlődéséhez. Itt is pénzügyi akadályok, rövidlátó pénzügyi érdekek és technikai nehézségek együttesen nehezítették meg tűrhető állapotok teremtetését. Ezért, miként a pénzrendszer, úgy az ütügy is az egész középkoron keresztül átfogó rendezés nélkül maradt és igen kedvezőtlen állapotban volt. Csak az újkorban kezdtek némi figyelmet fordítani az úthálózat kifejlesztésére. Igazi rendezést az ütügy első sorban Franciaországban talált 1811-ben, amidőn törvénnyel gondoskodtak úgy az utak építéséről, mint pedig igazgatásáról. Angliában már régebben ezt a kérdést más módon törekedtek megoldani, amennyiben bizonyos közjelleget körletit társulást igyekezett a törvényhozás előmozdítani (turnpike trusts), amely az útépités kérdését kezébe vette. Az egységes állami rendezés, miként Franciaország példája mutatja, sokkal tökéletesebb eredményeket tudott elérni. Az úthálózat sűrűsége szempontjából ma is Franciaországé az első, mert itt 100 km² területre 120 km út esik, míg Angliában e szám 95, az Egyesült Államokban 62, Németországban 45, Magyarországon pedig 32.²

Magyarországon az ütügyet az 1890 : 1. tc. rendezte. E törvény az állam befolyását kellően biztosítja és a törvényhatóságoknak útdó szedését is lehetővé teszi, amely az állami adók után fizetett pótdó jellegét ölti. A törvény egyúttal szabályozza a közmunka igénybevételeit is. Mindazonáltal Magyarország ütügye még nagyon távol van attól az állapottól, amely kívánatos volna. Különösen az Alföld ütügye még nagyon elhanyagolt állapotban van.

¹ A németek az ily közösségeket Zweckverbandnak nevezik.

² Eisenbahn und Kraftwagen in vierzig Ländern der Welt. Berlin, 1935, a 47. old

Ütügyünk hátramaradott állapotának egyik oka az, hogy közúti törvényünk az útépitésre szükséges pénzügyi eszközök előteremtéséről csak hiányosan gondoskodott. 1914-ben vármegyéink és törvényhatósági városaink összes közúti bevétele 30·8 millió koronát tett csak ki (Horvátország nélkül). Ilymódon azután sem az utak karbantartása, sem pedig újabb utak építése nem volt megfelelő mértékben eszközölhető. E hiányon igyekezett segíteni az 1920. évi XXVII. tc., amely elejtette az útdadó előbbi korlátját, i. i. hogy az az egyenes állami adók 10%-ánál magasabb nem lehet, és úgy rendelkezett, hogy az útdadó százaléka a szükséglet arányában állapítandó meg. Egyúttal a községi közmunkakötelezettséget a törvény a géperejű járművekre is kiterjesztette. E törvény végrehajtási utasítása a megyei törvényhatóságokat kötelezte arra, hogy a községi közlekedési utakat saját kezelésükbe vegyék át, amivel lehetővé tette, hogy ezentúl ezek az utak is szakszerű kezelésben részesüljenek. Ütügyünk kitűnő ismerője, *Buday Béla* 1923-ban úgy nyilatkozott, hogy az új alapokon is egy negyedszázad szívós és következetes munkájával lesz csak elérhető az, hogy minden község kiépített úttal kapcsolódjék be a közutak hálózatába. Ennek jelentőségét csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy vannak községeink, amelyekből az év bizonyos szakáiban beteken át nem lehet járművel kimozdítani. Hogy ennek közegészségügyi és kulturális szempontból milyen következményei vannak, magyarázatra nem szorul. Ütügyünk rendezéséhez mindenesetre az is számbavehetően hozzá fog járulni, hogy az 1928. VI. tc. intézkedett a közúti gépjárművek közúti célokra való megadóztatásáról. A törvény indokolása szerint a világháború előtt elsőrendű állami közutainkat túlnyomóan foltozási rendszerrel tartottuk fenn és csak nagy időközökben kerül a sör egy-egy forgalmasabb útszakasz telítéssel való hengerelésére. Az állapotok e téren határozottan javultak, mert míg 1914-ben az állami közutak 1·6%-át hengerelték, addig 1926-ban ezen utak 14%-a részesült hengerelésben.

Buday B.: Magyarország közutai. Budapest, 1921. — *Hász S.*: Útkérdés Magyarországon. Budapest, 1929. — A hazai közmunka- és közlekedésügyek története és fejlődése. Kiadja a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium. Budapest, 1895. — *Debaux*: A közutak. Ford. Szily J. Budapest, 1888. — *Légmán*: Közutaink. Eger, 1902. — *Kovács A.*: Közutainkról. Budapest, 1903. — *Bocskay M.*: Az útdózás. Budapest, 1904. — *Dezső Gy.*: A községek feladatai a közutak körül. Budapest, 1912. — Az alföldi utakról különösen *I. Szathmáry K.*: Az Alföld és Fiúme, Pest, 1864. — *Baldácsy A.*: Alföldi úthálózat. Pest, 1871. — *Kaán K.*: Az Alföld problémája. Pécs, 1929. — Továbbá: *Loewe, F.*: Die geschichtliche Entwicklung der Landstrassen. München, 1889. — *Eschstruth*: Der öffentliche Weg. Berlin, 1902. — *Funst*: Das Kunststrassenwesen. Halle, 1926. — *Schotte, W.*: Finanzierungsprinzipien für den Strassenbau. Halle, 1928. — *Lefebvre, G.*: Voie publique. Paris, 1926. — *Fenelon, K. G.*: Economics of Road Transport. London, 1925. — *Paterson, J.*: The History and Development of Road Transport. London, 1927. — *Brindley*: Highway administration and finance. New York, 1927. — Internationaler Strassenkongress. Herausg. vom Intern. Verband der Strassenkongresse. 1913. — *Heller, F.*: Übersicht über den Stand des amerikanischen Strassenbauwesens. Charlottenburg, 1926.

3. A közúti közlekedés. A közúti közlekedés, mint külön foglalkozási ág csak lassan bontakozik ki. A személyszállításnál régen (a postát kivéve) az egyesek magánügye, mint áruszállítás pedig a kereskedői üzem kiegészítő része. A *fuvarosvállalkozás* csak lassan és sokáig szűkebb keretek között fejlődik, és pedig a régebbi viszonyoknak megfelelően elsősorban az egyéni vállalat alakjában. A társas vállalkozás e téren, amennyiben közutakról van szó, legújabb fejlemény.

Nagyon felfelkeltette a fuvaros vállalkozást a vasúti forgalom kifejlődése, bizonyosságul annak, hogy a közlekedés egyes fajtái nem gátolják, hanem fejlesztik egymást. A vasúti szállítással ugyanis a forgalom erősen megnövekedett, ami márcsak a vasúthoz való fuvarzásnak és a szállítás számos kezelői munkájának gyakorlásával is erős tápot adott egyes fuvaros üzemek szállítmányozási üzemekké való kiszélesedésének.

A fuvarozás vállalkozásként való kifejlődésének különös teref adnak a városok is, ahol a városi terület növekedésével helyi közlekedés szüksége létrehozza a személyszállításnál a fuvarozási vállalatot. Így jön létre az *omnibuszvállalat* már szélesebb vállalkozási formában. A sínpálya használata megteremti a lóvasutat, amely később villamos vasúttá alakul át. Erős lökést adott e fejlődésnek a gépkocsi használata, amely a helyi fuvarozás céljából nagyobb vállalatok keletkezését is előmozdította. A közúti közlekedés terén

közüzem vagy részvénytársaság formájában fejlődött ki azután az *autóbusz-üzem*.

A közúti közlekedés már a kerékpár általánosulásával, de még inkább a *gépkocsi* és a *motorkerékpár* használatával új korszakba lépett. Az utak ismét erősen megnépesedtek, de egyúttal az utakkal szemben támasztott igények is erősen megnövekszenek. Míg a szekéren való közlekedésnek a gyengébb minőségi utak is valamelyest megfeleltek, addig a gépjárművek az úttesttel szemben különleges igényeket támasztanak. Egyes országokban külön *autóutakat* építenek, amelyeken más járművek közlekedése tilos. A gépjárművel a forgalom minősége is megváltozik, mert most a közutakon is a gyorsütemű közlekedés lép előtérbe.

Ennek a következménye az, hogy a közúti közlekedés most már különleges szabályozást kíván. A régi szekérközlekedés mellett csak a népesebb helyeken, különösen a városokban merült fel ennek szüksége. Most a közlekedés új neme folytán általános szükséggé lesz a közúti közlekedés szabályozása. Szükségessé teszi ezt azoknak a baleseteknek nagymértékben való növekedése, amelyek sokszorosan felülmúlják a vasúti balesetek számát.

A közúti közlekedés szabályozása a *közlekedési rendészet* feladata. Ide tartozik a hajtás irányának és a járművek kitérésének szabályozása, esetleg megjelölt utaknak bizonyos járművek, p. o. gépkocsik számára való fenntartása. A gépkocsiforgalom természeténél fogva beható szabályozást kíván. Közbiztonsági szempontból nem szabad vezetését hozzá nem értő személyekre bízni; ezért hatósági igazolványokhoz kötik a kocsivezetést; biztonsági szempontból a gépkocsi vizsgálata és a balesetekért való felelősség kérdésének szabályozása is szükséges. Ellenőrizhetőség végett a gépjárművek számmal való ellátása is megkívántatik és ott, ahol, mint a nagyvárosokban, a forgalom sűrű, a szekerekre vonatkozólag is megfelelő rendszabályok válnak szükségessé. Szabályozást kíván a kerékpárforgalom is. Ilymódon a századforduló körül Európa nagy részének még majdnem minden szabályozás nélkül lebonyolódó közúti forgalom egyre szigorúbb rendezés alá kerül.

A gépjárművek szabályozása terén Anglia járt elől. 1896. évi rendelkezéseit később erősen szigorította; Ausztria 1908-ban, Németország pedig 1909-ben követték a közúti közlekedés szabályozásában. Már 1909-ben Párizsban nemzetközi egyezmény jött létre a gépjárműforgalom szabályozása tárgyában, majd pedig 1926-ban nemzetközi egyezmény kötött a közúti közlekedés szabályozásáról.

Magyarország az ipartörvénynovellában (1922: XII. tc.) az engedélyhez kötött iparágak közé sorolta a gépkocsival való személy- és áruszállítást, majd pedig 1929-ben (250.000/1929.) rendelettel behatóan szabályozta a közúti közlekedést. E rendeletet közlekedési kódex címen szokták említeni. A közúti balesetek száma Magyarországon 1930-ban 6558 volt; e baleseteknek 3534 személy esett áldozatul; 259 baleset volt halálos, 1488 pedig súlyos. A baleseteknél erősen a személyszállító gépkocsik vezetnek nagy számuknál és nagy sebességüknel fogva. (V. ö. *Várszeghy J.*: Közúti forgalmi balesetek Magyarországon 1930-ban. Magy. Statiszt. Szemle IX. évf. 682—694.)

Gregory, J. E.: The Story of the Road. London, 1931. — *Johnson, E. R.*: Government Regulation of Transportation. New York, 1938. — Le transport par route dans le monde. Chambre de Commerce. Paris, 1929. — *Haynes, G. E.*: Motor vehicle Taxation and Regulation in foreign countries. Washington, 1927.

4. A víziutak. A víz három irányban szolgálhatja a közlekedés céljait. A vízi közlekedés ugyanis mint *tengeri forgalom*, mint *folyamhajózás* és mint *csatornaforgalom* jelentkezik. A tengeri forgalom számára a természet készen szolgáltatja az utat. A folyók is természetes víziutak, de a hajózás számára alkalmassá tételük gyakran műszaki munkákat is tesz szükségessé, míg a csatornák a víziközlekedés igazi műútjai.

Ennek megfelelően magával a közlekedési úttal kapcsolatban jelentősebb munkálatokat a tengeri hajózásnál csak a kikötőépítés kíván. Itt is jelentékeny befektetésekről van ugyan szó, de ezeket jelentékenyen megkönnyítheti az a

körülmény, hogy a kikötő költségeinek fedezésére természetesen kényszerül a kikötőt használó járművek díjakkal való terhelése, mert a kikötő számukra oly előnyöket nyújt, amelyek nélkül üzemük nagyon tökéletlen. Így lehetővé válik e téren a magánvállalkozás vagy a hajósok társulása, amelyet saját forgalma fejlesztése érdekében a kikötőváros is gyakran támogat. Tekintettel arra, hogy a nagy tengeri kikötők az egész közgazdaság számára is nagy előnyöket nyújtanak, az állami támogatás és az állam terhére való kikötőépítés is előfordul. Minden esetben a kikötő használata díjakkal van kötve.

E díjak rendszeresen három elemből állanak. Az első a kikötőhasználati díj, amely a hajó nagysága és az eltöltött idő szerint szokott alakulni. A második a *part- vagy mólóhasználati díj*, amelyet a ki- és beraktározott áruk szerint szoktak megszabni. A harmadik elem különböző *mellékdíjakból* tevődik össze. Ilyenek: a raktárdíjak, a darúhasználati díjak, a mérlegpénzek, a vontatás díja, stb.

A folyóknak a hajózás számára alkalmassá tétele a természeti adottságok szerint különböző, többé-kevésbé jelentékeny költségeket igényel. E költségek fedezésére részben igénybevehetők a partmenti birtokosok, minthogy a folyamszabályozásnak az ármentesítéssel szoros kapcsolata van. A folyók szabályozása azonban, amennyiben azok hajózhatóvá tételét illeti, az állam feladatkörébe tartozik, nemcsak azért, mert jelentékeny költségekről van szó, hanem azért is, mert országos programot kíván, amely a végzendő munkálatok sorrendjét a szükséglet sürgőssége és a pénzügyi eszközök lehetőségei szerint tervszerűen határozza meg.

Az ármentesítéstől eltekintve, a folyamszabályozás nagyobb arányokban állami feladat gyanánt való elismerése óta indult meg. Még nagyobb arányokban lett volna eszközölhető, ha a munkálatok költséges voltából levonva a következtetést, az ily folyókon való hajózás után díjakat szedtek volna. Ez azonban inkább csak kivételesen történik. Egyrészt azért, mert a közutak ingyenes használatának elvét a közvélemény a folyókra is érvényesíteni kívánta, másrészt azért, mert a folyamhajózás versenye a vasúttal elsősorban alacsony díjtételein nyugszik, amelyeket a hajózási díjak emelnek.

A költség szempont legerősebben a csatornánál lép előtérbe. Ezek kiépítése igen költséges. E téren azonban régebben a magánvállalkozás egyes országokban számbavehetően jelentkezett. Az összeredekre való tekintettel a vállalkozások engedélyezés alá esnek. A csatornavállalatok magától értetődően *csatornahasználati díjakat* szednek. Amióta a vasutak kiépültek, a magánvállalkozás kilátásai e téren erősen csökkentek, minthogy a vasutak versenye folytán a csatornadíjakat igen jelentékenyen kellett mérsékelni.

Ezzel a csatornaépítésre való ösztönzés is csökkent. Ezért itt ma már majdnem csupán az állam jöhet számba, amely csatorna létesítésére akkor is rászánhatja magát, ha az közvetlenül magából a forgalomból nem is fizetődik ki. Irányadó ebben az esetben elsősorban a csatorna általános közgazdasági jelentősége, amely a csatornától érintett vidék gazdasági lehetőségeinek fellendítésében és az ország közlekedési hálózatának kívánatos kiegészítésében áll. A költség szempont természetesen az állam részéről való csatornaépítésnél sem lehet közömbös. Döntők e tekintetben mindennek előtt a csatornaépítés helyi viszonyai, másrészt pedig a várható forgalom. Mindegyiket nehéz előre pontosan megbecsülni. Az építési költségek a terepviszonyok és a tervezett csatorna terjedelme szerint is nagyon különbözők, de mindenestre jelentékenyek. A csatorna forgalmában nehéz számukra fedezetet találni, már csak azért is, mert a csatornailletékek csak mérsékelt keretek között mozoghatnak, mert különben a csatornán való közlekedést nagyon megdrágítják, ami okvetlenül elkerülendő azért, mert hiszen a vízi szállításnak éppen az olcsóságában van az előnye. A jövedelmezőség emelése érdekében ma a csatornákat, amennyiben ezt a helyi viszonyok megengedik, erőművekkel kapcsolatban szokták létesíteni.

A csatornákat két csoportba osztjuk. Vannak *belvízi csatornák*. Feladatuk az ország folyóhálózatának összekötése és célszerűen való kiegészítése. Ezzel szemben a *tengeri csatornák* vagy tengereket kötnek össze, vagy pedig a tengeri forgalom és a belvízi hajózás között létesítenek összeköttetést.

Fontosabb tengeri csatornák: a Szuez-csatorna (161 km), amely az utat Londonból Bombayba 43·5%-kal rövidítette meg, a Vilmos császár-csatorna (99 km) és a Panama-csatorna (81·3 km), amely utóbbi az utat Hamburgból San Franciskóba 40%-kal, New Yorkból San Franciskóba pedig 60%-kal rövidítette.

Hogy a csatornaépítés, mint belső közlekedési hálózat kiegészítése, mennyire függ a gazdasági élet változó körülményeitől, mutatja a csatornaépítés története. Legkorábban és legnagyobb mértékben Franciaország építette ki csatornahálózatát. Itt egyrészt az ország korai gazdasági fejlődése, másrészt pedig folyóhálózatának a hajózásra való alkalmas volta ösztönzött már korán csatornaépítésre a hajózható folyók összekötése érdekében. Az első nagyobb csatornát még IV. Henrik alatt építették és 1604-ben fejezték be (ez a Briar-csatorna). Lelkesen támogatta azután a csatornaépítést Colbert és fokozatosan 1830-ig 2100 km-re növekedett Franciaország csatornahálózata. Lajos Fülöp alatt azután e hálózat megkétszereződött és a nagy francia vasúttársaságok kialakulása később egy új csatornaépítési hullámot idézett fel azzal a céllal, hogy e társaságok hatalmát gyengítsék.

Eppen ellenkező hatással volt a vasutak kialakulása Angliában, ahol 1760-tól 1830-ig a nagyipar kibontakozásától ösztönözve, valóságos csatornaépítési láz tört ki magánvállalkozási alapon. A fejlődő forgalommal ugyanis a szállítási berendezések igen jövedelmező befektetésnek ígérkeztek. A vasútépítés megindulával azonban a közlekedési lehetőségek üzleti kihasználására irányuló vállalkozás egész a vasútépítésre vetette magát és az itt is csakhamar megerősödő vasúttársaságok sietve kezdtek vásárolni a csatornavállalatok részvényeit, hogy a víziközlekedés versenyétől megszabaduljanak. Így azután Angliában a vasutak kifejlődésével a csatornaépítés elakadt. Németországban már a XVIII. században épült néhány csatorna. Nagy célokat tűzött maga elé e téren az 1905-ös törvény, amelynek terveiből azonban nem minden valósult meg. 1881-től 1930-ig kb. 890 km csatorna épült. A németbirodalmi alkotmány értelmében a közérdekű víziutakat a birodalom magához váltotta.

Magyarországon a Béga-csatornát már Mária Terézia alatt építették. 1802-ben adott át a forgalomnak a Ferenc-csatorna, amelyet egy magántársaság kb. 4 millió forint költségen épített. 1841-ben a kincstár tulajdonába ment át és a hetvenes években az állam átalakította és kiegészítette, amivel jelentősége erősen emelkedett. A Dunát és Tiszát összekötő csatorna folytán ugyanis a hajózás mintegy 170 km-nyi utat takarított meg. Már régóta vita tárgya a Dunát és Tiszát összekötő újabb csatorna létesítésének gondolata. Tekintettel azonban az igen jelentékeny költségekre és az ország kedvezőtlen pénzügyi helyzetére, e csatornára eddig nem kerülhetett sor. A folyamszabályozás érdekében a magyar állam jelentékeny összegeket költött. Legújabbban (1943-ban) befejeződött a Körös szabályozása, ami 128 km-nyi növekedést jelent.

Az általános közlekedésügyi munkákon kívül I. *Kvassay J.*: Vizeinkről. Budapest, 1875. — *Kovács-Sebestyén A.*: A hajózó utak és jövőjük hazánkban. Budapest, 1899. — *Kvassay J.*: Vízi közlekedési politikánk. Budapest, 1912. — *Kvassay, E.*: Die ungarische Donau als ein Teil der Verkehrsstrassen für die Gross-Schiffahrt nach dem Orient. Stuttgart, 1916. — *Mattern*: Wirtschaftslehre von den Wasserstrassen. Leipzig, 1922. — Die Wasserwirtschaft Deutschlands. Herausg. von Sympher. I—II. Berlin, 1921. — *Sympher*: Die wirtschaftliche Bedeutung der Kanalfraße. Berlin, 1900. — *Schumacher, H.*: Zur Frage der Binnenschiffahrtsabgaben. Berlin, 1901. — *Peters, M.*: Schiffahrtsabgaben. Leipzig, 1906.

5. A hajózás. A hajózás a közlekedésnek igen előnyös módja, különösen ott, ahol az útépítésre nem kell jelentékeny költségeket fordítani. A hajók jelentékeny befogadóképessége már korán tömegforgalmat tesz lehetségessé és a hajózásnál a holt teher és a szállított áru közötti viszony igen kedvező. Ennélfogva a hajón való szállítás nagy *előnye az olcsóság*.

Több tekintetben eltérő voltuknál fogva megkülönböztetjük a *belvízi hajózást* és a *tengeri hajózást*. Mindkettőnél előfordul a szabálytalan útvonalon és időben való közlekedés, amelyet *szabad hajózásnak* nevezünk. Ez a hajózás ősi formája. Előnye a mozgékony és az alkalmazkodásra való képesség járataiban, amelyeket a szállítási kilátások szerint változtat. A forgalom sűrűsödésével melléje lép a *vonalhajózás*, amely határozott menet

iránnyal és menetrenddel bonyolódik le. Ennek nagy jelentősége van a személyforgalomban, de nagy az előnye az áruk szállításánál is, mert a kereskedelem nagyra értékeli azt, ha az áru érkezésére pontosan számíthat. A tengeri hajózásnál megkülönböztetjük a *parti hajózást a távolsági hajózástól*.

Eredetileg a hajózás is tartozéka a kereskedelemnek. A hajó a kereskedőé, ki azt üzlete céljaira használja, de egyúttal mások számára is vállalkozást. Idővel a hajózás is önálló vállalkozási ággá lesz. Különösen a folyamhajózás és a csatornahajózás terén az egyéni vállalkozás áll eleinte előtérben. A nagyobb tőkebefektetést kívánó gőzhajózással azután az egyéni vállalkozást a részvénytársaság szorítja ki, amely felé a tengeri hajózás már csak a vele járó kockázatnál fogva is erősen hajlik. Ezek a társaságok, kivált a merkantilizmus politikájára támaszkodva, mint a kivitel előmozdító monopóliumot biztosító kiváltságokat nyertek. Később a vonalhajózás kifejlődésével nagy tengerhajózási részvénytársaságok alakultak.¹ A monopóliumra való törekvés az új viszonyok között is megmaradt, mert kivált a vonalhajózás jelentékeny befektetést kíván. Rendes járatok fenntartása ugyanis tekintélyes költségekkel terheli a vállalatokat már csak azért is, mert nagyobb hajóállományt kíván. Ezért a vonalhajózásban, midőn a vállalatok száma növekszik, azok egymással való megegyezésre törekcszenek. Így tarifakartellek keletkeznek, amelyek mellett a vállalati tömörülés kedvelt alakjai a konszern és a pool² is, amely utóbbi az elszámolás közösségét és a szállításoknak, valamint a bevételeknek bizonyos kules szerinti megosztását jelenti. Egyébként a vállalati tömörülés formái itt nagyon változatosak.³ Gyakori megoldás az érdekközösség egy formája, t. i. az üzemközösség, amely újabban a folyamhajózás terén is érvényesül. A szabad hajózásban a monopólium nehezen valósítható meg, mert itt a verseny lehetőségei sokkal nagyobbak és a vállalatok nagyobb száma, valamint a járatok rendszertelensége a megegyezésnek útjában állnak.

A közzállalat a hajózás terén ritka. Előfordul azonban p. o. egyes német csatornákon a vontatásnál, részben monopolisztikus alapon, részben e nélkül. A tengerhajózásra vonatkozólag Franciaország ismételt kísérletezett az állami vállalkozással,⁴ de tapasztalatai nagyon kedvezőtlenek voltak. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert a tengerhajózás nagy üzleti érzéket és élénk vállalkozói szellemet kíván.

A hajózás terén az érdekképviselők is jelentős szerepet játszanak. Így Németországban már 1869-ben alakult a belvízi hajózás első érdekképviselője. 1896-ban az osztrák-magyar-svájc szövetség jött létre, amely 1929-ben a középeurópai belhajózási kötelékbe olvadt bele, amelyben a német belhajózás is résztvevő.

Az állam feladatai a hajózás terén részben rendészeti, részben gazdaságpolitikaiak. Rendészeti szempontból az államnak mindenekelőtt a hajózás biztonsága szempontjából szükséges intézkedéseket kell megtennie (*hajózási rendtartás*). Így mindenekelőtt a járművekre vonatkozólag kell szabályokat felállítani, azután pedig magának a közlekedésnek a lebonyolítására vonatkozó rendszabályokat.

¹ A nagy tengerhajózási vállalatok nagyrésze, hosszú multra tekinthet vissza. Így p. o. a Cunard társaság 1840-ben, a Hamburg-Amerika társaság 1847-ben, a Messageries Maritimes 1851-ben alakult.

² A dunai hajózásban a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság, a Dunagőzhajózási Társaság, a Délnémet és a Bajor Lloyd alakítottak poolt.

³ Igen behatóan tárgyalja ezeket *Pirou*. (V. ö. Transports. Paris, a 211—220. old.)

⁴ Az első kísérlet 1830-ban történt. *Pirou* idézi erre vonatkozólag egy hajójáratról a következő jelentést: „Nous avons fait une traversée autant plus agréable que nous n'avions à bord ni un passager ni un colis” (e. i. m. 226. old.). A hajó tehát ezen az úton üresen járt. 1850-ben az állam le is tért a közzállalati megoldás útjáról. Az 1919 után tett újabb kísérlet ugyancsak kudarcra végződött.

Gazdaságpolitikai szempontból a hajózás fontosságát már régóta felismerték. Angliában már a XIV. században, Franciaországban a XVI. században kezdődik a hazai lobogó alatt járó hajók előnyben részesítése. Kimagaslik ezen intézkedések közül a Cromwell-féle hajózási akta (1651), amely az angol tengeri kereskedelmet az angol hajózás számára tartotta fenn. Intézkedései végleg csak 1878-ban lettek megszüntetve. Franciaország különösen gyarmatainak kereskedelmét tartotta fenn saját hajói számára és ezt az intézkedést csak 1861-ben szüntette meg, de a vámpolitikában már említett raktárvámokat megtartotta.

A hajózás, kivált a tengeri fekvésű nemzeteknél, jelentékeny közvetlen segélyekben (szubvenciók) is részesül. E segélyek két csoportra oszlanak. Vannak *járatsegélyek* és vannak *hajóépítési segélyek*. Az előbbiek főképpen a postaszállítás elvállalásával kezdődnek. Erős támaszuk a vonalhajózás iránti szükséglet is, amely tagadhatatlanul jelentékeny költségeket kíván, mert a menetrendszerű járatokat be kell tartani akkor is, ha az illető járatban a hajó nincs is kellően kihasználva. Az így keletkező járatsegélyeket rendszeren a hajó tonnatartalma és a befutott út szorzata alapján állapítják meg. Az építési segélyek részben a hajóépítő ipar és a technikai korszerűsítés célját, részben pedig a hajóállomány növelésének célját szolgálják.

Egyes országokban az állam a hajózás terén azzal igyekezett befolyását érvényesíteni, hogy a nagy hajózási társaságok ügyvitelére igyekezett magának befolyást biztosítani. Alkalmat nyújtott neki erre segélyek és kölcsönök nyújtása.

A hajózási forgalom fejlesztése keretében különös gondot igényel a kikötőépítés úgy a tengeri, mint a belvízi hajózás számára. Ahol ugyanis nincsen megfelelő rakodópart, raktárberendezés és a rakodást megkönnyítő felszerelés, ott a hajózás mindig nehézségekkel küzd. Ezért nem kímélte Magyarország a költségeket a fiúmei kikötő felépítése érdekében és az 1928-ban a forgalomnak átadott csepeli kikötővel Budapestnek a dunai hajózás terén való jelentőségét igyekezett emelni.

A csepeli kikötő építését a kereskedelmi körök már régóta sürgették, de különösen emelte fontosságát a békeszerződések alapján keletkezett helyzet. A békeszerződések ugyanis az egész világ hajózására vonatkozólag lényeges fordulatot jelentettek, amennyiben Németországnak le kellett adnia hajóállományának jelentékeny részét és Magyarországot is kényszerítették arra, hogy az ú. n. utódállamoknak hajói egy jelentékeny részét átengedje. A veszteség hajókban mintegy 33%, uszályokban azonban 51% körül volt. Ezzel az utódállamok tekintélyes hajóállomány birtokába kerültek. A háború előtt Budapest volt a dunai forgalom legjelentősebb kikötője, amelynek 3 millió tonnán felüli forgalma volt, míg Bécsé p. o. 1914-ben csak 1·8 millió tonna.

Teubert, O.: Die Binnenschiffahrt. I—II. Leipzig, 1912—1918. — *Schecker*: Verkehrslehre der Binnenschiffahrt. Halle, 1911. — *Eger*: Die Binnenschiffahrt in Europa und Nordamerika. Berlin, 1899. — *Sympher*: Die Zunahme der Binnenschiffahrt in Deutschland 1875—1895. Berlin, 1899. — Die Schiffahrt der deutschen Ströme. Herausg. v. Verein. f. Sozialpol. 100—102. köt. — *Giese*: Das Seeschiffahrtswesen. Berlin, 1919. — *Wiedenfeld, K.*: Die nordwesteuropäischen Welthäfen. Berlin, 1903. — *Murken*: Die grossen transatlantischen Linienreedereiverbände. Jena, 1922. — *Eucken*: Die Verbandsbildung in der Seeschiffahrt. München-Leipzig, 1924. — *Lenz*: Die Konzentration im Seeschiffahrtsgewerbe. Jena, 1913. — *Huldermann*: Die Subventionen ausländischer Handelsflotten und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Seeschiffahrt. Berlin, 1909. — *Siebert, Friedrich P.*: Die Subventionen der Weltschiffahrt und ihre sozialökonomischen Wirkungen. Berlin, 1930. — *Zeis, P. M.*: American Shipping Policy. Princeton, 1938. — *Egan E.*: A magyar folyami gőzhajózás. Budapest, 1925. — *Gonda E.*: A magyar tengerészet és a fiúmei kikötő. Budapest, 1906.

6. A hajótarifák. A hajózás díjtételeinél mindenekelőtt különbséget kell tennünk a személyszállítás és az áruszállítás, továbbá a vonalhajózás és a szabád hajózás között. Szoros értelemben vett hajótarifákról elsősorban a személyhajózásnál és a vonalhajózásnál lehet szó. A személytarifák a vonalhajózásban, kivált a folyamhajózásnál, hasonló jellegűek, mint a vasúti tari-

fák. A távolságot és a hajóosztályt, vagyis a kényelmi igények szerint érvényesülő fizetőképességet veszik alapul és mint állandó tarifák vannak közzétéve. A nagy távolságokra szóló tengeri hajózásnál azonban már a személytarifák, különösen a luxushajókon, erősen szétágazók és a kabin fekvése szerint különbözök. A hajó sebessége és kényelmi berendezése is figyelembe jönnek és a díjak nem egyszerűen kilométerdíjak, hanem gyakran zónák szerint alakulnak.

Sokkal bonyolultabb az árutarifa. Alapja a tengeri forgalomban a teher-tonnamérföld, amely azután a hajó teljesítménye és az áru értéke által módosítva, alapja a tarifaképzésnek. Egyes árunemeknél, amelyek kevésbé forgalomképesek, vagyis nagyterjedelműek, elsősorban az elfoglalt térre van alapítva a tarifa, míg másoknál a súlyegységre. A hajóknak ugyanis törekedniök kell arra, hogy hordképességük kihasználása érdekében a nagyterjedelmű és a nagysúlyú áruk közötti legcélszerűbb arányt találják meg. A vonalhajózásban az áruknak ily alapokon való osztályozásával alakulnak a díjtételek, melyeket azonban erősen módosíthat az, hogy p. o. visszrakománnyoknál, vagy egyébként bizonyos engedmények nyújthatnak.

Ezzel szemben a szabadhajózásban a szó szoros értelmében vett tarifákról, vagyis szabályos és állandó díjösszeállításokról a tengeri forgalomban nem lehet szó. Itt a szállítási díj szabad piaci ár, amely a kínálat és kereslet viszonyai szerint erősen ingadozhatik. A szállítmányok jelentékenyebb torlódása esetében a díjak erősen felmehetnek, míg ellenkező esetben jelentékenyen süllyednek.

A szabadhajózásban a hajóknak és még inkább az uszályoknak bérbeadása is gyakran előfordul.

Schachner: Das Tarifwesen in der Personenbeförderung der transozeanischen Dampfschiffahrt. 1904. — *Giese*: Das Seefrachttarifwesen. Berlin, 1919. — *Stapelfeld, E.*: Der Seefrachtenmarkt. Berlin, 1931. — *Zuellig, St.*: Die Seefrachten. 1920—1938. Zürich, 1942. — *Ulrich, F.*: Staffeltarif und Wasserstrassen. Berlin, 1894. — *Schumacher, H.*: Zur Frage der Binnenschiffahrtsabgaben. Berlin, 1901.

7. A légiforgalom. A közlekedés legújabb hajtása a ma még csak pályája kezdetén álló légiforgalom. Bár már a világháború előtt is elkezdtek a forgalmi szükséglet keretébe beilleszteni a léghajót és azt különösen a posta szállítására felhasználni, igazi lökést a légiforgalom kifejlődésének a világháború adott. Katonai célok szolgálatában erősen fejlődött a repülőgép és vele kapcsolatban a pilótaképzés is. Így azután a háború után a léghajózás már oly jelentőségre emelkedett, hogy 1919-ben nemzetközi egyezmény is jött létre Párizsban a léghajózás tárgyában, amelynek eredményeképpen nemzetközi bizottságot is létesítettek.

A repülőgép főelőnye a sebesség, amelynek jelentősége természetesen igen nagy távolságoknál érvényesül. Szemben áll ezzel az előnnyel az, hogy a repülőgépközlekedés ma még igen költséges. E tekintetben nemcsak a légi járművek előállításának költsége jön számba, hanem főképpen az, hogy a légi járművek igen gyors elhasználódásnak vannak alávetve és igen jelentékeny hajtóerőt igényelnek. Bármily bámulatosak is ennél fogva a légi járművek technikai teljesítményei, nagyobb méretű gazdasági kihasználásuknak a költségek jelentékeny volta ma még erősen útjában áll. *Pirath* számításai szerint a repülőgép forgalmi bevételei az önköltség 20—55%-át fedezik csak. Természetesen egyes forgalmasabb vonalaknál ennél magasabb százalék is elérhető. Minthogy azonban a légiforgalom biztonság és szabályosság szempontjából még alig érte el a vasúti és hajóközlekedést, vagy legalább is nagyközönség e szempontokból nem tudott vele még egészen megbarátkozni, már ez magában nehezíti oly díjak szedését, amelyek az önköltségeknek megfelelnek. Így tehát gazdaságilag költségei magas voltánál fogva a légiközlekedés ma

még jelentékenyen elmarad a vasút és a hajózás mögött. Gyorsaságában való előnye azonban már erősen előtérbe tolja a postai szállításhoz és néhány magas értékű áru szállításához.

A vállalkozási kedv vérmes reményekkel fordult a légiközlekedés felé és a háború után úgy Angliában, mint Németországban és más országokban is több léghajózási vállalat keletkezett. A magánvállalkozás számára a jelentékeny költségekre való tekintettel csak a részvénytársaság jöhet szóba. E társaságok egyideig egymással élénk versenyt folytattak, majd azonban érvényesültek a tömörülési törekvések, amelyeket úgy Angliában, mint Németországban az állam is támogatott. Az igazi távolsági forgalmat ma úgy Angliában, mint Németországban (utóbbiban a Deutsche Lufthansa AG.) egy-egy nagy társaság látja el. Az inkább helyi jellegű közlekedés lebonyolítására kisebb társaságok állanak fenn. Ezzel szemben Franciaországban és Olaszországban ilyirányú tömörülés még nem történt. A vonalhajózás természetesen a repülőgép terén is a monopóliumra hajlik, mert ugyanazon vonalnak a kiszolgálásánál a verseny könnyen fojtogató versennyé fajul el.

Az állam nem is zárkozható el a légiforgalmat lebonyolító vállalatok támogatása elől, mert fejlődésükhöz fontos állami érdekek is fűződnek. Különösen a gyarmatokkal rendelkező országokra áll ez. Hadügyi szempontok is erősen közrejátszottak az állami támogatásban.

A légiforgalom állami szabályozása sem késhetett sokáig. Erre részben az állami támogatás, részben pedig a forgalmat lebonyolító vállalatok éles versenye szolgáltatott alapot. E két indok erősen egybefonódott, mert a fojtogató verseny sorra kényszerítette a vállalatokat az állami támogatás igénybevételeire. Így azután az állam hol a vállalatok részvényei tekintélyes részének birtokába jutott, hol pedig a nyújtott segély fejében kötötte ki az igazgatásban való részvételt. A légiforgalomban vezető nagyvállalatok egybeolvadása, vagy állami kezdeményezésre való egybeolvasztása nagyon megkönnyítette a kérdés megoldását. Németországban már 1926-ban fúzió eredményeképpen megalakult a Deutsche Lufthansa, Angliában pedig 1939-ben egyesült a két vezető vállalat, a British Overseas Airways társaságban. Franciaországban és az Egyesült Államokban több magántársaság szolgálja a forgalmat, de az állam itt is jelentős befolyást biztosított magának.

Téves volna azt gondolni, hogy a légiközlekedés az út szempontjából semmi igényeket nem támaszt. Szükségessé válik mindenekelőtt repülőterek létesítése, amelyek ma már pályaudvarszerűen vannak berendezve. Rajtuk vámközegekről és határrendőrségről, valamint postahivatalokról is gondoskodás történik. Szükségessé válik továbbá bizonyos jelzésekkel légiközlekedési vonalak létesítése is, a repülés megkönnyítésére.

Bár a forgalom sűrűségével az üzemi eredmények is javulnak, ma a légiforgalom még mindenfelé rászorul az állami támogatásra. Ez előtt tekintettel arra, hogy a fejlődés nehézségeinek legyőzéséről van szó, az állam nem is zárkozható el. Így azután a léghajózási vállalatok mindenfelé állami támogatásban részesülnek.

A repülőgépek rendes járatai az első világháború után indultak meg és azóta igen gyorsan épültek ki. Magyarországon a Magyar Áruforgalmi Részvénytársaság már 1920-ban szállított postát Budapest, Szeged és Szombathely között. A Magyar Légiforgalmi Rt. 1922-ben nyitotta meg budapest—bécsi vonalát. Azóta tovább fejlődött légiközlekedésünk. Budapest természetesen bekapcsolódott a nemzetközi légiforgalomba is.

Blum, O. und Pirath: Lebensfragen der deutschen Luftfahrt. Stuttgart, 1928. — Röder, H.: Wirtschaftliche Luftfahrt. Dresden, 1929. — Fissen, J. V.: Die Luftfahrt als Verkehrsmittel. Greifswald, 1922. — Pollogg, C. H.: Der Weltluftverkehr. Leipzig, 1929. — Wüst, A.: Die Bedeutung des Luftverkehrs für das Wirtschaftsleben. Berg-Gladbach, 1927. — Cannan, Th.: Das Flugwesen im In- und Ausland. Berlin, 1928. — Bennet, R. R.: Aviation. Its commercial and financial aspects. New York, 1929. — Blum E.: A repülőgép jelentősége a gazdasági életben. Budapest, 1931.

II. FEJEZET.

A vasutak.

1. A vasutak építése. Az útépítéssel lassú fejlődés alatt kialakuló szükséglet fokozatosan nyert kielégítést. Ezzel szemben a vasútépítés szükséglete hirtelenül merült fel. Amint ugyanis a vasutakkal szemben eleinte érzett bizalmatlanságot, sőt ellenszenvet sikerült legyőzni és a vasutak jelentőségét felismerték, kivált a nyugati országokban, valóságos vasútépítési láz tört ki. Már a múlt század harmincas és negyvenes éveiben mindenfelé vágyódtak a vasút által biztosított gyors és sűrű közlekedésre és így a vasútépítés lökészerűen indult meg. Angliában p. o. egy napon, 1845. július 16-án 65 vasúti engedély kapta meg a királyi jóváhagyást.¹ Ha más országokban a vasútépítés nem is ment ilyen rohamos ütemben, a legfontosabb vonalak kiépítése mégis aránylag rövid idő alatt bonyolódott le.

A vasútépítést mindenfelé elsősorban a magántőke kezdte meg. A vasutak közjellegére való tekintettel azonban, kivált ott, ahol a magántőke csak kisebb mértékben vállalkozott az építésre, kezdettől fogva igyekezett az állam részéről is bizonyos támogatást biztosítani magának. E támogatás a vasútépítés virágkorában egyes országokban igen jelentős méreteket öltött. Eltekintve egyéb eszközöktől, amelyekre később rátérünk, az európai kontinensen közvetlen államsegélyeket (szubvenciákat) adtak, majd az állam részvényeket jegyzett, kölcsönt engedélyezett, vagy pedig segítséget nyújtott garancia vállalásával kölcsönök felvételére. Különösen Ausztriában és nálunk, de Franciaországban és Indiában is, a támogatásnak jelentős mértékben alkalmazott módja az állami kamatbiztosítás volt,² amely a vasútba fektetett tőkének bizonyos százalékban megállapított jövedelmét helyezte kilátásba oly módon, hogy az állam egészítette ki a kilátásba helyezett százalékot el nem érő bevételeket, hogy az alapul vett, p. o. 5 vagy 6%-os jövedelmezőség kijöjjön. A kamatbiztosítási rendszer nem vált be. Igaz, hogy erősen előmozdította a vasútépítést, de igen jelentékeny terhet rótt az államháztartásra és gyengítette az ösztönzést arra, hogy a vasút saját erejéből igyekezzen előteremteni azt a jövedelmezőséget, amely a tőke megfelelő kamatoztatásához szükséges. Ezért a kamatbiztosítási rendszert később el is hagyták.³

Az Egyesült Államokban igen nagymértékben alkalmazták a vasútépítés előmozdítására vasúttársaságok számára földek adományozását. Ritkán lakott területen, aminő akkor az Egyesült Államok területe volt, észszerűnek is látszott ez, de a következmények mutatták, hogy a legnagyobb visszaélések melegágya lett. Gyakran gazdag bányaterületek és egyéb földek kerültek így a társaságok kezére, hatalmas vagyonok alapját vetve meg állami földekből, elsősorban a társaságok vezető tagjai számára.

Részből a magántársaságok tőkebeszerzési nehézségei, részben pedig az a körülmény, hogy a magántőke csakis a legjövedelmezőbb vonalak kiépítésére volt egyes országokban indítható, oda vezettek, hogy több országban az államnak magának is kellett vasutakat építenie. A vasúti hálózat közgazdasági hivatását ugyanis csak akkor teljesítheti, ha a vonalak kiépítése nem pusztán a legnagyobb jövedelmezőség elvét követi, hanem azok a vonalak is kiépülnek, amelyek csak később számíthatnak nagyobb forgalomra. Ha tehát

¹ V. ö. Max Wirth: Geschichte der Handelskrisen. 3. kiad. Frankfurt a. M., 1883. a 285. old.

² Helyiérdekű vasutaknál különösen Németországban a városok is vállaltak kamatbiztosítási kötelezettséget.

³ A brit-indiai kormány már 1872-ben szakított vele. A hetvenes években Magyarország is elhagyta azt a rendszert és azt csak kivételesen alkalmazta; így a vágvölgyi vasútnál, de még 1884-ben a Csácsa—batárszéli vasútnál is.

a magántőke erre nem hajlandó, az államnak magának kell kézbevennie az építést. Katonai szempontok is sokszor ezt kívánták a hadászatiilag fontos vonalakra nézve. Midőn később az államvasúti gondolat erősebben terjedt, ezzel is hatalmas táplálékot nyert az állam részéről való vasútépítés.

A közgazdaság szempontjából a vasutak jelentősége szinte mérhetetlen. A közgazdaság az emberek egymásba kapcsolódása gazdasági tevékenységükben, ennek pedig egyik fő akadálya a távolság, amely egymástól elszigeteli az embereket. A vasút az érintkezés megkönnyítésével és a javak tömeges szállításával tágitja az érintkezés és egymásbkapcsolódás lehetőségeit. Ezzel a termelő eszközök hatályos kihasználásának körét erősen növeli és a termények értékesítési körét is tetemesen kiszélesíti.

A vasútépítés költségei nagyon jelentékenyek, mert a vasúti forgalom igen költséges berendezéseket tesz szükségessé. A vasúti felépítmény a sín-pályával, a biztonsági berendezések, az állomásépületek és raktárak, továbbá a mozgó felszerelés, a mozdonyok és vasúti kocsik nagy befektetéseket követelnek. *Hadley* a múlt század végén a polgárosult államokban a nemzeti vagyon egytizedrészére becsülte a vasutak értékét és a bennök fekvő tőke számítása szerint a nemzeti tőkebefektetéseknek egynegyedét, sőt esetleg egyharmadát is elérheti.¹

A vasútépítés költségei azonban nagyon különböznek a szerint, hogy milyen vonalokról van szó, vagyis a szerint, hogy az építendő vonalakkal szemben milyen követelményeket támasztunk. Viszonylag olcsó, de csak szerény követelményeknek felel meg a *külterjes* vasútépítés. Az építkezésnek ez a módja oly vonalaknál természetesen nem kielégítő, amelyeken sűrű és gyors forgalmat kívánunk lebonyolítani. Itt *belterjes* vasútépítésre van szükség, mert egyedül az ennek megfelelő építkezés bírja el a nagyobb megterhelést, amellyel az ily vonalaknál számolni kell.

Belterjes építkezésre természetesen elsősorban a fővonalaknál van szükség, amelyek a forgalom főirányait szolgálják ki és ezek között a nemzetközi forgalmat is lebonyolítják. Kisebb költségekkel járnak a mellékvonalak, amelyek a fővonalakkal, vagy egymás között teszik a forgalmat lehetővé. Szerényebb igényűek a *helyiérdekű vasutak* is, amelyek nem szolgálják ki közvetlenül a távolsági forgalmat.

A nagyvárosok fejlődése a vasútépítésnek új területet nyitott meg. A nagyvárosokban keletkező nagy távolságok, valamint a gazdaság intenzitása, amely az időt drágábbá teszi, erős szükségletet teremtett a vasutak iránt a nagyvárosokban is. Így a vasutak egy új csoportja keletkezett a *városi vasutakban*. Eleinte szerény keretekben, mint lóvasút indult meg a városi vasúti közlekedés, de csakhamar, kivált a villamosvasúttal, óriási fellendülést nyert. A nagyvárosok terjedelmének további növekedése a milliós városokban a *városi gyorsvasút* szükségletét teremtette meg, amely a külvárosok lakosságát is gyorsan behozza a város központjába.

A mező- és erdőgazdálkodás is lassankint felismerte a vasutak jelentőségét a maga számára. Így nagyobb birtokokon, mező- és erdőgazdaságokban megindult a *mezei és erdei vasutak* építése a termékek elszállításának megkönnyítésére. A bányák és később a gyártelepek is igyekeztek az olcsó vasúti szállítás lehetőségeit azzal támogatni, hogy *bányavasutakat* vagy *iparvágányokat* építettek ki a legközelebbi vasúti állomáshoz.

Magyarország a vasút jelentőségét jókor felismerte. Már 1827-ben lóvasutat létesített Pest és Kőbánya között a teherszállításra, első vasúti törvényét pedig már 1836-ban meghozta (1836 : XXV. tc.). 1839-ben megadta az engedélyt az Első Magyar Nagyszombat-Pozsony Vasúti Társaságnak a pozsony-nagyszombati vasút megépítésére, amely azonban már úgy készült, hogy a gőzmozdonyú üzemnek is szolgálhasson. 1846-ban adták át a forgalomnak a pest-váci vonalat és 1847-ben nyílt meg a pest-cegléd-szolnoki

¹ The Railway in its Business Relations a The Railways of America c. munkában. London, 1890.

vonat. Az 1848-ban 178 km-t kitevő vasúti hálózat 1867-ig már 2285 km-re növekedett és 1872-ben már az 5000, 1887-ben pedig a 10.000, 1909-ben a 20.000 km-t felülhaladta.

A háborúk a vasutak terén igen nagy károkat okoztak. Magyarországon az első világháború után nagy veszteséget szenvedett az ország vasúti hálózata a területi változások folytán; a vasúti vonalak 57·8%-át veszítettük el. Vasúti felszerelésekben (mozdonyokban és vasúti kocsikban) a veszteség még nagyobb volt; 68·7—83%-ra becsülték, államvasutaink befektetett tőkéje pedig majdnem a felére csökkent.¹

A magyar vasutak fejlődésére nézve lásd: *Zelovich Kornél*: A magyar vasutak története. Budapest, 1925. — *Ujhelyi Géza*: A vasútügy története. Budapest, 1910. — *Képesy Árpád*: A magyar vasútügy története. Budapest, 1908. — A régebbi irodalomból: *Széchenyi István*: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. 1848. január 25. — *Hollán Ernő*: Magyarország vasúti hálózatának rendszere. Bécs, 1856. — *Mikó Imre*: Magyarország vasúthálózata. Pest, 1867. — *Hollán Ernő*: Magyarország forgalmi szükségletei és a vasútügyek újabb kifejlődése. Pest, 1867. — *Fenyvessy Adolf*: Az első magyar vasút története. 1863. — *Fürst, A.*: Die hundertjährige Eisenbahn. München, 1925. — *Schultz, Br.*: Die wirtschaftliche Bedeutung der Eisenbahnen. Jena, 1922.

2. A vasutak finanszírozása. Mint minden nagyvállalatnál, a vasútalapításhoz is nehéz feladat az építéshez és felszereléshez szükséges tőke előteremtése. Tőke szempontjából a vasútépítés igényei igen nagyok. Ennek nemcsak az az oka, hogy a vasútépítés költséges, hanem az is, hogy a vasút hivatását csak akkor teljesíti igazán, ha nagy távolságok legyőzésével szolgál a forgalomnak. Elterjedésének korszakában a vasútépítés a tőkepiacot azért is rendkívüli módon megterhelte, mert egy időben számos irányban merült fel a vasútépítési szükséglet.

Nem csekély segítséget nyújtott azonban a tőke előteremtésében az, hogy a vasút áldásában részesülő közületek, sőt a földbirtokosok és a gyárosok segítségét is igénybe lehetett venni. Hathatós támogatásban részesítette az állam is a vasútépítést.

Az a körülmény, hogy a vasúti tőke jegyzésénél nemcsak azokra lehetett számítani, akik ezt csupán jövedelmező tőkebefektetésnek tekintik, a vasutak finanszírozásánál új módszer alkalmazását tette lehetővé. Megadta ugyanis annak a lehetőségét, hogy a részvényt, illetőleg kötvényt jegyző felek között különbséget tegyenek a szerint, hogy csupán jövedelem biztosítása céljából jegyzik-e a papirokat, vagy pedig hajlandók a befektetett tőke jövedelmezősége szempontjából bizonyos áldozatot is magukra venni. Az első csoportba tartozók számára a részvények és kötvények kibocsátásánál a vasutak igyekeztek bizonyos *előjogokat* biztosítani, ha tőkéjüket rendelkezésre bocsátják. Így keletkeztek a vasútépítéssel kapcsolatban az *elsőbbségi részvények* és az *elsőbbségi kötvények*. A részvényeknél ez azt jelenti, hogy az osztalékok fizetésénél tulajdonosaik igényei megelőzik a többi részvényeséit, a kötvényeknél pedig azt, hogy a részvényesek csak akkor számíthatnak osztalékra, ha az elsőbbségi kötvények tulajdonosai megkapják a befizetett tőkéjük szerződésileg kikötött kamatját és igényük az egyszerű kötvénytulajdonosokéit is megelőzi. Ezenkívül a vasút esetleges felszámolása esetében is elsősorban az elsőbbségek birtokosainak követeléseit nyerne kielégítést. Az elsőbbségi jogokkal fel nem ruházott papírok birtokosai — mint a vasút megépítésében közvetlenül érdekeltek — tehát a vasút létrejövetele érdekében magukra vállalják a kisebb jövedelemmel járó áldozatot, sőt azt is, hogy tőkéjük után esetleg jövedelemben egyáltalában nem részesülnek. A vasutak tőkebeszerzésének ezen módszerére annál is inkább szükség volt, mert számos országban csak külföldi tőke bevonásával vált lehetővé a vasutaknak a kívánt gyors ütemben való kiépítése.

A külföldi tőke beszerzésénél a vasútépítésnek nagy segítséget nyújtottak a *részvényátvételi társaságok*.² A külföld ugyanis sokszor az építendő

¹ V. ö. Vasúti és Közlekedési Közlöny LX. évf. (1932) a 28. old.

² Ezekre vonatkozólag v. ö. Közgazdaságtan. I. köt. 5. kiad. Budapest, 1945, a 130. old.

vonalak üzleti kilátásait nem tudja megítélni és ezért részvények átvételére nem hajlandó. Ha azonban oly finanszírozó társaság vagy bank ékelődik közbe, amely alapos tájékozódás útján meggyőződik arról, hogy a vasút kiépítése kellő jövedelmezőséggel kecsegtet, a részvények elhelyezése lehetővé válik oly módon, hogy a külföldi társaság saját részvényeit helyezi el a közönségnél és a vasút részvényeit magának tartja meg. *Liefmann* szerint az első ilyen természetű társaság Frankfurt a. M.-ban alakult 1887-ben a magyar helyiérdekű vasutak finanszírozására.

A tőkebeszerzés új módszerének, nevezetesen az elsőbbségek kibocsátásának, amelyet a vasútépítésnél alkalmaztak, azonban nemcsak előnyei voltak. Az elsőbbségek kibocsátása ugyanis kétségtelenül megkönnyítette a tőke előteremtését, de az elsőbbségek túlzott mértékben való kibocsátására ösztönözte a vasúti társaságokat. Ezzel az elsőbbségek értéke csökkent, kivált amikor kitűnt, hogy a vasutak jövedelmezőségét túlbecsülték. Ennek azután az lett az eredménye, hogy az elsőbbségek fejében valóban befolyt összegek kezdtek erősen alatta maradni annak az összegnek, amellyel kibocsátásuk a vasutak tőkeszámláját megterhelte. Ha ugyanis a vasút a kötvényt nem parin, azaz névértéken tudja eladni, hanem csak kevesebbért, akkor a névérték után fizeti a kamatokat, de a valóságban ennél kevesebb tőkéhez jut. A vasutak ily módon könnyen pénzügyi zavarokba kerülnek, mert a megduzzadt tőke-teher mellett és a drága építkezés folytán nem tudnak ezzel arányban álló jövedelmezőséget elérni. Számos országban a törvényhozás volt kénytelen közbelépni, hogy az elsőbbségek túlszaporítását megakadályozza. Az idevonatkozó törvények a célt oly módon igyekeztek elérni, hogy előírták azt a hányadot, amelyet a vasúti tőkéből a társaságnak a *törzsrészvények*, azaz elsőbbségi jogokat nem élvező részvények útján kell előteremteni.

Magyarországon a helyiérdekű vasutakra vonatkozó törvények előbb 40%-ban (1880: I. tc.), majd 35%-ban (1888: IV. tc.) állapították meg a törzsrészvények minimumát. Az utóbbi törvény szerint elsőbbségi kötvények csak akkor adhatók ki, ha kamatoztatásuk és törlesztésük az állam, vagy egyéb közület évi hozzájárulásaival vagy az érdekeltek kötelezettségvállalásával biztosítva van. A kibocsátási árfolyam engedélyezése is a kormányhatóság feladata. Az Egyesült Államok egyes törvényhozásai is hasonló rendelkezéseket tartalmaznak és egyesek még a kötvények kamatának maximumát is megszabják.

Számos országban a vasutak túlkapitalizálása pénzintézetek vagy nagytőkések közbeékelődésével és a vasútépítésnek fővállalkozó részére való kiadások következtében történt. A pénzt rendelkezésre bocsátó bankok és tőkések ugyanis nyereségük növelésére igyekeztek az értékpapírok kibocsátását fokozni, a fővállalkozók pedig az építési tőkét gyakran jelentékenyen a valóban befektetett tőkénél magasabban kimutatni. Minél kevesebb készpénzt látott az építési vállalkozó, annál alacsonyabb árfolyamon fogadta el a papírokat és annál drágább volt az építkezés. Az alapítók és az értékpapírokkal fizetett vállalkozók ezeket különben sem akarták befektetésként megtartani, hanem, miután nagy propagandával túlzott reményeket keltve, sikerült árfolyamukat felhajtani, jelentős nyereséggel a nagyközönség körében igyekeztek elhelyezni, erősen táplálva a tőzsdei üzérkedést.

A baj oka rendszeren az volt, hogy a vasútépítés megindultakor a vállalatnak nem állt elegendő készpénz rendelkezésére, minthogy úgy a részvénybefizetések, mint pedig a hozzájárulások lassan folynak be. Ezért kénytelen volt azután a vasút pénzintézethez, vagy fővállalkozóhoz fordulni, amely utóbbi a pénzbeszerzést is magára vállalta. Az így szerzett pénz azonban rendszeren igen drága, mert a sokszor jelentékeny kamaton kívül a névleges tőkének számbavehetően a valóságos építési tőke fölé emelésével is fizet érte a vasúttársaság. *Dobieccki* kimutatta, hogy a magyar helyiérdekű vasutak építésénél mily hátrányosan érvényesült e körülmény. Munkájában méltán példának állítja oda az Arad—csanádi vasutat, amelynél az érdekeltség szívóssága és áldozatkészsége, mint egy-két más vasútnál is, el tudta kerülni e hátrányt.¹

A vasútépítésnek fővállalkozók részére való átadása a vasútalapítási korban éppúgy igen nagyméretű tőkeharcsolásokra adott alkalmat, mint egyes pénzintézetek és tőkések bevonása. Nálunk a keleti vasút építésénél voltak e tekintetben legrosszabbak

¹ *Dobieccki Sándor: Helyiérdekű vasutak alapítása, építése és üzlete. Budapest, 1893*

az állapotok. Jelentékeny mértékben mutatkoztak visszaélések Ausztriában és Németországban is. Utóbbiban Strousberg-korszak néven ismeretes e korszak, az egyik legnagyobb és leghírhedtebb vasúti financier-ről.¹ Legnagyobb méreteket azonban a vasút-alapítással kapcsolatos visszaélések az Egyesült Államokban öltötték, ahol az akkori viszonyok hallatlan korrupcióra vezettek a vasútalapítással kapcsolatban, amelyben a megvesztegetéstől egészen a legsúlyosabb erőszakig minden árnyalat előfordult; ide tartoznak a földajándékozások is, amelyek, miként *Myers* előadásából is kitűnik,² igen értékes állami földeknek magánbirtokba jutásához vezettek. Nagy port vert fel az amerikai credit mobilier ügye 1872-ben, amellyel kapcsolatban vesztegetési vádak miatt parlamenti vizsgálat is indult meg. Az Egyesült Államok vasutai a hetvenes években a különböző finanszírozási manőverek és túlkibocsátások kapcsán erős válságba kerültek, amelyet csak nagy eréllyel és lassan lehetett leküzdeni. Nagy szerepet játszott itt az ú. n. stock-watering, vagyis a tőkefelhígítás, amely az Amerikában rugalmasabb értékpapírtípusok felhasználásával a legkülönbözőbb című értékpapírtípusok kibocsátásával történt. 1870—1897 között 752 vasúti vállalat került csődbe. Az 1911-től kezdve sikerült a vasúti társaságokat egészségesebb alapokra helyezni.

Picard, R.: Die Finanzierung nordamerikanischer Eisenbahngesellschaften. Jena, 1912. — *Liefmann, R.*: Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. 4. Aufl. Jena, 1923. — *Jörgens, M.*: Finanzielle Trustgesellschaften. Stuttgart u. Berlin, 1902. — *Perrot, F.*: Der Eisenbahn-Actienschwindel. Rostock, 1873. — *Dobieccki Sándor*: Helyiérdekű vasutak alapítása, építése és üzlete. Budapest, 1893.

3. A vasúti üzem. A vasúti üzemnek élesen kidomborodó sajátosságai vannak. Nagy távolságok lehető rövid idő alatt való legyőzése, személyeknek és áruknak tömeges szállítása a vasutak feladata. Fejlődésüknek ehhez kellett alkalmazkodnia. Ez csak fokozatosan történt, nemcsak azért, mert építésük időt igényelt, hanem azért is, mert nem állami intézmény gyanánt keletkeztek, amely az ország egészének közlekedési igényeihez alkalmazkodott volna, hanem magánvállalatok alakjában, amelyeket a vasutak létesítésében tisztán az üzleti szempont, a jövedelmezőség szempontja vezetett. Ennek következménye volt, hogy az így keletkezett vasutak korlátozott területek forgalmára, bizonyos vonalakra voltak méretezve és — legalább eleinte — a többiektől független vonalvezetéssel épültek. Új vonalak kiépítésével azután a szállítási lehetőségek növekedtek és a csatlakozó vonalak segítségével mind nagyobb távolságok között alakulhatott ki a forgalom.

A távolsági forgalom súrlódásmentes lebonyolítása azonban a vonalak pusztán csatlakozásával még nem volt adva, mert az egyik társaság vonaláról a másikra való átmenet körülményes volt. A fuvarlevél ugyanis csak az illető társaság útvonalára szólt, az egyes társaságok feladóállomásai a szállítási díjat csak a saját vonaluk utolsó állomásáig szedték be és a vasúti kocsikat is minden társaság csak a saját vonalain járatta. Ilyen körülmények között valamely társaság vonaláról egy másik társaság vonalán való továbbutazás vagy továbbszállítás a csatlakozó állomáson való ténykedésekkel (átszállítás vagy átrakodás, fuvarlevélváltás) járt. Az áruforgalomban ezeket a *speditőrök*, vagyis külön vállalkozók, illetőleg bizományosok végezték, ami a szállítást drágította.³ Az utasoknak éppúgy, mint azoknak, akik áruikat szállítás céljából a vasutakra bízák, érdeke a vonalak közvetlen csatlakozása és a szállítás elveinek egysége, mert az elaprózottság és egységtelenség hiánya áttekinthetetlenné és nehézkessé teszi a forgalmat, zökkenéseket, esetleg idővesztéseket és ezzel károkat idéznek elő.

Távolsági viszonylatban közvetlen forgalmi lehetőségek biztosításának, ügyvitelük és a szállítási feltételek összehangolásának szükségét a különböző vasúttársaságok maguk is érezték. Forgalmuk emelésére csatlakozást kellett

¹ Igen tanulságosan írja le e korszakot *Sartorius von Waltershausen*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. 2. Aufl. Jena, 1923. L., a 276—279. old.

² Geschichte der grossen amerikanischen Vermögen. I. köt. Berlin, 1916.

³ Az Egyesült Államokban az ilyen bizományosok szerepe ma is nagy, mert vasutaik számos társaság tulajdonában vannak. Szerepükre vonatkozólag v. ö. *W. Hoff* és *F. Schwabach*: Nordamerikanische Eisenbahnen Berlin, 1906.

keresniök más társaságokkal és a szállítás feltételeit is közelebb kellett egymáshoz hozniok. Ezért már korán egyezmények jöttek létre közöttük. Ezek eredményeként keletkeztek a *vasúti kötelékek*, vagyis vasúttársaságok összefogása olyan megállapodásokban, amelyek a különböző vasúttársaságok vonalainak menetrendszerű közvetlen csatlakozására, közvetlen szállítási lehetőségek megteremtésére és közvetlen díjszabások megállapítására, a tarifaséma, valamint az áruosztályozás egységesítésére és hasonló, a távolsági forgalmat könnyítő megállapodásokra vonatkoztak. Kötelékek az országok különböző vasúttársaságai között, majd pedig különböző országok társaságai között is létesültek, aminek azután a nemzetközi forgalom látta hasznát.¹ Hasonló szelvényben dolgozott a már 1846-ban megalakult Német Vasutak Egyesülete.

A forgalom bővülésével számos kérdés kívánt megoldást, amilyen p. o. az átszállás és az átrakodás elkerülése átfutó kocsik járatásával, a távolsági forgalomban közvetlen jegyek, valamint nemzetközi szállítólevelek kiállítása és az ezzel kapcsolatos elszámolás rendezése. Hasonló kívánalmak merültek fel a vasutak üzemeltetésének egyéb vonatkozásaiban, amelyeket a *vasúti üzlet-szabályzat* igyekezett rendezni, részletesen szabályozva a vasútnak és üzletfeleinek jogait és köteleességeit.

A vasúttársaságok versenye, amely különösen bizonyos forgalmi gócpontok kiszolgálása körül az odavezető vonalak között könnyen kiszélesedik, más természetű egyezményekhez is vezetett. Ilyenek a *vasúti kartellek*. Céljuk a verseny kiküszöbölése oly vonalaknál, amelyek egyes irányokban egymással versenyre kelnek, ami könnyen tarifaharcra vezet. A vasúti kartell ezt oly egyezménnyel igyekszik kiküszöbölni, amely a szállítási díjakat szabályozza és a forgalmat a szóbanforgó vonalak között megosztja oly módon, hogy a szállítandó áruk *irányításával* lehetőleg egyenlően részesíti azokat a szállításban és elhárítja azt, hogy az egyik vasút díjtételei leszállításával igyekezzék a forgalmat a másiktól elvonni. Nálunk az első vasúti kartell a kassa—oderbergi vasút és az osztrák államvasutak között jött létre 1876-ban. A fiúmei kikötő számára nagyjelentőségű volt a tíz évvel később kötött kartell.

A vasutak távolsági forgalmának előmozdítására *nemzetközi egyezmények* is létesültek. Úttörő volt az 1890-ben kötött berni egyezmény² az áruforgalomra vonatkozólag, amelyet 1924-ben a változott viszonyoknak megfelelően megújítottak.³ Ezzel a nemzetközi fuvarozás számos kérdése, nevezetesen a nemzetközi fuvarlevél, a szállítás irányának, a vasutak egymás közötti leszámlálásának és felelősségének nemzetközi vonatkozású kérdései nyertek szabályozást.

Zelovich K.: A vasúti üzem. Budapest, 1918. — U. a. Nagy vasutak gazdasági üzeme. Budapest, 1912. — Hanes, L.: The Business of Railway Transportation. New York, 1924. — Homberger, L.: Wirtschaftsführung und Finanzwesen bei den amerikanischen Eisenbahnen. Berlin, 1929. — Heinrich: Eisenbahnbetriebslehre. 2. kiad. Berlin, 1928. — Rövid összefoglalás: Scheibner, S.: Der Eisenbahnbetrieb. (Sammlung Götschen Nr. 676.) Berlin, 1923.

4. A vasúti politika kialakulása. Az államnak a vasutakkal szemben való magatartása eleinte határozatlan volt. A vasutak alapítását a magánvállalkozás indította meg és építésüket majdnem mindenhol kezdetben a magán-

¹ Németországban az első ilyen kötelék 1847—48-ban az északnémet vasutaké volt. Magyarországon erre csak később került sor. Alkalmul szolgált erre a kassa—oderbergi vasút részéről az államvasutaknak támasztott éles verseny, amely 1872-ben meggyezésre vezetett e két vasút és a felsősziléziai vasutak között, egyes cikkekre köteléki díjszabást léptetve életbe.

² Az egyezmény kötésének kezdeményezése 1874-re nyúl vissza. A magyar törvényhozás a berni egyezményt az 1892:XXV. tc.-kel fogadta el.

³ Az újabb egyezményhez Magyarország szintén csatlakozott (1928:IV.). Részletesen ismerteti az egyezményt Neumann Károly: Az új berni egyezmény. Budapest, 1928.

vállalkozás végezte. Egészen a magánvállalkozásra bízható-e a vasutak magánügye, vagy különleges feladatok várnak-e velük szemben az államra? Ez volt az a kérdés, amelyet el kellett dönteni.

A vasutak hirtelen térhódítása idején a szabadelvű gazdasági politika esillaga már erősen emelkedőben volt; viszont a vasutak bizonyos sajátosságai már korán arra figyelmeztettek, hogy olyan létesítményről van szó, amely egyéb vállalkozásoknál átfogóbb jelentőségű, amit a kérdés elbírálásánál nem szabad mellőzni. Kezdetből fogva nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a vasutak sokkal szélesebb körök érdekeit érintik, mint az egyéb vállalatok. Építésükhöz kiterjedt földterület szükséges és vonalvezetésük közszempontból is elbírálást kíván. Ezért építésüket kezdetből fogva *engedélyhez* kötötték, amelyet a törvényhozástól kell kérni. Magyarországon a vasútépítés engedélyezése két szakaszban történik. Az első *előmunkálati engedély*, amely csak a terv kidolgozására ad jogot és csak a kész terv bemutatása után adható az *építési engedély*.

A vasutak közgazdasági jelentőségének fokozatosan való felismerésével az állam igyekezett azt a nehézséget elhárítani, amelyet a szükséges területek földbirtokosai gyakran a vasútépítés elé gördítettek. Ezért a törvényhozás a tervezett vonal megépítéséhez szükséges területek megszerzésére *kisajátítási jogot* biztosított a vasutaknak. Ott, ahol az állam a vasútépítést anyagilag támogatta, hódított teret a háramlási jog kikötése, vagyis annak biztosítása, hogy bizonyos, természetesen hosszabb idő után (p. o. 90 év) a vasút ellenszolgáltatás nélkül az állam tulajdonába megy át. Ennek hátterében az a gondolat áll, hogy ily hosszú idő alatt azoknak, akik tőkéjüket a vasútba fektették, a befektetett tőkéjük a vasút időközi jövedelméből törlesztődik. Később az állam az engedélyokiratban a maga számára azt a jogot is gyakran biztosította, hogy bizonyos idő múlva (nálunk 30 év) feltétel nélkül, vagy bizonyos feltétel bekövetkeztével — p. o. fővonal létesítése ugyanabban az irányban — a vasutat kártalanítás ellenében igénybeveheti (*megváltási jog*).

A vasúti szállítás sajátos természete is különleges szabályozást kívánt, mert a magánjog és a kereskedelmi jog minden irányban nem számolhatott eléggé a vasúti szállítás terén felmerülő esetekkel. Az állam feladata volt tehát a *vasúti jog*nak kialakítása, amely a vasutak felelősségét, a kártérítés kérdését stb. szabályozza.

A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy ilyen és hasonló rendelkezések még nem merítik ki az államra a vasutakkal szemben váró teendőket. A vasút természeténél fogva *biztonsági* intézkedéseket kíván, amelyeket nem lehet a vállalatok tetszésére bízni. Másrészt az is kiderült, hogy a díjszabás, vagyis a vasút részéről a szállításért kívánt ellenérték megállapítása nem bízható egyszerűen a magánvállalkozás tetszésére. Igaz, hogy a helyes üzleti politika a vasúti vállalatnál is azt kívánja, hogy olyan díjtételeket szabjon, amelyek mellett forgalma a lehetőséghez képest növekszik, de bár a verseny bizonyos vonatkozásban a vasutak között sincs kizárva, mégis gyorsan kitűnt az, hogy a vasutak legnagyobb része forgalmára *monopóliumot* élvez.

Ez ismét a vasút természetével függ össze. Párhuzamos vonal vezetése nagyon kockázatos és sokszor a helyi viszonyok folytán nem is lehetséges; az angolok eredeti elgondolása, hogy ugyanazon a pályán több társaság vonatai járnának,¹ üzemi okokból gyorsan lehetetlenségnek bizonyult. A monopólium tehát a vasutaknál magától adódik, ha eltekintünk attól, hogy távolabbi viszonylatokban közöttük a versengés lehetséges, de ezt, mint láttuk, egyezményekkel a társaságok gyakran kikapcsolják, mert a verseny ezen a

¹ Ebből kiindulva a régebbi vasúti törvényekbe Angliában felvették a csatorna-építés engedélyezésénél szokásos rendelkezést, amely szerint a vasút is köteles a meghirdetett díj ellenében a pálya használatát megengedni. Így intézkedett az 1842-i francia törvény is, amely e díjat „peage”-nak nevezi. Ez semmi más, mint az út használatának díja.

téren nagyon nagy áldozatokkal jár. Mindehhez hozzájárul az, hogy a vasút-építés befektetései nagyon nagyok és ezért versenyvállalatok nehezen keletkeznek.

A vasúti vállalkozásnak ez a nyilvánvaló monopóli irányzata gyorsan felhívta a figyelmet arra, hogy a szállításért követelt díjak megállapításában a vasutakat nem tanácsos szabadjukra engedni, hanem legalább is bizonyos felügyeleti jogot kell az állam részére a tarifa megállapításánál biztosítani. Továbbfejlesztve ez az állam *tarifafelségjogának* megállapításához vezetett, amely ma már az Egyesült Államok kivételével általános elismerést nyert. Felügyeleti és bizonyos szabályozási jogról azonban itt is gondoskodás történt. A tarifafelségjoggal kapcsolatos az *egyenlő elbánás elve*, vagyis a vasutaknak arra kötelezése, hogy aállítás feltételeit illetőleg azonos körülmények között minden félnek egyforma feltételek között álljanak rendelkezésére. A németek ezt *tarifahűségnek* (Tariftreue) nevezik és különös szigorral kezelték ennek keresztülvitelét. Ellenkezik vele minden titkos és egyéni alkún alapuló kedvezmény nyújtása.

Még egy fontos elv terén is úttörők voltak a vasutak. Ez a kiszolgálási kényszer, vagyis az, hogy a vasutak elvileg nem utasíthatják vissza személyek és áruk szállítását, ha azok egyébként megfelelnek a szállítási feltételeknek, amelyeket az üzletszabályzat foglal magában (*fuvarozási kényszer*).

Az állam egyéb kötelezettségekkel is terhelte a vasutakat. Ilyen mindekelőtt a *postai szállításnak* — rendszeren bizonyos térítés mellett való — kötelezettsége, továbbá a vasutaknak katonai szállítások számára és később más célokra való igénybevétele is.

A vasúti politika történetében Magyarországot előkelő hely illeti meg. Már 1836-ban alkotta meg a vasúti politika alapelveit magában foglaló törvényt, amelyet csak Belgium előzött meg 1834. évi törvényével. Az 1846: XXIV. tc. a vasutak építésénél a kisajátítási jog szabályozásával és az okozott károkért való felelősség rendezésével a vasúti jog alapvető kérdéseit ragadta meg nagy éleslátással és a tarifafelségjogot is felölelte, az állam részére tartva fenn a viteldíjnak a vállalkozóval való megállapodás útján való meghatározását, de kikötve, hogy az engedélyokmányban meghatározott idő alatt a díj nem változtatható; az egyenlő elbánás elvét a törvény a legnagyobb határozottsággal kimondta. Méltán büszkéek lehetünk e törvényre, amelyről Veress Gábor jogosan írja, hogy az „a külföldi intézkedéseknél korábban keletkezett és egyetemesebb közlekedéspolitikai alkotás”.¹

5. A vasutak államosítása. Eddigi fejtegetéseink is mutatják, hogy a vasúti forgalom kibontakozásával az államnak a vasutak iránti érdeklődése fokról-fokra nőtt, amint közgazdasági jelentőségük jobban kibontakozott. Így már korán jelentkezett az a felfogás is, hogy a vasutak nem a magánvállalkozásnak, hanem az államnak a kezébe valók. Ezt a felfogást számos érv támasztotta alá.

Elsősorban az a nagy jelentőség szól az *államvasúti rendszer* mellett, amellyel a vasutak közgazdasági szempontból bírnak. Az egyes vasúti vonalak is fontos tényezői a közgazdasági életnek, de a közgazdaság egészére kiterjedő hivatásukat a vasutak csak akkor teljesítik, ha egységes hálózat alakítják őket, amelynek szálai mindenhova elnyúlnak, ahol ezt a közgazdaság érdekei megkívánják. Ritkábban lakott és csak kisebb forgalomra kilátást nyújtó vonalak kiépítését azonban a magántőke nem szokta vállalni. Szembetűnő példája volt ennek a porosz vasutak fejlődése. Itt ugyanis, míg a Rajna-vidéken rövidesen igen sűrű vasúti hálózat épült ki. Kelet-Poroszország mezőgazdasági részei még a múlt század hetvenes éveinek végén is csak a legszükségesebb vasutakkal rendelkeztek. Ez magában természetesen még nem teszi szükségessé a vasutak államosítását, mert az állam kiépítheti a hiányzó vonalakat, vagy megfelelő támogatással rábírhatja erre a magántőkét is. De

¹ V. ö. Fszrevételek a magyar közlekedésügy genetikájához. (Közgazdasági Szemle. LVIII. évf. 1943. a 135. old.)

ez azt jelenti, hogy az államnak az adófizetők terhére kell vállalnia a kevésbé jövedelmező vasutak építését és esetleg e vasutak üzemét is, míg a jövedelmező vonalak hasznát a magánvállalkozás élvezi. Így azután a jövedelmező és kevésbé jövedelmező vonalak szállítási feltételeinek, illetőleg díjtételeinek kívánatos aránya hozatala is nehezen eszközölhető. Egyébként is a magánvasutaknál az egységes tarifapolitika nehezen valósítható meg és az állam — márcsak a helyzet nehezen áttekinthető volta folytán is — akadályokba ütközik tarifapolitikai célkitűzései megvalósításában; ez pedig a vámpolitika utait is könnyen keresztezi. A vasutak fontos eszközei a gazdasági politikának és ennek zökkenésmentes intézését nagyon megkönnyíti az, ha a vasutak az állam kezében vannak.

A vasutak államosítását továbbá erősen alátámasztotta az a körülmény, hogy a vasút természeténél fogva a *monopólium* felé hajlik. A monopólium magában véve gazdasági hatalom, de a vasút óriási jelentőségével párosulva oly hatalmat jelent, amellyel szemben méltán merülhet fel fokozott mértékben az, hogy magánkézen való meghagyása aggályos. Vonalvezetésükkel a vasutak döntően befolyásolhatják a nemzet termelőerőinek kihasználását és messzemenő befolyásuk van az ipari településre, valamint az ország külforgalmára is. Ehhez járul, hogy a vasutaknál nagy részben hatalmas tőkeerő fölött rendelkező társaságokról van szó, amelyek vezetői nagy politikai befolyásra tehetnek szert, ami a gazdasági politika szempontjából kedvezőtlen hatással járhat. Ezek a hátrányok legélesebben az Egyesült Államokban és Franciaországban voltak észlelhetők.

Az államvasúti rendszer terjedése, vagyis a vasutaknak az állam részéről építése és állami kezelésbe vétele azonban nem csupán az említett szempontok érvényesülésére vezethető vissza. Egyéb, a vasutak építésével és üzemvezetésével összefüggő okok is erősen közrehatottak az államvasúti rendszer kialakulásánál. Ilyen ok volt mindenekelőtt az, hogy a vasútalapításnál és üzemvezetésénél elkövetett hibák folytán sok vasúti társaság rövidesen súlyos anyagi gondokkal küzdött és nem egy közülük a tönk szélére jutott.¹ További nehézségek elkerülése végett és a vasút megmentése érdekében, legegyszerűbb megoldás gyanánt az *államosítás* kínálkozott, bár egyes országokban ez igen nagy anyagi áldozatba került. Így p. o. Magyarországon, ahol az államháztartás több, mint két évtizeden keresztül való kiegyensúlyozatlansága nagy részben a vasutak építésének és államosításának volt következménye. A vasút ugyanis az ország közgazdaságára való hatásával maga fejleszti forgalmát, ami csak fokozatosan, hosszabb idő alatt mehet végbe és így nemesak magán-gazdasági jövedelmezősége, hanem a nemzetgazdaság számára való termelékenység is csak idővel bontakozik ki.

Egyes országokban, mint hazánkban és Ausztriában is, a vasútalapításnál alkalmazott *kamatbiztosítási rendszer* is erősen előmozdította az államosítást. E rendszer mellett ugyanis hiányzott a vasúti társaságoknak arra való ösztönzése, hogy saját lábukon állva folytassák üzemüket. Túlnagy volt a kísértés arra, hogy az államsegély további élvezése érdekében hiányt mutassanak ki üzletvitelükben. Az ezzel járó teher az államnál mind nagyobbra nőtt, úgyhogy előnyösebbnek látszott az állam részére a kamatkülönbözetnek terhe helyett a vasút megszerzésének áldozatát magára vállalni. Sorozatosan került így mindig több vasút az állam tulajdonába, vagy pedig kezelése alá.²

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a múlt század hetvenes és nyolevanas éveiben az államvasutak hálózata különösen Közép-Európában erősen elter-

¹ A vasúti csődök száma különösen az Egyesült Államokban volt nagy. A. v. d. Leyen említi, hogy 1876—1886. évtizedben itt 374 vasúttársaság került csődbe. (Die Finanz- und Verkehrspolitik der nordamerikanischen Eisenbahnen, Berlin, 1894, a 3. old.)

² A tiszavidéki vasúttal már az 1868 : LI. tc. alapján oly egyezmény jött létre, melyből folyólag az állam e vasút főrésztvényese lett.

jedt, nem is szólva Belgiumról, amely kezdettől fogva az államvasúti rendszer felé hajlott.

Ezzel szemben egyes tőkeerős és a szabadelvű gazdasági politika vizein evező országokban, mint Angliában és az Egyesült Államokban, a magánvasúti rendszer erősen tartotta magát. Védelmezői abból indultak ki, hogy a vasút is tőkebefektetés, amely helyes üzleti elvek betartásával egészségesen fejlődhetik és az államhatalom magánvállalkozás mellett is megtalálhatja azokat az eszközöket, amelyek vele szemben a közérdeket megvédik. A *magánvasúti rendszer* mellett felhozott az az érv sem alaptalan, hogy a magánvállalkozásban az egyéni felelősség erősen érvényesül éppen úgy, mint a sikeres tevékenység jutalmazása.

Már eddigi fejtegetéseink is mutatják, hogy az államvasúti és magánvasúti rendszer között való választást a vasutak fejlődésmenete erősen befolyásolta. Ott, ahol a vasúti tőke előteremtése kisebb nehézségekkel járt és a magánvállalkozás kielégítette a vasutakkal szemben támasztott igényeket, az államosítás egyik főtenyezője hiányzott és részben, mint az Egyesült Államokban, a vasutak fejlődése igen megnehezítette államosításukat.

A magánvasúti rendszernek kétségtelenül megvannak a hátrányai. Azt az egyöntetűséget és egységet, amelyre az államvasutak képesek, a magánvasúti rendszer alig érheti el. Viszont az nehezen állítható, hogy üzletkezelésben az államvasút feltétlenül fölényben volna minden vonatkozásban a magánvasutakkal szemben, mert az utóbbiak mozgási szabadságát az üzletkezelésben az állammal való összefüggés legalább is nem hozza magával. A vasúti politika döntő kérdéseire kiterjedő állami szabályozással, amelyre mindenfelé legalább is a törekvés megvan, a magánvasúti rendszer hátrányai erősen enyhíthetők. Ezért túlló a célon az a felfogás, amely egyedül az államvasúti rendszert tartja kielégítőnek. Az egyes országok adottságai, amelyek a gazdasági fejlődés menetéből folynak, a magánvasúti rendszert is megindokolhatják. Ezen a téren is áll az, hogy a teljes egyformásítás és idegen más viszonyok között fejlődött formák egyszerű utánzása a gazdasági intézményekben könnyen fontos adottságok elhanyagolásához vezet.

Az európai kontinens nagyobb országai közül elsősorban Franciaország tért rá 1842-ben a *vegyes rendszernek* nevezett megoldásra, t. i. arra, hogy magánvasutak és államvasutak egymás mellett állnak fenn. Más országokban is találkozunk ezzel a megoldással. A helyi érdekű vasutakra vonatkozólag az építési magánvállalkozás gyakran megmaradt, de az államvasúti hálózat ki-fejlődésével gyakori e vasutak üzemének az államvasutakra rábízása.

Az állami üzem kétségtelenül legcéltudatosabban valósítja meg a vasúti hálózatnak a közcél szolgálatába állítását. Ha egyes államvasutak, mint p. o. a porosz-hesseni vasutak, a háború előtti jelentős jövedelmet biztosítottak is az államnak, a kezelésük mégis mindig a közgazdaság érdekeit tartotta szem előtt. Viszont a közüzem hátrányaként e téren is a nehézkességet, az üzleti szellem hiányát és a bürokratizmust szokták felhozni, sőt bizonyos politikai befolyások érvényesüléséről is lehet szó. Ha megfontoljuk azokat, amiket fenn a közüzemre vonatkozólag általában mondtunk, akkor el kell ismernünk, hogy pusztán azzal, hogy a vasúti üzem az állam kezében van, az üzem tökéletes volta még nincsen biztosítva és a jelzett hátrányok kisebb-nagyobb mértékben mutatkozhatnak. Nem szabad azonban e kérdés eldöntésénél arról megfeledkezni, hogy a magánvasúti rendszernek viszont más irányban vannak jelentékeny hátrányai, miként arra előbb rámutattunk. Egyébként a bürokratikus kezelés és az alkalmazottak politikai befolyásolása itt sincsenek feltétlenül kizárva. Nehéz és csak a helyzet teljes ismerete alapján dönthető el azután az, hogy az adott viszonyok között melyik rendszer hátrányai nagyobbak. Még tiszta gazdaságosság szempontjából sem lehet állítani azt, hogy a magánvasúti rendszer feltétlenül felette állana az államvasutaknak.

Egyes országokban más rendszerekkel is próbálkoztak. A vasút tulajdona ugyanis nem feltétlenül döntő arra nézve, hogy ki folytassa annak üzemét, így mindenekelőtt lehetséges az, hogy, bár a magánvállalkozás hozza létre a vasutat, azt később az *állam kezelésbe veszi át*, tehát az üzemet valóban az

állam folytatja. Kivált helyiérdekű vasutaknál fordul ez elő és jelentős szerepet játszik Magyarországon. Nálunk a helyiérdekű vasutakról szóló törvény az állami kezelésbe adást, ennek terhes volta mellett is előmozdította azért, hogy a külföldi tőkét részvételre serkentse és az állami vasúti politikát is támogassa.

Megvan viszont az a lehetőség is, hogy az állam építi a vasutat, de a *vasutait bérbe adja*. A tapasztalatok nem voltak kedvezők. Olaszországban a beruházások erős elmaradásával, valamint az állam és a bérlő társaságok közötti folytonos súrlódásokkal bosszulta meg magát e rendszer, úgyhogy az államnak vissza kellett vennie vasutait és ekkor sok hiányt pótolni. Indiában is hasonló volt a helyzet. Általában véve tehát az államvasutak bérbeadása nem látszik ajánlatosnak.

A fejlődés általános irányzata kétségtelenül a vasutak államosítása felé halad.¹ Ott, ahol már felszámolták a magánvasúti rendszert, az arra visszatérés szóba nem jöhet, ahol pedig még magánkézben vannak a vasutak, ezek a szocializálásra való törekvés körébe esnek. A közhatalom gyakorlása és az üzemi elv érvényesítése között a szocializmus nem lát ellentétet és az államvasutak hívei is engedményekre hajlandók a vasutak üzemesítése szempontjából. Erre még rátérünk.

A magánvasúti rendszer a fejlődés kezdetén természetesnek látszott és a magánvállalkozási kedv élénksége folytán erősen tért hódított. Ma már bebizonyosodott, hogy a vasutak a tőkének, tapasztalás szerint, 5—6%-nál nagyobb kamatozását általában nehezen érik el.² A vasúti üzem ugyanis jelentékeny költségeinél fogva oly kamatozásra, amely egyes más vállalkozási ágakban elérhető, nem számíthat.

Miután az eleinte táplált túlzott remények a jövedelmezőség szempontjából tévesnek bizonyultak, a magántőke kisebb mértékben fordult a vasútépítés felé és már csak ezért is, de a vasúti politika jelentőségének felismerése következtében is az állami üzem erősen terjedt. Jellemző, hogy Anglia gyarmataiban, Indiában, Ausztráliában és Dél-Afrikában az államvasúti rendszert honosította meg és Kanadában sem jelentéktelen az államvasutak hálózata. Japán és Kína is az államvasúti rendszert valósították meg. Csehország 1929-ben még a helyiérdekű vasutak megváltását is elhatározta. Románia is államvasúti rendszerébe illesztette be az erdélyi vasutakat. Itt természetesen politikai szempontok is szerepet játszottak.

Annak a kérdésnek az eldöntése igen nehéz, hogy jövedelmezőség szempontjából melyik vasúti rendszer van előnyben. A magánvasutak ugyanis nem mozoghatnak teljesen szabadon, mert az állam vasúti politikája sok tekintetben korlátozza őket. Egyébként is nehéz összehasonlítható eszközölni a vasutak jövedelmezőségét illetőleg, midőn egyrészt teljesen összehasonlítható adatok e téren alig állnak rendelkezésre, másrészt pedig még a gazdaságosság mértékét illetőleg sem tudtak az illetékes tényezők teljesen megegyezni. Még ma is sokan az ú. n. üzemi koefficiens, vagyis a kiadásoknak a bevételek százalékában kifejezett arányszámát kívánják alapul venni, amivel szemben igen komoly aggályok hozhatók fel. A teljesítmények gazdaságosságát mindenesetre a teljesítmény egységére, vagyis a tonnakilométerekre eső kiadások összehasonlítása, miként *Zelovich Kornél* kifejti, jobban világítja meg. Persze a befektetett tőke jövedelmezőségére viszont ez nem ad felvilágosítást. E kérdés mindenesetre érdemes arra, hogy alapos összehasonlítások tétessenek. Az eredmény azonban csak egy adalék volna a magán- vagy államvasúti rendszer kérdéséhez, mert a jövedelmezőség magában véve e magasabb szempontból elbírálandó kérdésnél nem lehet egyedül irányadó szempont.

Külön tanulmány tárgyává kellene tenni azt a kérdést is, vajjon a bürokratizálódás az államvasutaknak elengedhetetlen hibája-e? Ha p. o. *Acworth* rámutatott arra, hogy Ausztriában a vasutak legfőbb igazgatását végző 130 magasrangú tisztviselő helyett

¹ Ezt V. M. *Acworth*, az angolok nagy vasúti szaktekintélye már 1912-ben, a Royal Economic Society kongresszusán kinyilatkoztatta. (V. ö. *The State in Relation to Railways in England* c. cikkét a *The State in Relation to Railways* c. kiadványban az 5—11. old.)

² A MÁV hozamát 1913-ra a befektetett és forgótőke 2,66%-ában, a kedvezőtlen 1929—30. üzletévre pedig 0,06%-ában mutatják ki. (L. Vasúti és Közlekedési Közlöny. LX. évf. [1932.] 284. old.)

Anglia hatszor oly nagy vasúti hálózatánál 55 ily tisztviselő látja el a hatáskört,¹ akkor ez nem okvetlenül az államvasúti rendszernek, hanem egyes országok általános bürokratizálódási hajlamának is lehet eredménye.

Magyarországon kezdettől fogva sok híve volt az államvasúti rendszernek, *Kossuth, Dessewffy, Trefort* és különösen *Széchenyi* e mellett foglaltak állást. Az ország azonban akkor, amidőn a vasútépítés megindult, nem volt ura saját sorsának. Első vasutai magánvállalatok alakjában létesültek. 1867-ben 2285 km-nyi vasútból csak 125 km volt állami. Már az 1867: XII. tc. 60 millió ezüstforintot irányzott elő vasutak és csatornák építésére és az 1868: XLIX. tc. intézkedik a magyar-északi vasút (Pest—Salgótarján és a losonci vasút) megvételéről és több vasút állami kiépítéséről. Lényeges fordulatot hozott a vasúti kérdésben 1872-től kezdve a keleti vasút ügye, amely különböző visszélések folytán erősen nyugtalanította a közvéleményt. Végül az 1876: L. tc. intézkedett e vasútnak az állam részéről való megvásárlásáról. Az állam ezután mind több vasutat épít és a vasutak megváltása is erősen előrehaladt. 1879-ben a vágvölgyi, 1880-ban a zágráb—károlyvárosi és a tiszavidéki vasút megvétele történik. *Baross Gáborral* ezután teljes öntudatossággal indul meg az államvasúti rendszer kiépítése. Az 1913-ban üzemben volt 21.806 km-ből ugyan csupán 8205 km volt államvasút. A MÁV azonban, mint tudjuk, elvállalta a törvény értelmében meghatározott esetekben a helyiérdekű vasutak kezelését is és így a magánvasutakból 10.208 km volt kezelésében, úgyhogy magánvasút magánkezelésben csak 3393,3 km maradt, vagyis a vasutak hosszának 15,6%-a.

Acworth, Sir W. M.: The Elements of Railway Economics, 2. ed. Oxford, 1924. Németre fordította *Witte*. Wien, 1926. — *Witte, B.*: Eisenbahn und Staat. Ein Vergleich der europäischen und nordamerikanischen Eisenbahnorganisationen in ihrem Verhältnis zum Staat. Jena, 1932. — *Pim, F. W.*: The Railways and the State. London, 1912. — *Campbell, E. G.*: The Reorganisation of the American Rail Road System, 1893—1900. New York, 1940. — *Summers, H. B.* and *Summers, R. E.*: The Rail Roads: Government Ownership in Practice. New York, 1940.

6. A vasúti politika újabb irányai. Ha eltekintünk a szocializálással kapcsolatos törekvésektől, az a nagy elvi vita, amely az államvasúti és a magánvasúti rendszer között a vasútépítési korszakban elkeseredetten folyt, nagyon elcsendesedett. Ez érthető is. Először is történelmi adottságok már eldöntötték a kiépült vasúti hálózattal rendelkező országokban a kérdést és a fennálló állapot megbolygatása magában is bizonyos hátrányokat idézhet fel.² Az elvi vita elcsendesedésének van azonban egy másik oka is. Az állam ugyanis az elvi követelmények tisztázása és a tapasztalat hatása alatt kiépítette azt a hatáskört a vasutakkal szemben, amellyel a magánvasúti rendszer hátrányainak jelentékeny részét sikerült erősen letompítani. Ezzel az elvi kérdés a szocializmustól távol állók körében sokat veszített jelentőségéből, mert a magánvasutak már nem érvényesülhetnek mint olyan vállalatok, amelyek tisztán saját szempontjaik szerint volnának vezethetők. De az államvasutak is sokat tanultak a most már közel százévi tapasztalatból és igyekezzenek a vállalat kereskedelmi jellegét fejleszteni.

Ami az elsőt, a vasútügy terén az állami jogkör kiépítését illeti, már a vasútépítés tárgyalásánál láttuk, hogy az állam rövid habozás után, néhol pedig kezdettől fogva, különleges üzemnek tekintette a vasúti üzemet, amelylyel szemben a köz szempontjából határozott követelményeket kell támasztania. Ezek közé nemcsak a tarifafelügyelet tartozik, hanem a vasúti üzemmével kapcsolatos számos más kérdés is. E követelményeket a gazdasági politika igyekezett még jobban kifejleszteni. Úgy Angliában, mint az Egyesült Államokban az államhatalom érvényesíti befolyását nagyobb területek, illetőleg hálózatok egységes kezelés alá kerülése érdekében, hogy a vasúti üzem egységes módszere érvényesüljön. Anglia és az Egyesült Államok erősítetik az állami befolyást központi vasúti hatóságok és tanácsok felállításával,

¹ V. ö. Bericht über die Reorganisation der österreichischen Bundesbahnen. Erstattet an den Generalkommissionär des Völkerbundes von Sir William M. Acworth K. C. S. J. Wien, 1923, a 2. old.

² Az Egyesült Államokra vonatkozólag érdekesen világítja meg ezt a kérdést *W. Wolff* és *F. Schwabach*: Nordamerikanische Eisenbahnen. Berlin, 1906, a 92—93. old.

Franciaországban pedig 1937-ben az állam részvételével kormánykezdemenyezésre az öt nagy vasúttársaságot közös vezetésben összefoglaló részvénytársaság alakult, amelyet 1940-ben újjászervezték és amelyben a részvénytöbbség az állam kezében van.

Jelentősen emelkedett az állam befolyása a vasúti tarifákra. Nagy lépés e téren Anglia tarifahivatalának felállítása (1921) és az Egyesült Államokban a tarifafelügyelet kiszélesítése (1920). Az Egyesült Államokban elsősorban a vasutakkal kapcsolatban már a háború előtt kifejlődik a *public utilities* fogalma,¹ amely nemcsak az üzem, hanem még a jövedelem kérdéseiben is a köz beleszólását kívánja. Így ma már az Egyesült Államok vasutaiknál az osztalékok maximálására törekszenek és ezzel a vasúti üzemet, ha magánüzem is, kiemelik az egyszerű magánszempontról és igyekeznek azt a közszempontról átitatni. Úgy az Egyesült Államokban, mint Franciaországban alapot létesítettek, amelybe a vasutak bevételeinek a törvény által megállapított hányadon felüli részét befizetik, azzal a céllal, hogy a kellő jövedelmezőséget el nem érő vasutak bevételei tarifaemelés nélkül belőle nyerjenek kiegészítést. Ezzel a vasúttársaságok osztaléka korlátozva van és a kevésbé jövedelmező vasutaknál a tarifa magasán tartásának szükségét igyekeznek elhárítani.

Másrészt igyekeznek az államvasúti rendszer ama hátrányait enyhíteni, amely nehézségéből és főképp abból származik, hogy nem lévén a magánvállalat módjára megszervezve, jövedelmezősége nehezen ellenőrizhető. Mozgékonyságának biztosítására és üzleti szempontból való ellenőrizhetőségének növelésére előtérbe lép e téren is az *önállósított közüzem*, amely, bár a köz kezében van, mégis a magánvállalathoz hasonlóbbá teszi a közüzemet. Míg tehát a magánvasutakkal szemben az állami befolyás jelentékenyen növekedett, addig az államvasutak, amennyiben ezt természetük egyáltalában megengedi, igyekeztek közeledni a magánvállalkozáshoz, az ú. n. *üzemesítéssel*, vagyis az igazi vállalati szempontok érvényesítésével és a vasutaknak politikai befolyástól való függetlenítésével.

Az állami befolyásnak a magánvasutakkal szemben való növekedését jelentékeny mértékben előmozdította a világháború. A háború kitörésével ugyanis úgy Anglia, mint Franciaország, valamint az Egyesült Államok állami kezelésbe vették vasutaikat. A háború után azután előállott a kérdés, megtartsa-e az állam továbbra is a vasutakat, vagyis megváltsa-e a magánvasutakat és építsék-e ki az államvasúti rendszert, vagy pedig adják-e vissza a társaságoknak. Mindhárom állam az utóbbi irányban döntött, bizonyosságul annak, hogy a fent hangsúlyozott történelmi tényezőnek e kérdésben milyen ereje van. Mindhárom azonban felhasználta az alkalmat arra, hogy az állam befolyását a vasutak terén erősítse. Hogy ez mily irányban történt, fent már jelezve volt. Angliában elvül kimondták, hogy a vasutak csak a háború előtti nyereségükre tarthatnak igényt, hozzáadva az azóta befektetett tőkék megfelelő kamatozását. Ha azonban ennél magasabb a bevételeik, akkor ennek 80%-a tarifaleszállításokra, 20%-a pedig a vasút jövedelmezőségének javítására fordítható. Az Egyesült Államokban az 1920. évi törvény alapján a befektetett tőke 6%-át felülmúló tiszta jövedelem a fent már említett alapba fizetendő be, hogy ebből az ily jövedelmezőséget el nem érő vasutak jövedelme nyerjen kiegészítést. Kérdéses marad természetesen az, hogy valóban sikerül-e elérni, hogy a vasutak oly mérleget készítsenek, amely olyan felesleget mutat, hogy osztalékuk valóban határozható lesz.

Mindenesetre jelentős állami felügyelet szükséges ahhoz, hogy e tekintetben a vállalatok hatályosan ellenőriztessenek. Kívált az Egyesült Államokban 1887-ben államközi bizottságot, (Interstate Commerce Commission) állítottak fel, amelynek hatáskörét az 1920-as törvény erősen növelte. Úgy Anglia, mint Franciaország is igyekeztek megfelelő felügyelő hatóságról gondoskodni.

Ami a vasutak üzemelését illeti, ezt is a háború utáni viszonyok mozdították elő. A háború után 1923-ban Ausztria és Svájc, 1924-ben a Németbirodalom és 1926-ban Belgium üzemeltették vasutaikat. Nálunk is lépés történt ebben az irányban. Az üzemelés

¹ E fogalommal azt jelzik, hogy a közösség számára nélkülözhetetlen szükségletek kielégítéséről van szó.

feladata a nagyobb mozgási szabadságot biztosítani az igazgatóságnak a vasút vezetésében.

Az üzemelés célja igazi vállalati alapra helyezni a vasutakat. Ennek feltétele önálló vállalatná alakításuk, amely meghatározott tőkével gazdálkodik és így jövedelmességében is ellenőrizhető. További feltétel a vasutak belső igazgatásának a kormányzattól való függetlenítése, úgyhogy az utóbbi csupán a közszempontokból szükséges általános irányítást, tehát a szorosabb értelemben vett vasúti politikát tartja fenn maga számára, de a vasutak belügyeinek intézését a vasúti igazgatóságnak engedi át.¹ Németország és Belgium úgy oldották meg e kérdést, hogy az állam a vasutak tulajdonát fenntartotta magának, de *üzemi társaságot* alakított, amelynek átadta a vasutak kezelését. E társaság külön jogi személyiség, de nem egyszerű kereskedelmi társaság, hanem a törvény és az állam által jóváhagyott alapszabályok által szabályozott közjogi jellegű társaság. Mint vállalat saját felelősségére dolgozik és a politikai befolyásoktól mentesítve van. E megoldás fontos lépés annak a nehéz kérdésnek az elintézésére, hogy miképp lehet a magánvállalatban kikristályosodott gazdasági elvet oly üzemre alkalmazni, amelynek kezelésénél a közszempontok is döntő jelentőségűek. Az állam úgy a német, mint a belga társaságnál a törzsrészesvények tulajdonosa és így mintegy magángazdasági minőségében is főtényezője a társaságnak. Ennélfogva vegyes vállalatnak is tekinthetjük e vállalatokat. Még inkább áll ez a Franciaországban 1937-ben megalakított részvénytársaságra (*Société Nationale des Chemins de fer*), amely azonban, mint G. Pirou megjegyzi, nem közjogi, hanem kereskedelemjogi társaság.²

Az 1924. évi 8022. M. E. sz. rendelet alapján a m. kir. államvasutak is mint a kereskedelmi cégjegyzékbe bevezetett cég, tehát mint önálló jogi személy működnek, de nem a német vagy belga minta szerinti önállósággal. A vasút megmaradt állami vállalatnak, amelyre a szóbanforgó rendelet szerint az 1875. évi 26.922. sz. miniszeri rendeletben az állam kereskedelmi vállalataira megállapított szabályok irányadók. A vasutat számviteli szempontból a Pénzügyi Központ felülvizsgálja, de e mellett az állami számvéviszék ellenőrzési joga is megmarad. A bevételek hova fordítása, nevezetesen az üzleti forgótőke növelésére fordítandó és a beruházási tartalékalap képzésére fordítandó hányad rendeletileg szabályozva vannak. A vállalat üzleti célokra belföldön egymillió aranykorona erejéig kölcsönt vehet fel saját hatáskörében. A kereskedelemügyi miniszter a rendeletben egyébként nem kevesebb, mint 27 pontban tartja fenn magának a vasutak igazgatását illetőleg a döntést, köztük a részletes költségvetés és zárszámadás jóváhagyása, a beruházási tartalékalap felhasználása, vonalak bérbe- vagy üzembevétele, a MÁV által kezelt helyi érdekű vasutak kezelési rendszere stb. tekintetében. A vasutaknak üzleti szempontok szerint való kezelésére ösztönzőleg hatott a gépkocsi részéről támasztott verseny is. A közönség kíváncsiához való alkalmazkodás és a díjtételek megfelelő módosításai voltak ennek eredményei.

Acworth, Sir W. M.: Bericht über die Reorganisation der österreichischen Bundesbahnen. Wien, 1923. — Buschmann, Alfr.: Die Neuordnung des bundesstaatlichen Eisenbahndienstes in Österreich. Wien, 1925. — Sarter und Wittek: Die Eisenbahnreform in Deutschland und Österreich. Berlin, 1924. — Mayer, Otto: Entwicklung und Neuordnung der österreichischen Bundesbahnen. Mannheim, 1920. — Giese, K.: Hauptfragen der Reichsbahnpolitik. Berlin, 1928. — Locklin, Ph.: Railroad Regulation since 1920. New York, 1928. — Tecklenburg, K.: Betriebsrechnung und Selbstkostenermittlung der Deutschen Reichsbahn. Berlin, 1930. — Kidd, H. C.: A new Era of British Railways. London, 1929. — Laffite, J.: La Société Nationale des Chemins de fer français. Paris, 1939. — Espillac, P.: La réorganisation du régime des chemins de fer français Toulouse, 1939.

7. A vasúti tarifa. Forgalmának kezdeti korszakában a vasút jelentőségét a személyforgalomban keresték. Ezen a téren a vasút úgy gyorsaságánál, mint utasbefogadó képességénél fogva a közúti forgalom fölényes versenytársaként jelentkezett. A szállítási díjat illetőleg egyszerűnek látszott a kérdés. Kiszámításának alapjául — a szekérhez hasonlóan — az a *távolság* kínálkozott, amelyre az utazás szól.

Egy különbség a közúti forgalommal szemben azonban kezdettől fogva nyilvánvaló volt. A közúti forgalomban az esetről-esetre való alkú magától adódik, míg a vasút, mint a tömeges forgalom eszköze, előre kell, hogy álla-

¹ Ennek a követelménynek fontos voltát nagyon tanulságosan világítja meg W. M. Acworth e. i. tanulmányában. (V. ö. a 29—50. old.)

² V. ö. Les cadres de la vie économique. Les Transport. (Traité d'économie politique. I. köt. Párizs [évszám nélkül], az 56. old.)

pítsa meg a díjakat, amelyekért szolgálatait mindenkinek felajánlja. Ezeknek a vasút részéről egyoldalúan megállapított díjaknak rendszeres összeállítása a *vasúti tarifa*.

Egyébként a távolság alapján számított tarifánál kiegészítésül már korán kínálkozott a kényelem foka, amelyet a vasút idővel nyújtani tudott. Így keletkezett a *kocsiosztályok* szerinti megkülönböztetés. A vasúti közlekedés tökéletesítésével figyelembe kezdték venni a *gyorsaságot* is, amellyel az utazás történik (a vegyes-, személy- és gyorsvonat díjai).

Fel kellett azonban lassankint ismerni azt is, hogy a vasúti forgalom természetéből folyó további mozzanatok is megérdemlik azt, hogy a tarifaképzésnél figyelembe részesüljenek. A közúti szállításnál ugyanis természetes az, hogy a díjat a szállítás távolságával arányosan állapítják meg, mert itt a szállítás költségei nagyjában arányosak a befutott távolsággal. Másképp van ez a vasútnál, mert a vasúti forgalom költségösszetétele más. Itt az állandó költségek szerepe igen nagy; könnyen megközelíti a költségek 80%-át és a vontatás költségei sem növekszenek a távolsággal arányosan. Ezért már korán felmerült az a gondolat, hogy ezt is figyelembe kellene venni a tarifa megállapításánál, annál is inkább, mert a nagyobb távolságra utazás az egyszerű kilométertarifánál drága és nem használja ki azt a lehetőséget, hogy a vasút forgalma növelhető, ha a távolabbi céllal történő utazás olcsóbbodik, holott ez a vasút költségeivel összeegyeztethető. Az egységes tarifánál, amely csupán a befutott kilométereket veszi számba, a költségsökkenés ténye nincsen tehát a vasúti forgalom emelése érdekében kihasználva. Ezen igyekezett segíteni a *lépcsőzetes tarifa* (Staffeltarif), amelynél a szállítási díj nem növekszik a befutott kilométerek számával arányosan, hanem a hozzá növekvő kilométerek kisebb egységgel jönnek számításba. Ez oly módon is eszközölhető, hogy a távolságot szakaszokra, zónákra osztjuk és egy szakaszon belül egységesen alkalmazzuk a lépcsőzetes, tehát a távolsággal csökkenő kilométerdíjat. Ez a *zónatarifa*, amelynek eszméje már a múlt század hatvanas éveiben felmerült,¹ de amelyet öntudatosan és nevén nevezve *Baross Gábor* valósított meg először 1889-ben a magyar vasutak stagnáló személyforgalmának emelése érdekében.²

A lépcsőzetes tarifa kiépítése és zónatarifává való továbbfejlesztése azonban óvatosságot kívánnak. Nem szabad ugyanis arról megfeledkezni, hogy a távolsággal nem csökkennek a vasút összes költségei, hanem azoknak csak egy része, *Baross* zónatarifája ezzel nem számolt eléggé, ami később bizonyos helyesbítéseket tett is szükségessé.

A további fejlődés — különösen a nagy városok számának növekedésével és ipari gócpontok keletkezésével — a tarifaképzésben a *szomszédos és a távolsági forgalom* megkülönböztetésére vezetett, mert a szomszédos forgalom olcsóbbítása erősen növelte annak a lehetőségét, hogy a munkások a városon, illetőleg az ipari gócponton kívül lakhassanak és a vasúti forgalom ezzel is növekedjék. A vasúti forgalom további növelése érdekében később különböző kedvezményeket is nyújtottak. Ilyenek a *térleti menetjegyek*, mérsékelt áru *munkásjegyek*, *tanulójegyek*, kirándulásokra, kiállításokra és ünnepélyekre szóló kedvezmények, újabban pedig az ú. n. filléres vonatok jegyei.

¹ Erre nézve v. ö. *Rudolf Reményi*: Der Zonentariff der ungarischen Staatbahnen. Budapest, 1911. — *Ulrich*: Personentarifreform und Zonentarif. 1892.

² A zónatarifa gondolata már korán felmerült. Első sugalmazója az angol posta részéről alkalmazott pennyporto volt, amelyről később szó lesz. *Fr. Perrot* (Anwendung des Portosystems auf den Eisenbahntarif. 1872.) és *Theodor Hertzka* (v. ö. *Reményi* e. i. a 40–41. old.) után *Eduard Engel* (Die Eisenbahnreform. Wien, 1888.) igyekeztek különösen a rendszernek híveket toborozni. Az elsőbbségre *Engel* tartott számot, midőn *Baross* azt megvalósította. (V. ö. *Reményi* e. i. 58–59. old.) A magyar kísérletről az Egyesült Államokban is megemlékeztek. (V. ö. *Zone Tariff in Hungary*. Annals of the American Academy of Political and Social Sciences. I. köt. 1890–91.)

Amint a személydijszabásoknak röviden vázolt fejlődése is mutatja, a vasúti tarifa képzésében fokról-fokra érvényesültek azok a különbségek, amelyeket a vasúti forgalomnak a közúti forgalomtól való eltérései okoznak. Különösen kiemelkedik ezek között az egyszerű kilométertarifának lépcsőzetes tarifával való helyettesítése, amelynek egyik indoka a vasút költségei alakulásának közelebbi vizsgálata volt. De volt ennek még egy másik indoka is, amely a tágabb látókörű tarifapolitikusok szeme előtt lebegett, t. i. annak meglátása, hogy a vasút érdeke saját forgalmának *addig a határig való emelését kívánja, amíg az a befektetett tőke optimális kihasználásának fokát el nem éri*. Ez pedig egyértelmű annak felismerésével, hogy a vasúti üzem, más üzemekhez hasonlóan, ha a legnagyobb gazdasági eredményt akarja elérni, szolgáltatásai árának megállapításánál nem indulhat ki egyszerűen költségei alakulásából, mint egyes tarifapolitikusok ajánlották, hanem a kereslettel is számolnia kell, mert a nyereség tényezői a vasúti forgalomban sem csupán a szolgáltatás ára és az önköltség, hanem a szolgáltatások mennyisége, tehát a forgalom nagysága is lényegesen befolyásolja a vasút üzleti eredményét.

Világossá lett ezzel, hogy a vasúti üzem is kénytelen az áralakulás törvényeihez alkalmazkodni, ha gazdaságosan akar eljárni.¹ Egyoldalúan, alkú nélkül állapítja meg azt, amit szolgáltatásai fejében kíván, de saját érdekeit sérti, ha figyelmen kívül hagyja azt, hogy a megállapított díj is ár, amely helyesen csak a kereslet és kínálat tényezőinek kellő figyelembevételével növelheti nyereségét. Az utóbbi növelésének a forgalom emelése éppen olyan tényezője, mint önköltségének csökkentése. A forgalom nagysága egyébként magát az önköltséget is befolyásolja és az utóbbi csak adott forgalom alapján meghatározható nagyság. Mindezt az áruforgalom díjtételeinek fejlődése csak megerősítette.

Az áruforgalom terén egyébként nagy meglepetések mutatkoztak. Eredetileg ugyanis, mint említettük, abból indultak ki, hogy a személyforgalom lesz a vasutak igazi bevételi forrása. Rövidesen kiderült azonban, hogy a vasutaknak az áruk forgalmára sokkal nagyobb a hatása, mint a személyforgalomra. Ez könnyen érthető is, mert a vasúti szállítás főelőnye a tömegszállítás, ami az áruk terén sokkal nagyobb jelentőségű, mint a személyforgalom, amely utóbbi különböző személyi körülmények és indítókok hatása alatt áll, míg az áruforgalmat gazdasági szempontok teremtik meg.

Az *árutarifák* is eleinte egyszerű kilométertarifák voltak. Itt azonban hamar kitűnt, hogy a vasút költségei szempontjából döntő jelentőségű az, hogy darabonként kell-e vállaltatni a szállítást, vagy az nagy tömegben is elintézhető-e. Ezért már korán különbséget tettek a *darabáruk* és a *tömegáruk* között. Az utóbbiakra vonatkozólag nyilvánvaló volt, hogy a vasút kihasználása szempontjából egész kocsirakomány szállítása nagy előnyt jelent. Ezért a *kocsiúrtarifának* lelkes védelmezői akadtak,² akik a fejlődés vonalát ennek a rendszernek a kifejlesztésében látták oly módon, hogy a nagyobb befogadóképességű kocsikra vonatkozó díjakkal alacsonyabb megállapítását követelték. Az egyszerű kocsiúrtarifát a nassau-i állami vasút, majd pedig az elsass-lotharingiai államvasút valószínűsítették meg és 1874-ben azt a m. kir. államvasutak is bevezették.

Hamarosan kitűnt azonban egyoldalúsága, hiszen a szállítási díj is ár, amelyre nemcsak a költségnek van befolyása, hanem a keresletnek is, ez pedig

¹ Ez az eljárás pedig, amíg a vasút monopolhelyzetben van, nem jelent mást, mint azt, hogy a vasút addig a pontig súllyesztí minden árura vonatkozólag díjtételét, amíg határbevétele, vagyis a szállítási növekvényen való bevétele, levonva belőle a hozzá-növekvő költséget, még többetként jelentkezik, azaz amíg a díj súllyesztésének bevételt csökkentő hatását a forgalom növekedése ellensúlyozza.

² Így különösen Franz Ulrich pártolta azt. (V. ö. Das Eisenbahntarifwesen. Berlin-Leipzig, 1886.) A kocsiúrtarifáról l. továbbá Perrot: Der Wagenraumtarif 1873.

azt jelenti, hogy a szállítási díj magasságától függ, hogy valamely áru elbírja-e a vasúti szállítást és hogy milyen távolságra bírja el azt. Ennek felismerése vezetett az *értéktarifa* gondolatához, amelynek sok híve akadt. Lényege az, hogy a szállítási díjat az áru értéke alapján kell megállapítani.

A kociúrtarifa és az értéktarifa¹ hívei heves küzdelmet folytattak egymással, amíg nem sikerült megérteni azt, hogy mindegyik rendszer magában véve egyoldalú és a kociúrtarifa is számolhat az áru értékével. A két elvnek ezután győzelemre jutó egymás mellett való figyelembevételét *vegyes tarifa-rendszernek* nevezzük.

A szállított áru értékének figyelembevétele messzemenő újításokra vezetett, midőn felismerték, hogy vannak áruk, amelyek csak nagyon alacsony díjtételek mellett bírják el a szállítást. Ezek között nagy jelentőségű a fa és a szén, de számos más áru, a kavics, homok stb. is ide tartoznak. A *vasúti forgalom* növelése, de még inkább a vasútnak a közgazdaság szolgálatába állítása az iparosodás érdekében ezek részére alacsony díjak megállapítását követelték és megkezdődött egyes áruk *deklassifikálása*, vagyis a rendes, a *normáltarifa* tételeiből való kiemelése és szállítási díjuknak kivételesen alacsonyan való megállapítása. Ezzel kezdetüket vették a *kivételes díjszabások*.² Eleinte csak néhány árura alkalmazták ezeket, de számuk gyorsan nőtt, mert nyilvánvaló lett, hogy a díjleszállítások hatalmas lendületet adhatnak az iparnak, ha olcsó tüzelő és olcsó nyersanyagbeszerzést tesznek számára lehetővé. Nagy segítséget nyújthat a hazai iparnak a vasút azzal is, hogy a hazai termékeket kedvezményben részesíti a szállításnál. Nálunk különösen az 1883. évi tarifa karolta fel ezt az eszközt, midőn 63 hazai cikk számára léptetett kivételes díjkedvezményt életbe, amelyek száma már 1887-ben 328-ra emelkedett.

A kivételes díjszabások alapja az értéktarifa volt. Letérve az egyszerű költségfedezet elvéről, ez ugyanis megnyitotta az utat a tarifamegállapítás azon módja számára, amely az áru teherbírását veszi alapul. Ennek háttérében pedig az a megfontolás áll, hogy *nem minden árunak külön kell behoznia szállítási költségét a vasút számára, hanem az összköltségnek kell olymódon megtérülnie, hogy e mellett a forgalom növelése is lehetővé váljék*. Ez az értéktarifa igazi jelentősége, amely kevésbé forgalomképes és olyan áruk vasúti szállítására is megadja a lehetőséget, amelyeknek nagyobb távolságra szállítása közgazdaságilag fontos. A kisebb értékű áru szállítását tehát az értékesebb áruknak nagyobb arányban való szállítási díjjal terhelése teszi lehetővé.

A kedvezmények, amelyeket a vasút az áruszállításnál nyújt, kétfélék. Vannak ugyanis *állandó kedvezmények*, amelyek a tarifába felvételnek és vannak *hirdetett kedvezmények*. Ez utóbbiakat a vasút esetről-esetre engedélyezi és meghirdeti. E kedvezmények vonatkozhatnak p. o. bizonyos idény-cikkekre, a továbbszállítás lehetőségére és a szállítás tömegére. Ily kedvezmények a *refakciák*. Ezek érvényesíthetők mindjárt a feladásnál (rovatolás útján) vagy pedig, mint a mennyiséghez kötött kedvezmények, visszatérítés útján. A *reexpedició* kedvezménye abban áll, hogy a fél akkor is a közvetlen díjszabást fizeti, ha az árut előbb valamely piacon kínálta és onnan kívánja továbbszállítani. E kedvezmény fontos a nagy városok ellátása, de egyúttal a kereskedelem szempontjából is, mert a közvetlen díjszámítás előnyét adja az árunak akkor is, ha a szállítás egyszer már meg volt szakítva.

Amint ezekből kitűnik, a kivételes díjszabások különböző céllal alkalmazhatók. Céljuk nemcsak egyes áruk forgalmának növelése, az ipar fejlesztése, vagy egyes vidékek gazdasági fejlődésének előmozdítása lehet, hanem bizonyos útvonalak kedvezményezése is, mint p. o. a forgalomnak a

¹ Erős híve volt ennek Emil Sax, a közlekedésügy nagytekintélyű teoretikusa (Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. 2. kiad. Berlin, 1928.)

² Perrot: Die Differentialtarife der Eisenbahn. 1874.

tengeri kikötők felé való terelése. Ilyenkor *iránytarifával* állunk szemben. Ilyen volt nálunk az Adriatarifa, amelynek Fiume forgalmának emelése volt a célja.

Egyre több áru deklasszifikálásával és díjkedvezmények nyújtásával a vasúti tarifák bonyolult szerkezetté lettek. Egyre bővült az áruosztályok száma, amelyekbe a szállítási díj szempontjából az áruk soroztattak. Ez azonban elengedhetetlen következménye annak, hogy az élet bonyolultsága figyelembevételét követel a vasúti tarifák megállapításánál.

Amióta a vasutak önköltségének behatóbb elemzése megmutatta, hogy a szállítás költségei a távolsággal nem nőnek arányosan, az egyszerű kilométertarifa helyett itt is mindinkább a lépcsőzetes tarifát kezdték alkalmazni. Ebben az irányban hatott egyébként már az is, hogy az áruszállítás költségei, közelebb vizsgálva, két részre bonthatók, amelyeknek csak az egyike függ össze a befutott úttal. Ez a szorosabb értelemben vett szállítás költsége, amely mellett azonban a költségeknek egy másik eleme is figyelembevételét kíván, t. i. a feladott áru kezelési költsége, amely egyformán felmerül, akár kisebb, akár nagyobb távolságra történik az áru szállítása. Az áruk feladása, lemérése és a rendeltetési helyen való kiszolgáltatása ugyanis költséges folyamat. Ezeknek a költségeknek az ellenértékét *kezelési díj* címén a tarifák külön állapítják meg. Ezzel a *szállítási díj* a kilométertértelek változtatása nélkül is lépcsőzetes jelleget nyer, mert a kezelési díjat kisebb távolságra való szállításhoz éppen úgy meg kell fizetni, mint hogyha nagyobb távolságra történik a szállítás.

A vasúti tarifák a közgazdaság fejlődésére mélyreható hatást gyakorolnak, amelynek egyes vonatkozásait csak idővel kezdték tisztán látni. Az üzleti élet erre az értéktarifa térhódításával lett figyelmes. Ez még akkor történt, amikor a magánvasutak bonyolították le a forgalom legnagyobb részét. Eles támadások célpontjai voltak a rendes tarifaképzéstől való eltérések, kivált az ú. n. *különbözeti tarifák*,¹ mert akár hosszabb távolságra alacsonyabb díjak számításáról, akár más alapon való kedvezésről van szó, a tarifa valóban befolyásolja a versenyviszonyokat. Sokan azzal vádolták a vasutakat vezetőit, hogy kényük-kedvüktől függ, hogy milyen termelési ágak, vagy vidékek kívánnak kedvezni. Ez természetesen túlzás, mert az áruk szállítási körzete nemcsak a szállítási költségektől függ, de az kétségtelen, hogy ezek a gazdasági fejlődés menetére mélyreható hatást gyakorolnak. Közelebbi vizsgálatok megmutatták, hogy a termelés telephelyeinek megválasztására és fejlődésére sok tekintetben döntő a vasutak tarifapolitikája. Helyesen állapította meg *Schultz-Kiesow* többek között azt, hogy a nagyüzemek keletkezését Németországban a vasutak tarifapolitikája mennyire előmozdította. Így volt ez természetesen máshol is. Ebben különösen a kivételes díjszabásoknak volt nagy szerepük, mert a tüzelőanyagoknak és a nyersanyagoknak nagyban való olcsó beszerzését tették lehetővé. De a vasúti tarifák nemcsak az ipari termelést befolyásolták, hanem a mezőgazdaságét is. Alacsony díjszabásaikkal a termények szállítási körzetét erősen kitágították és ezzel a termelés irányát is jelentősen befolyásolták. Ez is mutatja, hogy milyen nagyjelentőségű az állam tarifafelségjoga, mert a termelésnek az ország egészére vonatkozó befolyásolása állami irányítást kíván.

A vasutak tarifapolitikájáról időnkint lefolyt heves viták például szolgálhatnak arra, hogy milyen eltévelyedések származhatnak abból, ha egyesek a gazdasági politika egyes területeit mint egészen sajátos ismeretágot, a közgazdaságtól elkülönítve igyekeznek kiépíteni. Mint a gazdasági politika minden fejezetének, úgy természetesen a

¹ A különbözeti díjak ellenzői főképen a lépcsőzetes tarifa ellen küzdöttek. *Sax* meghatározása is így értelmezi a különbözeti díjszabást. (V. ö. Német Közgazdák 1878. évi kongresszusáról készült előadmányát. Bericht über die Verhandlungen des 18. Kongresses Deutschen Volkswirte zu Polen. Berlin, 1878, a 93. old.) Mások tágabban értelmezték a különbözeti díjak fogalmát.

vasútügynek is vannak vonatkozásai, amelyeket minden részletre kiterjedő mértékben csak az illető ágazatban működők ismerhetnek. A közlekedésügynek, vagy éppen a vasútügynek önálló tudományként való megalapozását ez azonban távolról sem indokolhatja meg, mert gazdasági vonatkozásaiban a közlekedés kérdései csak szélesebb látókörrrel oldhatók meg sikeresen.

Nagymértékben áll ez a tarifakérdésre. A vasúti tarifaképzésben folytonosan az önköltséget hangoztató tarifapolitikusok csak magától értetődő dolgot követeltek, amennyiben azt kívánták, hogy a vasút önköltségeinek meg kell térülniök a szállítási díjakban, de nem vették észre, hogy az önköltség a forgalmazott mennyiségnek függvénye, továbbá azt, hogy egyes cikkekre vonatkozólag még adott forgalomnál is alig lehet a vasút önköltségét még csak hozzávetőleg is kiszámítani. Hiszen vannak esetek — p. o. midőn a személyszállító vonathoz teherszállító kocsit csatolnak —, amelyekben még a személy- és teherforgalom költségeinek szétválasztása is igen nagy nehézségekkel jár.¹ A szállítási költségeknek az egyes cikkekre való elosztása természetesen még nehezebb.

A vasúti tarifapolitikának a gazdasági ágak településére vonatkozó hatása is csak későn keltette fel a tarifapolitikusok figyelmét. Mindenesetre csak legújabbán keltett figyelmet az, hogy a nagy ipari gócpontoknak való erős kedvezés nemcsak előnyös hatásokat váltott ki. Arra viszont, különösen Németországban, már jókor ráterelődött a figyelem, hogy ritkábban lakott mezőgazdasági vidékek fellendítése érdekében milyen sokat tehet a vasutak tarifapolitikája. Igaz, hogy ebben az agráriusoknak kedvező általános politika volt az elsősorban ható tényező.

Launhardt: Theorie der Tarifbildung. Berlin, 1890. — *Engländer, O.*: Theorie des Güterverkehrs und der Frachtsätze. Jena, 1924. — *Merkert, E.*: Kernpunkte der Preisbildung in Verkehrswesen. Berlin, 1937. — *Adolph, E.*: Eisenbahn-Gütertarifwesen. Berlin, 1933. — *Colson, C.*: Transports et tarifs. 3. kiad. Paris, 1908. — *Metzger, R.*: Die Differentialpreise im Verkehr, ihr Wesen, ihre Ursachen und ihre Bedeutung. Zürich, 1933. — *Pauer*: Lehrbuch des Eisenbahntarifwesens. Wien, 1900. — *Rank, E.*: Das Eisenbahntarifwesen. Wien, 1895. — *U. a.*: Die Eisenbahntariftechnik. Wien, 1902. — *Ulrich, Fr.*: Das Eisenbahntarifwesen. Berlin, 1886. — *U. a.*: Personentarifreform und Zonentarif. Berlin, 1892. — *Reitzenstein*: Die Gütertarife der Eisenbahnen. Berlin, 1879. — *Mattekovits S.*: A vasúti különbözeti viteldíjak. Budapest, 1875. — *György E.*: A különbözeti árszabások jogosultsága és hatása. Budapest, 1876. — A zónadíjszabás és annak eredményei. Közl. a m. kir. államvasutak igazgatósága. Budapest, 1892.

8. A közlekedési utak versenye. A vasút születési korszakában tudvalevőleg azt hitték, hogy a vasutak egymással fognak versenyezni. Versenyvonalak Angliában és az Egyesült Államokban valóban létesültek is, de a vasutak megegyezése a versenyt — a nagyobb távolsági versenytől eltekintve — elég hamar kikapcsolta.

A vasútnak azonban kezdettől fogva valóban versenyt kellett folytatnia, de nem a vasutakkal, hanem a vízi úttal. Két közlekedési eszköz között a versenyt a szállítására való alkalmasság, valamint a szállítási díjak döntik el. A személyforgalomban a vasút a folyami hajózással és a csatornákkal szemben is gyorsaságánál fogva fölényben van, ha csak nem olyan utakról van szó, amelyek természeti szépségüknél fogva vonzzák magukhoz az utasokat. Az áruszállítás terén, kivált a régebben kisebb költségekkel épített csatornákkal, kiállták a versenyt, főképp a tömegszállításra vonatkozólag. Az uszályok igen nagy hordképessége, amely a holtteher és a haszontteher közötti arányt igen előnyösen befolyásolja, fölényt ad ilyen áruszállításnál a hajózásnak. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy ez a fölény főképp csak egyes tömegcikkeknek élvényesül. Így Németországban különösen az ércek és a gabona magaslanak ki a hajózási forgalomban. Nálunk a folyamhajózás különösen a gabonaszállítás terén fejlődött ki erősen. Már a darabáruforgalom terén csak a partmenti forgalomban fejthetett ki a víziút valamelyes komoly versenyt.

Adott körülmények között a vasút és a hajózás közötti verseny erősen kiélesedhetik. Erre nálunk is volt példa. A Budapest—Győr közötti vonal kiépítése után ugyanis

¹ A különböző költségek szétválasztásával járó nehézségeket behatóan fejtegeti W. Wolff és F. Schwabach e. i. m. a 298—301. old.

erősen érezhetővé vált az Al-Dunáról Bécsbe irányuló szállítmányoknál az osztrák befolyás alatt álló Gőzhajózási Társaság versenye. Baross Gábor kezdeményezésére a Magyar Kir. Államvasutak 1888-ban hajóforgalmat létesítettek a Dunán e verseny leküzdésére. A kísérletnek azonban nem volt sikere, mert jelentős áldozatokat kívánt az Államvasutaktól.

A közúti forgalom terén sebességénél, olcsóságánál, szabályosságánál és biztonságánál fogva a vasút fölénye oly nagy, hogy e téren igazán nagy távolságokra vonatkozólag monopolisztikus helyzetbe került.¹ Ez az állapot addig tartott, amíg a korszerű közlekedés két eszköze, a gépkocsi és a repülőgép meg nem jelentek a látóhatáron. E két legújabb közlekedési eszköz bizonyos vonatkozásokban lényegesen megváltoztatta a helyzetet.

A gépjármű elterjedése mindenekelőtt a személyforgalmat érintette. Eleinte csak kis mértékben, de az autók terjedésével már érezhetően kezdte eleinte a kisebb távolságokra szóló forgalmat abban a vonatkozásban magához ragadni, amely a legfizetőképesebb rétegeket² foglalja magában. Majd a városi közlekedésben jelentkezik az autó versenye az autóbusz alkalmazásával. Az autóbúszközlekedés gyorsasága és simulékonyasága, vagyis a vonalak eltolhatósága a városi közlekedés igen alkalmas eszközévé teszi a járművet. Nemsokára, különösen az Egyesült Államokban, később Németországban és Svájcban is, számbavehető mértékben megindul az interurbán, vagyis a városokat összekötő autóbúszközlekedés is. Ezzel az autómobil már egy bizonyos, de mégis korlátozott méretű tömegforgalmat is vonz magához. Rövidesen azonban a gépjármű a teherforgalom terén is számbavehető versenyt kezd támasztani a vasútnak.

A kicsinyhitűek a vasutak helyzetét eleinte szinte reménytelennek tartották és még az a nézet is felmerült, hogy a vasút elavult közlekedési eszköz, amelynek vágányait el kell távolítani.³

Ezt a sötétlátást az élet fejleményei nem igazolták. A vasutaknak a gépjárművek elterjedése kétségtelenül érzékeny veszteségeket okozott; a személyforgalomban⁴ és az áruforgalomban is a legjövedelmezőbb szállításokat vont el tőlük. A helyzet higgadtabb megfontolásával azonban fel kellett ismerni, hogy minden közlekedési eszköz forgalmának megvannak a természetéből folyó határai és így a gépkocsi sem teheti feleslegessé a vasutakat és nem értéktelenítheti el azokat a nagyméretű beruházásokat, amelyek a vasutakban fekszenek.⁵ Közelebbi megfontolásra lassankint megérlelődött az a gondolat, hogy a vasút és a gépkocsi forgalmi körének összehangolása irányában kell a megoldást keresni, mert ha feltétlenül igazuk van is azoknak, akik a vasútra fektetett hatalmas összegű tőkék pusztulását elkerülendőnek vélik, nem kevésbé igaz az is, hogy a gépkocsi használata örvendetes haladást jelent a közlekedés terén és annak a vasutak érdekében való elnyomása ellenkezik a haladás szellemével. Eszközöket és módokat kellett tehát keresni a két szempont összeegyeztetésére.

A gépkocsiforgalom egyébként sem maradhatott minden szabályozás nélkül. Mihelyt ugyanis a gépkocsik száma erősen megnövekedett, éles verseny keletkezett a gépkocsifuvarozás terén. Azok a tényezők, amelyek a vasutak versenyét nehezítik, mint a pálya kötöttsége, a beruházások jelentékeny

¹ Elég nagy távolságokra azonban, kivált mezőgazdasági cikkeknel, a lappangó verseny megmarad és a vasúti tarifák erősebb emelése esetében kivételesen a szeker verseny is érvényesülhet.

² Bizonyítják ezt a svájci adatok, amelyek szerint 1913-hoz viszonyítva az I. oszt. utasok száma 1929-ben majdnem 40%-kal, a II. oszt.-é 15%-kal csökkent, míg a III. oszt. utasoké 38%-kal növekedett. (Bundesbahnen und Automobil. Bern, 1930, a 8. old.)

³ V. ö. M. de Coninck: La mort du rail. Paris, 1931.

⁴ A gépkocsi gyors elterjedése folytán legelőször és legerősebben az Egyesült Államokban volt ez észlelhető, ahol 1920 után a vasutak személyforgalma 30%-kal csökkent.

⁵ A világ vasúthálózata a gépjármű térfoglalásával nem csökkent, továbbra is építettek új vasúti vonalakat. (V. ö. Bundesbahnen und Automobil. Bern, 1930, a 6. old.)

volta, a kötött menetrend szerinti közlekedés stb. itt hiányzanak. Így a verseny, különösen az áru fuvarozásban, csakhamar olyan méreteket öltött, hogy a gépkocsivállalatok helyzetét csak a forgalom szabályozása menthette meg.

Az első lépés ezen a téren a gépkocsival üzletszerűen való fuvarozásnak engedélyhez kötése volt. Nálunk ez már 1922-ben történt. Az engedélyek kiadásánál vagy megtagadásánál érvényesülhetett az a szempont, hogy nem okoz-e a gépkocsi *indokolatlan* versenyt a vasútnak.¹ A vasutak továbbá gyorsan rájöttek arra, hogy a *saját forgalmukban is hasznosíthatják a gépkocsit* és ezzel úgy a személy-, mint az áru forgalom terén kiküszöbölhetik, részben pedig enyhíthetik azt a hátrányt, amely abból származik, hogy forgalmuk a pályaudvarokhoz van kötve. A gépkocsiforgalom egyik igen jelentős előnye ugyanis a *háztól házig való szállítás*, vagyis az, hogy a pályaudvarok költséget és fáradságot okozó felkererését kiküszöböli. Belátva, hogy ezzel javíthatják a gépjárművel való versenyben helyzetüket, a vasutak a bányákhoz és a gyárakhoz vezető *iparvágányokkal* és bizonyos áruk, p. o. a tej, az ásványolaj stb. szállítására különleges tartányokkal (*container*) ellátott kocsik alkalmazásával fejlesztették forgalmukat, egyes útvonalakon pedig a gépkocsit maguk is kezdték alkalmazni, amely ott, ahol akár sűrűbb, akár pedig erősen változó a forgalom, ennek kiszolgálása szempontjából gazdaságosabb is.

A gépkocsi versenyének leküzdésében a vasutaknak nehézséget okoz az egyenlő elbánás elvének szigorú betartása, mert ez nehezíti alkalomszerűleg bizonyos szállításoknak a közzétett díjaknál alacsonyabb díjtételért való elvállalását. Ezért az 1933. évi angol törvény megengedi, hogy a vasutak egyes feleknek is nyújthatnak díjkedvezményeket; ezekhez azonban a törvény a tarifabíróság jóváhagyását kívánja meg.

Mindez azonban nem bizonyult elégnek, mert a gépkocsi kisebb távolságokra úgy a személyforgalom terén, mint pedig forgalomképesebb áruk szállításánál továbbra is éles versenyt támasztott a vasútnak. További eszközöket kellett tehát keresni, hogy a gépkocsivállalatok és a vasutak között megfelelő munkamegosztás létesíthessék. Ennek a célnak elérésére kívánatosnak mutatkozott a *gépkocsival fuvarozó vállalatok tömörítése*, akár szövetkezeti, akár más formában. Erre a módot nálunk az 1930. XVI. tc. adta meg, amelynek alapján 1933-ban létrejött a Magyar Teherautófuvarozók Országos Központi Szövetkezete (MATEOSz), amellyel azután az államvasutak a forgalom megosztására vonatkozólag szerződésre léptek.² A távolsági fuvarozást ennek alapján a vasutak tartják fenn maguknak, viszont a helyi fuvarozást bizonyos körzetben a gépkocsi-szövetkezetnek engedik át. A gépkocsifuvarozásra a törvény kiterjeszti az állam tarifafelségjogát és kötelezi azokat díjszabásuk közzétételére és az egyenlő elbánás elvének betartására. Ezzel az áruszállítás terén nagy lépés történt a vasút és a gépkocsi forgalmának összhangba hozatalára, mert úgy a szállítási körzetek kijelölése, mint a szállítási díjak összeegyeztetése erre megfelelőnek bizonyult. A személyforgalom terén már 1927-ben államvasutaink részvénytársaságot alapítottak erre a célra (MAVART), amely 1935-ben új, hasonló célú társasággá szervezetetett át (MAVAURT).

A külföldön is nagyjában hasonló irányokban történt a vasút és a gépkocsi szállítási tevékenységének összeegyeztetése. A vasutak egyezséget kötöt-

¹ Svájcban az 1924. évi postatörvény kimondotta, hogy a közutakon való üzletszerű rendszeres személyjáratok a postai regálé körébe tartoznak. Ilyen vállalkozásokra csak a posta adhat engedélyt.

² A gépkocsikkal áru fuvarozást folytató vállalatokra vonatkozólag a MATEOSZ-ba belépés kényszerét eleinte nem rendelték el. Később azonban a kényszer bevezetése vált szükségessé. E kényszert az 1150/1944. évi miniszterelnöki rendelet mondotta ki.

tek nagyobb gépjárműforgalmat lebonyolító vállalatokkal, vagy saját vezetéssel ilyen vállalatot alapítottak.¹

A kérdés megoldásánál az sem maradhatott figyelmen kívül, hogy a gépkocsi és a vasút versenyfeltételei nem egyenlőek. Azok, akik a gépkocsi előnyeit és a benne rejlő haladást hangsúlyozzák, könnyen elfelejtik, hogy a gépkocsi magángazdasági költségcsökkentésében hiányzik egy költségátvitel, amelyet közgazdasági szempontból nem szabad mellőzni. A gépkocsi ugyanis az út használatának ingyenes voltánál fogva szabadul az útépités és fenntartás terhéértől. Ennek az előnynek a jogosult volta az annál inkább szóba kerül, mert a gépkocsi fokozott igényeket támaszt az út szempontjából, és ezzel súlyos terhet ró az útfenntartó közületekre, ha forgalmát fejleszteni akarják.² Indokoltnak látszott ezért *útdóval* való terhelése, ami a közutak kiépítésének és javításának is előnyére válik. Az államháztartás szempontja egyes államokat a gépkocsi *hajtóerejének*, a benzinnel *adóval* való terhelésére is indította.

Időbe telt, amíg a vasút és a gépkocsi versenye megfelelő megoldást nyert. A vasutak erősebb eszközökkel is kísérleteztek. Így p. o. államvasutaink a harmincas években ú. n. *hűségnyilatkozatokhoz* kötötték bizonyos vasúti szállítási kedvezmények élvezetét, amely nyilatkozatokkal a vállalatok arra kötelezték magukat, hogy gyártmányaik elszállításánál bizonyon körzeten túl nem veszik igénybe a gépkocsiszállítást, hanem hűek maradnak a vasúthoz. Ez nem csekély ellenzést váltott ki, főképpen mezőgazdasági körökben, úgyhogy végül is a vasút elejtette ily nyilatkozatok kikötését.

Pedig a hűségnyilatkozatok alapfogolata megszűlésre méltó. A vasút ugyanis, amíg a gyáraknak olcsón szállítja a szénét és a nyersanyagokat, ezt azért teheti, mert ezért a magasabb értékű gyártmányszállításoknál kárpótolhatja magát. Ez az alapja azoknak a díjkedvezményeknek és kivételes díjszabásoknak, amelyek a kevésbé forgalomképes áruk vasúti szállítását lehetővé teszik. Ezen kedvezmények nélkül a gyáraknak a bekövetkezett fejlődése nem lett volna lehetséges, mert nem láthatta volna el magát fűtő- és nyersanyaggal olyan előnyösen, mint ahogy ezt a kedvezmények alapján tehetné. Ha azonban a vasút elesik attól az előnytől, amelyet a magasabb értékű áruk szállítására számára jelent és bevételei erősen megcsappannak, nem lesz módjában továbbra is a szövegforgó díjkedvezmények nyújtása. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a vasút díjkedvezményeket csak addig a mértékig engedélyezhet, amíg az összebevételeivel összeegyeztethető. Ez az oka annak, hogy államvasutainknak ez a kísérlete az 1936. évi varsói nemzetközi vasúti konferencia figyelmét is felkeltette.³

Egyébként a vasút és gépkocsi viszonyának szabályozásánál különbség teendő a fuvarozó vállalatok és a termelők saját gépkocsihasználatára (üzemi fuvarozás) között. Az utóbbi ugyanis kiegészítő szolgálata a termelő üzemnek, amíg az előbbi kereseti tevékenység, amely díjképzésével erősen beleszól a versenyfeltételekbe.

Említésre méltó, hogy az 1930-as években a vasútnak váratlanul versenytársa akadt a szekérfuvarozásban is. Midőn ugyanis a vasút — nem utolsósorban a gépkocsi versenye által okozott bevételecsökkenés folytán — pénzügyi helyzetének javítása érdekében a gazdasági válság éveiben tarifaemelésre kényszerült, olcsóbbnak bizonyult termékeknek messze fekvő vidékekről, p. o. a Tiszántúlról is, a főváros piacára szekérrel való hozatala. A gépkocsin való szállítás egyidejű drágulása ugyanebben az időben, midőn a lóvontatás az alacsony terményárak folytán olcsó volt, előnyösebbé tette a lovaszekerén való szállítását és így a gépkocsi helyett a lovaszeker lett a vasút veszedelemes versenytársa. A lappangó versenynek ezt az erős előtörését csak rendkívüli körülmények összehátrálkozása idézte elő, a verseny azonban olyan éles volt, hogy a 22.800/1939. K. K. M. rendelet az állati erő felhasználásával való helyközi forgalomban üzőtt áru-fuvarozást is engedélyhez kötötte. A szekér versenye egyébként nemcsak nálunk jelentkezett, hanem máshol, különösen Lengyelországban is.

¹ Nagy sikereket aratott a háztól házig való forgalom kérdésének példás megoldásával az 1926-ban alapított Schweizerische Express Aktien-Gesellschaft, amely másfelé is buzdítólag hatott.

² Ezt különösen a Német Birodalmi Vasúttársaság hangsúlyozta, azzal érvelve, hogy a gépkocsiszállítás csak látszólag olcsóbb, mert számításában oly költségátvitelt bonyolít el a gépkocsi, amelyek közgazdaságilag felmerülnek. Ezek között első helyen áll az út költsége.

³ Veress Gábor: A közlekedési versenyről. Budapest, 1943, a 86—89. old.

A légiközlekedés a vasútnak ma még csak bizonyos vonatkozásokban támaszt versenyt. Áll ez nevezetesen a személyszállításra és a posta szállítására. A személyszállítás terén a légiforgalom gyorsasága az, amely a vasúttal szemben fölényét megalapozza. Ez azonban elsősorban csak a nagy távolságokra szól. A tapasztalat szerint oly távolságokra, amelyek egy éjjeli utazással elérhetők, a vasútnak jó hálókocsiforgalma sikeresen fel tudja a versenyt venni a repülőgéppel, amelytől a közönség egy része még idegenkedik. Ennél nagyobb távolságokra azonban a repülőgépnek sebessége a fizetőképesebb utasok számára már számbajövő fölényt jelent. Akadály e tekintetben ma még a légiközlekedésnek aránylag drága volta és a közönség egy részének a repülőgéptől való idegenkedése is. Ha a repülőgép önköltségeit sikerül csökkenteni, akkor a verseny erősebben fog érvényesülni. Gyorsaságánál fogva előnye van a repülőgépnek a postaszállítás terén, míg az áruforgalomban ezidőszerint légfeljebb az értékesebb darabárúk azok, amelyeket a repülőgép a vasúttól részben elvonhat. Az igazi tömegforgalom tekintetében alig lehet komoly versenyre gondolni a vasúttal, vagy éppen a víziúttal szemben.

A különböző közlekedési eszközök egymáshoz való viszonyát illetőleg két dolgot nem szabad elfelejtenünk. Egyrészt azt, hogy a közlekedési eszköz természetete szerint e téren is bizonyos munkamegosztás fejlődik ki, másrészt pedig azt, hogy a közlekedési szükséglet a mai kulturális és gazdasági élet mellett oly jelentékenyen megnövekszik, hogy ez a verseny hatását jelentékenyen tompítja.

Nördling, W.: Die Selbstkosten des Eisenbahntransportwesens und die Wasserstrassenfrage. 1895. — *Symphor*: Transportkosten auf Eisenbahnen und Kanälen. 2. Aufl. 1885. — Eisenbahnen und Kraftwagen. (Buchreihe des Instituts für Verkehrswissenschaft an der Universität Köln.) Köln, 1931. — *Maléter J.*: A vasút küzdelme az autó térhódítása ellen. Budapest, 1930. — *Guérin, P.*: La concurrence de l'automobile et des chemins de fer. Paris, 1931. — *Rentsch, B.*: Strassen und Kraftwagen. Halle, 1933. — *Merkert, E.*: Personenkraftwagen, Kraftomnibus und Lastkraftwagen in den Vereinigten Staaten von Amerika. Feuerbach-Stuttgart, 1930. — Eisenbahn und Automobil. Bericht des Verwaltungsrates und der Generaldirektion der schweizerischen Bundesbahnen. — Eisenbahn und Kraftwagen in vierzig Ländern der Welt. Berlin, 1935. — *Altmann, H.*: Die Zusammenarbeit des Luftverkehrs mit anderen Verkehrszweigen. Berlin, 1939.

9. A hírszolgálat. A közlekedés nagyszabású kibontakozása nemcsak a személyszállítást és az áruszállítást tette gyorsan, biztosan, szabályosan és nagy távolságokra lehetővé, hanem gyökerében átalakította az emberi közlekedésnek egy másik vonatkozását, a hírszolgálatot is. Azzal a hihetetlen nehézkességgel, lassúsággal és bizonytalansággal, amely még egy évszázad előtt is e téren uralkodott, itt is gyorsaságot, biztonságot és olcsóságot helyezett szembe. Ez részben a közlekedési eszközök fejlődésének közvetlen következménye, amely a levelek szállítását is természetszerűen felvette körébe, részben pedig különleges találmányok eredménye, amelyek, mint a távíró és a távbeszélő, a híreknek még a személy- és áruszállítást is felülmúló gyorsasággal való továbbítását tették lehetővé.

A hírszállítás kifejlődésének hatása a közgazdaságra nem kisebb, mint a korszerű közlekedés kifejlődéséé. Hatása ugyanoly irányban halad, mint az utóbbié, mert a helyhez kötöttség és a helyi jelleg gyengítését idézi elő. Különösen a piacra nagy ennek a hatása, amely azelőtt a legtöbb viszonylatban szorosan helyi jellegű volt és csak egyes világpiaci cikkekben tudott e jellegtől szabadulni. A korszerű hírszolgálat szoros összeköttetésbe hozta az értesülések gyors kicserélése folytán a különböző piacokat és ezzel egységesítésük irányában hat. A piacok a hírszolgálat kifejlődésével kiszélesbednek, mert egymással kapcsolatot találnak. Nem kisebb tényezője a hírszolgálat kifejlődése az üzemi koncentrációnak, mert nagy távolságokra is gyors rendelkezést tesz lehetővé. Így azután a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság, de a fogyasztás is egyaránt megérezte a hírszolgálat kifejlődését, és hatása alatt mélyen átalakultak.

Időrendben és jelentőségben a hírszolgalat legáltalánosabb eszköze a *posta* jár elől. A régi gyalogos és később lovas küldöncök, valamint a kocsiposta helyét a vasutak és a vízi közlekedés kifejlődésével a járművek veszik át és legújabbban még jelentékenyebb gyorsítást jelent a légiposta. Ezzel első sorban a *levelek szállítása* gyorsult meg, régen nem is sejtett mértékben. Bár nem minden országban, de igen sok államban, a posta bizonyos súlyig terjedő csomagok szállítását is magára vállalja, ezzel a *gyors csomagszállítást* is növeli.

Nem kisebb a posta *jelentősége a pénzforgalom* terén sem. Elsősorban a postautalványforgalom alakjában lehetővé teszi pénzösszegnek a másik postahivatalnál való felvételét. Ezzel a posta a fizetési forgalom gyorsaságát és biztosságát jelentékeny mértékben fejlesztette. Akár a nálunk dívó rendszer alapján a posta maga szállítja és kézbesíti az utalványt, akár mint Angliában, Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Államokban, a feladó egyszerű levélben értesíti az összeg átutalásáról a felet, mindenképpen nagy könnyítést jelent a posta felhasználása e célra. Ott, ahol a postatakarékpénzátri intézmény meghonosult, a csekkforgalomnak is nagy lendületet adott ez az intézmény.

A posta rendelkezésre áll pénzösszegek behajtására is. Elsősorban a *postai utánvétel* alakjában fejlődött ki a csomagszállítással kapcsolatban, amelyben a posta elvállalja azt, hogy csak akkor kézbesíti a csomagot, ha az utánvételezett összeget befizetik. Később egyenesen pénzbeli könnyítések behajtását is elvállalja, így számláknál, váltóknál stb. és ezzel is további szolgálatot tesz az üzleti életnek.

Sőt a posta ma már a hitelforgalomba is bizonyos keretek között bekapcsolódik, amennyiben *postai hitelleveleket* ad ki, amelyek valamely postacsekk számlára való befizetés alapján más országokban is lehetővé teszik meghatározott összegeken belül a postahivatalnál való pénzfelvételt. Angliában kifejlődtek a postabónok, amelyek kisebb összegekről szólnak és bizonyos időn belül a posta által beváltatnak. Angliában és Franciaországban kedveltségnek örvendenek, mint fizetési eszközök is.

A távíró egyéb jelentőségén kívül elsősorban nagyfontosságú az üzleti élet számára. A tőzsdék forgalma, meg az árukereskedelem is nagymértékben rá vannak szorulva a helyzetváltozások folytonos figyelemmel kísérésére. Ezt teszi számukra lehetővé a távíróforgalom, amely néhány órán belül továbbítja a híreket. Az arbitrage-üzletek egyenesen csak ez által válnak lehetővé és a spekuláció is sok tápot merít a gyors hírszolgalatból. A távbeszélő még közvetlenebb érintkezést tesz lehetővé. Eleinte csak egyes városok területére szorítkozott, mielőbb azonban kifejlődik az interurbántelefon, amihez azután a nemzetközi beszélgetések lehetősége csatlakozik.

A hírszolgalat legáltalánosabb vállalati formája a közzállalat, vagyis az állami üzem. A postánál az állam már régóta kezd tért foglalni, mert az állam maga van legjobban érdekelve közigazgatása szempontjából a gyors és jó hírszolgalatban. Így fejlődött ki a postai regale és az állami postaüzem. A távíró és a távbeszélő inkább alkalmasak a magánüzemre, de a közszempontok itt is annyira előtérbe lépnek, hogy a legtöbb országban állami üzemmé lesznek. Annál is inkább kellett a fejlődésnek ebben az irányban mennie, mert kezelésük a postáéval könnyen egyesíthető. A távíró terén így a kezdetben dívó állami engedélyezési rendszert majdnem mindenhol az állami üzem váltotta fel és főképpen csak az Egyesült Államok maradtak meg az engedélyezési rendszernél, amelynek alapján két hatalmas vállalat kezében van a távíró. A többi országban, ahol még magántávíró-üzem is áll fenn, ezek mellett már állami távírók is vannak. Hasonlóképpen a távbeszélő üzem is a legtöbb országban állami üzem. Itt is az Egyesült Államok, a skandináv államok és Olaszország területén találunk még magánintézményeket.

A hírszolgalat díjszabása elvileg ugyanazon az alapon nyugszik, mint minden közlekedési díjszabás, sőt, mint minden ár, kiindul az önköltségből és

figyelembe veszi a szolgáltatás értékét. Régente a postadíjszabásnak lényeges eleme volt a távolság is. Ez a *Roland Hill* által propagált penny-portoval némileg megváltozott. Helyesen emelték ki ugyanis azt, hogy elsősorban a kezelési költségek befolyásolják a levélposta önköltségét és ezek a távolságtól függetlenek. Így fejlődött ki azután az a *levélportó, amely helybeli, távolsági és nemzetközi forgalom között tesz különbséget*. E mellett természetesen az egyszerű levél és az ajánlott levéldíj különbsége szintén a kezelés költségeivel függ össze. A távirónál sincs a távolságnak az önköltségre olyan befolyása, hogy erre kellene alapítani a szállítási díjat. Itt bizonyos egységekből szoktak kiindulni és a táviratban foglalt szavak száma szerint növelni a díjat. A távbeszélőnél elsősorban a beszélgetés ideje a díjszabás alapja, amely a vonal igénybevételét teszi kiindulási pontul.

A posta, táviró és távbeszélő egyaránt nemzetközi alapokra kívánczoknak. E tekintetben az első lépés 1874-ben Bernben az Általános Postaegylet alakításával történt. 1878-ban a párizsi kongresszuson azután világpostai egyletté alakult át a kötelék, amely azután az egyszerű postaforgalmon kívül a postautalványforgalomra is kiterjed. Az 1885. évi lisszaboni kongresszus a postai megbízási forgalmat vonta a postai egyezmények körébe, az 1920. évi madridi kongresszus pedig a világháború után rendezte a világpostai viszonylatokat.

A posta régen a személyszállításnak is fontos eszköze volt. Ma e tekintetben csak ott jön számba a postai személyjárat, ahol más közlekedés nincs. Az áruszállítás terén jelentősége, mint láttuk, a kisebb csomagok szállítására szorítkozik. Mai alakjában egyébként a posta csak lassan fejlődik ki, amidőn a levélszekrények a levélgyűjtés terén hoznak nagy könnyítést és a vidéknek postahivatalokkal való behálózása mindenfelé használható intézménnyé teszi a postát.

Hennyey V.: A magyar posta története. Budapest, 1926. — *Szádeczky L.*: A posta-ügy fejlődésének története. Budapest, 1890. — *Hübert K.*: A postaintézet Magyarországon, keletkezése, fejlődése és működése napjainkig. Kőszeg, 1886. — *Ohmann, F.*: Die Anfänge des Postwesens und die Taxis. Leipzig, 1909. — *Sieblist*: Die Post im Auslande. 4. Aufl. Berlin, 1909. — *Schräter, C.*: Der Weltpostverein. Bern, 1900. — *Poppe*: Die finanziellen Beziehungen zwischen Post und Eisenbahnen in Deutschland. Berlin, 1911. — *Mez*: Der internationale Postscheckverkehr. Tübingen, 1910. — *Veres J.*: A m. kir. posta pénzforgalma. Budapest, 1930. — *Hollós J.*: Táviró- és távbeszélőjog. Budapest, 1922. — *Odor I.*: A táviró és távbeszélő. Budapest, 1910. — *Schwaighofer*: Die Grundlagen der Preisbildung im elektrischen Nachrichtenverkehr. München, 1902. — La législation télégraphique. Berlin, 1921. — *Beckmann, Fritz*: Die Organisationsformen des Weltfunkenverkehrs. Bonn, 1915.

VI. RÉSZ.

Biztosítási politika.

1. A biztosítás lényege. Az ember élete és vagyona a körülmények változatosságánál fogva számos veszélynek van kitéve. Ha életmódunk és vagyoni helyzetünk bizonyos állandóságát kívánjuk elérni, ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni. Mindenekelőtt természetesen arra kell törekednünk, hogy a bennünket és vagyontárgyainkat fenyegető veszélyeket elhárítsuk. Erre azonban teljes mértékben nem számíthatunk és ezért különböző esélyekkel számolnunk kell. Ennek több módja van.

Legegyszerűbb megoldás oly tartalékok gyűjtése, amelyek károsodás esetén igénybevehetők és így, ha a kárt nem is tudjuk elhárítani, annak visszatérítését életmódunkra és vagyoni helyzetünkre enyhítik. Ezt az eljárást *önbiztosításnak* szokták nevezni.

Ez az elnevezés túlságosan kiterjeszti a biztosítás fogalmát. Ezért nem tekinthető szabatosnak, vagy legalább is nehezen egyeztethető össze a biztosításnak azzal a fogalmával, amely tudományunkban meghonosodott. Az úgynevezett *önbiztosítás* ugyanis lényegileg tartalékok gyűjtése, hogy ezek felhasználásával megkönnyítsük magunknak a minket érhető károk elviselését, illetőleg lehetőleg fenntartsuk életszínvonalunkat akkor is, ha bevételeink csökkenni vagy elapadnak, mint p. o. betegség vagy rokkantság esetében. Ez az eljárás annyiban hasonlít a biztosításhoz, hogy a bennünket érintő esélyek hátrányaira előrelátással felkészülnek, a hátrányokat a teher időbeli elosztásával enyhítjük és számbavesszük azt, hogy amennyiben többféle vagy több helyen fekvő vagyontárgyunk, vagy több forrásból folyó jövedelmünk van, az esélyek okozta károsodás rendesen nem éri mindet egyszerre.

Az esélyekkel való számolás és a bekövetkező hátrányok enyhítésére irányuló törekvés valóban a biztosítás tényálladékának elemei, de magukban véve nem merítik ki a biztosítás tényálladékát, mert ehhez még két fontos elem szükséges: a *kárelosztásnak* társas alapon való eszközzése és a *káresélyek valószínűségének* komoly alapon való számbavétele. Ami az elsőt illeti, az *önbiztosítás* az egyéni gazdaságon belül játszódik le. Az egyén másoktól függetlenül csak önmagára támaszkodik előrelátó tevékenységében. A második, a valószínűség figyelembevétele pedig egyéni körben csak legfeljebb nagyon tökéletlenül történhetik, mert a valószínűség megbízható számításához széles alapra, vagyis az esetek minél szélesebb körére támaszkodás szükséges. Az *önbiztosítás* tehát az esélyek okozta hátrányos következmények enyhítésére irányuló törekvésnek olyan módja, amelynél a biztosítás egyéb alapvető vonásai hiányoznak.

A biztosítás ugyanis az esélyek káros következményei enyhítésének sajátos módja, amelyet éppen az jellemez, hogy a kérdést széles alapra helyezve oldja meg. A biztosítás tehát nemcsak a várható esélyekkel való számolás, azokra felkészülés, hanem ennek sajátos módja, amely a tehernek sokak kö-

zötti elosztását, tehát az egyénekről egy sokaságra való hárítását tételezi fel. A károk viselésének terhét nem veszi le ugyan az egyének válláról, tehát nem segít; de a károk *terhét enyhíti azáltal, hogy azt sokakra osztja fel*, amivel egyúttal a valószínűség számításának a lehetőségét is megadja. A *biztosítás tehát vagyoni károk anyagi kihatásának bizonyos szolgáltatások ellenében való enyhítése azáltal, hogy az esélyekkel kapcsolatos kockázatot széles körre osztja fel és ezáltal a teher viselését megkönnyíti.*¹

A biztosításnál az egyén nem mentesül az alól, hogy a teher viselésében részt vegyen. A segítség, amelyet a biztosítás nyújt, csak abban áll, hogy nem egyedül kell a kárt viselnie. Ez azonban igen jelentős segítség, mert a kár nem egész súlyával nehezedik rá, hanem csak a valószínűség által meghatározott hányadával. A valóban bekövetkezett kárt meghaladó összegben való részesedés ellenkezik a biztosítás természetével, amely a kockázat elosztását, közös viselését és nem a vagyongyarapodást célozza. Ezért nincsen megengedve a *túlbiztosítás*, vagyis valamely vagyontárgynak nagyobb összegre biztosítása, mint amely értékének megfelel. Minthogy a biztosítás vezérelve a kárnak sokak vállára hárításával való megosztása, benne másnak, mint a valóban bekövetkezett kárnak, vagy a fél által a valószínűségszámításnak megfelelően megfizetett ellenértéknek nincsen helye.

Természetéből folyó lényeges kelléke a biztosításnak továbbá az, hogy oly kárra vonatkozzék, amelyet a biztosított nem idézett elő. Egyes biztosítási ágaknál, p. o. a tűzbiztosításnál, az a lehetőség valóban fennforog, hogy a biztosított felgyújtja házát, mert többre becsüli a biztosító intézet részéről várt összeget. Ezért szigorú jogszabállyal, t. i. az ilyen eseteknek csalásként minősítésével (*biztosítási csalás*) kell ellene védekezni.

Minthogy a biztosítás is esélyekre vonatkozik, sokszor összetévesztették a szerencsejátékkal, pedig a kettőnek ezen kívül nincsenek közös vonásai. A szerencsejáték célja a nyerészkedés vagy a játékszenvedély kielégítése; a biztosításnak egyikhez sincs semmi köze. A biztosítás az anyagiakban való biztonság megóvását célozza és ezért a tartalékolással, a takarékossgal van rokonságban. A szerencsejáték mozgatója gyakran a nyerészkedés; a biztosítás, ha fogalmának igazán megfelel, mint láttuk, kizárja a nyerészkedést, amely pedig a szerencsejátéknak lényeges eleme; nyereség forrása csak a biztosító intézet számára lehet, de itt is csak annak vállalati jellegénél fogva, amelyből kifolyólag az esélyek nem pontos kiszámíthatósága folytán kockázatot is visel. Így p. o. jelentékeny nyereségek forrása lett az életbiztosításnál a halandóság tetemes csökkenése, amíg a biztosítási díjak még a nagyobb halandóság alapján számítva folytak be.

A biztosítás alapja nem a véletlen, hanem ellenkezőleg a szabályszerűség a biztosítás körébe tartozó eseményekben. Ezek bekövetkezése *valószínűségének* számbavétele nélkül nincsen igazi biztosítás. A valószínűség viszont csak nagy tömegekre vonatkozólag számítható ki. Ezért a biztosítás csak széles alapon lehetséges. A biztosítás tárgyát képező események széleskörű megfigyelésének eszköze a statisztika. Adataiból, ha nagy tömegekre vonatkoznak, kiszámíthatjuk a valószínűséget.

Ezek után szinte érthetetlen, hogy a statisztikának a biztosítás szempontjából való alapvető jelentőségét csak az 1863-ban tartott Nemzetközi Statisztikai Kongresszus kezdte méltányolni. Annál inkább kell ezen csodálkoznunk, mert a valószínűségszámítás fejlődése szoros kapcsolatban állt az életbiztosítással, amely először fejlődött tudományos alapon.

A biztosításnak, ha hivatásának megfelel, nemcsak azért kell széles alapon felépülnie, hogy valószínűségszámítási alapja meglegyen, hanem azért is, mert csak a kárnak széleskörű elosztása teszi a kár kollektív megtérítését könnyen elviselhetővé. Minél

¹ Ebben a meghatározásban csak egy — igaz, elég jelentékeny — ága a biztosításnak, a tőkebiztosítás nem talál helyet. Ez azonban, mint erre alább rátérünk, a biztosítás azon határeseté, mely már szorosan érintkezik a takarékossgal.

szűkebb a biztosítottak köre, annál drágább és kétségesebb a biztosítás, mert nagyobb károk esetleg elviselhetetlen terhet idéznek elő.

A káresetek vagyoni hátrányainak elhárítására, kivételes esetektől eltekintve, egyedül a biztosítás alkalmas. Ilyen kivételes esetnek tekinthető p. o. az, amidőn valakinek egymástól távoleső és így különböző éghajlati viszonyok között fekvő birtokai vannak, amelyeknél aszály vagy jégverés okozta károk hatásait tartalékgyűjtéssel kiegyenlítheti, a viszonyok különbözőségére való tekintettel. Miként ezekből is látható, az önbiztosítás csak nagy és oly viszonyok között működő gazdasági egységeknél lehet szurrogátuma a biztosításnak, ahol a viszonyok különbözősége aránylag kis tartalékokkal teszi lehetővé a káresélyek hatásainak kiegyensúlyozását. A biztosításügy fejlődésével azonban az ilyen kivételek száma is csökken, mert minél pontosabban tudják a biztosítási intézetek a károkat elosztatni, annál inkább sikerül a díjtételeket annyira leszállítani, hogy a biztosítás előnyösebbé válik.

Rothe, B.: Grundlegung zu einer sozialökonomischen Theorie der Versicherung. Jena, 1931. — Manes, A.: Versicherungswesen. I. köt. 5. kiad. Berlin u. Leipzig, 1930. II. köt. 5. kiad. Leipzig, 1931. III. köt. 5. kiad. 1932. — U. a.: Grundzüge des Versicherungswesens. 5. Aufl. Leipzig, 1932. — Wörner: Allgemeine Versicherungslehre. 3. Aufl. Leipzig, 1920. — Moldenhauer: Versicherungswesen. 3. kiad. Leipzig, 1923. — Herrmann, E.: Die Theorie der Versicherung von wirtschaftlichem Standpunkte. 3. kiad. Wien, 1897. — Wuttig: Versicherungs- und Genossenschaftswesen als wechselseitige Hilfsorganisationen. Berlin, 1914. — Versicherungslexikon. Herausg. von Manes. 2. kiad. Berlin, 1924. — Hoskins: Insurance Lexikon. London, 1927. — Beiträge zur Theorie und Praxis des Versicherungswesens. Festgabe für O. Prange. Berlin, 1926. — Festgabe für A. Manes. Berlin, 1927. — Chesa, F.: Le teoria economica del rischio e della assicurazione. I. köt. Padua, 1929. — Weninger V.: A biztosítási ügyről. Budapest, 1865. — Kőváry L.: A biztosítási ügy multja, jelene hazánkban és a külföldön. Budapest, 1877. — A biztosításügy bibliográfiájára: Neumann: Verzeichnis des deutschen Privatversicherungsschrifttums. Berlin, 1913. és 1922. — Folyóiratok: Zeitschrift für die gesamte Versicherungswissenschaft. — Magyar Biztosítástudományi Szemle. — Biztosítási és Közgazdasági Lapok.

2. A biztosítás tárgyköre. A biztosítás alkalmas arra, hogy a fél által jogosan elő nem idézhető és előre nem látható esélyek kockázatát számos irányban ölelje fel. Minthogy ezen eseményeknek egy része közvetlenül a biztosított személlyel kapcsolatos, másik része pedig a birtokában levő dolgok esélyeihez fűződik, mindenekelőtt *személyi és tárgyi*, vagy *dologi* biztosítás között szoktunk különbséget tenni. Harmadik csoportként szokták ezekhez csatolni a *vagyonbiztosítást*, amidőn nem egy meghatározott tárgyra, hanem egy vagyoni kihatású jogviszonyra irányul a biztosítás.

A személyi biztosítás az ember életében bekövetkező különböző eseményekre vonatkozik. Főfajai az *életbiztosítás* és a *társadalombiztosítás*. Az életbiztosítás abból a kívánságból nőtt ki, hogy a fél magának, vagy hozzátartozójának életfolyásával vagy elhalálozásával kapcsolatban bizonyos ellátást biztosítson. Ez a teljesítmény állhat egy az esemény bekövetkezésekor követelhető egyszeri összegben, vagy pedig bizonyos időponttól fizetendő állandó járadékban. E szerint az életbiztosításnak két alapformája van. Az egyik a *tőkebiztosítás*, amely arra irányul, hogy a biztosító a biztosítottnak egy, csak egyszer esedékes tőkeösszeget fizet. Vonatkozhatik ez bizonyos kor elérésére (pl. 50., 60., 65. életév), avagy katonaszolgálatra való bevonulás, vagy házasság esetére, vagy pedig az elhalálozás időpontjára. Miként ezekből kitűnik, a tőkebiztosítás igen szoros rokonságban van a takarékossgal. Majdnem azt mondhatnók, hogy bizonyos sajátos formája a takarékossgnak a fél részéről, míg a biztosító részére a szó legszorosabb értelmében vett biztosítás, mert részére kockázat vállalásával kapcsolatos. A fél a biztosítási díjban befizeti a tőkét részletekben és az esemény bekövetkeztekor igényt tarthat arra. Az egyszerű takarékossgtól való eltérés egyrészt abban van, hogy a biztosított meghatározott összegek befizetésére kötelezettséget vállal, másrészt a kifizetés kockázatának elosztásával lehetővé tétetik számára, hogy nagyobb összeghez jut, mint az egyszerű takarékoskodással. A *járadékbiztosítás*, szemben a tőkebiztosítással, állandó teljesítmények élvezetét teszi a fél számára bizonyos ideig való díjfizetés ellenében lehetővé. Ide tartozik a nyugdíjbiztosítás, az aggkori biztosítás.

Az életbiztosítás mellett később a személybiztosításnak egy másik ága fejlődött ki a *balesetbiztosítás*-ban. Ennek célja az, hogy a félnek bizonyos összeget biztosítson arra az esetre, ha baleset éri. Vonatkozhatik egy meghatározott baleseti veszélyre, pl. az utazási biztosítás, sportbalesetek biztosítása stb. és vonatkozhatik általában bármilyen baleseti veszélyek összességére.

A személybiztosításnak a munkások különleges viszonyaihoz alkalmazott faja a *társadalombiztosítás*. Fajaiként a *betegségélyezés*, a *balesetbiztosítás*, a *munkanélküliség elleni biztosítás* és az *agykori biztosítás* fejlődtek ki. A személyi biztosításnak társadalombiztosítássá vagy munkásbiztosítássá való kifejesztése a munkások különleges viszonyaihoz való alkalmazkodást tett szükségessé. Így különösen a járulék beszedését illetőleg, aminek a munkás kereseti körülményeihez mérten apró részletekben kell történnie, továbbá a biztosítási szervezet tekintetében is, amely szociális szempontból mindjobban tért enged a biztosítottak beleszólásának is és így az intézetet önkormányzati alapra helyezi.

A biztosítás második nagy területe a tárgyi vagy dologi biztosítás, amely meghatározott vagyontárgyakra vonatkozik. Ennek két ősi formája van: a *szállítási biztosítás* és a *tűzbiztosítás*. A szállítási biztosítás elsősorban a tengeri szállítás esélyeivel foglalkozott és a tengeri kereskedelem kockázataival kapcsolatos. Igen régi keletű, mert a kockázat nagy volta már nagyon régen felkeltette a szükségletet enyhítésére. Ma is nagy szerepet játszik a tengeri biztosítás, de mellette jelentőséghez jutott a vasúti biztosítás is. Sőt legújabbban gyorsan fejlődik a légibiztosítás is. Ugyancsak, ha nem is oly régi keletű, mint a tengeri biztosítás, már századokra tekinthet vissza a *tűzbiztosítás* is. Elsősorban lakóházaknak és bizonyos gazdasági épületeknek a biztosítására vonatkozott. A gyárpar kifejlődésével új fontos ágat nyert gyárak tűzveszély ellen való biztosításában. A kockázat természetesen az építés módja és a tűzveszély foka szerint nagyon különböző. A mezőgazdasággal kapcsolatban fejlődött ki később a *jégkár elleni biztosítás*, amely jégverés esetén nyújt igényt kártérítési összegre. Kockázata szintén igen nagy. Régi keletű az *állatbiztosítás* is, amely állatok megbetegedése, vagy elpusztulása esetére nyújt kártérítést. Egyik fajaként fejlődött a *vágóállatbiztosítás*, amelynél akkor nyílik meg a kártérítésre az igény, ha az illető állat húsa közfogyasztásra nem alkalmasnak minősítetik. A tárgyi biztosítás körében még néhány apróbb biztosítási ág is szerepel. Ilyen mindenekelőtt a *betörés elleni biztosítás*, azután újabban a *sikkasztások esetére szóló biztosítás*, továbbá az *üvegbiztosítás*, amely kívánatosá vált akkor, amidőn különösen a kirakatok nagy üvegtáblái jelentékeny összegeket képviselnek.

A vagyonbiztosítás fogalmában szokták összefoglalni a *szavatossági biztosítást* és a *viszontbiztosítást*. A szavatossági biztosítás arra vonatkozik, ha valakinek az általános magánjogi elvek, vagy külön törvény alapján kártérítési kötelezettsége keletkezik, általa vagy oly személy által okozott kár kapcsán, akinek tetteiért felelős. Vonatkozhatik személyben okozott károkra, p. o. valakinek elgázolása által keletkezett kártérítési kötelezettségre, továbbá tárgyi károkra, vagy a biztosított hivatali állásából folyó kártérítési kötelezettségekre.

A viszontbiztosítás lényege biztosítási kötelezettségnek továbbvállalása. A biztosítónak szolgál tehát a viszontbiztosítás és nem közvetlenül a biztosító feleknek. A biztosító viszontbiztosítással kockázatának csökkentését keresi azért, hogy viszontbiztosító intézettel lép szerződésbe, amely magára vállalja káresetekben, amelyekért a biztosítónak fizetnie kell, a kifizetendő összeg egy részének viselését. A viszontbiztosítás tehát a kockázat felosztásának további kiépítése. A viszontbiztosítás vonatkozhatik egy adott biztosítási esetre, amidőn a viszontbiztosító ennek kockázatában vesz részt. Újabban azonban az általános viszontbiztosítás lép előtérbe, amelynek lényege az, hogy a viszontbiztosító az összes biztosított esetekre vállalja a kockázat egy részét. Ez

történhetik vagy úgy, hogy a viszontbiztosító bizonyos megállapított összegben felüli kárösszeg megtérítését vállalja, vagy pedig úgy, hogy általában a káresetek bizonyos hányadát vállalja magára.

A fentiekben csak a biztosítás legfontosabb ágait említettük. Az a terület azonban, amelyen a biztosítás iránti szükséglet fölmerül és az üzleti vállalkozás ennek kielégítésére törekszik, igen nagy.

Igy üzleti szempontból fontos ága a biztosításnak a *hitelbiztosítás*, amely az áruhitelkezésnél a hitellezással járó kockázat egy részét hárítja át a biztosító intézetre. Előfordul egyes hitelekre vonatkozólag, de megtaláljuk a nyújtott hitelek összességének bizonyos hányadára is. Károsodás esetén a biztosító csak a szenvedett kár bizonyos hányadát téríti meg a teljes leboncolás után. Nagy szerepre jutott a hitelbiztosítás a kivittel kapcsolatban a világháború után (*kiviteli hitelbiztosítás*). Újabban az avál-hitelek (bankkezességek) egy részét is a biztosítás kezdi helyettesíteni. Az Egyesült Államokban a bankletételekre vonatkozólag a *letéltbiztosítás* fejlődött ki nagyobb mértékben. A háztulajdonosok érdekében alakult ki a *lakbértbiztosítás*, amely a lakberek nem rendes befolyásából származó kockázatot vállalja el. A kárbiztosítás terén, kivált az Egyesült Államokban, fejlődött ki a *viharkárok elleni biztosítás* is. Kivált mielőtt a társadalombiztosítás nagyobb arányokban és mint kényszerbiztosítás fejlődött ki, igen jelentős ága volt a biztosításnak a *nyugdíjbiztosítás*. Szerepe még a társadalombiztosítás kiépülésével sem szűnt meg, mert még ott is, ahol kötelező nyugdíjbiztosítás van, a nyugdíj kiegészítésére jön számba. Különösen nagy a jelentősége az Egyesült Államokban, ahol a nyugdíj intézménye nincs európai módon rendezve. Egyéb biztosítási ágakkal is kísérleteztek. Így p. o. megpróbálkoztak a *távíratbiztosítással* azzal a céllal, hogy a távíratváltásból származó károk kockázatát vállalja a biztosító intézet. Jelentősebb sikereket azonban e téren eddig nemigen sikerült elérni, bár az üzleti életben a távíratok jelentősége igen nagy.

A biztosítás nyomon kíséri az élet újabb irányú kialakulásait is. Így keletkezett az *automobilbiztosítás*, azután a *légi biztosítás*, utóbbi mint a szállítmánybiztosításnak egy faja. A gépek szerepének erős előtérbelépésével fejlődött ki a *gépbiztosítás*, amely a gépek üzemzavaraiból származó károkat hárítja át. Minthogy a találmányok gyors üteménél fogva a gépek jelentős avulásnak is vannak kitéve, kialakult az *avulási biztosítás* is a gépekre vonatkozólag. Kísérletek történtek a *sztrájkbiztosításra* is.

A biztosítás iránti szükséglet már igen korán jelentkezett. Ezért a biztosítás ősi alakulatai oly korba nyúltak vissza, amidőn szorosabb értelemben vett biztosításról még szó sem lehetett, mert, mint tudjuk, ennek lényeges kelléke a valószínűségi számítás, amely csak a XVIII. század folyamán fejlődött ki. A biztosítás ősi formái, az önszegélyező egyesületek már az ókorban is találhatók. Részből a halál esetére szóló bizonyos szolgáltatások kikötése az ily egyesületek célja és az ily alakulatok a kölcsönösségi biztosítás formájában máig is fennmaradtak. A középkorban erősen előtérbe lép életjáradékoknak a vásárlása. Ősi eredetű a tengeri biztosítás is, amely a hajósnépeknél már korán érzett jelentős szükséglet volt. A kárbiztosítás terén kölcsönösségi alapon a tűzbiztosítás alakult ki már korán. Régen érzett szükséglet az állatbiztosítás is.

A szorosabb értelemben vett biztosítás fejlődése e sokoldalú szükségletek ellenére is csak a XVIII. században kezdődik. A vezetőszeret itt az életbiztosítás veszi át, amely a halandósági táblák szerkesztésével nyer igazán biztosítástechnikai alapot. Ezzel megnyílik a lehetősége annak, hogy komoly számításra alapított biztosítási ágazatok keletkezessenek. Ezek közül első az 1762-ben Londonban alakult Equitable Society; nem-sokára Franciaországban és máshol is keletkeztek ily életbiztosító társaságok, amelyek különösen a XIX. század második felétől kezdve igen széles alapokra helyezkedtek, mivel számításuk biztossága erősen emelkedett és ez viszont a díjtelek leszállításának a lehetőségét nyitotta meg, mert minél szélesebb körbe terjed ki a biztosítás, annál közelebb jön a káresetek alakulása a valószínűségszámításhoz, tehát annál biztosabb alapon lehet a díjat kalkulálni.

A tárgyi biztosítás terén a tengeri biztosítás mutat már korán nagyobb szabású arányban való fejlődést. Különböző kockázatrészesedési sajátos kölcsönszerződésekből kiindulva, már 1347-ben Génúában mint igazi biztosítás kezd kialakulni. Később Anglia veszi át a vezetést, ahol e célra a Lloydok, mint sajátos szervezettű társulatok alakultak. Az elnevezés Lloyd kávéháztulajdonosra utal, akinek kávéházában gyűltek össze a hajótulajdonosok, amiből azután itt valóságos tengeri biztosítási tőzsdei összejövedelek származtak. 1720-ban alakítják az első idevágó szállítmánybiztosítási társaságot. Későbbi keletű a szavatossági biztosítás, amely szélesebb körben csak a XIX. század közepe után kezd kialakulni. 1868-ban alakult Franciaországban az első társaság, amely külön e biztosítási ág művelését tűzte céljául.

Magyarországon 1807-ben keletkezett részvénytársasági alapon Rév-Komáromban az első társaság, amely a gabonakereskedők szállítmánybiztosítását tűzte ki céljául. E társaság 1854-ig állott fenn. 1825 óta osztrák társaságok kezdtek hazánkban tért foglalni a tűzbiztosítás terén. 1844-ben Pesten kölcsönösségi biztosítás alapján alakult egy egyesület a jégkárbiztosítás meghonosítására.

Az első tőkeerős és korszerű elvek alapján felépített szorosabb értelemben vett biztosítási vállalat nálunk 1857-ben alakult, mint az Első Magyar Általános Biztosító Társaság. A kiegyezés után azután sorra alakultak biztosító részvénytársaságok, amelyek szép lendületet vettek. Hazánkban ennek ellenére is jelentős szerepet játszanak a külföldi biztosító társaságok. 1914-ben 21 hazai biztosító vállalattal 43 külföldi állott szemben. Az életbiztosítási állomány 55%-a esett a külföldi vállalatokra, 1928-ban Magyarországon 31 hazai és 32 külföldi biztosító vállalat működött. A kormány újabb biztosító társaságok keletkezését és külföldi vállalatok letelepedését egyelőre megtiltotta. Magyarország fizetési mérlegében a biztosítási és ügynöki díjakból származó forgalom a harmincas években 5–7 millió passzív tételt jelentett.

A magyar biztosításiügy fejlődésére vonatkozólag l. *iff. Csury J. és Marosi L.*: A magyar biztosításiügy története. Budapest, 1931. — *Fényes E.*: Szózat a magyar biztosító társulat ügyében. Bécs, 1839. — *Weninger V.*: A biztosítási ügyről. Budapest, 1865. — *Kövér L.*: A biztosítási ügy multja, jelene hazánkban és a külföldön. Budapest, 1877. — *Márkus D.*: A külföldi biztosító társaságok Magyarországon. Budapest, 1891. — *Pólya J.*: A biztosítási vállalatok. Budapest, 1892. — *Beck L.*: Az életbiztosításról. Budapest, 1895. — Érdekesebb továbbá az egyes biztosító társaságok jubiláris kiadványai.

3. A biztosítás jelentősége. Annak a jelentősége, hogy bizonyos esélyek vagyoni kihatásai biztosítás útján enyhíthessenek, elsősorban a kevésbé vagyonos elemekre nézve szembevetendő, mert ezeknél pl. egy keresetképtelenséget okozó betegség vagy baleset egyenesen az anyagi romlással és a megélhetési forrás elvesztésével lehet egyértelmű. A biztosítás ezért elsősorban *szociális szempontból* mint munkásbiztosítás vagy társadalombiztosítás látszik nagyjelentőségűnek. Egyenesen azt lehetne mondani, hogy szabad kereseti rendszer mellett a biztosítás eme vonatkozásban logikailag kiegészítő eleme e rendszernek azok szempontjából, akik csak munkájukból élnek. Hasonlóképpen kézenfekvő a biztosítás jelentősége a megélhetési viszonyok bizonyos állandóságának előmozdítása szempontjából mindazok számára, akik, ha jobb kereseti viszonyok között vannak is, nem rendelkeznek vagyonnal és így pl. öreg korukra nem tudják állandósítani életszínvonalukat, sem maguk, sem pedig a családjuk számára. A személybiztosításnak tehát elsősorban társadalmi jelentősége van, főképpen a kevésbé tehetős rétegek számára. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy e vonatkozásban csak a kevésbé tehetős rétegek élnek vele, mert úgy a tőke, mint a járadékbiztosítás jó vagyoni viszonyok között élők számára is növeli az állandó életszínvonal megtartásának lehetőségét.

A kárbiztosításnál nyilvánvaló, hogy ennek már mindenki számára egyforma jelentősége van, sőt itt azt lehetne állítani, hogy minél jelentősebb vagyontárgyak birtokában van valaki, annál fontosabb számára a biztosítás.

Nagy jelentőségre emelkedik a kárbiztosítás az üzleti élet kibontakozásával. Jelentősége éppen abban van, hogy olyan kockázatot hárít el a vállalkozástól, amelyek nem a vállalkozás természetéből folynak és ennél fogva az üzleti számítás csak zavarják. A tűzkár, a betörés, vagy sikkasztás nem a szó szoros értelmében vett üzleti kockázatok. Ha tehát ezeket biztosítás útján a veszélyhez viszonyítva esekély ellenértékért sikerül elhárítani a vállalkozástól, akkor ezzel az üzleti számítás biztosabb alapra helyezkedik, mert legalább is ezeket a kockázatokot — ismeretes lévén a biztosítási díj — a vállalkozó határozott összeggel tudja számításba venni. A bekövetkezett káreset, ha teljes a biztosítás, így nem terheli a vállalatot, míg biztosítás híján esetleg egyszerre elviselhetetlen terhet jelentene. De nemcsak az iparban, kereskedelemben és a közlekedésnél játszik ez szerepet, hanem a mezőgazdaságnál is. Úgy a tűzkár, mint a jégkár, mint pedig az állati járványok itt éppúgy veszélyeztetik a termelési eszközöket, mint pl. egy gyár leégésénél. Ezzel esetleg, mint p. o. a gyárépület leégésével, az egész termelési egység meg-

semmisülését, vagy legalább is a tönk szélére jutását idéznék fel, ha biztosítás útján nem szerezhethné meg magának a termelő azt a forrást, amelyből a károkat pótolhatja, illetőleg amellyel új exisztenciáját megalapozhatja. A biztosításnak tehát, miként látjuk, közgazdasági szempontból is igen nagy a jelentősége.

Fokozza a biztosítás jelentőségét a hitelképességre és a tőkegyűjtésre való kihatása. A tárgyi hitel vagyontárgyak biztosítására adatik, amely vagyontárgyak azonban megsemmisülésnek lehetnek kitéve. A biztosítás e veszélyt a kártérítési igénnyel csökkenti és így a vagyontárgyaknak hitelnyújtásnál alapulvételét megkönnyíti.

Hogy a *tőkegyűjtés szempontjából* hatalmas segítséget nyer a közgazdaság a biztosításban, az nem szorul bizonyításra, hiszen a biztosítás, mikép említettük, maga is a tőkegyűjtésnek egy neme, az a sajátos faja, amidőn bizonyos események vagyoni kihatásának enyhítésére társas alapon mintegy előre felhalmozzuk a szükséges eszközöket. Így azután a biztosító intézeteknél hatalmas tőkék halmozódtak fel, amelyek a tőkepiac szempontjából is igen jelentősek. Különösen a záloglevelek és egyéb állandó kamatozású papírok, valamint az ingatlanok piaca szempontjából nagyjelentőségűek e tőkék, mert biztos elhelyezésre szorulván, különösen e piacokat táplálják.

A biztosítás nem termel új értékeket, de a termelésre magára nagy hatással van és annak alapját erősíti. Mindenestre a meglevő értékek fenn tartását erősen előmozdítja. Nyilvánvaló lesz ez akkor, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a *biztosító intézetek erős befolyást gyakorolnak a káresek elhárítására*. Teszik ezt már azzal, hogy a dolog természeténél fogva a nagyobb káresélyeknek kitétt tárgyakat csak magasabb díj ellenében fogadják el biztosításra. Magában az, hogy egy tűzveszélyes anyaggal fedett épület biztosítása drágább, mint egy megfelelő fedélzettel ellátott, jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a házak építése kevésbé tűzveszélyes módon történjék. Hasonlóképpen a hajók biztonságosabb építéséhez nagymértékben hozzájárult az, hogy a veszélyek elhárítására kevésbé berendezett hajó biztosítása drágább. Egyes vonatkozásokban a biztosító társaságok közvetlenül is belenyúlhatnak a veszélyek elhárításába. Így különösen a munkásbiztosításnál, ahol bal-esetelhárító berendezések alkalmazására kényszeríthetik a vállalkozást, a társadalombiztosítás közjogi jellegénél fogva.

Ha mindezeket meggondoljuk, akkor a biztosítás terjedésében a kultúra előrehaladását kell látnunk. Minél kevésbé kultúrált az ember, annál inkább szolgáltatja ki magát az élet esélyeinek. A kultúra előhaladásának egyik fontos vonása éppen az, hogy az ember igyekszik bizonyos esélyeket elhárítani, vagy pedig, ha ez lehetetlenség, legalább is azok vagyoni kihatásait ártalmatlanná tenni és ezzel életkörülményeinek biztonságát emelni. A biztosító intézmények e biztonsággal szolgálnak a társadalom tagjainak, amely anyagi jólétük szempontjából magas értéket képvisel. Ez nemcsak, mint első pillanatra látszik, pénzgazdasági, hanem valóságos közgazdasági teljesítmény, mert a közgazdaság anyagi állapotát javítja.

4. A biztosítás üzemi jellege. A biztosítás keletkezésének forrása az a közelfekvő gondolat, hogy a különböző káresélyek okozta károk terhének sokakra felosztása jelentékenyen enyhíti a helyzetet, mert így azok is hozzájárulnak a kár megtérítéséhez, akik ugyan szintén káresélyeknek vannak kitéve, de akiket a szerencse a valódi károsodástól megkímélt. Ennek megvalósítására két mód kínálkozik. Az első az, hogy az érdekeltek, p. o. a tűzveszélynek, vagy az állatok betegségek folytán elhullása veszélyének kitétt községek egyesülnek a biztosítás megvalósítására. Ez a *kölcsonösségi biztosítás*. A második megoldás a kockázatnak *üzleti* alapon való elvállalása szélesebb körök bevonásával.

Mindkét esetben, mint látjuk, a kockázatnak bizonyos körben való elosztása foglal teret. Míg azonban a kölcsönösségi biztosítás szövetkezeti jel-

legű egyesülés a kockázat viselésére, amelynél a biztosított és a biztosító személye azonos, mert minden tag biztosított és biztosító egyszerre, addig a vállalati biztosításnál ez másképp van. A biztosított az, aki befizetéseivel jogot nyer arra, hogy a biztosítás előnyét élvezze, a biztosító pedig a vállalat, amely a biztosítás üzemét megszervezi és működésben tartja.

Elvileg a kölcsönösségi biztosítás a tökéletesebb megoldás, mert a biztosítást önmagáért, nyereszkeskedési szándék nélkül valósítja meg. Az üzleti vállalkozás tőkeelhelyezési alkalomnak használja a biztosítást és megfelelő hajtóerő, amely a biztosítástechnikában nagy eredményeknek lett a forrása kamatoztatás és nyereszkeskedés céljából folytatja azt. Ez azonban hatalmas és a biztosítás széles körökre való kiterjesztésében is oly eredményeket ért el, amelyek egyébként csak kényszer bevezetésével, t. i. a biztosítás kötelezővé tételével valósíthatók meg. Ezzel szemben a kölcsönösségi biztosítás természeténél fogva rendesen szűkebb köröket ölel fel, mert alapja és mozgató ereje a hasonló helyzetben levők összetartozási érzete. Ily körben a biztosítás megszervezésére és vezetésére a szakértelem gyakran hiányzik, ami hátrányosan befolyásolja a létrehozott szervezet működését, amely szűkebb körre szorítva amúgy is tökéletlenebb, mint az olyan intézeté, amely széles alapon dolgozik és így komoly valószínűségi alapra támaszkodik.

Növeli a nehézségeket a biztosítás költségei viselésének az a módja, amely a kölcsönösségi biztosításnál természetesen abban kínálkozott, hogy a káreset bekövetkezte után állapítják meg a kár nagyságát és hajtják be a kifizetendő összegből az egyesekre eső hányadokat. Ez az *utólagos kirovás rendszere*, amelynek azonban jelentékeny hátrányai vannak. Nem is szólva arról, hogy oly kifizetések, amelyek előre nem láthatók, nehezen egyeztetethetők össze a gazdálkodás természetével, a károk halmozódása annyira megnövelheti a fizetendő összegeket, hogy azok könnyen elérik az elviselhetetlenség határát; pedig bizonyos fajta esélyeknél a káresek halmozódása könnyen bekövetkezik.

Ezért későbbi fejlődésük folyamán már a kölcsönösségi alapon nyugvó biztosító intézetek is megkísérelték ennek a hátrálynak az enyhítését. Igyekeztek tagjaikat megnyerni annak, hogy állandóan teljesítsenek fizetéseket, vagyis fizessenek *biztosítási járulékokat*, amelyekből a biztosító intézet tartalékot gyűjthet arra az esetre, ha nagyobb kárösszegeket kell fizetnie. Az utólagos kirovás megmarad ezen rendszer mellett azon összegek előteremtésére, amelyek kiegyenlítésére a járulékok és az azokból gyűjtött tartalék nem elegendők. Az a veszély azonban továbbra is fennáll, hogy a társaság esetleg nem tudja behajtani a rendkívüli károk kifizetésére szükséges összeget és így a biztosított nem kapja meg a várt teljes összeget.

Ennek a veszélynek a főforrása az a bizonytalanság, amely pontos valószínűségszámítás híján a felmerülő károk nagyságát illetőleg uralkodik. Mihelyt megbízhatóbb adatok állnak erre vonatkozólag rendelkezésre, a fizetendő járulékok nagysága az üzletévben várható vagy esedékes tartozások összegéhez igazítható. A *tőkefedezeti rendszer*, ahogy ezt az eljárást nevezik, már előre megállapítja, hogy az évben felmerülő igények kielégítéséhez mily összegre lesz előreláthatólag szükség és ehhez méri az üzletévben beszedendő járulékokat. Ha a számítás nem válik be, természetesen itt is sor kerülhet utánfizetésekre.

Széles rétegeknek a biztosítás körébe vonásával a számítás alapjai megszilárdulnak és megnyílik a lehetősége az *állandó díjfizetésnek*, amint azt az üzletszerűen dolgozó biztosító vállalatok meghonosították. A biztosított ezeket a díjakat évenként, vagy negyed-, illetőleg félevenként fizeti, állandóan számol velük és nem kénytelen váratlanul nagy összegeket fizetni. A biztosítás elterjedésére ennek igen nagy befolyása volt, mert a biztosítás így simán beilleszkedik a biztosítottak háztartásába.

A díj kiszámítása természetesen elsősorban a kockázattal van kapcsolatban. Szembetűnő ez p. o. az életbiztosításnál, amidőn a biztosítási összeg

mellett, amely mint a biztosító szolgáltatása, alapvető tényezője a díjnak, a kor és az orvosi vizsgálat eredménye is befolyásolja a díj magasságát. A kár-biztosításnál ugyancsak a biztosított összeg és a kárveszély szerint különböznek a díjak. Fontos tényezője a díjmegállapításnak természetesen a kamatláb is. Ez az alapja ugyanis a felek részéről teljesített fizetések tőkésítésének. A kamatláb magassága egyébként is erősen befolyásolja a biztosítást, mert a kihelyezett tőkék gyümölcsözése tőle függ.

A biztosítási díj különbözőképpen alakul, a szerint, hogy az átlagos vagy a különleges kockázat alapján számítatik. *Átlagos kockázat* alatt értjük azt, ha a biztosított különleges körülményeinek figyelembevétele nélkül az összes biztosítottak kockázati valószínűsége alapján történik a díjszámítás. *Különleges kockázatról* szólunk akkor, ha a biztosított különleges viszonyainak figyelembevételével állapítják meg a számítást alapjául vett kockázat. Ez az *osztályozási rendszer* a fejlett biztosításnál a szabály. Az átlagos kockázat a társadalombiztosításban fordul elő, de itt is a balesetbiztosításnál az osztályozási rendszer — az üzemeknek veszélyességi fokok szerint való osztályba sorozása — uralkodik.

A biztosító szolgáltatása a biztosítási esemény bekövetkeztekor válik esedékessé. Tőke- és járadék biztosításnál a kikötött összegek kifizetése a biztosító szolgáltatása. Bonyolultabb a kérdés a kár biztosításnál, mert itt a kár mértéke és a biztosított felelősségének megállapítása is szükségessé válik. Mindkettő megfelelő szabályozást kíván; az első azért, mert a biztosító a biztosítás lényegének megfelelően csak a *valóságos* kárt tartozik megtéríteni, a második azért, mert a biztosító csak a *vétlen* károkat téríti meg, tehát csak azokat, amelyeknél a biztosítottat elővigyázati mulasztások nem terhelik és a biztosított az esemény bekövetkeztével *mentési kötelezettségének* is eleget tett. E kérdések körül könnyen vita keletkezik, amelynek tárgyilagossá elintézése úgy a biztosítónak, mint a biztosítottnak érdeke. Az előbbinek azért, hogy ne vádolhassák azzal, hogy a vállalt kötelezettségét nem teljesíti méltányosan, az utóbbinak pedig azért, hogy valóban megkapja annak az ellenértékét, amit a biztosítónak fizetett.

Hogy kötelezettségeit pontosan teljesíthesse, a biztosítónak erre megfelelően fel kell készülnie. Ennek első feltétele a biztosítási díjnak pontos számítás alapján való megállapítása, részben pedig, különösen nagyszámú vagy nagy kockázatú biztosításoknál, a kockázat egy részének megosztása, illetőleg más intézetekre való áthárítása. Ez a *viszontbiztosítás*, amely tehát a kockázatnak több intézetre való felosztása. Ez történhet úgy, hogy egyes intézetek egyes biztosítások kockázatának egy részét elvállalják; de vannak külön viszontbiztosító intézetek is, amelyek önálló biztosításokat nem vállalnak, hanem csak viszontbiztosítással foglalkoznak.

További biztosítékul szolgálnak a *tartalékok*, elsősorban a *biztonsági tartalékok*. Ezeket és a *nyereségtartalékokat*, amelyek a részvényesek számára lehetőleg egyenletes osztalék fizetését hivatottak lehetővé tenni, együtt *sza-bad tartalékoknak* nevezik. Nem szorosabb értelemben vett tartalékok az életbiztosításnál a *díjtartalék* és a kár biztosításnál a *kártartalék*. Az előbbi ugyanis oly összegek külön elszámolásából származik, amelyek évenként állandóan maradó díj fizetése esetében a később fokozódó elhalálozási valószínűségnek a díjban való számbavételt képviselik és ezért a későbbi évek terhére történő fizetéseknek tekintendők; az utóbbi pedig még függő, tehát még le nem tárgyalt káresetek fedezésére szolgál.

A biztosító intézetek szilárdságának igazi alapja mindenesetre elsősorban a helyes *biztosítástechnikai* felépítés. Ennek viszont első kelléke a biztosítási események valószínűségének pontos kiszámítása, mert e nélkül az intézet oly kifizetési kötelezettségekkel kerülhet szembe, amelyekre nincsen felkészülve. Több biztosítási ág kombinációja is csökkentheti váratlan méretű kifizetések veszélyét. Hogy tőkék kihelyezésében a biztosító intézetnek különös óvatosságot kell tanúsítania és feltétlenül tartózkodnia kell minden spekulációs jellegű befektetéstől, ez magától értetődik.

A biztosításiügy fejlődésével a *biztosítási jog* a jog külön ágaként alakul ki, amely pontosan meghatározza úgy a biztosítottakat, mint pedig a biztosítók jogait és kötelességeit. A biztosítottak mindenképp az adatokat kell szolgáltatnia, amelyekre a biztosítónak a kockázat megállapításánál szüksége van. Viszont pontos megállapítást kíván az is, hogy a biztosító milyen feltételek mellett és milyen mértékben vállalja a kockázatot. Mindennek pontos körülírása a *biztosítási kötvény* feladata.

A biztosítási kötvény nem tekinthető szorosabb értelemben értékpapírnak, bár pénzkövetelésre való jogot tartalmaz. Mégis az életbiztosítási kötvény, bár hiányzik belőle a helyettesíthetőség, bizonyos tekintetben hasonlít az értékpapírokhoz. Nevezetesen biztosíték vagy elzálogosítás céljára a belőle származó jogigényből kifolyólag alkalmas.

A biztosító intézetek tartalékai közül közelebbi megvilágítást érdemel a *díjtartalék*, amely az életbiztosítással kapcsolatos. Képzését az teszi szükségessé, hogy a biztosítás egész tartama alatt a biztosított állandó, tehát nem változó díjat fizet, holott az idő múlásával az elhalálozás valószínűsége folytonosan emelkedik és az elhalálozottak már nem vesznek részt a díjfizetésben. Ezért ahhoz, hogy a biztosító intézet idővel ne kerüljön fizetési zavarba, az életbiztosítás díját úgy kell megállapítani, hogy a biztosított eleinte, tehát fiatalabb korában eszközölt díja az akkori halálozási valószínűség által követelt összegnél nagyobb, mégpedig annyival, amennyi tartalékolva és kamatos kamatra kihelyezve eléri azt az összeget, amely az átlagos valószínűség szerint kifizetésre fog kerülni.¹ A díjtartalék tehát csak abban az értelemben tartalék, hogy a jövőben esedékes fizetésre tétetik félre; rendeltetése tehát előre meghatározott és abból adódik, hogy, célszerűsége miatt a halálozási veszéllyel növekvő díj fizetésére kötelezik a biztosítottakat, hanem a biztosítási díj a biztosítás tartama alatt állandó marad. A biztosítónak a díjtartalékot meg kell őriznie és megfelelően gyümölcsösítenie, mert később esedékes kötelezettségeinek csak így tud eleget tenni.

A biztosítás üzemi költségei elég jelentékenyek. *Hajdrik* az 1928. évre a Magyarországon működő biztosító intézetekre vonatkozólag a saját kockázat díja gyanánt kimutatott 63 millió pengő következő megoszlását közli. Kifizetett károkra 18,5 millió P, tehát 29,3%, igazgatási és üzemi költségekre 33,0 millió P, tehát 52,4%, díjtartalék-növekedés 10,0 millió P, tehát 15,9% és üzleti nyereség 1,5 millió P, vagyis 2,4%.

Müller: Anlage und Verwaltung der Kapitalien privater Versicherungsunternehmen. 1914. — Gronewald: Einrichtung und Betrieb einer grossen deutschen Versicherungsgesellschaft. 1912. — Hilbert: Technik der Versicherungswesens. 1914. — Lengyel: Die Bilanzen der Versicherungsunternehmen. 2. Aufl. Berlin, 1927. — Haymann, Fr.: Leistung und Gegenleistung im Versicherungsvertrag. Berlin-Leipzig, 1933. — Sack, W.: Die deutsche Rückversicherung in der Entwicklung. Leipzig, 1941. — Gróh István: A biztosítási szerződés és a kockázatviselés. Budapest, 1940.

5. A biztosítás vállalati formái. Az üzleti szellemre a biztosítás mint tőke-elhelyezési alkalom rég óta ingert gyakorolt; eleinte különösen a tengeri biztosítás terén, később más biztosítási ágakban is. Előmozdította ezt annak felismerése, hogy széles körökre való kiterjesztése a vállalkozói tevékenységnek tág teret ad és jelentékeny tőkék megforgatására nyújt alkalmat. Különösen az életbiztosítás és az ezzel rokon biztosítási ágak sokat is köszönhetnek a magánvállalkozásnak, amely üzleti szellemével felkarolta a biztosítás tudományos elveit és igyekezett ezen az alapon kifejleszteni a biztosítás intézményét. Költséget nem kímélve az üzletszerzésre vetették magukat az így alakult vállalatok és ezzel a biztosítás eszméjének terjesztésében és népszerűsítésében hatalmas eredményeket sikerült elérni. Ezzel az üzleti alapon felépülő biztosító vállalatok messze túlszárnyalták a kölcsönösségi biztosítást, amely legtöbbször nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyek a nagy, tőkeerős vállalatok rendelkezésére álltak.

A vállalkozás formája itt a nagy tőkeszükségletnél fogva természetesen a részvénytársaság, amely az üzlet széles keretekben való folytatásához szükséges tőkét legkönnyebben tudja előteremteni. Gyorsan kiderült azonban, hogy a helyesen megszervezett biztosításnál nem is szükséges a részvénytőkének teljes összegben való befizetése, mert ha a díjak megfelelően vannak meg-

¹ A díjtartalékra vonatkozólag v. ö. *Nizsalovszky Endre* világos fejtegetését. (A biztosítottak érdekeinek megvédése az életbiztosítási díjtartalékok kezelése. *Katholikus Szemle* 1936. évf. a 353—365. old.)

állapítva, a kötelezettségek esedékességének idején a díjakból a megfelelő összegek rendelkezésre állnak. Így azután elegendőnek bizonyult, ha az alapítóknak csak egy hányadát fizetik be a részvényesek és arra kötelezettséget vállalnak, hogy amennyiben további befizetésekre van szükség, ezt a kötelezettségüket teljesíteni fogják.

A biztosítás, különösen az életbiztosítási ágazatban, jó befektetésnek is bizonyult. Magas osztalékokat tudtak a társaságok fizetni és részvényeik értéke erősen emelkedett. Ez arra vezethető vissza az életbiztosításban, hogy a közegészségügy javulásával a halandósági viszonyok erősen megjavultak és így tekintélyes nyereségek keletkeztek abból, hogy a halandósági viszonyok a díjfizetésnél alapul vett kockázatnál alacsonyabbak lettek. Egyes biztosítási ágazatokban azonban, mint különösen a jégkárbiztosításnál, a kockázat oly nehezen számítható ki, hogy itt egyes években nagyon érzékeny veszteségek állottak elő.

Az egyéni vállalkozás és a kisebb társadalmi formák, mint p. o. a korlátozott felelősségű társaság a biztosítás terén csak régebben szerepeltek. Az egyéni vállalat a tengeri biztosításban azonban máig fennmaradt.

A tőke másodlagos szervezési folyamatai számára a biztosítás nagyon alkalmas. Természetesen a részvénytársasági alapon felépített társaságok jönnek itt számba, amelyek a kiélesedő versenytől hajtva, mint nagyvállalatok könnyen megtalálták az egymással való kapcsolatot. Különösen Németországban a konszernalakulás lépett erősen előtérbe. Más országokban a biztosítási társaságok a kartellalakulás és a díjgyezmények terére léptek.

A magánvállalkozás mellett a biztosítás terén is nagy szerepet játszik a *közüvállalat*. Előfordul egyes körzetekre szorítkozva, mint egy tartomány vagy egy kerület területét felölelő alakulat, vagy pedig mint állami vállalat. A közüvállalat számára különösen alkalmas a biztosítás akkor, ha biztosítási kényszer áll fenn. Így p. o. különösen a munkásbiztosítás alkalmas arra, hogy közüvállalat (*társadalombiztosító intézet*) útján oldassék meg, ami rendesen egész különleges szervezettel, az érdekeltek bevonásával szokott történni. Jelentősebb szerepet játszik a közüvállalat a tűzbiztosítás terén is, sőt Olaszországban az életbiztosításra is bevezették. A közüvállalat monopolisztikus jelleggel is lehet felruházva, mint p. o. Bajorországban a tűzbiztosításnál.

A biztosítás határozottan közel áll a közjellegű feladatokhoz és így a legfontosabb biztosítási ágazatokban elvileg alig lehet kifogást emelni közintézet útján való megoldása ellen. Persze ez esetben nem szabad jelentékeny bevételi többletekre gondolni és pénzügyi monopóliummá tenni, mert ekkor burkolt adóztatássá lesz. A munkásbiztosításnál több országban egyéb hátrányai is mutatkoznak. Nevezetesen könnyen politikai befolyások alá kerül a közüvállalat, aminek azután gyakran nagyon kellemetlen pénzügyi kihatásai is vannak. A közüvállalat tehát a biztosítás terén is csak akkor teljesítheti igazi hivatását, ha a legszigorúbb és legpártatlanabb ellenőrzés alatt áll.

Hogy a biztosítás ott oldható meg legkönnyebben közüvállalat útján, ahol kényszert is alkalmaznak és monopolisztikus jelleget adnak a vállalatnak, az magától értetődik. A magánvállalat mozgékonyágát a közüvállalat nehezen éri el.

Miként máshol, úgy a biztosítás terén is a vállalati formának szorosan a kitűzött feladat természetéhez kell simulnia. Az életbiztosítás egyes nevei a részvénytársasági nagyvállalat számára igen alkalmasak. A tűzbiztosításnál már erősebben lép előtérbe a kölcsönösségi biztosítás, míg az állatbiztosítás az ellenőrzés döntő voltánál fogva majdnem csak ebben az alakban vagy a szövetségi formában szervezhető meg. Kivétel a vágóállatbiztosítás, amelynél, bár ritkán, még az egyéni vállalat is található.

Kivált Németországban a nagy részvénytársasági biztosító intézetek már rátértek arra, hogy nyereségükben a biztosítottakat is részesítik. Ezzel a viszonyok előnyös alakulása a biztosítottak előnyére is válik, ami a biztosítás elterjedését erősen előmozdítja. Minél inkább térnek rá e rendszerre a biztosító vállalatok, annál kevésbé nyer

ösztönzést a közzállalat terjeszkedése. Nem ritka egyébként, hogy helyi hatóságok meg-
egyeznek magánbiztosító vállalatokkal bizonyos biztosítási ág feltételeire nézve és így
a magánvállalkozást a köz szolgálatába állítják.

Melting, O.: Zur Frage der öffentlichrechtlichen Lebensversicherung. München, 1912.

6. Az állam feladatai a biztosításügy terén. A biztosítás egyik főjellem-
vonása az, hogy széles néprétegekre terjed ki. Már ez magában véve indokolja
azt, hogy az állam ne hagyja egészen magára a biztosítás ügyét. Egyes vonat-
kozásokban ez lehetetlen is, mert a biztosítások alapját szerződések képezik,
amelyek magánjogi vonatkozásuknál fogva legalább is a magánjog rendsze-
rébe beillesztendő. E tekintetben hasonló a helyzet, mint a bankügy terén,
ahol az állam elsősorban jogrendjével támasztja alá a fejlődést. Egyes álla-
mokban a biztosításügy már ez irányban is továbbfejlődött és a biztosításügy
különleges természetének megfelelő törvényes jogszabályok jöttek létre, ame-
lyek legalább is a fontosabb biztosítási ágakra vonatkozólag a biztosítási szer-
ződést illetően is kötelező előírásokat tartalmaznak.

Nálunk a kereskedelmi törvény (1875: XXXVII. tc.) tartalmaz intézkedéseket a
biztosítási ügyekre vonatkozólag, külön szabályozva a kárbiztosítást és az állatbizto-
sítást. Németországban az 1908-i törvény részletesen szabályozta az ú. n. *biztosítási*
magánjogot, vagyis a biztosítási jogügyletet magát. E törvény rendelkezései nem terjed-
nek ki a tengeri biztosításra és a viszontbiztosításra. Svájc 1908-ban, Ausztria pedig
1917-ben szintén szabályozták a biztosítási magánjogot. E szabályozások alapja nagy-
jában a szerződési szabadság tiszteletbentartása, miként azt a magyar kereskedelmi tör-
vény is teszi, de egyes irányokban a biztosítottak védelmére kötelező rendelkezések
foglaltatnak a törvényben. Ezzel szemben Angliában a biztosítási jog kifejlesztése egé-
szen a magánjog feladatkörében maradt.

A biztosításügy felvirágzásának első feltétele természetesen az, hogy a
biztosító társaságok a biztosítottakkal szemben vállalt kötelezettségeiknek
eleget tegyenek. A biztosításügy éppen úgy, mint a bankügy, csak ott bonta-
kozik ki, ahol a felek nyugodtan bízhatják értékeiket az intézetre. Ez a bán-
kok bizonyos válfajainál (pl. jelzáloghitelbankoknál) külön szabályozásra
vezetett az állam részéről és a biztosításügy terén is mindinkább felmerült
ennek szüksége. Hiszen a biztosítás sok tekintetben hasonlít a takarékosság-
hoz. A fél a vállalatra bízta befizetéseit, hogy azok fejében a megfelelő ellen-
értéket élvezze. Ha bizalmában csalódik, akkor megrendül az egész intézmény,
pedig, miként láttuk, a biztosítás úgy társadalompolitikai, mint közgazdasági
szempontból nagyfontosságú. Ehhez járul az, hogy az államnak általános kö-
telessége is elejét venni annak, hogy jogosulatlanul megkárosítsanak
egyesekeket.

A liberális gazdasági politika a biztosításüggyel szemben ugyanazt az
álláspontot foglalta el, mint a bankpolitikában. A felek megítélésére kívánta
bízni azt, hogy akarnak-e biztosítani és mily vállalatoknak kívánják előlegezni
bizalmukat. Miként a bankoknál, itt is elegendőnek tartotta a *publicitás* elvét,
vagyis a biztosító intézeteknek arra való kényszerítését, hogy mérlegeiket
közvétegyék és ezzel magukat a közönség ellenőrzésére bízzák. Ez az álláspont
a biztosító vállalatokkal szemben ugyanabból az okból hiányos, amelyre már
a bankügyben rámutattunk. A közönség nagy része nem tudja figyelemmel
kísérni a biztosító társaságok mérlegeit és legtöbbször nem is tudja azokat
megítélni. A védelem tehát, amelyet a publicitás nyújt, hiányos. Hiányos a
biztosítás terén azért is, mert itt máig is megmaradtak egyes, a népbiztosítás
körébe eső kisebb alakulatok, amelyek sokszor igen tökéletlen szervezetűek,
aminek felismerésére azonban a nép gyermekei nem képesek.

Ezért a biztosítási politika lassankint hasonló irányt vett, mint egyes
különleges pénzügyintézetek szabályozása. Elkezdtek belátni, hogy magában véve
a publicitás nem elegendő, hanem részletesebb szabályokat kell felállítani
arra vonatkozólag, hogy milyen alapon szabad biztosítási vállalkozást foly-
tatni. Így keletkezik a *normatív szabályozás* amelynek lényege az, hogy a

törvény felállítja azokat a kellékeket, amelyeknek az oly vállalatnak eleget kell tennie, amely biztosítási ügyleteket akar folytatni. A mi kereskedelmi törvényünk is ezen az alapon nyugszik. E törvény és más hasonló törvények is szabályozni szokták azt is, hogy a díjtartalékot milyen módon kell elhelyezni. Egyébként normatív szabályozás mellett — és ebben jut kifejezésre a liberális álláspont — minden oly vállalatnak, amely a törvényes rendelkezéseknek eleget tesz, jogában van működni.

Az újabb fejlődés már nem éri be a normatív szabályozással. Abból indul ki, hogy a biztosítás oly széles köröket érint és oly fontos érdekek fűződnek a társaságok kielégítő működéséhez, hogy az állam nem hagyhatja magára a biztosító intézetek működését, hanem azt közvetlen felügyelete alá kell helyeznie. Így született meg az *állami felügyelet* rendszere, amelyet külön biztosítási felügyeleti hatóság szokott gyakorolni. Ez esetben az állami felügyelet nem tisztán alakí, tehát nem szorítkozik arra, hogy bizonyos feltételeket teljesít-e a biztosítási intézet, hanem az ellenőrzést *anyag felügyeletté* építik ki, amely tehát a biztosító intézetek egész működésére kiterjed. E rendszer mellett a biztosító intézetek mindenekelőtt a legmesszebbmenő felvilágosítási kötelezettséggel vannak terhelve. A felügyeleti hatóság azonban nemcsak felvilágosításokat kérhet tőlük, hanem betekinthet könyveikbe, sőt egyes országokban biztost küldhet az intézetekhez és képviseltheti magát üléseiken. Az állami felügyelet gondoskodásának különös figyelmet kell fordítania arra, hogy a biztosító vállalatok a valóságnak megfelelő mérlegeket készítsenek, továbbá ügyelnie kell arra, hogy az intézetek díjtartalékaikat megfelelő módon fektessék be.¹

Ahol állami felügyelet áll fenn, a biztosító intézetek *engedélyezés* alá esnek. Az engedélyezési eljárás feladata már a vállalat létrejövétele előtt megállapítani, hogy a megvalósítani kívánt szervezet képes lesz-e áldásos működést kifejteni. De az engedélyezés a törvényben attól is függővé tehető, hogy általában kívánatos-e a tervbevett intézet megvalósítása.

Az állami felügyelettel szemben a biztosításnál is ugyanazok az aggályok merülnek fel, mint a bankoknál, bár itt általában kevesebb az állami felügyelettel szemben való ellenállás. Kétségtelen, hogy az állami felügyelet nem tud minden hátrányt eltüntetni és a feleknek feltétlen biztonságot nyújtani. Éppen ilyen kétségtelen azonban az is, hogy az állami felügyelet, ha komolyan veszik, sokat képes elhárítani, ami egyébként bekövetkezhetnék. Ma a legtöbb országban az állami felügyelet rendszere többé-kevésbé érvényre jutott.

Hogy az állami felügyelet nem tudja feltétlenül megakadályozni a visszaéléseket, 1937-ben a Phönix biztosító intézet összeomlása is mutatta. Joggal mutatott rá azonban Nizsalovszky arra, hogy Hollandiában, ahol az állami ellenőrzés szabályai szigorúak és a díjtartalék szempontjából fennálló rendelkezések pontos kerestülvitelére ügyeltek, az anyaintézet bukása nem okozott nagyobb bajt.²

Legszigorúbbak a felügyeletre vonatkozó rendszabályok az Egyesült Államokban, ahol számtalan visszaélés szülte a biztosításiügy terén az állami felügyeletet. Európában legkorábban Ausztriában és Svájcban kezdődött az állami felügyelet. Ausztria 1880-ban, Svájc 1885-ben törvényt hoztak erről. Németországban az 1901. évi törvény vezette be az állami felügyeletet. Magyarországon az 1923. évi VIII. tc. a biztosító magánvállalatok állami felügyeletéről szól. A magyar törvény meglehetősen szűkszavú és a felügyelet részleteinek szabályozását rendeleti útra bízta. Bevezette az engedélyezési rendszert, azonban oly módon, hogy a felügyelő hatóság az engedély kiadását csak akkor tagadhatja meg, ha erre a törvényben felsorolt valamelyik ok forog fenn.

Nálunk a hazai vállalatok szívesen fogadták az 1923. évi törvényt, mert védelmet nyújt az oly alakulatokkal szemben, amelyek, mint sok apró intézmény, nincsenek kellően megalapozva. A magyar törvény igen helyesen az összes biztosító magánvállalat

¹ Nálunk a 38.000/M. E. 1943. sz. rendelet előírja, hogy a biztosító társaságok zárszámadásaikban kötelesek részletezni az életbiztosítási díjtartalékok fedezetére szolgáló vagyontárgyakat.

² V. ö. e. i. cikkét a 364. old.

latokra kiterjed, míg p. o. a német törvény bizonyos kivételeket enged (bizonyos határok között a viszontbiztosításra és a szállítmányozásra).

Wagner, A.: Staat und Versicherungswesen. Tübingen, 1881. — Hager: Die öffentlich-rechtliche Regelung des privaten Versicherungswesens ins Deutschland. Berlin, 1900. — Moldenhauer: Die Aufsicht über die privaten Versicherungsunternehmen. Leipzig, 1903. — Bödiker: Die Reichsversicherungsgesetzgebung. Leipzig, 1898. — Kutasi E.: Az új biztosítási törvény magyarázata. Budapest, 1927.

7. Szabad vagy kényszerbiztosítás. Addig, amíg az államrendünk alapját képező jogfelfogás általában abból az elvből indul ki, hogy az egyén szabadságát addig tisztelni kell, amíg közszempontok annak korlátozását nem kívánják, mindenki szabadon határozhat affölött, hogy kívánja-e magát biztosítani.

Ez az álláspont igen tiszta és világos volna, ha nem lehetne olyan fontos szempontokra hivatkozni, amelyek közszempontból felette kívánatosnak teszik a biztosítást. Ez a szempont mindenekelőtt a munkásbiztosításnál domborodik ki, ahol nyilvánvaló és a tapasztalat által is teljesen megerősített tény az, hogy nem elegendő a munkás tetszésére bízni a biztosítás ügyét. A munkás ugyanis betegség vagy baleset bekövetkeztével keresetképtelenné válik, vagy legalább keresetképségeiben erősen szenved és így az esélyek bekövetkeztével megélhetése forog kockán. Minthogy széles néprétegekről van szó, ez közszempontból éppenséggel nem közömbös. Kétségtelen, hogy a munkásnak megvan a szabadsága arra, hogy magát biztosítsa és oly pénztárak, amelyek ezt lehetővé teszik, mindenfelé keletkeztek is. Érthető módon azonban ezzel a lehetőséggel elsősorban azok a munkások éltek, akik jobban keresnek és így esetleg még takarékoskossággal is gyűjthetnének tartalékokat. Ezzel szemben a rosszul kereső munkástömegek a biztosítástól távolmaradtak, pedig éppen nekik volna leginkább szükségük a biztosításra. Ez az, ami a kapitalizmus kiépülésével a kérdést abban az irányban döntötte el, hogy a munkásokra vonatkozólag kívánatos a *biztosítási kényszer* alkalmazása. Legalább is kívánatos a leggyakoribb esélyekkel kapcsolatban, tehát a betegségleyezés és a balesetbiztosítás terén bevezetni a kényszerbiztosítást.

Ebben Németország járt elől, ahol már 1883-ban megvalósították a kényszerbiztosítást a betegségleyezés terén, 1885-ben a balesetbiztosításban és 1891-ben a rokkant- és aggkori biztosításban. Magyarország 1891-ben követte Németországot, bevezetve a kötelező betegségleyezést és 1907-ben a kötelező balesetbiztosítást is. Olaszország, Spanyolország, Hollandia és Svájc hasonló alapon oldották meg a munkások balesetbiztosítását és egyes államok más irányban is alkalmazták a kényszerbiztosítást. A kényszerbiztosítás legnagyobb sikere az volt, midőn 1911-ben Anglia lépett a kényszerbiztosítás terére, amely addig szabadelvű felfogásánál fogva elvetett e téren minden állami beavatkozást.

Oly fontos szempontok, mint a munkásbiztosítás terén, máshol aligha merültek fel és így, a biztosítási kényszer is, legalább általános alakjában, főképen a munkásbiztosítás terén maradt meg: Mégis megtaláljuk szűkebb keretekben egyes más biztosítási ágakban is. Így p. o. Németországban a tűzbiztosításnál, a szavatossági biztosításnál.

A biztosítási kényszerrel kapcsolatban, de a nélkül is felmerülhet az a gondolat, hogy a *biztosításügy államosíttassék*, vagyis az állam vegye kezébe a biztosító intézeteket. Ezzel kapcsolatban gyakran a monopólium gondolata is felmerül. Néha a háttérben pénzügyi okok is meghúzódnak.

Még az államosítás legszélsőbb hívei sincsenek egy véleményen arról, hogy a biztosításügy az egész téren államosíttassék; inkább csak az lebeg szemük előtt, hogy a legfontosabb és legáltalánosabb biztosítási ágak állami kezelésbe vétessenek. A monopólium gondolata már csak azért is szomszédságában van az államosításnak, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a magánvállalkozással versenyben nehezen áll meg sikeresen a közzállalat. A biztosításügy széleskörű államosítása erősen kiterjesztené a közzállalkozást és ezzel természetesen az állam vagyoni felelősségét is. A biztosításügy sok tekintetben alkalmas ugyan a hivatalnoki kezelésre, de a közzállalat egy szempontból, új felek megnyerése szempontjából, mögötte marad a magánvállalkozásnak.

Ahol a felügyeleti törvény kellő alapot nyújt a biztosító vállalatok ellenőrzésére és megfelelően korlátozza a vállalatok nyereségét, feltéve, hogy komolyan és kellő szakértelemmel működik a felügyelő hatóság, ott inkább elvi kérdéssé válik az államosítás kérdése. Sohasem szabad azonban elfelejteni, hogy az államosítás magában véve még nem jelenti azt, hogy vele feltétlenül jobban jár a közönség, mert ezt csak a vezetés és a tisztviselői kar szaktudása, köteleességtudása és lelkiismeretessége biztosíthatják. A államosítás esetében is feltétlenül szigorú rendelkezésekre van szükség a kezelt tőkék olyan elhelyezésére, amely úgy a biztonság, mint a gyümölesöztetés és kellő időben való szabaddátétel szempontjából megfelelő. A biztosítás közületi alapon megszervezésénél különös figyelmet kell szentelni annak is, hogy minden nehézségtől és felesleges alakiságtól mentesen történjék megszervezése.

Wagner, A.: Stadt und Versicherungswesen. Tübingen, 1881. — Vatke: Die Verstaatlichung des Feuerversicherungswesens. Berlin, 1919.

VII. RÉSZ.

Társadalmi politika.

(Szociálpolitika.)

I. FEJEZET.

A szociálpolitika lényege és fejlődése.

1. A szociálpolitika lényege. A gazdasági politika eddigi fejezetei a termelés megszervezése és a forgalmi gazdaság szabályozása szempontjából tárgyalták a gazdasági élet alakításának kérdéseit. A gazdaság azonban nem öncél, hanem csak eszköz az életszínvonal biztosítására és emelésére. Kétségtelenül kultúrérték maga a gazdaság is, de csak addig, amíg helyesen illeszkedik az összes emberi kultúrértékek összhangjába. Egyes részletei, a termelés és a forgalom csak addig a határig jogosultak tehát, amíg az emberiség kultúrcéljainak összességébe beilleszkednek és az általános kultúrcéllal nem kerülnek ellentétbe. A gazdasági politikának örködnie kell tehát a fölött, hogy e határ betartassék, a gazdasági szempont ne emelkedjék a társadalom egyéb kultúrcéljai fölé és nyomja el azokat.

Utóbbira a szabadkereseti rendszernek kétségtelenül megvan a hajlama. A szabadkereseti rendszert mozgó önérték nyereségre irányuló törekvésében könnyen túllépi azt a határt, amelyet az ember öncélúsága kell, hogy szabjon a gazdasági összműködésnek. A nyereségvágy könnyen lábbal tiporja az ember személyiségéből folyó követelményeket és oly módon illeszti be a gazdaságilag gyengébb rétegeket a gazdasági szervezetbe, hogy emberi mivoltukat figyelmen kívül hagyja. A szabadkereseti rendszernek a magántulajdonra épített volta erősen elősegíti ezt, mert a vagyontalan tömegeket arra kényszeríti, hogy másoknak bacsássák rendelkezésükre munkaerejüket, amely mindig személyiségük egy része.

Ennek felismerésével az ide vonatkozó kérdések a gazdasági politika külön fejezetévé fejlődtek, amelyet *szociálpolitikának* nevezünk. *Feladat a a gazdasági életben az emberi szempont érvényesítése érdekében közbelépni és a közgazdaságot erkölcsi szempontból is megfelelő közösséggé fejleszteni.* Ennek megfelelően a szociálpolitika feladata örködni a fölött, hogy a nemzet tagjainak közreműködésén felépülő közgazdaság teljesítőképessége ne az emberiesség követelményeinek elhanyagolásával biztosíttassék és a teljesítőképesség növekedése ne csak egyeseknek vagy egyes csoportoknak, hanem a széles néprétegeknek váljék javára. Ezzel a szociálpolitika a közgazdasági politika betetőzése, mert célja a gazdasági életben érvényesülő önzés megfékezése, emberséges munkafeltételek biztosítása és a népjólétnek a növekvő termelé-

kenységnek megfelelő emelése. Célja tehát örködni a fölött, hogy a közgazdaság a maga egészében valóban a nép összességének a javát szolgálja.

A szociálpolitika lényegében különbözik az erkölcsi parancs régebbi megnyilvánulási módjaitól. Kivált a keresztény középkor a jótékonyásban (charitas) magas fokra fejlesztette a bajba jutottak segélyezését. E rendszer a környüleletesség elvére volt alapítva, a nélkül, hogy az alsó osztályok védelmét a jogrend alapjául tette volna. A szociálpolitika lényegileg abban különbözik tőle, hogy az erkölcsi kötelezettség helyébe a jogszabályt lépteti, amelynek alapján a segítség a jogban gyökerező igény jellegét nyeri. A szociálpolitika még ennél is tovább megy, mert feladatának tekinti a bajok megelőzését is. A szociálpolitika tehát *intézményes alapon* való biztosítása a gyengébbek védelmének és örökös, hogy a közgazdaság magasabb fejlettségében is tiszteletben tartsa az embert és mint a gazdaság alanyát és ne alacsonyítsa le azt a gazdaság egyszerű eszközévé.

A szociálpolitika középpontjában a munkaviszony szabályozása áll, mert ez áll legközelebbi kapcsolatban az ember személyiségével. Feladatköre már ennek az útján is erősen tágul, mert a legszorosabb érintkezésbe kerül a jövedelemelosztás kérdéseivel. De erősen szélesíti a szociálpolitika kereteit a gazdasági élet dinamikája, akár a gazdasági élet ingadozásaiban, a technikai tudás fejlődésében, vagy a termelékenység növekedésében nyilvánul az meg. A piaci szervezethez tartozó bizonytalanságok ártalmainak, kivált a munkanélküliség káros következményeinek az elhárítása, valamint az arról való gondoskodás, hogy tudásunk teljes latbavetésével enyhítsük a munkának az emberi szervezetre gyakorolt káros hatásait, éppen úgy fontos feladata a szociálpolitikának, mint folytonos figyelemmel kísérése annak, hogy a termelékenység növekedése valóban a társadalom összes rétegeinek váljék javára. Ebben az irányban új távlat nyílik meg a szociálpolitika számára.

A szociálpolitika az ellen küzd, hogy a társadalom egyes rétegei a fennálló rendet mások hátrányára olymódon használják ki, hogy gazdaságilag gyengébb osztályokat személyiségükre való tekintet nélkül a gazdaság eszközeivé alacsonyítják le. Levonva a következtetéseket abból, hogy a társadalom sokrétűségében és az élet viszonyaitól függően nagy különbségek keletkeznek az emberek anyagi helyzetében, a szociálpolitika az ember mivoltából folyó személyiség védelmét tűzi célul. A társadalmi rendet tehát abban az irányban kívánja befolyásolni, hogy mindenki mint ember a személyiségéből folyó követelményeknek megfelelően találja meg benne a helyét, mégpedig olyan életszínvonal biztosításával, amely számol a gazdasági haladás által nyújtott lehetőségekkel.¹ A szociálpolitika ugyanis nemcsak erkölcsi, hanem történelmi szemléletnek is az eredménye, amely kellő tekintettel van az emberi haladásra és céljául tűzi azt, hogy a haladás eredményeit ne egyesek, vagy egyes társadalmi osztályok sajátítsák ki maguk számára, hanem azok az emberiség közkinésévé legyenek.

Hogy a szociálpolitika a közületi tevékenység rendszerévé sűrűsödött, két körülménynek köszönhető. Egyrészt az üzleti szellem előtérbe nyomulásának, amely a gazdaságot mintegy öncélként tekinti és a gazdasági érdeket az emberi szempont fölébe helyezi, másrészt az államfogalom új tartalommal való meglöltésének, amely az államban többé nem egyes kiváltságos osztályok, hanem az egész nép intézményét látja és így egyes osztályok elnyomását nem nézheti közönyösen. A régi államfogalommal egyes osztályoknak a többiek eszközeként való felfogása nem ellenkezett és így magyarázható az, hogy a rabszolgaság és a jobbágyosság intézményei oly sokáig fennállottak, míg a szociálpolitika már egyes osztályok életszínvonalának túlalacsony tartása ellen is sorompóba lép.

Nagyobb rendszeres munkák: Van der Borcht, R.: Grundlage der Sozialpolitik. Leipzig, 1904. 2. Aufl. 1923. — Günther, A.: Sozialpolitik I. Teil. Theorie der Sozial-

¹ Erre gondolt Rodbertus, amidőn a csökkenő bérhányad szemrehányásával illette a termelőeszközök magántulajdonán nyugvó közgazdaságot.

politik. Berlin u. Leipzig, 1922. — *Herkner, H.*: Die Arbeiterfrage. 2. Bd. 8. Aufl. Berlin, 1922. — *Schmoller, G.*: Die soziale Frage. Leipzig u. München, 1918. — *Weber, A.*: Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit. 3. u. 4. Aufl. Tübingen, 1921. — *Wiese, L.*: Einführung in die Sozialpolitik. 2. Aufl. Leipzig, 1921. — *Zwiedineck-Südenhorst, O.*: Sozialpolitik. Leipzig u. Berlin, 1911. — *Bogardus, E. S.*: The Development of Social Thought. New York, 1940. — Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft. 2. köt. Hrsg. v. Fr. Giese. Halle a. d. Saale, 1930. — Továbbá *Balás K.*: A szociálpolitika főkérdései. Budapest, 1929. — *Brauer, Th.*: Sozialpolitik und Sozialreform. Jena, 1931. — *Heyde, L.*: Abriss der Sozialpolitik. 7. Aufl. Leipzig, 1931. — *Günther, E.*: Sozialpolitik. Berlin u. Wien, 1930. — *Lechtape, H.*: Die menschliche Arbeit als Objekt der wissenschaftlichen Sozialpolitik. Jena, 1929. — *Pipkin, Ch.*: Social Politics and Modern Democracies. New York. Vol. I—II. 1932. — Der wirtschaftliche Wert der Sozialpolitik. Eine Sammelschrift. Jena, 1931. — *Czettler J.*: A mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914. — A magyar szociálpolitika fejlődésére: *Heller F.*: Magyarország szociálpolitikája. Budapest, 1923.

Fontosabb szociálpolitikai folyóiratok: Revue Internationale du Travail. Genève, Labour Gazette, Reichs-Arbeitsblatt, Soziale Praxis, Munkaügyi Szemle (a háború végéig a Munkásügyi Szemle).

2. A szociálpolitika jelentősége. Az egyének élete a társadalomban folyik le, amelynek kereteit az állam a maga jogrendjével határozza meg. Az állam és a társadalom azonban egymással folytonos kölcsönhatásban állanak, amely a társadalom fejlődésével és a kultúra fokának emelkedésével folytonosan növekszik. A demokratikus állam eszméjét is a társadalom erői alakították ki és juttatták győzelemre; bizonyosága ez annak, hogy az állam csak akkor áll szilárd pilléreken, ha az általa megvalósított jogrend megfelel a társadalomban erről uralkodó eszménynek. Minden, ami összhangban van azzal az elgondolással, amely a társadalomban az emberek együttéléséről uralkodik, erősíti, az pedig, ami ezzel ellenkezik, gyengíti az államot, mint a jogrend öröbe vetett bizalmát és végeredményben magát az államhatalmat is, amelynek fenntartása pedig a békés és rendezett társadalmi együttműködés feltétele.

A szociálpolitika törekvése mindenkinek emberhez méltó megélhetést biztosítani, mégpedig oly módon, hogy számol a gazdasági haladással és igyekszik arra, hogy ennek gyümölcseit a mindenkori lehetőségekhez képest mindenki élvezze. Ezért siet azok segítségére, akik helyzetüknél fogva könnyen megfoszthatnak attól, hogy a haladás előnyeiben részesedjenek. Ezzel a szociálpolitika egyik főtaskája lesz az államnak, mert a társadalmi rend pilléreit erősíti meg.

Nem kisebb a szociálpolitika jelentősége társadalmi szempontból sem. Tévednek ugyanis azok, akik azt hiszik, hogy a szociálpolitika kiépítése csak a kevésbé tehetősek érdeke. Ez a felfogás már csak azért is téves, mert a társadalmi együttélés szempontjából éppen olyan fontos a különböző rétegek közötti összhang és kölcsönös megértés, mint az állam szempontjából. Joggal hangsúlyozták a szociálpolitika barátai azt is, hogy a tehetősebb osztályok saját életfeltételeiket ássák alá akkor, ha körülöttük tömegnyomor, rossz élelmelési és lakáviszonyok uralkodnak, amelyek az ezek alatt szenvedők családi életét és egészségügyi viszonyait megrontják. Mindez erősen visszahat a tehetősebb rétegek életére is, mert a közegészségügy siralmas állapota mint a ragályok melegágya hat és ezzel az ő életüket is veszélyezteti, éppen úgy, mint a nyomor által tenyésztett kultúratlanság, amely a tudatlanságban és a bűnözésben állandóan veszélyezteti a társadalmi együttműködés menetét, amelyben pedig minden társadalmi réteg egyaránt érdekelt van.

De gazdasági szempontból sem közömbös az alsó osztályok helyzete. Mielőtt a gazdaságot nem szűk üzleti szempontból, hanem igazán nemzeti szempontból tekintjük, azt a *pazarlást, amely munkásvédelem nélkül a munkaerővel folyik*, a nemzetgazdaság szempontjából a legerősebben el kell ítélnünk. Aki belátja, hogy a tőkével gazdálkodni kell, annak azt is be kell látnia, hogy a munkaerőt sem szabad pazarolni. Rossz munkafeltételek pedig az esztelen pazarlással egyenlők, mert aláássák és elsovasztják a

nemzet munkaerejét. A közgazdaság egyébként sem szabadul attól a teher-
től, amelyet a munkásoknak korán való megrokknása és kidőlése a köz-
gazdaságra hárít, mert szegénysegélyezés formájában vagy másképen gon-
doskodnia kell az idő előtt munkaképtelenné vált munkások eltartásáról.
De ennél is fontosabb, hogy a munka — mégpedig a szellemi és testi munka
egyaránt — a nemzeti termelékenység alaptényezője. *Alacsony színvonalú
munkásosztály gyenge minőségű munkát szolgáltat.* A munkabéreköltség
kicsiny, de a termelékenység is csekély és nem versenyezhet olyan közgazda-
ságok termelékenységével, amelyek magas színvonalon álló munkaerővel
dolgoznak.

Ebből a szempontból kell megítélnünk azt az ellenérvet, amely a munká-
sok életszínvonalának emelését azért ítéli el, mert a termelés drágítását látja
benne. Ez a felfogás nem vesz tudomást arról, hogy a munkások életszín-
vonalának befolyása van a nemzeti termelékenységre, amelynek emelkedé-
sével adva van az életszínvonal emelésének lehetősége. A termelés techniká-
jának fejlesztése és a helyes üzemszervezés úgy kell, hogy alakítsák a
termelést, hogy belőle a vállalkozó és a munkás egyaránt megfelelően meg-
élhessen. Ha igazán nemzetgazdasági szempontból tekintjük a dolgot, akkor
semmi sem lehet inkább *elhízázott*, mint az, hogy *ha a vállalkozás nagyobb
megerőltetés nélkül tisztán a munkások életszínvonalának alacsonyan tartá-
sával és kedvezőtlen munkafeltételeivel igyekszik versenyképességét biztosí-
tani.* Az ilyen eljárás ellenkezik a társadalom érdekeivel, mert nem ösztönzi,
hanem feltartja a haladást.

Gehrig, H.: Die Begründung des Prinzips Sozialreform. Jena, 1914. — Glaser, J. C.:
Die Erhebung des Arbeiterstandes zur wirtschaftlichen Selbstständigkeit. Berlin, 1865. —
Briefs, G.: Der wirtschaftliche Wert der Sozialpolitik. Jena, 1930. — Die wirtschaftliche
Bedeutung des Arbeiterschutzes, insbesondere der Gewerbehygiene. Berlin, 1932. —
Pfister, B.: Sozialpolitik als Krisenpolitik. Stuttgart-Berlin, 1936. — Heller F.: A szociál-
politika és a felső osztályok. Budapest, 1911.

3. A szociálpolitika fejlődése. Annak felismerését, hogy szociálpolitikára
szükség van, a tények maguk kényszerítették ki. A gazdasági szabadság
hatása alatt ugyanis a kapitalizmus oly munkaviszonyokat teremtett, ame-
lyek elsüllyedéssel fenyegették a kapitalisztikus irányba fejlődött nemzetek
kultúráját. Ez elsősorban Angliában bizonyosodott be, ahol a kapitalizmus
legelőször bontakozott ki. Itt jelentkezett legelőször a gyermekmunka
ijesztő méreteken való térfoglalása, amely már abban a korban gyárakba
szólitotta a gyermekeket, amikor a kultúra elemi iskolai képzésüket követelte
volna. A gyárakban e gyermekek nemcsak értelmi és erkölcsi nevelés nélkül
nőttek fel, hanem a legegészségtelenebb viszonyok között és fejlettségükkel
semmi arányban nem álló módon kihasználtattak. Ezzel párhuzamosan
haladt a nők alkalmazása a bányákban és a gyárakban, ami a munkásosztály
családi életét ásta alá. De a felnőtt férfimunkásokra vonatkozólag sem
voltak kedvezőbbek a munkafeltételek. A tőke lett a vezető termelő tényező,
amely minden pillanatban, amely alatt a termelési felszerelés kihasználatlan,
jövedelmi veszteséget látott. A munka ütemét és időtartamát többé nem az
emberi szervezet szabta meg, hanem a gép, mint termelési eszköz. A munka-
idő a kapitalizmus első évtizedeiben 16–18 óra hosszat tartott és a bérvizony-
nyok is a legkedvezőtlenebbek voltak.

Midőn e tények lassankint napfényre kerültek, gondolkodóba ejtették a
jövőbe tekintő államférfiakat és a társadalom belátóbb köreit. Az uralkodó
szabadelvű felfogás ellenére állami beavatkozást követeltek az emberi szem-
pontok e felháborító megsértése és a kultúra veszélyeztetése ellen. A munka-
adók arra hivatkozva, hogy csakis a gazdasági élet szabadonhagyása bizto-
síthatja fejlődését, a legélesebb ellenállást fejtették ki minden állami beavat-
kozással szemben. Kimutatni igyekeztek, hogy az ipar csak úgy fejlődhetik,
hogyha a vállalkozó szabadon és üzleti szempontjai szerint alakítja a munka-

fe
mbi
á
p
li
ly
sa
ta
szd
fé
Ei
po
jelki
kö
ki
els
kápo
tár
amu
rá,
Itt
sz
írha
les
sz
A
no
mies
ért
ke
va
és
pol
inta
kö
bár
is,
sze
sz

189

feltételeit. Igazolni igyekeztek azt, hogy a vállalat nyeresége csakis hosszú munkaidő mellett áll elő.

Az élet erősebb volt, mint a vállalkozók üzleti érdekeiből származó bizonyítékok. A társadalom egészséges ösztöne parancsolóan követelte az állam beavatkozását és így született meg elsősorban Angliában a szociálpolitika. Már a XIX. század elején, tehát nem sokkal azután, hogy a kapitalizmus kibontakozott, Angliában törvényt hoztak a gyermekmunka szabályozására. A múlt század harmincas éveitől kezdve azután mind öntudatosabban kezd Angliában kibontakozni a szociálpolitika, nem elvek hangoztatásával, hanem a kiváló angol gyakorlati érzéktől hajtva ott nyúlva bele szabályozólag az életbe, ahol a legerősebben jelentkeztek a bajok.

A múlt század hetvenes éveitől kezdve nagyobb mértékben indul fejlődésnek a szociálpolitika az európai kontinensen is. Elsősorban a tudomány férfiainak a belátása alapozta meg fejlődését Németországban, ahol 1872-ben Eisenachban megalakították a Verein für Sozialpolitikot, amely a szociálpolitikai szellem fejlesztését tűzte ki céljául. Közben, kivált Svájcban is jelentős lépések történtek a szociálpolitika terén.

A szociálpolitikát lassankint mint a kapitalisztikus gazdasági rend kiegészítő részét kezdték felismerni és ezen az alapon mind szélesebb rétegek követelték. Így a közvélemény nyomása alatt erősödve gyökeresen átalakítja a munkafeltételeket és embert csinál a munkásból, akit a kapitalizmus első évtizedei mélyen az emberi életszínvonal alá süllyesztettek. A bérmunkás ezzel emberi alapon kapcsolódik a termelésbe.

Erős támaszt nyert a szociálpolitikai törvényhozás a *munkásosztály politikai és gazdasági szervezkedésében*. A választójog kiszélesítésével ez a támasz egyre erősödött és a munkásság politikai befolyása is növekedett és a szakszervezetek az üzemekben fokozódó befolyásra tettek szert.

A szociálpolitikai törvényhozás mindenfelé a gyermekek, majd a nők munkaviszonyainak szabályozásával kezdődik. Minthogy kezdetben csak rájuk terjedt ki, *védett csoportoknak* nevezik a gyermek és nő munkásokat. Itt nem lehetett azonban megállni és a szükségszerűség tovább sodorta a szociálpolitikai törvényhozást a felnőtt férfimunkások viszonyainak számos irányban való szabályozása felé.

A munkásosztály befolyásának növekedésével gyorsul a szociálpolitikai haladás. A munkások egészségi védelme általánosan elismert követelménnyé lesz és új kérdések mutatkoznak a láthatáron. A munkásbiztosítás, majd a *szervezkedés* és a *munkaviszályok* kérdései kezdenek előtérbe nyomulni. A szerényen a védett csoportok érdekében megindult szociálpolitika általános munkáspolitikává lett, amely a testi munkások védelmén túlterjedve mindjobban a magántisztviselők körét is felölelte.

Újabb korszakába lépett a szociálpolitika akkor, amidőn II. Vilmos császár 1890-ben Berlinben összehívta az első *nemzetközi munkásvédelmi értekezletet*. Ettől kezdve, mint az európai kultúra egyik kiegészítő része kezd behatolni a köztudatba, tehát mint oly tényező, amely nem az egyik vagy másik nemzetnek, hanem az egész európai kultúrközösségnek az ügye és ezért nemzetközi alapon való szabályozást igényel. E vonása a szociálpolitikának később még erősödött és a világháború utáni békeszerződések intézményesen is nemzetközi alapokra helyezték a szociálpolitikát.

Először a nagyipari fejlődésnek induló államok léptek a szociálpolitika terére és a többi államok is kénytelenek voltak őket ebben az irányban abban a mértékben követni, amilyen mértékben fejlődött ki nagyiparuk. Ennek oka nemcsak az, hogy a bányákban és a gyárakban voltak legegészségtelenebbek a munkaviszonyok, hanem az is, hogy e nagyipari központok lettek kiindulási pontjai a munkások tömörlésének és szervezkedésének, amely azután hatalmas nyomást gyakorolt az államhatalomra is szociálpolitikai irányban.

Ebert, G.: Der Arbeiterschutz und seine Entwicklung im 19. Jahrhundert. Berlin, 1899. — Hirsch, P.: Die soziale Gesetzgebung im 19. Jahrhundert. Berlin, 1901. —

Lohmann, Th.: Fabriksgesetzgebung der Staaten des europäischen Kontinents. Berlin, 1887. — Nötting, E.: Grundlegung und Geschichte der Sozialpolitik. 2. kiad. Berlin, 1932. — Boese, Fr.: Geschichte des Vereins für Sozialpolitik. 1872—1932. Berlin, 1939. — Sozialpolitik zwischen zwei Kriegen in Deutschland, Frankreich und England. Berlin, 1940. — Annuaire de la législation du travail. Publié par l'Office du travail de Belgique. Bruxelles.

4. A szociálpolitika ágai. Mihelyt felismerték, hogy a munkaviszonyok kapitalisztikus rendszer mellett egészségtelenül és az állami lét magasabb céljaival ellentétesen alakulnak, a szociálpolitika állami feladattá lesz. Így születik meg a szociálpolitikának az az iránya, amelyet *autoritativ szociálpolitikának* nevezünk. Lényege az, hogy állami feladatnak tekinti a munkaviszonyba való belenyúlást és az állam hatásköréből kifolyólag igyekszik az idevágó bajokat elhárítani. Eszköze elsősorban a *törvényes munkásvédelem*, vagyis a munkásokat védő törvények és rendeletek alkotása. A szociálpolitikai belátás terjedésével körébe vonja a *munkásbiztosítást* is, mint a munkásokról való gondoskodás fontos ágazatát.

Az állami lét nem nyomja el a társadalom automatikus működését, sőt demokratikus elrendezése mellett azzal folytonosan kölcsönhatásban áll. Az egyes társadalmi osztályok nemcsak egyszerűen kormányzottak, hanem maguk is cselekvőleg léphetnek fel kívánságaikkal és bizonyos önkormányzattal. Ez a szociálpolitikára sem lehet kihatás nélkül. A társadalompolitikai törekvések is a társadalom automatikus működésének forrásából fakadhatnak és a szabad társadalom szervei a szociálpolitikának is jó szolgálatot tehetnek. Erre helyezi a súlyt a szociálpolitikának az az iránya, amelyet talán nem egészen találóan *szociálliberalizmus*nak szoktak nevezni, azért, mert a társadalom szabad kezdeményezésére és működésére épít. A szociálpolitikának ez az iránya segítséget keres azokban a szabad társadalmi szervezetekben, amelyek a nyomor enyhítésére vagy egyenesen a munkaviszony befolyásolására törekcszenek. Legfontosabbak közülük a munkásoknak azok a tömörülései, amelyekről alább, mint szakszervezetekről lesz szó.

A szociálliberalizmus fontos irányban egészíti ki a szociálpolitikát, midőn a társadalom önműködő erejét kívánja feladatkörébe bekapcsolni. Kétségtelenül vannak feladatkörök, amelyeket az érdekeltek tömörülései tudnak legjobban ellátni. Hiszen az állam feladata nem lehet az, hogy minden egyes esetben beavatkozzék, mert feladata csak az irányítás és általános szabályozás. Mikép a vállalkozás terén, sőt nemcsak gazdasági területeken, hanem máshol is, az állam csak az általános szabályok felállítására hivatott, úgy szociálpolitikai szempontból sem lehet az a feladata, hogy az állam minden esetben közbelépjen. Pótolhatatlan munkát végezhetnek a társadalmi tömörülések, különösen ott, ahol elsősorban gazdasági kérdésekről van szó, amelyek a piaci tényezők érvényesülését tételezik fel. Ez az oka annak, hogy eredményes szociális politikát nem lehet tisztán autoritativ úton folytatni, hanem teret kell engedni a szociálpolitikában is a társadalom szabad működésének.

A szociálpolitika minden lépését kemény viták előzték meg. A törvényes munkásvédelem körüli vita elsősorban Angliában játszódott le, ahol a munkásviszonyokba való belenyúlás szüksége legelőször merült fel. A liberálisok minden kezdeményezéssel a leghevesebb ellenállást szegtezték szembe. Az ipar tönkremenetelét hangoztatták a vállalkozás minden korlátozása alkalmával. De az ipar csak erősebben bontakozott ki a munkásosztály színvonalának emelkedésével. Ma a törvényes munkásvédelem alapkövetelményei felett már nincsen vita. Mindenki egyaránt elismeri jogosultságukat. Ugyanígy volt ez a szakszervezetek alakulása szempontjából is. A munkaadók kibontakozásukat mindenképpen megakadályozni törekedtek és ebben az államhatalom sokáig erősen támogatta őket. Ebből a küzdelemből a szakszervezetek győzelmesen kerültek ki.

A törvényes munkásvédelemre vonatkozólag átfogó munkák: Schiff: Der Arbeiterschutz der Welt. Tübingen, 1920. — Syrup, Fr.: Handbuch des Arbeiterschutzes und der Betriebssicherheit. 3. Bde. Berlin, 1928. — Zwiedineck—Südenhorst: Arbeiterschutz und

Arbeiterversicherung. Leipzig, 1912. — Pic, P.: Les lois ouvrières. Paris, 1925. — Commons, J. R. u. Andrews, J. B.: Principles of Labor Legislation. New York, 1927. — Calcott, M.: Principles of Social Legislation. New York, 1932. — A többi kérdésre nézve I. a későbbi fejezeteket.

5. A szociálpolitika szervei. Alig hogy megindult a törvényes munkásvédelem, már mutatkoznia kellett annak, hogy a közigazgatás ezen ága külön szervekre is szorul. Elsősorban a munkásvédelmi törvények ellenőrzése terén vált ez szükségessé és így fejlődött ki az *iparfelügyelők* intézménye, amelyről alább bővebben lesz szó. Már az iparfelügyelők nemcsak végrehajtó közegei a munkásvédelemnek, hanem a dolog természetéből kifolyólag csakhamar kifejlődött a kormány számára tájékoztató jellegű tevékenységük a munkásviszonyokat illetőleg. Jelentéseik beszámolnak a munkásviszonyok állapotáról és így fontos anyagot szolgáltatnak a törvényhozás számára is. Később ennek a tevékenységnek kiszélesítése vált szükségessé és így keletkeztek a *munkaügyi hivatalok*. Feladatuk részben a munkásügyre vonatkozó statisztikai anyag összegyűjtése, tehát rendszeres adatgyűjtés a munkásüggyel kapcsolatban, részben pedig a munkaügyi törvényhozás figyelemmel kísérése. Mindkét irányú tevékenységükkel a munkásügy megismerését segítik elő és ezzel a törvényelőkészítés szolgálatába is lépnek. E szervekhez egyes különleges intézmények is csatlakoztak. Így a hatósági munkaközvetítés kifejlődésével a *munkaközvetítő hivatalok*, főképp az üzemi védelemmel kapcsolatban pedig a *társadalmi múzeumok*, amelyek részben magánkezdeményezésből indulva ki, több országban állami intézménnyé fejlődtek. Feladatuk különösen az üzemi védelemmel kapcsolatos haladás szemmel tartása és az üzemi védelem módjainak fejlesztése; részben propagatív tevékenységet is fejtenek ki előadások rendezésével és kiadványaikkal.

Minél tovább fejlődik a munkásvédelem és minél inkább kitűnik a munkáskérdés fontos volta az állam szempontjából is, annál inkább jelentkezik annak is szüksége, hogy az államnak a munkásügyekre vonatkozó egyes teendői irányítására központi szerv létesüljön. E szükségből kifolyólag alkották meg különböző államok a *munkaügyi* vagy *népjóléti minisztériumot*. Természetes fejlődés folyamánya ez és következménye annak, hogy a munkaügy is egységes központi vezetést kíván.

A közigazgatáson kívül a bíraskodás terén is alakulnak a szociálpolitika körébe tartozó szervek. Ezek a *munkaügyi bíróságok*.

Minthogy a szociálpolitika feladatai ellátásában a munkások kezdeményezésének is jelentős szerep jut, a szociálpolitikába nem hatósági szervek is bekapcsolódnak. Ilyen társadalmi szervek mindenekelőtt a *munkásegyletek*, amelyek eleinte különböző alapokon keletkeznek és később a *szakszervezetek* alakját öltik. A munkaviszályok kiéleződésével e szervezetek a békéltetésügy terén is nagy szerephez jutnak és ott sem szűnik meg ezirányú jelentőségük, ahol e feladat ellátásában az állam is szerepet vállal.

Egyes országokban törvényes érdekképviselőket is létesítettek a munkaviszonnyal kapcsolatban. Ez két alapon lehetséges. Eszközölhető olyan módon, hogy a munkások és munkaadók köréből munkaügyi kérdésekben, mint javaslattevő testületet alakítanak hivatalos érdekképviselőt. Ezek a *munkaügyi kamarák*. Megoldható azonban a kérdés oly módon is, hogy tisztán a munkásokból alakítják e hatósági érdekképviselőt és ekkor *munkáskamarákról* szólnak. Az igazi érdekképviselői elvnek nyilvánvalóan ez utóbbi megoldás felel meg, amelynek választásától egyes országokat csak az tartott vissza, hogy ily módon túlságosan radikális érdekképviselőket keletkezéséről féltek. Ez a félelem azonban nem igazolódott be azokban az országokban, amelyekben a munkásság életszínvonala és műveltsége magasabb. Példák erre Anglia és a skandináv államok. A munkások törvényes érdekképviselőinek egy sajátos formája az, amely eredetileg *üzemi választmányok*, majd pedig *üzemi tanácsok* létesítésében áll. A munkások üzemi érdekképviselője épül ki ezzel.

Amióta a kötelező munkásbiztosítás elterjedt, ellátására széleskörű szervezet fejlődött ki. Az eredetileg külön-külön működő munkásbiztosító pénztárak helyébe a *társadalombiztosítás széleskörű szervezete* lép, amely az egész országra egységes alapon látja el hivatását.

Amint a munkásvédelemnek az egyes országokban való kifejlődése maga után vonta e téren külön szervek létesítését, ugyanennek kellett történnie a *munkásvédelem nemzetközi* vonatkozásban való megalapozásával.

A szociálpolitikának természetesen tisztán *társadalmi alapon is fejlődhetnek ki szervei*. Ilyenek a szorosabb értelemben vett érdekképviselőket kivül a különböző társadalmi egyesületek, amelyek a munkásügy szolgáltatásában állanak. A szociálpolitika körében különösen a szegényügy terén van e társadalmi működésnek jelentős szerepe.

Gaál Jenő: A munkaügyi hivatalokról. Budapest, 1918. — Navratil Ákos: Jelentés a társadalmi múzeum berendezéséről és annak első évi munkásságáról. Budapest, 1903. — Guimard: Les Chambres et conseils de l'industrie et du travail en Belgique, en Hollande et en France. 1905. — Harms: Deutsche Arbeitskammern. Tübingen, 1904. — U. a. Arbeitskammern und Kaufmannskammern. 2. Aufl. Tübingen, 1906.

6. A szociálpolitika határai. A szociálpolitika feladata öröködni a fölött, hogy a közgazdaságban a gazdasági szempont ne érvényesüljön az emberi szempontok rovására és a gazdasági haladás gyümölcsei közkinccsé váljanak. Ezért az a mérték, amelyben a szociálpolitika követelményei megvalósíthatók, nemcsak a társadalom erkölcsi színvonalától és belátásától, hanem a nemzeti termelés eredményétől is függ. A nemzeti jövedelem nagysága ugyanis az, amelyen a nemzet fiai osztozkodnak és amely ennél fogva az életszínvonal emelkedésének lehetőségeit meghatározza. Ezért a nemzeti munka termelékenységének növelése szorosan érintkezik a szociálpolitikával. Minél termelékenyebb a munka, minél jobban van az megszervezve és minél nagyobb mértékben nyer alátámasztást céltudatos termelési eszközökben, annál tágabb tér nyílik a szociálpolitika számára az életszínvonal emelésében. Gazdag nemzeteknek sokkal könnyebb a szociálpolitika terén a haladás, mint olyan nemzeteknek, amelyeknek csekély nemzeti jövedelem áll csak rendelkezésükre.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a termelékenység növekedésének korszaka a szociálpolitika erős haladásának korszaka is volt. Ebből viszont következik az is, hogy a szociálpolitikai lehetőségek bizonyos vonatkozásban a nemzeti elszegényedés korában csökkennek. Természetesen ez nem vonatkozik a munkaerő védemére, amely magának a termelékenység növelésének fontos tényezője, hanem azokra a lehetőségekre, amelyek az életszínvonalnak emelése számára nyílnak. A vállalkozás számára a szociálpolitika terhekkel jár, amelyeket csak olyan mértékben képes elviselni, hogy megtalálja számítását. Nehéz időkben kisebb teher viselése is fékező hatással van számára, mint jó gazdasági viszonyok között. Munkásjóléti intézmények létesítése ilyenkor csak lassúbb ütemben lehetséges, mert azoknak a nemzeti jövedelemből kell kikerülniök, amely pedig nagy részben a nemzeti termelékenység emelésére fordítandó, éppen azért, hogy a szociálpolitikai haladás útja mielőbb megnyíljon.

Az első világháború után maguk a szociálpolitikuskok hangoztatták a szociálpolitika határait. A gazdasági élet megújodási erejét azonban alulbecsülték. A mutatózó gazdasági bajok ellenére is a termelékenység gyorsabban nyerte vissza erejét, úgyhogy gyorsan új erőre kapott a szociálpolitika továbbfejlődése is. A második világháború pusztításai sokkal nagyobbak, de talán nem jogosulatlan az a remény, hogy a megújodás élettereje a fennálló nehézségekkel is belátható időn belül meg fog birkózni és a szociálpolitikai haladásnak újabb lehetőségeket fog nyújtani; a demokratikus fejlődésben ez erős támaszt fog találni.

Windschuh, J.: Grenzen der Sozialpolitik. Leipzig, 1929. — Trzka, B.: Soziale Lasten als Kostenfaktor. Wien, 1933. — Kamps, R.: Die Grenzen der sozialen Belastung in der deutschen Industrie. Berlin, 1936.

II. FEJEZET.

A törvényes munkásvédelem.

1. A gyermekmunka. A törvényes munkásvédelem mindenhol a gyermekmunka szabályozásával kezdődik. Gyermeknek bányákban és gyárakban való dolgoztatása ellen lázadt fel először az emberi érzés, másrészt pedig a munka ártalmait a legszembeszökőbbek a gyermekek dolgoztatásánál. Bár a gyermekmunka szabályozásával szemben is jelentékeny ellenállást fejtettek ki a munkaadók, mégis e téren tudták a szociálpolitika barátai legkönnyebben bebizonyítani azt, hogy védtelen személyek lelkiismeretlen kihasználásáról van szó, mely a nemzet kultúráját és fejlődését veszélyezteti.

A gyermekmunka hátrányait nem is lehet elég sötéten festeni. A fejlődő szervezet kíméletre szorul és túlerőltetése csak elcsenévészedségre vezethet. Nem véletlen, hogy Poroszországban Horn tábornok volt az első, aki a gyermekmunka hátrányaira figyelmeztette a kormányt, arra utalva, hogy az ipari kerületekben a gyermekek túldolgoztatása folytán milyen silányak a sorozási eredmények.

Téves volna azt hinni, hogy csak a gyári, illetőleg ipari munka ártalmas a gyermekek számára. Kétségtelen, itt a zárt helyen való dolgozás és egyéb körülmények növelik a gyermekmunka ártalmait, de megvannak azok más foglalkozási ágaknál, beleértve a mezőgazdaságot is, amelyről az ember azt gondolná, hogy a munkának a szabad levegőn való lefolyása elhárítja a veszedelemet. Egyrésztől azonban itt egyéb körülmények, főképp az idő viszontagságai idéznek fel veszélyeket, másrészt pedig az oktatás szempontjából a hátrányok itt még nagyobbak. Nem szabad ugyanis a gyermekmunka kedvezőtlen hatásainál tisztán a túlerőltetésre gondolni, amelyet gyermekeknél már a folytonos figyelés kívánása is felidéz, hanem tekintettel kell lenni a kulturális károokra is, amelyeket a munka az iskolából való elvonással okoz. Ijesztő példája volt ennek Anglia a gyáripár első évtizedeiben. Bátran mondhatjuk, hogy a gyermekmunka az analfabéták melegágya.

A gyermekmunka hátrányaiból folynak azok a rendszabályok, amelyeket a törvényes munkásvédelem vele szemben alkalmaz. A gyermekek túlkorai munkába állításának elhárítására elsősorban *korhatárt* kell megállapítani, amelyen alul a gyermekek foglalkoztatása tilos. Először a gyárakra nézve állapították meg e korhatárt, mégpedig eleinte a 8—9. évben. A haladottabb szociálpolitika egyrésztől magasabban szabja meg a korhatárt, és pedig a 12., illetőleg már a 14. évben, másrésztől pedig a korhatárt kiterjeszti a gyáripáron kívül is.

Az első munkásvédelmi törvények majdnem kivétel nélkül a 8—9. évet veszik kiindulási pontul. Zürich kantonban azonban már 1815-ben 10 éves korhatárt állapítottak meg és rövidesen Anglia is erre tért rá. Franciaország 1878-ban a 12. évben szabta meg a korhatárt és ebben számos állam követte. Az első világháború befejezésekor azonban már Európa több államában (így Angliában, Belgiumban, Dániában, Norvégiában stb.) a 14 éves korhatár volt érvényben és ezt vette alapul az 1919. évi washingtoni egyezmény is. Egyes törvényhozások, így a német (1903 óta) és az osztrák, különbséget tesznek a korhatár szempontjából *saját* és *idegen gyermekek* foglalkoztatása között. E megkülönböztetés alapja az, hogy egyrészt a szülőknek saját üzemükben saját gyermekeik alkalmazását megkönnyítik, másrésztől pedig az a feltevés, hogy saját gyermekeivel mindenki kíméletesebben bánik, mint az idegenekkel. E megkülönböztetés nem vált be és később el is ejtették.

A második alapvető követelése a gyermekmunka szabályozásának az *éjjeli munka eltiltása*. Bizonyításra nem szorul, hogy a gyermekek egészségét semmi sem ássa alá annyira, mint az éjjeli pihenő hiánya. Ezért mindenhol már az első munkásvédelmi törvények eltiltották a gyermekek éjjeli munkáját. Régebben általában a 16. évet tekintették annak a határnak, ameddig az

éjjeli munkát feltétlenül el kell tiltani. Az 1919. évi washingtoni egyezmény, amelyhez Magyarország is csatlakozott, a 18. életévig tiltja az iparban az éjjeli munkát.

A gyermekmunka hátrányai a munkaidő hosszával erősen fokozódnak. Ezért már minden kezdő munkásvédelemben is szerepel a *gyermekek munkaidejének meghatározása*. Eleinte már haladást jelentett 12 órára való korlátozása. Gyorsan be kellett azonban látni, hogy e munkaidő is aránytalanul hosszú és így Anglia már 1836-ban a 8 órai munkaidőt honosította meg a gyermekek számára. A gyermekek munkaidejének rövidítése vezetett azután arra, hogy a gyermekek mellett egy másik védelemre szoruló csoportot különböztessenek meg a *fiatalkorú munkásokban*. Így azután lehetővé vált a gyermekekre nézve a munkaidő további rövidítése, és pedig oly módon, hogy általában véve a haladottabb államok a gyermekekre nézve a 6–6½ órára szállították le a munkaidőt, míg a fiatalkorúakra vonatkozólag 8 vagy 10 órai munkaidőt állapítottak meg.

A munkaidő kérdésével szorosan összefügg egyrészt a *munkaszünetek*, másrészt pedig az *iskolálatogatás* kérdése. Az elsőre nézve a múlt század kilencvenes éveitől a gyermekeknek a vasárnapi munkától való feltétlen eltiltása jutott érvényre, míg az iskolálatogatásra vonatkozólag egyes államok már korábban szigorúbb feltételeket szabtak, csak oly gyermekek foglalkoztatását engedve meg, akik a szükséges elemi oktatás alól már mentesek, vagy pedig megkövetelte azt, hogy a munkaidő megfelelő alakításával az iskolálatogatás lehetővé tétessék. A gyermekek oktatása szempontjából a tanonevédelem keretében történik gondoskodás.

A gyermekek kereseti munkája és az iskolálatogatás érthetően alig egyeztethetők össze. A munkában kifáradt gyermek az oktatásra éppoly kevésbé alkalmas, mint az oktatásban elfáradt gyermek a munkára. Ezért kevés eredménnyel jártak a gyári iskolák és a tanoncoktatás is nehézségekkel küzd, nem is szólva arról, hogy a mesterek sokszor csak nehezen szoríthatók arra, hogy rendszeresen küldjék iskolába a gyermekeket.

A munkaidő szabályozása nem elég a gyermekmunka egészségügyi veszélyeinek elhárítására. Szükség van ugyanis arra, hogy a gyermekek *erejük felülmúló* munkáira ne alkalmazzassanak. Haladott országokban orvosi bizonyítványt követelnek arra nézve, hogy a rábízott munka a gyermek erejét felül ne múlja. Ma ezt már a magyar törvény is megköveteli. Ezenkívül a *veszélyes iparágakban való alkalmazástól* általában eltiltják a gyermekeket.

Fontos kiegészítő része a gyermekmunka szabályozásának a szűkebb értelemben vett gyermekvédelem. Ez különösen társadalmi szervek segítségülvételével igyekszik azokról a gyermekekről gondoskodni, kik nem részesülnek, vagy részesülhetnek családi körükben megfelelő gondozásban. A gyermekvédelem csak a szűkebb gyermekkorra terjed ki és minden előnyét lerontja, ha a gyermekmunkát szabályozó törvények hiányzanak.

Hogy milyen állapotokat szüntetett meg a gyermekmunka szabályozása, azt csak akkor értjük meg, ha azoknak az angol parlamenti bizottságoknak a jelentéseit állapozzuk, amelyeket a XIX. század első felében Angliában a gyermekmunka viszonyainak megvizsgálására kiküldöttek. Ezekben borzalmasan tükröződik vissza, hogy milyen lelketlen kihasználásra képes a szabadjára engedett üzleti szellem. A gyárakban a 7–8 éves gyermekek óriási tömegeit találták, de találtak ennél fiatalabbakat is; így többek között egy bányában két éves gyermeket is. Hogy milyen hosszú lehetett e gyermekek munkaideje, arra nézve elegendő arra utalni, hogy a törvényhozás által 1802-ben megállapított 12 órás munkaidő már haladást jelentett, holott ma, mint tudjuk, a felnőtt munkások is a nyolcórás munkaidőt követelik. Az egészségügyi viszonyokról és a gyermekek testi fejlődéséről a leghorzasalmasabb képet festik e jelentések és a legelemibb dolgokban e gyermekek körében a legszörnyűbb tudatlanságról számolnak be.¹ Ilyen állapotok ellen irányult az a mozgalom, amely először Angliában vívta ki a gyermek-

¹ E jelentésből néhány jellemző adatot találunk *Földes Béla: A szocializmus II. köt* Budapest, 1919, a 109–111. old.

munka törvényes szabályozását és a többi országokban is a józan népességi politika és a legelemibb kultúrpolitika követelményeit a legnagyobb mértékben sértő állapotokat szüntette meg.

Magyarországon már az első gyári törvény, az 1840: XVII. tc. szabályozta a gyermekmunkát, kimondván, hogy 12 éven aluli gyermekek gyárakban csak egészségükre és fejlődésükre nem káros munkákra alkalmazhatók. A 12—16 évesekre a törvény kilencórás munkanapot állapított meg. Az 1872. évi ipartörvény (1872: VIII.) szabályozta a gyermekmunkát az akkori viszonyoknak nagyjában megfelelően. Korhatárul gyárakban a 12. évet, a kisiparban pedig a 10. évet állította fel, de megengedte, hogy a gváriparban kivételesen 10—12 éves, a kisiparban pedig kivételesen 10 éven aluli gyermekeket is foglalkoztassanak. A munkaidőt 14 éven aluliakra gyárakban 8, a kisiparban 12 órában állapította meg. E rendelkezéseket az 1884. évi ipartörvény is megtartotta. Sajnos, miként az iparfelügyelői jelentésekből kiderül, az életbe nálunk e rendelkezések csak nagyon hiányosan mentek át. Gyermekmunkások tiltott foglalkoztatása miatt az iparfelügyelőknek ismételtten kellett intézkedniök, kivált a textil- és az üvegiparban. Az 1900-i népszámlálás szerint nálunk még a XX. század küszöbén is majdnem egy félmillió (497.798) gyermeket foglalkoztatott a termelés. Ezek 70·4%-a a mezőgazdaságra esett, míg az iparra 12·7% jutott. Csonka-Magyarország területén az 1920. évi népszámlálás szerint a 7—14 életév közti keresők száma 210.353 volt. Ezekből kerekén 159.000 esett a mezőgazdaságra, 28.000 az iparra és 15.000 a házi cselédekre.

Az ipar terén az 1884. évi szabályozás érvényben maradt nálunk akkor is, amidőn a többi országok nagyrésze már jelentékenyen előrehaladt a gyermekmunka szabályozásában. Ennek csak az 1928: V. tc. vetett véget, amely a korhatárt a 14. életévben szabja meg, igaz, hogy azzal a megszorítással, hogy amíg a gyermekek mindennapi elemi népiskolai oktatását a 14. évre ki nem terjesztetik, 12 éves gyermekek is foglalkoztathatók. A mindennapi elemi iskola látogatási kötelezettsége és a foglalkoztatási korhatár kétségtelenül szoros összefüggésben vannak egymással, mert helytelen az elemi iskola bevégzése után semmittevésre ítélni a gyermekeket, míg a 14. évet el nem érik. A korszerű követelményeknek megfelelően, az 1928: V. tc. értelmében a fiatalokorúak korhatára 18 évre emeltetett fei. Az 1928: V. tc. az 1919. évi washingtoni nemzetközi egyezmény intézkedéseit tartja szem előtt. Már az ekkor tartott nemzetközi munkaügyi konferencia indokoltnak látta ugyanis a gyermekmunka szabályozását nemzetközi alapra helyezni és ezáltal számára egységes alapot teremteni.

Chyzer Béla: A gyermekmunka Magyarországon. Budapest, 1909 — A gyermekmunka szabályozása. Budapest, 1914. (A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének kiadványai. 25. füzet.) — Gyermekmunka és gyermekvédelem. Budapest, 1918. (Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének kiadványai. 30. füzet.) — Heller, W.: Die Kinderarbeit in Ungarn. Jena, 1912. (Schriften der ungarischen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz. Heft 10.) — Deutsch, J.: Die Kinderarbeit und ihre Bekämpfung. Zürich, 1907. — Agadh, K.: Kinderarbeit und Gesetz gegen die Ausnützung kindlicher Arbeitskraft in Deutschland. Jena, 1902. — Simon, H.: Landwirtschaftliche Kinderarbeit. Berlin, 1925. — Schutz der Kinder in der Landwirtschaft. Berlin, 1929. — Das neunte Schuljahr. (Schriften der Gesellschaft für soziale Reform. H. 81/82.) 1929. — Grimm—Stendal: Der Kinderschutz. Berlin, 1925. — Dodd, A.: Die Wirkung der Schutzbestimmungen für die jugendlichen und weiblichen Fabrikarbeiter. Jena, 1898. — Nemzetközi áttekintésre v. ö.: La réglementation du travail des enfants et jeunes gens. Bureau International du Travail. Genève, 1935.

2. A nőimunka. Nem sokkal azután, hogy a munkásvédelem gondolata a gyermekmunka szabályozásával gyökeret vert, jelentkezett az a követelés, hogy a nők foglalkoztatása is korlátoztassék. Hiszen ugyanazok a kulturális és népesedéspolitikai szempontok, amelyek a gyermekmunka korlátozását követelik, indokolják a nőimunka terén való beavatkozást is. A túldolgozás és az egészségtelen munkafeltételek a női szervezetet is erősen megtámadják és a jövőndő nemzedék kulturális elmaradására a családi életnek a nőimunka által való megzavarása szintén messzemenőleg kihat. Miként továbbá a gyermekekre vonatkozólag hangoztatni lehetett azt, hogy védelem nélkül állanak a munkaadóval szemben, úgy ez az érv a női munkások védelmében is felhozható.

Ezen a téren az állami beavatkozás első indító okát az angol szénbányákban felderített állapotok adták, mert itt a nőimunkával való erős visszaélés folyt. Így azután Angliában 1842-ben eltiltották nőknek a földalatti munkák-

ban való foglalkoztatását. A többi nyugati államokban ez csak a hetvenes és nyolcvanas években történt meg.

A nőimunka szabályozása egyébként érthetően hasonló úton halad, mint a gyermekmunkáé. Az *éjjeli munka eltiltása* és a *munkaidő szabályozása* állanak előtérben. Az első Angliában már a XIX. század közepén megtörtént és később annyira elterjedt a kultúrállamokban, hogy 1906-ban az iparban foglalkoztatott nők éjjeli munkájának tilalmazása tárgyában nemzetközi egyezmény jött létre, amelyhez Magyarország is csatlakozott. A nők munkaidejét a háború előtt számos országban 10–11 órában állapították meg és így a helyzet annyira megérett e kérdésnek is nemzetközi alapon való szabályozására, hogy 1913-ban nemzetközi egyezménytervezet készült a nők 10 óras munkanapjának szabályozásáról. A háború ezt az egyezménytervezetet már nem engedte ugyan tető alá jutni, de az 1919. évi washingtoni konferencia érvényt szerzett neki. A gyermekekhez és fiatalokhoz hasonlóan a *vasárnapi munkaszünet* szigorú szabályozása és a nők *veszélyes iparágakban* való foglalkoztatásának rendezése, illetve az azoktól való eltiltásuk szintén részét képezik a nőimunka szabályozásának.

Különleges része a szabályozásnak az *anyasági védelem*. Célja a nőknek szülés előtt és után a munkától való visszatartása és ez idő alatt megélhetésükről való gondoskodás. Eleinte kevésbé előrehaladott országokban 4, később 6 hétre szorítkozott a szülő nőknek a munkától való távoltartása és a haladottabb országok ezután a 8 hétre tértek rá, míg a washingtoni konferencia 12 hétben állapította meg. E védelem természetesen nem volt hatályos mindaddig, amíg csak azt mondták ki a törvények, hogy nem lehet alapja a munkaszerződés felbontásának, ha ez időben a nők a munkából elmaradnak. Míg ugyanis a szülő nők életfenntartásáról nem történik gondoskodás, nincsen meg a módjuk arra, hogy a munkától távol maradjanak és így az anyasági védelem nagyjában hatálytalan. Eppen ezért a washingtoni egyezmény kimondja azt is, hogy a törvényhozások gondoskodjanak munkásbiztosítás útján, vagy másképpen arról, hogy a nők életfenntartásáért erre az időszakra biztosítsák. Ennek legjobb megoldási módja az *anyasági biztosítás*, amely haladottabb országokban a munkásbiztosítás keretébe illeszkedik be.

Igy van ez nálunk is. A munkásbiztosítás köre azonban több országban még szűk, távolról sem tartozik bele az egész lakosság, amelynek anyasági védelemre szüksége van. Ezért *anyasági biztosító* pénztárak felállítása ajánlatos a kötelező munkásbiztosítás körén kívül maradó lakosság számára. Nálunk a mezőgazdaságban volna ez kívánatos, ahol a gyermekhalandóság ezzel erősen leszállítható volna.

Az anyasági védelemmel szoros összefüggésben állnak oly gyermekvédelmi szempontok, amelyek a munkásnők számára legelemibb anyai kötelességeik teljesítését kívánják lehetővé tenni. Így a magyar törvény is előírja, hogy saját gyermeküket szoptató nőknek erre a munkaidő alatt összesen egyórai időt kell engedni.

A nők családi kötelezettségeinek teljesítése a gyári munkánál nehezen biztosítható. Angliából indult ki az a gondolat, hogy legalább szombaton korábban kell végződnie a nők munkaerejének, hogy háztartásuk gondozására is legalább hetenkint egyszer idejük legyen. A munkaidő ilyen szabályozását *angol hétnek* nevezték el.

Ha visszagondolunk arra az időre, midőn a nők minden védelem nélkül voltak tetszésszerűen időtartamon keresztül foglalkoztathatók, a munkásvédelem e terén is igen jelentősnek kell felismernünk a haladást. A női munka egészségügyi hátrányainak jelentékeny csökkentése, az éjjeli munka eltiltása és a munkaidő szabályozása, mindenekelőtt pedig az anyasági védelem jelentékeny kiterjesztése és hatályossá tétele nagy vívmányok. Nagyjelentőségű az is, hogy a munkásnők anyai kötelességeik teljesítésében védelemben részesülnek.

A nők foglalkoztatásával fontos az anya munkába járása által gondozás nélkül maradt gyermekek feletti felügyelet kérdése is. Itt a *napközi otthonoknak* és *óvodáknak* van nagy kulturális feladatuk, amelyekre nézve fontos, hogy a gyermekek megőrzése szempontjából olyképp álljanak rendelkezésre, hogy az anya távollétében a gyermekek ott valóban tartózkodhassanak és felügyelet alatt álljanak.

A női munka kivált az iparban, de egyes más foglalkozási ágakban is nagyon elterjedt és így szabályozása igen széles néprétegeket érint. A XX. század küszöbén a kereső

nők hányada a lakosság 25%-a körül volt Angliában, 27—28%-a Magyarországon, Svédországban, Norvégiában, Svájcban, 32·4% Olaszországban és 47·4% Ausztriában. Nagyjában hasonló méreteket mutat a női munka 1920 tájt is. Emelkedett az aránya Franciaországban, ahol a női népesség 42·2%-át teszi, Svájcban, ahol 31·6%; még jelentékenyebb Németországban (35·6%), míg az Egyesült Államokban csak 16·5%.¹

A női munkának a csecsemőhalandóságra gyakorolt hatása közismert. Részletes vizsgálatokat végeztek Hollandiában, amelyek azt mutatják, hogy azokon a vidékeken, amelyekben a mezőgazdaságban nincsen elterjedve a női munka — ezek főképp az állattenyésztő területek —, a gyermekhalandóságot sikerült a háború előtt 10—10%-ra leszorítani; Svédországban és Norvégiában is 7·5% volt, míg Bajorországban 1910-ben még 20·2% volt az egy éven aluli gyermek halálozási aránya. (V. ö. Fisher, Edmund: *Frauenarbeit und Familie*. Berlin, 1914. L. 36. old.)

La réglementation du travail féminin. Bureau International du Travail. Genève, 1931. — Zwei Denkschriften zur Vorbereitung einer Internationalen Arbeiterschuttkonferenz. Schriften der internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz. No. 4. Jena, 1905. — Bauer, St.: Die gewerbliche Nachtarbeit der Frauen. Berichte über ihren Umfang und ihre gesetzliche Regelung. Jena, 1903. — Gerlach, Kurt: Die Bedeutung des Arbeiterinnenschutzes. Jena, 1913. — Führt, H.: Die Fabrikarbeit verheirateter Frauen. 1902. — Salomon: Die deutsche Arbeiterinnenschutzgesetzgebung. 1906. — Leichter: *Frauenarbeit und Arbeiterinnenschutz in Österreich*. Wien, 1927. — Ansieux, M.: *Travail de nuit des ouvrières de l'industrie dans les pays étrangers*. Bruxelles, 1898. — Máday A.: *A női munka*. Budapest, 1899.

3. A maximális munkanap. Miként láttuk, a munkaidő hosszú volta egyik tengelye a gyermek- és női munkások munkafeltételei szabályozásának. A túl hosszú munkaidő azonban nemcsak a gyermek- és női munkának hátránya, hanem a munkáskérdés általános kérdésévé szélesedik ki. Nemcsak a munkások egészségére káros és hátrányos, hanem általa a munkás egész idejének lefoglalásával a munkásnak úgyszólván az emberi, családi vagy legalább is kulturális élete erősen rövidségeit szenved. Amily áldásos a munka az emberre, éppoly károsak túlzásai. Pedig a kapitalisztikus vállalatnak erősen megvan a hajlama arra, hogy a munkaidőt túlságosan meghosszabbítsa. Erre ösztönöz az a körülmény, hogy a kapitalisztikus vállalkozás alapja a tőke, ennek szempontjai pedig a termelési berendezések minél intenzívebb kihasználását követelik.

Az az éles ellentét, amely a munkaidő tekintetében a vállalkozó és a munkás szempontjából a kapitalizmus erőteljes kibontakozásával mind élesebben mutatkozott, csakhamar a szociálpolitika alapvető kérdésévé tette a munkaidő szabályozásának problémáját. A szociálpolitikusok siettek rámutatni arra, hogy itt nemcsak a munkaidő és a munkás érdekének összekötéséről van szó, hanem a munkaidő rövidítése és egyszerű szabályozása általános társadalmi érdek, mert eltekintve az emberi szemponttól, amely a munkás számára is lehetőséget kíván élete élvezhetésére, a túl hosszú nyújtott munkaidő a nemzet legbecesebb termelő tényezőjével, az emberi munkaerővel űzött rablógazdaság, amely nemcsak a munkakedvet, hanem a munkaképességet is aláássa.

A munkaadók mereven szembehelyezkedtek a munkaidő rövidítésére irányuló minden törekvéssel és azzal érveltek, hogy ez mindig a termelés rovására megy. Ezzel szemben felvetődött az a kérdés vajjon *helytálló-e az az állítás, hogy a munkaidő rövidítése mindig a munkateljesítmény csökkentéséhez vezet?*

Mélyebb megfontolás nélkül is nyilvánvaló, hogy e kérdésre a válasz erősen viszonylagos. A munkaidő túlságos megrövidítése mellett magától értetődően a teljesítménynek is csökkennie kell, mert valamilyen viszonyban az idő és a teljesítmény mindenesetre állanak egymással. A kérdés csak arra vonatkozik, *valóban arányos-e a teljesítmény a munkaidővel?* A tények és egyszerű megfontolások is azt mutatják, hogy korlátlanul ez nem állhat.

¹ V. ö. Vallentin, A.: *L'emploi des femmes depuis la guerre*. Revue Internationale du Travail. Vol. XXV. (1932.) L. 309. és 310. old.

Nyilvánvaló, hogy az a viszony, amelyben a munkaidő és a teljesítmény állnak, a fennforgó körülmények szerint nagyon különböző és főképen három tényezőtől függ. Először is a munkások minőségétől, másodszor a munka minőségétől és harmadszor a bérfizetési rendszertől.

Ami az elsőt illeti, kétségtelen, hogy minél magasabb színvonalon áll a munkás, annál könnyebben lehet vele megértetni, hogy a munkának rövidebb idő alatt való végzéséből számára is származhatnak előnyök. Hogy ez mennyiben lehetséges, arra a munka minőségének nagy a befolyása. Vannak teljesen automatikus munkamenetek és vannak erős figyelmet igénylő munkamenetek. A kettő között kérdésünk szempontjából nagy a különbség. És végül nyilvánvaló az, hogy a munkateljesítmény és a munkaidő közötti összefüggés erősen annak hatása alatt áll, akár-e a munkás rövidebb idő alatt többet teljesíteni. Ez teszi döntővé a kérdésben a bérfizetés módját. Időbérben a munkásnak nem érdeke többet teljesíteni az idő rövidülésével, ha csak ennek fejében bérét nem emeljük. Mihelyt azonban a munkateljesítményt bérével összekötjük (darabbér, akkordbér, vagy prémiumrendszerek), már ő maga is érdekelt van abban, hogy a munkaidő rövidítésével igyekezzen előbbi teljesítményét elérni. Ezért ott, ahol munkaidő rövidítésére térnek át, rendszeren a bérfizetési rendszer is változik.

A munkaidő rövidítésének kérdése nem maradt tisztán szociálpolitikai és üzemgazdasági kérdés, hanem maga a politika is beleszólt. A munkásosztály, mihelyt mint ilyen szervezkedni kezdett, követelte a munkaidő rövidítését. Ennek hatása alatt született meg a *maximális munkanap*, vagyis a megengedett munkaidőnek törvény útján való szabályozása. Ez először Franciaországban történt meg 1848-ban, a júliusi forradalom hatása alatt. Ekkortól kezdve erősödött a munkásosztály ilyirányú követelése, amely azután 1877-ben Svájcban a 11 órás maximális munkanaphoz vezetett. Később Ausztria és Oroszország követtek a példát. Németország 1891-ben másképp oldotta meg a kérdést. Arról hozott törvényt, hogy a munkaidő oly üzemekben szabályozható, amelyekben a hosszú munkaidő ártalmas az egészségre. Ez is a maximális munkanap egyik válfaja; *egészségügyi munkanap*nak nevezték, mert az egészségvédelemmel indokoltatott.

Ott, ahol a törvényhozás nem intézkedett a munkaidőről, a szakszervezetek törekedtek a munkaidő rövidítésére és e téren a kollektív szerződésekkel igen szép eredményeket értek el. Így p. o. Anglia a háború előtt egyáltalában nem látta szükségesnek a munkaidő szabályozását, mert a kollektív szerződések e részben a feladatot elvégezték.

A vállalkozók a legtöbb országban csak nehezen tudtak beletörődni a felnőtt férfiakra vonatkozólag a munkaidő törvényes szabályozásába. Míg a gyermekekre és nőkre nézve súlyos bizonyítékok hatása alatt kénytelenek voltak a szabályozásba beletörődni, a vállalkozás szabadságának érdekét és azt a hamisítatlan liberális elvet vitatták, hogy felnőtt férfiak szabad akarat-elhatározásába nem szabad beleszólni. Miként láttuk, a törvényhozások egy része ennek ellenére is el tudta határozni magát arra, hogy a maximális munkanapot életbeléptesse.

Azon ma már nem is lehet többé vitatkozni, hogy a felnőtt férfiak munkaidejének józan korlátozása társadalmi érdek. Kétségtelen, hogyha a kapitalizmus a munkásosztály számára is megadta volna az idő rövidítésével jókor az emberesebb életmód lehetőségét, ellenszenv a kapitalizmus ellen ily nagyra nem nőhetett volna. Kétségtelen az is, hogy a munkaidő túlságos meghosszabbítása mindenhol, ahol egyhangú és lélekölő munkáról van szó, elveszi a munkában való örömet és eltompítja a munkást. Erre nézve több felvétel tanúságára hivatkozhatunk, amelyek igyekeztek a munkások lelki életébe is bevilágítani, és arra az eredményre vezettek, hogy a munkások legnagyobb részével gondol a gyárra és annak egyhangú munkájára. Ez ellen természetesen a legjobb ellenszenv a munkaidő rövidítése, amely egyébként logikus folyamánya annak is, hogy a gépek alkalmazásával növekszik az emberi munka termelékenysége és így természetesen rövidebb munkaidő is jó ellátást biztosíthat a társadalomnak.

A munka termelékenysége és a munkaidő közti összefüggést hangsúlyozta már *Rodbertus*. A normálmunkanapra vonatkozó javaslatának az az alapja, hogy a nemzeti munka termelékenységének növekedésével a munkaidő rövidíthető, mert ha a termelékenység emelkedésével rövidebb idő alatt teremthető elő az, amire a nemzetnek szüksége van, céltalanná válik a munkásoknak ezen túl való dolgoztatása.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a munkásság életszínvonalának emelkedése is erősen növeli teljesítőképességét. Erre *Macaulay* már 1846-ban rámutatott, amidőn az angol parlamentben — persze, az akkori viszonylatban haladást jelentő — 10 órás munkanap védelmére tartott nagyszabású beszédet.

Engels, Fr.: Die Lage der arbeitenden Klassen in England. Stuttgart, 1892. — *Brentano, L.*: Über das Verhältnis von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung. 1893. — *Abbe, E.*: Sozialpolitische Schriften. 1906. — *Herkner, H.*: Die Arbeitsfreude in Theorie und Praxis der Volkswirtschaft. 1905. — *Kraepelin*: Die Arbeitskurve. Leipzig, 1902. — *Boruttau, H.*: Die Arbeitsleistungen des Menschen. 1916. — *Goldmark, H.*: Fatigue and efficiency. New York, 1912. — *Shadwell*: Industrial Efficiency. 1916. — *Hauck, W.*: Arbeitszeitproblem und Industriekostenwirtschaft. Theorie der optimalwirtschaftlichen Betriebszeit. Berlin, 1929. — *Ernst, Max*: Das Arbeitszeitproblem. Zürich, 1929. — *Vogler, A.*: Die tatsächliche Arbeitszeit in der schweizerischen Industrie. Zürich, 1929. — La durée du travail dans l'industrie. Bureau International du Travail. Genève, 1922—1925. — La loi de huit heures dans l'agriculture en Tschéco-Slovaquie. Genève, 1921.

4. A nyolcórás munkanap. Azt a követelést, hogy a munkaidőt törvényesen 8 órában kell megszabni, *Owen* hangoztatta először (már 1817-ben). Mint általános munkáskövetelést a szociáldemokrácia karolta fel. Evenkinti hangoztatására határozták el az 1889. évi párizsi kongresszuson a május elseji ünnepet, vagyis a május elseji munkaszünetet, amelynek a munkások körében nagy propagatív ereje volt a nyolcórás munkanap érdekében. Abban az időben a szociáldemokrácia maga is kevés reményt fűzhetett a követelés gyakorlati megvalósításához.¹ A világháború előtt a nyolcórás munkaidő törvénybeiktatása csak kivételesen történt meg felnőtt férfiakra vonatkozólag.

Elsősorban bizonyos állami üzemekben (Egyesült Államok és Anglia) és elvétve a bányászatban vezették be a nyolcórás munkanapot. Így Franciaországban 1905-ben a szénbányákban a vágárookra, Dél-Afrika pedig 1911-ben az aranybányákra vonatkozólag honosította meg. Ami e téren történt, azt a munkásság kollektív egyezmények útján vívta ki magának. A eredmények — kivált Angliában — már a háború előtt sem voltak jelentéktelenek.

Lényegesen megváltozott a helyzet az első világháború folytán. Már az első háború vége felé a munkásosztály befolyása mindenfelé erősen növekedett és így 1917-től kezdve egyre több ország hozott törvényt a nyolcórás munkanapról. A legtöbb idevágó törvény 1918-ban és 1919-ben kelt. A leglényegesebb lépést az 1919 őszen Washingtonban tartott nemzetközi munkaügyi konferencia jelentette, amely az akkori hangulatnak megfelelően első egyezménytervezetét a nyolcórás munkanapnak szentelte. Ezen egyezmény értelmében az ipari üzemekben a nyolcórás munkanap megvalósítására kötelezték magukat a szerződő felek oly módon, hogy napi 8, vagy heti 48 órában szabják meg a megengedett munkaidőt. Annak ellenére, hogy nagy reményeket fűztek az egyezménytervezethez, ehhez aránylag kevés állam csatlakozott.

Már magában az mutatja a nagyiparos államok idegenkedését, hogy elsőnek egy nem iparos állam: Görögország fogadta el az egyezményt, és nem a Washingtonban hangadó államok egyike. Románia, India, Csehszlovákia és Bulgária, Spanyolország, majd Chile, Belgium, Luxemburg és Portugália fogadták el, Ausztria, Olaszország, Lettország és Franciaország már csak feltételesen csatlakoztak, úgy, hogy valóban az egyezményt életbe nem léptették. Anglia és Németország távolmaradtak az egyezménytől.

Az egyezménnyel szemben való tartózkodás oka azonban korántsem a nyolcórás munkanap elvétől való idegenkedés, mert hiszen a jelentősebb ipari államok, Anglia kivételével, e tekintetben törvényt hoztak és Angliában is

¹ Az eisenachi programmban (1869) még a 10 órás munkanap követelése szerepel és a német szocialista munkáspárt a parlamentben is 1877-ben még a 10 órás munkanapot követelte.

kollektív egyezményekkel uralomra jutott a nyolcórás munkanap. A tartózkodás oka mindenekelőtt az, hogy a nyolcórás munkanapnak az egyezményben foglalt szabályozását a nagyobb ipari államok túl merevnek tartják. Ez élesen rávilágít a munkaidő szabályozásának egy lényeges oldalára, t. i. arra, hogy a munka rövidebbre szabásának a termelés igényeit is figyelembe kell vennie és ezért rugalmasan kell történnie. Erre maga a washingtoni egyezmény is törekedett, amennyiben bizonyos kiegyenlítést enged arra az esetre, ha valamely napon, p. o. szombaton a munkanap nem éri el a 8 órát; ez esetben más napon hosszabb lehet a munkaidő. Csoportváltozásnál megelégszik az egyezmény azzal, hogy háromheti időtartamra kivetítve a munkaidő átlagban vagy 8 óra, vagy pedig heti 48 óra legyen. A folytonos üzemeknél a munkaidőnek heti 56 órára való felemelését is megengedi a gépeken, valamint üzemi berendezéseken eszközlendő munkáknál és egyes esetekben (vis maior) kivételeket enged. Mégis még így is túl merevnek találták az egyezményt és ez nehezíti a nagyobb ipari államok csatlakozását. Bizonyos fokig talán az is hozzájárult ehhez, hogy az államok nem szívesen kötik le magukat ebben az irányban, mert a világháború utáni pangás idejében az ipar maga mindenesetre kevésbé súlyosan érzi a munkaidő rövidítését, mint érezné jelentős fellendülés korszakában.

A nyolcórás munkanapra vonatkozólag fennálló nemzeti törvények rugalmasak és a törvény alapelvétől számos eltérést engednek meg. Egyes országokban különböző címek alatt — mint ideiglenes iparok, vagy az idő viszonyosságaitól függő iparok, vagy rendkívüli munkatorlódás által okozott szükségesség, stb. címen — a vállalatok nem jelentéktelen része túllépheti a napi 8 órát. Egyes országokban ily kivételek engedélyezésére egyenesen a kormányt hatalmazták fel.

Ha visszapillantunk a munkaidő fejlődésének 100 évére, akkor láthatjuk a fejlődés törvényének erejét. Száz év előtt a munkaidő 14—16 óra volt. A nyolcórás munkanap törvényhozási megvalósítása a világháború végén, 1917-ben Oroszországban vette kezdetét, amelyet rövidesen követett Finnország, 1918-ban Norvégia, Németország, Lengyelország, Luxemburg, Csehszlovákia és Ausztria. 1919-ben Dánia, Spanyol- és Franciaország, Portugália, Svájc, Jugoszlávia, Svédország és Hollandia vezették be a nyolcórás munkanapot. Az 1919. év után csak Belgium (1921) hozott e tárgyban törvényt, sőt egyes törvényhozások, kivált a németalföldi (1923-ban), jelentékenyen enyhítették előbbi törvényüket. Miként fönt arra rámutattunk, e törvények csak az elv tekintetében egyeznek, egyébként nem csekélyek közöttük az eltérések. Így pl. a dán törvény csak a folytonos üzemekre terjed ki és az újabb németalföldi törvény számos kivételt tesz lehetővé, Anglia pedig máig is idegenkedik attól, hogy e kérdésben törvényt hozzon. A védett csoportokon kívül csupán a szénbányákra vonatkozólag van a nyolcórás munkanap, bizonyítja egy a munkaügyi minisztérium által 1924-ben eszközölt felvétel, amely több mint ötmillió munkásra terjedt ki. E felvétel szerint csupán a munkások 7,3%-a dolgozott nyolc óránál hosszabb időn át.¹ Németországban, ahol a törvény a nyolcórás munkanap alapján áll, 1924 májusában 2,3 millió munkás közül 54,7%, 1928 októberében is még 26,6%-a az akkor felvétel tárgyát képező 3,1 millió munkásnak nyolc óránál tovább dolgozott.²

Visszapillantva a munkaidőnek 100 év előtti állapotára, a nyolcórás munkanap kétségtelenül jelentős vívmány. Vele a 100 év előtt még gyakori 16 órás munkaidő éppen a felére csökkent. Mint láttuk, e vívmány túlnyomó részben az utolsó évtizedek változásainak eredménye, mert még 1914-ben is nagy haladást láttak a nők és fiataloké 10 órás munkaidőjére vonatkozó egyezménytervezetekben, a férfiakra vonatkozólag pedig még a 12 órás munkanap törvénybeiktatását is szociálpolitikai eredménynek tekintették.

Webb and Cox: The eight hours day. 1891. — Fisher, J. and Rhode, H.: Das Überkommen von Achtstundentag. 1919—1929. Berlin, 1929. — Leiparth, Th.: Die 40 Stundenwoche. Untersuchungen über Arbeitsmarkt, Arbeitstag und Arbeitszeit. Berlin, 1931.

¹ Nineteenth Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom. Ministry of Labour. (Cnd. 3140.)

² V. ö. Internationales Handwörterbuch des Gewerkschaftswesens. Herausg. von L. Heyde. 1932. L. 5. old.

— *Hauck, W.*: Arbeitszeitproblem und Industriekostenwirtschaft Theorie der optimalwirtschaftlichen Betriebszeit. Berlin-Wien, 1929. — *Bauer, St.*: Der Weg zum Achtstundentag. Zürich, 1919. — *Wolff, W.*: Der Achtstundentag, seine Geschichte und die Erfahrungen mit seiner gesetzlichen Einführung in Deutschland. Berlin, 1926. — *Diehl, K.*: Arbeitsintensität und Achtstundentag. Jena, 1922. — *Brentano, L.*: Der Ansturm gegen den Achtstundentag. Berlin, 1923. — *Kranold, A.*: Das Problem des Achtstundentags. Jena, 1925. — *Milhaud, E.*: Die Ergebnisse der Einführung des Achtstundentags. Berlin, 1926. — *Kautsky, K.*: Der Arbeiterschutz, bes. die internationale Arbeiterschutzgesetzgebung und der Achtstundentag. Nürnberg, 1890. — *Seidel, R.*: Der Achtstundentag von dem Standpunkte der Sozialökonomie. Zürich, 1896.

5. **A túlórák és a csapatváltás.** Az egyes munkás által teljesített munkaidő rövidítésének nem kell általában az üzemi munkaidő kurtításával egybeesnie. Megvan ugyanis a módja annak, hogy az üzem akkor se szenvedjen fennakadást, ha a munkásoknak munkában töltött idejét korlátozni kell. Erre a vállalkozók szükségszerűleg rájöttek a *folytonos üzemeknél*, amelyeknél a tüzelés állandósága gazdasági okokból indokolt és így nem célszerű az üzemet félbeszakítani. Minthogy azonban a munkásnak pihenésre mégis szüksége van, oly megoldást kellett találni, hogy a munkások egymást felváltva szolgálják ki a gépeket, vagy végezzék az üzemmel kapcsolatos egyéb munkákat. Így keletkezett a *csapatváltás*, vagyis a munkásoknak csoportonkénti felváltása, pihentetésük lehetővé tétele érdekében.

A legrégebb csapatváltási mód két munkáscsoportot állít fel, amelyek egyike nappal, másika éjjel végzi a munkát. Időnkint, p. o. hetenkint, a csoportok szerepet cserélnek. Ez a *kettős csapatváltás*, amely mellett egy csoport munkaideje 12 óra. A nehézség a váltásnál adódik, amidőn a nappaliról az éjjeli munkaidőre, vagy az éjjeli csoportból a nappali munkaidőre megy át a csoport. Ekkor ugyanis 24 óráig kell munkában állnia. Idővel a munkaidő rövidítésére való törekvések létrehozták a *hármass csapatváltást*, amely mellett folytonos üzem esetén egy szakmány, vagyis egy csoport napi munkaideje 8 óra. Ennél már a csoportok váltakozása könnyen valósítható meg.

A csapatváltás természetesen nemcsak a folytonos üzemeknél fordul elő, hanem máshol is, így p. o. 16 órai munkánál, két csapat alkalmazásával nyolcórás munkaidő adódik. Általában a csapatváltásnak erősen az üzem természetéhez kell alkalmazkodnia és e szerint különböző módszerek lehetségesek.

Míg a csapatváltás a munkaidő rövidítésének fontos segédeszköze, addig a *túlórák* a munkaidő szabályozásának rugalmasabbá tételét célozzák. Túlórázás alatt a megszabott napi munkaidőn túlterjedő teljesítményt értünk. Azt lehetne mondani, hogy a munkás számára mindegy lehet, a szabályszerű munkaidőn belül vagy túlóra alakjában teljesít-e többet. Ez azonban nincs így. Először is azért, mert a túlóra fogalmánál fogva a rendes napi teljesítményen felüli teljesítmény. Így maximális munkanap mellett kivételes munkaidő és éppen ezért, ha a maximális munkanapot nem akarjuk alkalmazni, az évenként teljesített túlórák számát is meg kell állapítani. Ezt oly módon szokták eszközölni, hogy a *naponként teljesíthető túlórák számát és a munkaidőnek túlórák címén való túllépését az egész évre vonatkozólag is megszabják*. Így p. o. az osztrák törvény az évnél 30, egyes iparágakban 60 napjára szabja meg és üzemzavar, valamint munkatorlódás esetén legfeljebb napi 2 óra túllépést enged. A túlóra második, lényegéből folyó követelménye az, hogy a *túlóráért nagyobb bér jár*, mint a rendes munkaidőn belüli munkáért. Így p. o. a belga törvény szerint az első két túlóráért a rendes óradíjon felül 25, további túlórákért pedig 50% többlet fizetendő.

A túlórák különös díjazása nemcsak azzal indokolható, hogy a munkaidő növelésével a munka fárasztóbb is lesz és a munkás rendes munkaidején felüli teljesítményt nyújt, hanem arra is alkalmas, hogy a vállalkozót visszatartsa a túlórák indokolatlan alkalmazásától. Ha ugyanis a rendes munkaidőn felüli munkaórákat jobban kell díjaznia, akkor a munkaadó csak olyankor fogja túllépni a rendes munkaidőt, ha erre nyomósabb ok készíti.

Anselm, H.: Die Schichtsysteme bei ununterbrochener Arbeitszeit. Lönningen, 1932.

6. A munkarend. Ahol többen dolgoznak egy közös cél érdekében, az együttműködést valahogyan szabályozni kell. Ezt a célt szolgálja az üzemekben a *munkarend*. Szabályok megállapításában áll, amelyekhez a munkamenet érdekében mindenkinek alkalmazkodnia kell. A munkarend állapítja meg a munkaidő elejét és végét, az üzemben megkívánt magatartást, a bérfizetés módozatait, a mulasztások megtorlását stb. A munkarend tehát számos, a munkás számára igen fontos kérdést érint és hallgatólagosan bár, de lényegileg a munkaszerződés alkatrészévé lesz.

Eleinte a munkarendet a vállalkozók belátása szerint egyoldalúan állapították meg. Benne mintegy az üzemük számára felállított házirendet láttak, amelyet a munkaadó tetszése szerint írásba foglal vagy nem. A munkarend azonban nyilvánvalóan messze belenyúl a munkás személyes szabadságába és sok irányban érinti érdekeit. Ez, valamint annak felismerése, hogy a munkásnak ismernie kell az üzemben való kötelességeit és jogait, ha nem akarjuk egészen az önkénynek kiszolgáltatni, adtak okot arra, hogy a munkásvédelmi törekvések erősödésével a munkarend is a szociálpolitikai érdeklődés körébe került. Így egyes törvényhozások már a múlt század 60-as éveitől kezdve szabályozták a munkarendet.

E szabályozás azzal kezdődik, hogy a nagyobb terjedelmű üzemek, főképp a gyárak számára a törvény kötelezővé teszi munkarend alkotását és az üzemben való kifüggesztését, hogy a munkás hiteles módon meggyőződhessék arról, hogy mily magatartást kívánnak tőle az üzemben. A régebbi törvényhozások a munkarend tartalmára nézve is foglalnak már magukban egyes előírásokat, nevezetesen azt, hogy milyen kérdéseket kell okvetlenül a munkarendben szabályozni. Rendszeresen azt is előírják, hogy a munkarendet az iparhatóságnak is be kell mutatni, de nem szoktak egyenesen hatósági jóváhagyást kívánni. Később már előfordul az iparhatóságnak arra való felhatalmazása, hogy a benyújtott munkarenden változtatásokat eszközölhessen akkor, ha a fennálló törvényes rendelkezésekkel — pl. munkásvédelmi törvényekkel — ellenkezik, vagy pedig méltánytalan rendelkezéseket tartalmaz.

A munkásvédelem elmélyítésével mindjobban kidomborodik az a szempont, hogy a munkarend a munkaszerződés igen fontos pontjaira terjeszkedik ki és ennél fogva a hatóságok részéről nagyobb figyelmet érdemel. Ezért az újabb törvények közül több előírja azt, hogy a *munkarend megállapítása előtt a munkásokat is meg kell hallgatni*. Ahol üzemi választmányok vagy munkástanácsok állnak fenn, ezek feladata a munkarendnek jóváhagyása előtt való letárgyalása. Kollektív szerződések esetében ezek keretében történhetik a munkarend megállapítása is. Minthogy a munkarend a munkaszerződés alkateleme, az 1907. évi németalföldi törvény azt is előírja, hogy a munkarendet felvétele előtt a munkásnak át kell adni és vele aláíratni.

A munkarend törvényes szabályozása már a múlt század hatvanas éveiben Svájcban indult ki és egyes német államok is korán e térre léptek. Magyarország is elég korán, már az említett svájci törvény előtt intézkedett a munkarendről (1872: VIII. tc.). E rendelkezés szerint, amely a ma fennálló ipartörvénybe is átment, az is elő van írva, hogy a munkarendnek mire kell kiterjeszkednie. E szerint a nők és fiatalok alkalmazásának módozatai, a munkaidő tartama, a bérelszámolás ideje és a bérfizetésre vonatkozó módozatok, a felügyelő egyének jogai, betegség vagy baleset bekövetkezésével a munkásokkal való bánásmód, a bírságok, a felmondási idő és a munkaszerződés azonnali megszüntetése esetei tekintetében kell a munkarendnek intézkednie. A törvény szerint a munkarend az iparhatóságnak bemutatandó, de alkotásának kötelezettsége csak a gyárakra nézve áll fenn. Külföldön a későbbi törvényhozások a munkarend felállítását a nagyobb műhelyekre is kötelezővé tették. A Német Birodalomban csak az 1891-es törvény írta elő munkarend alkotását és az 1908-as törvény azután részletesen szabályozta a munkarend kérdését. Csodálatos módon azonban nem mindenhol találunk a munkarendre vonatkozó törvényes rendelkezéseket. Így az angol jogterületen, de Franciaországban és Olaszországban is hiányzanak idevonatkozó rendelkezések.

Hatschek: Fabrikordnungen und Fabrikunterstützungskassen. 1884. — *Déhn*: Arbeitsordnungen. 1892. — *v. Rüdiger*: Wegweiser zur Aufstellung von Arbeitsordnungen. 1892. — *Koehne, C.*: Die Arbeitsordnungen im deutschen Gewerberecht. 1901. — *Oppermann, W.*: Anleitung zur Aufstellung der Arbeitsordnungen für gewerbliche Anlagen. 1892. — *Ulrichs*: Arbeitsordnungen für Arbeiter gewerblicher Betriebe. 1921.

7. A munkaszünetek. A munkaidő szabályozásának az a célja, hogy a munkást szervezetének túlerőltetésétől megkímélje és időt engedjen neki, hogy maga és családja számára is élhessen. E célokat már magában a munkaidő rövidítése is előmozdítja. A munkás részére megfelelő pihenőidők nyújtása azonban lassankint külön is a szociálpolitikai gondoskodás tárgya lesz.

Szélesebbkörű propaganda elsősorban valláserkölesi alapon indult meg hetenkint egy szünnap biztosítása érdekében. Támogatva az egyházaktól, amelyek a vasárnap megszentelését kívánták, különösen *Sismondi* buzgózkodott ennek érdekében. E mozgalom hatása alatt keletkeztek azok a törvények, amelyek a *vasárnapi munkaszünetet* rendelik el, elsősorban az iparban és a bányászatban. A múlt század kilencvenes éveiben már számos országban hoztak ilyen törvényeket. A védett csoportok itt is megelőzik a felnőtt férfiakat és a gyermekeket, valamint a nők munkaidejének szabályozása kezdettől fogva idevágó rendelkezéseket tartalmaz, amelyek a munkásvédelem előhaladásával szigorúbbak lesznek, az iparban és bányászatban majdnem általános tilalmat mondva ki a nők és gyermekek vasárnapi alkalmazására. A vasárnapi munkaszünettel győzelemre jut az az elv, hogy a munkásnak a hét egy napját saját céljaira kell átengedni. A vasárnapi munkaszünetet heti folyamatos 24 órában szokták megállapítani. Az újabb törvények kettős ünnepekre vonatkozólag 36 órai, esetleg 48 órai szünetet is írnak elő.

Kivételek nélkül természetesen a vasárnapi munkaszünet sem léptethető életbe. Vannak mindenekelőtt iparágak, amelyek, mint a vendéglők, szállodák stb. a közönség szükségleteinél fogva nehezen szünetelhetnek vasárnap. Ilyen esetek a kereskedelem körében is előfordulnak. Erőhatalom esetén (pl. fenyegető árvíz), továbbá bizonyos munkatorlódások esetében, mint pl. leltárkészítés, stb. közérdek, vagy az üzem fontos érdeke kívánja ünnepnapon is a munka végzését. A közlekedés sem szünetelhet ünnepen. Itt tehát kivételeket kell engedni a szünet alól. Az újabb idevágó törvényekben keresztülhatolt az az elv, hogy ilyen esetekben kárpótlást kell nyújtani a munkásnak oly módon, hogy más napon élvez munkaszünetet. Bizonyos esetekben a vasárnapi munka külön díjazását is elrendelik a törvények.

Az egyház a vasárnapi munkaszünetet már a középkorban követelte és a kisiparban az különösebb szabályozás nélkül is megvalósult. Csak a kapitalisztikus szellem térhódításával és a manufaktúra, majd a gyár keletkezésével foglalt teret erősen a vasárnapi munka, amelynek visszaszorítására azután külön törvények váltak szükségessé. Magyarország már 1890-ben törvénybeiktatta a vasárnapi munkaszünetet és ez nálunk korábban lépett életbe, mint Németországban és néhány nyugati államban. Legteljesebb a vasárnapi munkaszünet Angliában, ahol az erős vallásos érzés gondoskodik igen szigorú keresztülviteléről. Hosszabb ideig nehézségeket támasztott a munkaszünetnek a kereskedelemben és néhány a közönséget közvetlenül kiszolgáló iparágban (pl. borbélyipar) való keresztülvitele. A közönség azonban igen szépen megszokta a vasárnapi munkaszünetet és valóban csak egyes gazdasági ágakban vannak lényegesebb nehézségek. Így különösen a szórakozással kapcsolatos iparágakban, a közlekedésben és a mezőgazdaságban, ahol p. o. az állatok ápolása természetesen vasárnap sem szünetelhet. 1921-ben a nemzetközi munkaügyi konferencia állított fel elveket a vasárnapi munkaszünet keresztülvitelére, különös gondot fordítva arra, hogy kivételekkel ne lehessen az elvet gyakorlati szempontból hatálytalanná tenni. Ezért azt kívánja, hogy a kivételek a munkaadók és munkások érdekeltségeinek meghallgatása alapján engedélyeztessenek.

A vasárnapi munkaszünettel a munkaszünetek kérdése nincsen elintézve. A munkaidő ugyanis rendesen olyan hosszú, hogy megszakítás nélkül a munkások erejét túlságosan igénybe veszi. Ebből származott az a törekvés, hogy munka közben is engedélyeztessék megfelelő szünet a munkásoknak.

Így keletkeznek a *munkaközi szünetek*. Már a 70-es évektől kezdve találunk az egyes törvényhozásokban erre vonatkozó rendelkezéseket és ma már minden haladottabb munkásvédelmi törvény behatóan szabályozza e kérdést. Régebben délelőtti és délutáni fél-fél órai, délben pedig egy órai (ebéd) szünetet szoktak engedélyezni. Újabban a törekvés arra irányul, hogy a munkaszünetet a munkaidő hosszúságával hozzák arányba. Így pl. az 1912-es holland törvény minden 4 és $\frac{1}{2}$ órai munka után fél órai munkaszünetet rendel el. A munkások étkezési idejének megfelelő megszabása érdekében különösen súlyt helyeznek a déli munkaszünetre, amely p. o. az 1919. évi osztrák törvény szerint 2 órában van megszabva, ha a munka délután 4 óráig tart és a munkás a gyáron kívül étkezik.

A munkaközi szünetek a termelést feltartják és üzemi szempontból nehézségeket támasztanak, amiért a munkaadók sokszor panaszkodtak e szünetek miatt. A nehézséget úgy igyekeztek áthidalni, hogy a relais-rendszert honosították meg, nem egyszerre nyújtván a szüneteket a munkásoknak, hogy így a gépeket ne kelljen leállítani. Szociálpolitikai szempontból ez nem kívánatos, mert nehezen ellenőrizhetővé teszi a szünetek tényleges megadását. A munkások egyébként maguk sem lelkesednek mindig a szünetek bővítéséért, mert bennök annak az időnek a meghosszabbítását látják, amelyet a gyárban kell tölteniök.

A munkaközi szüneteknél is fontosabb az *éjjeli pihenő* biztosítása. Ide vonatkozólag régebben csak a védett csoportokra voltak intézkedések. Újabban az éjjeli pihenő biztosítása a felnőtt férfiakkal szemben az erősen tért hódít. Előrehaladt szociálpolitikai törvények megszabják azt, hogy a nappali munkaidőnek a nap milyen órai közé kell esnie. Legtöbbször reggeli 6 (esetleg nyáron 5) és esti 8 (esetleg 7) óra közötti időt szabnak meg, mint nappali munkaidőt és az éjjeli munkaidőt, kivételektől eltekintve, eltiltják. A kereskedelemben az *üzleti záróra* bevezetése segített megoldani e kérdést, a kereskedelmi alkalmazottak számára lehetőleg 11 órai éjjeli pihenőt biztosítva. Az iparban is erre irányul a törekvés.

Már az első magyar ipartörvény intézkedett 1872-ben a munkaközi szünetekről, az 1923 : XVI. tc. pedig az éjjeli munka korlátozásairól rendelkezik, feljogosítva a kereskedelemügyi minisztert, hogy olyan foglalkozási ágakban, amelyeknél az üzem termélete, vagy általános jellegű gazdasági érdek, vagy más közérdek az éjjeli munkát nem teszi műhatatlannul szükségessé, az esti nyolc és reggeli hat óra közötti munkát eltiltassa. A kereskedelmi üzletek zárójáról a magyar törvényhozás már az 1913. évi XXXVI. tc.-ben intézkedett. Utóbbi tekintetben a külföldön a törvényhozás elég vontatottan indult meg. A kezdeményezés Viktoria államból indult ki 1885-ben és azt eleinte csak Ausztrália többi államai, valamint Kanada követték. Németország és Norvégia 1900-ban, Dánia 1908-ban és Anglia 1912-ben hozták meg idevágó törvényüket. A kérdés rugalmasabb szabályozását, t. i. az üzleti zárórának a helyi közületekre bízását Dánia kezdte meg.

Miként fent már említettük, elsősorban a nőimunkások érdekében keletkezett az ú. n. *angol hét* intézménye, amely számukra szombatot a munka korábbi befejezését vezeti be. Minthogy azonban a gyár szerves egész, ennek visszahatása van a többi munkásokra is és kivált kollektív szerződések folytán az angol hét így erősen tért hódított az iparban.

A munkások pihenőjéről való gondoskodás legújabb hajtása a munkások részére *fizetési szabadságidő* biztosítása. A tisztviselőknél ez az elv lassankint tért hódított és a fizetési szabadságnak a munkások számára való bevezetése sem késleltetett sokáig. A szabadságidő tartamát az üzemben eltöltött idővel szokták viszonyba hozni.

Egyes tisztviselők, sőt munkáscsoportok szabadságidejéről is már a háború előtt törvény gondoskodott. Így p. o. az 1910. évi osztrák törvény a kereskedelmi alkalmazottaknál. Az állami és egyéb hatósági üzemekben is terjedt a fizetési szabadság engedélyezése. Szélesebbkörű törvényes rendezés azonban csak a világháború után indult meg. Ausztria, Luxemburg, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Finnország és Lett-

ország, valamint Brazília hoztak ez irányban az összes munkásokra vonatkozó törvényt,¹ amíg több más országban bizonyos munkáscsoportokra vagy alkalmazottakra szorítkoznak a vonatkozó rendelkezések.

A nyugati államokban a munkásság kollektív szerződések útján is már szép eredményeket ért el a fizetések szabadságidő biztosításában. Így Németországban a munkügyi miniszter statisztikája szerint 1929. január 1-én körülbelül 12 millió munkásból 97·8% számára volt szabadságidő biztosítva. Németalföldön 1930-ban 1505 érvényben levő kollektív szerződésből 1267-ben volt ilyen irányú megállapodás. (V. ö. L'année sociale. Genève, 1931. A 220—221. old.)

Depusse, Ch et André, A.: L'organisation des loisirs du travailleur en Belgique et à l'étranger. Paris — Hill, K.: Die Werksbeurlaubung. Köln, 1928. — Flatt, E.: Der Erholungsurlaub der gewerblichen Arbeiter, 1931. — Les loisirs du travailleur. Bureau Internationale du Travail. Genève, 1936.

8. Az üzemi védelem. A munka számos iparágban különböző veszélyekkel van egybekapcsolva. Egyrészt maguk a gyári helyiségek nem felelnek meg mindig az egészségügyi követelményeknek, másrészt az üzemanyagok okozhatnak az egészségre ártalmas hatásokat, mint túlságos porképződés, mérgező anyagok stb., és a gépek kiszolgálása is baleseti veszélyeket idéz fel. A védett csoportokra nézve ezért már régebben keletkezett az *egészségtelen* és a *veszélyes iparágak* fogalma. Ide tartoznak mindazok az iparágak, amelyekben a munkás egészsége, vagy testi épsége a munka körülményeinél fogva különös ártalmaknak, vagy veszélyeknek van kitéve. A védett csoportokat ezektől az iparágaktól a haladottabb törvényhozások lehetőleg eltiltják. Lehetetlen volt azonban kétségbevonni azt, hogy ebben a vonatkozásban a felnőtt férfiak is védelemre szorulnak. A balesetek számtalan munkást tesznek nyomorékká, vagy csökkentik erősen munkaképességüket és nem kevesebb bajt okoznak a *foglalkozási betegségek* is, amelyek, mint p. o. a foszfornekrózis, az ólommérgezés, a porképződés okozta tuberkulózis egyes iparágakra nézve jellemzők. E veszélyek azonban korántsem mind elháríthatatlanok. Megfelelő óvóberendezések alkalmazásával a balesetek száma erősen csökkenthető és jelentékenyen leszállíthatók az ipari betegségek okozta bajok is. Az erre vonatkozó törekvéseket *üzemi védelem* címen foglaljuk össze.

Az üzemi védelem azzal kezdődik, hogy a törvény általánosságban írja elő azt, hogy a munkaadó mindazon berendezéseket létesíteni köteles, amelyek a munkás egészségének és testi épségének védelmére szükségesek. Gyorsan bebizonyult azonban, hogy ilyen általános rendelkezés nem elegendő. Ezért azután egyrészt a törvények részletesebben kezdték körülírni azt, hogy milyen óvintézkedéseket kell a vállalkozónak tennie, másrészt pedig felhatalmazták a kormányt arra, hogy megállapítsa a veszélyes iparágak jegyzékét, amelyekre nézve különleges szabályok állanak.

Mindez nem volt elegendő. Az üzemi védelem az üzem gyakorlati részleteihez alkalmazandó feladat, amely általános elvek alapján már csak azért sem szabályozható, mert a technika haladása is folytonosan befolyásolja az üzem menetét. Ezért az idevágó rendelkezéseknek az élettel folytonos érintkezésben kell lenniök, hogy mindig a valóságos szükségnek megfelelően módosíthatóak legyenek. Ezért igazán hatályossá az üzemi védelem csak úgy tehető, ha megfelelő gyakorlati végrehajtásáról gondoskodunk. Ezt először Angliában látták be és valósították meg az iparfelügyelői intézmény kifejlesztésével, amire mindjárt rátérünk.

Fontos kiegészítő része az üzemi védelemnek a munkások megfelelő kioktatása (figyelmeztető lapok) és a munkások felvilágosítása arról, hogy milyen veszélynek teszik ki magukat akkor, ha az óvintézkedéseket elmulasztják. E figyelmeztetés nem hiábavaló, mert a munkások kényelmi szempontból gyakran mellőzik az óvórendszabályok betartását és gyorsabb munka érdeké-

¹ Ezekre nézve l.: La législation sur les congés annuels des travailleurs. Revue Internationale du Travail. IX. évf. (1925.) 64—89. old.

ben a gépről a védőkészülékét is eltávolítják. Igen dicséretreméltó rendelkezés áll fenn Dániában, amely eltiltja veszélyes gépeknek védőfelszerelés nélküli való forgalombahozatalát.

Az üzemi védelem körébe tartozik a munkások *állandó orvosi felügyelet* alatt tartása is. Erre nézve kezdetben főképp a gyermek- és nőmunkások tekintetében intézkedtek egyes országokban. Kétségtelen azonban, hogy a gyári orvos, aki időnkint megvizsgálja a munkásokat, sok bajt háríthat el és a munkaviszony emberségesebb alakulása szempontjából sokat tehet.

Az üzemi védelem térhódításának erősen segítségére jött a vállalkozók szavatosságának kimondása az üzemükben előforduló oly balesetekért, amelyek nem a munkás hibájából keletkeztek. A vállalkozók így saját érdekében, hogy a baleseti járadék fizetését elkerüljék, igyekeztek a baleseteket elhárítani. Midőn azután a balesetbiztosítás megvalósult, hatalmas segítséget nyert benne a balesetvédelem, sőt a foglalkozási betegségek elhárítása is, mert a fizetendő járulékok magassága a baleseti, illetőleg megbetegedési veszélyekkel összefügg. A biztosító pénztárak magasabb járulékkal való terhelés útján, sőt egyes országokban részletes védelmi szabályok kibocsátásával is igyekeznek a baleseteket elhárítani.

Az üzemi védelem a munkásvédelem legfontosabb részei közé tartozik. Az emberi-ség mérhetetlen szenvedéseit váltja ki az elővigyázati intézkedések elmulasztása, nyomorékká és keresetképtelenné tévén a munkások ezreit. Ha egyes iparoktól és egyéb foglalkozásoktól bizonyos fokig elválaszthatatlan is az egészség nagyobb fokú veszélyeztetése, mégis óvintézkedések igen jelentékeny mértékben leszállíthatják e veszélyt.

A Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete karolta fel először nemzetközi alapon az *ipari mérgek* kérdését. Neki köszönhető az 1906. évi berni egyezmény a fehér (sárga) foszfor használatának a gyufagyártásnál való eltiltására vonatkozólag. Az 1919-ben létesített nemzetközi munkaügyi szervezet is folytatta az ipari mérgek elleni küzdelmet és ajánlást dolgozott ki az ólommérgezések elhárítása tárgyában. Különösen a mázolóiparban az ólomfestékek sok megbetegedésnek lettek forrásaivá és agyagiparunkban is gyakori az ólommérgezés.

Magyarországon az üzemi védelem a nyugati országokhoz hasonlítva még elég fejletlen. Az ipartörvény felhatalmazta 1884-ben a kereskedelemügyi minisztert a veszélyes iparágak lajstromának megállapítására és annak előírására, hogy az iparágakban mely feltételek mellett alkalmazhatók 16 éven aluli munkások. E lajstrom még nem adatott ki és így még a védett csoportokra sincs kellően megoldva az üzemi védelem. Néhány előbbi rendeletről és a foszforegyezményről eltekintve, csak néhány, főképp a népjóléti minisztériumtól kiadott rendelet jön itt számba.

Friedrich Vilmos: A phosphor okozta megbetegedések, különös tekintettel a magyarországi gyufagyártási viszonyokra. Budapest, 1908. — *Chyzer Béla:* A magyar agyagiparban előforduló ólommérgezésekről. Budapest, 1908. (A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének kiadványai 4. és 5. füz.) — *Práger M.:* Ipari mérgezések Budapest, 1929. — *Niesser, E. J.:* Internationale Übersicht über Gewerbehygiene. Berlin, 1907. — *Leymann:* Bekämpfung der Bleigefahr in der Industrie. Jena, 1908. — *Müller:* Bekämpfung der Bleigefahr in Bleihütten. Jena, 1908. — *Calder, J.:* The Prevention of Factory Accidents. London, 1899. — *Razons, O.:* La sécurité du travail dans L'industrie. Paris, 1901. — *Brezina, E.:* Internationale Übersicht über Gewerbekrankheiten nach dem Bericht der Gewerbeaufsichtsbehörden der Kulturländer über die Jahre 1927—1929. Berlin, 1931. — Medical Supervision and Service in Industry. (National Industrial Conference Board.) New York, 1931. — Les maladies professionnelles. Paris, 1935. — *Douglas, P. H.:* Social Security in the United States. New York—London, 1936. — Továbbá a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal következő kiadványai: *Leymann, H.:* La prévention du charbon dans les transfers. Genève, 1923. — L'emploi de la céruse dans la peinture. Genève, 1923. — La céruse. Genève, 1927. — La silicose. Genève, 1930. — La protection des ouvriers travaillants aux presses à métaux. Genève, 1930. — Továbbá: *Sommerfeld, Th. und Fisher, R.:* Liste der gewerblichen Gifte. Jena, 1912. — A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal „Hygiène du Travail” és „Chronique de la Sécurité Industrielle” címen füzeteket ad ki, amelyek az üzemi védelem kérdéseivel foglalkoznak. Ezenkívül havonként megjelenő iparegészségügyi bibliográfiát is jelentet meg (Bibliographie d'hygiène industrielle). — L. továbbá „A Társadalmi Múzeum Értesítője” c. folyóirat I—XI. év (1909—1919). — Munkaügyi Szemle 1917 óta.

9. Az iparfelügyelet. Legelőször Angliában jöttek rá arra, hogy a törvényes munkásvédelem többé-kevésbé papíron marad mindaddig, amíg nem történik gondoskodás külön szervekről, amelyek a munkásvédelmi törvények és rendeletek végrehajtását ellenőrzik. A vállalkozóktól áldozatokat kíván a munkásvédelem, amelyek alól szívesen kibújnak; a vonatkozó rendelkezések, továbbá sok tekintetben általánosságban maradnak; pedig a munkásvédelem teljesen gyakorlati feladat, amelynek különösen az üzemi védelem terén erősen az adott körülményekhez kell alkalmazkodnia. Egyrészt tehát az ellenőrzés, másrészt pedig az általános rendelkezéseknek az adott viszonyokhoz való alkalmazása teszik szükségessé külön hatósági közegek alkalmazását, ha a munkásvédelmet komolyan akarjuk venni. Elsősorban a gyár-
iparban alkalmaztak ilyen közegeket, akiket *gyárfelügyelőknek* hívtak, majd pedig, amióta a munkásvédelmet a gyáriparon túlterjesztették, az *iparfelügyelők* elnevezést nyerték.

Az angol tapasztalatokat a többi országokban tett tapasztalatok is teljes mértékben megerősítették. Így nálunk p. o., mint egyébként Angliában és Németországban is, kezdetben az iparhatóságokat bízták meg a munkásvédelem ellenőrzésével. Sokirányú elfoglaltságuknál fogva ezek azonban nem tudtak eleget tenni a különleges feladatnak, amely számos egyéb teendőik között egy jelentőségében alárendeltebb feladatnak látszott akkoriban. Az 1884-i ipartörvény az *iparhatósági megbízottak* intézményét létesítette olymódon, hogy az iparhatóság az iparosok közül bízott meg egyéneket a felügyelettel. Ez sem vált be és így nálunk is mind nagyobb jelentőségre jutott külön közegek alkalmazása a munkásvédelem ellenőrzésére. Már az ipartörvény 121. §-ában megadta az elvi alapot külön hatósági közegek, az iparfelügyelők alkalmazására. Ez azonban nálunk csak nagyon lassan indult meg, amíg az 1893. évi XXVIII. tc. kötelezően nem rendelkezett iparfelügyelők alkalmazásáról. Az iparfelügyelet azután nálunk is elég gyorsan kifejlődött. A külföldön, mint említettük, Anglia járt elől, ahol már 1833-ban bevezették az iparfelügyeletet. Franciaország 1874-ben, Svájc 1877-ben, Németország 1878-ban, Ausztria 1883-ban, Oroszország 1884-ben, Olaszország 1886-ban, Belgium 1889-ben szabályozta csak kötelező alapon az iparfelügyeletet.

Az iparfelügyelők feladatköre nagyon sokirányú és növekszik a munkásvédelmi törvények gyarapodásával. Eleinte főképen a védett csoportokra vonatkozó rendelkezések ellenőrzésével és a balesetelhárítással foglalkozott az iparfelügyelet. Amíg kötelező munkásbiztosítás nincsen, e kérdés figyelemmel kísérése is hatáskörébe tartozik. Az üzemi védelem konkrét feladatai az idők folyamán mind jobban előtérbe lépnek és az iparfelügyelet egyúttal a bér- és általában a munkaviszonyok tanulmányozásában és ellenőrzésében is mind nagyobb jelentőségre emelkedik. Annak, hogy az iparfelügyelet igazán elérje a célját, főfeltétele az, hogy a felügyelete alá tartozó üzemek viszonyait alaposan megismerhesse. Módot kell ezért az iparfelügyelőnek adni arra, hogy az üzemeket, ha ott munka folyik, bármikor, akár éjnek idején is, meglátogathassa és a munkásokat a munkaadó vagy ennek alkalmazottjának jelenléte nélkül is kihallgathassa.

Az iparfelügyelő feladata az üzemekbe való kiszállással munkásvédelmi szempontból szemmel tartani az üzemeket és azokat rászorítani arra, hogy a munkásvédelmi rendelkezéseket betartsák. Ezért nem szabad az iparfelügyelőket, amint az néha megtörtént, irodai munkákkal túlterhelni. Az iparfelügyelet csak akkor lehet hatályos, ha kellő számú közzel rendelkezik az üzemek helyszínen való megvizsgálására, akik feladatukat kellő szakképzettséggel és megfelelő érzékkel képesek ellátni. E tulajdonságok híján az iparfelügyelő nem áll fontos hivatásának magaslatán.

Vizsgálatai során tett észleleteit az iparfelügyelő egy e célra felfektetett könyvbe jegyzi be és ha hiányt talál, szigorúan őrködni kell a fölött, hogy az megszüntetessék. E tekintetben nehéz feladat vár reá akkor, ha nincsen feljogosítva büntetések kiszabására. Ez esetben ugyanis feljelentéssel kell az iparhatósághoz fordulnia és ennek megértésétől függ nagy részben az, mennyire sikerül a munkásvédelmi viszonyok javítása körül ered-

ményt elérnie. Míg a munkásvédelem jelentőségét a közigazgatási hatóságok meg nem értették, egyes országokban nagy nehézségekkel küzdött az iparfelügyelet. Ha ugyanis az iparhatóságok komoly mulasztások esetén csak jelentéktelen bírságokat szabnak ki és nem nyújtanak komoly segítséget az iparfelügyelőnek, ezzel tekintélye alászáll és hivatását csak nehezen tudja teljesíteni.

E tekintetben, sajnos, Magyarországon a háború előtt az iparfelügyelők igen sokat panaszkodtak. Az iparhatóságok csak hosszú huza-vona után és oly csekély bírságokat szabtak ki, hogy ezek nem állottak arányban azzal a nyereséggel, amelyet a vállalkozó p. o. gyermekek meg nem engedett foglalkoztatásából húzott. Így azután az iparfelügyelő hiába jelentette fel a gyárat és azt alig tudta a törvény betartására kényszeríteni.

Mint láttuk, az iparfelügyelet eleinte csak a gyárakra szorítkozott, később általános iparfelügyeletté szélesbedett és ma már meg van a törekvés arra, hogy *általános munkafelügyelet*ként bontakozzék ki. Ez teljesen jogosult is, mert semmi okot nem lehet a mellett felhozni, hogy miért ne állíttassék a mezőgazdaság munkásviszonyai szempontjából éppen úgy ellenőrzés alá, mint az ipar. Ennek megvalósítása azonban gyakorlatilag kétségtelenül sokkal nehezebb, mint az iparfelügyeleté, mert a mezőgazdaságban, decentralizált voltánál fogva, csak nagy személyzet és sok költség árán tudja a felügyeletet ellátni.

A mezőgazdaságban különböző irányokban létesítettek már egyes államok munkafelügyeletet. Így Dániában (1908, kiterjesztve 1917), valamint Svédországban a mezőgazdasági és az erdőgazdasági gépek felügyeletét honosították meg balesetvédelmi szempontból. Svédországban, Olaszországban, Ausztráliában, Új-Zélandban és Kanadában a mező- és erdőgazdasági munkások lakásviszonyai állanak hatósági ellenőrzés alatt, Spanyolország pedig a nyolcórás munkaidőt kiterjesztve a mezőgazdaságra is, erre vonatkozólag is gyakorol ellenőrzést.¹

L'inspection du Travail. Le développement et le régime actuel de l'organisation dans différents pays. Bureau International du Travail. Genève, 1927. — Weyer: Die englische Fabrikinspektion. 1888. — Köhler: Die Durchführung der Arbeiterschutzgesetze und die Gewerbeinspektion in Deutschland. Berlin, 1908. — Proeschke: Die Entwicklung der Gewerbeaufsicht in Deutschland. 2. Aufl. Jena, 1913. — Driessen, M.: Die Entwicklung der Reichsarbeitsbehörden 1919—1929. Köln, 1932. — L'inspection médicale du travail. (Bureau International du Travail.) Genève, 1926. — Tanulmányok az iparfelügyelői jelentések, amelyek évenként jelentek meg.

10. A munkásvédelem a különböző foglalkozási ágakban. A munkásvédelem, mint a *gyári munkások* védelmére hivatott hatósági működés vette kezdetét. Ennek nemcsak az az oka, hogy a munkásviszonyok a gyárakban voltak a kapitalizmus kezdetekor a legkedvezőtlenebbek, hanem az is, hogy a gyári munka központossá várt és ezért az ellenőrzésnek itt vannak a legkisebb nehézségei. Hasonlóképpen van ez a bányákban is. Ezzel szemben már a kisiparnál nem csekély nehézségek mutatkoznak, egyrészt decentralizált voltánál, másrészt kisszerű viszonyainál fogva, amelyek nehezítik a kívánatos védelmi intézkedések keresztülvitelét. Másrésztől azonban éppen a kisipar szűkös viszonyai teremtik sokszor a munkásvédelmi szempontból legaggályosabb állapotokat.

A kisipar védelmével kapcsolatos téves álláspontok erősen akadályozták e téren a szociálpolitikai haladást, pedig kétséget nem szenved, hogy úgy népegészségügyi, mint kulturális szempontokból itt is éppoly fontos a munkásvédelem, mint a nagyiparban. Sőt a kisipar fejlődését is előmozdítja a színvonal emelésével. Egyes iparágak különleges szabályozást kívánnak. Így a *pékipar* majdnem minden országban külön törvénnyel van szabályozva. Nálunk ez az 1923. XV. te.-kel történt.

¹ L. Quelques formes de l'inspection du travail agricole. Revue Internationale du Travail. VIII. (1923), 643—654. old.

Az ipar terén különös nehézségei vannak a munkásvédelemnek az *otthoniparban*. Ez az iparüzésnek az a módja, amidőn a munkás nem a gyárban dolgozik, hanem lakására adják a munkát és ő ezt otthon végzi. Az otthonmunkások nagy részben női munkások és decentralizált voltuknál fogva egyébként is nagy nehézségekbe ütközik megszervezésük. Gyengeségüknél fogva tehát kiválóan alkalmasak arra, hogy a munkaadók kizsákmányolják. Viszont éppen ez a körülmény teszi szükségessé, hogy a munkásvédelem körébe bevonassanak. Elsősorban *nyilvántartásuk* válik szükségessé, hogy munkaviszonyaik ellenőrizhetővé váljanak. Kötelezik tehát a vállalkozót arra, hogy ily nyilvántartást vezessen, amelybe az iparfelügyelő betekinthez. Egyébként különösen a *bérvédelemre* szorulnak rá az otthonmunkások, amelyről alább lesz szó. Munkaidejük természetesen nem szabályozható, mert hiszen otthon dolgoznak és így rajtuk csak a jobb bér segíthet, amely kevesebb munka mellett is lehetővé teszi megélhetésüket. Nem mellékes egyébként az otthonmunka ellenőrzése közegészségügyi szempontból sem, mert az otthonmunkások gyakran egészségügyileg igen kedvezőtlen feltételek között dolgoznak és így ragályok terjesztésének lehetnek bőséges forrásai. Ezért egyes áruk, különösen élelmiszerek előállítását némely törvény nem engedi meg az otthonmunkában.

Ausztráliában, Viktoria államban, már 1894-ben törvény kötelezte az otthonmunkásokat alkalmazó munkaadókat jegyzékek vezetésére és már 1896-ban bérminimumot állapított meg az otthonmunkások számára. Anglia 1901-ben rendelte el a jegyzékek vezetését és beható egészségügyi felügyeletet létesített az otthonmunka terén, 1909-ben pedig néhány iparágra vonatkozólag bérhivatalokat állított fel. Németország először 1911-ben hozott törvényt az otthonmunkáról, Franciaország 1915-ben, Ausztria pedig 1918-ban.

Számos nehézséggel kell küzdenie a munkásvédelemnek a *közlekedésügy* terén, amelynek viszonyai sok tekintetben különlegesek. Nagy nehézségek vannak továbbá a *mezőgazdaságban*, amelyről eleinte azt gondolták, hogy különleges viszonyai olyan természetű munkásvédelmet nem is engednek meg, amilyen az iparban megvalósult. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság munkaviszonyai igen sok tekintetben eltérnek az iparétól és hogy itt részben más kérdéseken van a súly, mint az iparban. A mezőgazdasági munka más természetű, mint az ipari és a mezőgazdasági lakosság évszázadokon keresztül hozzá edződött e munka természetéhez. Mindamellett igen téves volna azt hinni, hogy a mezőgazdaság terén nem volna helye a törvényes munkásvédelemnek. Ha a nők és a gyermekek foglalkoztatásának, továbbá a munkaidőnek és a szüneteknek a szabályozása itt sok eltérést kívánnak is az ipari szabályozással szemben, mégis itt is el kell háritani a túlerőltetés hátrányait, a munka folytán történő iskolamulasztást és különösen védelmet kell nyújtani a bér szempontjából.

A mezőgazdasági munkásvédelem a háború előtt erősen elhanyagolt állapotban volt. A *gazdasági cselédek* jogviszonyai a legtöbb országban régi elvek szerint még a patriarkális munkaviszony fikciója alapján voltak szabályozva, a tulajdonképeni mezőgazdasági munkásokra vonatkozólag pedig alig állottak fenn törvényes rendelkezések. Magyarország 1907-ben (1907 : XLV. tc.) alkotott törvényt a gazdasági cselédek jogviszonyáról. Ebben részletesen szabályozta a szolgálati szerződés megkötésének és a bérfizetésnek módozatait, különös gondot fordított a természetbeni járandóságokra — bevonva egyúttal a cselédnek megművelésre átengedett földek ügyét is —, továbbá a felmondás kérdését és a gazdának a cseléd megbetegedése esetén való kötelezettségeit. Fontos intézkedése e törvénynek a gazdák megfelelő munkáslakások építésére való kötelezése.

A *gazdasági munkásokról* már az 1898 : II. tc. intézkedett, amely ugyan elsősorban a mezőgazdasági sztrájk elhárítására volt irányítva, de a mezőgazdasági munkások természetbeni járandóságait illetőleg és néhány más kérdésben is intézkedéseket tartalmaz a munkások védelmére. Külön törvények szabályozzák azután a víz- és vasútpárténál alkalmazott munkások és napszámosok (1899 : XLI. tc.) és a dohánytermelők, valamint dohányszereszek (1900 : XXIX. tc.) jogviszonyait. A háború után különösen

Németországban és Ausztriában helyezték új alapokra a mezőgazdasági munkaviszonyt, eltörölve a régebbi törvényeket, amelyek még a patriarkális munkaviszonyból indultak ki. Magyarországon az 1923:XXV. tc. megalapozta a hatósági bérmegállapítás lehetőségét, az 1923:XXIV. tc. pedig a gazdasági munkaviszonyból felmerülő ügyekben a közigazgatási hatóságok hatáskörébe tartozó eljárást helyezte új alapokra, amidőn elrendelte, hogy a gazdasági munkaviszonyból felmerülő vitás ügyekben a közigazgatási hatóságok úgy első, mint másodfokon ülnökök bevonásával döntenek, ami e téren megadja a lehetőséget az érdekeltek meghallgatására.

A háztartási alkalmazottak védelme érdekében is hoztak egyes országok törvényt. Persze itt a munkaidő szabályozása az alkalmaztatás természeténél fogva nehéz és a súlypont inkább megfelelő pihenőidő és emberhez méltó férőhelyiség biztosítására esik, amely utóbbinak gyakran a fennálló lakásviszonyokban nagy akadályai vannak. Németország és Csehszlovákia 1919-ben a munkaidőt is — persze nem túl mereven — szabályozták. Fontos a felmondási idő és a bérfizetés módjának rendezése.

Az otthonmunkára vonatkozólag lásd: *Ferenzi Imre*: A magyarországi háziipar és a budapesti otthonmunka. Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének kiadványa. 8. sz. Budapest, 1908. — *Aus der Au, Otto*: Die Heimarbeit und der heutige Stand ihrer Regelung. Bern, 1926. — *Lüders, Else*: Neue Aufgaben des Heimarbeits-schutzes. 1925. — *Spinner, Lucy*: Der gesetzliche Heimarbeitschutz. Zürich, 1925. — *Gaebel, K.*: Die Heimarbeit. Jena, 1913. — *Goldschmidt, E. F.*: Heimarbeit. München, 1913. — *Koch, H.*: Die deutsche Hausindustrie, 2. Aufl. M. Gladbach, 1913. — *Mény*: Le travail à domicile. Paris, 1910. — *Salomon, A.*: Heimarbeit und Lohnfrage. Jena, 1908. — *Wilbrandt, Robert*: Arbeiterinnenschutz und Heimarbeit. Jena, 1906. — *Schwiedland, E.*: Ziele und Wege der Heimarbeiterinnenschutzgesetzgebung. Wien, 1899.

A mezőgazdasági munkaügyre vonatkozólag: *Vadnay Andor*: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Budapest, 1900. — *Mailáth, Josef Graf*: Studien über die Landarbeiterfrage in Ungarn. Wien und Leipzig, 1905. — *Kun, Emil*: Sozialhistorische Beiträge zur Landarbeiterfrage in Ungarn. Jena, 1903. — *Ecseri L.*: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. Budapest, 1898. — *Aerobe, F.*: Die ländliche Arbeiterfrage nach dem Kriege. Berlin, 1922. — Die Verhältnisse der Landarbeiter in Deutschland. Schriften des Vereins f. Sozialpolitik. Bd. 53—55, 58. Leipzig, 1892/93. —

12. A nemzetközi munkásvédelem. Az a gondolat, hogy a szociálpolitikát nemzetközi alapra kellene fektetni, nem sokkal fiatalabb, mint magának a szociálpolitikának az eszméje. Mégis sokáig tartott, amíg ez irányban a tényleges munka megindult. Minden haladottabb állam belátta, hogy saját érdekében munkásvédelmet kell létesítenie, de csak lassan érett meg a helyzet arra, hogy nemzetközi megállapodásokkal egységes alapokra helyezték a szociálpolitikát.

A munkásvédelem nemzetközi alapra helyezésének forrása a munkaadók attól való félelme volt, hogy a szociálpolitika által rájuk kényszerített korlátozások külföldön való versenyképességüket csökkenteni fogják. Ezért érthető, hogy elsősorban a munkásvédelmi szempontból erősen előrehaladott Svájc gyárosai gyakoroltak nyomást kormányukra, hogy vegye kezébe a kezdeményezést nemzetközi szociálpolitikai egyezmények létesítése tárgyában. Így a svájci szövetség tanács már 1880-ban, tehát nem sokkal a gyári törvény meghozatala után (e törvényt 1877-ben hozták) köriratot intézett a hatalmakhoz nemzetközi munkásvédelmi konferencia összehívása érdekében. 1889-ben megismételte kísérletét, de szava gyenge volt ahhoz, hogy valóban sikert érhessen el. Csak amidőn egy nagy államot, Németországot is rákényszerítették a körülmények arra, hogy erősebb munkásvédelmet valósítson meg és így most már egy nagyhatalom is érdekelt lett abban, hogy a többi országok szociálpolitikai haladását is befolyásolja, jött létre 1890-ben az első nemzetközi munkaügyi értekezlet. Ez csak egyszerű tanácskozás jellegével bírt, amely csak a szociálpolitika egységes alapelveit igyekezett megállapítani. Erkölesi hatása azonban nem volt csekély.

Ettől kezdve a nemzetközi munkásvédelem gondolata nem aludt el többé. A XX. század küszöbén, bár szociálpolitikuskok magánkezdeményezésére, de egyes kormányoktól részvételük által támogatva, megalakult a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete, amelynek a fontosabb országokban alakult nemzeti egyesületek voltak tagjai. Ez az egyesület 1906-ban jelentős

eredményt mutatott fel, amidőn sikerült a svájci szövetség tanácsot annak megnyernie, hogy a hatalmakat diplomáciai konferenciára hívja egybe, munkásvédelmi egyezmények tárgyalására. Két fontos nemzetközi egyezmény keletkezett ezen az alapon. A *foszforegyezmény*, amely a gyufagyártásban a fehér (sárga) foszfor használatát tiltja el, és a *nők éjjeli munkájának tilalmazásáról szóló egyezmény*. Számos ország, köztük Magyarország is, csatlakozott ez egyezményekhez. Eppen a világháború kitörésének évében két további egyezmény megkötése volt kilátásban.

Az első világháború befejezése egészen új alapra helyezte a nemzetközi munkásvédelmet. A magánszervezetet a békeszerződések XIII. fejezete alapján egy hivatalos szerv: a *nemzetközi munkaügyi konferencia* váltotta fel, amelyben a kormányok hivatalosan vesznek részt és velük együtt a munkaadók és munkások szervezeteinek egyenlő számú képviselői is tagjai a konferenciának. A konferencia egyrészt *nemzetközi egyezményeket* készít elő, amelyek végső elfogadása, vagy elutasítása természetesen a nemzeti törvényhozásoknak van fenntartva, másrészt pedig ajánlásokat dolgoz ki, amelyekben egyes kérdések szabályozásának kívánatosnak látszó elveit fekteti le. Míg a vezetés a háború előtti szervezetnél a németek kezében volt, most a francia vezetés lépett előtérbe.

A nemzetközi munkaügyi konferencia nagy hévvel látott hozzá a törvényes munkásvédelem nemzetközi alapokra helyezéséhez. Mindjárt 1919-ben hét egyezménytervezetet és öt ajánlást dolgozott ki. Az egyezménytervezetek között az akkori politikai helyzetből folyólag a nyolcórás munkaidőre vonatkozó tervezet volt az első. Gyors ütemben követték az első konferenciát évenként a többiek, a szociálpolitika számos kérdésére vonatkozólag dolgozta ki hol egyezménytervezetet, hol pedig ajánlást. Amidőn az ipari munkások fontosabb munkásvédelmi vonatkozásai szabályoztattak, 1921-ben, tehát már a harmadik konferencián mezőgazdasági kérdéseket tűztek napirendre. Azokkal szemben, akik azt vitatták, hogy a nemzetközi munkaügyi konferencia alapját képező békeszerződési rendelkezések a mezőgazdaságra nem terjednek ki, az az álláspont győzött, hogy a mezőgazdaság is a konferencia hatáskörébe tartozik. Így azután már 1921-ben a mezőgazdasági szociálpolitikára vonatkozólag is hoztak határozatokat. Ma már a szociálpolitika fontosabb kérdéseire vonatkozólag egyezménytervezetek vagy ajánlások dolgoztattak ki a nemzetközi munkaügyi konferencia által, amelyeknek egy részéhez számos ország csatlakozott.

A nemzetközi munkásvédelem mellett elsőnek Owen emelte fel szavát és már 1816-ban G. A. Lee angol gyáros csatlakozott ahhoz a felfogáshoz, hogy nemzetközi alapra kell helyezni a munkásvédelmet. 1840-ben egy francia gyáros, *Le Grand* kérte a francia kormányt ezirányú kezdeményezésre, majd 1874-ben J. B. Dumas, 1844-ben pedig *de Mun gróf* tett a törvényhozásban indítványt a nemzetközi munkásvédelem megindítására. Miként láttuk, csak 1890-ben történt meg az első igen mérsékelt lépés ebben az irányban.

Az 1890-i berlini konferencia a bányászatban a 14 éves korhatár megállapítását és a nők föld alatt való foglalkoztatásának tilalmazását, a vasárnapi munkaszünet szabályozását, a gyermekmunkára a 12 éves korhatár megállapítását, a 14—16 év közöttiek éjjeli munkájának eltillátását, a fiataloké 10 óra és a felnőtt nők 11 órai maximális munkanapját, valamint éjjeli munkájának tilalmazását, az egészségtelen iparágak munkaidejének korlátozását és a négyheti anyasági védelmet jelezte kívánatosnak. E kívánságok nagyrésze olyan volt, hogy már egyes országokban, ha nem is egészen egyöntetű alapon, de mégis nagyjában hasonló intézkedések már fennállottak. A törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesülete már merészebb alapon indult meg, de szintén bölcs mérséklettel olyan kérdéseket tűzött napirendjére, amelyek egyes országokban való szabályozás folytán könnyebben voltak megvalósíthatók. A nemzetközi munkaügyi konferencia ezzel szemben a gyors szociálpolitikai haladást tűzte zászlajára. A háború után uralkodott viszonyoktól támogatva és hajlva is, egyúttal oly követelésekkel lépett elő, amelyek, mint p. o. a nyolcórás munkaidő, új korszakot jelentenek a szociálpolitikában.

Moldenhauer, P.: Internationale Sozialpolitik. Leipzig, 1927. — Heyde, L.: Die Sozialpolitik im Friedensvertrag und im Völkerbund. Jena, 1919. — Manes, A.: Sozialpolitik in den Friedensverträgen und im Völkerbund. Berlin, 1919. — Ayasawa, I. F.: International Labour Legislation. New York, 1920. — Eckart, Paul und Kuttig, Ewald: Das Internationale Arbeitsrecht im Friedensverträge. Berlin, 1920. — Fehlinger, H.: Internationaler Arbeiterschutz. Berlin, 1931. — Příbram, K.: Die Probleme der internationalen Sozialpolitik. Leipzig, 1927. — Settegast, J.: Internationale Sozialpolitik und ihre Beeinflussung durch den Friedensvertrag von Versailles. Berlin-Leipzig, 1930.

III. FEJEZET.

Jövedelemeloszlási politika.

1. A jövedelemeloszlási politika feladatköre. A törvényes munkásvédelem a munkások egészségvédelmével kezdi pályafutását. Egyedül ezzel azonban a munkáson nincs segítve. Életviszonyai ugyanis nemcsak a szorosabb értelemben vett munkakörülményektől függnék. Döntő befolyása van a munkás életmódjára, sőt egészségi viszonyaira is annak, hogy a társadalmi termelés eredményében mily mértékben részesedik. A munkapiac elemzésénél láttuk, hogy a munkás helyzete a jövedelemeloszlás szempontjából, általánosan tekintve, elég kedvezőtlen. Hiányos volna tehát a szociálpolitika, ha e tényállással nem számolna és a jövedelemeloszlási küzdelemre ki nem terjesztené figyelmét.

A bér munkás abból él, amit munkájáért kap. Ha e hányad túl alacsony, széles néprétegek csak nyomorúságosan tengethetik életüket. Sőt még ez sincs számukra biztosítva, mert, ha a munkás betegség vagy baleset folytán keresetképtelenné válik, egészen elveszti létfenntartásának alapját. Ugyanez következik be akkor is, ha munka nélkül marad. Ezeknek a társadalom erkölcsi feladatával össze nem egyeztethető bajoknak az elhárítása a jövedelemeloszlási politika célja. Feladata a jövedelemeloszlási politikának tehát a jövedelemeloszlásnak a vagyontalan néprétegek javára való befolyásolása.

A jövedelemeloszlási politika feladata nehezebb, mint az a feladat, amelyet a törvényes munkásvédelemnek kell megoldania, mert magának a piaci automatizmusnak a folyamatába kell belenyúlnia, mégpedig a nélkül, hogy azt alapjában megrendítené és működését kikapcsolná. Olyan eszközökkel kell tehát élnie, amelyek a piac mozgató erőit el nem őrnyeszítik és mégis elhárítják azt, hogy a piaci küzdelemben előnyösebb helyzetben levő rétegek ezt kihasználva a nemzeti jövedelem olyan nagy hányadát vegyék maguk számára igénybe, hogy a megmaradó hányadon osztozkodó széles rétegek életszínvonalá nem érheti el azt a mértéket, amely az emberi követelményeknek és a nemzeti termelékenység által nyitott lehetőségeknek megfelel. A jövedelemeloszlási politika tehát a piaci elv érintetlenül hagyásával törekszik széles néprétegek számára emberhez méltó és a nemzeti termelékenységgel arányban álló megélhetési lehetőségek biztosítására. Törekvésében nem egyedül az anyagi jólét növelésének gondolata vezeti; szerepe van benne annak is, hogy a nép erkölcsi és kulturális színvonalának emelkedése erősen függ a nép anyagi helyzetétől.

A jövedelemeloszlási politika természetesen elsősorban bérpolitika, mert közvetlen feladata annak biztosítása, hogy azok, akik munkájukból élnek, megfelelő ellenértéket kapjanak a termelésben való közreműködésükért. Magától értetődik, hogy a bérpolitika vezető szempontja nem a pénzbér, hanem a reálbér biztosítása. Ezért célját csak árpolitikával kapcsolatban érheti el. Így a monopóliumok elleni küzdelem is kiegészítő része lesz a bérpolitikának, amely ilymódon nemcsak a termelői politikával érintkezik, hanem a fogyasztói politikával is, ami teljesen megfelel a jövedelemeloszlás kétrétű

voltának, mert, amit élvezhetünk, nemcsak attól függ, hogy mennyi pénzt kapunk termelői minőségünkben, hanem attól is, hogy mit kapunk a pénzünkért.

A lakásszükséglet különleges kulturális jelentőségénél fogva a jövedelemeloszlási politika külön fejezeteként bontakozik ki a *lakáspolitiká*, mely különleges eszközeivel az egészséges társadalmi lét egyik főfeltételét hivatott megteremteni.

A jövedelemeloszlási politikának egy további széles és nagyfontosságú feladatköre adódik abból a bizonytalanságból, amely a munkának, mint termelési tényezőnek és egyúttal mint jövedelmi forrásnak az ember személyiségéhez kötött voltaival jár. Az egészségi állapot esélyei éppen úgy, mint a kereseti lehetőségek változásai könnyen elapadással fenyegetik azt, akinek nincs más kereseti forrása, mint munkája. Ennek a bizonytalanságnak enyhítése és kiküszöbölése a *munkásbiztosítás* feladata.

Mindezekhez csatlakozik a jövedelemeloszlási politikának legszomorúbb ága, a *szegénység*. Hivatása a társadalom elesettjeiről való gondoskodás.

A jövedelemeloszlási politika feladatkörének áttekintése mutatja, hogy az a maga egészében a piac által szabályozott *jövedelemeloszlásnak az alsóbb néposztályok javára való eltolódások* előidézését célozza. Nem a jövedelmek egyenlősítése célkitűzése, mert — eltekintve attól, hogy megvalósítása nehéz volna — ez nem szolgálná a társadalom érdekét, midőn a teljesítményt, amelyért a jövedelem jár, figyelmen kívül hagyná. A társadalom érdeke pedig a gazdasági haladás, az életszínvonal emelésének lehetővé tétele. Az alsóbb néprétegek jövedelmének emelése viszont a célkitűzéssel összhangban van, mert a munkaerő megóvását, a munkaképesség és a munkakedv növelését, valamint a széles néprétegek vásárlóerejének fokozását mozdítja elő és ezzel a termelés fejlesztésének feltételeit teremti meg. Javára szolgál tehát a termelésnek és a fogyasztásnak egyaránt.

Ezt a célt a jövedelemeloszlási politika nemcsak azzal igyekszik elérni, hogy belenyúl a vállalkozó és a munkás közötti osztozásba, hanem azáltal is, hogy a jobbmódúak szolgáltatási képességének igénybevételével a tőlük adózás útján vagy egyébként elvont vásárlóerőt a kevésbé tehetősek javát szolgáló intézmények létesítésére használja fel. Ezzel nemcsak az állam erkölcsi köteletségének tesz eleget, hanem a közgazdaság fejlesztéséhez és a gazdasági helyzetváltozások tompításához is hozzájárul. Az utóbbira még visszatérünk.

2. A bérlőpolitika elméleti alapjai. Első pillanatra a bérlőpolitika és a közgazdaságtan elméleti megállapításai között éles ellentét látszik fennforogni. A bér a munkateljesítmény ára, tehát piaci eredmény, amelyet a piac önműködő szervezete alakít ki. Befolyásolása kellően alátámasztott kényszerrendszabályokkal ugyan kétségtelenül lehetséges, de visszahatásokat vált ki, amelyek a közgazdaságban uralkodó törvényszerűség következtében elháríthatatlanok.

A klasszikus elméletnek valóban ez volt az álláspontja és ezért hiú törekvésnek bélyegzett ezen a téren minden beavatkozást. Tudjuk, hogy a bérelmélet továbbfejlődése mindenekelőtt arra világított rá, hogy a piacon csak árhatárok alakulnak ki és a *bérhatárok elég tágak*. A beavatkozási lehetőségek számára már ez is meglehetősen tág kaput nyit. De ez nem minden, ami igazolja azt, hogy ebben a vonatkozásban a beavatkozás sikerrel járhat és közgazdaságilag is előnyössé válhatik. Hiszen a munkabérek szabad kialakulása csak a szabad piacon, tehát csak szabad verseny mellett vezet olyan eredményre, amelyben hatalmi befolyások nagyobb mértékben nem érvényesülnek. Mielőtt, mint p. o. monopólium esetében, ilyenek számbavehető mértékben mutatkoznak, az államnak vagy egyéb hatalmi tényezőknek a beleszólása is lehetséges.

Magától értetődik, hogy a beavatkozásnak határai kell, hogy legyenek. A munkabérnek, mint bármely árnak feladata a kereslet és kínálat összhangba hozatala. Ha a beavatkozás a gazdasági adottságokat nem veszi figyelembe, ha p. o. a termék árára vagy a munkás teljesítményére való figyelem nélkül állapítja meg a bért, a termelést teszi lehetetlenné. Amíg azonban a bérhatárok között marad, tehát egyrészt a munkatelési mérték igényeire is tekintettel van, a beavatkozás sikeres és társadalmilag hasznos lehet.

A bérpolitika módszereinek kialakulása folyamán e szempont érvényesült. Hiszen nem a munkapiac kikapcsolását tűzi ki céljául, hanem a munkások helyzetének a forgalmi gazdaság keretein belül való javítását. Ezt szem előtt tartva a bérpolitika nem veszíti el a munka termelékenységével a kapcsolatot és figyelemmel van arra is, hogy a közgazdaság teljesítő képessége milyen mértékben engedi meg széles néprétegek életszínvonalának javítását. A közgazdaság törvényeivel a bérpolitika csak akkor kerülne ellentétbe, ha e határokról megfélemlenék. A tapasztalat azt mutatta, hogy a kellően megalapozott és kiépített bérpolitika megtámasztja annak a módját, hogy a közgazdaság állapotát által szabott határok között megmaradjon. Ennek szükségét a szakszervezetekben iskolázott munkásság is megértette. A forgalmi gazdaság szerkezete, a piaci mechanizmus szabályozó hatása megmarad és a beavatkozás csak azokat a lehetőségeket aknázza ki, amelyek ezen belül adódnak. A bérpolitika tehát csak azokat az adottságokat módosítja, amelyekkel a munka alakítja ki a piac a munkabért, mint a munka árát. E módosítás abban áll, hogy az alkuban gyengébb felet nem hagyja segítség nélkül a munkapiacra való kiszolgáltatottságában, hanem követeléseit a lehetőségeken belül alátámasztja.

A munkabérpolitika céljául az *igazságos bér* biztosítását szokták megjelölni. Másor *méltányos bér*ről (fair wage) szólnak. Az egyik és a másik elnevezés is a bérpolitika erkölcsi indítékára támaszkodik és határozott értelmet csak akkor nyer, ha gazdaságilag írjuk körül a biztosítandó bér követelményeit. Hiszen a bér ellenérték, amelyet nagyság szerint kell körülírni. Jobban jut ez kifejezésre a *megélhetési bér* (living wage) megjelölésben. Ez jelentheti a munkás megszokott életmódjához való igazítását a bérnek, vagy a bér olyan színvonalon való megállapítását, hogy a munkásnak családjával együtt éppen csak a megélhetést biztosítja. Ez lehet a bérpolitika minimális követelménye, de még figyelmen kívül hagyja a szociálpolitikának azt a célkitűzését, hogy a munkás a haladás áldásaiban is részesedjék. Az igazságos vagy a méltányos bérnek tehát ezt az értelmet kell adnunk, hogy a szociálpolitika szellemének megfelelően.

A bérpolitikának azonban, bár főcélja a munkabérnek kellő magasságban való biztosítása, egy más kérdéssel is kell foglalkoznia. Ez a *bérfizetés módja*. Ha a bér magasságát szabályozó törekvéseket *anyagi bérvédelem*nek nevezzük, a *bérfizetés módjainak* szabályozását *alaki bérvédelem*nek minősíthetjük. Az utóbbi az, amely előbb fejlődött és ezért ezzel kezdjük a bérpolitika tárgyalását.

3. Az alaki bérvédelem. A bérfizetés módozataiba való beavatkozásra elsősorban az adott alkalmat, hogy a kapitalizmus első évtizedeiben élelmes vállalkozók a munkásokat nem pénzben, hanem a gyárban előállított árukkal fizették. A munkások természetesen sem idővel, sem kellő szakértelemmel nem rendelkeztek, hogy az így kapott árukat megfelelően értékesítsék. Családtagjaikkal az utcán árusították azokat és pénzreutaltságuknál fogva erősen az igazi áron alul voltak kénytelenek a termékeket eladni. Hozzájárult ehhez az is, hogy a munkás nem tudta áttekinteni munkája ellenértékét. Az Angliában megejtett vizsgálatok kiderítették, hogy mily hihetetlen alacsony ellenértéket kaptak a munkások, midőn árukban fizették őket.

A másik mód, amelyhez a bérfizetésnél a vállalkozók szívesen fordultak, az volt, hogy bár pénzben számolták el a bért, ezt nem valódi pénzben, hanem utalványokban (nálunk a köznyelv ezeket *jancsi-bankóknak* nevezte) adták ki a munkások bérét. Az ilyen utalványok természetesen csak a munkaadó kintijában vagy boltjában voltak felhasználhatók, itt pedig a munkásnak az árukat magas áron adták, amit lehetővé tett az, hogy az utalványok máshol való értékesíthetetlenségénél fogva a munkások e boltban voltak vásárlásra kényszerítve.

A bérfizetésnek ezeket a módjait az angolok *truck*-nek nevezik, amely elnevezésből származott azután az erre vonatkozó tilalomnak *truck-tilalom* címen való megjelölése. E tilalom természetesen nem minden vonatkozásban maradhat kivételek nélkül. Az iparban általában kétségtelenül hátrányos a munkásra, ha áruban fizetik,¹ de nem áll ez a mezőgazdaságra, ahol a természetbeni járandóságok egyúttal a munkás megélhetésének közvetlen forrásai is. Eppen ezért nem célszerű a truck-tilalmat a mezőgazdaságra is feltétlenül kiterjeszteni, bár ez utóbbiban is a munkások törekvése az, hogy legalább is bérük egy részét pénzben kapják kézhez. Az utalványokban való fizetés feltétlenül elvetendő, de ez alól is van kivétel. Nevezetesen kivált oly üzemeknél, mint p. o. bányáknál, amelyek a várostól távolesnek, a munkások kényelmét és előnyét is szolgálhatja árusító helyek felállítása a munka színhelyén. Ilyenkor azonban legcélszerűbb, ha fogyasztási szövetkezetet létesítenek, amelynek vezetésébe vagy legalább is ellenőrzésébe a munkások is beleszólnak. Amennyiben ez nem sikerül és mégis a vállalat tart fenn boltot, ezt úgy az ár, mint a minőség szempontjából hatósági ellenőrzés alá kell helyezni.

Angliában a bérfizetés körüli visszaélések oly jelentékenyek voltak, hogy már 1831-ben kimondotta a törvényhozás, hogy a munkabért csak pénzben szabad kifizetni, máskülönben a kifizetés semmis. Svájc 1877-ben hasonlóképen intézkedett. Magyarország a truck-tilalmat elég korán, már 1884-ben kimondta az iparra nézve. Kivételt csak a lakással, tüzifával, földhasznélvezettel, élelemmel, orvossággal és orvosi segéllyel való ellátás szempontjából tesz az ipartörvény és csak arra az esetre, ha a munkás ebbe beleegyezik. Minden tekintetben hatályosnak e védelem azért nem mondható, mert különösen a lakással való ellátás körülmények között truck jellegét öltheti, amennyiben a lakás hirtelen való felmondása oly veszély a munkásra, hogy e körülmény munkaadójának kiszolgáltatja. Ausztriában csak 1885-ben, Oroszországban 1886-ban, Belgiumban 1887-ben szabályozták a trucköt, míg Franciaországban csak 1909-ben hoztak erről törvényt. A truck veszélye egyébként különösen bányüzemeknél forog fenn, mert ezeknél a lakással való ellátás szinte elkerülhetetlen és hasonlóképen az élelemmel és egyéb árukkal való ellátás kérdésének megoldása is szükségessé válik.

A mezőgazdaságban a truck szabályozása ritkább. A magyar mezőgazdasági munkástörvény (1898:II.) az aratásnál és cseplésnél szokásos természetbeni bérre vonatkozólag úgy intézkedik, hogy annak minimumát a termés bizonyos súly szerinti mennyiségében és készpénzben is meg kell állapítani. A munkások a munka befejeztével, tehát, midőn az eredményt már látják, szabadon választhatnak, vajjon természetben vagy pénzben kívánják-e a bér kifizetését. Az 1898:II. tc. tiltja a munkásoknak utalványokban való fizetését, járandóságaiknak szeszecitokkal vagy árucikkekkel való megváltását és a munkásoknak nyújtott előlegek utáni kamatszedést. A víz- és vasútépítési munkásokról rendelkező 1899:XLI. tc., továbbá az erdei munkásokról szóló 1900. évi XXVIII. tc. és a dohánykertészekről rendelkező 1900:XLIX. tc. nagy gondossággal szabályozták a truck kérdését és mezőgazdasági cselédtörvényünk (1907:XLV. tc.) is tartalmaz az alaki bérvédelemre vonatkozó rendelkezést.

A truck szabályozása nem meríti ki az alaki bérvédelmet. A bérfizetés egyéb módzatai is lehetnek ugyanis károsak a munkásra. Így hátrányos a bérnek korcsmákban való fizetése, a munkásnak különböző hitelekkel való ellátása, amelyekért azután a vállalkozó magas kamatot szed, stb. Az újabb

¹ Ez természetesen a közgazdaság rendes menetére és nem a nagyméretű inflációra vonatkozik.

truck-törvények mindezekre kiterjednek és azt is megállapítják, hogy milyen időközökben kell a bérfizetésnek megtörténnie.

Különös gondot igényel a *bérlevonások* kérdése. Ezek kétfélék lehetnek. Egyrészt t. i. *kártérítési összegek*, másrészt *bírságok*. Egyik sem kerülhető el. Az okozott kár megtérítése általános magánjogi kötelezettség, a bírságok pedig a munkafegyelem fenntartása érdekében elkerülhetetlenek. A szabályozás feladata az, hogy a levonások észszerűen és méltányosan kezeltesse.

Ennek első feltétele, hogy a bérlevonások ne gazdagíthassák a munkaadót, mert különben burkolt béresökkéntésre szolgáltatnak alkalmat. A kártérítésnél tehát fontos, hogy az okozott kárnál nagyobb ne lehessen, a bírságnál mindenekelőtt azt kell kimondani, hogy a *bírságokból befolyt összegek munkásjóléti célokra fordíttassanak*. Ezzel a bírságokból befolyt összegek visszatérülnek a munkásság összessége részére és eszik az inger arra, hogy megrövidítésük célzatával bírságolják a munkásokat. A bírság magasságát illetőleg gondoskodni kell arról, hogy az ne legyen aránytalanul nagy, egyrészt az elkövetett cselekményekhez, másrészt pedig a munkás keresetéhez viszonyítva. Ezért egyes törvényhozások kimondják, hogy a *bírság a munkás napi keresményének bizonyos hányadánál magasabb nem lehet*.

Anglia, ahol a jogszolgáltatásnál a méltányosság elve oly nagy szerepet játszik, beéri azzal, hogy a bírságnak méltányosan kell megállapítva lennie. A többit a törvényszékekre bízhatja. A bírságolásokra vonatkozólag a munkarendek beható kezelése jó segédeszközt nyújthat a helyes szabályozásra.

A bérlevonások természetesen állandó súrlódások forrásai munkaadó és munkás között. A korszerű szociálpolitika megtalálta annak a módját is, hogy miképpen lehet ennek elejét venni. Erre alkalmas mindenekelőtt az, hogy p. o. a rossz munka kapcsán felmerülő levonásokat olyan módon eszközlik, hogy a munkások bizalmi férfiai is részt vesznek a levonások megállapításában. A levonások helyes szabályozásának módja továbbá a vállalatnak kötelezése arra, hogy írásbeli *elszámolást* adjon a munkásnak. Az elszámolás alapján a munkás könnyen ellenőrizheti, mi jár neki és mily címeken tartanak vissza valamit a béréből.

4. Az anyagi bérvédelem. Midőn a bérfizetési módok körüli visszaélések kiderültek, lehetetlen volt a törvényhozási beavatkozás szükséges voltának belátása elől elzárkózni. Máskép volt ez, midőn a munkabérek magasságának az állam által való befolyásolását kezdték a szociálpolitikusok követelni. Ennek a liberalizmus dogmájától befolyásolt közvélemény teljes erővel ellenszegült, hangoztatva, hogy a bér szabad egyezkedés tárgya és a felek szabad akaratán alapuló egyezés eredménye. Sokáig tartott, amíg legalább annyit sikerült a közvéleménnyel megértetni, hogy vannak munkáscsoportok, amelyekre nézve ez komolyan nem állítható. Ilyeneknek kellett felismerni a gyermekeket és a női munkásokat, akiket az ipar nagy számban foglalkoztat. Ezekre vonatkozólag utat tört magának az a felfogás, hogy hatósági beavatkozásra van szükség a bérmegállapítás szempontjából. Hasonlóképpen volt ez az otthonmunkásokra nézve is, akiknek nyomorúságos bérviszonyai idővel szintén kiderültek. A felnőtt férfiakat illetőleg azonban sokáig nem sikerült a közvéleményt arról meggyőzni, hogy a szabad kereseti rendszeren belül is megvan a módja, sőt fenn is forog annak szükségessége, hogy az állam a bérmegállapításba belenyúljon.

A szakszervezetek idevágó sikerei azonban lassankint megmutatták, hogy a munkabéreknek a munkások javára való befolyásolása nem szünteti meg a szabad kereseti rendszert és maga az elmélet is eljutott annak belátásához, hogy a piac törvényei is lehetőséget nyújtanak a munkabérek kérdésében a tervszerű beavatkozásra. A munkabérialapelmélet és a vele rokon felfogások, amelyek szerint a csupán a munkások legszűkösebb megélhetését biztosító bér gazdasági szükségszerűség, megdőltek és megnyílt az út arra, hogy

az állam a munkások érdekében ezen a téren is beavatkozzék. Így született meg az *anyagai bérvédelem*, amelyet azért nevezünk így, mert nem a bérfizetés alakszerűségével és a kifizetés körülményeivel, hanem magával a bér magaságának a kérdésével foglalkozik.

Az anyagi bérvédelem kétféle módon valósítható meg, t. i. közvetlenül vagy közvetve. *Közvetlen anyagi bérvédelemnek* nevezhetjük a *minimális bérek* megállapítását, vagyis azt, midőn az állam hatóságokat bíz meg azzal, hogy megállapítsák azt a legkisebb összeget, amelyet a munkaadó bizonyos fajta munkások részére fizetni köteles. Más úton halad a *közvetett anyagi bérvédelem*, amely a munkások és a munkaadók szervezeteire támaszkodik, és ezek igénybevételével igyekszik biztosítani azt, hogy a munkások megfelelő bérhez jussanak.

A közvetlen anyagi bérvédelem Ausztráliában valósult meg először oly módon, hogy az állam *bérhivatalokat* szervezett, amelyek a munkások bizonyos csoportjai számára a fizethető legkisebb munkabéreket hivatalosan megállapítják. Az így megállapított összegnél kevesebbet nem szabad a munkásnak kapnia. A bérhivatalok természetesen nem állapítják meg a béreket tetszés szerint; a fennálló piaci viszonyokhoz, a munkakereslet és munkakínálat tényeihez nekik is alkalmazkodniuk kell. Nevezetesen figyelemmel kell lenniük arra, hogy a kérdéses termelési ág a fennforgó árak és termelési viszonyok mellett milyen béreket bír el, valamint arra is, hogy a munkásoknak milyen keresetre van szükségük, hogy családjukkal együtt emberhez méltóan megélhessenek. Feladatuk az, hogy a bérek javításának lehetőségeit figyeljék és a fölött örködjének, hogy a bérek ezek mögött el ne maradjanak.

Ezt a feladatot a bérhivatalok sikeresen csak akkor oldhatják meg, ha úgy a munkások, mint a munkaadók közreműködését igénybeveszik. A munkaadók és a munkások egyenlő számban, tehát *paritáson alapon*, vesznek részt a bérhivatal tájékoztatásában, hogy mindkét érdekelt fél egyenlő befolyást nyerjen a bér kialakítására. A hivatal azután a nyert tájékoztatás alapján dönt az adott eset körülményeit figyelembevéve és így állapítja meg a legkisebb munkabéreket.

Szervezetük mutatja, hogy a bérhivatalok is keresik a munkapiaccal való érintkezést és ezen az alapon állapítják meg a bért. Működésük alapja is a piaci alkú egy neme, amely azonban már nem egyenként szolgáltatja ki a munkásokat a piaci erők játékanak, hanem az egész piaci helyzet tanulmányozásával hozza meg döntését a bérkérdésben.

A bérvédelem másik megoldása, a közvetett bérvédelem, szintén a munkásoknak egyénenként a munkaadónak való kiszolgáltatott voltát igyekszik elhárítani, de már nem közvetlenül a hatóság igénybevételével, hanem közvetett módon, t. i. a munkások és a munkaadók szervezeteinek egymással való tárgyalásának elősegítésével. Ezért megvalósításának feltétele a munkások és a munkaadók szervezkedése. A közvetett anyagi bérvédelem csak ott valósítható meg, ahol e feltétel adva van és a hatóságnak csak az a feladata, hogy a két szervezet közötti tárgyalást előmozdítsa. Működésével tehát egészen a piacba ágyazódik, midőn a piaci felek szervezkedésére támaszkodva az egyéni alkú helyébe a kollektív alkút állítja és ezen belül engedi érvényesülni a bérhatárok közötti lehetőségek kihasználásának küzdelmét. A szakszervezetek tárgyalásánál erre visszatérünk.

A hatósági bérminimum az autoritativ szociálpolitika eszköze. Ezzel szemben a bérmegállapításnak a kollektív szerződésekre bízása a szociálliberalizmus szintjén mozog.

A szociálpolitikusok egy ideig erősen foglalkoztak azzal a gondolattal is, hogy a munkásnak a tiszta béren kívül más jövedelemforrást is nyissanak. Ennek elérésére két eszközt ajánlottak: a *vállalati nyereségben való részesítést* és a *munkásrésztvényeket*.

A *nyereségrészesedés* alapgondolata az, hogy a munka árán, a béren kívül a vállalati nyereség egy része a munkások között osztassék szét. Első pil-

lanatra e gondolat ellenkezik ugyan a kapitalista termelési szervezettel, mert itt a vállalatot a vállalkozó saját kockázatára folytatja; ő kockáztatja a rendelkezésére álló tőkét annak ellenében, hogy a nyereség az övé legyen. De a vállalat sikere nemcsak a vállalkozó szervező képességén múlik, hanem fontos tényezője annak a munkások munkakedve és szorgalma is. Ennek figyelembevételére azonban megfelelő bérfizetési rendszer — prémiumrendszer — is alkalmas, amely mentesíti a munkást a vállalati nyereség ingadozásából származó veszélytől. A vállalati nyereség helyébe ugyanis veszteség is léphet és a munkást ennek viselésére ésszerűen nem lehet kényszeríteni, mert nem vállalkozó és nincs mit kockáztatnia. A munkás jövedelme egyébként az ingadozásokat is nehezen bírja. Ezenkívül a nyereségrészesedés csak állandó alkalmaztatás esetén lehetséges és ellene szól az is, hogy a munkást az üzemhez köti és így az igazi bérküzdelmet nehezíti.

A munkásrészvények megvalósítását úgy gondolják, hogy a bér bizonyos hányadát a vállalat visszatartja és ha megfelelő összeg együtt van, vállalati részvényeket ad érte. Ennek technikailag is lehetnek akadályai, mert a részvénytársaság határozott alaptőkével bír és így az átengedésre szükséges részvények sem állnak mindig rendelkezésre. A munkás nem is kíván mindig részvényes lenni és az sincs biztosítva, hogy a részvény nem értéktelenedik el.

Mindezekről eltekintve, mindkét megoldás csak kivételesen vagy legalább is csak egyes esetekben alkalmazható. Semmiesetre sem általánosíthatók e rendszerek és így általános megoldásra nem alkalmasak.

Az otthonmunkára vonatkozólag a szociálpolitika álláspontja ma már egységes. A bérminimum szükséges voltát e téren mindenki elismeri. Nem áll azonban ugyanez a hatósági bérminimumra vonatkozólag a gazdasági élet egyéb területén. Kiütközött ez, midőn 1927-ben először tűzte a nemzetközi munkásvédelmi konferencia napirendjére a bérvédelem kérdését. Itt kitűnt, hogy a bérminimum kérdésében az egyes országok különböző álláspontot foglalnak el. Angliában, Belgiumban és Svájcban, valamint egyes Európán kívüli államokban a hatósági bérminimumnak a kollektív szerződések tárgyalása ellenére is megmarad a jelentősége a szerződések körébe nem tartozó munkásokra, míg Németországban, Ausztriában és Csehszlovákiában a kollektív szerződések általánosítása az anyagi bérvédelem eszköze és ezért az otthonmunkán kívül idegenkednek a hatósági bérminimumtól. Ennek hazájában, Ausztráliában, a bérminimum általános alakja a bérvédelemnek.¹

A minimális bérek megállapításában Ausztrália volt úttörő, ahol Új-Zéland már 1894-ben, Viktória pedig 1896-ban az otthonmunkásokra vonatkozólag ezt bevezette. Ausztráliában azután az idevágó törvényhozás gyorsan fejlődött és erősen elmélyült. Kiépítésében érdekes fordulatot vett, midőn az 1907. évi „Excise Tariff Act” adókötelezettséget állapított meg a mezőgazdasági gépekre, ez alól azonban mentesítette az Ausztráliában gyártott gépeket, ha azok a bérhatóságoktól megállapított feltételek mellett gyártatnak. Midőn pedig a „Sunshine Harvester Company” kérte maga számára a vámmentesség megállapítását, a Commonwealth Court of Australia elnöke úgy döntött, hogy az adómentesség csak akkor adható meg, ha a vállalkozó munkásainak méltányos béreket fizet.

A Viktória államban a bérhivatalokra vonatkozólag eszközölt törvényhozás hatása alatt fejlődött a bérpolitika Európában, ahol elsőnek Anglia vezette be 1909-ben a bérminimum intézményét az otthonmunkások bizonyos csoportjaira vonatkozólag. 1918-ban jelentékenyen kiterjesztette ezt, kimondván az elvet, hogy bérminimum megállapítható mindazon munkáscsoportokra, amelyek számára megfelelő bérmechanizmus nem működik, amelyek tehát nem képesek olyan fellépésre, amellyel maguk védelmezhetnék a bér alakítása szempontjából érdekeiket. Az 1911. évi bányászstrájk következményeképpen 1912-ben a bányászokra nézve is életbelépett a bérminimum, Franciaország 1915-ben és Ausztria 1918-ban az otthonmunkásokra vonatkozólag hoztak törvényt az anyagi bérvédelem érdekében, hasonlóképpen Norvégia 1918-ban és Csehszlovákia 1919-ben, Németországban már az 1911-i törvény elrendelte szakválasztmányok felállítását, amelyek eleinte az otthonmunkások bérviszonyainak figyelemmel kísérésére voltak feljogosítva és 1923-ban bérmegállapításra is jogot nyertek. Amerikában Massachusetts már 1912-ben,

¹ V. ö. *Pribram*: La réglementation des salaires minima du point de vue international. *Revue Internationale du Travail*. XVII. köt. (1928.)

Argentína 1918-ban ugyane térre lépett és Dél-Afrika 1918-ban a nőkre és gyermekekre vonatkozólag szervezte meg az anyagi bérvédelmet.

Magyarországon a háború alatt 1916-ban a minisztérium egy rendelete a hadfelszerelési cikkekre vonatkozó közszállításoknál alkalmazott ipari munkások hatósági bérmegállapítását rendelte el. Általában a közszállításoknál különös gond fordítandó megfelelő bérek megállapítására és a közszállítások jelentékeny voltánál fogva nem megvetendő terület kínálkozik itt az anyagi bérvédelemre. Az angol nyomdászok szervezete már 1884-ben kívánta minimális bérek megállapítását a közmunkáknál, 1891-ben pedig az angol alsóház erre vonatkozó határozatot is hozott, amelyet azután 1909-ben szigorított. Így származott a közszállítási feltételekben a *méltányos bérek záradéka* (fair wages clause). Franciaországban 1899-ben arra kötelezték a hatóságokat, hogy közszállításoknál az illető iparágban szokásos béreket kössék ki. Az anyagi bérvédelemnek számbavehető eszköze továbbá közszállításoknál az alvállalkozók kizárása is. Az alvállalkozók ugyanis maguk is nyerni akarván a munkán, ezt nemcsak anyagban, hanem munkabéren való megtakarítással is igyekeznek elérni.

Magyarországon az anyagi bérvédelem érdekében a mezőgazdaság terén is történtek lépések. Az 1898. II. tc. fentemlített rendelkezése, midőn választást enged a munkásnak természetbeni bér és pénzber között, voltaképen a bér magasságát is érinti és határozottan ez irányban halad az 1923. évi XXV. tc., mert felhatalmazta a minisztériumot, hogy paritásos alapon a mezőgazdaságban bérmegállapító bizottságokat állíthasson fel. Az 1923-as törvény szerint azonban a bérmegállapító bizottságok csak ott állítandók fel, ahol a mezőgazdasági kamara véleményének meghallgatása után a földművelésügyi miniszter ezt elrendeli. Románia már 1907-ben felhatalmazta a kerületi bizottságokat az előző három év átlagának figyelembevételével minimális bérek megállapítására.

Pesl, D.: Der Mindestlohn. München u. Leipzig, 1914. — Böhringer: Die Lohnämter in Viktoria. 1911. — Brauer, Th.: Lohnpolitik in der Nachkriegszeit. Jena, 1922. — Nathan: Das Minimallohnproblem. 1920. — Anderson, G.: Fixation of Wages in Australia. Melbourne, 1929. — Méthodes de fixation des salaires minima. Bureau international du Travail. Genève, 1927. — Burns, E. M.: Wages and the State. 1926. — Fisher Holzmann, H.: The Development of Social Insurance and Minimum Wage Legislation in Great Britain. 1933. — Der Arbeiterschutz bei Vergebung öffentlicher Arbeiten, herausg. vom Arbeitsstatistischen Amt. Wien, 1900. — Oubert: Arbeitsbedingungen bei Submissionen. 1902. — Klein, E.: Minimallohn und Arbeiterbeamtentum. Jena, 1902. — Forzano: Le minimum des salaires. Marseille, 1904. — Le minimum de salaire dans l'industrie à domicile. Paris, 1912. — Bertrand, L.: Le minimum de salaire et les adjudications des travaux publics. Bruxelles, 1888.

5. A lakáspolitikai feladatai. Az anyagi bérvédelem a munkás életszínvonalának emelését tűzi ki célul. Ez csak akkor érhető el, ha a munkabér legalább a megfelelő élelmezést és lakást teszi lehetővé. Az egészség és a munkaerő fenntartásához a lakás megfelelő volta majdnem ugyanannyival járul hozzá, mint az élelem. A lakásnak további nagy fontossága van erkölcsi szempontból és a munkásság rendezett életmódja szempontjából is. Rossz lakáviszonyok nemcsak a tudóvésznek és egyéb betegségeknek forrásai, hanem az elégedetlenségnek, az eldurvulásnak és az erkölestelenségnek is. Ez teszi indokolttá, hogy a lakáskérdés a szociálpolitikai gondoskodás külön tárgyává tétessék.

A lakáskérdésre elsősorban a nagyvárosokban és a nagy ipari központokban uralkodó áldatlan állapotok irányították a figyelmet. E nagy központokban a munkások megfelelő elhelyezése számára nem áll rendelkezésre a szükséges férőhely, amelynek előteremtését erősen hátráltatja az, hogy kislakások építése aránylag drágább és kezelésük is több nehézséggel jár, mint az oly épületeké, amelyekben nagyobb és a tehetősebb osztályoknak szánt lakások vannak. Így azután a lakáskínálat ebből a szempontból erősen elmaradt az egyre növekedő lakáskereslet mögött és a nagyvárosokban tömegesen vannak azok, akik csak albérlésben vagy ágybérlésben találnak elhelyezkedést. E mindeképen káros és veszedelmes tényállás ellen küzdeni feladata a *lakáspolitikának*, amely tehát a *kevésbé tehetősebb osztályok, elsősorban a munkásosztály lakáviszonyainak javítására törekszik.*

E téren szomorú viszonyok állanak fenn. Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás szerint az egyszobás lakásokban az átlagos laksűrűség 433 volt és a főváros lakosságá-

nak igen jelentékeny része, nem kevesebb, mint 402.326 egyén, lakott egyszobás lakásban. A szegényebb lakosság jórésze csak mint *albérlő* vagy éppen mint *ágybérlő* tudott elhelyezkedni. 290.468 egyén lakott negyedmagával egy szobában, ami a főváros lakosságának 36%-át tette. Hetedmagával is majdnem 80.000 egyén lakott. Hozzájárul ehhez, hogy az egyszobás lakások, amelyek a legzsúfoltabbak, 72%-ban udvari lakások voltak rossz szellőzéssel. Ennek egészségügyi jelentőségét csak akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy ezen lakásokban a tüdővészhalandóság a kétszerese a háromhelyiséges lakásokban való ilyenmű halálozásoknak. A lakás és a tüdővészhalálozás összefüggését még élesebben domborítja ki az, hogy az V. kerület külterén, ahol legnagyobb az átlagos lakossűrűség, ez $3\frac{1}{2}$ –4-szeresen felülmúlja e kerület körüton belüli részének vagy a belvárosnak arányszámát.¹ Külföldi városokra is hasonló szomorú eredményeket állapítottak meg. Így p. o. 1886–1889-ben Londonban átlagosan ezer lakosra 18, Boundary Street Area részben 40, Liverpoolban átlagban 23,8, a zsúfolt lakású negyedekben 63,6–71 haláletet jutott. Élesen világítják meg *Laky Dezső* adatai is fővárosunk kedvezőtlen lakásviszonyait, midőn 1925-re nézve megállapítja, hogy 84.282 egyén lakott Budapesten mint albérlő és ágybérlő, vagyis a lakosságnak 8,7%-a.² A külföld egyéb nagyvárosaiban is nagyon kedvezőtlenek a lakásviszonyok a munkásosztály számára és ez magyarázza meg a lakáskérdésnek nagy mértékben való előtérbe lépését.

A lakáspolitikai eszménye az, hogy mindenki részére az emberhez méltó módon való elhelyezkedést tegye lehetővé. Mindent meg kell tennünk ennek megközelítésére. A munkások lakással való ellátása szempontjából különös nehézségek vannak, mert a munkás általában drágán lakik, már csak azért is, mert bizonytalanabb bérfizető és mert a kislakások előállítására drágább.

Amidőn a lakásügy fontosságát kezdték felismerni, elsősorban a *lakásfelügyelethez* folyamodtak. Ez a lakások hatósági közegek útján való számontartása azzal a céllal, hogy a meg nem felelő lakások kiürittessenek. A lakásfelügyelet azonban magában véve mit sem használ, ha nem történik gondoskodás lakásoknak megfelelő számban való rendelkezésre állásáról. Így tehát a lakáspolitikai súlypontja a *lakásépítés előmozdításában* van.

A nagyvárosok lakásviszonyai a telkek kihasználása érdekében keletkezett nagy bérházakkal sok tekintetben káros irányba terelődtek. Ennek egyik oka mindenesetre a telekárak erős emelkedése a lakosságukban növekvő városokban, mert ez a telek kihasználására ösztönözve kedvez a *bérkaszárnyáknak* nevezett zsúfolt építkezésnek. Ezért újabban ismét a *családiházak* gondolata lépett erősebben előtérbe. E megoldás azonban természetesen drágább és nehezebb. Komoly figyelmet érdemel a *kertvárosok*, vagyis oly telepek létesítésének gondolata is, ahol minden ház kis kerttel is rendelkezik. Kétségtelen, hogy a munkás életmódja javítása szempontjából ez igen előnyös, sajnos, azonban költséges is és megvalósítása a helyi viszonyoktól is erősen függ.

Ferenczi Imre: A munkáslakáskérdés, különös tekintettel Budapestre. Budapest, 1906. — *Forbát Imre:* A lakáskérdés és Budapest jövője. Budapest, 1906. — *Laky Dezső:* Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1929. — Handwörterbuch des Wohnungswesens. Jena, 1930. — *Mangoldt, K.:* Die städtische Bodenfrage. Göttingen, 1907. — *Fuchs, C. J.:* Zur Wohnungsfrage. Berlin, 1920. — *Eberstadt, E.:* Handbuch des Wohnungswesens. 4. Aufl. Jena, 1920. — *U. a.:* Das Wohnungswesen. Leipzig, 1922. — Neue Untersuchungen über die Wohnungsfrage in Deutschland. Hrsg. von C. J. Fuchs. Leipzig, 1901. — Schriften d. Vereins f. Sozialpolitik, Bd. 94–97. — Wohnungsfürsorge in deutschen Städten. Bearb. im Statist. Reichsamt, Berlin, 1910. (Beiträge zur Arbeiterstatistik, Nr. 11.) — *Schmidt und Ebell:* Der Wohnungsbau der Nachkriegszeit in Deutschland. Berlin, 1928. — *Quigley, H. and Giddie, J.:* Housing Slum Clearance in London. London, 1924. — *Wood, E. E.:* Recent Trends in American Housing. New York, 1931. — *Benard, Ch.:* Le logement de la famille. Paris, 1931. — *Lome:* Die Bedeutung der Wohnungsinspektion für die moderne Wohnungsfrage. Wiesbaden, 1914. — *Altenrath:* Das Schlafgängerwesen u. seine Reform. Berlin, 1919. — *Jacobi:* Die gemeinnützige Bautätigkeit in Deutschland, ihre kulturelle Bedeutung und die Grenzen ihrer Wirksamkeit. Leipzig, 1912. — *Lütge, Fr.:* Wohnungswirtschaft. Jena, 1940.

¹ L. a fenti adatokra vonatkozólag *Pikler J. Gyula:* Az 1911. évi budapesti lakás-számlálás főeredményei. Városi Szemle IV. évf. (1911.)

² V. ö. *Laky Dezső:* Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1929, a 33. oldalon.

6. A lakásépítés nehézségei. Abban, hogy a nagyvárosok lakásviszonyai oly nehezen javulnak, számos körülménynek van része. Több tényező nehezíti ugyanis az építkezést ott, ahol kevésbé tehető néprétegekről van szó.

Az első tényező, amely az építkezést nagyvárosokban erősen akadályozza, a *telekárak emelkedése*. Könnyen érthető, hogy a városok kifejlődésével, kivált a város forgalmasabb részein levő, telkek ára erősen emelkedik. Hiszen nagy a kereslet irántuk, mert sokan kívánnak üzletük vagy foglalkozásuk közelében lakni. Ezt a természetes áremelkedést azután erősen növelte a telekspekuláció, vagyis telkeknek azzal a cézzal való vásárlása, hogy az értékelkedés előnyét lefölözzék azzal, hogy drágábban adják tovább a telket. Ha pedig a telek drága, akkor a ház is drága és hogyha a ház építése sokba kerül, magasabb a lakások bére is.

A telekár természetes emelkedése ellen nem lehet küzdeni, de az üzérkedés által való túlhajtása ellen vannak védekezési eszközök. Egyes német városok úgy igyekeztek a telekspekuláció ellen küzdeni, hogy a város számára szerezték meg a telkek jelentékeny részét, hogy a telkeket a város további fejlődésével méltányos áron engedjék át építkezési célokra. Ez az eszköz azonban csak akkor hatályos, ha a város jókor szerzi meg a telkeket, tehát még mielőtt az üzérkedés rájuk feküdnék és általában erősebb telek-áremelkedés foglalt teret. Természetesen nem szabad azután a városnak a kísértésnek engednie, hogy maga is kihasználja a telek értékelkedését. Ahol elmulasztották jókor a városi telekpolitikát, adóztatással igyekeznek az üzérkedés ellen küzdeni. Ennek módja a *telkeknek* nem hozadéki, hanem *forgalmi érték szerint való megadóztatása, az ingatlan átruházások jelentős adóztatása*, vagy pedig az *értékelkedési adó*, vagyis az értékelkedés jelentékeny részének adó útján való elvonása.

Nem szabad azonban elhallgatni, hogy e módszerek mindegyike hátrányokkal is jár. Az első a telek kihasználása érdekében előmozdítja a sokemeletű építkezést, a második nemcsak a spekulatív adás-vételeket, hanem általában a telekkínálatot nehezíti, a harmadik az építkezést és így a lakást is drágítja az erősebb adóztatás folytán. Különösen Németországban újabban azzal igyekeztek a telekspekulációt ellensúlyozni, hogy a városi telkeknél a város a tulajdont akkor is fenntartja magának, ha építésre engedi át a telket. (Erbbaurecht.) Hasonlóképpen előfordul Németországban is, hogy a város a telket beépíti és az épületet visszavásárlási joggal engedi át úgy, hogy 100 éven belül, ha elidegenítésre kerül a sor, jogában áll azt visszaváltania.

A telekspekuláció elleni küzdelemnek az adóztatás hátrányaitól mentes és egyik leghatályosabb ellenszere a *külvárosi közlekedés javítása*. Mielőtt ugyanis jó és olcsó közlekedés van a város periferiái felé, ez a városi lakáskereslet egy részét a periferiák felé vezeti le, ami természetesen ellene dolgozik a belvárosi telkek áremelkedésének.

A lakásépítés második nehézsége a *tőkehiány*. Az építési tőkét ugyanis a lakásoknál is az építetők nagy része hitel útján szerzi meg. A pénzpiac rendes viszonyai között a jelzálogintézetek hajlandók is erre hitelt adni, de csak első helyen való bekebelezés ellenében. Ha az építető tőkeszegény és ez a hitel nem elegendő az építkezéshez, akkor itt nehézség támad. Ezért van itt is jelentősége a város vagy az állam részéről való segítségnek. A kis-lakások építésének előmozdítása történhetik azáltal, hogy a *kislakásépítésre elegendő kölcsönök céljaira a közületek* erre alkalmas hitelintézeteknek *anyag eszközöket bocsátanak rendelkezésre*, vagy pedig a másodhelyű jelzálog tartozásokért *kezeséget vállalnak*. Németországban régebben felmerült már az a kívánság is, hogy elsősorban a városok maguk állítsanak fel jelzálogintézeteket, kivált az építési tőke ama részének megszerzésére, amely a többi jelzálogintézet kikölcsönzési határán túl szükséges. 1918-ban Poroszország törvénnyel mozdította elő a városi telekhitelt szolgáló intézetek

(Stadtstaaten) létesítését. Ugyanebben az évben *hatósági becslőhivatalokat állított fel* azért, hogy a jelzálogul lekötendő ingatlanok becslése megbízható módon történjék. A lakáspiac megszervezése érdekében *hatósági lakás-közvetítő hivatalok* is létesültek Németországban.

A lakásépítést hátráltató harmadik körülmény az *építési szabályzatokban* rejlik, ha azok túlságos követeléseket támasztanak. Régebben ez gyakori volt és újabban a törekvés éppen az, hogy a szabályzatokon olyan könnyítések eszközöltesse, amelyek az olcsóbb építkezést lehetővé teszik. Mint-hogy az építkezés drága volta egyik főakadálya a nagyobb méretű építési tevékenységnek, a követelményeknek, különösen a kislakásokra való leszorításával hathatósan lehet keletkezésüket előmozdítani.

Míg kivált Angliában és Belgiumban az alább ismertetendő erélyes intézkedésekkel nyúltak bele a lakáskérdésbe, Németországban heves viták folytak az elvi kérdésekről. *Eberstadt* a telekspekulációra és a hibás építési szabályzatokra hárított e tekintetben minden felelősséget. A telekforgalom szolgálatában Németországban számos telekforgalmi társaság (Terraingesellschaft) állt és természetesen egyesek üzérkedése sem maradt el. A városi telekérték emelkedésére valóban szembeszökő példák hozhatók fel. Mégis a spekuláció szerepét e téren túlozták is. Ez lassankint kitért, midőn a városi telekértékemelés kérdését elméletileg mélyebben kezdték vizsgálni. A *földreformerek* vagy *lakásreformerek* (*Eberstadt, Fuchs, Damaschke*), akik nemes lelkesedéssel küzdöttek jobb lakásviszonyokért, azokat a körülményeket nem veszik eléggé figyelembe, amelyek a telekár emelkedését a gazdasági élet törvényeiből kifolyólag felidézlik. Mindenben csak az üzérkedés drágító hatását látják, holott az emelkedés nagyrészen arra vezethető vissza, hogy a város belsejében levő telkek iránt nagyobb a kereslet és bennük igen korlátozott a kínálat. Azt is figyelmen kívül hagyják, hogy miként *Wieser* kimutatta, az értékemelésnek megvan a határa abban is, hogy a lakások bérének bizonyos magassága mellett a periferiákra költözés törekvése növekszik. Feltétele ennek persze a jó közlekedés. Hogy azért az üzérkedés egészségtelenül is növelheti a telekárakat, az mindezzel persze nincsen megcáfolva, csak az, hogy egyedül erre lehetne minden baj forrását hárítani.¹

A telekértékemelési adó ma már erősen elterjedt. Anglia 1910-ben, Németország és Ausztria 1911-ben honosították meg. Mint községi adót Németországban 1904-ben már bevezette Frankfurt a. M. és azután a többi városokban is gyorsan tért foglalt. Az építési szabályok reformja is erősen előrehalad és kivált Poroszország az építkezéshez szükséges tőke előteremtése érdekében is átfogó intézkedéseket tett 1918-ban, külön törvénnyel teremtve arra alapot, hogy az állam szavatosságot vállaljon építési kölcsönökért, ha építési szövetkezetek, alapítványok vagy egyéb közhasznú alakulatok veszik fel a kölcsönt és a kölcsön 10 évre felmondhatlan.

Említésreméltó az 1921. évi csehszlovákiai törvény, amely módot keres arra is, hogy az építkezéshez szükséges anyagok árának túlságoságát megakadályozza és az építőiparban a munkaviszonyokat döntőbírótság felállításával is igyekezett megszüldíteni.

Pikler J. Gyula: A városi telekértékadó és szabályrendelet. Városi Szemle, 1917. — *Keller*: Die Besteuerung der Gebäude und Baustellen. Berlin, 1907. — *Bredt*: Der Wertzuwachs an Grundstücken und seine Besteuerung. Berlin, 1907. — *Kumpmann*: Die Wertzuwachssteuer. Tübingen, 1907. — *Eychmüller*: Grundstücksmarkt und städtische Bodenpolitik in Ulm von 1870—1910. Stuttgart, 1915. — *Carthaus*: Zur Geschichte und Theorie der Grundstückskrisen in deutschen Großstädten. Jena, 1917. — *Wagner*: Bauwirtschaft, Realkredit und Mieten in und nach dem Kriege. Stuttgart, 1927. — *Erman*: Erbbaurecht und Kleinwohnungsbau. Münster, 1907. — *Pesl*: Das Erbbaurecht. Leipzig, 1910. — *Berlepsch—Valendas*: Die Gartenstadtbewegung in England. München, 1911.

7. A lakásépítés előmozdítása. A lakásépítés akadályainak elhárításán kívül a kedvezőtlen lakásviszonyok megjavítására közvetlen intézkedések is tehetők. Régebben ezeket általában az új házaknak biztosított *adómentességben* keresték. Az adómentesség mindenesetre előmozdítja a lakásépítést, de szélesebbkörű lakáspolitikára számára ez az eszköz nem elegendő. Ezért ma már kivüle közvetlenebb támogatásra is törekszenek.

¹ A telekár-kérdésre nézve l. különösen *Wieser* értekezését a városi telekjáradékról: Gesammelte Abhandlungen. Herausg. v. Hayek. Tübingen, 1929. Továbbá *Adolf Weber*: Bodenrente und Bodenspekulation. 1904. Die Wohnungsproduktion (a Grundriss für Sozialökonomie, VI. kötetében). Tübingen, 2. kiad. 1923.

Itt mindenekelőtt olyan közhasznú alakulatok jöhetnek számba, amelyek többé-kevésbé az *önsegély* szolgálatában állanak. Ilyenek elsősorban Angliában és az Egyesült Államokban keletkeztek, mint *építkezési szövetkezetek*. (Building Societies.) E szövetkezetek itt inkább építkezési hitelszövetkezet jellegűek, nem építenek maguk házakat, hanem a hitel rendelkezésre bocsátásánál működnek közre. Éppen így az újabban Németországban és nálunk is terjedő *építési takarékpénztárak*. Az építkezést magát a felek végzik. Újabban Németországban, Ausztriában, Svájcban, Dániában és Svédországban, Csehszlovákiában és nálunk is a *házépítőszövetkezetek* terjednek különböző alakban (társasházak és öröklakások). Az ilyen alapon megindult önsegélynek megfelelő szabályozása és mederbe terelése, valamint a visszaélések meggátolása nagy mértékben növelheti a lakásviszonyok javítását.

Bár a háború előtt ez elől meglehetősen elzárkóztak, a háború után erősen előtérbe lépett a *városok részéről való építkezés* is. A lakásínség ijesztő méretei mellett el kellett törpülnie annak az érvelésnek, hogy a lakásépítés magánosok kezébe való. Így azután az állam és egyes városok is hozzá láttak a közpénzekből való házépítéshez, amely házakat azután bérlet útján bocsátják az arra utalt lakosság rendelkezésére. Eleinte arra törekedtek, hogy családi házak létesüljenek; gyorsan be kellett azonban látni, hogy a nagyméretű lakásínség mellett bérházak útján gyorsabban és hatályosabban oldható meg a kérdés.

Régebben nagyobb reményeket fűztek a *munkaadók támogatásához* a munkáslakások építése terén. Egyes igen nagy vállalatok, amelyek magas színvonalú és állandó munkásságra súlyt helyeznek, e tekintetben példásan is jártak el. Bár kivált a bányatelepek és nagyobb gyárak érdekelve vannak abban, hogy a munkásaik a telepen lakjanak, az átengedett lakások szempontjából támasztandó követelményeknek a vállalatok zöme nem felelt meg. A segélyezés feltételeinek pontos előírásával és betartásuk szigorú ellenőrzésével megfelelő eredmények érhetők el.

A lakáspolitikai normális feladataitól élesen meg kell különböztetni a rendkívüli viszonyok között szükséges lépéseket. Ezek lényege a *kötött gazdálkodás a lakásellátás terén*. A világháború alatt és után kellett ehhez folyamodni, elsősorban a lakbérek szabályozásával, később lakások igénybevételével és a lakásszerzésbe való belenyúlással. Ezek lebonyolítására állítottak fel a *lakáshivatalok*. Mindez természetesen kényszerrendszabály, amely, miként a kötött devizagazdálkodás, csupán rendkívüli szükség fennforgásával indokolható meg.¹

A lakáskérdés fontosságát először a nyugati országokban ismerték fel, ahol már a múlt század közepétől kezdve megindult a tervszerű lakáspolitikai. Említésreméltó, hogy éppen a liberális gazdasági politikát folytató nyugati államok nem zárkóztak el a lakáskérdés terén a közületek erélyesebb kezdeményezése elől. Így Angliában már 1851-ben feljogosították a 10.000 lakoson felüli városokat arra, hogy közpénzekből kölcsönt nyújtsanak munkásházak építésére. Ugyancsak Anglia szervezte meg már 1875-ben a lakásfelügyeletet oly módon, hogy a felügyelő közegek nemcsak egészségügyi irányban és a lakások kiürítéséről, hanem házak lebontásáról és újraépítéséről is rendelkezhesse. Franciaország is már 1850-ben bevezette a lakásfelügyeletet és 1854-ben lakásügyi bizottságokat létesített; hasonlóképpen Belgium 1889-ben. A Németbirodalomban is egyes országok már a háború előtt megszervezték a lakásfelügyeletet.

A városi telekpolitikát különösen a német városok fejlesztették ki, ahol Ulm városa járt elől azzal, hogy a városi telkeknek kb. 80%-át szerezte meg a város részére. Ha más városok ennyire nem is mentek, mégis több közülük igen jelentékeny telektulajdont szerzett.

A kislakásépítés közpénzekkel való segélyezése Angliából indult ki, ahol 1899-ben erre a helyi hatóságokat törvény hatalmazta fel. 1920 után az állam erősen támogatta a kislakásépítést és 1930-ban törvénnyel is igyekezett azt előmozdítani (Slum Clearance

¹ A kötött gazdálkodás hátrányait szépen foglalja össze *Adolf Weber*: Die Wohnungsproduktion. Grundriss der Sozialökonomik. VI. Abt. 2. Aufl. Tübingen, 1923.

Act). A közben kitört gazdasági válság azonban nagyon megnehezítette az állami támogatást, míg végre 1935-ben létrejött a Housing Act, amely nagy lendületet adott a támogatásnak. Franciaországban is erős igyekezet érvényesült ebben az irányban. 1921-ben a Németbirodalom törvényben kötelezte az egyes országokat, hogy megfelelő összegeket fordítsanak a kislakások építésének támogatására, aminek fedezésére az 1918 óta elkészült lakások lakóitól adót szedhettek. Németországban arra is erősen törekedtek, hogy az építkezések terén való egyszerűsítések útján minél inkább leszállítsák az építkezés költségeit. A városok közül a legerélyesebben Bécs nyúlt bele a lakáskérdésbe és igen jelentékeny összegeket áldozott e célra. Franciaország a családi házak védelmére 1909-ben az otthonmentesítés intézményét vezette be. Népszállók és hajléktalanok számára menhelyek építése egészíti ki a községi lakáspolitikát.

Magyarországon a kislakásépítés távolról sem részesült olyan méretű felkarolásban, mint a nyugati államokban. Nálunk elsősorban adómentességekkel igyekeztek általában a lakásépítést előmozdítani és a munkáslakásépítésnek a munkaadók részéről való felkarolása érdekében az 1870: LI. tc. különleges adómentességet biztosított, amelyet az 1907: III. tc. továbbfejlesztett. A kislakásépítést ezzel csak nagyon szerény mértékben sikerült fejleszteni és a hatóságnak a közegészségügyi törvényben (1876: XIV.) biztosított az a jog sem tudott segíteni, hogy az egészségtelen lakások átalakítását, sőt kisajátítás útján való megszüntetését is kikényszeríthesse. Csak a háború után indult meg számbavehetőbb állami lakásépítési politika. Az 1921: XXXVI. tc. állami kislakások építkezéséről intézkedett; az 1921: LI. tc. pedig a városok (községek) által való lakásépítésnek állami hozzájárulással támogatását tette lehetővé és e célra még kisajátítási jogot is biztosított. Már e törvény, majd az 1923: XXXIV. tc. külön adómentességekről is gondoskodott. Az állam öt költségvetési évben 27·8 millió P-t fordított a lakáskérdés megoldására és az akció keretében körülbelül 9000 lakás épült. Ezzel szemben Kovrig rámutatott arra, hogy Németországban 1924—1927-ben 2·8 milliárd márka közpénzzel 800.000 lakást építettek.¹ Az állam az üzemeiben alkalmazott tisztviselők és munkások részére számos lakást épített már a háború előtt. Így létesítette Kispesten a Wekerle-telepet stb.

Városaink közül Budapest székesfőváros 1883-ban széleskörű lakásprogramot dolgozott ki, amelyből azonban csak kevés valósult meg. Erélyesebb lakáspolitikát csak akkor kezdődött, amidőn 1889-ben a főváros eltért attól az elvtől, hogy csak a magánkezdemenyezésnek nyújtandó kedvezményekkel helyes a munkáslakásépítést támogatni. Ettől kezdve megindult a városi kislakások építése. 1911-ben építették azután a népházat, 1912-ben pedig a népszállót.

A lakáskérdésről rendszeren csak a városokkal kapcsolatban szokás szólni, holott a falusi lakosság és kivált az uradalmi cselédség, valamint a mezőgazdasági munkások viszonyai is gyakran szánalmasak. E tekintetben nálunk az 1897: XLV. tc. jelentős lépést jelentett, mert arra kötelezte a munkaadókat, hogy minden nő vagy családos gazdasági cselédnek külön szobája és külön kamrája legyen. E törvény 10 évet szabott a követelményeknek meg nem felelő cselédlakások átalakítására. Az 1907: XLVI. tc. arra hatalmazta fel a földművelésügyi minisztert, hogy az államkincstár terhére évenként 300.000 korona erejéig kötelezettséget vállalhasson a gazdasági munkásházak felépítésére felvett tőke- és kamattörlesztési részletekért. A háború után a földreform kapcsán körülbelül 260.000 házhelyet osztottak ki, de a lakásépítés tőkehiány folytán csak nagyon hiányosan történt. Előmozdítására a kormány a Falusi Kislakásépítő Szövetkezetet létesítette, üzletrésztulajdonos útján támogatva a szövetkezetet. Az 1945. évi földreform kapcsán több mint 110 ezer hold fordított házhelyekre.²

Meehwardt: Wohnungsfürsorge in deutschen Städten. Berlin, 1910. — Saitzew, M.: Die Bekämpfung der Wohnungsnot. Zürich, 1920. — Stölzel: Wohnungsgesetzgebung für Preussen. Berlin, 1920. — Simon: Aufgaben und Ziele der neuzeitlichen Wohnungspflege. Berlin, 1922. — Hofmann: Wohnungsgenossenschaften. Berlin, 1920. — Kampffmeyer: Wohnungsnot und Heimstätten-gesetz. Karlsruhe, 1919. — Kommunale Wohnungs- und Siedlungsämter. Herausg. v. Deutschen Verein und Wohnungsreform. Stuttgart, 1919. — Vas, Ph.: Wiener Wohnungszwangswirtschaft von 1917. bis 1927. Jena, 1928. — Hayek, F. A.: Das Mieterschutzproblem. Wien, 1929. — Hunck, J.: Freie Wirtschaft und Zwangswirtschaft im Wohnungswesen. Rostock, 1929. — Hodgson, L.: Building Societies. London, 1929. — Wood, E. E.: Housing progress in Western Europe. London, 1923. — La politique du logement en Europe. Genève, 1930. — Ságody Gy.: A háború és a lakás-probléma. Budapest, 1916. — Ferenczi I.: Háborús lakáspolitikai, tekintettel a fővárosra. Budapest, 1918. — U. a.: Előterjesztés a székesfőváros lakáspolitikai programja tár-

¹ V. ö. Kovrig B.: A szociális lakáspolitikai. Budapest, 1929.

² V. ö. Gazdaságpolitikai Tájékoztató. I. évf. 2. sz. 1947, a 60. old.

gyában. Budapest, 1918. — Varga I.: A lakásügy, mint közgazdasági és szociális probléma. Budapest, 1918. — Jellinek H.: Budapest lakásügye. Budapest, 1920. — Neményi B.: Városfejlesztés és lakásreform Amerikában. Budapest, 1920. — László Gy.: Wekerle állami munkástelep monográfiája. Budapest, 1926. — Borsos E.: A magyar lakásügy a háború kezdetétől. I—II. kötet. Kalocsa, 1919.

8. A munkanélküliség. Közgazdaságunk egyik legnagyobb tökéletlensége, hogy nem biztosítja mindenkinek a közgazdaságba való bekapcsolódás lehetőségét. A bekapcsolódás ugyanis három alapon lehetséges, t. i. a tulajdon, a vállalkozás és a munka alapján. Aki nem rendelkezik elegendő tulajdonnal, hogy abból megéljen, sem elegendő képességgel és anyagi erővel arra, hogy a vállalkozás terére lépjen, tisztán munkaerejének értékesítésére van utalva. Ennek lehetősége azonban attól függ, hogy van-e kereslet munkája iránt. Ha ez hiányzik, a munkás nem tud bekapcsolódni a közgazdaságba és ezzel életfenntartásának alapját veszíti el, mert munkanélkülivé lesz és munkáján kívül más megélhetési forrása nincsen. A munkanélküliség tehát embereket helyez mintegy közgazdaságon kívüli állapotba, elvonván tőlük a megélhetés lehetőségeit.

Már Fichte hangoztatta, hogy az államnak eszméjéből folyó kötelezettsége, hogy minden polgára számára megélhetési alkalmat biztosítson. Fourier azután kiadta a munkára való jog jelszavát, egyéni jogként hangoztatva a munkaalkalomra való jogot. Tisztán logikai alapon véve, e követelés mindenestre észszerű. Ha ugyanis nem akarunk arra az álláspontra helyezkedni, hogy egyesektől az életre való jogot megtagadjuk, akkor el kell ismernünk, hogy a helyesen megszervezett közgazdaságban mindenkinek igénye kell, hogy legyen munkaalkalomra, ha másképp nem tud megélni. Ha ugyanis a közgazdaság a tulajdon nélkülieket a munkára, mint egyedüli keresetforrásra utalja, akkor nem tagadható erre való igényük.

Ily jognak törvénybe iktatása magában véve természetesen nem használ, mert a kérdés lényegében azon fordul meg, tudunk-e valóban munkaalkalmat nyújtani mindenkinek, aki erre rászorul. Ennek felismerésével megszületik a *munkanélküliségi politika*, amely céltudatosan törekszik arra, hogy munkaalkalom megtalálását előmozdítsa. Amíg a közgazdaság az automatikus működésre és részeinek szabad egymásba illeszkedésére van felépítve, e feladat igen nehéz. Pedig fontossága a népesség szaporodásával egyre gyarapszik; mert a növekvő népesség számára gyakran nehéz a közgazdaság keretei között elhelyezkedést biztosítani.

Mi történjék azonban azokkal, akik részére nem sikerül munkaalkalmat biztosítani? Nyilvánvaló, hogy ezekről is kell valamiképen gondoskodni. Ezt a következtetést sokáig vonakodtak levonni. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert a kérdés megoldása a szabad kereseti gazdaságban valóban nem könnyű. A liberális gazdasági politika nem igen tudott másra gondolni, mint a munkanélküliek segélyezésére. Kétségtelen azonban, hogy ez csak fél megoldás, mert úgy a közgazdaságnak, mint az egyéneknek érdeke, hogy mindenki, aki dolgozni tud, munkaalkalmat találjon.

Tervszerű munkanélküliségi politikát csak a munkanélküliség okainak alapos ismerete tesz lehetővé. Ezeket az okokat vizsgálva elsősorban a közgazdaság dinamikus jelenségeire irányul szemünk, mert a gazdasági élet változásai a munkaalkalmakra is döntő befolyást gyakorolnak. Mindenekelőtt a közgazdaság üteméből (ritmusából) áll elő munkanélküliség. Ez az *idény-munkanélküliség* (Saisonmunkanélküliség), amely az év forgásával kapcsolatos. Ilyen p. o. a mezőgazdaság munkanélkülisége télen, az építőipar pangása szintén télen és egyes idényhez kötött iparok időszakai munkanélkülisége. Ez ellen magában véve nincsen más orvosság, mint az, ha az illető foglalkozási ág szünetelése idején munkásai más foglalkozást űznek. Ezért igyekeznek p. o. birtoktalan mezőgazdasági munkások körében a háziipart meghonosítani.

A gazdasági élet konjunkturális körforgása még nehezebb kérdés elé állítja a szociálpolitikát. A konjunktúra és depresszió váltakozása a munka-keresletben nagy egyenlőtlenséget idéz fel. Konjunktúrában a munkanélküliség majdnem eltűnik, sőt esetleg munkáshiány is áll be, míg *depresszió idején erős munkanélküliség* lép fel.

A konjunkturális körforgásnál még nagyobb bajok forrása az *exogén válság*. Hirtelen összehúzódásokat idéz elő a közgazdaságban, amelyeket még erősen növelhetnek hirtelen struktúrális változások, mint azt a világháború utáni állapotok mutatják. Itt tehát a *közgazdaság egész állapotának változásaiból előálló munkanélküliséggel* állunk szemben, amely igen nagy arányokat ölthet. Az Egyesült Államokban 1933 elején 13,5, Németországban 6,2 és Angliában 2,3 millióra becsülték a munkanélküliek számát.

A gazdasági élet változásaiból, különösen pedig az exogén válságokból származó munkanélküliség az, amelyet legnehezebben lehet leküzdeni és amely azért is a legveszedelmesebb, mert a legtömegesebben lép fel. Könnyebb a küzdelem a munkanélküliség egy másik oka, a *munkapiac szervezetlensége* ellen. E tekintetben a munkapiac megszervezése, vagyis a *munkaközvetítés* tervszerű kiépítése hathatós eszköz.

A munkanélküliség végre származhatik *egyéni okokból* is. Ezek lehetnek betegség és rokkantság, valamint *munkakerülés*. Az előbbieken a munkásbiztosítás hathatós segítséget nyújt, míg a második nehezen küzdhető le, leginkább neveléssel.

Az utóbbi tekintetben egyes társadalmi kezdeményezések egészen szép sikereket értek el. Jó pedagógiai érzéket és kitartást igénylő munka, de kellő módon keresztülvive nem kilátástalan feladat a munkanélkülieket munkára szoktatni. Németországban e tekintetben egyes szép eredményekről számolnak be.¹ Egyébként a helyi hatóságok is tehetnek e téren valamit, *foglalkoztatási műhelyek* létesítésével.

Foerster: Die Arbeitslosigkeit und die moderne Wirtschaftsentwicklung. Berlin, 1897. — Buschmann: Der Kampf um Arbeit. Stuttgart, 1901. — Adler: Die Aufgaben des Staates angesichts der Arbeitslosigkeit. Tübingen, 1894. — Troeltsch: Das Problem der Arbeitslosigkeit. Marburg, 1907. — Beveridge: Unemployment, a Problem of Industry 3. ed. London, 1912. — Löwe: Arbeitslosigkeit und Kriminalität. Leipzig, 1914. — Brauer, Th.: Das Recht auf Arbeit. Jena, 1919. — Ferenczi: Die Arbeitslosigkeit und die internationalen Arbeiterwanderungen. Jena, 1913. — Kumpmann: Die Arbeitslosigkeit und ihre Bekämpfung. Tübingen, 1920. — Lins: Staat und Arbeit. Jena, 1920. — Le problème du chômage. Bureau International du Travail. Genève, 1929.

9. A munkaközvetítés. Míg az árupiac a különböző vásárokon, majd pedig a városok elárúsítási üzleteiben bizonyos szervezetet nyer, addig a munkapiac megszervezése sokáig késett. A munka nem lévén elválasztható az ember személyétől, legfeljebb a rabszolgavásár, vagy a munkát kereső tanulatlan munkásoknak a piacon való összegyűlése hasonlítható az árupiachoz. A munkaadó és a munkás találkozása régebben a munkásoknak egyik gyár kapujától a másik gyárához való járkálás és keresgélés útján történt, vagy pedig a mezőgazdaságban *munkástoborzással*, t. i. oly módon, hogy külön ezzel foglalkozó vállalkozók szedtek össze a falun munkáscsoportokat és vitték ezeket az uradalmakba, vagy különböző földmunkákhoz. Mindkét rendszer igen tökéletlen. Az első sok idővesztéssel jár és az esetlegességnak igen tág teret enged, a második számos visszaélésnek forrása. Ezekhez a módokhoz különösen a szakértelmet igénylő munkánál az *újsághirdetés útján való munkakeresés* lépett, amely drága és szintén erősen esetleges.

A munkások iránt való növekvő szükséglet korán felkelti az üzleti szellemet és így fejlődik ki az *iparszerű munkaközvetítés*, vagy állásközvetítés. A munkás és a munkaadó is, hogy egymásra találjanak, igénybe veszik az üzletszerű közvetítőt, akinek azonban nem az a gondja, hogy lehetőleg állandó munkaviszony fejlődjék ki, hanem inkább az, hogy minél több állás-változtatás következzen be, mert hiszen ő e változások alkalmával kapja meg

¹ V. ö. erre nézve F. Ounasch: Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Arbeiterkolonie. Reichsarbeitsblatt. I. Jahrg. (Neue Folge.) 1921. 1501—502. old.

díját. Az iparszerű munkaközvetítés ezenkívül drága és vele kapcsolatban különböző bajok fejlődtek ki, nevezetesen a munkásnak a munkakeresés közben lakással és étellel ellátása, amely gyakran a munkás kiuzsorázásához vezetett. Mindamellett az iparszerű munkaközvetítés egyes vonatkozásokban nélkülözhetetlen volt addig, amíg tökéletesebb berendezések nem keletkeztek.

A munkapiac megszervezésének szükségét a szakszervezetek ismerték fel először. Gyorsan átlátták ugyanis, hogy nemcsak a munkások megfelelő elhelyezése az érdekük, hanem az is, hogy a munkakereslet és kínálat tervszerű kiegyenlítésével enyhítsék azt a nyomást, amelyet a munkapiacra a munkásoknak munkára utaltsága előidéz. Így kezdtek azután a szakszervezetek munkásoknak utazási segélyeket adni, hogy oda menjenek, ahol nem rontják társaik munkafeltételeit. Ezzel megtörtént az első lépés és a szakszervezetek kezdték kezükbe venni a munkaközvetítést is. Mint harci szervezetek a munkaközvetítésben a munkapiac befolyásának eszközét keresték abban az irányban is, hogy oly munkaadókhoz, akik nem kínáltak megfelelő munkafeltételeket, munkásokat nem közvetítenek. Ezzel a munkaközvetítés a vállalkozó és a munkás közötti harc mezejére is átnyúl és ez indította nemsokára a munkaadói szervezeteket arra, hogy a munkaközvetítést ők is felkarolják. A vállalkozók szervezetei is helyzetük erősítésére használják fel a közvetítést, maguk részéről a közvetítésből kizárva azokat a munkásokat, akiket követelődzőknek, békétleneknek minősítenek. Erre gyakran a *feketelistákat* használták fel, amelyekben az ily munkásokat nyilvántartották és azok neveit körlevelekben is egymással közölték. Az érdekelteken kívül idővel egyesületek is körükbe vonták a munkaközvetítést. Az ilyen közvetítők száma azonban természetesen mindig korlátolt marad.

Azt az eszmét, hogy a munkaközvetítést a hatóságnak kell kezébe vennie, főképen az a nézet érlelte meg, hogy a munkaközvetítésnek pártatlannak kell lennie. Így származott a *hatósági munkaközvetítés*, amelyet először 1909-ben Anglia valósított meg, midőn állami munkaközvetítő hivatalokat állított fel. Mással a fejlődés a városokból indult ki, amelyeket később egyes országokban törvény is kötelezett közhasznú munkaközvetítők felállítására. Nyilvánvaló azonban, hogy elszigetelten egymás mellett működő munkaközvetítő szervek a feladatot csak hiányosan látják el, mert a különböző helyek közötti kiegyenlítés elmarad. Ezért egyes városi közvetítők központban tömörültek és ma már elterjedt a helyi munkaközvetítőknek rendszeren állami központban való egyesítése.

A hatósági munkaközvetítésnek eleinte nagy nehézségekkel kellett küzdenie. Sem a munkaadókkal, sem a munkásokkal közvetlen kapcsolata magában véve nincsen és minthogy úgy a munkások, mint a munkaadók ragaszkodnak saját közvetítőjükhöz, legalább is a szervezett munkások és a közvetítéssel is foglalkozó szervezetekbe tömörült munkaadók eleinte távol maradtak a hatósági munkaközvetítőtől. Ezen a hatósági munkaközvetítők oly módon segítettek, hogy igyekeztek működésükbe bevonni úgy a munkások, mint a munkaadók képviselőit. Ezzel az érdekeltek szervezeteivel is megkapták a kapcsolatot és megtalálták az utat az érdekeltekhez. Ma már a hatósági munkaközvetítők élén *paritások* alapon szervezett *tanács* vagy választmány áll, amely a munkaközvetítés ügyeit intézi.

A jól megszervezett munkaközvetítés előnyei az általánosság és az ingyenesség. Kifejlett szervezetében a központosítás és a decentralizáció elveit szerencsésen egyesíti és behálózza az egész országot, amivel a munkakereslet és kínálat kiegyenlítéséhez nagymértékben hozzájárul. Újabban gyakran *pályaválasztási tanácsadóval* bővítették ki, amelynek feladata képességvizsgálat alapján tanácsadás, hogy kinek milyen foglalkozásra vannak meg leginkább képességei. A racionalizálás korában, midőn nemcsak a gépet igyekszünk legalkalmasabb termelő eszköznek kifejleszteni, hanem az emberi munkánál is a gazdaságosság mindinkább előtérbe lép, egyre növekszik a pályaválasztási tanácsadás jelentősége is.

A munkaközvetítés korszerű elveinek kifejlődése az iparszerű munkaközvetítés visszaéléseinek korlátozásával kezdődik. Németországban már 1890-ben engedélyhez kötötték az iparszerű munkaközvetítést, majd pedig 1900-ban és 1910-ben szigorították az engedélyezés feltételeit, valamint eltiltották a közvetítésnek a munkások ellátásával kapcsolatba hozatalát és szabályozták a közvetítés útjait is. Franciaország már 1904-ben megadta az ily üzletek kisajátítására a községnek a jogot és Olaszország teljesen tiltotta az üzletszerű munkaközvetítést, amely Németországban is 1930 végétől megszűnt.

Az alkotó munka terére az államok azzal léptek, hogy segélyezték a közhasznú munkaközvetítőket. Így Svájc 1909-ben, majd Franciaország is. Az igazi megoldást, a hatósági munkaközvetítőknél az állam részéről való felállítását Anglia 1909-ben kezdte és a háború után gyorsan általánossá vált e megoldás. Magyarország, miután a kereskedelemügyi minisztérium 1900-ban a székesfőváros és a budapesti kereskedelmi és iparkamara bevonásával munkaközvetítőt állított fel, az 1916. XVI. tc. útján szabályozta a munkaközvetítést, igaz, hogy csak kerettörvénnyel, az ipar, a bányászat és a kereskedelem terén. Sajnos, az állami munkaközvetítő hivatal mellett felállított paritásos választmány működése késett, ami a fejlődésnek nagy akadálya lett. A mezőgazdasági munkaközvetítést a földművelésügyi miniszter az 1898. II. tc. alapján magához vonta, de e tekintetben lényegesebb eredmények nem voltak elérhetők. A munkaközvetítés kettéválasztása erősen kárára van munkaközvetítésünknek.

A hatósági munkaközvetítésnek Németországban erős előtérbelépését mutatja, hogy 1910-ben a férfiaknál a közvetítések 44,9%-a, 1919-ben 81,3%-a esett a hatósági közvetítőkre, míg a munkaadói közvetítőkre 20,2%-a, majd 11,4%, a munkások közvetítőire 15%, majd csak 2% jutott.

A munkaközvetítés kérdésében már az 1919-i washingtoni nemzetközi munkaügyi konferencia egyezménytervezetet dolgozott ki, amelyben az iparszerű közvetítés megszüntetésének kívánatos voltán kívül nagyjában a fenti elveket hangoztatja.

Reizenstein: Der Arbeitsnachweis im In- und Auslande. Berlin, 1897. — Jastrow: Die Einrichtung von Arbeitsnachweisen und Arbeitsnachweisenverbänden. Berlin, 1898. — U. a.: Arbeitsmarkt und Arbeitsnachweis. Berlin, 1902. — Meyer: Entwicklung und gegenwärtiger Stand der Arbeitsvermittlung im In- und Ausland. Hannover, 1912. — Kessler: Der Arbeitsnachweis der Arbeitnehmer- und der Arbeitgeberverbände. Leipzig, 1911. — Michalke: Die Arbeitsnachweise der Gewerkschaften im Deutschen Reiche. Berlin, 1912. — Raab: Zur Frage der Arbeitslosenversicherung und Arbeitsbeschaffung. Leipzig, 1911. — Graak—Erdmann: Die Arbeitsvermittlung in Deutschland, Entstehung, Formen, Wirksamkeit. Stuttgart, 1926. — Lüttgens: Der zwischenbezirkliche Arbeitsmarktausgleich. Essen, 1921. — Sachs: Entwicklungstendenzen in der Arbeitsnachweisbewegung. Jena, 1919. — Seyfert: Karitative Arbeitsvermittlung und Berufsberatung. Berlin, 1929. — Le placement des travailleurs. (Bureau International du Travail. Genève, 1933. — Le problèmes de l'orientation professionnelle. Genève, 1935.

10. Munkaalkalmak teremtése és védelme. A munkapiac megszervezése csak a munkakereslet és munkakínálat találkozását mozdítja elő. Azon mitsem segít, ha nem elegendő a munkaalkalom. Minthogy pedig a munkanélküliség számos esetben, kivált válságok idején, a munkaalkalmak hiányából származik, a munkanélküliség elleni küzdelem körébe kell vonni a *munkaalkalmak teremtését* is. Ettől azonban azok az országok, amelyek a gazdasági életbe való beavatkozást elítélték, elvi szempontokból idegenkedtek és csak a körülmények erős nyomása alatt és heves viták eredményeképpen indult meg a munkaalkalmak teremtésének tervszerű politikája. A szabadelvűek tábora erősen ellenezte ebben az irányban is az állami beavatkozást, arra hivatkozva, hogy a közgazdaság mechanizmusa önmagától fogja a bajt megszüntetni. A világ gazdasági válság 1931–1932-ben azonban megmutatta, hogy ez legfeljebb csak hosszabb idő után és mérhetetlen szenvedések árán történhetik meg akkor, ha a közgazdaság a másodlagos depresszió állapotába süllyedt. Ez magában Angliában is munkaalkalmak teremtésének a politikáját juttatta győzelemre.

Abban, hogy a kormányok csak nehezen tudták magukat arra elhatározni, hogy állami segítséggel igyekezzenek munkaalkalmakat teremteni, egy valutapolitikai indok, nevezetesen az inflációtól való félelem is szerepet játszott. Mindkét aggály leküzdésében *Keynes*-nek voltak különösebb érdemei.

Keynes mindenekelőtt a valutapolitikai aggodalmat oszlatta el, midőn a múlt század elején már *Bentham* részéről kifejezett gondolatot felkarolta,

hogy addig, amíg a közgazdaság termelő erőinek egy része kihasználatlan, a pénzmennyiség szaporításának nem kell feltétlenül inflációt előidéznie. Ezt a megállapítást az orthodox valutapolitika egészen mellőzte. *Keynes* olyan időben karolta fel ezt a gondolatot, amidőn alkalmazásának szükségszerűsége elemi erővel lépett előtérbe. Svédországban *Cassel* sürgette a munkanélküliségnek közmunkákkal való leküzdését és ebben támogatásra talált a stockholmi iskolában. A svéd tapasztalatok fényesen igazolták a javaslatot. A német közgazdák¹ is lelkesen csatlakoztak a harmincas években valóban mentő gondolatként jelentkező felfogáshoz.

De *Keynes* a munkaalkalmak kormánysegítséggel való teremtésének fontosságát más szempontból is megvilágította. Már *R. F. Kahn* azt igyekezett bizonyítani,² hogy a beruházásoknak a kormány részéről való támogatása nemcsak annyi munkának ad foglalkozást, amennyi számára a kormánytámogatás biztosít helyet, hanem ennél jóval többnek, mert az így forgalombakerülő vásárlóerő új keresletet teremt, amelyből munkások iránti újabb kereslet származik. *Keynes* lelkesen karolta fel ezt a gondolatot és olyan meggyőző erővel fejtette azt ki, hogy miután *Lloyd George* a politikai légkört is megteremtette e lépés számára, az angol kormány, amely előbb csak arra szorítkozott, hogy egyes, a válság által különösen sújtott iparágaknak nyújtson vámok és hitelbiztosítások útján közvetett úton támogatást, rászánta magát munkaalkalmaknak kormánysegítséggel való teremtésére. Németország és Olaszország már előbb léptek erre az útra.

A munkanélküliség enyhítésére alkalmazott eszköz közmunkák eszközzése, vagyis magánkezdeményezés híján munkáknak a hatóságok részéről való megindítása volt.³ Erre a célra átfogó, több évre kiterjedő tervek készültek. Olaszország és Németország elsősorban a vízszabályozást, talajjavítást és az útépítést karolták fel, míg Anglia az építőipar, a vasúti hálózat fejlesztése, a hajózás támogatása és ezzel a hajóépítési ipar foglalkoztatása és ugyancsak nagy ütiügyi munkálatok megindításával igyekezett munkaalkalmakat teremteni.

A szerzett tapasztalatok alapján ma már alig férhet kétség ahhoz, hogy közmunkák megindítása hatályos eszköz a munkanélküliség enyhítésére. Igaz, hogy a világválság által okozott munkanélküliség megszüntetéséhez később a nemzetek fegyverkezése is erősen hozzájárult, de a közmunkák már ez előtt is sokban enyhítették a munkanélküliséget. Hátrányuk kétségtelenül az, hogy nagy pénzügyi eszközöket kívánnak, mégpedig olyan időben, midőn az állam bevételei válság folytán csökkennek. Hosszú lejáratú kölcsönök felvételével azonban, amennyire erre mód van, a hátrány enyhíthető. Ott azonban, ahol a munkanélkülieket az állam segítyezi, munkaalkalmak teremtésével az állam terhei csökkenhetnek.⁴

A közmunkák egyébként a konjunkturális ingadozások enyhítéséhez is hozzájárulhatnak. Ennek eszköze az, hogy a közületek a körükben szükséges beruházásokat nem a gazdasági élet fellendülése idejében eszközlik, hanem arra az időre halasztják, amidőn a pangás jelei mutatkoznak.

Hirtelenül fellépő és szűkebb körű munkanélküliség esetében olyan munkák is szóbajöhetnek, amelyek alkalmasszerűleg és sürgősebb szükség nélküli végeztetnek, tisztán a munkanélküliség enyhítésére. Ezek a *szükségmunkák*.

¹ Így különösen *C. Föhl*, *H. Gestrich*, *E. Lukas* és — nem túlzások nélkül — *Nöll van der Nahmer*.

² V. ö. The Relation of Home Investment to Unemployment. (Economic Journal. köt. [1931.] a 173—198. old.)

³ V. ö. Le chômage et les travaux publics. Genève, 1931.

⁴ Példa erre Németország, ahol a világválság éveiben 1934-ig körülbelül 5½ milliárd márkát költöttek munkaalkalmak teremtésére és ezzel az 1933—1936. években több mint 8 milliárd márka munkanélküliségi segélyt takarítottak meg. (V. ö. *Theodor Bühler*: Deutsche Sozialwirtschaft. Stuttgart-Berlin, 1940, a 126. old.)

Munkaalkalmak közvetlen teremtésén kívül a munkanélküliség elleni küzdelemben azonban a *meglevő munkaalkalmak védelme és a belföldiek részére biztosítása* is számbajönnek. Ennek szolgál *közvetve* a vámpolitika, midőn a hazai termelést védi a behozatallal szemben, hasonlóképen egyes különleges intézkedések, amilyeneket p. o. Anglia és Svájc egyes kiviteli iparok erősítésére tettek. Ide tartozik közszállításoknál az a kikötés is, hogy belföldi munkásokat kell alkalmazni.

Súlyosabb időkben nem ritkán alkalmazott eszköz a *bevándorlás korlátozása* is. A megélhetés biztosítása mint népesedési probléma bontakozik ki e rendszabályokban, mint a létért való küzdelem alapvető jelensége. A bevándorlás korlátozása annál erélyesebb eszközhez folyamodik, minél kevésbbé kívánatos és a belföldi életszínvonalat veszélyeztető elemnek tartják különösen egyes országok bevándorlóit. Az utóbbinak indító oka részben, mint p. o. Amerikában, a hazai munkásságnak a kisebb igényű és alacsonyabb életszínvonalhoz szokott munkások, p. o. a kínaiak és japánok, versenyétől való félelme, részben pedig néha a politikai ellentét is.

Általában véve a kivándorlás kérdésének szabályozása jelentőségben növekszik, mert azokon a területeken, amelyek, élükön az Egyesült Államokkal, a XIX. században az Európából való bevándorlásnak legfőbb színhelyei voltak, a lakosság már annyira gyarapodott, hogy az ottani erőforrások kiaknázására bevándorlókra már alig van szükség. A jó földek már be vannak telepítve és a munkások bevándorlása már növeli a munkaalkalmakért való küzdelmet. A *bevándorlás megnehezítése* már valóban a munkapiaci politika jellegét nyeri és a *munkapiac védelmévé* lesz.

Ezzel magyarázható meg elsősorban az Egyesült Államok bevándorlási politikájának változása. Amíg a XIX. század végéig szívesen látták, sőt eleinte egyenesen édesgették a bevándorlókat, a XX. században ez megváltozott. 1921-ben a Johnson Bill bevándorlási hányadokat, kvótákat állapított meg az egyes országok számára, 1924-ben pedig, részben politikai ellentétből kifolyólag, erősen szigorították a japánok bevándorlására vonatkozó rendelkezéseket. Ausztráliában különösen a kínai bevándorlók ellen igyekezzenek védekezni. De európai országok is hoztak hasonló rendelkezéseket. A világválság okozta munkanélküliség serkentőleg hatott ebben az irányban. Anglia sem riadt vissza a bevándorlás szabályozásától; Svájc és más országok is megszürik azokat, akik állandóan kívánnak területükön letelepedni. Néha a bevándorlási tilalom csak egyes foglalkozásokra vonatkozik; így volt ez p. o. a romániai 1924. évi törvényben. A Nemzetközi Munkaügyi Konferencia ismételtén foglalkozott a nemzetközi vándorlások szabályozásának kérdésével.

Anderson, N.: The Right to Work. New York, 1938. — Singer—Sieghart: Das Recht auf Arbeit in geschichtlicher Darstellung. Jena, 1895. — Keynes—Pribram—Phelan: Unemployment as a World Problem. Chicago, 1931. — Pigou, A. C.: The Theory of Unemployment. London, 1931. — Douglas, P. H. and Aaron: The Problem of Unemployment. New York, 1931. — Angell Sir Norman and Harold Wright: Can Governments cure Unemployment? London, 1931. — Walker, E. R.: Unemployment Policy with Special Reference to Australia. Sidney, 1936. — Gayer, A. C.: Public Works is Prosperity and Depression. New York, 1935. — Davison, R. C.: British Unemployment Policy. New York, 1938. — International Unemployment, a Study of Fluctuations in Employment in several Countries 1910—1930, ed. by M. L. Fledderns. New York, 1932. — Berger: Arbeitsmarktpolitik. Berlin-Leipzig, 1926. — Bernhard: Vergebung der öffentlichen Arbeiten in Deutschland im Kampfe gegen die Arbeitslosigkeit. Berlin, 1913. — Meyer, P.: Die Notstandsarbeiten und ihre Probleme. Jena, 1914. — Bramstedt: Das Problem der Beschaffung von Arbeit durch Staat und Gemeinde. Kiel, 1919. — Lampe: Notstandsarbeiten oder Lohnabbau. Jena, 1927. — Mahr, A.: Hauptprobleme der Arbeitslosigkeit. Leipzig und Wien, 1931. — International Migrations. Vol. I. New York, 1929. — Jenks, W. and Lanck, J.: The Immigration Problem. New York, 1926. — Ferenczi, I.: Die internationale Regelung der kontinentalen Arbeiterwanderungen in Europa. 1924. — Magyar irodalom: Gaál J.: A társadalom feladatai a kivándorlás ügyével szemben. Budapest, 1926. — Hegedüs L.: A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapest, 1899. — Thirring G.: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904.

11. A munkanélküliek segítése. Már a munkanélküliség enyhítését célzó közmunkáknál, kivált a szükségmunkáknál nyilvánvaló, hogy a közbevételeinek egy részét a munkanélküliek támogatására fordítja. Hiszen e

munkákat azért végezteti, hogy kereseti lehetőségeket adjon a munkanélkülieknek. Indokolja ezt egyrészt annak a tudata, hogy a közgazdaság rosszul van megszervezve akkor, ha széles rétegeknek nem nyújt alkalmat a bekapcsolódásra, másrészt pedig az, hogy a munkanélküliek háda állandó veszedelmet jelent a társadalomra. Ugyanezek az okok teszik szükségessé bizonyos körülmények között a munkanélküliek közvetlen segélyezését is.

Ez a gondolat már az első világháború előtt kezdett magának utat törni, amidőn jelentékenyebb nehézségek e téren nem is merültek fel, mert a munkanélküliség rendes viszonyok között nem olyan méretű, hogy a társadalom az ily segélyezést el nem bírja. Ekkor inkább elvi szempontból elnevezték a segélyezést. Nevezetesen arra utaltak, hogy a munkanélküliek támogatása a munkakerülést előmozdítja. Ezért a segélyezés hívei azt követelték, hogy a munkásokat magukat is bele kell vonni a segélyezésbe, hogy társaik esetleges munkakerülése őket is terhelje. Így keletkezett a *genti rendszer*, amely lényegében *segélyezési rendszer*. A segélyeket a szakszervezetek, vagy egyéb e célokra alakult szervezetek útján utalják ki. A segélyezést tehát az erre alakult szervezet végzi és a hatóság csak hozzájárul a munkanélküliek segélyezéséhez, illetőleg a segélyeknek csak egy részét fizeti. Hogy a munkásokat ne kényszerítsék segélyezéssel a szakszervezetekbe, egyes városok maguk is kezdtek munkanélküli segélyeket nyújtani. A munkanélküliek segélyezése egyébként a szakszervezetektől indult ki, amelyek azért tértek erre az útra, hogy az elhelyezkedés nélküli munkások ne legyenek kénytelenek minden áron munkára vállalkozni és ne rontsák így a munkafeltételeket.

Nagy nehézségeket idézett fel a munkanélküliek segélyezése a világháború után, mert ekkor a munkanélküliség oly méreteket öltött, hogy a segélyekből szinte elviselhetetlen terhek származtak. Ezek enyhítése érdekében egyrészt a *munkanélküliségi biztosítás* útjára terelték a segélyezést, ami azonban a pénzügyi terhet el nem hárítja, másrészt pedig magának a közgazdaságnak bizonyos irányokban való támogatásával és így munkaalkalmak teremtetésével igyekeztek a terhet csökkenteni. Így p. o. Anglia és Svájc, amelyek egyébként a gazdasági életbe nem szívesen avatkoztak be, egyes iparágak támogatására tettek intézkedéseket. Megkísérelték máshol azt is, hogy a háború után a hazatérő munkások megtartására és csak lassanként való elbocsátására kötelezték a vállalatokat. Amíg a vállalkozó saját tőkéjével saját kockázatára dolgozik, ez természetesen nem jelentéktelen akadályokba ütközik és sokáig fenn nem tartható.

Így azután a *pénzbeli segélyezés* elől sem lehetett kitérni. Behatóan szabályozta e kérdést Németország, a községek kötelességévé téve a munkanélküliek támogatását azzal, hogy a birodalom és az országok fizetik a segélyeknek jelentékeny részét. Az ily segélyezésnek feltételül kell kikötni, hogy csak olyanok élvezhetik, akik a nekik felkínált megfelelő munkaalkalmat vissza nem utasították.

Németországban jelentékenyen kifejlesztették a *termelékeny munkanélküli segélyeket*. Számos esetben ugyanis oly segélyeket, vagy közkölcsonőket folyósítottak, amelyek az illetőnek existenciája megteremtésére szolgálnak alapul. Ahol alkalmazható, ez mindenesetre jobb megoldás, mint az egyszerű segélyezés, mert utóbbinak, kivált ha nem alacsony, mindig meg van az a hatása, hogy a munkától való elszokást mozdítja elő. Ha tehát a munkanélküliségi küzdelem eszközeit osztályozzuk, akkor a pénzbeli támogatás mindig az utolsó sorba kell, hogy kerüljön, amely csak akkor eszközrendő, ha egyéb megoldási mód nincsen.

Az általános társadalompolitikai elveknek leginkább a munkanélküliség elleni biztosítás felel meg. Intézményesen oldja meg a kérdést és gondos keresztülvitel mellett a terhet a tehetősebb rétegek, valamint a foglalkozásukban megmaradt munkások között osztja meg és így a jövedelemeloszlás

folyamatába mérséklőleg nyúl bele, amivel a válság elmélyülésének is ellene dolgozik. Arra természetesen vigyázni kell, hogy a munkába állástól visszatartathatja a munkások kisebb igényű részét. Ebben az esetben ugyanis a munkanélküli biztosítás már nem a szociális igazságot elégíti ki, hanem fékezője lesz a munkakedvnek, amelynek előmozdítása pedig elsőrendű közérdek.

A harmincas évek világgazdasági válsága által okozott munkanélküliség enyhítésére a munkaidő rövidítésének gondolata is felmerült. Olaszország a Nemzetközi Munkaügyi Értekezletnél erre vonatkozó nemzetközi egyezmény megkötését szorgalmazta, azzal érvelve, hogy a foglalkoztatott munkások munkaidejének rövidítésével új munkaalkalmak teremthetők. Az 1937-ben a javaslat tárgyalására Genfben összehívott értekezlet azonban eredménytelen maradt, nemcsak azért, mert ettől az eszköztől nem lehet nagyobb eredményt várni, hanem azért is, mert a javaslat a bérek csökkenése nélkül követelte a munkaidő rövidítését, amelyet az ipar egyébként is ellenzett. Ennek ellenére egyes országokban, így p. o. Franciaországban kísérletek történtek a 40 órás munkahét bevezetésére.

A segélyezési, vagy a genti rendszert, amelynek kezdetei 1867-re nyúlnak vissza, Belgium csak 1920-ban rendezte törvénnyel. Dánia, Norvégia, Finnország, Hollandia, Svájc és Csehszlovákia alkalmazták ezt a rendszert.

A munkanélküliségi biztosítást Anglia kezdeményezte 1912-ben, amidőn azonban csak egyes munkáscsoportokra vonatkozólag lépett az életbe. Később a biztosítottak körét erősen kiterjesztette. Németország 1913-ban hozott idevonatkozó törvényt. Ausztria, Lengyelország és Olaszország szintén ezt a rendszert alkalmazták.

Schwiedland, E.: Systeme der Arbeitslosenunterstützung. Wien, 1914. — Angell, N. and Wright, H.: Can Governments cure Unemployment. London, 1931. — Davison, R. C.: The Unemployment. London, 1928. — Butler, H. B.: Probleme der Arbeitslosigkeit in den Vereinigten Staaten. Berlin, 1921.

12. A szegényügy és a népgondozás. A jövedelemeloszlási politika célja, hogy a társadalom magasabbfokú szervezkedésével kapcsolatos jövedelmi egyenlőtlenségek mellett is lehetővé tegye a társadalom minden tagjának emberi színvonalon való megélhetését. Nemesak arról kell tehát gondoskodnia, hogy a piacon hátrányos helyzetben levők helyzete jövedelemeloszlás szempontjából javíttassék, miként ezt a bérpolitika, a lakáspolitiká stb. teszik, hanem azokról is gondoskodnia kell, akik a jövedelemeloszlásban e gondoskodás nélkül nem találják meg helyüket. Itt kapcsolódik be a jövedelemeloszlási politikába a szegényügy.

A szegénység a társadalmi differenciálódásnak oly következménye, amely erősebben tagolt társadalomban sohasem hiányzik. Főokai a javak korlátolt volta és az emberek különböző képességei, amelyek a társadalomban és így a jövedelemeloszlásban való helyüket is igen különbözővé teszik. A szegénység tehát részben a társadalmi szerkezetből, részben pedig egyéni adottságokból származik, amelyek az egyénnek a társadalomban elfoglalt helyzetének meghatározó tényezői. Teljes kiküszöbölése már csak az egyéni körülmények, az egyéni akarat és képesség döntő befolyásánál fogva is lehetetlen. A haladás a társadalmi termelés megszervezkedése és belterjesebb válása nem növeli, csak kirívóbbá teszi a szegénységet, mert élesebbé teszi az ellentétet a jólétükben gyarapodó és a nyomor régi fokain megmaradó néprétegek között.

A szegénység előidézésében a társadalom szerkezetének jelentékeny része van, mégis az egyéni tényezőknek is igen nagy a befolyásuk. A kitartás, a szorgalom és a képességek hiánya csakúgy előidézői a szegénységnek, mint a testi és szellemi fogyatkozások, valamint a betegség. Mindezek erős akadályai lesznek a társadalomban való megfelelő elhelyezkedésnek, amely természetesen a népesség gyarapodásával és a létért való küzdelem növekedésével mind nehezebbé válik. Bár távolról sem lehet állítani, hogy a szegénység mindig az illetők egyéni hibájának a következménye, mégsem lehet másrésről kétségbevonni azt, hogy az egyéni hibáknak is nagy szerepük van benne, ha nem is mindig mint pozitív, hanem sokkal gyakrabban mint negatív tényezőknek.

A szegénység leküzdésének, vagy inkább lehető enyhítésének eszközeit gondosan meg kell választani. Az államnak lényege szerint minden polgára megélhetésének biztosítására kell törekednie. Mégis a cél követésében határt szab az, hogy az egyének széles köre szükségletnélküliségénél fogva könnyen hajlik a társadalom gondoskodásának igénybevételére, hogy ezáltal magát a munkával járó fáradságtól és a saját magáról való gondoskodás erőfeszítésétől megkímélje. A szegényügy elrendezésének tehát olyannak kell lennie, hogy az e gondoskodástól való menekülés törekvéseinek lehető visszaszorítása mellett mégis körébe von mindenkit, aki erre igazán rászorul. A szegénygondozásnak ezért ébernek kell lennie abban az értelemben, hogy minden jogosulatlan beférkőzést a szegénységélyezés körébe elhárítson. A szegénységélyezés ezen alapelveit legelőször Anglia fejlesztette ki, általános kötelesség gyanánt elismerve a szegényekről való gondoskodást, de e mellett felállítva azokat a korlátokat is, amelyek nélkül a szegénységélyezés a munkakerülés és élehetetlenség istápolója lesz.

Az állam fogalmából kifolyólag a szegényügy rendezése az állam feladatai közt foglal helyet és így a szegényügy legfelsőbb vezetését az államnak kell kezében tartania, nem riadva vissza a szükséges eszközök előteremtésétől sem. Anglia vontá le ebből az elvből legtisztábban a következtetést, amidőn már a XVII. században bevezette a *szegényadót*. Az állam kötelességének hangsúlyozása mellett azonban Anglia már akkor belátta, hogy a szegényügyet csak legfelsőbb vezetése szempontjából lehet központosítani, mert helyes elrendezése messzemenő helyi ismereteket tételez fel, amelyek csak az államnak alárendelt szűkebb közületekben lehetnek meg. Eppen ezért a szegényügy hatósági ellátása mindenfelé a községek, vagy községi kötelékek feladatává tétetik.

A hatósági működésnek azonban nemcsak a szegényügy megszervezése, legfelsőbb vezetése és irányítása a feladata, hanem a *szabad társadalmi tevékenységnek* a szegényügy keretébe való helyes beletagolása is.¹ A szabad társadalmi tevékenységre, tehát a társadalom a saját belátásából és könnyörületességéből származó tömörülésekre természetesen a szegényügy terén éppúgy szükség van, mint az egyházak ilyen irányú kezdeményezéseire. A szabad társadalmi tevékenység ugyanis nemcsak a szegénységélyezés anyagi terhein könnyít, amennyiben a jövedelmileg kedvezőbb helyzetben levőknek önkéntes áldozatait vezeti a szegénységélyezés csatornáiba, hanem nagy segítséget nyújt a visszaélések távoltartására is. Ez ugyanis gondos helyszíni tanulmányokat kíván, amiben a társadalom önkéntes munkája igen áldásosan támogathatja a hatóságokat. Jelentős továbbá a társadalmi szervek szerepe a társadalom szegénységélyezési kötelezettségeinek ébrentartásában is, tehát a helyes erkölcsi érzék felkeltésében, aminek jelentősége itt sem csekély.

A szegénységélyezés keresztülvitelének módzatai kétfélek: az egyik az *intézeti ellátás*, amely a szegényeknek szegényházakban, a munkaképeseknek dologházakban, a betegeknek kórházakban és a különböző fogyatékoságúaknak megfelelő intézetekben való ellátását eszközli. A másik a *szabad szegénységélyezés*, amely pénzsegélyeknek nyújtásában, tanácsok adásában stb. áll. Kétségtelen, hogy az intézeti ellátás fölényben van a szabad segélyezés felett az ellenőrizhetőség szempontjából és így a szegénységélyezés körében előforduló visszaéléseket csökkentheti. A különböző étkeztetési akciók a kettő között foglalnak helyet.

A szegénység mindenesetre olyan állapot, amelynek elhárítására minden eszközzel törekedni kell; nemcsak azért, mert a szegények ellátása a többiek szempontjából teher, hanem azért is, mert az állam feladata polgárai erkölcsi színvonalának emelése is. A megelőzés eszközei között legfontosabb helyet a *népgondozás* foglalja el. Lényege az, hogy az anyagi és szellemi

¹ Erre vonatkozólag többek között v. ö. Braithwaite, C.: *The Voluntary Citizen. An Inquiry into the Place of Philantropy in the Community.* London, 1938.

képességek szempontjából alacsonyabb színvonalon állókat a társadalom nem hagyja magukra, hanem az állam és a társadalom összeműködve igyekszik színvonalukat és az élet anyagi és szellemi veszedelmeivel szemben való ellenállóképességüket tervszerű tevékenységgel növelni.

A népgondozás természetszerűleg elsősorban a gyermekek és a fiatalok irányítását tűzi céljául. Egyrészt mint szorosabb értelemben vett *gyermekvédelem*, amely az elhagyott gyermekekről, tehát azokról gondoskodik, akik vagy szülők nélkül állnak, vagy pedig szüleik anyagi és erkölcsi körülményei megfelelő felneveltetésükre nem nyújtanak kilátást. Iskolán kívüli oktatás, olvasmányokban való irányítás, nyaraltatás és helyes szórakoztatás eszközei e tevékenységnek. A felnőttek gondozásának részben hasonló eszközei vannak. Itt elsősorban arról van szó, hogy a társadalom magasabb rétegei megtalálják az érintkezést az alsókkal nemcsak azért, hogy bajaikat megértsék és így a társadalmi rétegek közötti távolság csökkenthető legyen, hanem azért is, hogy szellemi támaszt nyújtsanak az alsó osztályoknak. A támogatás lényege távolról sem mindig az anyagi segítség, hanem nagyon gyakran a tanácsadás és helyes irányítás, amelyre az alsó rétegek tudatlanságuknál és gyakran erkölcsi gyengeségüknél fogva is erősen rászorulnak.

Ebben a tekintetben a legnagyobb fokban elismerésreméltó munkát az angol *settlementek*, vagyis *szociális telepek* fejtik ki, amelyek a legáltalánosabb munkaterv alapján működve, az alsó néposztállyal való érintkezést és életkörülményeinek közvetlen érintkezésből kifolyó javítását tűzik célul, tanácsal, tanítással és egyéb támasszal szolgálva az erre szorulóknak. Nevüket onnan nyerték, hogy az ilyen szociális munkára vállalkozók a városok szegény negyedeiben telepsznek meg, hogy egészen a nép közé vegyülve végzhessék munkájukat. A mozgalomban az angol főiskolai ifjúság kiváló szerepet tölt be. Másol, az Egyesült Államok kivételével, a szociális telepek eredeti elgondolásukban, amely *Toynbee*től származik, alig tudtak meghonosodni.

Erzsébet angol királyné érdeme, hogy már 1605-ben külön törvénnyel rendezte a szegényügyet. E törvényben mondotta ki azt az alapelvet, hogy *a község köteles saját szegényeiről gondoskodni*. Ugyane törvény gondoskodott az anyagi eszközök előteremtéséről is, midőn bevezette a szegényadót. Néhány irányban megreformálva ma is ezen az alapon nyugszik az angol szegényügy rendezése és az újabb fejlődés különösen abban az irányban egészítette ki e rendszert, hogy a népjóléti minisztériumban központot teremtett a szegényügynek. A hatósági szegénygondozás mellett azonban Angliában is nagy tere van a társadalmi tevékenységnek, Franciaországban is már elég korán rendezték a szegényügyet és 1706-ban megindították a községi szegényhivatalok felállítását, amelyeknek a vigalmi adó bevételeket biztosították. Más országokban is a szegényügy közvetlen intézése a községek feladatává tétetett és a hatósági szegénysegélyezés mellett a társadalmi tevékenységnek is teret biztosított. Gazdagabb országokban ebben hathatósan közreműködnek a különböző alapítványok is, amelyek főképen egyes különleges intézmények felállítását teszik lehetővé. Így kórházak, árvaházak, betegotthonok stb. létesítését. Szegényebb országokban ilyen alapítványok hiánya erősen érezhető. Magyarországon a községek nagyrészenek szegény volta, de részben a szervezet megfelelő kiépítésének hiányai is jelentékenyen hátráltatják a szegényügy helyes mederbe terelődését. Dícséretes kivétel ez alól a gyermekvédelem, melyet nálunk nagy gonddal szerveztek meg.

Handwörterbuch der Wohlfahrtspflege. Hrsg. von Dr. Julia Dünner. 2. Aufl. Berlin, 1929. — *Münsterberg, E.*: Bibliographie des Armenwesens. Berlin, 1930. — *Wex, E.*: Vom Wesen der sozialen Fürsorge. Berlin, 1929. — *Hauptausschusses für Arbeiterwohlfahrt*: Lehrbuch der Wohlfahrtspflege. Nürnberg, 1930. — *Salamon, A.*: Leitfaden der Wohlfahrtspflege. Leipzig u. Berlin, 1921. — *Liese*: Geschichte der Charitas. Freiburg i. Br., 1922. — *Arlt, I.*: Die Grundlagen der Fürsorge. Wien, 1921. — *Anderegg, E.* és *H.*: Armenwesen und Wohltätigkeit. Bern, 1900. — *Böhmert, V.*: Armenpflege. Gotha, 1890. — *Kostanecki, A.*: Arbeit und Armut. Freiburg i. B. 1909. — *Baum*: Die Wohlfahrtspflege, ihre einheitliche Organisation und ihr Verhältnis zur Armenpflege. München, 1916. — *Günther, A. u. Prevot, R.*: Die Wohlfahrtseinrichtungen der Arbeitgeber in Deutschland und Frankreich. Leipzig, 1905. — *Wex, E.*: Die Entwicklung der sozialen Fürsorge in Deutschland 1914 bis 1927. Berlin, 1929. — *Dünner u. Schrott*: Die soziale Wohlfahrtsrente. Berlin, 1927. — *Beeking, J.*: Familien- und Anstaltserziehung. Freiburg

i. Br., 1925. — *Klumker, Chr. J.*: Jugendämter im Deutschen Reich. München, 1918. — *Heller, Schiller, Taube*: Enzyklopädisches Handbuch des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge. Leipzig, 1911. — *Hardtrodt—Preller*: Die Organe der Sozialpolitik im Deutschen Reiche. Berlin, 1928. — *Gregor*: Leitfaden der Fürsorgeerziehung, 1924. — *Aschrott, P. F.*: Das englische Armenwesen in seiner historischen Entwicklung und in seiner heutigen Gestalt. Leipzig, 1886. — *U. a.*: Die Entwicklung des Armenwesens in England seit dem Jahre 1895. Leipzig, 1898. — *Webb S. B.*: A szegénység problémája. (Fordítás.) Budapest, 1919. — *Kanócz J.*: A szegény- és koldusügy rendezése. Budapest, 1895. — *Szatay M.*: A szegényügy. Budapest, 1901. — *Szöts A.*: Budapest emberbaráti tan- és nevelőintézeteinek ismertetése. Budapest, 1899. — *Ruffy P.*: Közigazgatás és szegényügy. Budapest, 1899. — *Schuler R.*: A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten. Stat. Közlemények. Szerk. Illyefalvi. 75. köt. 1. sz.

IV. FEJEZET

A munkások önsegélye.

1. A politikai munkásmozgalom. A munkásmozgalom, mint a munkások önsegélyének alaptényezője, a bér munkásosztály kialakulásának és öntudatra ébresztésének eredménye. Alapja egyrészt az a körülmény, hogy széles néprétegek egyedül munkájuknak mások szolgálatába állításával, tehát bér munka vállalásával találják meg a szabad kereseti rendszerben életfeltételeiket, másrészt e ténynek és hátrányainak széles rétegekben tudatossá válása.

Bér munkásokat már a kapitalizmust megelőző gazdasági szervezetekben is találunk, mégpedig egyre fokozódó mértékben, de csak a kapitalisztikus magánkereseti rendszernek adja meg a bér munka a jelleget. Ezért a munkásmozgalomnak csak e rendszer mellett van meg igazi talaja és feltétele is, egyrészt a nagy munkástömegekben, másrészt a demokratikus felfogás terjedésében, amely mindenki számára az emberi jogokat követeli. Nagy befolyást gyakorolt a munkásmozgalom keletkezésére a szocializmus terjedése. Elsősorban növelte a szabadkereseti rendszerrel és a bér munkássorssal való elégedetlenséget, táplálta továbbá a helyzet megváltoztatására irányuló törekvéseket és ezekben való bizakodást keltett. Sőt már a régi rend megdöntésére irányuló törekvésekben és kitörésekben is megvan a magva a munkásmozgalomnak, mert a fennálló és az alsó osztályok számára kedvezőtlen rend megbontásával kilátásokat nyújtott a fennálló állapotok megváltoztatására.

A mai munkásmozgalom keletkezése ezért visszanyúl a régi rend megdöntésére irányuló törekvésekre, amelyekben a forradalmi szellem az alsó osztályokat is helyzetük megjavításával kecsegtette. Csakhamar azonban a negyedik rendnek — a munkásságnak — látnia kellett, hogy a rendi társadalmat polgári társadalom váltja fel, amely nem a vagyontalanok helyzetének javítását tűzi céljául. Így a francia forradalom és az 1848 körüli forradalmak az elégedetlenség érzetét keltették a munkásokban, amelyet gazdasági helyzetük akkortájt való rosszabbodása táplált.

Ugy Angliában, mint Franciaországban a munkások első megmozdulásai forradalmi szellemben folytak. A harmincas évek chartizmusa Angliában és a Babeuf-féle összeesküvés, valamint a Blanqui-féle taktika Franciaországban e szellemen nyugszanak. Angliában azonban a munkásmozgalom gyorsan levette a forradalmi szellemet. Az egyesülésben rejlő erőnek tisztán gazdasági téren a munkások helyzetének javítása érdekében való kihasználása győzött itt. Eleinte Németországban is Lassalle a fennálló államon belül való politikai küzdelmet jelölte meg a munkásmozgalom céljául. A nyomában meginduló szociáldemokrata pártban ugyan Lassalle halálával Marx eszméi győztek, amelyek a Kommunisták Kiáltványban forradalomra hívják fel a munkásságot és az 1891. évi *forrti program* a marxizmus álláspontjára helyezkedett, de a szociáldemokrácia parlamenti befolyásának növekedése csak-

hamar a parlamenti küzdelembe és ezzel a fennálló renden belül való érvényesülési törekvésekbe sodorta a német szociáldemokráciát, igaz elvei fenntartásával, amelyek szerint végső cél a kapitalizmus megdöntése marad. Franciaországban és Európa többi országaiban is, különösen a szociáldemokrácia elterjedésével, politikai alapon fejlődött a munkásmozgalom. 1906-tól kezdve a munkáspárt megalakulásával Angliában is szoros kapcsolatba került a politikával a munkásmozgalom; csak az Egyesült Államokban maradt az jó ideig távol a politikától.

A munkásmozgalom radikális irányai mellett kifejlődő keresztény-szocialista mozgalom is politikai jellegű. Alapelveit a valláserkölcsei világfelfogásból meríti. Fejlődését nagyon megnehezítette az egyháznak a szakszervezetektől való idegenkedése. Csak annak belátása után vehetett lendületet ez a mozgalom, hogy a szakszervezetek nélkülözhetetlen eszközei a kapitalizmus elleni küzdelemnek. Így azután Németországban, Hollandiában és Belgiumban a keresztény-szocialista munkásmozgalom is lendületet nyert.

A munkásmozgalom tehát mindenféle politikai jelleget öltött, és pedig a szocializmus eszméinek alapulvételével. Ebbe az irányba kellett, hogy terelje a munkásmozgalmat az a még nem értés és szívós ellenállás, amelyet a polgári elemek túlnyomó része a munkások követeléseivel és szervezkedésével szemben tanúsított, táplálva a munkásosztályban azt a meggyőződést, hogy csak a kapitalisztikus rendszer megdöntésével érheti el célját.

A szocialista irányú munkásmozgalom születésekor hozta magával a nemzetköziség jellegét. *Marx* már 1864-ben megalakította Londonban az *első internacionálét*, vagyis a munkásmozgalom első nemzetközi központját. Ez 1876-ban feloszlott. De a szociáldemokrácia nem ejtette el az eszmét és a nyolcvanas évektől a nemzetközi szocialista kongresszusokban megvalósította a *második internacionálét*, amely a forradalmi szellemet elhagyva, igyekezett az egyes országok mozgalmában érintkezést létesíteni. Ismét a világforradalom szellemében született a *harmadik internacionálé* Moszkvában 1919-ben, amely a kommunista szervezetek központja.

Az első internacionálé *Marx* alkotása volt, aki ezzel forradalmi szellemében világproletármozgalmat akart megindítani. A kísérlet azonban elkoránlott volt, mert a munkásmozgalom még nem forrott ki és az Internacionálé táborában a legkülönbözőbb szocialista és részben anarchista elemek egyesültek. Mindamellett az internacionálé sztrájkokra való felhívással és egyébként is nem csekély hatást gyakorolt a munkásmozgalomra.

Lényegesen különbözött tőle a *második internacionálé*, amely a radikalizmus elveinek fenntartása mellett is letett a forradalmi taktikáról, 1900-ban kizárta az anarchistákat és azokat a szocialista pártokat foglalta össze, amelyek a fennálló tulajdoni és termelési rend átalakítására törekcszenek és a gazdasági harc mellett a politikai és parlamentáris küzdelmet tűzik zászlójukra. Jelentőségre az 1889-i párizsi kongresszus óta emelkedett, amely a nyolcórás munkanap érdekében a május 1-i demonstrációt határozta el és ezzel nagy lendületet hozott a munkásmozgalomba. A világháború megakasztotta munkásságát, de 1920-ban Genfben ismét kongresszust tartott. *Kormányoszocialistáknak* is szokták nevezni, mert a parlamentáris küzdelmet nem utasítja vissza és a fokozatos haladás híve.

Vele szemben a *harmadik internacionálé* ismét a teljes radikalizmus álláspontjára helyezkedett és a *kommunisták szövetsége*. 1920-ban Bernben egy újabb internacionálé keletkezett, amely a radikális, de nem kommunista irány szervezeteit foglalja magában. Ezt a *két és feles internacionálénak* nevezték, mert a II. és III. internacionálé között áll.

A munkásmozgalomra különösen Németországban, de lassankint más országokban is sokáig legnagyobb hatással a szociáldemokrácia volt. A lipcei *Deutscher Allgemeiner Arbeiterverein*, amely 1863-ban alakult, karolta fel először *Lassallenak* az általános választójogra vonatkozó követelését. Vele szemben *Liebknecht*, a marxisták vezére *Bebel*lel együtt 1869-ban Eisenachban megalapította a marxizmus elveire támaszkodva a *szociáldemokrata munkáspártot*, amely az Internacionáléhoz csatlakozott. Eleinte a nemzeti alapon álló *Lassalle-féle* párttal kellett heves küzdelmet vívnia, amely *Schweitzer* és *Fritsche* agitációja folytán Németországban erős volt. A küzdelmet egyrésztől *Lassalle* halála, másrésztől pedig *Bismarck* politikája döntötte el. *Bismarck* fellépése a munkás-

osztály ellen ugyanis arra készítette a két egymással küzdő pártot, hogy közös alapot keressenek az elnyomatás elleni küzdelemben, amely aztán 1875-ben a gótai programban meg is született. A Lassalle-pártiak lassankint való háttérbe szorítása folytán, valamint a német szocialista törvény hatása alatt a marxisták befolyása annyira növekedett, hogy az 1891-i erfurti program mellőzte a Lassalle-féle elvekből átvett pontokat és egészen marxista alapra helyezkedett.

A szociáldemokrácia befolyása Németországban már a hetvenes években erősen növekedett. Bismarck minden erőlködése ellenére is 1871-ben már két szociáldemokrata képviselő került be a birodalmi gyűlésbe; számuk 1893-ban 44-re, 1912-ben pedig 110-re növekedett. Az 1928. évi németbirodalmi választásoknál 30·7 millió szavazatból kilencmilliónál több szociáldemokrata szavazat adatott le, tehát az összes szavazatok 29·8%-a. Ausztriában az 1930. évi választásoknál a szavazatok 41%-a jutott a szociáldemokrata pártra. Más országokban is erősen növekedett a szociáldemokrata szavazatok száma. Így p. o. Belgiumban az 1900-as választásoknál a szociáldemokrata párt mint másodérs párt került a parlamentbe. Nagy politikai befolyáshoz jutott a szociáldemokrácia Svédországban és több északi államban.

A szociáldemokráciához hasonló erejű politikai munkásmozgalmat a keresztényszocializmus nem tudott teremteni. Ennek egyik oka mindenesetre az, hogy a politikai radikalizmus nincsen programjai között. Talaja eleinte inkább a kézmű és a képzetesebb alkalmazottak körében, kevésbé a gyári munkásság körében volt. Igazán erőre kapni csak a keresztényszocialista szakszervezetek alapításával tudott. Ez Németországban 1894-ben vette kezdetét. Nálunk Giesswein Sándor kanonok volt e mozgalom egyik főharcosa a háború előtti időkben.

Németországban a liberális párt is igyekezett a munkásságot magának megnyerni, de liberális munkásmozgalmat nem, csak közömbös szakszervezeteket sikerült létesítenie. Erről alább szólunk.

Kevés kivételtől eltekintve a polgári osztályban a munkásmozgalom indokai és célkitűzése iránt a megértés teljesen hiányzott. Vállalkozói körök igyekeztek az ellen-szenvet táplálni. Ezek hatása alatt a kormányok a lehetőséghez képest igyekeztek a munkásmozgalmat elnyomni. Legerőszakosabban ez a cári Oroszországban történt.

Az 1917. év fordulópontot jelent a munkásmozgalom történetében. A bolsevik párt győzelmével a munkásmozgalom győzött Oroszországban és a második világháború befejezése egészen megváltoztatta a légkört a munkásmozgalom számára.

Sombart, W.: Sozialismus und soziale Bewegung. 5. Aufl. Jena, 1905. Ma a 10. kiadás. — Der proletarische Sozialismus. Jena, 1925. (E munka II. kötete tartalmazza a munkásmozgalom leírását.) — Meyer, R.: Der Emanzipationskampf des vierten Standes. 2. köt. 2. kiad. Berlin, 1882. — Beer, M.: Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe. 5. köt. Berlin, 1921—24. — Kralik, R.: Geschichte des Sozialismus der neuesten Zeit. Graz, 1925. — Mehring, F.: Die deutsche Sozialdemokratie. Stuttgart, 1897. — Schröder, W.: Geschichte der sozialdemokratischen Parteiorganisation in Deutschland. Dresden, 1912. — Luxemburg, R.: Was will der Spartakusbund? Berlin, 1922. — Güttler, G.: Die englische Arbeiterpartei. Jena, 1914. — Louis, P.: Histoire de la classe ouvrière en France. Paris, 1927. — A Szovjetunió kommunista (bolsevik) pártjának története. Budapest, 1945.

2. A szakszervezetek. A munkásságnak a fennálló gazdasági renddel való elégedetlenségéből származó mozgalma nem szorítkozhatott tisztán politikai térre. Nem maradhatott el a küzdelem a gazdasági téren sem; hiszen a bér-munkássors hátrányai gazdasági téren mutatkoznak közvetlenül. A *gazdasági mozgalom*, ahogy e küzdelmet nevezhetjük, lényegileg különbözik a politikai munkásmozgalomtól. Eltérő a természete azért, mert nem politikai, hanem gazdasági célt tűz maga elé, nevezetesen elsősorban a bér emelését, de általában a munkafeltételek javítását. A politikai küzdelemtől eltérő szervezetet is kíván, mert a bér-munkás viszonyai közvetlenül a szakma körében alakulnak. Így születtek meg a gazdasági küzdelem jegyében a *szakszervezetek*, mint a munkásoknak szakmák szerint való tömörülései.

Az angol munkásság volt az első, amely a radikális politikai küzdelmeknek az első szakszervezetek keletkezésének korában való kilátástalanságát átlátva, kifejezetten gazdasági irányban kezdett szervezkedni. Ezen az alapon jöttek létre az angol szakszervezetek, a *trade unionok*, mint a munkások gazdasági küzdelmének szinte klasszikus szervei. Az egyes szakmáknak már régebben voltak, főképp a munkások segítségével foglalkozó egyesületei

(friendly societies). Ezeket az egyesületeket kezdték a gazdasági küzdelem céljaira átalakítani azzal, hogy az erőegyesítésben rejlő hatalmat a munkafeltételek javítására használták fel. A fejlődés útja mindenhol hasonló volt. A munkásoknak részben még a céhszervezet maradványaiként meglevő különböző segélyegyletei harci szervezetekké lettek és ezentúl tudatosan e célra létesültek a szakszervezetek.

A szakszervezet tehát lényegileg *harci szervezet*, a gazdasági küzdelem eszköze, amely egységes fellépéssel az egyesületben csoportosult munkások érdekeinek védelmét célozza. Minthogy tevékenységét a szakszervezet a munkapiacra fejti ki, a kartellhez hasonló jelleget nyer. Árszabályozó és kondíció kartell természetét ölti. A piacon tehát a hatalmi tényezőt kívánja a munkások javára felhasználni. Helyzete természetesen nehezebb, mint a kartellé, mert az emberi munkát nem lehet tárolni és a munkás munkájának értékesítésére feltétlenül rá van utalva.

A szakszervezetek gyorsan felismerték a *munkapiac sajátlagos* jellegéből folyó *harci eszközöket*. Ezek elsége egyezik a kartelpolitikával, mert a munkapiac befolyásolása is csak akkor lehet hatályos, ha a kínálat lehető legnagyobb hányadát egységesen vetheti latba a piaci küzdelemben. Ezért a *szakmabeli munkások maximális tömegének egyesítése* és egységesen fellépő *fegyverezett magatartása* főtörekvésük. A második eszköz gyanánt a szakszervezetek a *megfelelő anyagi erőt*, vagyis a szakszervezeti pénztárt ismerték fel, mert megfelelő támogatás nélkül a munkás hosszabb időre nem tudja a munkát beszüntetni és nem tud meg nem felelő munkafeltételeket sem visszautasítani. Így azután a szakszervezeti politikának egyik sarkköve az *ellenállási alap* lett, amelynek feladata egyrészt a szakszervezetek *legélesebb fegyverének*, a *sztrájk*nak a lehetővé tétele, másrészt pedig a munkások bátorságának a gazdasági küzdelemben való növelése, amennyiben az *üldöztetési segéllyel* támogathatóvá teszi azokat a munkáselemeket, amelyeket a vállalkozók, mint békétleneket üzemeikben meg nem tűrnek. Elengedhetetlen kelléke a szakszervezetnek továbbá a *munkánélküli segély*, amely a munkást legszorultabb helyzetében támogatja és így erősen a szakszervezetekhez köti, továbbá a *szaklap*, amely az összetartást ápolja és a munkást szakszervezeti irányban neveli. Kiegészíti ezeket az eszközöket a tagoknak nyújtott *ingyenes jogsegély*, amellyel a szakszervezet a munkásokat a vállalkozóval szemben támasztható jogigényeik érvényesítésében segíti. A mindehhez szükséges pénzalap előteremtése csakis a munkások béréből való levonások útján lehetséges, mert kívülről való támogatásra a szakszervezetek nem számíthatnak és azt függetlenségük érdekében el sem fogadhatják.

A levonások sokszor jelentékenyek és nem csekély ellenállást kellett a munkásvezetőknek legyőzniük, hogy a munkások erre az áldozatra készen legyenek. Be kellett azonban látni, hogy anyagi eszközök nélkül a szakszervezetek egészen tehetetlenek. Pénzeszközök a fegyverezés céljait is erősen szolgálják, mert kivált, míg a munkásbiztosítás nem volt államilag kiépítve, a szakszervezetek e feladatot is magukra vállalták. éppen úgy, mint a munkások szakképzésének és művelődésének lehetővé tételét, hogy ezáltal a munkás teljesen, egész létével a szervezethez legyen kötve. Az oly munkás azután, aki minden tekintetben a szakszervezettől függ, könnyen fegyverezhető is, mert a szakszervezetből való kizárása létfeltételeinek elvonását is jelenti.

A szakszervezet harci jellegéből következik, hogy tagjainak minél nagyobb számára kell súlyt helyeznie. Miként a hadsereg létszáma fontos tényezője a csatának, éppen úgy van ez a gazdasági harcban is. Ha a munkásságnak csak egy kis részét tudja egyesíteni, akkor a szakszervezet erőtlen, mégpedig nem csak azért, mert a munkások egy részére van csak befolyása, hanem azért is, mert a szakszervezeti küzdelem egyik főeszköze, a pénzbevétel is csekély. Innen magyarázható az, hogy a szakszervezetek mindenképen azon vannak, hogy tagjaik számát növeljék.

Segélyezéseikkel, továbbá a munkások szellemi szükségleteiről való gondoskodásukkal, főképp pedig a munkafeltételek javítására irányuló tevékenységükkel a szakszervezetek pótolhatatlan szerveivé lesznek a bér munkásságnak, amely létérdekének minden szálával a szakszervezethez fűződik ezentúl. A szakszervezetek tudatosan fejlesztették ki e függést, hogy a munkás saját érdekeitől vezetve vesse alá magát a szervezet irányításának és fegyelmének. Ha a munkaközvetítést is, sikerül kezökbe keríteniök, a munkás függése teljes lesz és ezzel a szakszervezet eléri hatalmának tetőfokát.

Mint gazdasági szervezetek a szakszervezetek, miként nevük is mutatja, szakmák szerinti tömörülések. Hiszen a szakmán belül kívánják a munkafeltételeket befolyásolni. Az iparágak szerint való szervezkedésnek is vannak bizonyos előnyei, ha p. o. az összes malommunkások, tehát a molnárok, a malmokban dolgozó asztalosok, stb. egyesülnek. Mégis a szakmák szerinti egyesülés legalább is a mozgalom kezdetén a természetesebb és nem zárja ki szélesebb körökben a munkafeltételekre való befolyás gyakorlását azért, mert e szakma szerinti egyesülések központokban tömörülhetnek és ezáltal biztosíthatják az együttműködést. A szakszervezeti mozgalom kifejlődésével ez csakhamar meg is történik. Egyrészt az összes szakszervezetek teremtenek maguknak központot a *szakszervezeti tanácsban*, másrészt megalkotják a *szakszervezeti kartellt* a helyi küzdelem egységes irányítására, vagyis tömörítik egy város vagy egy körzet szakszervezeteit. A központosítás a szakszervezeteknél ma már általános és a szervezkedés alapelveihez tartozik. A szakszervezetek közös vezetés alá kerülése megteremti a szakszervezeti vezérkart és a küzdelem egységes vezetését és helyi viszonylatban a kartell által teremtettség is fontos a szakszervezetek kapcsolata szempontjából.

Magán az egyes szakszervezeten belül nagy jelentőségű az agilis és képzett *szakszervezeti titkár*. Ez a szakszervezet végrehajtó közege, akinek rátermettségén és képzettségén, valamint erélyén és ügyességén múlik a legtöbb. Az élet tapasztalatai tanították meg a munkásságot arra, hogy mily fontos érdekük hivatásuk magaslatán álló szakszervezeti titkárok alkalmazása. A szakszervezetnek az illető üzemmel való kapcsolatát a *bizalmi férfiak* képviselik, akik az illető üzem munkásaival tartják fenn az érintkezést.

A szakszervezeti mozgalom és a politikai munkásmozgalom, ha különböző célokat követnek is, végeredményben mégis mindkettő a munkásszótálynak szolgál és már magában véve ez szűli a kettő között a kapcsolatot. Sokszor e kapcsolat igen szoros, mert a politikai pártok is igyekeznek szakszervezeteket alakítani, hogy ezáltal a munkások körében is tért foglaljanak. A szociáldemokrata és a kommunista pártnál, mint kifejezetten munkáspártoknál csak természetes volt, hogy szakszervezetek útján igyekeztek szélesebb térfoglalásra és befolyásuknak növelésére. Így keletkeztek a szociáldemokrácia elvi alapján álló *szociáldemokrata szakszervezetek*, valamint a kommunista pártprogram alapján álló *kommunista szakszervezetek*. Melléjük sorakoztak később a *keresztény-szociálista szakszervezetek* és a munkáskörökben való térfoglalásának előmozdítására Németországban a liberális párt is hozzá fogott az ő elvi alapján álló szakszervezetek megalkotásához. Ezek a *Hirsch-Duncker-féle szakszervezetek* voltak. Így azután a politikai küzdelem hatásaképpen különböző politikai elvek alapján álló szervezetek keletkeztek és a szakszervezeti mozgalom pártállás szerint is tagolódik. Ezzel a gazdasági küzdelem számára biztosítja a politika támogatását, de veszélyezteti a gazdasági küzdelem egységét.

A munkaadók támogatásával is alakultak szakszervezetek. Ezek a *sárga szakszervezetek*. Így nevezték a sárga papírról, amelyet e szervezetek a szociáldemokraták vörös színével szemben használtak. E szervezetek nélkülözik az igazi szakszervezet lényegét, mert nem a gazdasági küzdelemnek szólnak. Lényegileg segélyegyletek, amelyek nagy részben a vállalkozók tám

gátására építenek. Ily alakban főképp Németországban fejlődtek ki, ahol a mozgalmat a vállalkozók táplálták. A vállalkozóktól való függés, köztük és a többi szakszervezet között az ellentét és ez tette őket utóbbiaknál gyűlöltté.

A gazdasági küzdelem mintájaként fejlődött ki Angliában a trade unionizmus, amely sokáig távol maradt a politikától és egész erejét a gazdasági küzdelemre összpontosította. A kontinensen viszont a szakszervezeti mozgalom a politikai munkásmozgalommal érintkezésben fejlődött. Egyes országokban, mint pl. Magyarországon is, maga a szociáldemokrata párt vette kezébe a régi munkásegyleteknek szakszervezetekké való átalakítását és így a viszony a párt és a szakszervezetek között igen szoros.

Németországban az első szakszervezetet 1848-ban a szedőmunkások alapították. A szabadságmozgalom letörésével azonban bekövetkezett a reakció, amely a mozgalom továbbfejlődését elnyomta. Feléledése a politikai mozgalommal kapcsolatban történt és pedig három oldalról majdnem egyidejűleg. Egyrészt az 1863-ban Lipcsében Lassalle elnöksége alatt alakult Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein későbbi elnöke, Schweizer, Lassalle programja alapján, másrészt Liebknecht a marxi alapokon és harmadszor Hirsch, a szabadelvű párt tagja, az angol szakszervezetek mintájára láttak hozzá 1868-tól kezdve szakszervezetek alakításához. E három irány szinte egyidejűleg jelzi három politikai pártnak a munkásság felé fordulását, illetőleg annak harci szervezetek alakításával való megnyerési törekvését. Eleinte úgy látszott, hogy a Schweitzer-től vezetett Lassalle-féle irány lesz a leghatalmasabb, mert a Schweitzer és Fritzsche által összehívott kongresszuson 142.000-nél több munkás volt képviselve. Schweitzer azonban rövidesen letért a szakmák szerinti szervezés elvéről és általános szervezeteket akart alakítani, amivel a szakszervezeti mozgalom legerősebb hatóerejét kapcsolta ki. Ezzel maga mozdította elő a Liebknecht által indított marxista mozgalom terjedését, amely Bebelben kitűnő szervezőt nyert. Midőn aztán 1869-ben ez az irány megalakította a szociáldemokrata munkáspártot, a legszorosabban összefűzte a politikai és gazdasági küzdelmet, ami erejét nagyon növelte. Hirsch eredetileg a Schweitzer által összehívott gyűlésen igyekezett elérni az angol mintára tisztán gazdasági szervezetek alapítását, de midőn a Schweitzer-féle gyűlésből eltávolították, Duncker német kiadóval egyesülve hozzálátott a szabadelvű párthoz húzó nem szocialista szakszervezetek alakításához. Így született meg a Hirsch—Duncker-féle ún. n. neutrális szakszervezeti irány. A Lassalle-pártiak mindig jobban való háttérbe szorulásával így tehát Németországban elsősorban a szociáldemokrata párt kötelekéhez tartozó szakszervezetek erősödtek, de mellettük a Hirsch—Duncker-félék is számbavehető helyet foglaltak el. Harmadik irányként sokkal később, csak a kilencvenes években csatlakoztak a keresztény-szocialista szakszervezetek. Bár Ketteler mainzi érsek a szociáldemokrata és szabadelvű szakszervezetek korában már felismerte, hogy az egyháznak is kelleme a munkáskérdéssel foglalkoznia és a munkásságnak segédkezet nyújtania a kiuzsoráztatás elleni küzdelemben, mégis azért húzódtott el oly sokáig az ezirányú szakszervezetek létesítése, mert egyházi körökben visszáriadtak a szakszervezetek harci szellemétől és ezért inkább a legényegyleteknek és a munkások művelődési egyesületeinek voltak barátai, mint a küzdelem szerveinek, a szakszervezeteknek. Csak későn kezdték belátni, hogy a munkásságon ezek az egyesületek keveset segítenek. Lendületet a keresztény-szocialista szakszervezeteknek XIII. Leó pápa Rerum novarum enciklikája adott, azonban csakhamar újabb nehézségek támadtak, amennyiben 1894-ben alakult az első felekezeti keresztény-szocialista szakszervezet és a katolikus papság egy része a fuldai püspöki konferencián ellenezte a nem tisztán vallási alapon álló szakszervezeteket. Ebből az álláspontjából később engednie kellett ugyan, de a felekezeti keresztény szakszervezetek létesítése mégis helyenkint nehézségekbe ütközött.

Magyarországon az ipar lassú fejlődése folytán a munkásmozgalom csak későn indult meg és a politikai mozgalommal szoros kölcsönhatásban fejlődött. 1848-ban a szabadságmozgalom hatása alatt a nyomdászok indítottak mozgalmat, amelyet gróf Batthyány Lajos miniszterelnök nem erőszakkal nyomott el, hanem tárgyalásra utasította a hatóságokat. Ennek eredményeképpen megállapodás jött létre, amelyet Ferenczi joggal nevez az első magyar kollektív szerződésnek.¹ A reakció alatt nálunk is megakadt a mozgalom és sokáig csak önképző- és segélyegyletek alakultak. Az igazi szakszervezeti mozgalmat nálunk a szociáldemokrata párt indította meg 1890-ben történt újjászervezése után és hamarosan megteremtette a szakszervezeti tanács alapját is. Ez azonban anyagi eszközök híján csak a huszadik század küszöbén vette fel igazán működését, midőn a nagyipar kifejlődése az ipari munkások számát gyorsan növelte. Már az

¹ L. Ferenczi Imre: A magyar ipari munkásság szakszervezkedési jogának fejlődése. Közgazdasági Szemle, 34. köt. (1905.) 771. old.

1899-ben tartott első szakszervezeti kongresszuson 126 szervezet több mint 23.000 taggal volt képviselve. E kongresszus erősen hangsúlyozta a tömörülés szükségességét és nem-sokára az építőmunkások, a vas- és fémmunkások, a szabómunkások és a famunkások, majd más szakmák is megalkották központi szervezetüket. A szociáldemokrata szakszervezetek taglétszáma, amely 1912-ben 15.270 volt, már 1920-ban több mint tízszeresére növekedett.

Magyarországon a keresztény-szocialista szakszervezetek alakításában különösen *Giesswein Sándor* kanonok buzgólkodott. A mozgalom a huszadik század elején indult meg, valamivel előbb, mielőtt a keresztény-szocialista párt keletkezett. Kezdetben inkább csak a vidéken tudott tért foglalni, továbbá különösen a munkások ama rétegeiben, amelyekben a szociáldemokrata alapon való szervezkedés elé a kormány akadályokat gördített. Így a vasutasok, a közüzemi alkalmazottak, részben a vasmunkások, az állami üzemek munkásai és a dohánygyári munkások körében. Terjedt ezenkívül különösen a közüzemi és kereskedelmi alkalmazottaknál. A keresztény-szocialista szakszervezetek országos központja csak 1920-ban alakult.

Azt a szívós ragaszkodást, amelyet a munkások a szakszervezetek irányában tanúsítanak, csak akkor lehet megérteni, ha tisztában vagyunk azzal, hogy mennyit nyújt a szakszervezet a munkásnak. Már magában véve a munkanélküli segély megbecsülhetetlen teljesítmény a munkás számára. Ugyanígy az ingyenes jogsegély, sőt a szaklap is, amely saját viszonyai szempontjából hírekkel és gondolatvilágába illeszkedő cikkekkel látja el. A szervezetek nagyrésztől felkarolt munkaközvetítés is nagyjelentőségű a munkás számára. Mindenekelőtt azonban a munkafeltételek javítására való törekvés és az a tudat vonzza a munkást a szakszervezetbe, hogy egy erős képviselő szervezet őrökdi munkafeltételei fölött. Nem kicsinylendők a különböző tanfolyamok és előadások sem, amelyekkel a szakszervezetek a munkás szellemi szükségleteit kielégítik. Nemcsak a kapitalisztikus munkaviszony természetéből teremtette tehát a szakszervezeteket, hanem az állam és a felső osztályok mulasztásai a munkások bizonyos, p. o. szellemi szükségletei szempontjából, szintén erős tápot adtak a szakszervezetek terfoglalásának.

Brentano, L.: Arbeitergilden der Gegenwart. 2. Bde. Leipzig, 1871—72. — *Kulemann, W.*: Die Gewerkschaftsbewegung. Jena, 1890. E munka 2. kiadásában. Die Berufsvereine. 6. kötet. Jena, 1908—1913. — *Webb, S. u. B.*: The History of Trade Unionism. I—II. köt. London, 1896. — *U. a.*: Industrial Democracy. London, 1897. — *Lloyd, G. M.*: Trade Unionism. 2. kiad. London, 1921. — *Hirsch, M.*: Die Entwicklung der Arbeiterberufsvereine in Grossbritannien und Deutschland. Berlin, 1896. — *Weber, A.*: Der Kampf zwischen Kapital und Arbeit. Tübingen, 1930. — *Nestriepke, S.*: Die Gewerkschaftsbewegung. 3. köt. Stuttgart, 1919—21. — *Cassau, Th.*: Die Gewerkschaftsbewegung. Ihre Soziologie und ihre Kämpfe. Halberstadt, 1925. — *Sombart*: Dennoch! Aus Theorie und Geschichte der gewerkschaftl. Arbeiterbewegung. 2. Aufl. Jena, 1911. — *Seidel*: Die Gewerkschaften nach dem Kriege. Berlin, 1925. — *Farwig, H.*: Der Kampf um die Gewerkschaften. Moskau und Berlin, 1929. — *Schmöle, J.*: Die sozialdemokratischen Gewerkschaften in Deutschland seit dem Erlasse des Sozialisten-Gesetzes. I—II. köt. Jena, 1896—98. — *Louis, P.*: Geschichte der Gewerkschaftsbewegung in Frankreich (1789. bis 1912.). Stuttgart, 1912. — *Pollak, H.*: Die Gewerkschaftsbewegung in den Vereinigten Staaten. Jena, 1927. — *Hoxie, R. F.*: Trade Unionism in the United States. 2. kiad. New York, 1923. — *Lorwin, L. J.*: The American Federation of Labor. Washington, 1933. — *Cole, G. D. H.*: British Trade Unionism to Day, 1939. — Jó bevezetés a szakszervezeti ügybe *Cassau, J.*: Die Arbeitergewerkschaften. Eine Einführung. Halberstadt, 1927. — A magyar irodalomra nézve általános tájékoztató: *Jászai Samu*: A szakmozgalom útmutatója. Budapest, 1918. — A magyar szakszervezeti ügy átfogó története: *Jászai S.*: A magyar szakszervezetek története. Budapest, 1925. — Rövidebb összefoglalás: *Peyer K.*: Die Gewerkschafts- und Genossenschaftsbewegungen in Ungarn. Budapest, 1925. — Lásd továbbá: *Gál B.*: A szakszervezetek működése a háború idején. Budapest, 1921. — *Ferenczi I.*: A munkások szervezkedése. Budapest, 1919.

3. A szakszervezetek szabályozása. Abban a korban, amelyben a szakszervezetek keletkeztek, a liberalizmus képviselte a korszellemet. Ennek eredeti elgondolásával az érdekeltek tömörülései, vagyis a *koalíciók*, miként az ily tömörüléseket nevezték, ellenkeztek, mert a liberalizmus szerint a gazdasági életet az egyének szabad érvényesülésére kell felépíteni. Ebből magyarázható, hogy már a francia forradalom állást foglalt a koalíciók ellen, tiltván a munkások és munkaadók szervezkedését egyaránt, és e felfogás maradt sokáig irányadó. Egyrészt a munkaadói körök politikai befolyásának, másrészt pedig az első munkásmozgalomnak a szocializmus felé hajlái-

sának volt következménye az, hogy a tömörülés elleni ellenszenv egyenesen a *koalíciók üldözésévé* fajult. Különösen a marxizmus nemzetközi felfogása és az államnak osztályuralomként bélyegzése könnyítették meg a munkaadóknak, hogy az államhatalmat is megnyerjék a szakszervezetek üldözése számára és elérjék a *koalíció tilalmát*, vagyis a szervezkedési tilalmat. Államfelforgató elemnek bélyegezték a munkásság e szervezeteit és ezen az alapon megindult ellenük a harc Angliában csak úgy, mint Franciaországban, Németországban és más államokban.

Az államnak a szakszervezetekkel szemben elfoglalt első álláspontja tehát az üldözés és a megsemmisítésükre való törekvés volt. Szigorú büntetéseket szabtak a koalíciókban való részvételre és legnagyobb részt a büntető törvénykönyvben szabályozták az ilyenekben való részvételt. A Németországban 1878-ban hozott szocialista törvény is ezen az alapon állott.

A küzdelem meddőnek bizonyult és lassankint *be kellett látni, hogy a munkásságnak szakszervezetekben való tömörülését nem lehet elnyomni*. A legszigorúbb büntetések hatálytalanok maradtak és eredménytelen volt a német szocialista törvény is. Az elnyomatási korszakban a szakszervezetek mindenféle megengedett címen, mint segélyegyletek, önképző egyletek, dalárdák stb. alakultak és így a *szabadszervezet* jellegét öltötték, amely titokban fejti ki működését. Lassankint térthódított az a felfogás, hogy a szakszervezetek elnyomása csak növeli a radikális szellemet, mert fokozza a munkásság elkeseredését. Belátták azt is, hogy *nemcsak a politikai bölcseséggel ellenkezik a szakszervezetek elnyomása, hanem a politikai józansággal és az igazsággal is*, mert a munkások addig, amíg egyénenként állanak szemben a munkaadóval, oly gyengék, hogy a munkafeltételek szükségképen hátrányukra alakulnak. A kedvezőtlen munkafeltételek magának a közgazdaságnak alapjait is veszélyeztetik és ezért a szociálpolitikusok is pártolták a szakszervezeti mozgalmat.

Így lassankint elkezdtek felismerni, hogy a szakszervezetek magának a kapitalizmusnak ellenhatásaként keletkező szervezetek, amelyek kinövéseinek ellensúlyozásában hathatósan működnek közre. Maga a szabadelvű felfogás is jelentős változáson ment keresztül e tekintetben és most már arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szakszervezeteket el kell tűrni. Elejtették tehát a büntetőjogi tilalmakat és eleinte arra az álláspontra helyezkedtek, hogy miként már az 1872-i magyar ipartörvény is kimondja, akár a munkaadók, akár a munkások idevágó megállapodásai, vagyis a *koalíciók jogérvénnyel nem bírnak*. Az új szabályozás hatása az volt, hogy a szakszervezetben való részvételért senkit sem lehetett büntetni, de a szakszervezeteknek sem volt joguk valakit hátránnyal sújtani azért, mert a megegyezést nem tartotta be. A szervezkedés céljából alkalmazott erőszak és megfélemlítés a büntetőjog körében mint büntetendő cselekmény megmaradt.

A nyugati államok, élükön Angliával, még tovább mentek. Anglia 1871-ben törvényes alakulatoknak ismerte el a szakszervezeteket. A szakszervezetek törvényes elismerése a *koalíció-jogot*, vagyis a szervezkedési szabadságot jelenti. Franciaország 1884-ben hozta meg szakszervezeti törvényét, amelynek értelmében a szakszervezeteket csak a bíróság oszthatja fel, és pedig csak akkor, ha törvényellenes magatartást tanúsítanak. Belgium 1898-ban hasonló törvényt hozott.

Németország, valamint Ausztria és Magyarország sokáig nem követték a nyugati államok példáját. A német szocialista törvény *rendészeti* ügygétette a szakszervezeti kérdést és annak ellenére, hogy a szocialista törvény 1890-ben hatályát veszítette, bár a változott körülményeknek megfelelően tompított alakban, továbbra is rendészeti kérdésként kezelték a szakszervezetek ügyét. E szerint a törvény nem ismer ugyan nyílt koalíciós tilalmat, de a kormány a közre való ártalmasság címén feloszlathatja a szakszervezeteket, amelyeket úgy kezeltek, mint nem kívánatos egyesületeket. E rendszer természetesen a legkövetkezetlenebb, mert nyíltan nem mondja ki a koalíció

tilalmát, de a lehetőség szerint üldözi a szervezkedést. E rendszer nem tudta megérteni, hogy maga a gazdasági harc, tehát a sztrájk és a sztrájkalap gyűjtése, nem irányul az államrend felforgatására, hanem a munkásság helyzetének javítására. Viszont a munkásságnak a marxizmus nemzetközi alapon való szervezkedése és a szakszervezeti mozgalomnak a szociáldemokrácia politikai mozgalmával való szoros kapcsolata mindig azt a gyanút ébresztették a polgári osztályokban, hogy a szervezetek lényegileg mégis az államrend ellen törnek.

Ennek az állapotnak Németországban az 1918. év vetett véget, midőn a szakszervezeti szabadságot elismerték. Hasonlóképpen Ausztriában, míg Magyarországon ma sincsen szakszervezeti törvényünk. A gyakorlatban azonban a szakszervezetek elismert tényezői lettek a gazdasági életnek és a hatóságok is igénybeveszik működésüket.

A szakszervezetek elismerésével azoknak mint jogos érdekképviselőknek a jogrendbe való beillesztése foglalkoztatta a szociálpolitikában haladottabb országok törvényhozását. Elsősorban *nyilvántartásukat* rendelték el, előírva, hogy kötelesek magukat az erre illetékes hatóságnál bejegyeztetni. A szakszervezeti törvények továbbá igyekeztek elhárítani a szervezkedésnél *kényszereszközök* alkalmazását és a politikával való kapcsolatukat. A szakszervezetek keletkezése és a politika azonban, mint láttuk, az európai kontinensen egymással kezdetől fogva olyan szorosan egybefonódtak, hogy az idevonatkozó rendelkezések eredménytelenek maradtak.¹

A szakszervezetek szabályozásának egyik legkényesebb pontja a szervezkedésnél alkalmazható eszközök kérdése. Nyilvánvaló, hogy, mint a kartell, úgy a szakszervezet működése is csak akkor lehet hatályos, ha kebelében a szakmáknak nagy hányada egyesül.² Ezt viszont az érdekelték nagy része sokszor nehezen látja be. Ezért, mint a kartellek, a szakszervezetek is gyakran erősebb eszközökhöz nyúltak a tagok toborzásánál. Kétségtelen azonban, hogy erre, annál kevésbé van szükség, minél többet nyújt a szakszervezet a munkásnak.

Mint törvényesen elismert alakulatok a szakszervezetek csakhamar a gazdasági élet fontos tényezői lettek. Nagy volt a hatásuk a munkásokra, akiknek sorsán tevékenységükkel, küzdelmükkel és jóléti intézményeikkel (segélyezés, munkásbiztosítás, házipítő és fogyasztási szövetkezetek, stb.) sokat segítettek. Nevelő hatásuk nem volt csekély, midőn az azelőtt elszigetelten álló munkásokat a szervezeten belül való fegyelmezett magatartásra szoktatták és a munkásoknak a polgári osztályok részéről alul becsült tudásvágyát is igyekeztek kielégíteni. A munkajog kiépülésével nagy hivatás várt rájuk a munkaszerződés megkötésétől kezdve a munkaviszályok elintézéséig, ahol a hatóságok is mindjobban igénybeveszik közreműködésüket. Anyagi megerősödésük a munkaviszályok terén is céltudatos és óvatosabb eljáráshoz vezetett, midőn gondosan mérlegelik a harc kimenetelének esélyeit, tudatában lévén annak, hogy a munkásságtól gyűjtött összegek kockáztatásáról van szó.

A további fejlődés folyamán a szakszervezetekben való tömörülés alkaterészévé lesz az *egyesülési szabadságnak* és a polgári jogok között foglalt helyet. Így van ez számos európai és délamerikai ország alkotmányában.³ Az Egyesült Államokban az 1935. évi törvény biztosít hatályos védelmet a szakszervezeteknek. E törvény tiltja munkásoknak szakszervezetekbe belépés

¹ Így volt ez egyébként Angliában is, ahol 1909-ben az osbornei perből kifolyólag eltiltották a szakszervezeteket attól, hogy bevételeiből politikai pártokat segítsenek. 1913-ban ezt a tilalmat visszavonták.

² Tisztán gazdasági szempontból a szakszervezet kínálati kartell a munkapiacra.

³ Egy nem teljes felsorolásra vonatkozólag v. ö. Méthodes de collaboration entre les pouvoirs publics, les organisations professionnelles ouvrières et les organisations professionnelles patronales. Genève, 1940, a 21. old. E népszövetségi kiadvány számos értékes adatot tartalmaz a szakszervezetekre és azok szerepére vonatkozólag.

miatt való elbocsátását, vagy a munkásoknak a vállalkozó részéről abban való befolyásolását, hogy milyen szakszervezetbe kívánnak belépni. Ezzel a szakszervezetek nemcsak elismert alakulatok lettek, hanem a szervezkedési szabadság alkotmányjogi alátámasztást és védelmet is nyert.

Bräuer, Th.: Die Gewerkschaft als Organ der Volkswirtschaft. Berlin, 1921. — *U. a.*: Gewerkschaft und Volkswirtschaft. Jena, 1922. — *Umbreit*: 25 Jahre deutscher Gewerkschaftsbewegung 1890—1915. Berlin, 1915. — *Legien*: Die deutsche Gewerkschaftsbewegung. Berlin, 1911. — *Braun*: Die Gewerkschaften, ihre Entwicklung und Kämpfe. Nürnberg, 1914. — *Hartmann*: Fünfzig Jahre deutscher Gewerkvereine (Hirsch—Duncker) 1868—1918. Jena, 1918. — *Deutsch*: Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung. Wien, 1908. — *Reichmann*: Die christlichen Gewerkschaften. Stuttgart, 1907. — *Erdmann*: Die christliche Arbeiterbewegung in Deutschland. Stuttgart, 1906. — *U. a.*: Die christlichen Gewerkschaften. Stuttgart, 1914. — *Faulhaber*: Die Christliche Gewerkschaften. Nürnberg, 1913. — *Gasteiger, M.*: Die gelben Gewerkschaften. München, 1909. — *La liberté syndicale*. (Bureau International du Travail.) Genève, 1926. — *Hueck, A. és Nipperdey, H. C.*: Lehrbuch des Arbeitsrechts. I. köt. 3—5. kiad. Berlin, 1931. II. köt. 1932. — *Kaskel, W.*: Arbeitsrecht. 4. kiad. Berlin, 1932. — *Pernecky B.*: A munka törvénykönyve. Budapest, 1943.

4. A munkaadói egyesületek. A munkaadók sokáig azzal küzdöttek a szakszervezetek ellen, hogy azokat nem ismerték el a munkások jogos érdekvéköpveletének és nem voltak hajlandók a szakszervezetek vezetőivel tárgyalni. Igyekeztek a munkások felvételénél kikötni azt, hogy nem szabad általában szakszervezetbe vagy legalább bizonyos fajta szakszervezetbe belépniök. Álláspontjuk általában az volt, hogy saját üzemükben a maguk urai és másoknak, főleg pedig a szakszervezeteknek beleszólást az üzembe nem engednek.

Igyekeztek arra irányult, hogy a követelődő munkásokat a gyárakból kiküszöböljék. Ezért ú. n. *feketelistákat* vezettek be, vagyis jegyzékek egymással való közlésével lehetetlenné tették azt, hogy ily munkások munkát találjanak. Azzal is megpróbálkoztak, hogy maguk alakítanak ú. n. békés munkásszervezeteket, amelyek a sztrájk eszközt elvetették. E szervezeteket segélyezték is. Ezek a fent említett sárgaszervezetek.

Az egyre gyakrabban ismétlődő sztrájkok ellenszereként fejlődött ki azután a *munkáskizárás* (lock out), vagyis a munkások tömeges elbocsátása és az üzem beszüntetése. Ez is csak félrendszabálynak bizonyult addig, amíg a szakmabeli munkaadók nem egységesen alkalmazzák. A kizárás egyébként a munkaadóknak is kárt okoz, mert megakasztja a termelést.

Mindezek az eszközök a szakszervezetek elleni küzdelemben mind közelebb hozták egymáshoz a vállalkozókat. Mindjobban belátták, hogy a szakszervezetek oly hatalommá nőttek ki magukat, hogy csak szervezkedéssel tudnak velük megküzdeni. Így keletkeztek a *munkaadói egyesületek* a munkásmozgalom ellensúlyozására. Ezek sok tekintetben hasonló eszközökkel élnek, mint a szakszervezetek, amennyiben az egységes fellépésnek szolgálnak és így a szakszervezetekkel a munkaadók egységes eljárását helyezik szembe. Sztrájkok esetére a kölcsönös támogatást veszik kilátásba és a munkáskizárásokat is egységes alapon irányítják.

Ezzel a munkások és munkaadók közötti küzdelem új korszakba lépett. A szervezetlen és üzeneként folyó küzdelem helyét a nagy munkaadói szervezetek és szakszervezetek küzdelme foglalta el. A mintegy csapatonként folyt régebbi küzdelmek most már szinte a hadseregek küzdelmeivé lesznek. A küzdelem méretei ezzel növekedtek, de a küzdő erők nagysága és a veszteségek megnövekedése folytán a küzdelmek némileg ritkulnak, mert most már mindkét oldalon sok forog kockán. Így nemcsak a szakszervezetek megerősödése, hanem a munkaadó egyesületek kialakulása is hozzájárul ahhoz, hogy most már mindkét fél mind jobban érzi a harc kockázatos voltát és csak eredményre kilátást nyújtó esetekben szokott ehhez az eszközhöz fordulni.

A munkaadói egyesületek a szakszervezetekhez hasonló alapokon és elveken épültek fel. Itt is a szakma a kristályosodási pont és az egységes

fellépés a lényeges. Nagy szerep jut az ellenállási alapokhoz hasonló alapoknak is. Ilyenek a sztrájk letörésére szolgáló alapok. Megpróbálkoztak a *sztrájkbiztosítással* is, amelynek azonban nehézsége az, hogy az üzem magatartása is idézhet fel sztrájkot és így a költségek viselése szempontjából nehézségek keletkeznek. Egyébként a munkaadók is megalakítják a szakszervezeti tanácshoz hasonló vezérkarukat *munkaadók központja* címén vagy egyéb alakban. *Csúcsegyesületeket* szerveznek, amelyek központokban foglalják össze a munkaadókat. A vállalkozói egyesületektől és egyéb érdekképviseletektől a munkaadói egyesületek abban különböznek, hogy harcra szervek és egyenesen arra alakulnak, hogy a munkásszervezetekkel a küzdelmet felvegyék.

Magyarországon a munkaadói egyesületek kialakulása a XX. század kezdetére esik. Ekkor alakultak a Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete, az Építőiparosok Országos Szövetsége és egyéb munkaadói egyesületek. Később a Munkaadók Központjában egyenesen a munkaküzdelmek számára teremtetett szerv alakult.

Magyarországra nézve l. a Magyar Vasművek és Gépgyárak Orsz. Egyesületének jelentéseit. Egyébként: *Tänzler, Fr.*: Die deutschen Arbeitgeberverbände 1904—1929. Berlin, 1929.

5. A munkaviszályok tartalma. A munkaadók és munkások közötti küzdelem a dolog természeténél fogva elsősorban jövedelemeloszlási küzdelem, amely a munkabér magasságáért folyik, tehát *béreküzdelem*. Kiterjed a bérfizetési módokra és a követelt teljesítményekre is, mert mint tudjuk, egyes bérfizetési módok a bért a teljesítménnyel kapcsolják össze. A béreküzdelem tehát nemcsak az óra- és akkordbérek emelésére, hanem a bérfizetés módjainak megállapítására is vonatkozik. Összeütközésekre adhatnak alkalmat továbbá a bérlevonások, az akkordnyomás, vagyis az akkordegység leszállítása stb.

A béren kívül természetesen az *egyéb munkafeltételek* is okot szolgáltathatnak összeütközésekre. Így különösen a munkaidő, a munkaszünetek, de egyéb kérdések is, mint p. o. az üzem munkásainak a szakszervezetektől eltiltása.

Az utóbbi kérdéshez kapcsolódva mindjobban előtérbe lép a szakszervezetek erősödésével a *szervezkedési szabadságért*, vagyis a szakszervezetek elismeréséért *való küzdelem*. A bizalmi férfiak el nem ismerése, a szervezett munkások üldözése és a szakszervezet közbelépésének visszaszűntetése mindannyi ok, amely összeütközések kiindulási pontjává válik. Gyakori okai az összeütközésnek továbbá a munkásmozgalomban résztvevő munkások eltávolítása, művezetőkkel szemben felmerülő panaszok és egyéb oly ütközéspontok, amelyek a munkás és munkaadó közötti érdekellentétből származnak. Minél jobban érzik erejüket a szakszervezetek vagy a munkaadói szervezetek, annál inkább előtérbe lépnek az ú. n. hatalmi kérdések, amidőn a magát erre elég erősnek érző fél azért idézi fel az összeütközést, hogy erejét megmutassa.

A munkaviszályok kiindulhatnak magából az üzemből. E tekintetben a munkaadói közegek és a munkások közötti viszonyon sok múlik. Az üzemvezető mérnök és a művezetők fontos tényezői az ipari békének, csakúgy, mint a bizalmi férfiak. Kiindulhatnak azonban a munkaviszályok a szakszervezetből vagy a munkaadói szervezetből is, midőn nem egy üzem különleges viszonyai, hanem általánosabb kérdések szolgáltatják az alapot az összeütközésre.

6. A munkások harci eszközei. A munkásoknak a munkaviszályokban alkalmazott eszközei sokfélék. Legenyhébb közülük az *üzem zár alá vétele*. Ez abban áll, hogy a szakszervezeti tagok kerülnek az üzemet, amely így nehezen kap új munkásokat és bizonyos bérulási folyamatnak van kitéve.

A legfontosabb harci eszköz a tömeges munkabeszüntetés, vagyis a *sztrájk*. A munkások ezzel megállítják az üzemet, ami gyakran akkor is bekövetkezik, ha csak a munkások bizonyos csoportja lép sztrájkba, mert az üzem szerves egészében a munkafolyamatok egymásba kapcsolódnak és így egyfajta munkának a beszüntetése megállíthatja az egész üzemet.

A sztrájkok eleinte alkalmoszerűleg és kellő előkészítés nélkül indultak meg. A munkafeltételekkel elégedetlen, vagy más alapon felizgatott munkásság hirtelen elhatározta, hogy nem folytatja tovább a munkát. A vállalkozót meglepetésszerűen érve, ily módon gyakran sikerült a munkások követeléseinek érvényt szerezni. Annak tudatában azonban, hogy a munkások nem bírják sokáig az éhezést, a munkaadók könnyen felül is kerekedtek és a sztrájkok jelentékeny része eredménytelen volt. Nem utolsó oka volt ez annak, hogy a munkásság belátta, hogy nemcsak alkalmoszerűleg kell fellépnie a munkaadóval szemben, hanem állandóan tömörülnie kell akkor, ha a munkaviszonyokban eredményt akar elérni.

A szakszervezetek kifejlődésével a sztrájk jellege megváltozott. Ma már *vad sztrájk*nak hívják az ilyen előkészítés nélküli alkalmoszerű munkabeszüntetést. Szembenáll vele a *rendezett szakszervezeti sztrájk*. A vad sztrájktól megkülönbözteti, hogy a sztrájkmozgalom tervszerűen lesz előkészítve és irányítva és hogy mögötte az ellenállási alap anyagi ereje áll. A szakszervezeti sztrájknál tehát, amíg az ellenállási alap győzi, elesik annak a veszélye, hogy a munkásokat az éhség visszakergeti a gyárba. Ezért az ilyen sztrájk szívósabb és hatályosabb. Külsejében is sokban megváltozik a sztrájk; a vad sztrájknál szokásos erőszakosságok és kihágások elmaradnak, az alkalmoszerűleg felizgatott tömegek helyébe a szakszervezetek által megfegyverezett tömegek lépnek.

A szakszervezetek megizmosodásával a sztrájkok azonban nemcsak rendezettek és szívósabbak lesznek, de a munkásság óvatosabb is a fegyver alkalmazásában. Míg a vad sztrájkot megkockáztatták gyakran komolyabb siker reménye nélkül is, a szakszervezetek ügyelnek arra, hogy a munkásság a sztrájk fegyveréhez csak akkor nyuljon, ha feltevésük szerint sikerre van kilátás. Hiszen a sztrájk igénybeveszi az ellenállási alapot és ennek teherbíróképességét figyelembe kell venni. Így a szakszervezeteknél valóságos *sztrájkpolitika* fejlődik ki, amely a munkapiac helyzete szerint irányítja a sztrájkot. Az ipar fellendülése és bőséges megrendelése azok az alkalmak, amelyeket sztrájkok rendezésére fel szoktak használni. Ekkor van leginkább kilátás arra, hogy a munkaadó a munkásoknak engedményeket tehet. A depresszió korszakában viszont a sztrájk gyakran csak az ellenállási alapot gyengíti, sikerre való komoly kilátás nélkül, mert a vállalkozó maga is nehézségekkel küzd.

Sztrájkok rendezését a központi szakszervezetek tartják kezükben, mert ők rendelkeznek a nagyobb ellenállási alapok felett. Ezért sztrájkszabályzatot készítenek, amely megszabja, hogy az egyes szervezeteknek mikor van igényük a központtól való támogatásra. Így végeredményben nagyobb sztrájkok csak a központ hozzájárulásával keletkezhetnek és a helyi szervezetek legfeljebb kisebb sztrájkokat folytathatnak le, amelyek lebonyolítására saját erejüket elegendőnek vélik.

A szerint, hogy milyen okból folyik a sztrájk, különböző fajait szokták megkülönböztetni. Így szólnak *támadó* és *védő sztrájkokról*, a szerint, hogy a munkások követelése, vagy a munkaadó valamely intézkedésével szemben elfoglalt álláspontjuk idézi-e fel a sztrájkot. *Hatalmi sztrájk*nak nevezzük azt, amely az egyik vagy másik fél erőpróbájaként tör ki. *Szimpátia sztrájk*-ról szólnak akkor, ha valamely munkáscsoport egy másik munkáscsoport által támasztott követelés elősegítésére lép sztrájkba. *Politikai sztrájk*ról viszont akkor, amidőn valamely politikai követelés (pl. az általános választójog) érdekében lépnek sztrájkba a munkások.

Mind e sztrájkok *részleges sztrájkok*, mert nem foglalják magukban az egész munkásságot. Ezzel szemben az *általános sztrájk* az egész munkásság fellépése volna a gazdasági renddel szemben. Az általános sztrájk tehát lényegében már politikai sztrájk, még pedig az egész fennálló rend ellen irányul. Ennek hívei elsősorban a forradalmi szindikalisták, akik szerint a munkásság ezzel emelhetné ki támasztékaiból a mai gazdasági rendet.

A forradalmi szindikalizmus az, amely a munkásoknak további harci eszközeit fejlesztette ki, különösen a *sabotage*-ban. Ez lényegileg nem munkamegtagadás, hanem a munkának olymódon való végzése, hogy a teljesítés módja által vagy megakad az üzem, vagy pedig a teljesítmény olyan természetű, hogy végeredményben üzemzavarhoz vezet. Szabotálni lehet tehát mindenféle módon, ha a munkás munkáját lassan és rosszul végzi. A gépek meg nem felelő kiszolgálásával és szándékos mulasztásokból üzemzavarok állnak elő. Sőt a szindikalisták kedvelt eljárása az is, hogy valamely gépnél, vagy munkaeszköznél szándékosan kárt idéznek fel.

Egyéb eszközök az Egyesült Államokból származnak. Ilyen a *ca-canny*, vagy *amerikázás*, amely lassú és kényelmes dolgozás által igyekszik az üzemet megakasztani. Más természetű a *label*, vagyis a *szakszervezeti védjegy*. Célja az, hogy felismerhetővé tegye azokat a termékeket, amelyek a munkásoknak megfelelő munkafeltételek között készültek és így lehetővé tegye ezeknek oly áruktól való megkülönböztetését, amelyeket e munkafeltételeket be nem tartó üzemek termeltek. A label tehát arra van hivatva, hogy a munkást csak a szakszervezeti védjeggyel ellátott áru használatára indítsa és ezzel a munkásoknak nem tetsző munkafeltételekkel dolgoztató vállalkozóknak kárt okozzon. Már 1875-ben alkalmazták San Franciskóban dohánygyártmányoknál a kínai munkások által előállított dohánygyártmányok üldözésére.

Írországból származik egy további eszköz, a *bojkott*. Lényege az, hogy a munkások mintegy zár alá veszik az üldözni kívánt üzemet és a munkásokat eltiltják gyártmányainak vásárlásától.

A bojkott elnevezését Ch. C. Boycott írországi jószágigazgatóról nyerte, aki kellemtelen bánásmódjával a munkások nemtetszését nyerte meg és akit azután a munkások azzal üzték ki Írországból, hogy minden érintkezést megszüntettek vele. Nem kapott munkásokat és kénytelen volt kivándorolni.

Hogy a sztrájkok sok sikertelen kimenetelű harc mellett is igen jelentékeny eredményeket vívtak ki a munkásság számára, az kétségbevonhatatlan. A munkaidő rövidítése, a munkaszünetek bővítése, főképp pedig a bérek feljavítása által erősen javították a munkások helyzetét. Ezzel szemben állanak természetesen a sztrájk megvívásáért hozott áldozatok, az elvesztett munkanapok és a sikertelen sztrájkokra költött összegek.

Közép-Európában a XX. század elején kezdődnek az erősebb sztrájkhullámok. Németországban p. o. a sztrájkoló munkások száma 1899—1903-ban évi átlagban 83.384, 1909—1913-ban 226.187 volt.

Magyarországon kivált 1906—1907-ben növekedtek meg a sztrájkok. Míg 1905-ben 2154 üzemben 335 sztrájk volt, amelyben 44.664 munkás vett részt, 1906-ban 5212 üzemben 558 sztrájk volt 56.393 munkás részvételével. 1918-tól kezdve ismét növekedett a sztrájkok száma; később azonban a gazdasági pangás következtében erősen csökkent. Ebből az időből Magyarországon csak a bányászatra vonatkozó adatok állnak rendelkezésre, amelyek szerint 1924-ben csak a bányászatban 67 sztrájk volt, 46.164 sztrájkoló munkással.

Ferenczi Imre: Sztrájk és szociálpolitika. Budapest, 1907. — Maschke: Boykott, Sperre und Aussperrung. Jena, 1911. — Schwittau, G.: Die Formen des wirtschaftlichen Kampfes. Berlin, 1912. — Georgi, E.: Theorie und Praxis des Generalstreiks. Jena, 1908. — Nötzl: Der Generalstreik als soziales Kampfmittel. München, 1912. — Hiller, E. T.: The Strike. Chicago, 1928. — Crook, W. H.: The General Strike. Chapell Hill, 1931. — Griffin, J. I.: Strikes. New York, 1939. — Overbeigh: La grève générale. Brüssel u. Leip-

zig, 1914. — *Kautsky*: Der politische Massenstreik. Berlin, 1914. — *Millerand*, A.: La grève et l'organisation ouvrière. Paris, 1906. — *Duchosal*, J.: Le boycott en droit anglais. Liège, 1935.

7. A sztrájk szabályozása. A sztrájkra vonatkozó törvényhozás a dolog természeténél fogva szoros párhuzamot mutat a szakszervezetek szabályozásával. Amíg a koalíció tilalmak fennállottak és az érdekelteknek a munkafeltételek szabályozására való tömörülését tiltották, magától értetődött a tömörülések tulajdonképeni céljának, a sztrájknak büntetendő cselekményként való felfogása.

Némileg enyhült a helyzet, amidőn a szervezkedés büntetőjogi üldözése megszűnt és csak a jogérvényt tagadták meg az idevágó egyesületektől. Ahogy ebben az időben a koalíciót azzal igyekeztek nehezíteni, hogy a szervezkedésnél alkalmazott kényszert mondták ki büntetendőnek, úgy a sztrájkot is most erről az oldalról igyekeztek megragadni, büntetve a sztrájkokkal kapcsolatban felmerülő erőszakot. Sztrájkoknál való beavatkozásra ezzel nem csekély alkalom nyílt, mert a sztrájkolóknak a dolgozni akaró munkásokkal való összeütközése igen könnyen tért rá az erőszakosság és tettelegesség útjára. A sztrájktörők, vagyis a dolgozni akaró munkások elleni fellépés tehát könnyen beavatkozásra szolgáltatott alkalmat.

A sztrájkok elhárítására azonban ezek az eszközök nem bizonyultak elég hatályosoknak. Először is sztrájkolni lehet békésen is, midőn a sztrájtörők távoltartására csak a rábeszélés fegyverét használják. Ily esetben a büntetőtörvénykönyv alapján való beavatkozásra nem nyílik alkalom. Másrésről fel kellett ismerni annak az álláspontnak a tarthatatlan voltát, hogy a sztrájk magában véve forradalmi eszköz. Amint tisztultak a nézetek e tekintetben a szakszervezetekkel szemben, éppen úgy tisztulniok kellett a sztrájkokkal szemben is. A *sztrájk gazdasági küzdelem* és, mint ilyen, a fennálló gazdasági renden belül csak különleges és a közérdeket nagymértékben veszélyeztető esetekben üldözhető. Ezen az alapon mondotta ki Magyarországon az 1898. évi II. tc. a mezőgazdaságra és az 1914. évi XVII. tc. a vasutásokra vonatkozólag a sztrájktilalmat. Az utóbbiakra nézve a háború előtt több más országban is fennállott e tilalom. A kapitalisztikus rendszeren belül jogi munkakényszer éppoly kevésbé áll fenn, mint alkalmazásai kényszer. Ha nem esik büntetés alá a munkáskizárás, akkor szembeszökő következetlenség a sztrájknak a büntetése. Amilyen mértékben hódít teret annak felismerése, hogy a sztrájk tisztán a gazdasági harc eszköze és hatásos tényezője a munkások helyzete javításának, olyan mértékben maradnak el a különben régebben sem nagy számban alkalmazott közvetlen sztrájktilalmak.

A tömeges munkabeszüntetés joga azonban egyes vonatkozásokban megszorításra szorul, amiről több állam törvényhozása gondoskodott is. Így közszolgálati viszonyuknál fogva nem illeti meg a sztrájk joga a köztisztviselőket, akiknek kötelezettségeit a közszolgálati jog szabályozza és nem magánjogi szerződés. Egyes országokban tilos továbbá minden olyan tömeges munkabeszüntetés, amely nemcsak a munkaadót sújtja, hanem a közönségre is súlyos következményekkel jár, mint p. o. a közüzemek és a vasutak alkalmazottainak sztrájkja. Angliában 1926-ban az általános sztrájkra mondtak ki tilalmat azzal az indokolással, hogy a sztrájkolók az országgyűlésre, tehát a törvényhozásra akarják saját akaratukat rákényszeríteni. Általános sztrájktilalom ma már csak olyan országokban áll fenn, amelyek, mint p. o. az ausztráliai Commonwealth vagy Újzéland, a kötelező döntőbíráskodás alapján állnak és így gondoskodtak a munkaviszályok békés elintézéséről. Egyes országok nem mennek egészen a sztrájktilalomig, de a közönség széles körét érintő esetekben csak akkor engedik meg a sztrájkot, ha előzetesen a felek békéltetési eljárásnak vetik magukat alá és ez sikertelen maradt.

— Az egyéni szabadság gondolatából kiindulva, a *dolgozni akarók védelme* címén is meg lehetne ragadni a sztrájkkérdést oly módon, hogy elismerve a

munka tömeges abbahagyásának jogosságát, szembehelyezzük vele a dolgozni kívánók munkára való jogát. Persze e megoldás mellett is a *sztrájkörszemállásnak*, vagyis oly munkások felállításának, akik a dolgozni akarókat felvilágosítják és rábeszélnek, büntetlenül kell maradnia addig, amíg erőszakhoz nem nyúlnak. Ezt a megoldást választotta Anglia már 1896-ban és ezzel elesnek azok a különleges büntetőjogi tilalmak, amelyek régebben néhol a sztrájkörszemállásra vonatkozólag fennállottak. Ez természetesen nem jelenti az erőszak törvényesítését ebben a keretben sem, hanem csak azt, hogy az általános büntetőjogi rendelkezések nyernek alkalmazást a sztrájkörszemállással kapcsolatos erőszakosságok esetében is.

A sztrájkok üldözésének elejtése és a munkabeszüntetésnek a munkások jogaként való felfogása távolról sem jelenti természetesen azt, hogy a sztrájkot kívánatos fegyvernek ismerjük el. A munkások körében is mind tudatosabbá válik az, hogy a sztrájk kétélű fegyver, amely nemcsak előnyt, hanem súlyos hátrányokat hozhat magukra a munkásokra is. Éppen ezért a sztrájkok üldözéséről a súlypont mindinkább a *sztrájkok megelőzésére* tolódik el, amelynek eszközeivel a következőkben fogunk foglalkozni.

A nélkülözhetetlen üzemek működésének biztosítása érdekében egyébként több országban *munkavédelmi szervezetek* alakultak. Céljuk nem általában a sztrájkok letörése, hanem oly esetekben a szükséges munkaerő rendelkezésre bocsátása, midőn a legsürgősebb közérdeket veszélyezteti a sztrájk (pl. villamos műveknél, vízvezetékek-nél stb.).

Magyarországon a háború előtti időkben általában a sztrájkot szakszervezetek alakításának nehezítésével és különösen azzal igyekeztek leküzdeni, hogy nem engedték e szervezetek alapszabályaiba ellenállási alap gyűjtésére vonatkozó rendelkezések felvételét, azonban habozás nélkül megengedték, hogy néhány munkaadói szervezet munkaskizárások esetére kölcsönös támogatásra vonatkozó szakaszokat vegyen fel az alapszabályaiba. Kiáltó példája ez annak a szellemnek, amellyel közigazgatásunk a munkás és a munkaadó közötti küzdelem kérdését kezelte. *Tisza István* belátta, hogy a sztrájk a gazdasági küzdelem eszköze, 1904-ben irányítványt is adott ki. Álláspontja azonban az volt, hogy a sztrájknak nem szabad erőszakkal, sem pedig szerződésszegéssel párosulnia; ilyen irányú törvényjavaslatot is akart az országgyűlés elé terjeszteni. Erre azonban éppoly kevésbé került sor, mint annak a gondolatnak megvalósítására, hogy a dolgozni akarók védelme címén alkottassék törvény. Így azután a sztrájk kérdése nálunk a mezőgazdaságban és a vasutaksoknál fennálló tilalmak kivételével máig sincsen törvénnyel rendezve. Gazdasági rendünk átalakulásával természetesen a sztrájk kérdésének rendezése is az új szellemnek megfelelő megoldást kíván.

8. A kollektív szerződések. Ha a sztrájk korszerű szabályozásának kérdéseit akarjuk megérteni, mindenekelőtt azzal az átalakulással kell tisztába jönnünk, amelyet egyrészt a szakszervezetek működése, másrészt pedig a sztrájkok szaporodása a munkaviszonyban előidézték. Mindkettő ugyanis a munkaszerződés létrejöttének egy új útját egyengette.

A szakszervezet harca a való egyesülés kedvezőbb munkafeltételek kivívása érdekében. A szakszervezet célja a munkás elszigeteltségének megszüntetése és az egyesülés erejével kedvezőbb munkafeltételek elérésében való támogatása. A sztrájk is, akár eleinte mint vad sztrájk, akár pedig később mint a szakszervezetek által irányított sztrájk, az *összetartás ereje útján való küzdelem jobb munkafeltételek elérése érdekében*. Midőn a szakszervezetek a munkást a munkaviszony kialakításában egyéni elszigeteltségéből emelik ki és az összetartásban rejlő erőt használják fel a munkafeltételek javítására, szembekerültek a munkaadók felfogásával, amely szerint a munkafeltételek megszabása az egyes vállalkozó és az egyes munkás magánügye, amelybe másnak beleszólása nincsen. A sztrájk megszüntetése érdekében azonban a vállalkozók mind gyakrabban voltak kénytelenek szakítani ezzel az elvvel és így lépésről lépésre engedni a munkások ama követelésének, hogy a munkafeltételek a munkások összességével való megállapodás útján szabassanak meg. Az ilyen megállapodásokat, amelyek egy munkaadó vagy később mindinkább a szakmabeli munkaadók szervezete és az üzembeli munkások összes-

sége vagy pedig mindinkább a szakmát képviselő szakszervezet között a munkafeltételekre nézve létrejönnek, *kollektív szerződésekként* nevezzük. Gyakran *tarifaszerződésekként* is nevezik e megállapodásokat, mert legfontosabb pontjuk a munkabérek megállapítása szokott lenni.

A kollektív szerződés legelemibb alakja tehát a munkaadó és az üzembeli munkások összességének megállapodása. A szakszervezetek tömörülésével azonban a kollektív szerződések mindinkább az egész szakma munkafeltételeinek megszabására irányulnak. Erősíti ezt az irányzatot azután az, hogy a munkaadók is nagyobb szervezeteket alakítanak és így a munkaadók részéről is az egész szakmát felölelő szervezet lép tárgyalásba a munkafeltételek megállapításánál.

Ennek a fejlődésnek az eredménye az lett, hogy a munkaadók és a munkások szervezeteik kölcsönös elismerésének útjára léptek. A központi szervezetek kölcsönös elismerése és ezzel a kollektív szerződések útjának hatóságos kidolgozása Dániában már 1899-ben megtörtént. Svédország 1906-ban, Norvégia pedig 1935-ben követte ezt a példát. Hasonló lépések máshol is történtek. Ezzel is bebizonyosodott az, hogy a szakszervezetek nemcsak a gazdasági harc kiéleződését szolgálták, amint az fejlődésük első korszakában látszott, hanem a munkaadók szervezkedésének előidézésével, majd pedig az utóbbiak szervezetei részéről a munkásszervezeteknek egyenlő tárgyaló félként való elismerésével az ipari békének is igen nagy szolgálatot tettek. A kollektív szerződések most már a munkaügyi viszályok szabályszerű módjaként kínálkoztak.

A kollektív szerződések a munkások számára a kapitalisztikus munkaviszony legnagyobb hátrányának kiküszöbölését jelentik, mert megszüntetik azt az állapotot, hogy a munkapiacra a munkás munkára való utaltságánál fogva a munkát adó vállalkozóval szemben feltétlenül a gyengébb fél. Viszont a munkaadók számára a kollektív szerződés a kapitalista szervezet nyújtotta legnagyobb előnyt kapesolja ki, amely a munkaviszony megállapításában az egyéni munkaszerződések korában egyedúrrá tette a munkaadót. A kollektív szerződések éppen ezért elvi változást jelentenek a munkaviszony alakulásában. Megszüntetik a munkás gyengeségét és letompítják a munkaadó hatalmát. Mindamellett a kollektív szerződések a munkaadóra nézve sem jelentenek hátrányt. A kollektív szerződés ugyanis a közös megállapodásban biztosítja a szerződés tartamára az üzemi békét. A kényszerhelyzetben kívül, amelyet a szakszervezetek megerősödése idézett fel, ez az oka annak, hogy a vállalkozók beletörődtek a kollektív szerződések rendszerébe, amely számukra tehát az ipari béke előnyeit nyújtja. A kollektív szerződések mindinkább a jogrendszerbe beilleszkednek és törvényes szabályozást nyernek. Míg eleinte a kollektív szerződés jogilag csak túrt jelenség volt, ma már a kollektív szerződések alkotják a *munkajog* legfontosabb alkatelemét. A törvényhozás ma már nem elégszik meg azzal, hogy érvényeseknek ismeri el a szerződéseket, hanem létrejöttüket egyenesen előmozdítani igyekszik, sőt utat tört magának a kollektív szerződéseknek ellenkező megállapodásokkal szemben való sértetlensége és egyes esetekben hatósági rendelkezés alapján az egész szakmára való kiterjesztése is.

A kollektív szerződés ugyanis az általános jogszabályok értelmében csak azokra a felekre érvényes, amelyek között a szerződés létrejött. Így tehát az illető üzem tagjai vagy a szakszervezet tagjai részesülhetnek csak előnyeiben. Egyes törvényhozások már régebben lehetővé tették, hogy a kollektív szerződések érvénye az egész szakmára kiterjesztessék ott, ahol a hatáság felfogása szerint ez kívánatosnak látszik. A további fejlődés folyamán azután szabállyá lesz a kollektív szerződésnek az egész szakmára való kiterjesztése.

Gilman, N. P.: *Methods of Industrial Peace*. Übers. v. Franke: *Wege zum gewerblichen Frieden*. Berlin, 1907. — *Ausländische Gesetzgebung über Berufsvereine, Einigungs-, Schieds- und Tarifwesen*. 18. Sonderheft zum Reichsarbeitsblatt. Berlin, 1918. — Kaskel: *Das neue Arbeitsrecht*. 4. kiad. 1922. — Seidel, R.: *Der Kollektivarbeitsvertrag*

in Deutschland, 1921. — *Raymond, B.*: Le contrat collectif de travail en France, 1921. — *Boos*: Der Gesamtarbeitsvertrag nach schweizerischem Recht, 1916. — *Vincenti G.*: A munka magánjogi szabályai. Budapest, 1942. — *Oakes, E. S.*: The Law of Organised Labor and Industrial Conflicts. New York, 1927. — *Weinfeld, A. C.*: Labor Treaties and Labor Compacts. Bloomington, 1937. — *Carrell, M. R.*: What is Collective Bargaining? New York, 1939. — Les conventions collectives. Bureau International du Travail. Genève, 1936.

9. A békeltetés és a döntőbíráskodás. Már az előbbieken említettük, hogy a kollektív szerződések a munkaviszályok befejezése hathatós eszközeinek bizonyultak. A lefolyt munkabeszüntetés itt közös megegyezéssel és a munkafeltételek közös szabályozásával nyer elintézés.

Közel feküdt az a gondolat, hogy a munkaviszály kitörését nem szükséges feltétlenül bevárni, hanem *a sztrájk kitörését békés megegyezéssel meg is lehet előzni*. Ennek módja gyanánt az kínálkozott, hogy mindkét oldalról, tehát a munkaadó és a munkások oldaláról megfelelő számban kiküldöttek ülnek le tanácskozni és keresik a megegyezés módját. Így született meg a *békeltetés*, amelynek lényege tehát tárgyalás a békés megoldás lehetőségeiről. Amennyiben a megegyezés sikerül, eredménye a kollektív szerződés. Működésének első feltétele természetesen a békeltető bizottságok *paritásos* alapon való megszervezése, vagyis a munkások és a munkaadók egyenlő számú képviselőiből való megalkotása.

A békeltetés jelentősége az ipari béke szempontjából igen nagy. Ha két fél áll egymással szemben, magába fojtva az elkeseredést, a nélkül, hogy kölcsönösen eszmét cserélnének, az ellentét elmérgesedik és végül az indulatok kerekednek felül, sokszor a józan belátás hátrányára. A békeltetési tárgyalás a kölcsönös eszmecserét és legalább a megegyezés iránti kísérletet lépteti ennek helyébe. Munkaadó és munkás igyekszenek egymást meggyőzni saját álláspontjuk helyességéről és megállapítani azokat a lehetőségeket, amelyekben belül engedmények tehetők. Az álláspontok kölcsönös megismerése és az érvök kicserélése közelebb hozhatják egymáshoz a feleket és végül megegyezéshez vezethetnek.

Bármily nagyok azonban a békeltetés előnyei, egy nagy hiánya e rendszernek megmarad, mert nincs biztosíték az iránt, hogy a tárgyalás valóban egyezséggel végződik. Minél nagyobbak az ellentétek és minél erősebbek a tárgyaló felek, annál könnyebben történhetik meg az, hogy egyik sem enged álláspontjából és a békeltetés eredménytelenül végződik. Az egyeztetési eljárásnak ez a hiánya az, amely már korán felvetette azt a gondolatot, hogy a vita eldöntésére megfelelő szervet kellene alkotni. Így született meg a döntőbíráskodás eszméje. A döntőbíráskodás *előnye*, hogy a viszályt elintézi és így elhárítja azt, hogy a tárgyalás befejezetlen maradjon. Hátránya azonban, hogy nehéz oly döntőbírárságot találni, amely valóban meg tudja győzni a feleket arról, hogy igazságosan intéztetett el az ügy. Sőt még ez sem elég, mert, ha hatalmi összeütközésekről van szó, mindegyik fél a maga álláspontját igyekszik a másikra rákényszeríteni. Ilyen körülmények között azután, ha a döntőbírárság végzését nem tesszük kötelezővé, a munkaviszály mégis kitör, ha pedig kötelezővé tesszük, nem könnyű az ítélet végrehajtása, minthogy nagy tömegekről van szó.

A döntőbíráskodás jelzett nehézségeiben kell annak okát keresnünk, hogy *e rendszer kötelező alapon való bevezetése miért tudott csak kismértékben keresztülhatolni*. Az ipari béke érdekében okvetlenül e cél felé kellene törekedni, mert hiszen ezzel lenne csak igazán biztosítva a sztrájkok elhárítása és csak így volna elérhető az ipari béke biztosítása. Korunk kétségtelesen e cél felé törekszik; a munkaadó és munkás közötti harc helyett a békés elintézés keresi. A döntőbíráskodás jelzett nehézségei azonban ennek nagy mértékben útjában állanak. A harc végül is az emberi viszonyokból teljesen sohasem küszöbölhető ki és már vívmánynak kell tekintenünk, ha e harc a munkaadói és munkásszervezetek útján rendezettebb mederbe terelődik és a

békéltetésben, valamint a kollektív szerződésben oly eszközök keletkeznek, melyek legalább részben kiküszöbölni tudják e harcot.

A békéltetés és a döntőbíráskodás homlokterében is természetesen a kollektív szerződések állanak. Régebben elsősorban mint a már kitört ipari viszályok elintézése jelentkezett a békéltetés; újabban mindinkább mint a munkaviszony jövőbeni elrendezésének módja lép fel. Újabb célkitűzése tehát mindinkább kollektív szerződések létrejöttének előmozdítása útján az ipari békének szolgálni. Annál inkább tudja a békéltetés azt a szerepet betölteni, hogy elhárítsa a munkaviszályokat, minél inkább gondoskodnak maguk a kollektív szerződések egyeztető és döntőbírársági szervekről. Ez természetes úton fejlődött is, mert hiszen a kollektív szerződés békekötés, amelynek észszerű kiegészítő része gyanánt kínálkozik az arról való gondoskodás, hogy a megállapodás egyes pontjai körül esetleg felmerülő viták is megfelelő elintéztetést nyerjenek. Az iránt egyáltalában *nem lehet kétség, hogy az önkéntes, tehát a felekre nem kívülről rákényszerített békéltetés a legelőnyösebb.* Ha a felek maguktól, vagy a kollektív szerződésben vállalt kötelezettségük alapján ünek le tárgyalni, akkor legnagyobb a valószínűség a megegyezésre. Ha mégis mindinkább arra irányul a fejlődés, hogy bizonyos körülmények között a felek köteleztessenek arra, hogy békéltetési tárgyalást kezdjenek, vagy legalább is az állam fenntartja magának azt a jogot, hogy indokolt esetekben valamely szervével a békéltetést megkísérli, ennek az az oka, hogy az ipari béke megóvásának szükségét mindjobban felismerik és ennek érdekében igyekeznek mindent elkövetni.

A békéltetés rendszere Angliából származik, ahol az ipari fejlődés legelőször tette szükségessé az ipari béke megóvása érdekében való kezdeményező fellépést. Már a múlt század hatvanas éveiben egy angol nagyiparos, *Mundella*, kezdeményezte munkaviszályok megelőzésére a munkaadó és a munkások kiküldötteinek tárgyalását. Ezzel útjára indult a békéltetés gondolata. Ugyancsak Angliában egy békebíró, *Kettle*, tett kísérletet azzal, hogy nemcsak tárgyalásra hívta össze a feleket, hanem a vita eldöntését is megkísérelte, utat törve ezáltal a döntőbíráskodás eszméjének. A két kísérlet közül mindenesetre a *Mundella*-féle mutatkozott nagyobb horderejűnek, mert, bár nem ritkán fordult elő, hogy nagyobb munkaviszályokban a felek egy pártatlan személy döntésének elfogadásában egyeztek meg, mégis általánosítani e rendszert nem sikerült.

Angliában máig az önkéntes békéltetésen van a súly. Már 1896-ban törvényt hozott békéltető testületek felállítására, amelyeknek feladata a békéltetés ügyét előmozdítani. Már ez a törvény felhatalmazta a hatóságot arra, hogy a felek kérése nélkül is békéltetési tárgyalásra hívhassa őket és a két fél kérelmére döntőbírót is rendelhessen ki. Ma is arra szorítkozik az angol jog, hogy csak előmozdítsa a békéltetést, de erre lehetőleg nem kényszerít senkit. Amennyiben döntésre kerül a sor, Anglia a felekre bízta a döntés elfogadását vagy visszautasítását.

Angliával éppen ellentétes alapon áll Ausztrália. Itt általában a bérvizonyok hatósági rendezésének irányzata uralkodik és bizonyos kivételektől eltekintve, sztrájktilalom áll fenn. Az elv tehát az, hogy a munkaviszonyok helyes irányba terelése állami feladat és végeredményben az állam vállalja magára azt, hogy a munkaviszonyok alakulása ne történjék a munkások hátrányára. Ennek következménye a sztrájktilalom, de ennek következménye egyúttal az is, hogy Ausztráliában végeredményben a döntőbíráskodáson van a súly. A döntésnek törvényereje van és éppen ezért elfogadása kötelező és megsértése büntetés alá esik. E rendszer azonban Ausztráliában nem vált be a várt mértékben és a tilalom ellenére is voltak sztrájkok.

Az angol és az ausztráliai elrendezés között áll a németországi megoldás. Németországban eleinte a később említendő ipari bíróságok szerepeltek, mint egyúttal békéltető hatóságok is. Már az első világháború alatt azonban 1916-ban a békéltetési szervezet messzemenő kiépítése történt meg. Folytatódott ez 1918-ban, amidőn a kollektív szerződések jogát kiépítették. Ekkor született meg az a rendelkezés is, hogy a munkaügyi miniszter bizonyos esetekben magához vonhatja a békéltetés ügyét. 1920 óta azután a munkaviszályok eldöntésének eredménye bizonyos esetekben általános érvényűnek mondható ki a hatóság részéről. Egyes kerületekre nézve e jog a békéltető közeget, egyébként a munkaügyi minisztert illeti meg. A német fejlődést részben az magyarázza meg, hogy a háború utáni állapotok messzemenő tervgazdálkodáshoz vezettek itt is, amely hiányosnak mutatkozik akkor, ha a kormánynak a munkabérek megállapítására

nincsen befolyása. Ezt a befolyást biztosította neki az 1920-ból származó rendelkezés. Németországban tehát mind erősebben domborodott ki a békéltetés céljaként a kollektív szerződések kötésének előmozdítása és a munkaviszonyok ily alapon való elrendezése. Az Egyesült Államokban az 1935. évi törvény külön hatóságot (National Labor Relations Board) létesített a békéltetés és kollektív szerződések kötésének előmozdítására.¹

Dániában és Kanadában törvény mondja ki azt, hogy bizonyos esetekben csak akkor megengedett a sztrájk, ha előzetesen megtörtént a békéltetési kísérlet. Skandináviában fejlesztették ki azt az eljárást, hogy hivatott pártatlan közeg megállapítja a munkaviszály tényállását és annak hivatalos közzétételével a közvélemény ellenőrzését hívja mintegy segítségül a túlkövetelődző féllel szemben.

A kötelező békéltetés fejlődését általában a világháború nagyon előmozdította. A háború alatti sztrájktilalom szükségessé tette a békéltetés kötelező alapra helyezését és bár Anglia, mihelyt a viszonyok megengedték, letért erről az útról, mégis egyes országokban ez megmaradt. Az első világháború alatt Magyarországon is hatósági rendelkezés alapján állítottak fel békéltető szerveket, az ú. n. panaszbizottságokat. Működésük nagyban hozzájárult a munkaviszonyok javításához. A háború megszűntével azonban a bizottságok is megszűntek és a békéltetés ügye is rendezetlen maradt, bár a kereskedelemügyi miniszter, a budapesti államrendőrség és régebben kisebb jelentőségű ügyekben az iparfelügyelők is vezettek békéltetési tárgyalásokat. Az 1923. XXXII. tc. 21. §-a felhatalmazta a kormányt, hogy a rendkívüli gazdasági viszonyokra való tekintettel a bérviszályok elintézésére paritás alapon egyeztető bizottságokat létesítsen. Ez az 1923. évi 6405. számú miniszterelnöki rendelettel meg is történt.

La conciliation et l'arbitrage des conflits du travail. Genève, 1933. — Wittek, E.: The Government in Labor Disputes. New York, 1932. — Weddigen, W.: Einigungs- und Schiedsgrundsatz. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik Bd. 179.) Leipzig, 1930. — Martin, O.: Das Schlichtungswesen in der modernen Wirtschaft, 1929. — Methoden des gewerblichen Einigungswesens. (Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform. H. 23—24. Berlin, 1907. és H. 45—46. Berlin, 1914.) — Ausbau und Vervollkommung des gewerblichen Einigungswesens. (Ugyanazon sorozatban 47—48. füzet.) Berlin, 1914. — Freytag, K.: Die sozialpolitische Schlichtung. 1930. — Ausländische Gesetzgebung über Berufsvereine, Einigungs-, Schieds- und Tarifwesen. 18. Sonderheft zum Reichs-Arbeitsblatt. Berlin, 1918. — Schuhmacher: Tarifverträge und Schlichtungswesen. Berlin, 1921. — Bielschowsky: Die sozialen und ökonomischen Grundlagen des modernen gewerblichen Schlichtungswesens und seine Bedeutung für die Lösung der sozialen Frage. Berlin, 1921. — Schwarzfischer, J.: Die Stellungnahme der sozialen Parteien zum Schlichtungswesen. 1931. — Dittler, W.: Die amtliche Schlichtung und die staatliche Lohnfestsetzung in England. 1931. — Zimmermann, W.: Gewerbliches Einigungswesen in England und Schottland. (Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform. H. 10.) Berlin, 1906. — Millis, H. A.: The British Trade Dispute and Trade Unions Act. 1927. — Ducksoo, Ch.: British Methods of Industrial Peace. New York, 1936.

10. A munkaügyi bíróságok. A békéltető hatóságok sajátos feladatukra a kollektív megegyezések terére esik. Nem igazi jogviták, hanem a munkás és munkaadó közötti küzdelem és az ennek kapcsán létesítendő megegyezések alkotják működési területüket.

A munkásoknak azonban a munkaviszonyból is keletkezhetnek jogvitáik; így a bérkifizetések körüli viták, a felmondással kapcsolatos esetek stb.; mind-megannyi kérdés, amely a munkás számára gyenge anyagi körülményeinél fogva nagyjelentőségű, ha aránylag kis összegekről van is szó. E viták természetüknél fogva a rendes bíróságok elé tartoznának és a jogrend elvileg éppen úgy biztosítja a munkások követeléseit, mint bárki másét.

Valóban azonban a munkások a munkaviszonyból folyó követeléseik peresíthetése szempontjából igen nehéz helyzetben vannak. Gyakran hiányzik törvényismeretük és így nincsenek is mindig megfelelően tisztában azzal, hogy mit követelhetnek és mit nem. Ezen kezdettől fogva igényeszenek a szakszervezetek ingyenes jogi tanácsadással segíteni. A második nehézség az, hogy a munkás elfoglaltságánál fogva nehezen járhat utána ügyeinek, mert a munkából való távollét bérveszteséggel jár és így számára anyagi veszte-

¹ E hatóság eredményes működéséről v. ö. Spielmans, J. V.: Measurements of the Effective of the National Labor Relations Act. (American Economic Review, 1940. XXX. köt. a 803—813. old.)

ség. Hosszas pereket éppen ezért nem folytathat, pedig a tárgyalásnak perrendszerű okokból való elnapolása könnyen elhúzza az ügyek letárgyalását. Részből a munkaügyi perek elintézése különleges szakértelmet is kíván, vagy legalább is e szakértelem és állandóan ily perekkel való foglalkozás az igazságszolgáltatás gyorsítását erősen előmozdítja.

Ezek voltak azok az okok, amelyek idővel külön *munkaügyi bíróságok* felállításához vezettek. A munkaügyi bíróság külön bíróság; olyan, amely kizárólag munkaügyi perekkel foglalkozik. Ez lehetővé teszi minden tekintetben a munkaügyi perekhez való alkalmazását. Különösen az eljárás gyorsasága és olcsósága fontos szempontok, hogy a munkás felesleges idővesztéstől és költségtől megkíméltesse. E gyorsaságot a külön bíróság jellege erősen előmozdítja különleges szakértelmével, amely állandóan ily perekkel való foglalkozás folytán gyorsan elbírálhatóvá teszi az esetet.

A munkaügyi bíróságok jelentősége a munkások számára igen nagy, mert sajátos helyzeténél fogva a munkás, ha ezt neki meg nem könnyítjük, csak nehezen keresheti igazát.

Németország 1890-ben állított fel munkaügyi bíróságokat, mégpedig oly módon, hogy külön szervezte meg az ipar és külön a bányászat számára, 1926-ban hatáskörüket a kollektív szerződésekből folyó jogvitákra is kiterjesztették olyan eseteket illetően, amikről jogkérdésről van szó. Ez nem jelenti az egyéni jogviták és a békéltetés kérdéseinek összekeverését, mert mint említettük, a békéltetés lényegileg nem jogviták elintézésére, hanem a munkaviszony új alakítására irányul. Amennyire nem való tehát a békéltetés a munkaügyi bíróságok ügykörébe, éppen annyira nem felel meg a tárgy természetének, ha az egyéni jogviták elintézését a békéltető hatóságok hatáskörébe utaljuk. Ezért Németország is feladta azt az álláspontot, amely szerint régebben a munkaügyi bíróságokat békéltető bíróságként is felhasználta.

Magyarországon már az ipartörvény revíziója kapcsán foglalkoztak a munkaügyi bíróságok kérdésével. Ipari bíróságok címén akartak ilyeneket felállítani és 1914-ben a vonatkozó javaslat már készen is volt. Már e javaslat tervbevette a munkaügyi bíróságoknál ülnökök alkalmazását a munkaadók és munkások köréből, hogy ezzel a szakszerűséget biztosítsa. E javaslat felhasználásával azután az 1918. évi IX. néptörvény fel is állította a munkaügyi bíróságot. A kormány 1920. évi 918. számú rendeletével fenntartotta ezt az intézményt az iparra és a kereskedelemre vonatkozólag. Nem terjedt ki tehát a munkaügyi bíróság hatásköre a mezőgazdaságra, amelyre vonatkozólag törvényeink azt a meg nem felelő álláspontot fejlesztették ki, hogy munkaügyi perekben a közigazgatási hatóságok ítélkeznek. Az 1923. XXIV. tc. csak azt a haladást hozta, hogy a gazdasági munkaviszonyokból felmerülő ügyekben a közigazgatási hatóság hatáskörébe tartozó eljárás úgy első, mint másodfokon ülnökök bevonásával történik. A szakszerűség követelményének ez mindenestre javára szolgál.

Baum, G.: Gerechtigkeits- und Berufsinteresse im Arbeitsgerichtsprozess. Berlin, 1928. — Auerswald: Die Arbeitsgerichte nach Organisation, Zuständigkeit und Verfahren in systematischer Darstellung. Leipzig, 1924. — Flatow—Gerstel—Hueck—Nipperdey: Entscheidungen des Reichsarbeitsgerichtes und der Landesarbeitsgerichte. Mannheim, 1927. — Kaskel: Die neue Arbeitsgerichtsbarkeit. Systematische Einführung. Berlin, 1927.

11. Az üzemi választmányok és az üzemi tanácsok. A munkások szervezkedése szakmák szerint indult meg és ezen az alapon bontakozott is ki nagy mértékben. A munkások szervezkedésének azonban elképzelhető egy más irányú kristályosodási pontja is, amely a legszorosabb sorközösségben álló munkásokat veszi alapul. E kristályosodási pont az üzem, amelyben a munkások együtt dolgoznak. Midőn a szakszervezkedés széles keretekben kezdett kibontakozni, ezzel mintegy feleslegessé látszott tenni az üzemben való szervezkedést, annál is inkább, mert a szakszervezetnek is megvannak az üzemben a szervei, a bizalmi férfiakban, kik azonban összességükben forma szerinti egységet az üzemben belül nem képviselnek. A munkásság figyelmének a szakszervezetekre irányzottsága sokáig nem is adott teret arra, hogy üzemi egységek keletkezzenek a munkások tömörülésében.

Az üzemek szerint való szervezkedés gondolatát eredetileg sokkal inkább a munkaadók karolták fel, akik idegenkedve a szakszervezetektől, mint az egész szakma munkásságának képviselőitől, szívesebben kerültek volna szembe a

munkások üzemi szervezkedésével, amelyet, amíg a hátuk mögött nem állnak nagy szakma szerinti egységek, könnyebb is befolyásolniok. Ilyen módon egyes üzemekben *munkásválasztmányok* létesültek azzal a célzattal, hogy a munkásság óhajainak tolmácsai legyenek a vállalkozónál. A munkásválasztmány tehát mintegy kapcsolatot akar teremteni a munkások és a munkaadó között.

Idővel Németországban a törvényhozás is felkarolta ezt a gondolatot és benne a munkás és munkaadó közötti viszony javításának eszközét kereste. Németországban már 1891-ben a munkásvédelmi törvény, bár nem írta elő, az üzemi választmányok kötelező létesítését, mégis rendelkezéseket vett fel arra az esetre, ha ily választmányok létesülnek. Ezek hatáskörét különösen a munkarend megalkotásánál való közreműködésében és munkásjóléti intézményekben való részvételben jelölte meg. 1905-ben a bányászatra vonatkozólag a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemekre nézve kötelezővé tétetett üzemi választmányok létesítése. E kötelezettség 1916-ban a háborús célokat szolgáló üzemekre lett azután kiterjesztve és ezek a választmányok feruháztak azzal a joggal, hogy az üzemben foglalkoztatott munkások érdekében a békéltető hatóságokhoz fordulhatnak, 1918-ban pedig a 20 alkalmazottat vagy munkást foglalkoztató üzemekre terjesztetett ki a választmányok alakításának kötelezettsége.

A szakszervezetek eleinte az üzemi választmányokkal szemben elzárkóztak, mert idegenkedtek attól, hogy másként, mint szakmai alapon is keletkezessenek munkásszervezetek. A munkásság felfogása azonban az üzemek szerint való szervezkedéssel szemben a háború után lényegesen megváltozott. Legnagyobb befolyása erre a forradalmi időkben keletkezett tanácsgondolatnak volt, amely, miként p. o. a tanácsköztársaság elnevezésben kifejezésre jut, a munkások kollegiális testületeiben képzelte el magának az üzemvezetést. Ezzel természetesen az üzemi választmányoktól teljesen eltérő gondolat lépett előtérbe, amely többé nem oly szervre gondol, amely tisztán tanácsadó joggal létesül, hanem olyan szervre, amely magába az üzemvezetésbe is döntőleg és pozitív eredménnyel befoly. E gondolat a maga egészében azután Oroszországban valósult meg, míg máshol eleinte csak erősen letompítva tudott érvényesülni, t. i. a nélkül, hogy közvetlen rendelkező hatalmat adtak volna az üzemi tanácsnak.

Az először Ausztriában, majd Németországban, Norvégiában és Csehszlovákiában törvénnyel felállított üzemi tanácsok hatásköre elsősorban a munkásügyre szorítkozott és a koalíciójog védelmét, valamint a munkásügyek intézésébe való befolyást vették célba. Az üzem gazdasági oldalával kapcsolatban leginkább arra szorítkoztak, hogy az üzemi tanácsnak módot ad a vállalat gazdasági oldalába való bepillantásra is. Üzemi tanácsokat e törvények szerint csak a nagyobb vállalatokra (50 vagy 100 munkástól kezdve) kellett alakítani és tagjaikat az üzem munkásai, vagyis a munkások és a tisztviselők külön-külön választották.

A szakszervezetek az üzemi tanács gondolatát új változatban is bizonyos aggodalmakkal fogadták. Idővel azonban megbarátkoztak vele. Hasonlóképp volt a vállalkozókkal is. A vállalkozók eleinte a leghevesebben ellenezték az ily tanácsokat, azért, mert még letompított alakjukban sem látták szívesen azt, hogy a munkások az ügyvitelbe valamilyen beletekinthesse. Kitént azonban, hogy ez irányban hiába aggódtak, sőt bizonyos tekintetben még előnyét is látták annak, hogy a munkások az üzemi dolgokról is felvilágosítást nyerhetnek, mert az üzem gazdasági küzdelmeivel szemben ily módon sokkal több megértés fejlődhetett ki bennük. Így azután e tanácsok abban az alakban, amint kifejlődtek, nem zavarták meg a gazdasági élet menetét.

Ausztria 1919-ben meghozta már az üzemi tanácsokra vonatkozó törvényét. Ennek sajátossága az, hogy a tanács tagjainak negyedrészt szakszervezeti titkárokból, tehát az üzemeken kívül álló egyénekből is lehet választani. E rendelkezés a szakszervezetek aggodalmait eloszlatására irányult. Németországban 1920-ban jött létre a vonatkozó törvény, amely részletesen körülírja, amit egyébként az osztrák törvény is tesz, az üzemi tanácsok hatáskörét. Kiemeli főképpen azt, hogy az üzemi tanács feladata a kollektív szerződések keresztülvitele fölött öröködni, továbbá az üzemnek rázkódásoktól való megóvása, az üzemben foglalkoztatott munkások koalíciós szabadsága fölött való öröközés,

a munkások panaszainak letárgyalása, személyi változásoknál való közreműködés, továbbá a bérkérdés megoldásánál való közreműködés kivált ott, ahol kollektív szerződés alatt nem álló munkásokról van szó. Kifejezetten kimondja e törvény, hogy az üzletmenetbe rendelkező beleszólása a tanácsnak nincsen. Csehszlovákia 1921-ben léptette életbe az üzemi tanácsokat. Üzemi választmányok létesültek Norvégiában és Hollandiában is. Magyarországon 1919 februárjában adtak ki kormányrendeletet az üzemi választmányokról, újabban 1945-ben.

Más irányt vett az üzemi szervezkedés gondolata Angliában, ahol a forradalmi tanácsgondolatnak nem volt tere. Itt a munkások és munkaadók közös szervben való tömörülése áll előtérben, amely azonban nem általános és nem is kötelező. A vonatkozó angol szervek a *munkaközösség* jellegét viselik magukon, amelynek lényege az, hogy a munkaadó és a munkás az ipari béke fenntartása érdekében az üzem viszonyairól közösen tanácskoznak. Bizonyos magasabb felépítését is igyekeztek egyes körzetekre nézve előmozdítani, ami néhány iparágra nézve meg is történt.

Brauer: Das Betriebsrätegesetz und die Gewerkschaften. Jena, 1920. — Brigg—Mathias: Das Betriebsräteproblem. 1926. — Berthelot, M.: Les conseils d'entreprise en Allemagne. Genève, 1924. — Guilleband: The Workscouncil. Cambridge, 1928. — Továbbá Koch, H.: Die Arbeiterausschüsse. München-Gladbach, 1907. — Freese. Die konstitutionelle Fabrik. 4. kiad. Jena, 1922. — Plaut: Entstehung, Wesen und Bedeutung Whitleyismus. Jena, 1922. — Werner: Volkswirtschaftliche und soziale Bedeutung des Betriebsrätegesetzes. München-Berlin, 1927. — Seymour, H. J.: The Whitley Councils. London, 1932.

V. FEJEZET.

A munkásbiztosítás.

1. A munkásbiztosítás rendszerei. A munkásbiztosítás, mint a biztosítás egyik sajátos ága, nagy szociálpolitikai jelentőségénél fogva lesz része a szociálpolitikának. Az idők folyamán való kiépülésével lényegében a jövedelemeloszlási politika körébe esik, amennyiben a munkaadók és a közület hozzájárulásainak bevonásával számottevő belenyúlással lesz a jövedelemeloszlás folyamatába. Ha mégsem a jövedelemeloszlási politikában, hanem külön tárgyaljuk, ennek az az oka, hogy különleges természeténél fogva magában való tárgyalást kíván.

Eredetileg a munkásbiztosítás csak az általa érintett személyek köre szempontjából volt a biztosítás sajátos ága; szervezetét illetőleg azonban alig különbözött a személyi biztosítás egyéb fajtáitól. Első jelentkezése visszanyúl a céhekig, amelyeknél a kölcsönös támogatás eszméjéből fakadó segélyezés fejlődött ki. Ez még nem volt igazi biztosítás. Közelebb jött ehhez a bányászat ú. n. bányatársulások alapításával. Később részben külön egyesületek és biztosító intézetek keletkeztek, részben pedig a szakszervezetek vonták, először Angliában, működési körükbe a biztosítást. A munkásokat különböző esélyek ellen biztosító intézetek, különösen a nyugati országokban, még máig is fennállanak. Lényegében természetesen *szabad biztosításról* van itt szó, mert a fél szabadságában áll magát biztosítani vagy nem.

A szabad biztosításnak munkásügyi téren erős hátrányai vannak. A biztosítás általában a gazdasági élet stabilitása és a társadalmi stabilitás szempontjából is kívánatos. Ha tehát sokan nem élnek vele, ez mindenesetre sajnálatos jelenség. Ez pedig a szabad biztosítástól elválaszthatatlan, mert e rendszer a fél tetszésére és belátására bízta a biztosítást. E belátás nagyon sokaknál hiányzik és a biztosítás annál inkább elmarad, minél szegényebb néprétegekről van szó. A szakszervezetek biztosító intézményének előnyeit elsősorban csak a tanult munkások élvezik ezeket; főképen ezek a rétegek szoktak az egyéb pénztáraknál is biztosítani. Így tehát éppen a munkások ama csoportjai maradnak ki a biztosításból, akik csekély keresetüknél fogva leginkább szorulnak ennek áldásaira, mert legsúlyosabban érzik az élet ked-

vezőtlen esélyeinek következményeit. E tény az egész társadalomra nézve sem lehet közömbös, mert a munkások széles rétegeit teszi ki annak, hogy baleset és betegség esetében teljesen anyagi eszközök nélkül maradnak és így az anyagi és erkölcsi lezüllesnek vannak kitéve.

Ez teszi különösen fontossá a munkásbiztosítás terén a *kényszerbiztosítás* megvalósítását. A kényszerbiztosítás nem bízta többé a munkás belátására azt, hogy kíván-e biztosítani vagy nem. Egyszerűen kötelezi erre és teszi ezt úgy a munkás saját érdekében, mint pedig a társadalom egyetemének érdekében. Elsőnek Németország helyezkedett erre az álláspontra, amidőn 1883-ban kötelezővé tette az ipari munkásokra vonatkozólag a betegsegélyezést, vagyis a munkásbiztosításnak betegségi ágazatát. Ma már az egész civilizált világ megértette a kötelező munkásbiztosítás jelentőségét.

A kényszerbiztosítás kétféle módon valósítható meg. Keresztülvihető mindenekelőtt úgy, hogy *az állam a biztosítási kötelezettséget a munkások bizonyos körére bizonyos esélyekre, p. o. baleset stb., kötelezővé teszi, az állam azonban nem állít fel külön munkásbiztosító szervezetet*, hanem megengedi, hogy e célra különböző testületek és magánintézetek használtassanak fel. E rendszer hátránya az, hogy egyrésztől nem biztos az, hogy a szabad társadalmi tevékenység kellő mértékben gondoskodik a szükséges biztosító intézetek létesítéséről, másrésztől e rendszer mellett igen különbözők lehetnek az egyes intézetek által szedett díjak és az általuk nyújtott szolgáltatások. Ebből nagy egyenlőtlenségek származnak, a szerint, hogy ki hol biztosít. Ezért a biztosítási kényszer ilymódon való megoldása a biztosító intézetek létesítésében való közületi kezdeményezésekre, és a járulékok, valamint szolgáltatások szempontjából előírásokra vezet olymódon, hogy a munkás a biztosítási kényszernek a törvény értelmében csak akkor felel meg, ha oly pénztárnál biztosítja magát, amely az előírt követelményeknek megfelel.

E nehézségek és hiányok következtében a *kényszerbiztosítás megoldásának legelterjedtebb módja az, hogy a közület maga gondoskodik biztosító intézetekről*, amelyekre nézve a hozzájárulás mértékét csakúgy megszabja, mint a nyújtandó szolgáltatásokét. E megoldás mellett szól még különben az is, hogy a biztosítás, miként tudjuk, szélesebb alapokon a kockázat elosztásánál fogva sokkal előnyösebben oldható meg, mint szétforgácsoltan; közületi intézetekben pedig nagy tömegek összefoglalása válik lehetővé.

A felsorolt okokból magyarázható az, hogy a munkásbiztosítás terén a szabad biztosítást mind jobban kiszorította a kényszerbiztosítás és a kényszerbiztosítás terén is mind általánosabbá válik az a megoldás, hogy az állam állítja fel a közjogi jellegű pénztárakat, vagyis a *társadalombiztosító intézeteket*. A nyugati országokban, ahol már régebben szépen kifejlődtek a nem közületi alapon álló munkásbiztosító intézetek, az új rendezésnél ezeket is felhasználják.

Általában véve a kényszerbiztosítás elsősorban Közép-Európában foglalt teret, ahol a magántevékenység e tekintetben nagyon hiányos maradt. A kényszerbiztosítás legnagyobb sikere az volt, amidőn a munkásbiztosítás terén is a szabadság gondolatához ragaszkodó Anglia 1911-ben a kényszerbiztosítás terére lépett. Franciaországban olyan erős volt e téren is a szabadság gondolata, hogy csak 1928-ban tudta meghonosítani a kényszerbiztosítást.

Hogy a kényszerbiztosítás kiépítése a munkásbiztosítás terén mily jelentős beletnyúlás a jövedelemeloszlásba, megértjük akkor, ha figyelembe vesszük, hogy p. o. Angliában a betegsegélyezés, özvegy-, árva- és aggkori biztosítás körülbelül 45 millió lakosságából 16 millióra, a munkanélküli biztosítás a munkásoknak több mint kétharmadára terjed ki. Németországban a második világháború előtt a társadalombiztosítás körébe családtagokkal együtt körülbelül 35 millió személy esett a közel 60 milliónyi lakosságból. A társadalombiztosítás e széles körök javára való jövedelmi eltolódásokat jelent, hogy ezzel őket megélhetésüket veszélyeztető esetek bekövetkeztekor támogassa.

A magyar munkásbiztosítás sokkal szűkebbkörű. Erősen elmaradt a mezőgazdaság a kényszerbiztosítás terén. Az Országos Társadalombiztosító Intézetnél a betegsegélyezési ág bevételei 1939-ben közel 90 millió P-t, a balesetbiztosítási ágé pedig 25 millió P-t

tettek ki és a betegsegélyezési ág kiadásai 82·7, a balesetbiztosítási ágé pedig 11·7 millió P-re emelkedtek.

Trode, E.: Grundriss der Sozialversicherung. Berlin, 1933. — Cohen, P.: The British System of Social Insurance. London, 1932. — The International Labour Organisation and Social Insurance. London, 1936. — Grandjacques, H.: Les tendances internationales de l'assurance sociale. Paris, 1930. — Wolfenden, H. H.: The Real Meaning of Social Insurance. Toronto, 1932. — Douglas, S. H.: Social Security in the United States. London, 1936. — A magyar társadalombiztosítás ötven éve. 1892—1942. Budapest, 1944. — Mihályffy A.: Bányamunkásbiztosításunk reformja. Budapest, 1942.

2. A munkásbiztosítás szervezete és teljesítményei. A szabad biztosítás korában a munkásbiztosítással is *magánintézetek* foglalkoznak, nevezetesen a különböző segélypénztárak. Ezek mellett azonban lassankint kifejlődnek a *vállalati pénztárak*, mint az egy vállalathoz tartozó munkások külön biztosítási szervei, továbbá az ú. n. *bányatársulások*, amelyek a nagy baleseti veszélynek kitett bányamunkások biztosítására, illetőleg eleinte segélyezésére már régóta alakultak. Hozzájárulnak e pénztárakhoz esetleg egyes *testületi pénztárak* is, mint pl. az ipartestületi pénztárak.

A biztosítási kényszer bevezetésével ott, ahol közületi alapon oldják meg a biztosítást, keletkeznek a *társadalombiztosító intézetek*, vagy pénztárak. Ezek a biztosítás különböző ágainál a sajátos körülményekhez alkalmazkodnak. A betegsegélyezésnél leginkább a munkások területi összefoglalása áll előtérben, itt tehát *kerületi pénztárak* keletkeznek, amelyek egy vidék biztosítottait foglalják össze. Hasonlóképpen van az aggkori és rokkantbiztosításnál, továbbá az özvegyi és árvasági biztosításnál is. A bányászat számára a *bányatársulások* rendesen megmaradnak ugyan, de megindul a törekvés a bányatársulásoknak a többi pénztárakkal egyenlő alapokra való helyezésére. A balesetbiztosításnál a területi alapon való megoldásnál sokkal természetesebb alapnak a foglalkozás kínálkozik. A baleseti veszély ugyanis az egyes foglalkozási ágakban nagyon különböző, amely körülmény a biztosítás keresztlvitelénél figyelembevételét kíván. A balesetbiztosításnál egyébként nagy-jelentőségű az egész biztosításnak legfelsőbb helyen egy pénztárba való összefoglalása. Ugyanez áll a munkanélküliségi biztosításra is.

A munkásbiztosító szervek az *önkormányzat elvén* szoktak felépülni. Ennek főoka az, hogy a biztosítottak közreműködése a biztosítás keresztlvitelére szempontjából előnyös. Minthogy azonban a munkaadók is a biztosítás több ágánál hozzájárulnak a biztosítás költségeihez, sőt néhol az állam hozzájárulásaitól eltekintve sokszor egyedül viselik a balesetbiztosítás költségeit, a vállalkozók is bevonatnak a munkásbiztosítási önkormányzatba. Az arányt, amelyben a munkások és munkaadók az önkormányzatban résztvesznek, a biztosítási költségekhez való hozzájárulások aránya szokta megszabni. A biztosítási önkormányzat feladata a törvényszabta kereteken belül a munkásbiztosításügy felső vezetése és a lebonyolítás irányítása. Tekintettel arra, hogy számos esetben vitássá válhatik a biztosított igénye vagy az igényelt szolgáltatás mértéke, ezek elbírálására külön szerveket szoktak felállítani. Végeredményben törvény által megállapított igények érvényesítéséről lévén szó a munkásbiztosításban, külön bírói szervek is létesülnek az igények elbírálására (a *munkásbiztosítási bíróságok*), sőt egyes országokban legfelsőbb munkásbiztosítási bíróságot is találunk, amelynek feladata a jogegység megóvása a munkásbiztosítás kérdésében.

A munkásbiztosítás szolgáltatásai részben természetbeniek, részben pedig pénzbeliek. Természetbeni szolgáltatások a *gyógykezelés és prothézisek* nyújtása és esetleg az *intézeti ellátás*, mint p. o. kórházi ellátás, vagy üdülő otthonokba való felvétel. A pénzbeli szolgáltatás a betegsegélyezésnél a *táppénz*, vagyis a betegség okozta keresetnélküliség tartama alatt bizonyos összegnek a kifizetése, a munkanélküliségi biztosításnál pedig a *munkanélküli segély*. A betegsegélyezés körében foglal helyet a *gyermekágyi segély* is, ahol az anyasági biztosítás nincs külön megszervezve. Balesetbiztosításnál a pénztár

a keresetképtelenség fokához mért *járadékot* fizet; hasonlóképen aggkori, rokkantsági, özvegyi és árvaellátás fejében is.

Az ezen igények kielégítéséhez szükséges összegek előteremtésére a biztosítási díj szolgál, amelyet itt munkásbiztosítási *járadéknak* szoktunk nevezni. A járulékfizetés a népbiztosításhoz hasonlóan apró összegekben, néha bélyegek felragasztásával szokott történni a munkások részéről. Amely biztosítási ágaknál a munkaadó is hozzájárul, járulékait a biztosító pénztár kirovásai alapján fizeti.

Mínthogy a munkásbiztosítást ma már az államok igen nagy része állami köteletségnek ismerte fel, a munkások és munkaadók terheinek enyhítése érdekében *állami hozzájárulások* is előfordulnak. E hozzájárulások különösen a balesetbiztosításnál és a munkanélküli segélynél, továbbá az aggkori és rokkantbiztosításnál gyakoriak.

A munkásbiztosítás teljesítőképessége erősen függ a biztosítási szervezet helyes megalkotásától. Így p. o. nálunk a betegségélyző pénztárak első megszervezése nem vált be azért, mert túlságosan szétforgácsolta a biztosítás szerveit. Az 1891: XIV. tc. alapján ugyanis vállalati, ipartestületi, építkezési, magánegyesületi pénztárak és bányatársulások, valamint kerületi pénztárak működtek egymás mellett, úgyhogy 1898-ban nem kevesebb, mint 453 pénztár állott fenn. A sok apró pénztár igen magas kezelési költséget eredményezett az egyes pénztáraknál, így p. o. Torda-Aranyos megyében.

3. A betegségélyezés. A tisztán munkájából élő számára a betegség kereseti lehetőségének szünetelését is jelenti. Történik pedig ez olyankor, amidőn orvoságra, különleges és esetleg jobb táplálkozásra van szüksége. E nehézségen való segítséget úgyiszlóván egyedüli módjaként a biztosítás mutatkozik olyanoknál, akik nincsenek abban a helyzetben, hogy betegség esetére tartalékokat gyűjthessenek. Ezért a munkásosztály tehetősebb és értelmesebb rétegei már a biztosítási kényszer bevezetése előtt is abban kerestek menedéket, hogy a fennálló, különböző kölcsönösségi biztosító szövetkezeteknél és intézeteknél biztosítsák magukat betegség esetére. Igazán széles körök számára azonban a fent előadott okokból csakis a kényszerbiztosítás oldja meg e kérdést. Ezért Németország mintájára, amely legelőször helyezkedett a kényszerbiztosítás alapjára, ma már az európai államok legnagyobb része a betegségélyezést mint kényszerbiztosítást vezette be.

A betegségélyezés körébe egyéb segélyezési ágak is könnyen beilleszthetők. Így nevezetesen a munkásnők számára. Ezek számára ugyanis a szülésnek is hasonló következményei vannak, mint a betegségnek, és megfelelő ápolásuk lehetőségét csakis a betegségélyezéshez hasonló megoldás nyitja meg. Miként már az üzemi védelemnél is említettük, az anyasági védelem csakis akkor válhatik hatályossá, ha ily esetekben megfelelő segélyezésről történik gondoskodás. Ezért az államok túlnyomó része akkor, amidőn a betegségélyezést kényszerbiztosítás útján oldotta meg, ebbe mindjárt bevonta a *gyermekágyi segély* kérdését is. A szülés esetén való segélyezés általános népegészségügyi fontossága e kérdés megoldására indított oly államokat is, amelyek betegségélyezésüket kényszer alapján még ki nem építették. Megoldásnak itt a külön *anyasági biztosítás* kínálkozik, amely az anyaság esetére szorítkozva nyújtja a megfelelő segélyeket. Így oldotta meg p. o. Olaszország a kötelező betegségélyezés bevezetése előtt a kérdést és Franciaország is az új betegségélyező törvénye előtt segélyeket folyósított anyaság esetében. Az anyasági biztosítás további kiépítése, a *szoptatási segélyek* bevezetése, amely természetesen ott, ahol az anyasági biztosítás a betegségélyezés körébe esik, szintén ide van beillesztve.

A betegségélyező pénztáraknál a törvények különbséget szoktak tenni *kényszerszolgáltatások* és *önkéntes szolgáltatások* között. Az előbbiek azt a minimumot jelentik, amelyet a törvények a betegségélyezés körében megkövetelnek, míg az utóbbiak ezen túlmenő szolgáltatásokat jelentenek. Azt, hogy a betegségélyező pénztárnak mily mértékű segélyeket lehet nyújtania, a járulékok magasságával szokták összefüggésbe hozni. A törvények ugyanis a ter-

melés túlságos megterhelését elkerülendő, meg szokták szabni a maximális járulékkulesot a munkás keresetének bizonyos százalékában (4–7%-ig) és a kényszerszolgáltatásokon felüli szolgáltatások nyújtását csak akkor szokták megengedni, ha a pénztár az e keretek között maradó járadékkules mellett nagyobb szolgáltatásokat elbírná. A törvények egyúttal megállapítják a maximális szolgáltatásokat is, nehogy e téren túlzások harapódzanak el. Az önkéntes szolgáltatások a segélyezés mértékét és az intézeti ellátást terjesztik ki.

A betegsegélyezés szerveiként a helyi pénztárak (kerületi pénztárak) kínálnak, amelyek nagyobb körzetre vonatkozólag összefoglalják a biztosítottakat.

Nehéz kérdése a betegsegélyezésnek az orvoskérdés. E tekintetben a két szélsőség a pénztári orvos és a szabad orvosválasztás. Az elsővel szemben bizonyos idegenkedés mutatkozik, ami annyiban érthető is, mert az orvos bizalmi állást tölt be és ezért e tekintetben a megkötöttség visszatetszést szül. Viszont a szabad orvosválasztás keresztülvitele bizonyos nehézségekkel jár. Közben eső megoldást is lehet találni. Ez a korlátolt orvosválasztás, amidőn a pénztár több orvossal köt szerződést és tagjainak megengedi a közülük való választást.

Magyarországon a betegsegélyezést az 1891. XIV. tc. honosította meg. A pénztárak minimális szolgáltatása gyanánt a biztosítottaknak 20 hétig való segélyezését írta elő a járulék alapjául szolgáló összeg 50%-a erejéig terjedő táppénzzel. Maximális teljesítmény gyanánt megengedte az egy évig terjedő segélyezést. Az 1907. XIX. tc. az ingyen orvosi gyógykezelésre, a gyógyszerekre és a gyógyászati segédeszközökre való igényjogosultságot kiterjesztette a biztosítottak családtagjaira, az 1927. XXI. tc. pedig még jelentékenyen emelte a betegsegélyezés szolgáltatásait, amennyiben a segélyezés minimális tartamát egy évben állapítja meg, a táppénz minimumát pedig az átlagos 60%-ára emeli és az orvosi gyógykezelést a családtagok részére is egy év tartamára biztosítja. A kerületi és a vállalati pénztárak száma 22–22, ezenkívül külön helyi szervként áll fenn a debreceni kereskedelmi betegsegélyzőpénztár. Külön biztosító intézetei vannak a vasutasoknak (7), a hajózásnak, a postának, a dohányjövédéknek és a postatakarék-pénztárnak, szintúgy a magánalkalmazottaknak. E pénztárakhoz járul még a 21 bányatárs-pénztár.

Die obligatorische Krankenversicherung. Vergleichende Darstellung der Gesetze und ihrer Durchführung. Genf, 1927. — Braun, W.: Die Krankenversicherung der Arbeitnehmer in Grossbetrieben. Berlin, 1927. — Lehmann, H.: Die Beziehungen zwischen Unfall- und Krankenversicherung. Berlin, 1927. — Schmidt, R.: Die gesetzliche Krankenversicherung. Berlin, 1928. — Hayek, H.: Freie Arztwahl und Sozialversicherung. München, 1927. — Az Általános munkásbetegsegélyző pénztár jelentései és statisztikai kimutatásai. — L'assurance-maladie libre. Genève, 1927. — L'assurance-maladie obligatoire. Genève, 1927. (Mindkettő a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal kiadványa.) — Az Országos Társadalombiztosító Intézet Jelentései. — Sarkadi L.: A betegsegélyezés reformja. Budapest, 1901. — Bokányi D.: 10 esztendő a betegsegélyző pénztárból, 1891–1900. — Klein A.: A szabad orvosválasztás nálunk és Németországban. 2. kiad. Szabadka, 1907.

4. A balesetbiztosítás. Baleset bekövetkeztére a munkásról való gondoskodás természetes módja gyanánt a vállalkozó felelőssé tétele kínálkozik oly esetekben, amidőn a vállalkozót a baleset megelőzése szempontjából mulasztás terheli. Ezért a kapitalisztikus ipar kifejlődésével mindenfelé a *szavatossági elv* törvénybeiktatásával, vagy legalább is a bírói gyakorlat kifejlesztésével igyekeztek a gépek alkalmazásával megsokszorozódott balesetektől sújtott munkásokról, illetőleg hátramaradottaikról gondoskodni.

A szavatossági elvnek jelentékeny hátrányai vannak. Hátrányos mindenekelőtt a munkásra nézve, mert maga vagy hátramaradottja csak per útján érvényesítheti az igényét. A perben a munkásnak bizonyítania kell, hogy a vállalkozót a balesetvédelem terén mulasztás terheli, vagy legalább is azt, hogy nem okolható a munkás a balesetért. Ez nagyon gyakran igen nehéz és így a per kimenetele a munkásra vagy hátramaradottjaikra nézve igen kétséges. Még a per megnyerése esetén is kétséges marad azonban az, vajjon a vállalat valóban fizetni tudja-e a megítélt járadékot. Amint ugyanis a vál-

lalat fizetési nehézségekbe kerül, a munkás elesik járdékától, mert azt más, mint volt munkaadóján, nem követelheti.

Hátrányos azonban a szavatossági elv a munkaadóra nézve is, mert a balesetekből származó kártérítési kötelezettség jelentékeny és előre ki nem számítható összegekkel terheli vállalatát. A vállalkozó számára pedig minden olyan költségterhelés, amely bizonytalan, nagy mértékben zavaró. Annál súlyosabb e hátrány, mert a mai nagyiparban nemcsak egyéni balesetek fordulnak elő, amelyek egy-egy munkás kártérítési követelését vonják maguk után, hanem nem ritkán előfordulnak tömeges balesetek is, amelyek egyszerre nagy terhet zúdítanak a vállalat nyakába.

A szavatossági elvnek a vállalkozóra vonatkozó e hátrányai nagyban előmozdították azt, hogy e téren is a biztosítás eszközében keressék a megoldást. A biztosítás ugyanis lehetővé teszi, hogy az üzemek egyenletesebb mértékben és nem lökészerűleg az alkalmakként felmerült kártérítési kötelezettségekkel terheltesse e címen. A balesetbiztosítás állandóan fizetett, egyenletes hozzájárulásokkal teszi a kérdést megoldhatóvá. Ez és annak a szüksége, hogy a balesetet szenvedett munkásról, illetőleg hozzátartozóiról feltétlenül gondoskodni kell, vezetett a balesetbiztosítás terén is a kényszerbiztosítás meghonosításához.

A balesetbiztosítás költségeinek előteremtésénél felhasználható úgy a felosztó, kirovó, mint pedig a tőkefedezeti rendszer. A *felosztó-kirovó rendszer*nél az illető éven belül esedékes járadékok fedezésére szükséges összeget szedik be, míg a *tőkefedezeti rendszer*nél az illető évre megállapított járadékok tőkeösszegét vetik ki járulék gyanánt. A tőkefedezeti rendszer azonban csak az illető évben esedékessé vált járadékok fedezetét teremti elő. Ha tehát a pénztár felszámolna, akkor a járadékjogosultak járadékai teljesen fedezve volnának ugyan a jogosultság egész tartamára, de a fedezet csak ama járadékigények számára volna meg, amelyek a már megállapított járadékok sorába tartoznak. Nem maradna fedezet tehát a felszámoláskor azok igényeinek kielégítésére, akik díjfizetéssel a fennálló szabályok értelmében járadékigényüket megszerezték ugyan, de az nem vált még esedékessé. Éppen ezért a balesetjárulékoknál egy fejlettebb rendszert lehet alapul venni, amelynek lényege az, hogy a valószínűségi számítás alapján oly magasan szabják meg az évenkénti járulékokat, hogy a valószínűség szerint minden évben befizetetik az az összeg, amely az összes biztosítottak járadékigényeinek a kielégítésére elegendő. Ezt az *átlagpræmiumok* rendszerének nevezik. A baleseti veszély különböző iparágaknál igen eltérő. Éppen ezért a járulékok kivetése úgy szokott történni, hogy az egyes iparágakat *veszélyességi osztályokba* sorozzák és ezen az alapon állapítják meg a járulékkülsőt.

A balesetbiztosítás szerveiként az egy iparágba tartozó vállalatok tömörülései kínálóznak, legalább is nagy országokban, amelyeknek fejlett az iparuk.

A balesetbiztosítás szervei mindinkább a *balesetelhárítás szerveivé* is válnak. Törvényes felhatalmazást kapnak arra, hogy a balesetmegelőzés szempontjából szabályokat alkossanak, amelyek megtartása kötelező. A balesetek számát ez jelentékenyen csökkentti már csak azért is, mert a fizetendő járulékok magassága a baleseti valószínűség függvénye és ezért a vállalatok is erősen érdekelve vannak a balesetek csökkentésében.

A balesetbiztosítás azelőtt a szorosabb értelemben vett balesetekre szorítkozott. Fontos lépést tett előre akkor, amidőn a *hivatási betegségeket* is bevonták körébe. Ezzel ugyanis gondoskodás történik a munkásról ama veszélyek elhárítása tekintetében is, amelyek a foglalkozásával kapcsolatos egészségügyi hátrányokból származnak.

Magyarországon a balesetbiztosítást az 1907: XIX. tc. vezette be. E törvény azt a hibát követte el, hogy a balesetbiztosítás körét nem szabályozta azonosan a betegsegélyezésre kötelezettek körével, ami a kezelési költségeket jelentékenyen szaporította. 1913-ban a betegsegélyezés taglétszáma 1'2 millió, a balesetbiztosításé 960.814 volt.

E hibát jóvá tette az 1927:XXI. tc., szentesítve ezzel a közvetlenül a háború után rendeleti úton tett intézkedéseket, minél fogva most már mindazok, akik betegség esetére biztosítva vannak, a baleset elleni biztosításban is résztvesznek; a balesetbiztosítás költségei az új törvény értelmében kizárólag a munkaadókat terhelik és a felosztó-kirovó rendszer szerint lesznek megállapítva. Az egyes vállalatok járulékának kiszabásánál a veszélyességi táblázat szolgál alapul.

Bureau International du Travail. Assurance contre les accidents du Travail. Genf, 1925. — *Ráth P.*: A szavatossági kötelezettség törvényi szabályozása. Budapest, 1889. — *Baumgarten N.*: Ipari veszély. Budapest, 1902. — *Balog A.*: Munkások balesetbiztosítása. Budapest, 1906. — *Halász A.*: A munkásbetegségélyezés és balesetbiztosítás kézikönyve. 3. kiad. Budapest, 1916. — *Mihályfi D.*: Üzembesorozás és járulékkivonás. Budapest, 1917. — *Pfisterer L.*: A balesetbiztosítás. Budapest, 1925. — *Alapy V.*: A társadalombiztosítás. Budapest, 1929. — Workmen's Insurance and Compensation Systeme in Europe. 2. kötet. Washington, 1911. — Workmen's Compensation Laws of the United States and Foreign Countries. 1914. — *Roux, L.*: Le rôle de la prévention des accidents du travail dans l'assurance contre les accidents. Paris, 1925. — *Krohn, J. u. Martinek, O.*: Die Ausdehnung der Unfallversicherung auf gewerbliche Berufskrankheiten. Berlin, 1926. — *Kaskel, W.*: Entwicklung der formellen Versicherung in der sozialen Unfallversicherung. Berlin, 1927. — *Raudl, M.*: Die Durchführung der gesetzlichen Unfallversicherung und Krankenversicherung. Berlin, 1928.

5. A rokkantbiztosítás és a hátramaradottak biztosítása. A kötelező munkásbiztosítás alapgondolata az, hogy a munkásról gondoskodás történjék mindazon esetekben, amelyekben keresetképtelenné válik és így nem tudja magát eltartani. A betegségélyezés és a balesetbiztosítás kötelezővé tétele fontos lépések ezen az úton, de mégsem foglalják magukban mindazokat az eseteket, amelyekben a munkás a biztosításban rejlő támogatásra rászorul. A balesetbiztosítás ugyanis csak a baleset folytán megrokkant munkásról gondoskodik, a betegségélyezés pedig csak átmeneti, meghatározott időre szóló segítséget nyújt és az állandó keresetképtelenségről nem gondoskodik. Ha ez esetben a munkás támogatás nélkül marad, akkor ugyanazok a társadalmi hátrányok állanak elő, amelyek a baleset folytán beálló keresetképtelenség esetén bekövetkeznek.

E megfontolásból származik az a törekvés, hogy a munkás megrokkandása esetében is történjék róla gondoskodás. Erre ismét a biztosítás a legalkalmasabb. Ely módon áll elő a rokkantbiztosítás. A biztosításnak ezt az ágát a magántevékenység és felkarolta és részben magánbiztosító intézetek keletkeztek ellátására, részben pedig a munkások maguk igyekeztek szövetkezeti úton, továbbá a szakszervezetek keretében a rokkantbiztosítás megoldásáról gondoskodni. A szabad biztosítás terén azonban ugyanazok a nehézségek mutatkoztak, amelyekről már fent is megemlékeztünk, hogy t. i. a munkások jelentékeny része a biztosítás körén kívül maradt. Ezért látszik ajánlatosnak a rokkantbiztosítást is a kényszerbiztosítás alakjában megoldani.

Tekintettel arra, hogy a munkások kora maga is olyan tényező, amely keresetképtelenséghez vezet, a rokkantbiztosítás az *aggkori biztosítással* való kiegészítésre is rászorul. Ennek lényege az, hogy bizonyos életkortól kezdődőleg, amelyet a keresetképtelenség korának tekinthetünk, a biztosítottak járadékra való igénye nyílik meg. Tekintettel arra, hogy igen széles körökről van itt szó, e kort természetesen elég magasan szokták megállapítani.

E biztosítási ágak további kiegészítéseképpen keletkezett az *özvegyi és árvabiztosítás*. Feladatuk tehát a hátramaradottakról való gondoskodás. Itt is járadékokról van szó, amelyeknél természetesen tekintettel kell arra lenni, hogy az illető hátramaradott keresetképes-e. Ezért az árváknak fizetett járadék megszűnik, midőn keresetképesekké válnak, hasonlóképpen az özvegyi járadék férjhezmenetel esetében.

A biztosítás ezen ágainál a kényszerbiztosítás előtt kifejlődött biztosító pénztárak jelentékeny szerepet játszanak, sőt egyes országokban az egész biztosítás mint szabad biztosítás még ma is ezek által történik. Az állam azonban gyakran hozzájárulásokat szokott folyósítani e biztosítási ág kifejllesztése érdekében. Kényszerbiztosítás mellett is szabálynak tekinthető az

állami hozzájárulás, de ez esetben a biztosítottak és a vállalkozók is járulékfizetésre igénybevetetnek. Az aggkori és rokkantbiztosításnál a betegségyelvezéstől és a balesetbiztosítástól eltérően a járadékjogosultság *várakozási időhöz* van kötve. Ez alatt azt értjük, hogy egy bizonyos számú hónapon keresztül a biztosított megfizette járulékait. Csak akkor ép a várománya, ha a járulékfizetési kötelezettségnek szabályszerűen eleget tett.

Az aggkori biztosítás némileg hasonló a tisztviselők nyugellátásához. Angliában aggkori nyugdíjnak is nevezik a járadékot és nálunk is a bányászoknál nyugbéréllátásról beszél a törvény. Újzéland vezette be 1898-ban mint első az aggkori biztosítást kötelező alapon és 1908-ban az egész ausztráliai államszövetség kötelezővé tette azt. Európában Németország volt úttörő az aggkori és rokkantbiztosítás terén, amelyet már 1889-ben meghonosított. Svédország és Németalföld követték az általánosabb megoldásban, míg egyes országokban csak egyes munkáskategóriákra, így a bányászokra, tengerészekre és a vasutasokra vezették be a biztosítási ágat és a többiekre nézve eltekintettek a kötelezettségtől. A világháború után az európai államok nagy része széles alapon valósította meg a kötelező aggkori és rokkantbiztosítást.

Magyarország az 1928. évi XL. törvénycikkkel iktatta törvénybe az öregség, rokkantság, özvegyiség és árvaság esetére szóló kötelező biztosítást, amely kiterjedt az összes ipari üzemekben dolgozó munkásokra, valamint a 6000 pengőnél alacsonyabb javadalmazású magánalkalmazottakra. Az utóbbiak közül a biztosítási kötelezettség nem vonatkozik azokra, akik elismert vállalati nyugdíjpénztárnak a tagjai. A bányászok nyugbérbiztosításáról a törvényhozás már előbb gondoskodott (1925:XXXIV. tc.). Az 1928:XL. tc. értelmében öregségi járadékra igényjogosult, aki 65. életévét betöltötte, 400 járulékhét várakozási időt igazol és várománya ép. Az öregségi és rokkantsági járadékosok minden oly gyermek után, aki árvajáradékra jogosult lenne, a járadék 5%-ának megfelelő gyermekpótlékra tarthatnak igényt. Özvegyi járadékot kap a biztosított felesége, ha 200 járulékhetes várakozási időt és ép várományt igazol, feltéve, hogy 65. évét betöltötte vagy pedig állandóan rokkant. Az árvajáradékhoz is 200 járulékhetes várakozási időt kell igazolni és igényjogosult a biztosított gyermeke 15, illetőleg 17. évének betöltéséig. Újabban ezek a rendelkezések több tekintetben kiegészítettek.

A magyar törvény nagy súlyt helyez a rokkantság megelőzésére és a népégszükségű javítására. Ezért elrendeli a kötelező képességvizsgálatot, hogy a biztosított figyelme felhívassék arra, hogy testi szervezetének mily foglalkozási ágak nem felelnek meg, illetőleg melyek veszélyeztetik azt. A kórházba való kényszerbeutalásra is módot nyújt akkor, ha erre egészségének helyreállítása érdekében szükség van. Azt is lehetővé teszi, hogy a járadék csökkentésével, végső esetben elvonásával legyen kényszeríthető a biztosított, hogy magát a szükséges gyógyjeljárásnak alávetse. Nálunk a mezőgazdaság ebben a biztosítási ágban is erősen elmaradt az ipar mögött.

Kovrig—Frisch: Öregségi és rokkantsági biztosítás. Budapest, 1928. — *Kovrig B.:* A magánvállalatok nyugdíjbiztosítása. Budapest, 1929. — *Hage:* Le problème de l'assurance obligatoire contre l'invalidité et la vieillesse. Paris, 1912. — *Felix, M.:* Les retraites ouvrières et paysannes. Paris, 1913. — *Hoare, H. J.:* Old age pensions. London, 1915. — *Wauters, L.:* Les pensions de vieillesse. Bruxelles, 1924. — *Bondos, J.:* Les pensions de vieillesse. Bruxelles, 1926. — *Beman, L. T.:* Selected articles on old-age pensions. New York, 1927. — *Lippmann, K.:* Die deutsche und die englische Invaliden-, Alters- und Hinterlassenenversicherung. (Zeitschr. f. d. ges. Versicherungswissenschaft. 27. Jhg. 1927.)

6. A munkanélküliek biztosítása. Azok után, amit a munkanélküliekről való gondoskodásról mondtunk, a munkanélküliség esetére szóló biztosításra vonatkozólag elegendő néhány rövid megjegyzés. Világos, hogy a feladat, ha a biztosításnak ezt az ágát szélesebb alapra akarjuk helyezni, nem könnyű. Amennyiben azonban nem egyszerű idénymunkanélküliségről van szó, a megoldás biztosítástechnikai szempontból nehézségekkel küzd, mert a gazdasági helyzetváltozásokra vonatkozólag alig eszközölhetők olyan valószínűségi számítások, amilyenek a munkásbiztosítás egyéb ágainak nagy részében rendelkezésre állnak. Nagyobb és hosszabb tartamú pangások idejében a munkanélküli biztosítás nagy áldozatokat is kíván.

A munkanélküliek segélyezésének biztosítás alapján való megoldása egyéb nehézségekkel is jár. A legfőbb nehézség abból származik, hogy a biz-

tosítás előnyeit csak azoknak tegyük hozzáférhetővé, akik *önhibájukon kívül munkanélküliek*, mert különben a munkanélküli biztosítás a munkakerülést növeli. Ezért a munkanélküliségi biztosításnál gondos ellenőrzést kell kifejteni abban a tekintetben, hogy a munkanélküliséget ne idézze fel a fél maga. Ez legjobban a munkaközvetítő hivatalok részéről történhetik és ezért a *munkanélküliségi biztosítást és a munkaközvetítést kapcsolatba szokták hozni*. A munkaközvetítő hivatal igyekszik a munkást elhelyezni és csak akkor folyósítja a biztosításból folyó támogatást, ha a munkás igazán nem tud elhelyezkedni. A visszaélések elkerülése végett, de biztosítástechnikai okokból is *várakozási időt* is szoktak megállapítani, amely meghatározott időn belül bizonyos számú héten keresztül biztosítási járulékok fizetését követeli meg. A munkás tehát csak akkor szerzi meg a támogatásra való igényt, ha bizonyos ideig munkában volt és így a járulékokat fizette. Fontos továbbá, hogy a munkanélküliségi támogatás valóban csak a *létminimumot biztosítsa*, hogy igénybevételére a kísértés ne legyen nagy.

Eppenséggel nem egyszerű kérdés magának a segélyre igényt nyújtó munkanélküliség fogalmának megállapítása. A vonatkozó törvények nem abból szoktak kiindulni, hogy az tekintendő munkanélkülinek, aki egyáltalában nem talál munkát, hanem ahhoz fűzik a segély jogosultságát, ha a munkás nem talál képzettségének, vagy egészségi állapotának megfelelő, vagy pedig a munka természetéhez mért bérrel járó munkát. A munkanélküliség bizonyos hosszabb tartama után sokszor szigorúbb feltételhez kötik a segélyezésre való igényt és az esetleg kínálkozó munkaalkalom visszautasításának jogát megszorítják. E megszorítások célja annak elkerülése, hogy a biztosító pénztárak túlterheltesse és a visszaélések megszoríttassanak.

A munkanélküliség veszélye kétségtelenül legnagyobb gyengéje a szabad kereseti gazdaságnak. Hogy e veszély milyen méreteket ölthet, azt az első világháború utáni évek megmutatták. Nyilvánvaló ezzel az, hogy elhárításuk érdekében valóban semilyen erőfeszítéstől nem szabad a gazdasági politikának visszariadnia.

Angliában ezzel kapcsolatban az egész társadalombiztosítás új alapokra helyezésének kérdése merült fel és keltett legszélesebb körökben érdeklődést. *W. Beveridge* messzemenő terve,¹ mellyel az országgyűlés is foglalkozott, hozta napirendre ezt a kérdést, melynek középpontjában ugyan a közgazdaság teljes foglalkoztatottságának a kérdése áll, mely terv azonban lényegileg a társadalombiztosítás egészen újszerű alapokra helyezését követeli. *Beveridge* terve szerint a társadalombiztosításnak minden állampolgárra ki kell terjednie, hogy megadja mindenkinek a szociális biztonságot, azaz azt, hogy a megélhetés anyagi alapja számára kedvezőtlen körülménynek között sincsen veszélyeztetve. Ezt a terv általános biztosítás keretében javasolja megoldani. A terv keresztülvitele természetesen súlyos költségekkel járna, melyeknek a felét az államnak kellene viselnie.

Wunderlich, F.: Die Bekämpfung der Arbeitslosigkeit in Deutschland seit Beendigung des Krieges. 1925. — *Wilhelmi*: Die wirtschaftliche Arbeitslosenfürsorge. 1928. — *Schanz, G.*: Zur Frage Arbeitslosenversicherung. Bamberg, 1895. — *U. a.*: Neuer Beitrag zur Frage der Arbeitslosenversicherung. Berlin, 1897. — *U. a.*: Dritter Beitrag zur Frage der Arbeitslosenversicherung und der Bekämpfung der Arbeitslosigkeit. Berlin, 1901. — *Gruner*: Die Arbeitslosenversicherung. Berlin, 1910. — *Mossé, R.*: L'assurance obligatoire contre le chômage au point de vue sociale. Paris. — *Buchler, E. Ch.*: Compulsory unemployment insurance. New York, 1931. — *Marx, H. A.*: Landwirtschaft und Arbeitslosenversicherung. Daun-Eifel, 1930. — L'assurance chômage. Étude de législation comparée. Genève, 1925.

7. A munkásbiztosítás jelentősége. Ha végigtekintünk azon a segítségen, amelyet a munkásbiztosítás különböző ágainak kiépülésével a munkásosztálynak nyújtott, világossá lesz előttünk annak nagy szociálpolitikai jelentősége.

¹ *Milhaud, Edgard*: Le plan Beveridge. Genève, 1943.

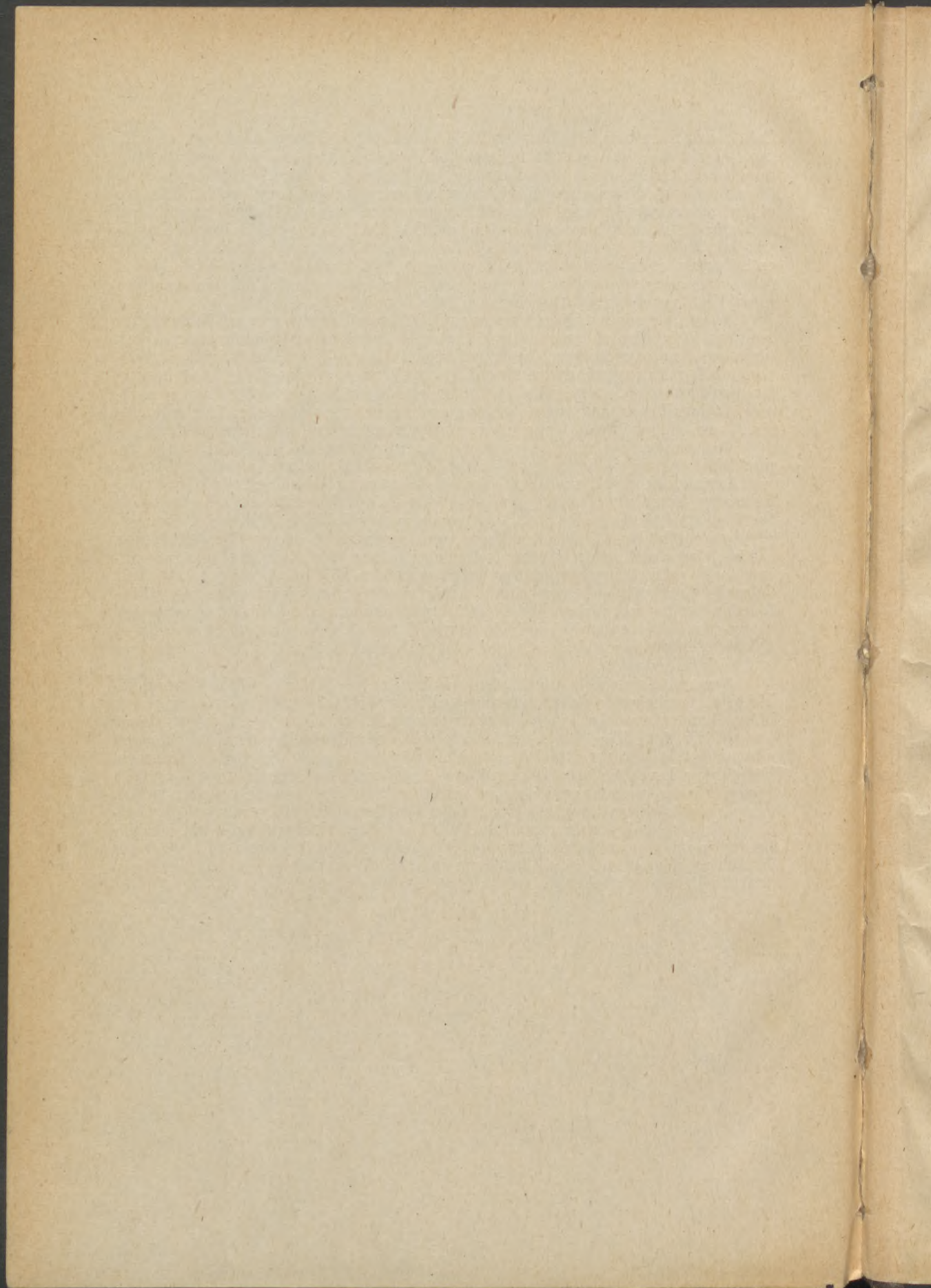
Szinte azt mondhatnók, hogy nélküle a szociálpolitika a fele úton megáll, mert éppen a legváltásosabb helyzetekben magára hagyja a munkást. Ha nem gondoskodik róla a munkásbiztosítás, a tisztán munkájukból élő tömegek állandó bizonytalanságban élnek, mert sohasem tudják, hogy mikor éri őket olyan sorscsapás, amely keresetüktől részben vagy egészben megfosztja. A tömegeknek ez a bizonytalansága megélhetésükben a szabad kereseti rendszer egyik legsúlyosabb teherképe. Ezt szünteti meg a munkásbiztosítás, de ez is igazán csak akkor, ha egész rendszerében kiépült és *a hibáján kívül felmerülő minden keresetcsökkenés vagy éppen keresetnélküliség esetében* megadja a munkásnak a megélhetési lehetőséget.

Hogy a népegészségügy szempontjából mit jelent a munkásbiztosítás, nem szorul bővebb magyarázatra. Nem szólva arról hogy a betegségeknek ezek idejekorán való gyógykezeltése milyen fontos nagyobb bajok elhárítása szempontjából, már magában a széles rétegeknek az orvosi segítség igénybevétele szoktatása meg nem becsülhető eredmény a népegészségügy szempontjából. Az is világos, hogy mindez a nemzet legbecsesebb kincsének, munkaerejének szolgál javára és így a közgazdaság számára is fontos eredmény.

De ez még nem minden, mert a közgazdaság egészséges működése szempontjából egy másik irányban is igen nagy szolgálatot tesz a munkásbiztosítás. A szabad kereseti rendszerre épített forgalmi gazdaság egyik legnagyobb hátránya, hogy magára hagyva nagy jövedelmi egyenlőtlenségeknek lesz a forrása, ami válságérzékenységeknek sem utolsó előidézője. Midőn túltermelési válságokról hallunk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy ezek előidézésében a jövedelemeloszlásnak is része kell, hogy legyen. Ezt már *Malhus* is megértette és mélyebb megfontolás után ez iránt kétségünk alig lehet. Már *Quesnay* tisztában volt azzal, hogy a közgazdaságot a vásárlóerő sajátos körforgása tartja mozgásban és illeszti egymásba a termelést és fogyasztást. Nagy jövedelmi egyenlőtlenségek a vásárlóerő jelentékeny részét vonják el a közvetlen fogyasztástól és így ezzel nehezítik a termelés és a fogyasztás egymásba illeszkedését.

A munkásbiztosítás ennek ellene dolgozik. A tehetősek, midőn a munkásbiztosítás terheinek jelentős részét viselik, vásárlóerőt engednek át az ennek hiányában szenvedő rétegek számára, amelyek azt közvetlenül fogyasztásra használják fel. Ezzel a munkásbiztosítás kiépülésével egyre hatályosabb ellensúly keletkezik a jövedelemeloszlás túlságos egyenlőtlenségével szemben. Erősödik a kevésbé tehető néprétegek fogyasztóképesége és ezzel biztosabb lesz a közgazdaság egyensúlya is, mert a termelés végcélja a fogyasztás. A munkásbiztosítás tehát a közgazdaság egyik alapvető folyamatának, *a jövedelemeloszlásának fontos szabályozója*. Eleinte kétségtelenül csak kis mértékben teljesíti a munkásbiztosítás ezt a feladatát. Minél jobban kiépül, annál inkább nyúl azután bele a jövedelemeloszlás folyamatába és veszi igénybe a tehetősebb rétegek teherbírását az erre rászorulóik érdekében.

NÉVMUTATÓ

Bakunin 12	Godwin W. 11	Liefmann 52, 82, 200
Barnaba di Terni 66	Gregory T. E. 180	Linhardt 55
Baross G. 211	Griffnells 12	List Fr. 125, 126, 127, 128
Bazard S. A. 10	Gruntzel J. 109, 126	Lloyd George 281
Bebel A. 288	Guyot Y. 31	Luxemburg R. 17
Bentham J. 280		
Berlepsi 20	Hadley 198	Macaulay 251
Bernardino di Feltre 66	Hajdrik S. 231	Mac Kenna 169
Bernstein E. 17	Hamilton 125	Malthus R. 129, 317
Berth 12	Hayek 38	Marx 15, 16, 17, 36, 287, 288
Beveridge W. 316	Hegel 16	Matlekovits S. 118, 132
Bismarck 126, 140, 228, 289	Herkner H. 20	Mellor 13
Blanc Louis 10	Herrmann K. 157	Mevissen 50
Blanqui 287	Hilderbrand 20	Mill J. St. 14
Boninsegni 65	Hilferding R. 17	Mithoff 20
Boykott Ch. C. 299*	Hirsch J. 28	Mun de gr. 263
Brentano L. 20	Hitler 19	Mundella 304
Briand 126	Hobson 13	Myers 201
Bright 125	Howald 136	
Brousse 12	Huber V. 20	Netsajew S. 12
Buchez Ph. J. B. 20	Humboldt W. 12	Nizsalovszky 234
	Hume D. 158	
Carlyle Th. 20	Kahn R. F. 281	O'Brien 18
Chernuschi 146	Käppeli 136	Ogilvie 18
Cobden 125	Károlyi S. 90	Ohlin B. 135
Colbert 39, 106, 192	Ketteler W. E. 20, 292	Oppenheim 20
Cole 13	Kittle 304	Oppenheimer Fr. 19
Comte A. 11	Keynes J. M. 149, 183, 280, 281	Orage 13
Conrad J. 20		Owen R. 10, 263
Considérant V. 11	Kingley 20	
Damaschke 274	Knapp G. Fr. 20	Pecqueur 20
Dessewffy 208	Knies 14	Pieron M. G. 120
Debieczki 200	Kolping A. 20	Pirath 195
Dumas J. B. 263	Kossuth L. 208	Pirou G. 210
	Kropotkin P. 12	Proudhon 11, 12, 36
Eberstadt 274		
Enfantin B. P. 10	Labriola 12	Quesnay 317
Engels Fr. 15, 36	Lagardelle 12	Reclus E. 12
Fichte 277	Laky D. 272	Reichlin 136
Fischer, Irving 170, 171	Lamenais 20	Ricardo D. 13, 43, 125, 148, 149, 153, 160
Fourier Ch. 10, 11, 277	Láng L. 113	Rist Ch. 177
Fritsche 288	Lassalle F. 90, 267, 292	Rodbertus J. K. 14, 57, 238, 251
Fuchs 274	Lee G. A. 263	
Fullarton 150	Le Grand 263	Roosevelt 35, 166
	Lenin 17, 18, 37, 38	Rousseau 7
Gelesnoff W. 16	Leone 12	Ruskin 20
Gide Ch. 19	Leroux P. 20	
George H. 18, 19	Liebknecht 288, 292	Saint Simon 10, 20
Giesswein S. 289, 293		Schmidt G. 12

Schmoller G. 20	Spence Th. 18	Trefort Á. 208
Schüller R. 126	Spencer H. 12	Tugan Baranowsky 16
Schultze 59	Stirner 12	Wagner A. 20, 150
Schultz-Kiesow 184, 214	Stöcker A. 20	Wallace A. R. 18
Schweitzer 288, 292	Széchenyi 208	
Senior 5	Sztálin 18, 38	Weber A. 53
Sering M. 24		White H. 183
Smith Á. 30, 129	Taussig 134	Wichern J. 20
Sombart W. 16, 20	Thiers 150	Wieser 19
Somary F. 105	Todt 20	Wicksell K. 121
Sorel G. 12	Tolstoj L. 12	Wolonsky 146, 187
Spann O. 35	Tooké 150	
	Toynbee 286	Zelovich K. 207

TÁRGYMUTATÓ

- Adminisztratív protectionizmus 109
 Adókedvezmények ipar-pártolásnál 33
 — szövetkezeteknél 95
 Adómenesség házaknál 274, 276
 Adóvisszatérítés 116
 Affiliációk 54
 Aggkori biztosítás 225, 314
 Agiotage 81
 Agrárhitel 68
 Agrárszocializmus 18
 Agrárvámok 111
 Akkumulációs elmélet 15
 Aktív bankügyletek 45
 Aláírási rendszer 52
 Alaki bérvédelem 266
 Alapítási tervzet 81
 Alapítási üzlet 51
 Alapító bank 52
 Alapító társaságok 52
 Alkalmazott közgazdaságtan 5
 Alkusz 98
 Állami bankok 56
 Állami felügyelet a kereskedelemben 94
 — — a bankoknál 76
 — — a biztosításnál 234
 — — a hitelintézeteknél 72, 76
 — — a tőzsdén 104
 — hitelek jegybankoknál 173
 — kamatbiztosítás vasutaknál 197, 205
 — kedvezmények 34
 — kezelés vasutaknál 206
 — takarékpénztárak 32
 — utak 187
 Államjegyek 173
 Államosítás 294
 Államsegélyek 196, 197
 Államszocializmus 14
 Államvasúti rendszer 204
 Állandó befektetés 51
 — díjbiztosításnál 229
 — díjkedvezmények 213
 Állatbiztosítás
 Állategészségügy 35
 Állategészségügyi egyezmény 117
 Állatvásárok 96
 Általános sztrájk 12, 299
 — tőzsdék 97
 — vásárok 97
 Amerikázás 299
 Anarchizmus 11
 Angol hét 248, 256
 Anti dumping vám 112
 Anyasági biztosítás 248, 311
 Anyagi bérvédelem 266, 269
 Anyasági védelem 248
 Apportok 81
 Aprópénz 144
 Aranyblokk 166
 Aranydevizavaluta 165
 Aranyeldugási politika 161
 Aranyfedezet 147, 148
 Aranyforgalom szabályozása 160
 Aranyinfláció 172
 Aranykészlet 160
 Aranymagvaluta 148, 149
 Aranyrudak 148, 160
 Arany sterilizálása 166
 Aranytartálék 159, 160
 Aranyvaluta 145, 147, 158
 — helyreállítása 165
 — megrendülése 168
 Aranyvédelmi politika 159
 Arányrészvásárlás (földbirtoknál) 31
 Arbitrage üzlet 45
 Argentariusok 43
 Árjegyző bizottság (a tőzsdén) 102
 — lap 102
 Árpolitika 173, 264
 Árszabályozás 173
 Árszínvonal állandósítása 169
 Árudíjszabás 212
 Árulombard 47
 Árumeállítási jog 96
 Árumentavásár 97
 Árutarifa 212
 Árutőzsdék 97
 Áruváltó 46
 Árvák biztosítása 314
 Áruosztályozó kereskedelem 87
 Árvizsgálat 173
 Asszocialisták 10
 Átírási központok 70
 — üzlet 45
 Átlagos kockázat 230
 Átlag-praemium 313
 Átviteli tilalmak 110.
 — vámok 111
 Autarkia (gazdasági) 108, 126
 Autobuszüzem 190
 Automobil 186
 Automobilbiztosítás 226
 Automobilközlekedés 186, 187
 Autonóm vámtarifa 114
 Autoritatív szociálpolitika 242
 Avalhitel 47
 Avulási biztosítás 226
 Azonnal esedékes tartozások 43
 Azonnali szállításra kötött ügylet 99
 Azonosság bizonyítása 116
 Baisse-spekuláció 99
 Balesetbiztosítás 225, 310, 311
 Balesetelhárítás 258, 313
 Balti záradék 118
 Banking principle 150
 Bankjegy 148
 Bankjegyadó 150
 Bankjegyfedezet 149
 Bankjegykibocsátás 149
 Bankjegymonopólium 153
 Bankkoncentráció 54
 Bankletétek biztosítása 75
 Bankok 42
 Bankszabadság 153
 Bankszerű fedezet 150
 Bankvezetőség felelőssége 78
 Banque d'affaires 52

- Bányatársulások 310
 Bányavasutak 198
 Becsületbíró (tőzsde) 103
 Behozatali jegy 120, 122
 — kereskedelem 85
 — tilalmak 110
 Bejelentési rendszer (szabadalomnál) 33
 Békeltetés 303
 Belföldi valutapolitika 143
 Belkereskedelmi politika 83
 Belső valutapolitika 143
 Belterjes gazdálkodás 23
 — vasútépítés 198
 Belvízi csatornák 192
 — hajózás 192
 Benemavatkozáspolitikája 8
 Benzinadó 218
 Bérfizetés módjai 266
 Bérhivatal 269
 Bérkaszárnák 272
 Bérküzdelem 297
 Bérlet (hajóknál) 195
 — (vasutaknál) 207
 Bérleti rendszer (vasutaknál) 207
 Bérlevonások 268
 Bérminimum 269
 Bérpolitika 264
 Bérszínvonal védelme 126
 Beruházási társaságok 52
 Bérvédelem 261
 Beszerzési központok 89
 Beszerző szövetkezetek 91
 Betétek 43
 Betegségélyezés 310, 311
 Betörés elleni biztosítás 225
 Beválthatóság (bankjegynél) 152
 Beváltópénztárak 162
 Bevándorlás korlátozása 282
 Beveridge-terv 316
 Beviteli kontingens 109
 — tilalom 109, 110
 — vámok 111
 Bimetallizmus 145
 Bimetallisztikus agitáció 146
 Bíróság (munkásoknál) 268
 Birtokelapozódás 25
 Birtokjavítási hitel 57
 — járadékbank 59
 Birtokmaximum 24
 Birtokmegosztás 24
 Birtokminimum 25
 Birtokpolitika 24
 Birtokszerzési hitel 57
 — szabadság 23
 Bizalmi férfiak 291
 Bizományi kereskedelem 86
 — üzlet 45
 Bizományos 88
 Biztonsági rendszabályok (közlekedésnél) 190, 193, 203
 — tartálék 230
 Biztosítás 222
 — vállalati formái 231
 — államosítása 235
 Biztosítási család 223
 — díj 229
 — járulék 229
 — jog 231, 233
 — kényszer 235
 — kötvény 231
 — tőzsdék (Lloydok) 226
 — üzem 228
 Biztosításügy 222
 Biztosítéki alap (záloglevelléknél) 79
 Boykott 28, 299
 Bretton-woods egyezmény 183
 Bruxellesi cukoregyezmény 121
 Burzsoázia 15
 Cacanny 299
 Céhszocializmus 13
 Célközösségek 188
 Caritas 238
 Cobden-szerződés 119
 Conossement 47
 Contractio (pénzforgalomnál) 175
 Corner 99
 Credit mobilier 50
 Családi házak 272
 Csapatváltás 293
 Csatornaforgalom 190
 — illeték 191
 Csatornák 190, 191, 192
 Csökkenő bérhányad 14
 Csúcsegyesületek 297
 Cukoregyezmény 121
 Currency-elmélet 149
 Darabárú 212
 Darabjegyzék (értékpapírok-nál) 77
 Defláció 175, 176
 Deklassifikálás (vasúti tarifánál) 213
 Déli szünet 256
 Deportedíj 101
 Depositum regulare 42
 — irregulare 42
 Devalváció 175, 177
 Devizabeszolgáltatás 163
 — -gazdálkodás
 — kliring 167
 — -kompenzáció 163
 — -központ 163
 — -politika 160
 — -spekuláció 169
 Dialektika 15
 Díjfizetési rendszer (biztosításnál) 229
 Díjtartálék 230, 231
 Díjügylet 100
 Diszkontpolitika 154
 Dolgozni akarók védelme 300
 Dologi biztosítás 224
 Döntőbíráskodás 303
 Dűmping elleni vámok 112
 Eden szerződés 113
 Effektív aranyvaluta 147
 Egészségtelen iparágak 257
 Egységügyi munkanap 250
 Egyenértékűség (kikészítési forgalomban) 116
 Egyéni okok munkanélkülségnél 278
 — vállalat 88
 Egyenlőség 7
 Egyesülési szabadság 295
 Egyjegyrendszer (közraktáraknál) 106
 Egykéz (kereskedelemben) 91
 Egységes tarifa 211
 Éjjeli munka 245, 248, 263
 — pihenő 256
 Eladósodás (földbirtoknál) 25
 Életbiztosítás 224
 Elfogadvány 46
 Elfogadványi hitel 46
 Ellenállási alap 290
 Előlegek 48
 Előmunkálati engedély 203
 Előpremium 100
 Elővizsgálati rendszer (szabadalomnál) 33
 Elproletárosodás 16
 Elsőbbségi kötvények és részvények 199
 Elzárkózási politika 122
 Emisszió 50, 68
 Emissziós-bank 52
 Energiagazdaság 32
 Engedélyhez kötött iparnál 27
 Engedélyezési rendszer biztosításnál 234
 — — kartelleknél 28
 — — közraktáraknál 106
 — — külkereskedelemben 111
 — — vasutaknál 203
 Enquêtejog 52
 Építési engedély vasutaknál 203
 — szabályzat 274
 — takarékpénztárak 63, 275
 Építkezési hitel 273
 — szövetkezetek 275
 Ércpénzpolitika 143
 Erdei vasutak 198
 Érdekképviselők 32
 Erdőirtás 31
 Erdőtörvény 31
 Erfurti program 287
 Érmepolitika 143
 — technika 143

- Érmetörvény 144
 — üggy 143
 Értékesítő szövetkezet 33
 Értékpapír-bank 52
 — kereskedelem 45
 — kibocsátás 49, 68
 — letétek szabályozása 77
 — lombard 47
 Értékpapírok tőzsdére be-
 vezetése 81
 Értékpénz 144
 Értéktarifa 213
 Értéktőzsde 98
 Értékvám 114
 Északi záradék 118
- Fajtapénz 143
 Falanszter 10
 Falusi lakáskérdés 276
 Fascizmus 19
 Fedezet (bankjegyeknél) 149
 Fedezeti rendszerek 149
 — üggy 102
 Fedezett és fedezetlen hitel
 49
 Fejlődéstörténeti szocializ-
 mus 15
 Feketelisták 279, 296
 Feketepiac 173
 Felosztó, kirovó rendszer 313
 Feltételes üggy 100
 Felszámolási rendszer (sza-
 badalomnál) 33
 Fémfedezet 150
 Fémvál 143
 Fiatalkorú munkások 246
 Figyelmeztető lapok 257
 Finanszírozás 50
 Finánciárságok 52
 Fiókalapítás 54, 55
 Fióküzletek 91
 Fixüggy 100
 Fizetési szabadságidő 256
 Flexibilis paritások 180
 Foglalkozási betegségek 257
 Foglalkoztató műhelyek 278
 Fogyasztási hitel 67
 — szövetkezetek 89
 Földadományozások (vas-
 utaknál) 197
 Földbirtok eladósodása 25
 Földbirtokpolitika 24
 Földhitel 56
 Földhitelintézetek 56
 Földreform 25
 Földreformerek 274
 Folyami hajózás 190
 Folyószámla 49
 — hitel 49
 — üggy 45
 Folytonos üzemek 253
 Forgalmi súly 144
 Foszforegyezmény 263
 Fővonal 198
 Fullarton-féle törvény 150
- Fuvarlevél 201
 Fuvaros-vállalkozás 189
 Fuvarozás 189
 Fuvarozási okmányok 47
- Gabonamonopóliumok 111
 Gazdasági autarkia 108, 126
 — cselédek 261
 — hatalommal való vissza-
 élés 28
 — hírszolgálat 219
 — infláció 173
 — liberalizmus 7
 — munkásmozgalom 289
 — munkások 261
 — politika 5
 — szakoktatás 32
 Gazdaságpolitikai eszmé-
 nyek 7
 — tilalmak 110
 Genuai konferencia 165
 Genti rendszer 283
 Georgeizmus 19
 Gépbiztosítás 226
 Gépjárműközlekedés 180,
 187
 Gépkocsiközlekedés 186, 187
 Gíralis pénz 155
 Girobankok 55
 Giroközpontok 70
 Gothai program 289
 Gyárfelügyelő 259
 Gyári munkások 261
 Gyarmati záradék 118
 Gyermekágyi segély 310, 311
 Gyermekmunka 245
 Gyermekvédelem 286
 Gyorsútv 211
 Gyorsvasút 198
 Gyűjtötlet 43
- Háborús tervgazdaság 35
 Hadikommunizmus 37
 Hajóépítési segélyek 194
 Hajójáratsegélyek 194
 Hajótarifák 194
 Hajózás 192
 Hajózási rendtartás 193
 Halasztóüggy 101
 Harci vámok 112
 Harmadfedezeti rendszer 150
 Hármass csapatváltás 253
 Hatalmi sztrájk 298
 Határidőüggy 99, 100
 Határszéli kedvezmény 112,
 116
 Hatósági árszabások 174
 — munkaközvetítés 279
 Hátramaradottak biztosí-
 tása 314
 Hausse spekuláció 99
 Házalókereskedelem 85
 Házépítő szövetkezetek 275
 Háztartási alkalmazottak
 262
- Háztól házig szállítás 215
 Helyiérdekű vasutak 198
 Heti vásárok 97
 Hirdetett díjkedvezmény
 213
 Hirsch—Duncker-féle szak-
 szervezetek 291
 Hírszolgálat 219
 Hitbizomány 23
 Hitel 41
 Hitelbank 50
 Hitelellenőrzés 156
 Hitel és pénzmennyiség 152
 Hitelbiztosítás 226
 Hitelinfláció 173
 Hitelintézetek 56
 Hitelmegszorítás 156, 175
 Hitelpolitika 41, 182
 Hitelrestrikció 156, 175
 Hitelszövetkezetek 63
 Hites alkusz 98
 Hites könyvvizsgálók 72, 82
 Hites revizor 72, 82
 Hivatási betegségek 313
 Hivatalos érdekképviselő 32
 Holtkezi birtokok 23
 Homestead 25
 Hosszúlejáratú hitel 49
 — váltó 46
 Hűségnyilatkozatok vas-
 utaknál 218
 Hűsvizsgálat 110
 Hűtőházak 106
- Ibériai záradék 118
 Idegén tőke 43
 Idénymunkanélküliség 277
 Igazságos bér 266
 Inkasszóüzlet 45
 Indexváluta 170
 Individualizmus 7
 Industrieschaftok 58
 Infláció 172
 Inflacionisták 172
 Ingyenes jogsegély 290, 305
 Ínségvám 112
 Internacionálé 288
 Intervenciós vásárlások 164
 Intézeti ellátás (munkás-
 biztosításnál) 310
 — ellátás (szegénységélye-
 zésnél) 285
 Iparfelügyelet 243, 259
 Iparhatósági megbízottak
 259
 Ipari béke 302
 — jelzőhíghitelintézet 60, 68
 — mérgek 258
 — tartaléksereg 16
 — védővám 111
 — záloglevelek 68
 Iparkamarák 32
 Iparszabadság 26
 Iparszervi munkaközvetítés
 278

- Ipartársulat 27
 Ipartestület 27
 Iparvágányok 198, 217
 Irányítás vasutaknál 202
 Irányító árak 173
 Irányított gazdaság 35
 Irányított infláció 172
 Iránytarifa 214
 Írásbeli elszámolás (bérnél) 268
 Iskolalátogatás (gyermekek-nél) 246
 Jancsibankók 267
 Járadék (munkásbiztosítás-nál) 310
 Járadékbank 58
 Járadékbirtok 25
 Járadékbiztosítás 224
 Járatsegélyek 194
 Járulék (munkásbiztosítás) 311
 Játékkifogás (tőzsdén) 104
 Jéghár elleni biztosítás 225
 Jegybank 148, 151
 Jegybankképes váltó 46
 Jegybankmonopólium 153
 Jegybankok összeműködése 165, 183
 Jegybank üzletköre 151
 Jegyrendszer 173
 Jelzalog 57
 Jelzalogbankok 59
 Jótékonyág 238
 Jótékonyági egyesületek 285
 Jövedelemeloszlási politika 264
 Jutalék 46
 Jutalmak 109, 116, 120

 Kamara haszna 144
 Kamatbiztosítási rendszer 197, 205
 Kántinbankok 56
 Karavánkereskedelem 85
 Kárbiztosítás 227
 Kárelhárítás 228
 Kárelosztás 222
 Kársegély 222
 Káros rovarok irtása 35
 Kártartalék 230
 Kártérítés 268
 Kartellhatóságok 19
 Kartellpolitika 27, 28
 Kartelltörvényhozás 29
 Kasszaügylet 99
 Katedraszocializmus 20
 Kényszerbiztosítás 235, 309
 Kényszer társulásnál 22
 Képesítés (kézműnél) 26
 Kereskedelem 84
 — költségei 91
 — munkamegosztása 86
 — válfajai 85
 — vállalati formái 88
 Kereskedelmi érdekképviselő-
 letek 32
 — és iparkamarák 32
 — hitel 45, 67
 — múzeumok 121
 — politika 83
 — szabadság 8
 — szerződések 117
 — utazók 88
 Keresztényszocialista szak-
 szervezetek 291
 Keresztényszocializmus 26
 Kerületi pénztárak 310
 Készárúügylet 99
 Készfizetések felvétele 162
 Készfizetésre kötött ügylet 99
 Kézpénznélküli forgalom 168, 173
 Kézpénztartalék takarékpénztáraknál 75
 Kétyjegyrendszer (közraktáraknál) 106
 Kétötöd fedezetrendszer 150
 Kettős csapatváltás 253
 — díjügylet 100
 — jegyrendszer (közraktáraknál) 106
 — tarifa 115
 — valuta 145
 Kezelési díj 214
 — letét 42
 Kezességi hitel 47
 — nyilatkozat 47
 Kezességvállalás lakásépítés-nél 273
 Kézizáloghitel 45
 Kézműipar 26
 Kiállítások 97
 Kiegyenlítővám 111
 Kikészítési eljárás 116
 Kikötőhasználati díj 191
 Kilométertarifa 211
 Kincstári infláció 173
 Kisajátítási jog 203, 276
 Kisebbségi jogok 82
 Kísérletügy 32
 Kisipar 26
 Kiskereskedelem 87
 Kislakások építése 273
 Kiszolgálási kényszer 28
 Kivételes díjszabás 213
 Kivitel fejlesztése 119
 Kiviteli hitelbiztosítás 121
 — intézetek 121
 — jutalmak 109, 116, 120
 — kereskedelem 85
 — tilalmak 110
 — vámok 111, 112
 Kizárás 296
 Kizárólagosságiszerződés 28, 91
 Kizsákmányolás 9, 13
 Kizsákmányolási elmélet 15
 Koalíciójog 294
 Koalíciók 293
 Koalíciótilalmak 294
 Kocsiosztályok 211
 Kocsitarifa 212
 Kölesönösségi biztosítás 228
 Kolhozok 38
 Kollektív gazdaság 36
 Kollektívizmus 9
 Kollektív szerződések 301, 302
 Kompenzációs ügyletek 163
 Kommunista kiáltvány 15
 — szakszervezetek 291
 Koncentrációs elmélet 15
 Koncernbankok 54
 Konjunktúrapolitika 169
 Kontingensmegállapodások 124
 Kontingentálás (bankjegy-nél) 150
 — (vámpolitikában) 124
 Könyvkövetelések leszámítolása 48
 Konzorciális ügylet 53
 Konzorciumok 53
 Konzulátusok 121
 Kooperatívizmus 19
 Korhatár 245
 Korlátolt forgalmú birtokok 23
 Kormányiszocialisták 288
 Korporatív gazdaság 35
 Kosztügylet 101
 Körleti takarékpénztárak 62
 Kötött birtok 23
 — gazdálkodás (lakásoknál) 275
 Kötvénykibocsátás 79
 Kötvénykisorsolás 79
 Kövezetvám 188
 Közbirtokosság 31
 Közegességiügyi tilalmak 110
 Középeurópai vámegegyesület 116
 — vámszerződések 123
 Közgazdasági politika 5
 Közigazgatási üzem 30
 Közlegelék felosztása 31
 Közlekedés (külvárosi) 273
 Közlekedési politika 184
 — raktárak 105
 — rendészet 190
 Közmunka (utaknál) 187
 Közmunkák (szociálpolitikában) 280, 281
 Közömbös bankügyletek 45
 Közös gazdálkodás (szocialista) 36, 37, 38
 Közraktárak 105
 Közraktári jegy 47, 106
 Községi szocializmus 30
 — takarékpénztárak 62
 — utak 188
 Közszállítás 34

- Közületi hitelintézetek 55
— részvénytársaság 30
Közutak 187
Közúti közlekedés 188, 189
Közüzemek 30, 95
Közvállalat 30, 89, 95, 232
Közvetett kontingentálási rendszer 150
Közvetlen cselekvés 12
Külföldi kereskedelmi kamarák 121
— kölcsön 161, 173, 175
— szaktudósítók 121
— valutapolitika 143
Külkereskedelem 85
Külkereskedelmi politika 83
Különbözeti kifogás 104
— tarifák 214
— ügylet 99
— vámok 112
Különleges kockázat 230
— tőzsdék 97
— vásárok 97
Külső valutapolitika 143
Külterjes gazdálkodás 23
— vasútépítés 198
Kvóták 109
- Label 299
Lakásépítés támogatása 272, 274
Lakásfelügyelet 272
Lakáshivatalok 275
Lakásközvetítés 274
Lakáspolitiká 265, 271
Lakásreformerek 274
Lakásrekvirálás 275
Lakbérbiztosítás 226
Lánkereskedelem 86
Landschaftok 57
Latin pénzünió 146, 181
Leértékelés pénznél 178
Légi biztosítás 226
Légiforgalom 195
Legnagyobb kedvezmény 117
— kedvezményi záradék 117
Leninizmus 17, 18
Lépcsőzetes tarifa 211
Leszámítolás 45
Leszámolásra kötött ügyletek 99
Leszámoló iroda (tőzsdén) 102
Letelepített kereskedelem 85
Letétbiztosítás 76, 226
Letétek 42
— védelme 75
Letéti bank 53
Letéti ügylet 42
Levélpórtó 221
Liberalizmus 7
Likviditás 46
- Likviditási előírások 75
Lloydok 226
Lock-out 296
Lombardhitel 47
Lombardüzlet 45
Lucrum camerae 144
Magánvállalati vasútépítés 197
Magánvállalkozás 8
Magánvasúti rendszer 206
Manchesterizmus 8
Manipulált valuta 170
Márkacikkek 91
Márkázás 33
Marxizmus 15, 16
Materialista világszemlélet 15
Maximális árak 173
— munkanap 249
— tarifa 115
Medio 99
Megélhetési bér 266
Megreformált szindikalizmus 12
Megtörő vám 112
Mégügyelet 101
Megváltási jog (vasutaknál) 203
Megyei utak 187
Mellékdíjak 191, 214
Mellékvonalak 198
Mértányos bér 266, 271
Menetjegykedvezmények 211
Mennyiségi vámok 114
Mentési kötelezettség 230
Merkantilizmus 122
Mérlegkészítés (kötelező) 71
Mezei vasutak 198
Mezőgazdasági kamarák 32
— védvám 111
Minimális bérek 269
— tarifa 115
Minta- és mustraoltalom 33
Mólóhasználati díjak 191
Monometallizmus 145
Monopóliumok szabályozása 27, 28
Monopolkapitalizmus 27
Monti di Pieta 66
Morris-bankok 67
Motorkerékpár 190
Mozgóvám 114
Municipális szocializmus 30
Munkaadó egyesületek 296
Munkaadók központja 297
— lakásépítése 275
Munkaalkalmak teremtése 280
Munkafelügyelet 260
Munkaidő 246, 248
Munkakerülés 278
Munkaközi szünetek 256
Munkaközvetítés 278
- Munkaközvetítő hivatalok 243
— tanács 279
Munkanélküliek segélyezése 315
Munkanélküliség 277
— elleni biztosítás 225, 283, 315
Munkanélküliség 283, 290
Munkanélküliségi politika 277
Munkapiac védelme 282
Munkára való jog 277
Munkarend 254
Munkásbankok 54
— biztosítása 265, 308
— biztosítási bíróság 310
Munkásegységek 243
Munkásérdekképviselők 32
Munkásjegyek 211
Munkáskamarák 32, 243
Munkáskizárás 296
Munkásmozgalom 287
Munkásrészvények 270
Munkástoborzás 278
Munkásválasztmányok 307
Munkásvándorlások 282
Munkásvédelem 245
Munkaszünetek 246, 255
Munkaügyi bíróság 243, 305
— értekezlet 262
— hivatal 243
— kamarák 243
— konferencia 263
— minisztérium 243
Munkavédelmi szervezetek 301
Múutak 187
- Nagyáruházak 86
— adója 94
Nagybani kereskedelem 87
Nagytergázdálkodás 109
Napközi otthon 248
Negyvenórás munkahét 284
Nemzeti műhelyek 10
— munka védelme 126, 140
— szocializmus 19
— vagyon pusztítása 32
Nemzetközi elfogadványi hitel 47
— kereskedelmi szerződések 109
— munkamegosztás 125
— munkásvédelem 245, 262
— munkaügyi konferencia 263
— pénz 181
— spekuláció 169
Neomarxizmus 17
Népbankok 65
Népgondozás 285
Népjóléti minisztérium 243
Nevelővám 111, 128
Névleges letétek 43

- Névreszoló részvény 81
 New deal 35
 Női munka 247
 Nők éjjeli munkája 248, 263
 Normálmunkanap 251
 Normáltarifá 213
 Normatív szabályozás 72, 233
 Nyereséghányad kiegyenlítődése 15
 Nyereségrészesedés 269
 Nyereségtartalék 230
 Nyersanyagbiztosító vám 112
 Nyiltárusítási üzletek 85
 Nyilt letétek 42
 — piaci politika 155
 Nyilvános számadásra kötelezés 71
 Nyilvánosság elve 71
 Nyilvántartás kartelleknél 28
 — szakszervezeteknél 295
 Nyolcórás munkanap 251
 Nyugdíjbiztosítás 226
 Nyugodt pénzek 243
 Olesó pénzpolitika 172
 Omnibuszközlekedés 189
 Open market policy 155
 Optimista anarchizmus 11
 Országos bankok 56
 — vásárok 97
 Orvosi felügyelet gyárakban 258
 Orvosválasztás 312
 Osztálybasorozás (biztosításnál) 330
 Osztályharc 15
 Otthonipar 261
 Otthonmentesítés 25
 Óvodák 248
 Önállósított közüzem 30, 209
 Önbiztosítás 222
 Önérdék 8
 Önségély házépítésnél 275
 — munkásoknál 287
 Örlési forgalom 116
 Öröklások 275
 Örökösödés 25
 Örzési letét 42
 Összeférhetetlenség (bankvezetőségénél) 78
 Összeomlási elmélet 16
 Ötéves terv 37
 Özvegyi biztosítás 314
 Pályaválasztási tanácsadás 279
 Papirosbúza 104
 Papírpénz 173
 Parcellázás 25
 Párhuzamos valuta 145
 Paritás (valutánál) 179, 180
 Paritásos bizottságok (munkásügyekben) 269, 303
 Parthasználati díjak 191
 Parti hajózás 193
 Passzív bankügyletek 43
 Peel akta 149
 Pennyportó 221
 Pénzérték állandósítása 175
 — emelése 175
 Pénzhamisítás 142
 Pénzhelyettesítők 148
 Pénzügyi Központ 73
 Pénzláb 144, 178
 Pénzletét 42
 Pénzmennyiség szabályozása 152
 Pénzrontás 143
 Pénzsegély 34
 Pénztárkészlet 48
 Pénzügyi társaság 52
 — váltó 46
 — vám 112
 Pénzváltás 45
 Pénzváltók 42
 Pénzverés 142
 Phalanszter 10
 Piabiztosítási elmélet 125
 Piabiztosító vám 111
 Pinceváltó 46
 Politikai munkásmozgalom 287
 — sztrájk 298
 Pool 193
 Posta 220
 Postai hitellevelek 220
 Postai utánvétel 220
 Postatakarékpénztár 62
 Praeferenciális szerződések 118
 — vám 112
 Praemium (termelésnél) 34
 Praemiumpolitika (valutánál) 159
 Proletárforradalom 17
 Proletáriátus 15
 Prolongálás (halasztóügylet) 101
 Prospektuskényszer 81
 Protekcionizmus 123
 Provízió 46
 Publicitás elve 71
 Public utilities 209
 Racionalista szocializmus 11
 Raiffeisenzövetkezetek 64
 Raktárvám 112
 Reciprocitás 119
 Reexpedíciós kedvezmény 213
 Refactia 213
 Refláció 176
 Reformista szindikalizmus 12
 Regionális szerződések 118, 124
 Reguláris bankügyletek 45
 Rejtett kiviteli jutalmak 117
 Rembourshitel 47
 Remedium 144
 Rendészeti tilalmak 110
 Reportdíj 101
 Reportügylet 48
 Repülőgép 187, 195
 Repülőterek 196
 Részleges sztrájk 299
 Részletügylet 86
 Részvényátvételi társaságok 199
 Részvénybank 54
 Részvényesek védelme 81, 82
 Részvényinfláció 173
 Részvénykibocsátás 80
 Retorziós vám 112
 Revízió (kötelező) 82
 Revizionizmus 17
 Revizor 72, 82
 Ring 99
 Rókkantbiztosítás 314
 Rövidlejáratú hitel 45, 67
 Sabotage 12, 299
 Safe deposit 42
 Saint Simonizmus 11
 Saját kereskedelem 86
 — tőke 43
 Sánta valuta 145
 Sárga szakszervezetek 291
 Schultze—Delitzsch-féle szövetkezetek 64
 Settlementek 236
 Sherman Act 28
 Sikkasztás elleni biztosítás 225
 Speciális bankok 54
 — tőzsdék 97
 Specializálódás kereskedelemben 87
 Speditőrök 201
 Spekuláció 99
 Spekulációs bank 52
 — hitel 67
 — kereskedelem 86
 — papír 48
 Stabilitizálás (pénzértéknél) 175
 Standardizálás 33
 Stadtschaftok 70, 274
 Stellageügylet 101
 Sterling-blokk 167
 Súlyvámok 114
 Szabadalom 33
 Szabad aranyforgalom 158
 — birtokforgalom 8, 23, 24
 — biztosítás 235, 308
 Szabadelvű szocializmus 19
 Szabad érdekképviselők 32
 — föld 8
 — hajózás 192

- Szabad ipar 8
 — kereseti elv 88
 — — gazdaság 8
 — — rendszerek 22
 — kereskedelem 8
 — kereskedelmi elmélet 125
 — — rendszer 125
 — kikötő 114
 — raktárak 105
 Szabadság 7
 Szabadságidő (munkások-
 nál) 256
 Szabad szegénységélyezés
 285
 — szervezetek 294
 — társadalmi működés sze-
 gényügynél 285
 — társulás 10
 — tartalék 230
 — veretési jog 144
 Szabványosítás 33
 Szakértő bizottság (tőzsdén)
 103
 Szakoktatás 32
 Szakszervezet 289
 Szakszervezetek szabályo-
 zása 293
 Szakszervezeti kartell 291
 — munkaközvetítés 279
 — szabadság 297
 — tanács 291
 — titkárok 291
 — védjegy 299
 Szállítási biztosítás 225
 — kedvezmények (iparnál)
 29
 — ügylet (tőzsdén) 99
 Szállítmánybiztosítás 225
 Szanálás 175
 Szanálási válság 175
 Szatócüzlet 85
 Szavatosság 312
 Szavatossági biztosítás 225
 Szegényadó 285
 Szegényügy 265
 Személyi biztosítás 224
 — díjszabás 211
 Szerves eszközök (termelés
 fejlesztésénél) 33
 Szervetlen eszközök (termé-
 les fejlesztésénél) 33
 Szervezkedési szabadság 297
 Szerződéses tarifa 115
 — vám 112
 Szerződési szabadság 8
 Szimpátiasztrájk 298
 Szindikalizmus 12
 Szociáldemokrácia 287
 Szociáldemokrata szakszer-
 vezetek 291
 Szociális biztosítás 244, 283,
 308
 — dumping 139
 Szocialista kollektív gazda-
 ság 36
- Szociális telepek 286
 Szocializálás 36, 37
 Szocializmus 7, 9
 Szociálliberalizmus 242
 Szociálpolitika 237
 Szociálpolitikai vám 112
 Szociálreform 20
 Szofhozok 38
 Szomszédos forgalom 211
 Szoptatási segély 311
 Szövetkezetek 33, 38
 Szövetkezeti kötelékek 65
 — raktárak 106
 Sztrájk 290, 298
 Sztrájkbiztosítás 226
 Sztrájk megelőzés 301
 Sztrájkörsemállás 301
 Sztrájkpolitika 298
 Sztrájk szabályozása 299
 Sztrájktilalom 300
 Szubvenció 34
 Szükségmunkák 281
- Takarékbetét 43, 62
 Takarékbetétek biztonsága
 74
 Takarékpénztárak 61
 Találmányi szabadság 33
 Támadó sztrájk 298
 Tanszéki szocializmus 20
 Táppénz 310
 Tárgyalási vám 112
 Tárgyi biztosítás 224
 Tarifa felségjog 204
 Tarifakedvezmények 213,
 214
 Tarifaszerződés munkások-
 nál 302
 — vámoknál 115
 Társadalmi múzeum 243
 — politika 237
 — reform 20
 Társadalombiztosítás 224,
 244
 Társadalombiztosító intézet
 232, 310
 Társasházak 275
 Tartalékalap 74
 Távbeszélő 220
 Táviratbiztosítás 226
 Táviró 220
 Távolsági forgalom 211
 — hajózás 193
 Telekárak 273
 Telekértékkadó 274
 Telespekuláció 273
 Telepítés 24
 Teljes fedezeti rendszer 149
 Tengeri csatornák 192
 — forgalmi kedvezmény 112
 — forgalom 190
 — hajózás 190, 192
 — kereskedelem 85
 Tényleges aranyvaluta 147
- Termelőkeny munkanélküli-
 segély 283
 Termelési jutalom 34
 — politika 31
 Termelőszövetkezetek 10
 Terménytőzsde 97
 Természetben való bérfize-
 tés 267
 Természetes társadalmi rend
 7
 — utak 187
 Természetjogi felfogás 7
 Testületi gazdaság 35
 — pénztárak 310
 — szervezkedés 27
 Tervgazdaság 35
 Tett propagandája 12
 Tilalmak (vámpolitikaiak)
 109
 Tiltó vámok 110
 Tisztviselőbankok 54
 Többes szavazati jog 82
 Többletérték 15
 Tőkeakkumuláció 15
 Tőkebiztosítás 224
 Tőkefedezeti rendszer 229,
 313
 Tőkefelszívás 43
 Tőkemenekülés 169
 Tőke szerves összetétele 15
 Tolerance 144
 Tömegáru 212
 Törlesztéses kölesön 57
 Történelmi materializmus 15,
 16
 Törvényes fizetési eszköz 148
 — munkásvédelem 242, 245
 Törzsrörklés 25
 Törzsrészvények 200
 Tőzsde 97
 Tőzsdebíróság 103
 Tőzsde állami felügyelete
 104
 Tőzsdei alkusz 98
 — árjegyzés 102
 — szokványok 97, 102
 Tőzsdeügynök 98
 Tőzsdére bevezetés (papírok-
 nál) 104
 Tőzsdereform 103, 104
 Tőzsdeszabályzat 102
 Tőzsdetagság 104
 Tőzsdevezetőség 102
 Trade union 289
 Trapezites 43
 Truck 89
 Truckrendszer 267
 Trucktilalom 267
 Trustbankok 52
 Trustcompany 52
 Tudományos szocializmus 13
 Tűlbiztosítás 223
 Tűlórak 253
 Tűzbiztosítás 225

- Ultimo 99
 Utadó 218
 Utánvétel 220
 Utólagos fedezeti rendszer 229
 Utopikus szocializmus 11
 Utópraemium 100
 Ügynök 88, 98
 Üldöztetési segély 290
 Üzemi tanács 243, 306
 — választmányok 243, 306
 — védelem 257
 Üzemkoncentráció 15
 Üzérkedés 99
 Üzleti záróra 256
 Üzletszerű munkaközvetítés 278, 279
 Vad sztrájk 298
 Vágóállatbiztosítás 225
 Vagyonbiztosítás 224
 Vállalati pénztárak 310
 Vallásos kommunizmus 12
 Valorizáció 120
 Valószínűség biztosításnál 223
 Váltóárfolyam 158, 162, 169
 Váltóbírálat 46
 Váltóleszámitolás 45
 Váltónyargálás 46
 Váltópénz 144
 Váltótárca 45
 Változó felárak 163
 — paritások 180
 Valuta 142
 Valutakereskedelem 45
 Valutakiegyenlítési alap 163
 Valutaleértékelés 166, 167
 Valutapénz 144
 Valutapolitika 142
 Valutarendezés 175
 Valutarendszerek 145
 Valutaspekuláció 169
 Valutavám 112
 Vámok 109
 Vámegyesülés 115
 Vámfegyverszüneti egyezménytervezet 124
 Vámháború 113
 Vámkülzet 114
 Vámmentesség 112
 Vámmentes kikötő 114
 Vámok 109, 111
 Vámok hatása 130
 Vámpolitika 111
 Vámskála 114
 Vámtarifa 114
 Vámterület 115
 Vámtétel 114
 Vámunió 115
 Vámvisszatérítés 116
 Vándorkereskedelem 85
 Vándorraktárak 85
 Vándortanítók 32
 Várakozási idő (biztosításnál) 315, 316
 Városi ingatlanok hitele 36, 60
 — lakásépítés 275
 — takarékpénztárak 62
 — telekspekuláció 273
 — vasutak 198
 Vásárlási visszatérítés 89
 Vasárnap munkaszünet 248, 255
 Vásárok 96
 Vasutak 185
 — finanszírozása 199
 Vasútépítés 32, 197
 Vasútépítési segélyek 197
 Vasúti jog 203
 — kartellek 202
 — kötelékek 202
 — kötvények 199
 — politika 203, 208
 — rendszerek 204
 Vasúti tarifa 210
 — üzletszabályzat 202
 Védelmi sztrájk 298
 Védett csoportok 241
 Védjegy 33
 Védjegyoltalom 33
 Védősztrájk 298
 Védővámok 111
 Védvámelmélet 125
 Védvámrendszer 123
 Vegyes banktípus 51
 Vegyeskereskedelem 85
 Vegyes vállalat 31
 — vasúti rendszer 206
 Verein für Sozialpolitik 20, 21
 Verseny (közlekedési utaknál) 215
 Veszélyes iparágak 246, 257
 Veszélyességi osztályok 313
 Viharkárbiztosítás 226
 Viszonosság (vámoknál) 119
 Viszontbiztosítás 225, 230
 Vízi közlekedés 190, 191
 Víziutak 190
 Vízszabályozás 32
 Vonalhajózás 192
 Warrans 47, 106
 Warranshitel 47, 106
 Zálogházak 66
 Záloglevél 57
 Záloglevelek biztosítása 79
 Záloglevélkibocsátás 57, 79
 Záloglevélkisorsolás 79
 Záralárvétel 297
 Zárt letétek 42
 Zászlóvám 112
 Zónatarifa 211
 Zsirális pénz fedezete 75
 Zsíróbankok 55

TARTALOMJEGYZÉK.

BEVEZETÉS.

A GAZDASÁGI POLITIKA LÉNYEGE ÉS IRÁNYAI.

	Oldal
1. A gazdasági politika feladata	5
2. Gazdaságpolitikai eszmények	7
3. A gazdasági liberalizmus	7
4. A szocializmus alapjai	9
5. A szocializmus kezdetei	10
6. Az anarchizmus	11
7. A tudományos szocializmus	13
8. A tudományos szocializmus kifejlődése	14
9. A marxizmus továbbfejlődése	16
10. Egyéb szocialista és rokon rendszerek	18
11. A társadalmi reform	20

I. RÉSZ.

SZERVEZÉSI POLITIKA.

1. Szervezés és gazdasági szabadság	22
2. Földbirtokpolitika	24
3. Az iparszabadság	26
4. A monopóliumok szabályozása	27
5. A közüzemek térfoglalása	30
6. A termelés fejlesztése	31
7. A termelés irányítása	34
8. A kollektív gazdaság	36

II. RÉSZ.

HITELPOLITIKA.

I. A magánvállalkozás szerepe a hitelszervezetben.

1. A hitelpolitika feladatai	41
2. A bankok keletkezése és a letéti üzlet	42
3. A bankok eredeti üzletköre	44
4. A váltóleszármítolás	45
5. A lombard-hitel	47
6. A folyószámlahitel	48
7. A hosszúlejáratú hitel és a bankok	49
8. A hitelbankok kifejlődése	50
9. Alapító társaságok és alapító bankok	52
10. A bankszervezet átalakulása a kapitalizmus továbbfejlődésével	53

II. A közületi és rokon hitelintézetek.

	Oldal
1. Közületi hitelintézetek keletkezésének okai	55
2. A földhitelintézetek	56
3. A jelzáloghitelbankok	59
4. A takarékpénztárak	61
5. A hitelszövetkezetek	63
6. A zálogházak	66
7. A hitelintézetek szerves összeműködése	67
8. A közületi befolyás növekedése a hitelszervezetben	69

III. A hitelintézetek szabályozása.

1. A szabályozás irányai és határai	70
2. A takarékbetétek védelme	74
3. A bankletétek biztosítása	75
4. Az értékpapírletétek szabályozása	77
5. A bankvezetőség felelőssége	78
6. A záloglevelek és a kötvények biztosítása	79
7. A részvénykibocsátás és a részvénytársaságok szabályozása	80

III. RÉSZ.

KERESKEDELMI POLITIKA.

I. Fejezet.

Belkereskedelmi politika.

I. A kereskedelem tagozódása.

1. A kereskedelmi politika feladatköre	83
2. A termelő és fogyasztó viszonya	84
3. A kereskedelem válfajai	85
4. Munkamegosztás a kereskedelemben	86
5. A kereskedelem vállalati formái	88
6. Újabb mozzanatok a kereskedelem szervezetében	90
7. A kereskedelem költségei	91
8. Állami beavatkozás a kereskedelem vállalati formáinak küzdelmébe	94

II. A kereskedelem intézményei.

1. A vásárok	96
2. A tőzsde	97
3. A tőzsdei ügyletek	98
4. A határidőügyletek	100
5. A tőzsde szervezete	102
6. A tőzsde szabályozása	103
7. A közraktárak	105

II. Fejezet.

Külkereskedelmi politika.

I. A külkereskedelmi politika fejlődése és eszközei.

1. A külkereskedelmi politika feladata	107
2. A külkereskedelmi politika eszközei	109
3. A vámok	111
4. A vámtarifa	114
5. A kikészítési eljárás és vámvisszatérítés	116
6. A kereskedelmi szerződések	117
7. A kivitel fejlesztése	119
8. A külkereskedelmi politika fejlődése	122

II. A külkereskedelmi politika elmélete.

	Oldal
1. A szabadkereskedelmi elmélet	125
2. A védvámelmélet	125
3. A szabadkereskedelmi elmélet alapfeltevései	127
4. A nemzeti lét vámpolitikai követelményei	128
5. A nemzeti követelmények és a gazdaságosság szempontja	129
6. A vámok és az áralakulás	130
7. A vámok hatása a termelésre	132
8. A vámok hatása a fogyasztásra	135
9. A vámok hatása a jövedelemeloszlásra	136
10. A védvámok hátrányai	136
11. A védvám alkalmazásának határai	138
12. A kiegyenlítő vámok mellett felhozott érvek	139

IV. RÉSZ.

VALUTAPOLITIKA.

I. Fejezet.

Belső valutapolitika.

1. A valutapolitika feladatköre	142
2. A fémvaluta kialakítása	143
3. A valutarendszerek	145
4. Az aranyvaluta	147
5. A bankjegyfedezeti rendszerek	149
6. A pénzmennyiség szabályozása	152
7. A pénzmennyiség szabályozásának eszközei	153

II. Fejezet.

Külső valutapolitika.

1. Aranyvaluta és váltóárfolyam	158
2. Az aranytartálék biztosítása	159
3. A váltóárfolyam megszilárdításának erősebb eszközei	162
4. Az aranyvaluta megrendülése	164
5. Az aranyvaluta megrendülésének okai	168

III. Fejezet.

Az infláció és a valutarendezés.

1. Az infláció	172
2. A valutarendezés	175
3. A defláció	176
4. A devalváció	177
5. A valutarendezés lebonyolítása	178
6. A nemzetközi pénz	181

V. RÉSZ.

KÖZLEKEDESI POLITIKA.

I. Fejezet.

A közúti, vízi és légi közlekedés.

1. A közgazdaság és a közlekedés	184
2. A közutak	187
3. A közúti közlekedés	189
4. A víziutak	190
5. A hajózás	192
6. A hajótarifák	194
7. A légiforgalom	195

II. Fejezet.

A vasutak.

	Oldal
1. A vasutak építése	197
2. A vasutak finanszírozása	199
3. A vasúti üzem	201
4. A vasúti politika kialakulása	202
5. A vasutak államosítása	204
6. A vasúti politika újabb irányai	208
7. A vasúti tarifa	210
8. A közlekedési utak versenye	215
9. A hírszolgálat	219

VI. RÉSZ.

BIZTOSÍTÁSI POLITIKA.

1. A biztosítás lényege	222
2. A biztosítás tárgyköre	224
3. A biztosítás jelentősége	227
4. A biztosítás üzemi jellege	228
5. A biztosítás vállalati formái	231
6. Az állam feladatai a biztosításügy terén	233
7. Szabad- vagy kényszerbiztosítás	235

VII. RÉSZ.

TÁRSADALMI POLITIKA (SZOCIÁLPOLITIKA).

A szociálpolitika lényege és fejlődése.

I. Fejezet.

1. A szociálpolitika lényege	237
2. A szociálpolitika jelentősége	239
3. A szociálpolitika fejlődése	240
4. A szociálpolitika ágai	242
5. A szociálpolitika szervei	243
6. A szociálpolitika határai	244

II. Fejezet.

Törvényes munkásvédelem.

1. A gyermekmunka	245
2. A nőmunka	247
3. A maximális munkanap	249
4. A nyolcórás munkanap	251
5. A túlórák és a csapatváltás	253
6. A munkarend	254
7. A munkaszünetek	255
8. Az üzemi védelem	257
9. Az iparfelügyelet	259
10. A munkásvédelem a különböző foglalkozási ágakban	260
11. Nemzetközi munkásvédelem	262

III. Fejezet.

Jövedelemeloszlási politika.

1. A jövedelemeloszlási politika feladatköre	264
2. A bérpolitika elméleti alapjai	265
3. Az alaki bérvédelem	266
4. Az anyagi bérvédelem	268
5. A lakáspolitikai feladatai	271

	Oldal
6. A lakásépítés nehézségei	273
7. A lakásépítés előmozdítása	274
8. A munkanélküliség	277
9. A munkaközvetítés	278
10. Munkaalkalmak teremtése és védelme	280
11. A munkanélküliek segélyezése	282
12. A szegényügy és a népgondozás	284

IV. Fejezet.

A munkások önségélye.

1. A politikai munkásmozgalom	287
2. A szakszervezetek	289
3. A szakszervezetek szabályozása	293
4. A munkaadói egyesületek	296
5. A munkaviszonyok tartalma	297
6. A munkások harci eszközei	297
7. A sztrájk szabályozása	300
8. A kollektív szerződések	301
9. A békéltetés és a döntőbíráskodás	303
10. A munkaügyi bíróságok	305
11. Az üzemi választmányok és az üzemi tanácsok	306

V. Fejezet.

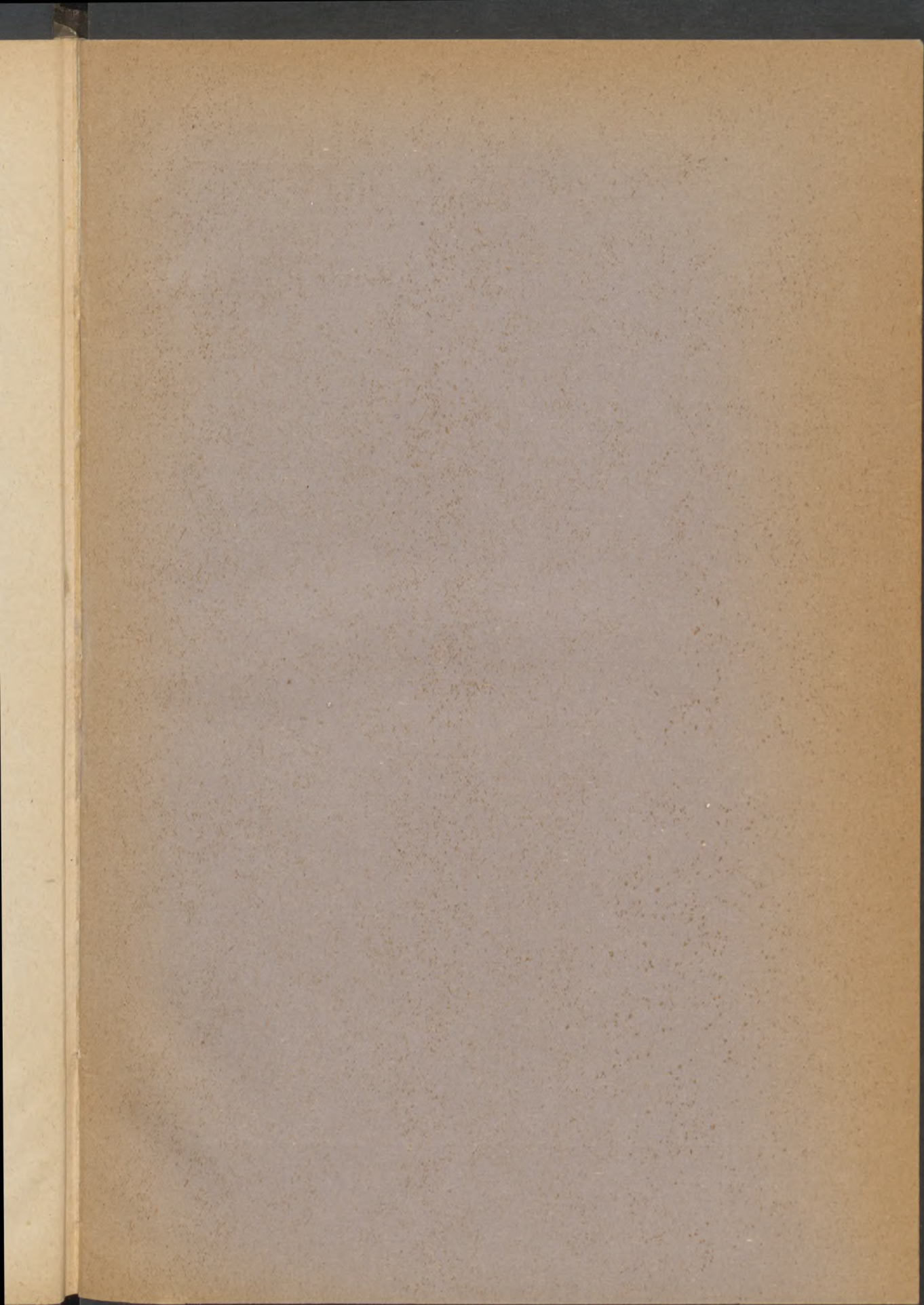
A munkásbiztosítás.

1. A munkásbiztosítás rendszerei	308
2. A munkásbiztosítás szervezete és teljesítményei	310
3. A betegségéelyezés	311
4. A balesetbiztosítás	312
5. A rokkantbiztosítás és a hártamaradottak biztosítása	314
6. A munkanélküliek biztosítása	315
7. A munkásbiztosítás jelentősége	316
Névmutató	319
Tárgymutató	321

Kiadásért felelős: Dr. Heller Farkas.

47.720. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Tirai Richárd.)

A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai:

KÖZGAZDASÁG ÉS JOG:

1. sz. **Egyed**: Az ipari közigazgatási jog vázlata.
 2. sz. **Márffy**: A magyar egyenesadók fejlődésének legújabb irányai.
 3. sz. **Lengyel**: Fejezetek illetékjogunk köréből.
 5. sz. **Bud**: A beruházások és a pénz kérdései. Kartell és kartellpolitika.
 6. sz. **Juhász**: A gyárüzemi költségszámítás és az üzemösszehasonlítás újabb kérdései.
 7. sz. **Heller**: Üzleti szellem és közérdek.
 8. sz. **Haidegger**: Általános energiagazdaság, különös tekintettel iparvállalatok energiaellátására.
 9. sz. **Kuntner**: Ipari vállalatok számvitele, ellenőrzése és felülvizsgálata.
 10. sz. **Fülei-Szántó**: A magánalkalmazotti jogviszony.
 11. sz. **Theiss**: Konjunktúrakutatás.
 13. sz. **Kérékgyártó**: A szabványosítás.
 14. sz. **Magasházy**: Ipari anyaggazdálkodás.
 16. sz. **Danesházy**: Az üzemi elszámolás és szervezeti fölépítés korszerű elvei.
 17. sz. **Imre**: Az emberekkel bánás lélektani alapjai.
 18. sz. **Varga**: A szervezés alapelvei.
 19. sz. **Heller**: Közgazdaságtan. I. kötet
 20. sz. **Heller**: Közgazdaságtan. II. kötet.
- Gépészet 8. sz. **Juhász**: Gyárüzemi munkaszervezés és költségszámítás.
Vegyészet 8. sz. **Lengyel**: A szabadsalom és iparfejlesztő jelentősége.

Beszerezhetők, illetve megrendelhetők:

vagy az Intézet 5670. számú postatakarékpénztári
csekkszámlájára való befizetéssel.

